

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1988. tavasz

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Forrest McDonald: „Mi, az Egyesült Államok népe...”	3
Urbán Aladár: Az Egyesült Államok alkotmányának életbe léptetése és első kiegészítései (1789–1791)	20
Láng Imre: A gazdaság- és társadalompolitika alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945–1946	26
Józsa Antal: Magyar vonatkozású források a szovjet levéltárakban, közgyűjteményekben	48
Varga Ilona: Az orosz orthodox egyház a kereszténység felvételétől az államegyház kialakulásáig	56
Molnár Máté: Mihail Bakunyin forradalomelmélete	68
N. V. Juhnyova: Az askenázi zsidók etnikai területe és letelepedésük néhány sajátossága a 19. századvégi Oroszországban	77
Georges Duby: Harcosok és parasztok (Ism.: <i>Dercze Zoltán.</i>)	87
A kereszténység oroszországi felvételének időpontjáról. (Ism.: <i>V. Molnár László.</i>)	96
G. A. Szanyin: Oroszország és Ukrajna viszonya a Krími kánsághoz a 17. század végén (Ism.: <i>Kertészné, Varga Beáta.</i>)	98
George Barany: The Anglo Russian Entente Cordiale of 1697–1698 (Ism.: <i>Niederhauser Emil.</i>)	101
A.J.P. Taylor: Politicians, Socialism and Historians (Ism.: <i>Jemnitz János.</i>)	103
A.J.P. Taylor: A personal History (Ism.: <i>Jemnitz János.</i>)	106
Eric Hobsbawm: Workers. Worlds of Labour (Ism.: <i>Jemnitz János.</i>)	110
Folyóiratrepertórium. (Válogatás külföldi folyóiratokból, 1985.)	116

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor
tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR
215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083—6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8818186 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

**„MI, AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK NÉPE...”
(AZ AMERIKAI ALKOTMÁNY KELETKEZÉSE)**

*(Forrest McDonald: A Constitutional History of the United States.
Robert E. Krieger Publishing Co. 1982; 1987-es kiadás, első fejezet, 9–33.)*

Az Amerikai Köztársaság első éveiben azt mondták, hogy az Egyesült Államokat törvények kormányozzák, nem emberek. Európában a kormányzat önkényes volt: az uralkodó igen széles keretek között, úgy cselekedhetett, ahogy akart, és teljesen elképzelhetetlen volt, hogy bárki megpróbálja meghatározni, hogy a király vagy a királynő mit tehet és mit nem tehet. Angliában, ahonnan az amerikaiak a helyes kormányzatra vonatkozó elveik többségét eredeztették, a hatalomgyakorlást a szokásjogban és az íratlan „vegyes” alkotmányban megtestesülő hagyomány korlátozta. Amerikai szempontból azonban ezek a garanciák elégtelennek bizonyultak arra, hogy megvédje őket a zsarnoki uralomtól. További védelmet kerestek a Brit Birodalom keretein belül, s amikor törekvéseik sikertelenek maradtak, Angliától függetlennek nyilvánították magukat. Miközben így tettek, elhatározták, hogy kormányzatukat írott alkotmányokban lefektetett törvényeknek kell szabályoznia.

Ezen határozat egyenes következményeként lehetővé vált, hogy Amerikában létrejöjjön a kormányzatnak azidáig legszabadabb rendszere. Azonban maga a határozat sem egyszerre született, és megvalósítása elé is komoly akadályok tornyosultak. Felmerült ugyanis az igen nehezen megválaszolható kérdés: ha a hatalmat a törvény ellenőrzi, ki határozza meg, hogy maga a törvény milyen legyen. A válaszok kidolgozása erre és egy sor ehhez kapcsolódó kérdésre, hosszú és nehéz folyamat volt.

A szerződéses elmélet kialakulása

A Függetlenségi Nyilatkozat (1776), annak ellenére, hogy semmiféle jogi vagy alkotmányos jelleggel nem rendelkezett, összefoglalta azokat az elveket, amelyekre az amerikai kormányzatot építeni szándékoztak. Bár a dokumentum homályosan szól egy sor kérdésről, két alapvető ponton azonban – a kormányzat legitim funkciója és a kormányzati hatalom forrása tekintetében – egyértelműen nyilatkozik. Egy kormányzat helyes *funkciója* az ember azon természetes jogainak védelme, amelyek istentől erednek, s ezért elvehetetlenek, nem lehet lemondani róluk, s amelyeket egy kormányzat hiányában valószínűleg megsértene elvtelen személyek és csoportok. A kormányzati autoritás legitim *forrása* a kormányzottak hozzájárulása, amely az uralkodó és a kormányzottak közötti írásos vagy hallgatóságos szerződésben fejeződik ki. Ha bármely kormányzat szisztematikusan megsérti azon jogokat, amelyek védelmére létesült, vagy ismételten megsérti a szerződés feltételeit, a nép joga és kötelessége ezen kormányzat eltörlése, és bármilyen alapon – legyen az monarchikus, arisztokratikus, demokratikus vagy vegyes – olyan új kormányzatot létesítsen, amely „a legnagyobb valószínűséggel biztosítja biztonságát és boldogságát”.

Ezek radikálisan új elvek voltak, amelyek elfogadásával az amerikaiak nemcsak saját gyarmati tapasztalataikkal szakítottak, hanem egy *novus ordo seculorum*-ot, egy korszakra szóló új rendet hoztak létre. Igaz, hogy ideiglenes kormányzatok alakultak már szerződések alapján. 1620-ban történt, hogy a New England-i partoktól távol horgonyzó *Mayflower* fedélzetén levő férfiak, kívül lévén mind a londoni Virginia Társaság (ennek pártfogásával utaztak), mind Anglia kormányzatának joghatóságán, teljesen egy elismert autoritás nélküli helyzetben találták magukat. Ezért egy szerződést kötöttek, amelyben kijelentették, hogy „Isten és egymás színe előtt, ünnepélyesen és kölcsönösen kötelezettséget vállalva egyesülnek egy civil politikai testületben”. A Plymouth Gyarmatot a *Mayflower* szerződés alapján kormányozták a következő hetvenegy évben. Időközben a gyarmatosok legalább három új kormányzatot létesítettek hasonló szerződésre építve – Providence-ét, Connecticut-ét és New Haven-ét. Ezen kormányzatok egyike sem épült azonban a természetjogi elméletre, egyik sem volt folyamatos és egyiket sem ismerte el az angol jog. A plymouthi kormányzat megsemmisült azáltal, hogy a terület a Massachusetts Bay gyarmat részévé vált, a providence-i és a connecticut-i csak királyi szabadalomlevelek legitimálták, és a New Haven-i felolvadt Connecticut szabadalomlevélre épülő kormányzatában.

A gyarmati kormányzat egyedüli törvényes forrásaként Amerikában az angol koronát ismerték el – nem a népet, nem az egymással szerződést kötő telepeseket, nem a korona és a telepések kölcsönös szerződéseit, csak magát a koronát egyedül. A tizenhárom gyarmat közül kettő: Connecticut és Rhode Island királyi szabadalomlevéllel létesített testület volt. Három gyarmat: Pennsylvania, Delaware és Maryland „tulajdonosi” gyarmatok voltak, amelyekben a korona egyéneknek adományozott királyi autoritást. E személyek William Penn és Charles Calvert voltak. Az összes többi gyarmat kormánya közvetlenül, vagy közvetetten, vagy testületi szabadalomlevelekkel, vagy tulajdonosi adományok folytán keletkezett, mely kezdeti jogállásokat azután az idő során hatályon kívül helyezték. Ebből következően, ezeket a királyi gyarmatokat a korona uralta kinevezett kormányzókon, bírókon és (részben helyben választott) törvényhozásokon keresztül, amelyek a koronától nyerték felhatalmazásukat.

A korona ugyanakkor nem csupán a *forrása* volt valamennyi legitim autoritásnak, hanem többé-kevésbé a korona hozta létre a gyarmati kormányzás *formáit* is. Minden gyarmat kormánya általánosságban tükrözte az angliai „szülő” kormányzatot. Mindegyiknek volt egy kormányzója, aki megfelelt az angol monarchiának, s a legtöbb gyarmaton az is nevezte ki őket; mindegyikben találkozunk az örökösödésen alapuló Lordok Házának megfelelő kormányzói tanáccsal vagy a törvényhozás felső házával, melynek tagjait általában Angliában nevezték ki; mindegyikben találkozunk a törvényhozás választott alsóházával, amelynek tagjait, ugyanúgy mint az anyaországban, bizonyos meghatározott tulajdonnal rendelkező szavazók választották ki olyanok közül, akik rendelkeztek a náluk magasabb vagyoni követelményekkel. Végül, minden gyarmaton különböző bíróságokkal találkozunk, amelyek felépítése, jogszolgáltatása és hatalma olyan bonyolult volt, hogy szinte lehetetlen leírni őket.

Ha mindez így volt, mi történhetett, hogy 1776-ban az amerikaiak egy olyan kormányzati elméletet fogadtak el, amely ilyen rendkívüli mértékben különbözött történelmi tapasztalataiktól? A választ a függetlenség létrejötte előtti másfél évtized eseményeiben találhatjuk meg. Leegyszerűsítve, a brit kormányzat egy sor olyan új elvet

és rendszabályt akart bevezetni, amelyet a gyarmatosok nagy része elfogadhatatlannak tartott. Mivel nem volt semmiféle törvényesen meghatározott intézményük tiltakozásuk kifejezésére – nem utalhattak egy írott alkotmányra, nem fordulhattak a Legfelső Bírósághoz – az elkeseredett gyarmatosok érveket keresgéltek ellenállásuk igazolására. Az érveknek megfelelő köre eleinte rendszertelenül alakult, gyakori megszakításokkal, de idővel formát öltött és folyamatosan egyre radikálisabb lett. 1776-ra, amikor az érvek koncentráálódtak, és rendszerük kialakulási folyamata elérte a tetőpontot, már olyan formát öltöttek, amely szinte megakadályozta – angol részről – egy szilárd kormányzat létrehozását vagy fenntartását.

Az első lépést az érvrendszer kialakításában 1761-ben James Otis massachusettsi ügyvéd tette meg a híres Kutatási Parancsok (Writs of Assistance) ügyben. A természetjog ideája régről származott. Egyik alapelve az volt, hogy a „helyes gondolkodás” vagy „a morális és szellemi értékek közvetlenül és ösztönös megértése” – más szavakkal az, hogy mi helyes és igazságos és mi helytelen és igazságtalan – Isten által valamennyi emberbe elhelyeztetett; és a törvényhozások semmiféle határozata, vagy semmiféle királyi rendelet nem változtathat azon, hogy mi jó és mi rossz. A tizenhét században a természetjogot, mint a kormányzás és a nemzetközi jog „tudományának” alapját legismertebben a nagy svájci teoretikus, Emmerich de Vattel munkája (1758) népszerűsítette. Otis azonban új módon alkalmazta a természetjogot, arra használta, hogy vele egy parlamenti törvényt semmisítsen meg. A brit törvény szerint a vámtisztviselők olyan kutatási parancsokat kaphattak, amely felhatalmazta őket arra, hogy bárhol kuthassanak a csempészett áruk után. Ezek messze több felhatalmazást adtak, mint a házkutatási parancsok, hiszen az utóbbiaknak tartalmazniuk kellett, hogy hol és mit keresnek, és hogy mi az oka, hogy az adott csempészárut az adott helyen feltételezik. A kutatási parancsok hatályossága megszűnt hat hónappal azon király halála után, ki-nek uralkodása alatt kibocsájtották őket. Mikor a brit vámtisztviselők Bostonban, II. György halála után új elkobzási parancsokat akartak rutinszerűen beszerezni, Otis, mint egy helyi kereskedő ügyvédje úgy érvelt, hogy ezek „alkotmányellenesek”, mert mindenre kiterjedő hatalmuk ellentmond a természetes igazságnak, s ebből következően Isten akarata ellen valók. Otis kijelentette: „Ha bármely parlamenti törvény ellentmond Isten természeti törvényeinek, ezek kihirdetése ellentmondana az örök igazságnak, méltányosságnak és jogosságnak, s ebből következően semmisnek kell őket tekinteni.” Az érvelés meggyőző volt, de Thomas Hutchinson főbíró elhalasztotta a döntést, arra hivatkozva, hogy jobban meg kell ismernie az angliai törvényt. Így, bár Otis elvesztette a pert, a természetjogra való hivatkozás gondolata a parlamenti törvények elleni tiltakozáskor gyorsan terjedt más gyarmatok jogászai között is.

A következő két lépés az amerikai érvrendszer kialakulásában az angol parlament által 1765 márciusában elfogadott Bélyegtörvényre (Stamp Act) való reagálások következtében történt meg, mivel e törvény azonnal élénk tiltakozást váltott ki a gyarmatokon. A törvény elleni legfőbb kifogás, amelyet John Dickinson philadelphiai ügyvéd fogalmazott meg, s amelyet elfogadtak az 1765. októberi Bélytörvény Kongresszus határozataiban, az „angolok joga” érvrendszeren nyugodott. A gyarmatosok, mint hű alattvalók „ugyanazon veleszületett jogokra és szabadságokra” jogosultak, mint Nagy-Britannia bennszülött alattvalói; ezen jogok egyike az volt, hogy nem lehet megadóztatni őket anélkül, hogy „személyesen, vagy képviselőik által” ehhez beleegyezésüket

adnák; mivel a helyi feltételek megakadályozták őket abban, hogy a gyarmatok képviselve legyenek az angliai parlamentben, nem vethető ki rájuk adó, csak saját gyarmati törvényhozásuk által. Egy hasonló érvrendszer, amelyet Patrick Henry dolgozott ki a Virginiai Határozatokban (Virginia Resolves) ugyanebben az évben még azt is kijelentette, hogy Virginia függetlenségét a királyi adóktól kimondja eredeti, királyi szabadságlevele is.

Az angol parlament 1766-ban hatályon kívül helyezte a Bélyegtörvényt, de ezzel egyidőben elfogadta a Magyarázó Törvényt (Declaratory Act). Visszautasítva a gyarmatok azon kísérleteit, hogy jogát a természetjogra, az angolok jogára, vagy szabadságlevelekre hivatkozva korlátozzák, a parlament kijelentette, hogy „teljes hatalma és autoritása van olyan törvények és határozatok meghozatalára, melyek elégséges erővel és érvényességgel rendelkeznek, hogy bármely kérdésben kötelezzék amerikai gyarmatait és népét, melyek Nagy-Britannia koronájának alattvalói”. Egy évvel később, mint ha csak megerősíteni akarná az előző nyilatkozatot, a parlament elfogadta a Townshend-féle Vámokat (Townshend Duties),¹ amelyek adót vetettek ki minden Amerikába bevitt papírra, ablaküvegre, festékanyagra, ólomra és teára.

A feltétel nélküli alávetettséget követelő Magyarázó Törvény után, amely szinte ultimátumként fogalmazódott meg, csak igen kevés amerikai hajlott arra, hogy visszautasítsa az új vámokat. Ekkor John Dickinson új érveléssel állt elő, amely igen nagy meggyőző erővel rendelkezett. Egy aláírás nélkül kiadott újságcikk sorozatban, mely az *Egy pennsylvaniai farmer levelei* cím alatt jelent meg – amelyet újra és újra kiadtak, és Amerika-szerte, sőt még Angliában is olvastak – Dickinson a Magyarázó Törvénnyel szemben egy úgynevezett alkotmányos érvrendszert dolgozott ki. Mély és kiterjedt angol jogi és történelmi ismereteire építve Dickinson kimutatta, hogy a parlament hatáskörét korlátozza az íratlan, de hagyományos angol alkotmány, és kimutatta – az amerikai olvasók nagy meglepetésére –, hogy a Twonshend-féle Vámok nyilvánvalóan megsértik ezt az alkotmányt. És, mint ezt ekkorra már minden amerikai tudta, még akkor is, ha semmi más ismerete nem volt az angol jogról, az ünnepelt angol jogász, Sir Edward Coke már régen úgy döntött (Dr. Bonham ügyében 1606-ban), hogy ha a Parlament olyan törvényt fogad el, amely ellentmond a hagyományos alkotmánynak, „a szokásjog lép életbe és az adott törvényt érvénytelennek, semmisnek nyilvánítja”.

A parlamenti törvényhozással szembeni ellenállásra törvényes utat kereső amerikaiak szereincsétlenségére ezt az álláspontot elavultnak tekintették Angliában. A modern álláspont az volt, amit később pozitív jognak neveztek. Ennek alapján Angliában az a törvényt, amit a parlament mond, függetlenül attól, hogy a parlamenti álláspont ellentmond-e az „alkotmánynak”, a szokásjognak vagy a hagyománynak. Ahogy azt Sir William Blackstone megfogalmazta, akkoriban frissen publikált *Commentaries on the Laws of England* című munkája első kötetében (1765): „ha a parlament törvénybe iktatja valami olyan dolog végrehajtását, ami ésszerűtlen, nem ismerek olyan hatalmat a hagyományos alkotmányos formák között, amely jogosult lenne ellentmondani neki”. Röviden a parlament mindenkitől, aki joghatósága alá tartozik, bármit követelhet, ami nem „természetileg lehetetlen”. (Sir William Blackstone könyvét ebben az időben szinte valamennyi amerikai jogász ismerte, sőt sokan olyanok is, akik nem voltak jogászok. – *A ford.*).

Egyetlen egy olyan pont maradt, amelyet az amerikai álláspont felhasználhatott, ha „a hagyományos alkotmányos formák”, azaz gyakorlatilag bármilyen jogfelfogás keretei között akart maradni. A Blackstone nyilatkozatából következő sarkalatos kérdés az volt, hogy vajon a parlament autoritása kiterjed-e a gyarmatokra is. Mindez idáig a gyarmatok elismerték, hogy néhány esetben igen (például jogosult szabályozni a birodalom különböző részei közötti kereskedelmet), más esetekben azonban nem (nevezetesen nincs joga a gyarmatok belső ügyeibe való beavatkozásra és nem adóztathatja őket). Az angolok általában lekicsinyelték az amerikai követeléseket, és Blackstone lerombolta azok érvrendszerét. Ennek megfelelően az 1760-as évek végén és az 1770-es évek elején egyre növekvő számú amerikai tagadta a parlamentnek a gyarmatokra vonatkozó bármilyen hatalmát. Ezen álláspont talán legismertebb kifejeződése John Adams 1773-as nyilatkozatában jelent meg. Massachusetts királyhű kormányzója, Thomas Hutchinson, kijelentette, hogy szerinte „nem vonható határvonal a parlament legfelsőbb autoritása és a gyarmatok teljes függetlensége közé”. Adams válasza erre az volt, hogy ha ilyen határvonal nem megállapítható, akkor a gyarmatoknak függetleneknek kell lenniük, mert különben a parlament rabszolgáivá válnak.

A parlament autoritásának tagadása az adott pillanatban még nem járt drasztikus következményekkel: az amerikaiak lojálisnak vallották magukat a királyhoz, s többségükben mélyen élt is ezen lojalitás. Ez az angolok számára meglehetősen misztikusnak tűnt. Az anyagországban a kormányzatot ugyanis a „korona a parlament *kebelében*” kifejezéssel lehetett jellemezni, azaz a korona, a Lordok Háza és az Alsóház együtt funkcionáltak a király minisztereinek vezetése alatt. Más szavakkal, az amerikaiaknak azon elképzelése, hogy a három hagyományos ágazat külön áll, vagy külön kell állnia —, amely elképzelés a francia Montesquieu írásából, s a Montesquieu gondolkodását e kérdésben leginkább befolyásoló angol tory Bolingbroke vikomt műveiből eredt — ugyanannyira elavultnak számított Angliában, mint az, hogy a parlament autoritását korlátozza az alkotmány. Mindettől függetlenül, az amerikaiak az adott pillanatban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az angol parlament és a gyarmati törvényhozások egyenrangúak és mindannyian hűséggel tartoznak a közös korona iránt.

Ezen álláspont logikus következményei nyilvánvalóak voltak. Ha a gyarmatosok jogi eszközöket keresnek arra, hogy tiltakozzanak a parlament azon alkotmányellenes törekvései ellen, amelyekkel számukra is törvényeket akar alkotni, a helyes eljárás a királyhoz, a koronához való fellebbezés a segítségért. Thomas Jefferson ezt az álláspontot dolgozta ki nagyhatású pamfletjében a Brit Amerika Jogainak Foglalatában (Summary View of the Rights of British America, 1774). Az első Kontinentális Kongresszus ezt a vonalat követte, amikor petícióban kérte a koronától a sérelmek orvoslását. A korona, természetesen nem volt hajlandó elfogadni az amerikai érvelést, sőt ebben a pillanatban III. György már útnak indította a királyi csapatokat, hogy nyomják el az amerikai ellenállást.

Ez volt az a pillanat, amikor a gyarmatosok áttértek a törvényeken kívüli érvelésre és a természetjog doktrínájához fordultak. A természetjog elméletét a legtöbb amerikai John Locke *Két értekezés a polgári kormányzatról* (Two Treaties of Civil Government) című munkájából ismerte meg, melynek fő feladata az volt, hogy igazolja II. Jakabnak az angliai Dicsőséges Fordulat általi 1688-as trónfosztását. A távoli múltban, Locke álláspontja szerint, az ember „természetes állapotban” volt, kormányzat

nélkül, és ezen állapotban rendelkezett az életre, szabadságra és tulajdonra Isten által adott jogokkal. Az emberek azonban bűnös teremtmények, néhányan megsértették mások jogait, és senki sem lehetett már biztonságban. Kölcsönös védelmükre az emberek összeálltak és kormányzatokat hoztak létre, amelynek kizárólagos feladata az volt, hogy biztosítsa az egyéneknek természeti jogaik élvezetét. Amíg a kormányzat egyetértésen alapul, és betölti funkcióját, addig legitim és engedelmeskedni kell neki. Abban a pillanatban, amikor nem így viselkedik, megszűnik legitimitása és megszűnik a vele szembeni engedelmisségi követelmény is. Akik ezen kormányzat alatt élnek, eltörölhetik azt, sőt el kell törölniük, és meg kell kísérelniük egy olyan új kormányzat létesítését, amely valószínűleg be fogja tölteni a fent megfogalmazott feladatot.

Mikor a természetjogi elmélet széles körben elfogadottá vált — és ez igen gyorsan megtörtént Thomas Paine *Józan ész* (Common Sense) című meggyőző népszerűsítő röpiratának publikálása után — az amerikai brit hatalom napjai megszámláltattak. Hat hónappal később megszületett az Egyesült Államok. A Függetlenségi Nyilatkozat érvei, sőt néha nyelvezete is megegyezett John Locke Második értekezésének érvrendszerével és nyelvezetével.

Az első írott alkotmányok

Az amerikaiak egy alapvető leckét megtanultak 1760 és 1776 közötti tapasztalataikból. Szabadságaik biztosítására nem elég, ha egy íratlan alkotmányban bíznak. Az alapvető jogra, vagy a „felsőbb jogra” csak akkor lehet építeni, ha az le van írva, hogy mindenki láthassa. Az írott alkotmányok megfogalmazásának feladata azonban sokkal nehezebbnek bizonyult, mint amilyennek a legtöbb amerikai azt elképzelte. Ráadásul a nehézségek három igen lényeges vonatkozásban magához a Függetlenségi Nyilatkozathoz kapcsolódtak.

Az első nehézség abból következett, hogy egy nemzetet kellett alapítani a természetjog alapján. Ha a törvényes kormány eredetére és céljaira vonatkozó szerződéses elmélet igaz, akkor a polgári engedetlenség, sőt még lázadás is igazolható minden olyan esetben, ha egy törvény által érintett emberek megítélése szerint a kormányzat megsértette természeti jogait. Ez nem pusztá absztrakció: ezen tény veszedelmes gyakorlati akadályává vált annak, hogy stabil alkotmányos kormányzat jöhessen létre. Minden gyarmat/állam, a gyakorlatban rendszeresen megsértette néhány lakosának természetes jogait, s nem pusztán az egy kivételével mindegyikben szentesített emberi rabszolgaság által. A lelkiismereti szabadság például az egyik legnyilvánvalóbb természetes jog, és mégis a legtöbb gyarmat/állam jogi diszkriminációt alkalmazott a szakadár vallási csoportokkal szemben. A természetjogi doktrína elvei szerint jogos lett volna, ha e szakadárok nem engedelmeskednek a törvénynek, vagy fellázadnak a kormányzat ellen, ha ezt a törvényt nem változtatják meg. A valóságban is legalább három fegyveres felkelésre került sor az állami autoritás ellen az amerikai forradalmat követő első öt év folyamán. Ha minden panasszal rendelkező csoport lázadással reagált volna, elkerülhetetlen lett volna a káosz és anarchia, a visszatérés a természeti állapot veszélyeihez.

Jefferson, a Függetlenségi Nyilatkozat fogalmazása közben, szembeszállt a doktrína ilyen radikális értelmezésével, de ennek következtében a szilárd kormányzattal

szemben más gátakat emelt. Helytelen, írta, ha eltörlünk, megszüntetünk egy kormányzatot „ceskély és átmeneti okokért”. A lázadás csak akkor igazolható, ha egy kormányzat tartósan, hosszú időn keresztül követ olyan politikát, amelyből nyilvánvalóan kiviláglik, hogy az embereket abszolút zsarnokságnak akarja alávetni. A Nyilatkozat a gyakorlatban legnagyobb részében a III. György elleni vádak felsorakoztatását tartalmazza, ezzel akarván bizonyítani, hogy ő ilyen szándékkal rendelkezett. Más szavakkal, az amerikaiak megtanulhatták, éppen abból a dokumentumból, amely függetlenségüket nyilatkozta ki, hogy a végrehajtó hatalommal való visszaélés volt az oka annak, hogy elszakadtak az anyaországtól. Ezek után még hosszú ideig nem hisznek a végrehajtó hatalomnak; s ugyanakkor egy kormányzat, amely nem rendelkezik végrehajtó hatalommal, egyáltalán nem nevezhető kormányzatnak.

A Nyilatkozat harmadik hozzájárulása a problémához valamivel bonyolultabb. A függetlenség tizenhárom elkülönült politikai társadalom közös akciója volt, s így ennek következtében magában hordozott egyfajta kétértelműséget. Nyitva hagyta ugyanis a kérdést, hogy a szakítás következményeként egy vagy tizenhárom ország jött-e létre. A Kontinentális Kongresszus az „Egyesült Gyarmatok”-ra, majd az „Egyesült Államok”-ra utalt, de ez sem oldja meg a problémát, hiszen a használt szavak maguk is tartalmilag ellentmondóak egymásnak. Ha a gyarmatok/államok „egyesült”-ek, akkor egy egységet alkotnak; ha viszont egy egységet alkotnak, nincs értelme többszámban utalni rájuk. Maga a nyilatkozat úgy kezdődik, hogy az amerikaiakra, mint „egy nép”-re utal, de azután lassan átcsúszik a többszám használatára. Az Egyesült Államokra következetesen, mint „azok”-ra, és nem, mint „arra” utal, s a „vannak” és nem a „van” igei alakot alkalmazza: a Nyilatkozat záró szakasza is ezt bizonyítja, ahol kimondatik, hogy „ezek az egyesült gyarmatok jogszerűen Szabad és Független Államok lettek...”

A Nyilatkozat ezen vonásai által létrehozott problémák – a természetjogi elmélet magába foglalása, a végrehajtó hatalom diszkreditálása, és a többes-nemzet választása az egységes nemzet helyett – a kezdetektől fogva akadályozta egy hatékony alkotmányos kormányzat létrehozását. Az első országos alkotmány a Konfederációs Cikkelyek (*Articles of Confederation*), amelyet 1777-ben fogalmaztak és amelyet a tagállamok 1781-ben fogadtak el, tulajdonképpen egy „barátságra épülő ligát” hozott létre egy többoldalú szerződés által: benne minden állam kimondottan megtartotta „szuverenitását, szabadságát és függetlenségét”. A Cikkelyek nem egy végrehajtó ágazat létrejöttéről, hanem egy egykamarás Kongresszus megalakításáról gondoskodtak, amelyben minden állam egy szavazattal rendelkezett. A Kongresszus foglalkozott a háborús hadviselés kérdéseivel, a külkapcsolatokkal, de semmiféle hatalommal nem rendelkezett, hogy az egyénekre kötelező törvényeket hozzon. (Ebből következően a Konfederációnak nem volt rendes polgári bírósága.) Az egyes államok kizárólagos joggal rendelkeztek az adókimutatásra vonatkozóan. Jövedelmét tekintve, a Kongresszus az egyes államokra lebontott rekvizícióktól függött, ahol a kvótákat a földek értéke alapján állapították meg. A Cikkelyek módosításához meg kellett szerezni mind a tizenhárom állam törvényhozásának jóváhagyását.

Mivel az egyes államok megtartották a szuverenitásukat – melyet, mint a legfelső törvényhozó hatalmat definiáltak – az állami alkotmányok és nem a Konfederációs Cikkelyek határozták meg azt a kormányzati formát, amelyben az amerikaiak éltek.

Az a két állam, amely testületi kiváltságlevéllel (corporate charter) rendelkezett: Connecticut és Rhode Island, úgy határoztak, hogy a függetlenség után is ennek keretei között működnek.² A fennmaradó tizenegy állam írott alkotmányt fogadott el a forradalmi időszak folyamán.

Formájukban ezek a korai állami alkotmányok „republikánusok” voltak – amely kifejezés általánosan elterjedt, bár elég nagy zavar uralkodott értelmét, tartalmát illetően. Néhányan úgy vélték, hogy ez bármely olyan kormányzatot jelöl, amelyben nincs örökletes monarchia és arisztokrácia. Mások úgy vélték, hogy a kifejezés olyan kormányzatra vonatkozik, amelyben a hatalom alapvető forrása „a nép”. A republikánizmusnak való elkötelezettség legtisztább megjelenési formája az állami alkotmányokban a végrehajtó ágazat elerőtlenítése volt. A legtöbb kormányzót csak egyetlen évre választották, többségüket maga a törvényhozás választotta, s nagy részüknek csak formális és reprezentatív funkciója volt. Két állam volt, amely felruházta kormányzóját egy kis hatalommal. New Yorkban a kormányzónak hároméves időszaka volt, törvényhozási vétóval és bizonyos tisztviselők kinevezési jogával rendelkezett. Hatalmát azonban nem gyakorolhatta egy akadékoskodó tanács jóváhagyása nélkül. Massachusetts kormányzóját egy évre választották, de vétójoga volt (amit a törvényhozás mindkét háza kétharmados többséggel semlegesíthetett) és bizonyos kinevezési hatásköre. A másik szélsőséget Pennsylvania alkotta, amelynek nem volt kormányzója, hanem egy tizenhárom fős végrehajtó tanáccsal rendelkezett, s ez is alá volt rendelve a törvényhozásnak.

Az új alkotmányok, nagy részükben, gyakorlatilag minden hatalmat a törvényhozások alsóházának biztosítottak. Georgiának és Pennsylvániának egyáltalán nem is volt felsőháza. Az összes többi államban kétkamarás törvényhozást találunk, de csak New Yorkban és Marylandban tért el lényegesen a felsőház megalkotása az alsóházétól, és csak ezen államokban rendelkezett olyan önálló hatalommal, amely lehetővé tette, hogy ellenőrizze az alsóház határozatait. E két államban a szenátorokat hosszú időre választották, és csak igen nagy tulajdonnal rendelkezők lehettek szenátorok. A többi államokban a felsőház vagy függött, vagy alá is rendelődött az alsóháznak.

Ha a politikaelmélet terminusaiban fogalmazunk, ezek az új alkotmányok messze túlmentek az egyszerű republikánizmuson, és radikális képviselői demokráciákat hoztak létre. Ez azt jelentette, hogy alapvetően elvetették az úgynevezett „vegyes kormányzat” elvét, amely pedig az elméleti alapot nyújtotta mind az angol, mind a gyarmatok rendszere számára. Az új alkotmányok a monarchikus és arisztokratikus vonásokat csak formálisan őrizték meg, ha egyáltalán megőrizték, és a lényegi hatalmat a törvényhozás közvetlenül választott házába, a kormányzat demokratikus ágazatába helyezték. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a választásra jogosultak köre korlátozott volt: a nők, a gyerekek és a rabszolgák, akik a lakosságnak körülbelül négyötödét alkották, nem szólhattak bele a politikai folyamatokba, és még a szabad férfi felnőtt lakosság egyötödének sem volt választójoga, mivel alatta maradt a tulajdoni minimumnak. Két további vonás is korlátozta a törvényhozásokat abban, hogy valóban „a nép” akaratát fejezhessék ki. Ezek egyike az volt, hogy a tisztségviselőknek még a választókénál is magasabb jövedelemmel, nagyobb vagyonnal kellett rendelkezniük, s ebből következően a felnőtt szabad férfi lakosságnak csak kétötöde volt választható a törvényhozások alsóházába. A másik akadály az volt, hogy a képviselőket nem a lakosság nagy-

sága, hanem a hely határozta meg és ebből következően nem volt azonos a különböző helyeken szavazó személyek voksának súlya. Általában a nagyobb városok, népesebb községek lakosságszámukhoz képest alulreprzentáltak, a határvidékek pedig New Englandban felülreprzentáltak és Délen alulreprzentáltak voltak. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a törvényhozó gyűlések alsóházai történelmi és földrajzi értelemben képviselték a népet, ami nem szükségszerűen esett egybe a statisztikai reprezentációval. Mindezen korlátok ellenére, az új állami alkotmányok a kormányzásban való részvételre a nép számára sokkal nagyobb lehetőséget nyújtottak, mint amilyent az adott időpontban a föld bármely más pontján találunk.

Bár a politikai elmélet terminusaiban radikálisak voltak, az alkotmányok praktikus konzervatív célok elérésére terveztettek – arra, hogy megőrizték azt a hatalmi struktúrát, amely a királyi és tulajdonosi hivatalnokok és a loyalisták elkergetése után jött létre. Többé-kevésbé véletlen, hogy New Yorkban és Pennsylvániában 1776 után új csoportok kerülhettek a hatalomba, a többi helyen azonban az alkotmányok a hatalmi túlsúlyt a felső és a középosztálybeliek számára biztosították.

Az alkotmányokkal kapcsolatosan még egy aspektus van, amely méltó a figyelmünkre. Eleinte egyáltalán nem volt nyilvánvaló, hogy kinek van törvényes joga arra, ha egyáltalán akad ilyen, hogy milyen legyen az alaptörvény. Az 1776-ban létrejött nyolc alkotmány közül hatot az adott törvényes kereteken kívüli törvényhozó testületek fogalmaztak meg, s egyszerűen kinyilatkoztatták, hogy ezen alkotmányok ezentúl érvényben vannak. Az ugyanezen évben elkészült fennmaradó két alkotmányt direkt erre a célra megválasztott testületek fogalmazták meg, de ezeket sem terjesztették elő sehol sem ratifikálásra. Az alkotmányoknak törvényhozási rendeletek általi proklamálása aligha nevezhető megfelelő eljárásnak, mivel amit az egyik törvényhozó testület törvényerőre emel, azt egy másik hatályon kívül helyezheti. Ezen probléma megoldására a korai alkotmányok létrehozói közül egyesek olyan elvek listáját mellékelték, amelyekről kijelentették, hogy ezeket egyetlen kormányzat sem sértheti meg jogszerű keretek között. Az első ilyen dokumentum a Virginiai Jogok Nyilatkozata (Virginia Bill of Rights) volt, amelyet George Mason írt és 1776 júniusban preambulumként alkalmazták a virginiai alkotmányhoz. Több állam követte Virgínia példáját, egyesek finomították és kiegészítették a jogok listáját is. Ez azonban nem oldotta meg a problémát, mivel egyetlen egy alkotmány sem tette jogilag kötelezővé a kormányzat számára ezen jogok betartását, és a valóságban az állami törvényhozások gyakran meg is sértették őket.

1780-ig nem is dolgoztak ki valóban megfelelő megoldást. Ebben az évben a Massachusetts-i alkotmány volt az első olyan dokumentum, amelyet egy pusztán erre a célra választott testület fogalmazott meg, s utána ratifikálták a városok, akiket a helyiek az autoritás végső forrásának tekintettek. Ez az eljárás alaptörvénnyé tette az alkotmányt, amely felette áll azon törvényhozásnak, amely létrehozta azt, s ebből következően nem vethető alá törvényhozási változtatásoknak. Jellemző az is, hogy a Massachusetts-i alkotmány keretei között történt meg először, hogy egy bíró a fent említett jogok listájáról kijelentette, hogy ezeknek törvényereje van. Ez a *Quock Walker versus Nathaniel Jennison* ügyben történt 1783-ban, mikor a bíró arra hivatkozva, hogy a jogok nyilatkozata (bill of rights) szerint minden embert egyenlőnek teremtett

Isten és ebből következően a rabszolgaság alkotmányellenes. A Massachusetts-i eljárást különböző változtatásokkal követték a későbbi állami alkotmányok megalkotásánál.

A korai alkotmányok hiányosságai

Ezek a korai alkotmányos rendelkezések nem tudtak megfelelni hirdetett célkitűzéseiknek. Az Egyesült Államok függetlenségét inkább a Konföderációs Kongresszus erőfeszítései ellenére, mint azok következtében nyerte el. 1783 után, mikor a britek a párizsi szerződésben elismerték az amerikaiak függetlenségét, a Kongresszus még hatástanalábbá vált. Sokan voltak olyanok, akiket az állami törvényhozás megválasztott a Kongresszusban való képviselőre, úgy vélték, hogy a jelenlét nem éri meg a fáradságot, s ennek következtében több, mint fele idejében a Kongresszus nem rendelkezett a határozatképességhez szükséges létszámmal sem, s ennek következtében semmit sem intézhetett. Az általa Európába küldött megbízottak rátermett emberek voltak, ennek ellenére nem sokat végeztek, mivel az európai diplomataik sohasem lehettek biztosak abban, hogy kivel vagy mivel tárgyalnak. Az Egyesült Államok külföldi hitelezői – Franciaország kormánya és hollandiai magánbankárok, akik a függetlenség ügyének támogatására pénzt kölcsönöztek – nem számíthattak arra, hogy pénzüket egy olyan Kongresszus fogja visszafizetni, amelynek nincs saját jövedelme az egyes államok önkéntes hozzájárulásaitól eltekintve, amely utóbbi is csak vékonyan csörgedezett.

Nemzetközi problémák keletkeztek egy sor forrásból, és a Kongresszusnak nem volt semmi hatalma az ezekkel való foglalkozásra. Észak-Afrika berber tengerpartján kalózkodó fosztogatták az amerikai szállítmányokat. Spanyolország, amelynek amerikai birodalma magába foglalta Floridát és a Mississippi folyótól nyugatra eső területeket, egyfolytában zaklatta a határvidék lakóit, lezárva a folyót a hajózás elől, és ellenük uszítva az indiánokat. Északnyugaton a britek megtartottak egy sor katonai őrállomást amerikai földön, megsértve ezzel a békeszerződést. Angliában ezzel egyidőben olyan korlátozásokat vezettek be, amelyek akadályozták az amerikai kereskedelmet. Összefoglalva, az Egyesült Államokat ellenséges újoncként fogadták a nemzetek családjában, s ez semmiféle kormányzati eszközzel nem rendelkezett, hogy ezen változtathasson.

Időről időre a Kongresszus csalódott tagjai sürgették a Cikkelyeknek olyan módosítását, amely az ügyek intézésére alkalmasabbá tette volna őket; de érdektelenség, a központi hatalomtól való félelem és az egyes államok speciális érdekeinek figyelembevétele kombinációjaként az ilyen javaslatok általában vereséget szenvedtek. Három kiegészítést fogadott el a Kongresszus és továbbított az államokhoz ratifikálásra. Ezek egyike, amely a Kongresszusnak korlátozott hatalmat adott volna a nemzetközi kereskedelem tizenöt éven keresztül szabályozására, langyos fogadtatásban részesült, és csak néhány állam hagyta jóvá. Két további, amelyek célja az volt, hogy a Kongresszusnak önálló jövedelmet biztosítson, közelebb került az elfogadáshoz. Egy módosítás, amely 1781-ben született meg, felhatalmazta volna a Kongresszust importvámok szedésére. Ezt Rhode Island kivételével gyorsan ratifikálta valamennyi állam. Miután Rhode Island visszautasította az elfogadást, Virginia is visszavonta a ratifikációt, és az ügy ennyiben is maradt. 1783-ban a Kongresszus egy, a központi bevételekkel foglalkozó módosítással kísérletezett, amely négy éven keresztül függőben maradt. Ennek sorsától függött a konföderáció sorsa.

Időközben a Kongresszus megtett mindent, amit csak tudott – és figyelembe véve, hogy sem hatalma, sem pénze nem volt, ez nem volt lényegtelen. Lefektette egy adminisztratív gépezet és egy diplomáciai testület alapjait, s mindkettő végsősoron hatékonynak bizonyult. Egy háromtagú kincstári igazgatóságot (Treasury Board) hozott létre, amely az államadósságot valamiféle rendre emlékeztető állapotba hozta, azáltal, hogy csoportosította az olyan állampolgárok tízezernyi követelését, akik pénzt, árut vagy szolgáltatást biztosítottak a háború folytatásához. A legfontosabb az volt, hogy a Kongresszus vitathatatlan jogcímet szerzett az államoktól az Ohio folyótól északra eső földekre, felmérte a területet és egy kormányzati rendszert létesített ott. Ez utóbbi az ünnepezt Északnyugati Egyezményen (Northwest Ordinance) keresztül történt meg 1787-ben, s legfőbb jelentősége az volt (azon kívül, hogy megtiltotta a rabszolgaságot az adott területen), hogy a telepesek számára a lakosság növekedésével párhuzamosan progresszíve növekvő mértékű önkormányzatot biztosított, s megígérte az államiságot is, arra az esetre, ha a lakosság száma eléri a hatvanezret.

Míg a Kongresszusnak nem volt elég hatalma, az államoknak túl sok is volt – és alaposan vissza is éltek ezzel. A háború idején a féktelen állami törvényhozások olyan emberek tömegeinek törvényes jogait nyomták el, akiket azzal gyanúsítottak, vagy vádoltak, hogy lojálisak Angliával szemben. A vagyontól és a polgári jogoktól való megfosztást bírói tárgyalás nélkül lehetővé tevő határozatokat bocsájtottak ki, emberek sokaságát vádolva, tárgyalás nélkül, hazaárulással, minden alap nélkül koboztak el vagyonokat. A törvénytelen kormányzás nem fejeződött be a béke beköszöntével. A törvényhozások magánszerződéseket borítottak fel, hitszegően viselkedtek az államadósságokkal kapcsolatban, nyíltan megsértették szerződéses kötelezettségeiket, csalárd állami pénzügyi rendszereket hoztak létre és megbélyegezték a bíróságokat, ha azok felléptek az egyéni jogok védelmében. Mindezek tetejében húszszor, sőt néha százszor akkora adókat szedtek be, mint a gyarmati időszakban. Egészében az amerikaiak élete, szabadsága és vagyona kevésbé volt biztonságban, mint korábban a királyi hatalom alatt. Thomas Jefferson félve attól, hogy a dolog ebbe az irányba fog fejlődni, ha a törvényhozásoknak ellenőrizhetetlen hatalmat biztosítanak, már korábban azzal fenyegetett, hogy „173 despota legalább annyira elnyomó, mint egy,” és hozzátette: „Nem egy *választott, választásokra épülő despotizmus* az a kormányzati forma, amelyért küzdöttünk.” Ekkor Samuel Adams védence, Elbridge Gerry nyersen így fogalmazott: „Mindazon baj, amivel szembenállunk, a túl sok demokráciából következik.”

Maguk az államok is, legalább néhány közülük, keresztülmentek bizonyos javuláson. New York és Pennsylvania kormánya energikus, megfontoltan igazgatott és hatékony volt. Massachusetts, mint említettük, megszüntette a rabszolgaságot, három további állam tett olyan lépéseket, amelyek végül ugyancsak a rabszolgaság megszüntetéséhez vezettek; minden állam, legalábbis ideiglenesen, megtiltotta a rabszolga-kereskedelmet. Virginia és Maryland visszavonta azon törvényeit, amelyek a vallási intézmények támogatására szolgáló adófizetésről rendelkeztek, az utóbbi teljes politikai jogokat biztosított a katolikusoknak is. Több állam átalakította a földbirtokokra vonatkozó törvényeit, s így könnyebbé tette az egyszerű emberek számára is a birtokhoz jutást. North-Carolina és Georgia virágoztak, korrupt és majdnem komikusan alkalmatlan kormányzatuk ellenére. Tulajdonképpen New-England-et és South-Carolinát kivéve, prosperitás és gazdasági növekedés uralkodott az egész országban, bár 1786–87-ben volt egy rövid recessziós időszak is.

A Kongresszus és az állami kormányzatok minden hiányossága ellenére a dolgok még messze nem mentek annyira rosszra, hogy az elégedetlenségnek általános hullámát és egy alkotmányos változás vágyát váltsák ki. De egyes helyeken kellő elégedetlenség, más helyeken pedig elég viszály volt ahhoz, hogy néhány előrelátó vezető élhessen a lehetőséggel, mikor 1786–87 telén a körülmények láncolata olyan helyzetet hozott létre, hogy összehívják a nagy konvenciót, hogy átalakítsa a Konfederációs Cikkelyeket és „figyelembe vegye az Unió szükségleteit”.

A konvenció, a kongresszus összehívására indított mozgalom, tulajdonképpen hamarabb indult meg, mint hogy a helyzet erre megérett volna. 1786 elején Virginia törvényhozása azt az egyezményt tárgyalta, amelyet Marylanddal akartak kötni a Potomac folyón való hajózásról, mikor valaki felvetette, hogy hívjanak össze egy kereskedelmi konvenciót, amelyen Pennsylvania, Delaware, Maryland és Virginia küldöttei vennének részt. A javaslat azonban ebben az időben elterjedt elképzelés részét képezhette, hogy regionális konfederációval váltsák fel az országot, mivel a regionális konfederációk gondolatának volt néhány híve. James Madison, a buzgó nacionalista, azonnal egy országos kereskedelmi konvenció összehívásának javaslatával reagált. Madison előterjesztését elfogadták, és Virginia szétküldte a meghívásokat. Hét állam küldte el küldötteit a szeptemberben megtartott Annapolisi Konvencióra. A jelenlevő képviselők Madison, Alexander Hamilton és John Dickinson vezetésével elfogadták Hamilton határozati javaslatát, melyben kimondták, hogy feladatuk megoldása reménytelen, s egyben javasolták egy országos alkotmányozó konvenció összehívását.

Először általában figyelmen kívül hagyták ezt a javaslatot, de azután két drámai eseményre került sor. 1787 januárjában New York törvényhozása elvetette az 1783-as a Kongresszus jövedelmeire vonatkozó módosítást, amelyet a másik tizenkét állam már ratifikált; e pillanatban a Kongresszus minden tagja felismerte, hogy felhangzott a Konfederáció lélekharangja. Szinte ezzel egyidőben érkezett meg a Kongresszushoz a Shays-féle lázadás³ híre. Ez egy fegyveres felkelés volt Massachusetts kormányzata ellen. A valóságban ez a „lázadás” tiltakozás volt a túlzott adóztatás ellen, és könnyen elnyomták. A róla szóló beszámolók azonban széles körű, jól szervezett és erősen felfegyverzett kísérletként írták le, amely a nemzeti vagyont erőszakkal akarja újraosztani. Mindezekről megriadva, a Kongresszus azonnal megszavazta, hogy javasolja a küldöttek menesztését a tervezett konvencióra. Néhány állam már korábban egyetértett ezzel, a többiek — Rhode Island kivételével — most csatlakoztak a kezdeményezéshez.

A philadelphiai konvenció

Az Alkotmányozó Konvenció 1787. május 28-án ült össze Philadelphiában és szeptember 17-én fejezte be munkáját. Annak ellenére, hogy a Konvención a kongresszusi szabályoknak megfelelően minden állam egy szavazattal rendelkezett, az államok eltérő nagyságú delegációkat küldtek ide. New Hampshire-ből ketten, Pennsylvániából nyolcan vettek részt a munkában. Összesen ötvenötven szerepeltek a tárgyalások különböző szakaszaiban, végül harminckilencen írták alá az elkészített dokumentumot. A küldöttek tehetséges, praktikus dolgokhoz értő emberek voltak, akik egyesítették a jogi, kereskedelmi, mezőgazdasági és háborús tapasztalatokat, és meglepően kiterjedt

ismereteik voltak a történelem és a politikai elmélet területéről. A küldöttek közül csak kevesen voltak közepes tehetségűek, legtöbbjük különlegesen rátermett volt, s élükön körülbelül egy tucatnyi valóban csodálatra méltó férfiú állt. Egészében véve, ez volt a legragyogóbb államférfiúi gyülekezet, amely valaha is összejött Amerikában, s talán az egész világon.

A Konvenció munkája négy nagy fázisban zajlott. Az elsőben, amely pont két hónapig tartott, a küldöttek megegyeztek abban, hogy egy egészen új alkotmányt javasolnak, s nem pusztán módosításokat a Cikkelyekhez. Elvetve a vita alapjául a New Jersey-i William Paterson által javasoltakat, s elfogadva Edmund Randolph virginiai kormányzó által előterjesztett vitalapot, érveltek, tárgyaltak, egyezkedtek és kompromisszumokat kötöttek, míg általános egyetértésre jutottak a javasolt új kormányzat körvonalait illetően. Július 26-án egy tíznapos szünetet tartottak, és határozataikat egy, a részleteket kidolgozó öttagú albizottság elé utalták. A munka második fázisában ez a testület elkészítette az alkotmány első fogalmazványát. A harmadik fázis folyamán, augusztus 6. és szeptember 10. között öltött testet az alkotmány addigi váza: elhatározták, hogy mely kormányzatok, mely ágazatai milyen hatalommal rendelkezhetnek, és milyen hatalmat kell megtagadni tőlük. A végső fázisban egy öttagú szövegező bizottság dolgozott: ez öntötte végső formába a szöveget.

A végül elfogadott dokumentum alkotmány volt két értelemben is. Először fizikai értelemben: meghatározta, hogy miként kell megalkotni Amerikában a kormányzatot, melyek legyenek ennek részei, ezek miként funkcionáljanak, és hogyan viszonyuljanak a többi kormányzati ághoz. Ebben az értelemben a fogalmat úgy használjuk, mint amikor egy személyre azt mondjuk, hogy „erős alkotású”, vagy „gyenge alkotású”. Másodszor jogi értelemben is alkotmányról volt szó, az Alkotmány törvény, de egy egészen különleges törvény. Blackstone a törvényt úgy határozta meg, mint „a polgári igazgatás azon rendjét, amit az állam legfelsőbb hatalma ír elő, s amely elrendel mindent, ami jó és megtilt mindent, ami rossz.” Az Alkotmány megfelel a törvény ezen definíciójának azzal a specialitással, hogy parancsai és tiltásai nem a magánszemélyekre, nem az állampolgároknak, nem a népre, hanem a kormányzatra vonatkoznak. Más szavakkal olyan törvényről van szó, amely a kormányzatot kormányozza. Mivel mindezek a fogalmak igen lényegesek az amerikai kormányzati rendszerben, röviden elemezni fogjuk, hogy az Alkotmányozó Konvenció miként döntött róluk, s miért így döntött róluk.

Ami a fizikai értelemben vett Alkotmányt illeti, a dokumentum kormányzatot hoz létre, amelynek három ágazata van: a törvényhozó (I. cikkely), a végrehajtó (II. cikkely) és a bírói (III. cikkely). Igen nehéz volt a döntés a törvényhozó ágazat felépítéséről: a küldöttek majdnem egyenlően oszlottak meg azok között, akik az egy állam = egy szavazat elv fenntartását kívánták, és azok között, akik a képviseletet a lakosság arányában akarták. Az ellentétek kompromisszummal zárultak. A Kongresszusnak nem egy, hanem két háza lett. A Szenátus, amelyben az államok megtartották az egyenlő szavazatot (mindegyik kettővel rendelkezett), és a Képviselőház, amelyben a helyek elosztása az államok között a lakosságszámra épült, amelyet a tízévenként megtartott népszámlálások határoznak meg. A szenátorokat az államok törvényhozása választja hatéves időtartamra, cserélődésük lépcsőzetesen történik, egyharmaduknak lejár a megbízatása minden két évben. A képviselőket kétéves időtartamra választási körzetekben

választják a szavazásra jogosultak. (Hogy ki rendelkezik szavazati joggal, azt az államok határozzák meg: egyetlen egy feltételt kötöttek ki: a választójog alapjának azonosnak kell lennie a Kongresszus Képviselőházára és az állami törvényhozások alsóházaira vonatkozóan.) Egy törvény elfogadásához mindkét házban többséget kell szerezni, de mivel a két ház különböző választókat képviselt, különböző jogokkal ruházták fel őket. A Szenátus, mint a még mindig részben szuverén államok képviselője, részt kapott a végrehajtó hatalomból: az elnök általi kinevezésekhez szükség volt a szenátus megerősítésére és a nemzetközi szerződésekhez a Szenátus kétharmados többsége szükségeltett. A Képviselőház, mint a nép képviselte, nem szólhatott bele a végrehajtó hatalom ügyeibe, de egyedül ez vethetett ki adókat.

A végrehajtó ágazat létrehozása a Konvención még a törvényhozóinál is nagyobb nézeteltéréseket váltott ki. A végrehajtó hatalomtól való általános félelem gyorsan és mélyen gyökeret eresztett, s bár a Konvenció legtöbb résztvevője tisztában volt ennek szükségességével, többségük bizonytalanul gondolkodott róla. Ha nem lett volna George Washington, akiben mindenki bízott, és akiről mindenki tudta, hogy ő lesz a végrehajtó hatalom első feje, valószínűleg az elnöki hivatalt nem hozták volna létre. Még magával Washingtonnal is – aki a Konvención az elnöki tisztet betöltötte – eléggé bonyolult maradt a probléma. Benjamin Franklin és néhány társa több személyből álló végrehajtó hatalmat javasolt, úgy vélték, a legbiztosabb egy háromtagú testület lenne. A küldöttek többsége egyszemélyes végrehajtó hatalmat akart, de nem volt tiszta képe arról, hogy miként lehet egy ilyet megválasztani. Nagyon kényelmes lett volna, ha a Kongresszus választja az elnököt, de ez a megoldás függővé tette volna a végrehajtó hatalmat a törvényhozótól. Elméletileg kívánatosnak tűnt a népszavazással való választás, de a kommunikáció olyan lassú és akadozó volt, hogy ez gyakorlatilag kivihetetlennek tűnt. Végül eljutottak a nehézkes elektori testületi rendszerhez. Minden államban a szavazók, vagy a törvényhozások (a két variáció között a helyi törvényhozásnak kell döntenie)⁴ annyi elektort választanak, amennyi azonos az illető államnak a szenátusi és képviselőházi képviselétével. (Ez a vonás az államoknak, mint államoknak nagyobb beleszólást biztosított az elnökválasztásba, mint a választóknak, mint népnek; ugyanakkor a kisebb lakosságú államok lakosságszámukhoz képest aránytalanul nagy beleszólással rendelkeztek.) Az elektorok saját államukban összegyűlnek, és két jelöltre szavaznak, akik közül az egyiknek egy másik állam lakosának kell lennie. Bárki kapja a legtöbb szavazatot országos összesítésben, ha az elektorok többsége őt támogatja, ő lesz az elnök, és a második legtöbb szavazatot kapott személy az alelnök.⁵ Ha nem alakul ki többség, akkor a Képviselőház választja meg az elnököt. Eldöntetlen eredmény esetén a Szenátusra száll az alelnökválasztás joga.

Annak ellenére, hogy ennyire részletekbe menően kidolgozták a biztosítékokat arra, hogy csak a legmegfelelőbb ember kerülhessen az elnöki székbe, a Konvenció vonatkozott az elnöknek tételesen felsorolt hatalmat biztosítani. Az történt, hogy egy sor hagyományosan a végrehajtó ágazathoz tartozó hatalom – a hadüzenet joga, a külföldi kormányokkal való tárgyalás joga – vagy a Kongresszusnál maradt, vagy megosztott a Kongresszus és az elnök között. Ugyanakkor szemben a Kongresszus jogainak óvatos felsorolásával, az elnöki hivatal hatalmát a Konvenció csak általánosságban határozta meg, s az első főnökre bízta az adott keretek kitöltését. A képviselők más területeken is óvatosan jártak el. Az elektori szavazatok elosztásával az elnököt részben az államok,

részben a nép képviselőjévé tették; vétőjogot adtak neki a törvényhozással szemben, de biztosították, hogy a Kongresszus megsemmisíthesse ezen vétőt, mindkét házában elért kétharmados többséggel. Biztosították ugyanakkor az elnök elmozdíthatóságát is, ha a Képviselőház vád alá helyezi és a Szenátus elítéli, mert „árulást, vagy más nagyobb bűnököt” követett el.

Nem okozott kisebb problémát a bírói ágazat felépítésének és autoritásának kidolgozása sem. Abban mindenki egyetértett, hogy szükség van egy bírósági rendszerre, de egy sor félelem és ellenérzés kapcsolódott azon elképzelésekhez, amelyek ennek létrehozására éhatáskörére vonatkoztak. Végül a Konvenció másra hárította a felelősséget. Létrehozott egy Legfelső Bíróságot, de ennek formájáról és az alsóbb fokú bíróságokról (bele értve az állami bíróságokat is) átengedte a döntést a Kongresszusnak. A Legfelső Bíróságnak néhány specifikus esetre vonatkozóan adtak kiinduló hatáskört, annak eldöntését, hogy lesz-e és milyen feljebbviteli hatásköre, a Kongresszusra bízta. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy gyakorlati okokból a bírósági rendszer létrehozását, megalkotását a Konvenció átengedte a Kongresszusnak.

Ami pedig az Alkotmányt, mint jogszabályt illeti, ennek legnyilvánvalóbb jellegzetessége a VI. cikkelyben megfogalmazott legfelsőbb-jog klauzula: „Ezen alkotmány s azon törvények, melyeket az Egyesült Államok ennek alapján önmaguk számára hozni fognak, úgyszintén az Egyesült Államok által kötött és ezután kötendő szerződések lesznek az ország legfőbb törvényei; minden állam bírái köteleztetnek ezeket tiszteletben tartani, nem tekintve arra, ha az egyes államok alkotmánya s törvényei ezekkel nem talán ellenkezésbe jönek.” Egy sor speciális parancsot és tiltást is tartalmaz a dokumentum, amelyek közül a legfontosabban az I. cikkely 8., 9. és 10. szakasza. A nyolcadik szakasz felsorolja a Kongresszus jogait, a 9.-ben megtalálhatjuk, hogy mit nem tehet a Kongresszus, végül a 10. szakaszban mindazt összefoglalták, amit az állami kormányzatok nem tehetnek. A IV. cikkely bizonyos szabályokat sorakoztat fel az államok egymásközi, valamint az egyes államok és a nemzeti kormányzat közti kapcsolatra vonatkozóan. Ugyanitt fogalmazódik meg az az Egyesült Államokkal szembeni követelmény, hogy biztosítani kell minden állam számára a „köztársasági kormányformát”.

Végül az Alkotmány, a ratifikációs folyamat eljárásán keresztül megválaszolja az amerikai hatalom végső forrására vonatkozó kérdést, azaz azt, hogy Blackstone kifejezésével éljünk, hogy mi az a „legfelsőbb hatalom”, amely jogot ad a kormányzáshoz. Ez a forrás, ez a hatalom a népben gyökeredzik, de nem a népben, mint egészben, hanem inkább, mint több állam népében. 1787-ben a nép ily megosztásban létezett részben azon plurális viszonyok következtében, amelyekben a függetlenséget kikiáltották, részben azért, mert különálló állami alkotmányokat alkotva, vagy elfogadva korábbi köztársaságokkal rendelkezett. Lehetőség volt egy erősebben lokális, vagy egy erősebben általános kormányzat létrehozására is, de csak azzal a feltétellel, ha egyetértenek azon hatalom újraelosztásában, amit az egyedi állami kormányzatoknak biztosítottak már előzőleg. Mindez az állami alkotmányok alapvető változtatását követelte volna meg, s ezt csak minden egyes állam népe végezhetette el külön-külön.

Mindezek következtében – s mivel nyilvánvaló volt, hogy a ratifikációt megkönnyíti – az Alkotmányozó Konvenció meghatározta az alkalmazandó eljárás módját. Teljesen figyelmen kívül hagyták a cikkelyek módosításának szabályait, amelyek mind a tizenhárom törvényhozás egyetértését követelték meg. Ehelyett az Alkotmányt

megküldték a Kongresszushoz, hogy az juttassa el az államok törvényhozásához, amelyeknek speciális, közvetlen szavazással választott konvenciók elé kellett terjeszteniük a dokumentumot „jóváhagyásra és ratifikálásra”. Ha kilenc állam konvenciója ratifikál, az Alkotmány kötelezővé válik az adott kilenc állam számára, s megkezdhetik a kormányzat kiépítését. Az, hogy további államok csatlakozzanak-e az átalakított, újrakonstituált unióhoz, az egyedül tőlük függ.

Az alkotmány politikai filozófiája

Az Alkotmányt tulajdonképpen gyorsan elfogadták. Három állam konvenciója még 1787 vége előtt ratifikálta, két további 1788 januárjában, s mire New Hampshire júniusban megszavazta az elfogadást, megvolt a szükséges kilenc állam. Virginia és New York a következő hónapban ratifikáltak. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy nem volt ellenállás. Pennsylvania csak bizonyos federalista trükkök után ratifikált (federalistáknak hívták magukat, tulajdonképpen félrevezető módon, az alkotmány hívei); a Massachusetts-i, New Hampshire-i, New York-i és Virginia-i küldöttek többsége valószínűleg ellene volt a ratifikációnak konvenciójuk kezdetén; North-Carolina visszautasította a ratifikációt 1788-ban és nem is változtatott álláspontján 1789 novemberéig; Rhode Island 1790 májusáig tartott ki. Mindezek ellenére a federalisták meglehetősen gyors győzelmet arattak.

Ezen időszakban az Alkotmányt mélyrehatóan elemezték, vitatták és magyarázták újságcikkekben, pamfletekben és a ratifikáló konvenciókon. Az Alkotmány legismertebb védőirata azon nyolcvanöt esszéből álló sorozat volt, amelyet „Publius” néven írtak alá, s amelyet összefoglaló néven *A federalista* (The Federalist) néven ismerünk, s amelyet Hamilton, Madison és John Jay írtak. Ezekből a különböző elemzésekből, magából az Alkotmányból és az adott időszakra vonatkozó történelmi ismereteinkből egy valóban tiszta képet lehet nyerni arról a politikai és jogi filozófiáról, amelyre Amerika alaptörvénye épült.

A rendszer szelleme részben azon probléma megoldásából következik, amelyet az Angliával való szakítás okozott. Az angol kormánynak Bolingbroke–Montesquieu-féle ismertetése, amelyet a legtöbb amerikai, ha tévesen is, de elfogadott, azt mondta, hogy a kormányzatot korlátozza a hatalom megosztásának elve, mivel a kormányzat minden ágazata lehetőségekkel rendelkezik arra, hogy megakadályozza, vagy legalábbis késleltesse a másik akcióját. Ezen elvnek elméletileg értelme volt az angol rendszerben, mivel minden ágazat olyan embereket képviselt, akinek öröklött státusza volt – királyokat, lordokat és közembereket. Az Egyesült Államokban azonban nem létezett öröklött státusz, kivéve a rabszolgákét, s ezért a model nem volt megfelelő. Mindezek ellenére gyakorlatilag minden amerikai egyetértett abban a hiedelemben, hogy a hatalmi ágak megosztása nélküli kormányzat elkerülhetetlenül a zsarnoksághoz vezet, még akkor is, ha a tisztségviselőket a nép választja.

Az Alkotmány megoldása két új, az amerikaiak által kidolgozott elvnek az elfogadásából állt: azaz a federalizmusból és a vegyes rendszerből, amelyben a kormányzati ágak különállóak, de funkcióikban átfedik egymást. Az első elvnek megfelelően a

hatalom megosztott volt egy függőleges tengely mentén az országos, az állami és a helyi kormányzatokban. Ráadásul, hogy a többségi hatalom lehetséges zsarnoksága ellen védelmet nyújtson az Alkotmány, a népet két módon is elválasztotta a kormányzattól. A tisztviselők egy részét közvetlenül, más részét közvetetten választották: a Képviselőház tagjait a szavazók közvetlenül a választókerzetekben, a szenátorokat olyan törvényhozások, amelyeket a szavazók közvetlenül választottak. Az elnököt elektorok választották, akiket viszont az állami törvényhozások által megfelelőnek tartott módon jelöltek ki. A bírákat az elnök nevezte ki a szenátus jóváhagyásával. Ugyanakkor időkorlátok is voltak: a Képviselőház tagjai két évig, a Szenátus tagjai hat évig, a bírák életük végéig, vagy amíg viselkedésük kifogás alá nem esett, szolgáltak. Mindezen eszközök segítségével, bár a hatalom a néptől származott, elérték, hogy nem nyílt lehetőség arra, hogy a nép, vagy annak bármely csoportja akaratát közvetlenül és azonnal kifejezhesse.

A rendszer szellemének egy másik aspektusa abból a tényből származott, hogy a hatalom megosztása és meghatározása a vízszintes tengely mentén nem volt mereven fixálva és nem volt precíz. A végrehajtó és törvényhozó ágazatok, bár elkülönültek, lehetőséggel rendelkeztek egymás működésének akadályozására, s ez igaz volt a kormányzat különböző szintjeire is. Egy sor hatalmat bizonytalanul határoztak meg, a bírósági struktúrát csak körvonalazták, s a Kongresszusra bízták, hogy változtassa azt meg, s még az állami bíróságokat is foglalja bele a rendszerbe. Ez a tény – mármint az, hogy a hatalmat nem pontosan definiálták és megváltoztatható volt ugyanolyan jellegű politikai harcok következményeként, mint amilyen magának az Alkotmánynak is életet adott – a rendszert életképesse tette. Képes volt arra, hogy háborúkat és forradalmakat, a legmélyebb gazdasági, társadalmi és technológiai változásokat átéljen, arra, hogy több, mint húsz alkalommal kiegészítsék, a mindezek ellenére megtartsa eredeti lényegét.

(Fordította: Szabó Dániel)

Jegyzetek

1. Charles Townshend angol pénzügyminiszterről, a törvényjavaslat beterveztőjéről kapta elnevezését. Ezt az adót *behozatali* vámként vetették ki, mivel a Bélyegtörvény (ami *belső* adó volt) csődöt mondott.
2. Connecticut és Rhode Island chartája volt a legliberálisabb, amely gyakorlatilag önkormányzatot biztosított a két gyarmatnak. Ez tette lehetővé, hogy – a királyi hatalomra vonatkozó részek elhagyásával – alkotmányos életüket a 17. században elnyert királyi adománylevél keretei között folytassák.
3. Daniel Shays, a függetlenségi háború veteránja volt a felkelők vezetője.
4. Az Alkotmánynak ezt a rendelkezését a 17. Alkotmánymódosítás 1913-ban megváltoztatta. Azóta a szenátorokat az egyes államok népe *közvetlen* szavazással választja.
5. Az Alkotmánynak ezt a rendelkezését az 1800. évi „döntetlen” elektori eredmények miatt megváltoztatták. Az Alkotmány 1804. évi 12. módosítása értelmében a választások előtt el kell dönteni, hogy melyik jelölt indul az elnöki, melyik az alelnöki hivatal elnyeréséért.

(A szerk. jegyzetei.)

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ALKOTMÁNYÁNAK ÉLETBE LÉPTETÉSE ÉS ELSŐ KIEGÉSZÍTÉSEI (1789–1791)

Az alkotmány kidolgozására Philadelphiába összehívott konvenció 1787. szeptember 17-én fejezte be munkáját, amikor a jelenlevő 42 küldött közül 39 aláírásával erősítette meg az elkészült dokumentumot. Az alkotmányt ekkor a New Yorkban ülésző Kongresszusnak küldték meg, amely szeptember 28-án úgy döntött, hogy azt vita nélkül továbbítja a tagállamokhoz ratifikálás céljából. Ezzel megindult a stabilizációt és az ezt szolgáló központosítást igénylő erők és a velük szemben álló, az erős központi kormánytól a tagállamok és azok népének jogait féltő politikai csoportok küzdelme az egyes államok területén. Mivel az Uniót igénylő, az alkotmányt helyeslő jól szervezett erők a maguk uniópárti (federalista) nézeteit egymást követő tanulmányokban népszerűsítették, amelyek a *The Federalist* címen 1788-ban önálló kötetben is megjelentek, táborukat federalistáknak nevezték. Ez valójában az amerikai pártrendszer kezdetét jelentette, s vele szemben a másik párt, amelynek tagjai a vitára bocsájtott alkotmányt erősen kritizálták, az antifederalisták voltak. (Később többségük a Jefferson által vezetett Demokrata Republikánus Párt tagjai lettek.)

A federalisták és antifederalisták tehát az egyes államok által külön a ratifikáció érdekében népszavazással választott konvenciókon csaptak össze. A küzdelem egyenlőtlen volt, mivel a jól szervezett federalistáknak többnyire sikerült úgy felgyorsítani az eseményeket, hogy ezzel megelőzték az ellentábor hatásos szerveződését. 1788 decemberében már három állam ratifikálta az alkotmányt, s 1789 elején további két, június végéig pedig további öt állam csatlakozott. Július végén New York állam is elfogadta az alkotmányt, s szeptemberben a Kongresszus kitűzte az elnökválasztó elektorok megválasztásának napját 1789. január elejére – mikor is megválasztották a szenátorokat és a képviselőket is –, szavazatuk leadásának napját február elejére, s az új Kongresszus összehívásának időpontját március 4-re, helyéül New York városát. A Konföderációs Cikkelyek értelmében ülésző Kongresszus 1788. október 10-én feloszlott.

A választások rendben lezajlottak, s 1789. március 4-én összeült az új Kongresszus mindkét háza – egyelőre nem elegendő létszámban. A Képviselőház április 1-én, a Szenátus pedig április 6-án alakult meg, amikor megszámolták az elnökválasztó elektorok szavazatait. A 69 elektor egyhangú szavazatával George Washington lett az Egyesült Államok első elnöke, míg 34 szavazattal John Adams nyerte el az alelnöki tisztséget. Az elnök beiktatására április 30-án került sor. A tevékenységét megkezdő, immár kétkamarás Kongresszus előtt két nagy feladat állott: egyrészt elkészíteni az alkotmány olyan kiegészítését, amelyet egyes államok a ratifikáció feltételéül szabtak, másrészt törvényalkotás útján kitölteni azokat a kereteket, amelyeket az alkotmány mind a végrehajtó hatalom, mind a szövetségi bírósági szervezet számára megszabott. Így az új alkotmány értelmében összeült I. Kongresszus (1789–1791) valójában folytatta és befejezte a philadelphiai alkotmányozó konvenció munkáját.

Ami az alkotmány kiegészítését illeti, az elsősorban az antifederalisták követelésén alapult, akik hiányolták a polgári szabadságjogok becikkelyezését. A kérdés felmerült Philadelphiában is, de ott mellőzték, részben arra hivatkozva, hogy a tagállamok nagy része alkotmányába iktatta azt, részben pedig azzal érvelve, hogy a tételes felso-

rolással egy erős kormányzat visszaélhetne, mert a be nem cikkelyezett személyes szabadságjogokat elvitathatná. Ezt a philadelphiai konvención résztvevő küldöttek elfogadták, de az egyes államok ratifikáló gyűlekezetein élesen bírálták ezt a hiányosságot. Massachusetts, Virginia, New York és más államok a ratifikációjukhoz ajánlásokat csatoltak a személyes szabadságjogok biztosítására. Egyes államokban felmerült a gondolat, hogy csak feltételesen fogadják el az alkotmányt. North-Carolinában végül nem is hagyták jóvá az alkotmány szövegét mindaddig, amíg az új Kongresszus el nem fogadta az alkotmányt kiegészítő cikkelyeket. (North-Carolina így csak 1789 novemberében ratifikálta az alkotmányt.)

A federalistáknak be kellett látniuk, hogy helyenként politikai manőverekkel biztosított sikereiket úgy erősíthetik meg, az alkotmány híveinek táborát úgy növelhetik, ha ezeket a kiegészítéseket haladéktalanul elvégzik. A virginiai James Madisonra, az alkotmány egyik kidolgozójára várt a feladat, hogy a formálisan előterjesztett, vagy ratifikációs viták során felmerült javaslatokat összesítse. A nyolcvan különböző javaslatot megrostálva, Madison tizenkilencet talált, amelyek egyaránt szükségesnek és megvalósíthatóknak tűntek. Madison javaslatait már májusban előterjesztette, eredetileg azzal az elképzeléssel, hogy a kiegészítéseket a már elfogadott alkotmány szövegébe illesszék be. Ez az elképzelés azonban vereséget szenvedett, s az őszi ülészak szeptemberben végül is tizenkét pontba sűrítette a javasolt kiegészítéseket. Elnyerve mindkét ház hozzájárulását, a javaslatokat 1789. szeptember 25-én elfogadásra a tagállamokhoz továbbították. A ratifikációs folyamat 1791. december 15-re fejeződött be, s ekkor a tagállamok háromnegyedének jóváhagyása következtében az elfogadott tíz pont az alkotmány részévé vált. (Az első két pontot: a képviselők számáról további illetményekről szóló javaslatokat nem fogadták el, így azokról az alkotmány nem intézkedik.)

Az amerikai alkotmánynak ezt az első tíz, egyszerre elfogadott kiegészítését *Bill of Rights* elnevezéssel jelölik, amely egyszerre utal az 1689. évi hasonló elnevezésű angol dokumentumra (amely korlátozta a korona hatalmát és biztosította a személyes szabadságjogokat), s az 1776-ban elfogadott virginiai Declaration of Rights-ra, amely a Függetlenségi Nyilatkozat előtt egy hónappal a gyarmatokon elsőként foglalta össze tizenhat pontban a személyes szabadságjogokat. A virginiai nyilatkozat a példa a tagállamok megszülető alkotmányaiban a hasonló cikkelyek számára és érthetően komoly hatással volt az Unió alkotmányához csatolt Bill of Rights megformálására is.

Áttekintve az alkotmánynak ezt az első tíz kiegészítését (szövegét lásd alább) azonnal szembetűnik, hogy a személyes szabadság biztosításának szándéka nem általánosságban nyert megfogalmazást, hanem határozottan az amerikai tapasztalatokhoz – és az angol alkotmányos előzményekhez köti ezt a dokumentumot. Az 1. cikkely az egyház és állam elválasztásáról és a legfontosabb szabadságjogokról, a 2. a milícia-intézmények kapcsán a polgárok fegyverviselési jogáról, a 3. a katonaságnak a lakossághoz történő beszállásolásáról rendelkezik. A 4–8. cikkelyek bűnvádi, és a bírói eljárás során intézkednek a személyiség jogainak védelméről és biztosítják az angolszász bírói gyakorlatban kialakult 12 tagú vádesküldtszék (a Grand Jury) alkalmazását a nem katonai ügyekben. A 9. cikkely visszatér az alkotmányozó konvención elhangzott agályra és leszögezi, hogy a tételesen fel nem sorolt, de létező jogokat nem lehet elvitatni azért, mert az előző cikkelyekben azok nem szerepelnek. A 10. cikkely végül kitér a személyes jogok területéről annyiban, amennyiben a tagállamok jogait is érinti

megfogalmazásában, miszerint az alkotmányban az unióra, az Amerikai Egyesült Államokra át nem ruházott – és az egyes tagállomoktól el nem vont – jogok, megmaradnak az államoknak, illetve az államok népének rendelkezési körében.

Visszatérve az alkotmány életbe léptetésére, elsőként a végrehajtó hatalom apparátusának kiépítését kell megvizsgálnunk. Az amerikai alkotmány a három hatalmi ágazatot: a törvényhozást, a végrehajtói és a bírói hatalmat mereven elválasztja. A kormány, amelyet az alkotmány értelmében szerveztek, nem angol mintájú parlamenti kormány, hiszen az amerikai miniszterek *nem lehetnek* tagjai a törvényhozásnak. Az amerikai elnöki kormányzat nem buktatható meg parlamenti szavazással, s a kormánynak nincs is miniszterelnöke. (A miniszterek pedig csak tanácsadói az elnöknek.) Így a megelőző politikai tapasztalatok ellenére az amerikai kormányzat fejlődése lényegesen eltér az angoltól. Formáját az alkotmány csak elvileg határozta meg, mert abban – eltérően például a magyar 1848 : 3. tc.től – nincs szó a leendő minisztériumoknak sem számáról, sem hatásköréről, sőt az elnöki kinevezési jogkörrel szóló része is csak az utolsó helyen, mint az Egyesült Államok „más tisztségviselőit” emlegeti a minisztériumok leendő vezetőit.

Az alkotmány merevsége tehát csak a hatalmi ágazatokra érvényes. Azon belül számos kérdést hagyott nyitva, bízott a Kongresszus törvényalkotó-szabályozó szerepére. A kormányzat területén különösebb előzmények sem voltak, mert a konföderáció idején nem volt központi végrehajtó hatalom, csak a Kongresszus egyes bizottságai láttak el a pénzügy, a hadügy és a külügy területén bizonyos közös érdekű – a Konföderációs Cikkelyek által meghatározott – feladatokat. Az alkotmány kimondja ugyan, hogy az elnök „a Szenátus tanácsa és hozzájárulása alapján” nevezi ki a követeket, konzulokat, a legfelső bíróság tagjait és más tisztviselőket, de nem szól a leváltásuk módjáról. Nem tisztázta azt sem, hogy a kinevezettek kinek felelősek: a törvényhozásnak (pontosabban: a kinevezést megerősítő Szenátusnak) vagy az elnöknek. A Kongresszus törvényhozási úton döntötte el, hogy a bírák kivételével – akiket határidő nélkül („a jó magaviselet időtartamára”) neveznek ki – a többi tisztviselőt az elnök saját elhatározásából bármikor leválthatja. Ami a minisztereket illeti, a törvényhozás a pénzügyminisztert kötelezte, hogy a Kongresszusnak is számoljon be, de a többi csak az elnöknek tartozik felelősséggel.

Ilyen előzmények után külön-külön törvények hozták létre az egyes minisztériumokat (Department) és nevezték ki azok vezetőit. A Konföderáció tapasztalatai alapján három minisztérium felállítása látszott elengedhetetlenül szükségesnek: a külügyminisztérium, a hadügyminisztérium és a pénzügyminisztérium.

A külügyminisztérium létrehozásáról 1789. július végén döntöttek, élére szeptember végén Thomas Jeffersont, az Államok akkori párizsi követét nevezték ki. (A minisztérium hivatalos neve Department of State, vezetője a Secretary of State. Az elnevezés arra utal, hogy a tisztség viselőjének az egyes tagállamok egymásközi viszonyában is szerepet szántak.) Augusztus elején állították fel a hadügyminisztériumot (Department of War), szeptember elején élére Henry Knox tábornokot, a függetlenségi háború résztvevőjét állították. Legkésőbb, szeptember elején szervezték meg a pénzügyminisztériumot (Department of Treasury), vezetőjének néhány nap múlva Alexander Hamiltont, Washington volt személyi titkárát és segédtisztjét, az új alkotmány egyik lelkes hívét nevezték ki. Szeptember végén sor került egy főpostamester (Post-

master General) kinevezésére is, ő azonban miniszteri ranggal nem rendelkezett 1829-ig, a postaügyi minisztériumot (Post Office Department) pedig csak 1872-ben hozták létre. A kép teljessége kedvéért meg kell említeni, hogy 1798-ban, amikor a franciákkal hadüzenet nélküli tengeri háborúra került sor, akkor sietve megszervezték a flottaügyi minisztériumot (Department of Navy).

Az Egyesült Államok kormányzatának kiépítése nem fejeződött be a minisztériumok létrehozásával, hiszen meg kellett teremteni az új államgépezet pénzügyi alapjait. Ezt nehezítette az, hogy mind a Konföderáció által, mind az egyes államok által felvett adósságok komoly teherként jelentettek az Uniónak. Amellett az alkotmány életbe lépéséig az Államokban nem volt központi adójövedelem, így a szövetségi adórendszert is ki kellett dolgozni. Hamilton, aki a pénzügyi körök érdekeit képviselte, azon az állásponton volt, hogy az államszövetségnek magára kell vállalnia az egyes tagállamok által a háború során felvett kölcsönök terhét is, s mind a külföldi, mind a belföldi hitelezőknek névértékben kell az adósságot visszafizetni. Mivel a kispénzüiek a kötelezvényeket már korábban elkótyavetyélték, ez a lépés csak a pénzembereknek és a spekulánsoknak kedvezett. A tervezetet az antifederalisták és a déli államok erősen ellenezték, az utóbbiak főleg azért, mert kifizetetlen adósságaik jelentősen kisebbek voltak, mint az északi államoké. Hamiltonnak azonban sikerült ezt az ellenállást leküzdenie azzal, hogy támogatva a szövetségi fővárosnak (a későbbi Washingtonnak) a déli területeken, a Potomac folyó partján való felépítését. Ennek sikere után 1790 júliusában a Képviselőház elfogadta a törvényt, amely szövetségi kötvényekre váltotta át az egyes államok által a kölcsönzőknek korábban kibocsájtott kötelezvényeket, majd augusztus elején megszületett az a törvény is, amely a befolyó adókból biztosította az adósságok kamatainak fizetését. A pénzügyi rendelkezések során 1791 februárjában az Egyesült Államok bankjának megszervezésére került sor, amely gondoskodott a törvényes fizetőeszközök kibocsájtásáról. A feladatok ellátására 1792-ben Philadelphiában megszervezték a pénzverdét.

Az alkotmány valóra váltásának munkájában az 1. Kongresszusra várt az államszövetség bírói szervezetének létrehozása is, mivel a Konföderáció időszakában ilyen nem létezett. Az új szervezet megteremtése sem ment viták nélkül, mert a szélsőséges federalisták a tagállamok bíróságainak hatáskörét, az antifederalisták – vagyis az egyes államok jogainak védelmezői – pedig az alkotmány értelmében megszervezendő Legfelső Bíróság hatáskörét kívánták szűkíteni. Amellett számolni kellett azzal is, hogy a hagyományos bírói eljárás – a közös alapok ellenére – nem minden államban azonos. Az 1789 szeptemberében elfogadott bírósági törvény megtalálta a középutat, mert minden államban szervezett egy ún. kerületi (fellebbviteli) bíróságot, amelynek tagjait az adott állam bíráiból nevezték ki, akik így a helyi jogszokásokkal tisztában voltak. A Legfelső Bíróságot (Supreme Court) egy főbíróból és öt társbíróból szervezték meg. (Ezek száma a későbbiek során többször változott.) Egyidejűleg kinevezték a „főállamügyészt” (Attorney General), aki a kormányt képviselte a Legfelső Bíróság elé került ügyekben, és aki egyben az elnök és a miniszterek jogi tanácsadója volt. Ez a funkció kezdetben igen szűk feladatkört jelentett, s az 1860-as évekig nem foglalta magába a szövetségi bíróságok mellett tevékenykedő ügyészek felügyeletét. 1870-ben megszervezték az igazságügyminisztériumot (Department of Justice) s az Attorney General

annak a vezetője lett. Kibővült hatáskörébe tartozik mind a Szövetségi Nyomozóiroda, mind a szövetségi börtönök felügyelete.

BILL OF RIGHTS
(Az első tíz alkotmánykiegészítés, 1791.)

1. cikk

A Kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása vagy a vallás gyakorlásának eltiltása tárgyában; nem csorbítja a szólás- vagy sajtószabadságot; nem csorbítja a népnek a békés gyülekezéshez való jogát, valamint azt, hogy a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából.

2. cikk

Mivel a jólszervezett milícia szükséges a szabad állam biztonsága szempontjából, nem lehet csorbitani a népnek a fegyverek birtoklásához és viseléséhez való jogát.

3. cikk

Béke idején katonát csak a ház tulajdonosának hozzájárulásával lehet beszállítani; háború idején pedig csak a törvényben előírt módon történhet.

4. cikk

A népnek a személyi, a lakóház, okmányok és a tulajdonában levő tárgyak biztonságához való, a megalapozatlan házkutatások és foglalások elleni jogát nem lehet megsérteni, és ilyen parancsokat csak valószínűsített, esküvel vagy fogadalommal alátámasztott ügyben lehet kibocsájtani, és részletesen meg kell jelölni a házkutatás helyét, a lefoglalandó vagy letartóztatandó dolgot, illetve személyt.

5. cikk

Senkit sem lehet főbenjáró vagy súlyos bűncselekmény miatt felelősségre vonni, csak ha a Nagy Esküdtszék vádindítványt vagy vádhatározatot terjesztett elő, kivéve a szárazföldi, a tengeri haderő vagy a milícia körében felmerült ügyeket, amikor a szóban forgó személy háború, vagy a közt fenyegető veszély idején ténylegesen szolgálatot teljesít; senkit sem lehet ugyanazon bűncselekményért életét vagy testi épségét fenyegető eljárás alá vonni; senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy büntető ügyben saját maga ellen tanúskodjék; senki sem fosztható meg életétől, szabadságától és vagyonától a törvénynek megfelelő eljárás nélkül; magántulajdont közcélokra csak igazságos kártalanítás ellenében lehet igénybe venni.

6. cikk

Minden büntető eljárásban joga van a vádlottnak arra, hogy azon állam és kerület elfogulatlan esküdtszéke, melyben a bűncselekményt elkövette, gyors és nyilvános tárgyaláson bírálja el ügyét, s ezt a kerületet megelőzően hozott törvénynek kell meghatároznia, s a vádlottat a vádemelés természetéről és okáról tájékoztatni kell; az ellene tanúskodó személyekkel szembesíteni kell; a mellette tanúskodó személyek megidézése kötelező eljárás útján történik, s a vádlott védelmét védőügyvéd látja el.

7. cikk

A szokásjog (common law) alapján folytatott bírói eljárás során, amennyiben a peresített érték a 20 dollárt meghaladja, az esküdtszéki tárgyaláshoz való jog fennmarad, és az esküdtszék által megvizsgált tényt az Egyesült Államok egyetlen bírósága sem vizsgálhatja felül másként, mint ami megfelel a szokásjog szabályainak.

8. cikk

Nem lehet túl magas óvadékot megállapítani, igen nagy pénzbírságot kiszabni, vagy kegyetlen és szokatlan büntetéseket kiszabni.

9. cikk

Az alkotmányban felsorolt bizonyos jogokat nem lehet úgy értelmezni, hogy azok elvonják vagy csökkentik a nép által élvezett más jogokat.

10. cikk

Az alkotmány által az Egyesült Államokra rá nem ruházott, de az államoknak meg nem tagadott jogok megmaradnak az államoknak, illetve a népnek.

(Bill of Rights fordítása *Pulay Gábor*: Alkotmányok. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Bp. 1972. 29–30. alapján.)

A GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA ALAPKÉRDÉSEI AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN, 1945–1946

A második világháború két utolsó évében egyre inkább aggasztotta az amerikai társadalmat a háború befejezése utáni időszak problematikája. Az aggodalom általános volt, de az okai, függően az egyes osztályok, rétegek, csoportok érdekeitől, különbözőek egymástól. Az aggodalom abból a felismerésből fakadt, hogy a háború befejeződésével megszűnik a hadi gazdaság teremtette konjunktúra. Az új helyzet perspektívája természetesen más következményeket jelentett a big businessnek, mint a közép- és kisvállalkozónak, mást a farmernek, mint a bérlőnek, a részes aratónak és a mezőgazdasági munkásnak, ismét mást a szervezett munkásnak, mint a szerveztelen dolgozónak és a különböző alkalmazottaknak. A big businessnek és a viszonylag kisszámú közép-, illetve kisvállalkozónak a kormányzati hadi rendelkezések törlése, a profit csökkenése, sőt a békegazdálkodásra való áttérés megvalósításáig annak esetleges kiesése, az anyag- és munkaerő-ellátás bizonytalanná válása stb. jelentett gondot. A hadi rendelkezésekben nem részesült közép- és kisvállalkozónak a polgári igényeket kielégítő termelésre átváltó nagyvállalatok fokozódó versenyével kellett számolnia. A farmer a háború alatt jelentősen megnőtt hazai és külföldi kereslet drasztikus visszaesésének és az árak zuhanásának veszélyével nézett szembe. A bérlő, a részes arató és a mezőgazdasági munkás megélhetése a farmer szerződési és alkalmazási hajlandóságától függött. A szervezett munkás a bérek csökkentésétől, sőt munkahelyének elvesztésétől tartott, de bízott szakszervezete védelmében. A nem szervezett munkásokat és más alkalmazottakat a munkáltatóiknak való kiszolgáltatottságuk fokozódása aggasztotta. Végül soron az ország háború utáni gazdasági helyzetének alakulásától függött: beigazolódnak-e az aggodalom, illetve milyen mértékben hat hátrányosan a háborús konjunktúra megszűnése a társadalomra.

A háború utáni gazdasági helyzetet illetően borulató nézetek, becslések befolyásolták a közhangulatot. A legtöbb közgazdász nagymérvű recessziót, tömeges munkanélküliséget jósolt. A pesszimista prognózisok az I. világháború utáni állapotokra figyelmeztettek, amidőn a rövid ideig tartó fellendülést az 1920–21-es válság követte. Utaltak arra, hogy a II. világháborúban jelentősen kibővültek a termelési kapacitások, melyek békeidőben túlméretezettnek fognak bizonyulni. Egy 1944-es becslés az európai háború befejezése után 50 százalékos termeléseszköccsökkenéssel számolt, a Japán feletti győzelmet követően még nagyobb visszaesést helyezett kilátásba. A békegazdálkodásra való áttérés, a rekonverzió fő feladatait a következőkben jelölte meg: 12 millió katona leszerelése és munkához juttatása; 20 millió hadiüzemi dolgozó demobilizálása és foglalkoztatása; a hadirendelések törlése; kb. 2500 állami tulajdonban levő gyár áruba bocsátása, bérbeadása; 50 milliárd dollárra rugó árukészlet likvidálása; a kölcsönbérlet átmeneti meghosszabbítása a szövetségesek gazdaságának stabilizálása céljából; külföldi segélyek nyújtása; a rekonverzió rendezett végrehajtása érdekében az illetékes kormánysszervek tevékenységének folytatása, figyelemmel az árstruktúra stabilitására.¹

A rekonverzió problematikája szükségszerűen összekapcsolódott a szövetségi kormányzati funkciók és a központi tervezés kérdéskörével. Politikai és tudományos

fórumokon, szakszervezetekben, farmerszövetségekben, az üzleti világban heves viták folytak. Eltérő következtetésekre jutottak. Az előzmények a 30-as évekre nyúltak vissza. Az a sajátos helyzet állt elő, hogy szinte reprodukálódtak a 2. világháború előtti évtized vitái. Az 1933. március 4-én hivatalba lépett Roosevelt-kormány abban a meggyőződésben vette számba feladatait, hogy az 1929 őszén kirobbant nagy gazdasági válság megcáfolta elődje, a Hoover-rezsim államvezetési felfogását, melynek értelmében nem egyeztethető össze a szövetségi kormányzat funkcióival a gazdaság működési mechanizmusába való közvetlen, folyamatos beavatkozás. Roosevelt és munkatársai e felfogással ellentétben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a válság a gazdaság folyamatait irányító, azokba mélyen beavatkozó államvezetés — az ún. társadalmi tervezés — szükségességét bizonyította be; a szövetségi kormányzat feladata nem csupán a válságból való kilábalás és az állapotok korábbi alapokon történő normalizálódásának előmozdítása, hanem a tőkés rendszer jobb funkcionálása érdekében a gazdasági-társadalmi struktúra korszerűsítése is. Helyreállítás és reform — e kettős feladat lett az új irányzat, a New Deal jelmondata. Kezdetét vette a 2. világháború kitöréséig tartó időszak, melynek során a kormányzat egy sor kísérlettel törekedett a gazdaság élénkítésére, megszilárdítására, a tömegek létfeltételeinek javítására, ösztönözve a Kongresszust a gazdaság és társadalom reformját megalapozó törvényalkotásra. A néhány éves időszak folyamatai ismételten kiéleződő politikai harcok közepette mentek végbe. A gazdaság kilábal a válságból, fokozatosan regenerálódott, a tömeges munkanélküliség csökkent, de nem szűnt meg, a bruttó nemzeti termék 1937 derekán már meghaladta az 1929-es szintet. 1937–38-ban ismét recesszió tört az országra, a gazdaság határozott kormányzati beavatkozással háromnegyed év alatt leküzdötte a pusztítás erőit, de tevékenysége a világháború küszöbéig nem jutott vissza az 1937 nyarán elért szintre. A New Deal konzervatív ellenfelei elutasították a szövetségi kormányzat beavatkozásának koncepcióját és gyakorlatát. Kudarcok sorozatának tekintették a kormányzat kísérleteit, az 1933-tól 1939-ig tartó éveket az amerikai történelem dicstelen időszakának minősítették, melynek során a szövetségi beavatkozás képtelen volt megoldani a gazdaság megszilárdításának feladatait. Álláspontjuk fő bizonyítékait az 1937–38-as recesszióban és a háború kitörésekor még mindig csaknem 9,5 millió munkanélküliségben látták. A 30-as évek letagadhatatlan teljesítményeiről akként vélekedtek, hogy azok nem a washingtoni beavatkozás sikeréről, hanem a gazdaság önszabályozó képességéről tanúskodtak. Ismételten hangoztatták, hogy a New Deal megoldatlan feladatait a fegyverkezés végezte el, s e nemzetmentő tevékenység oroszlársze az óriásvállalatoké volt. A big business fegyverkezéssel kapcsolatos szerepére hivatkozó érvelésnek nem volt erőssége a tisztánlátás. A világháború alatt a kormányzat nem pusztán beavatkozott, hanem a hadirendelések révén a fő munkaadó volt, s a kormánysszervek gépezete a gazdaság átfogó szabályozását és ellenőrzését valósította meg.

A 2. világháború utolsó éveiben kibontakozó vitákon a New Deal hívei a 30-as évek gazdaság- és társadalompolitikájának továbbfejlesztését sürgették. Tudatában voltak annak, hogy ingoványos talajra tévednek, ha az 1933-tól 1939-ig tartó időszak eredményeire hivatkoznak. Az a tény, hogy 1937 derekán megtorpan a gazdaság regenerálódása, majd a New Deal-t elutasító tábor által Roosevelt-depresszióknak elnevezett visszaesés söpört végig Amerikán, ellenfeleik nyomós érve volt. Ennek kivédésére azt fejtegették a new dealer-ek, hogy a gazdaság megszilárdítását célzó erőfeszítések

hatásának érvényesüléséhez hosszabb időre lett volna szükség, a kormányzat a háború kitörésekor kénytelen volt felfüggeszteni a New Deal-kezdeményezéseket, de a békés viszonyok lehetővé teszik majd a félbemaradt folyamat megújítását. A New Deal ellenfelei szembehelyezkedtek ezzel a perspektívával. Másik fő ütközőpontjuk a szakszervezeti mozgalom 30-as években történt jelentős erősödése volt, melyért a szövetségi beavatkozást tették felelőssé; a munkásság által kiharcolt, törvényileg garantált jogokat az üzleti világ pozíciói ellen irányuló támadásnak, a gazdasági fejlődés hátráltatóinak nyilvánították. A helyreállítás és a reform útjait-módjait kereső Roosevelt-kormány több más intézkedése is felszította a New Deal-ellenes szenvedélyeket. Néhány példa: a New Deal ellenzéke a költségvetési deficit és az államadósság ürügyén kifogásolta a milliók nyomorát enyhítő segélyezési és közmunkaprogramokat, sérelmezte a nagy jövedelmek és a kincstárt megkárosító vállalatok fokozott adóztatását, az áramellátást monopolizáló ún. energiabirodalom hatalmának megnyirbálását, hadakozott az értéktőzsde megrendszabályozásának programja ellen, vitába szállt az Egyesült Államokban eladdig ismeretlen társadalombiztosítási rendszer megalapozásának terveivel. A New Deal háború utáni megújításának szószólói, okulva a 30-as évek tapasztalatain, a társadalom polarizálódásának elkerülésére törekedtek. A megoldást abban látták, hogy a New Dealre, mint alapra felépítendő új reformprogramnak össznemzeti érdeket kell képviselnie.²

A szövetségi kormányzati funkciók, a központi tervezés és a rekonverzió kérdésköre a 2. világháború befejezésének közeledtével mindinkább gyakorlati problémává vált. A New Deal felélesztését hovatovább aktuális feladatnak tekintő liberálisok,³ valamint a két szakszervezeti szövetség – az American Federation of Labor (AFL) és főleg a Congress of Industrial Organizations (CIO) –, a National Farmers Union farmerszövetség vezetői és egyes üzleti körök a washingtoni kormányzat háború utáni funkciói újraértelmezésének szükségességét hangoztatták. Elgondolásaik középpontjában az országra leselkedő gazdasági válság elkerüléséhez elengedhetetlen szövetségi tervezés állt. A hangadó liberálisok Roosevelt korábbi kezdeményezéseire alapozták terveiket. Az elnök még 1933-ban megalakított egy tervezési testületet, mely tanulmányokat dolgozott ki, majd 1939-től nemzeti erőforrások tervezési tanácsa (National Resources Planning Board) néven távlati kérdésekkel foglalkozott.

Roosevelt 1940. november 12-én utasítást adott az ellenségeskedések megszüntése után foganatosítandó gazdaság- és társadalompolitikai intézkedések programjának elkészítésére. A tanács által kidolgozott programot 1943. március 10-én kapta meg a Kongresszus a Fehér Háztól. Az Új Alkotmánylevélnek elnevezett dokumentum (New Bill of Rights) leszögezte a munkához és a méltányos bérhez, fizetéshez való jogot, s a következőkben jelölte meg a kormányzat feladatait: átfogó társadalombiztosítási program, országos betegbiztosítási és oktatási program kidolgozása, nagymérvű közmunkákat előirányzó politika megvalósítása, progresszív adózás bevezetése, monopóliumellenes intézkedések foganatosítása. A teljesség igénye nélkül kidolgozott program elveket, célokat fogalmazott meg, melyek megvalósítása, elfogadásuk esetén, hosszas előmunkálatokat, kongresszusi vitákat tett volna szükségessé. Az elaborátumban kifejezésre jutó szándék nyilvánvaló volt: a New Deal továbbfejlesztése, a szövetségi beavatkozás állandósítása, a korábbinál magasabb szintre emelése. A törvényhozás sem felkészülve nem volt a vitára, sem hajlandóságot nem mutatott az érdemi vizsgálódásokra. A terve-

zési tanács a haragvó Kongresszus áldozata lett. 1943 nyarán megszűnt a tevékenysége.⁴ A zsákutcába jutott javaslatok tovább éltek a Fehér Házban. Az elnök az Unió helyzetéről beszámoló 1944. január 11-ei kongresszusi üzenetében kinyilvánította a munkához, elegendő élelemhez, ruházathoz, pihenéshez, megfelelő lakáshoz, jó oktatáshoz, kielégítő orvosi ellátáshoz, betegség és munkanélküliség elleni védelemhez való jogot.⁵ A háború utáni gazdaság- és társadalompolitikai program kudarcából azt a következtetést vonta le, hogy az általa jóváhagyott célokat, elveket a nép tudomására kell hozni, s ez az 1944-es elnökválasztás idején történhet meg leghatékonyabban. Intencióinak megfelelően a demokrata párt országos konvencióján elfogadott platform leszögezte, hogy a párt garantálja a teljes foglalkoztatottságot. A republikánusok platformja óvatosabban fogalmazott: a magánvállalkozás révén megvalósítandó, lehető legstabilabb foglalkoztatottságot ígérte. Amikor azonban Thomas Dewey republikánus elnökjelölt kijelentette, hogy pártja kormányzata feladatának tekintené munkaalkalom teremtését mindenki számára, a demokrata vezetők rábeszéltek Rooseveltet, mondjon beszédet a teljes foglalkoztatottságról. Az elnök 1944. október 28-i chicagói beszédében meghirdette a később jelszóvá vált célt: 60 millió munkahely megteremtését a háború után.

A teljes foglalkoztatottság érdekében szükséges szövetségi tervezési tevékenységet tudományosan megalapozott koncepció támasztotta alá. Alvin Hansen, a Harvard Egyetem professzora, Keynes prominens követője, egyik előadásában kifejtette, hogy a régi piaczgazdaság összeomlott, újjá kell építeni, modern feltételeknek megfelelő új mechanizmusra van szükség. A nagy cél – mondotta – a teljes foglalkoztatottság, megvalósítása érdekében rá kell térni a tervezésre; ha a demokratikus országokban nem folya a piaczgazdaság hatékonyabb funkcionálását lehetővé tevő tervezés és új intézmények kifejlesztése, sötét jövő várna rájuk. A brit kormány által kibocsátott Fehér Könyvben kifejezésre jutó szemléletet követendő példának nyilvánította, mivel egy vezető állam első ízben szögezte le felelősségét magas szintű és stabil foglalkoztatottság fenntartásáért. Hansen rámutatott, hogy a háború utáni időszakban évente kb. 170 milliárd dollárt kell költeni az Egyesült Államokban áruk és szolgáltatások vásárlására a teljes foglalkoztatottság megvalósítása érdekében; ebből a magánfogyasztás kiadásai legfeljebb 115 milliárdot tesznek ki, a fennmaradó 55 milliárd a magántőke beruházási kiadásából, valamint a szövetségi, állami és helyi szervek által szolgáltatásokra és közmunkákra, fejlesztési programokra fordított összegekből tevődik össze. Hangsúlyozta, hogy az állami szektor a lendkerék funkcióját tölti be: ha visszaesnek a magántőke beruházási kiadásai, fokozandók az állami beruházások. Koncepciója ellenfeleinek adresszáva szavait, kijelentette, hogy az ún. vegyes rendszer alapja a magánvállalkozás, de az állam nagy és növekvő szerepet vállal; e szisztéma legjellegzetesebb vonása továbbra is az ármechanizmus. A társadalmi-gazdasági stabilitás és a folyamatos teljes foglalkoztatottság két fő biztosítékát átfogó állami fejlesztési programokban és az általános társadalombiztosításban jelölte meg. A ciklus ily módon irányíthatóvá és társadalmilag ellenőrizhetővé válik – hangzott a végkövetkeztetés.⁶

Hansen koncepciója a szövetségi kormányzat tervezési funkcióját, a gazdaság folyamataiba való beavatkozását, a válság megakadályozását célzó anticiklikus gazdaságpolitikáját feltételezte. Tisztázni kellett e koncepció és azon nézetek viszonyát, melyek elvetették a tervezést az egyéni szabadsággal való összeegyeztethetlensége ürügyén.

Hansen vitába szállt e nézetek hirdetőivel, köztük Ludwig Mises és Friedrich Hayek professzorokkal. Rámutatott, a két közgazdász és mások is kizárólag a gazdaság automatikus folyamatainak érvényesülése szempontjából alapvető intézményeket ismerik el, holott a közelmúlt évtizedek súlyos eseményei azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy a modern gazdaság működését nem lehet automatikus erőkre rábízni. A társadalom életének tudatos irányítására, tervezésre van szükség, az irányításban ésszerű elveknek kell érvényre jutniuk – szögezte le; aláhúzva, hogy a nagy demokratikus országok társadalmi tervezési programokat fontolgatnak. Megállapításait válasznak szánta Hayek 1944-ben megjelent *The Road to Serfdom* (A rabszolgasághoz vezető út) című munkájára. Ez a könyv a New Deal konzervatív ellenfeleinek valóságos bibliája, bestseller lett. Eszmei fegyverül szolgált mindazoknak, akik a New Deal-ben a szocializmus, a kommunizmus szálláscsinálóját látták. Megelégedéssel olvasták a neves közgazdász művében, hogy „a tervezés diktatúrához vezet, mert a diktatúra a leghatékonyabb eszköz..., s mint ilyen, nélkülözhetetlen a központi tervezéshez...”⁷

Roosevelt 1944-es választási győzelme és az a tény, hogy a republikánusok is elkötelezték magukat a háború utáni stabil foglalkoztatottság mellett, lendületet adott a kérdéskomplexummal viaskodó kongresszusi és más bizottságok, kormánysszervek tevékenységének. Különböző megközelítésekől kiindulva, a kérdéskör más és más aspektusait vizsgálva, arra a következtetésre jutottak, hogy a teljes foglalkoztatottság a háború utáni gazdaság, társadalom és belpolitika központi témája lesz. Egy 1944 őszén végzett közvélemény-kutatás valószínűleg híven tükrözte az állampolgárok zömének álláspontját, amikor arra a kérdésre, vajon a szövetségi kormány munkát kell-e biztosítani mindazoknak, akiket nem foglalkoztat a magánvállalkozás, 67,7 százalékuk igennel válaszolt.⁸ Döntés született törvényjavaslat kidolgozásáról és benyújtásáról. A döntést az a felismerés siettette, hogy a foglalkoztatottság a rekonverzió alapkérdése, ezért le kell választani a békegazdálkodásra való áttérés részterméait vizsgáló munkálatokról. A törvényjavaslat kidolgozását James Murray demokrata szenátor irányította. Közéleti szerepe, nézetei szinte predesztinálták vállalt feladatára. Elveiért szívósan küzdő liberális volt, a kisemberek következetes támogatója, a big business meggyőződéses ellenfele. Főként a háború éveiben kidolgozott javaslatai mutatták politikusi karakterének lényegét: amikor a Kongresszust elsősorban a háború finanszírozása foglalkoztatta, nem volt hálás feladat társadalombiztosítási, egészségügyi, oktatási és bérkérdésekről szólni. Szoros kapcsolatot épített ki a National Farmers Union elnökével, James Patton-nel. A két ember azonos módon ítélte meg a kormányzat szerepét. Az ún. „nagy kormány”-konceptió hívei voltak, értve ezen a szövetségi irányító-ellenőrző-tervező funkciók erősítését, és azt, hogy a kormányzat feladata a társadalom bajainak korrigálása, a big business féken tartása a munkás, a kisvállalkozó, a fogyasztó védelmében. Murray könnyűszerrel biztosította a nézeteivel rokonszenvező, köztisztelőben álló Robert Wagner szenátor, a New Deal 1935-ös munkaügyi törvénye kezdeményezőjének támogatását.

A törvényjavaslat munkálatai az elnökválasztás után indultak meg. Résztvevői – kormánysszervek szakemberei – a teljes foglalkoztatottság érdekében a következő követelményeket fogalmazták meg. A törvény szögezze le a munkához való jog elvét, kötelezze a szövetségi kormányt munkalehetőségek biztosítására minden munkaképes és munkát kereső állampolgár számára; tegye az elnök feladatává a gazdasági helyzet

rendszeres elemzését és a Kongresszus tájékoztatását; kötelezze a szövetségi kormányt a gazdasági bajok meggátlását célzó intézkedésekre, a teljes foglalkoztatottságot garantáló szövetségi költekezési és beruházási programra; írja elő, hogy a Kongresszus alkosson a kormányprogram megvalósítását megalapozó törvényeket.

A munkálatokon számolni kellett azzal, hogy a foglalkoztatottsági problematikát nemcsak eltérő nézeteket valló, különböző érdekeket képviselő törvényhozók fogják vizsgálni, hanem távolról sem azonos célok elérésére törekvő érdekcsoportok is. A szakértői bizottságnak az volt a feladata, hogy közérthető és minél szélesebb körben vonzó-nak minősülő tervezetet dolgozzon ki. Definiálni kellett a „teljes” foglalkoztatottságot. William Beveridge, a neves brit közgazdász és politikus *Full Employment in a Free Society* (Teljes foglalkoztatottság a szabad társadalomban) című munkája értelmében „mindig több betöltetlen munkahelynek kell lennie, mint amennyi a munkát keresők száma”.⁹ A szakértői bizottság nem tartotta megvalósíthatónak ezt a követelményt béke idején. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tőkés rendszerben a munkaerő-piac bizonyos rugalmasságára (azaz némi átmeneti, helyi munkaerő-többletre) van szükség. Megpróbálta egzaktabban megfogalmazni a követelményt, ami nem sikerült. A problémát végül a törvényjavalat szövegezésével hidalta át, kimondván, hogy valamennyi munkaképes és dolgozni akaró amerikainak joga van hasznos, jövedelmező, rendszeres és teljes munkaidejű foglalkoztatásra, a kormányzat kötelessége ennek folyamatos biztosítása. Vita folyt a kormányzat költekezési politikájáról. Egyesek ebben látták a teljes foglalkoztatottság reális biztosítékát. Mások viszont a magánvállalkozást serkentő adócsökkentést hatékonyabb munkaalkalom-teremtésnek tekintették, mint a szövetségi közmunkákat. Tekintve, hogy a javaslat szövegezésekor a kormányzat költekezését és bővülő jogkörét feltételezték az ellenzéki támadás fő célpontjának, azt a koncepciót fogadták el, melynek értelmében a magántőke mozgósítását eredményező gazdaságpolitikai szabályozók (adópolitika, kamatpolitika stb.) alkalmazásával kell leküzdeni a válságot; szövetségi költekezésre akkor kerül sor, ha más módon nem finanszírozható a teljes foglalkoztatottság megteremtése. A szakértői bizottság egyetértésre jutott abban, hogy az elnök felelős a teljes foglalkoztatottság tervezéséért. E feladata keretében ún. nemzeti termelési és foglalkoztatottsági költségvetést terjeszt a Kongresszus elé; a költségvetés kimutatja a tervezési időszakban megvalósítandó teljes foglalkoztatottsághoz szükséges munkahelyek és a bruttó nemzeti termék előirányzatát; ha a magánvállalatok, az államok és a helyi igazgatási szervek beruházásai és kiadásai nem elegendőek a teljes foglalkoztatás folyamatos biztosításához, az elnök programot nyújt be a különbözet szövetségi eszközökből történő finanszírozásáról. A bizottság elejét akarta venni a „nagy kormány”-koncepció elleni kongresszusi támadásoknak. Ezért egy szenátusi-képviselőházi közös bizottság létrehozását javasolta, mely megvizsgálja a költségvetést, és ajánlásokat dolgoz ki a törvényhozási teendőkre.¹⁰

Murray és munkatársai 1945. január 8. és január 22. között felülvizsgálták a tervezetet. Hét újabb változat született. A cél a várható kifogások kivédése, a szövegnek a törvényjavaslat lehetséges ellenzői álláspontjához való közelítése volt, elvfeletés nélkül. Murray és munkatársai tisztában voltak azzal, hogy nehéz küzdelem áll előttük. Murray 1945. január 22-én terjesztette elő a javaslatot a szenátusban. A feltett 23 kérdés tendenciájának érzékeltetésére hadd álljon itt két vitatéma. Egy szenátor arra kért választ, vajon tervgazdaság bevezetését irányozza-e elő a javaslat. A másik kérdés azt

feszegette, deficités költségvetéssel megvalósítandó költekezést tervez-e a kormányzat. Murray kifejtette, hogy a törvényjavaslat az üzleti világ lehető legnagyobb aktivitását feltételezi, ez várhatóan a minimumra csökkenti a szövetségi kiadásokat, a kormányzat csak végszükségben folyamodik költekezéshez, másrészt a szövetségi kiadások fedezete inkább az adó legyen, mint a kölcsönfelvétel.¹¹

A szenátusi vita első napja a hónapokig húzódó csatározások nyitánya volt. A javaslat benyújtásának időpontja nem jogosított fel optimizmusra. Roosevelt elutazott a jaltai konferenciára, Henry Wallace, a volt alelnök pozíciójának gyengülése megkérdőjelezte kilátásba helyezett támogatásának értékét. Harry Truman – az új alelnök – jórészt ismeretlen tényező volt. A 79. Kongresszusban a déli konzervatív demokraták és a republikánusok koalíciója jelentős potenciális ellenfélnek számított. A törvényjavaslatot támogató liberálisok sorai megosztottak voltak, ami gátolta egységes fellépésüket. A két szakszervezeti szövetség vezetői rokonszenveztek ugyan a javaslattal, de fenntartásaik voltak.

Murray és Wagner szenátor fáradhatatlanul egyengette az előterjesztés útját. Tömegbázist akartak teremteni. Szükséges volt a közvélemény felvilágosítása a teljes foglalkoztatottság létfontosságú kérdéséről, melyet az állampolgár a problematika újszerű megközelítése miatt és az ellenpropaganda hatása alatt nem tudott egykönnyen megérteni. Szükséges volt a tájékoztatás azért is, hogy a közvélemény nyomást gyakoroljon a törvényhozásra a törvényjavaslat érdekében. Wagner szenátor 1945. március–áprilisban országos kmpányt indított. Munkás- és farmerszervezetek, üzletemberek tömörülései, vallási, egészségügyi, oktatási és kutatási, jóléti és nőszervezetek, helyi közigazgatási tisztviselők, társadalomtudósok, a sajtó képviselői stb. megkapták a törvényjavaslat egy-egy példányát Wagner kísérőlevelével, melyben véleményt és javaslatokat kért. Az akció segítséget nyújtott a szakszervezeti szövetségekkel való kapcsolat rendezéséhez. A CIO vezetői eleinte a szövetség programjával rivalizáló kezdeményezésnek tekintették a törvényjavaslatot, nem foglaltak egyértelműen állást. A szakszervezetek növekvő számban tették magukévá Murray előterjesztését. Az AFL és a CIO vezetői nem hagyhatták figyelmen kívül, hogy mintegy 50 jelentős szakszervezet nyilatkozatban kötelezte el magát a törvényjavaslat céljai mellett. A CIO kiadványa leszögezte, hogy a törvényjavaslat a helyes irány felé tett nagy lépés, szükséges kiegészítője a CIO programjának. A szenátusi meghallgatásokon hat ismert szakszervezeti vezető foglalt állást a törvényjavaslat mellett, köztük Philip Murray a CIO, William Green az AFL és John Lewis a bányász-szakszervezet képviselőjében. A szétforgácsolt liberális csoportoktól várt támogatás erősítésének feladatát az Union for Democratic Action nevű liberális szervezet vállalta. Tízezernél több liberális szövetséghez, üzletemberhez, farmercsoporthoz jól dokumentált információkat juttatott el – lényegében ugyanazt a kört tájékoztatva a teljes foglalkoztatottság ügyéről, mint a Wagner-akció. A két propaganda-kampány összekapcsolódott.

Murray és Wagner szenátor tervbe vette az ellentábor megosztását, részbeni megnyerését is. E téren nem értek el eredményt. Be kellett érniük azzal, hogy az állampolgárok viszonylag széles köréhez eljuttatták a törvényjavaslat lényegét megvilágító információkat, s igyekeztek tudatosítani: a teljes foglalkoztatottság a rekonverzió alapkérdése, melynek megoldása nemzeti érdek.

A törvényjavaslat konzervatív fogadtatása a New Deal éveiben fel-fellángoló indulatokra emlékeztette Amerikát. A nagytőkével az élen, felvonultak a kormányzati funkciók kiterjesztésének ellenfelei, s szembehelyezkedtek a teljes foglalkoztatottság liberális koncepciójával. A heterogén tábor politikai, gazdasági, eszmei érveket sorakoztatott fel. Nem riadt vissza a rágalmazástól és a demagógiától; olyan törekvéseket tulajdonított a törvényjavaslat kidolgozóinak, melyek távol álltak tőlük, a szöveg értelmét torzító kitételeket magyarázott bele az előterjesztésbe. Az opposíció szervezője a Gyáriparosok Országos Szövetsége, az Egyesült Államok Kereskedelmi Kamarája, a farmerek szövetsége (Farm Bureau Federation) és az alkotmányos kormány bizottsága nevű ultrakonzervatív tömörülés volt. Szoros lobby-együttműködést alakítottak ki Donaldson Brown, a General Motors Corporation alelnöke vezetésével. Fő kifogásaik a következők voltak:

1. A teljes foglalkoztatottságot nem garantálhatja a „szabad társadalom” kormánya, a gondolat importált „marxista lázálom”, a vállalkozás tönkretételét szolgálja. (Garanciáról nem tett említést a törvényjavaslat, az előkészítő munkálatokon felmerült követelményt a benyújtás előtti revízió során törölték a szövegből.) Egyesek ekként fogalmaztak: Oroszországban zsarnokság van, ott megvalósul a teljes foglalkoztatottság, az utóbbi tehát zsarnoksággal egyenlő. Mások Beveridge-re hivatkozva titakoztak az árak, a beruházások stb. kormányzati ellenőrzése ellen, s kijelentették, hogy végső soron az állam kezébe kerül az összes munkahely.

2. A törvény kiirtaná a kezdeményezést. Nem jó dolog, ha az emberek helyett a kormány gondolkodik és finanszíroz.

3. A kormányzati költekezés aláássa az üzleti világ bizalmát. A New Deal idején hangoztatott konzervatív vád új formát öltött: a kormány a háborús évek abnormis szintjén tartaná a foglalkoztatást, folytatódna a deficités költségvetés kora.

4. Lehetetlen megállapítani a gazdaság jövőbeni működésére vonatkozó előirányzatokat. A prognosztizálás rossz hatást gyakorol az üzleti világra; ha az elnök válság lehetőségére figyelmeztet, bejelentése önmagában válságot idézhet elő.

5. A koncepció infláció veszélyét hordozza. Előfordulhat, hogy mielőtt még megvalósul a teljes foglalkoztatottság a költekezés révén, inflációs erők lépnek működésbe.

A konzervatív lobby arról akarta meggyőzni a Kongresszust és a közvéleményt, hogy a javaslat Amerika-ellenes tendenciájú, totalitarizmus jegyében fogant, elméleti alapjai veszélyesek és megvalósíthatatlanok. A cél a javaslat szétzúzása vagy gyökeres megváltoztatása volt.¹²

Néhány iparmágnás és vezető posztot betöltő üzletember tömörülése, a Gazdaságfejlesztési Bizottság (Committee for Economic Development) nem osztotta a konzervatív nézeteket. Tagjai az ún. liberális konzervativizmus híveinek vallották magukat, kifejezésre juttatván a megcsontosodott konzervatívoktól való különállásukat. A Bizottság 1942. szeptember 3-án alakult meg Paul Hoffman, a Studebaker autógyár elnöke vezetésével. (Hoffman lett a majdani Marshall-tervet irányító kormány szerv adminisztrátora.) 1944 októberében megjelentette *The Economics of a Free Society: A Declaration of American Business Policy* (A szabad társadalom gazdaságtana: az amerikai üzleti politika deklarációja) című kiadványát, melynek fő tézisei a következők voltak. Demokratikus országban mind a magán-, mind az állami vállalatra szükség van; a kor-

mányzatnak „ésszerűen stabil” szabályokat kell megállapítania a magánvállalkozás ösztönzésére; új kisvállalatok alapítása és fejlődése kívánatos; a korporációknak lehetőséget kell adni a növekedésre, de a nagyságukból adódó hatalom nem nyomhatja el a versenyt; a munkásoknak joguk van a kollektív béralkuhoz; az elhúzódó válságok nem tekinthetők természetes és gyógyíthatatlan jelenségeknek; a kormányzat feladata az inflációt, deflációt és válságot megakadályozó költségvetési és monetáris politika kialakítása; ha a szabad vállalkozás nem biztosítja a magas színvonalú foglalkoztatottságot és termelékenységet, a kormánynak kell lépéseket tennie a magán- és az állami foglalkoztatás fejlesztése érdekében; a kormányzat szélesítse ki a társadalombiztosítás körét.¹³

A nyilatkozat mentes volt a konzervatívok nézeteit jellemző szélsőséges indulatoktól, torzításoktól. Szerkesztői elfogadták a realitásokat a kormányzati beavatkozás terén. Ellentétben a konzervatívokkal, akik elvetették a szövetségi kormány által végzendő tervezést, elengedhetetlennek tekintették ezt a tevékenységet a háború utáni Amerikában. Nézeteik hosszas folyamat során alakultak ki. A nyilatkozat szövege 44 tervezet megvitatása után született meg, hiszen olyan kérdésekben kellett közös álláspontot megfogalmazni, amelyeket sok üzletember kifogásolt. (Ilyen volt például az állami vállalatok szerepe, a kollektív bértárgyalás, a kormányzat feladatai a költségvetési és a monetáris politika terén.)¹⁴ A Murray-javaslat támogatói potenciális szövetségként tartották számon a nyilatkozat szerkesztőit, de tisztában voltak azzal, hogy az ún. liberális konzervatívok az üzletemberek elenyésző kisebbségét képviselik. A fő kérdés az volt: hogyan alakulnak az erőviszonyok a törvényhozásban.

A teljes foglalkoztatottság liberális koncepciójának hívei következetes, határozott kormányzati támogatásra számítottak. Truman — Roosevelt 1945. április 12-én bekövetkezett halála óta az Egyesült Államok elnöke — a világháború befejezését követő negyedik napon, szeptember 6-án üzenetet intézett a Kongresszushoz, melyben vázolta gazdaság- és társadalompolitikai programját, a békegazdálkodásra való áttérés és a törvényhozás feladatait. A határozott hangvételű üzenet arról látszott tanúskodni, hogy Truman kézben tartja a kezdeményezést. A New Deal megújításának propagálói két okból is elégedettek lehettek az üzenettel. Elsősorban azért, mert megcáfolta azokat a híreszteléseket, hogy a New Deal — halott. Samuel Rosenman bíró, Roosevelt egykori tanácsadója és beszédírója az üzenet tervének megbeszélése alkalmával elmondta Trumannek, hogy gyakorta hallani, az elhunyt elnök „badarságai” jórészt már a múlté, a demokrata párt konzervatív szárnya veszi át az irányítást. Rosenman nem mindenél nélkül tette szavá, hogy a hírek főleg Truman konzervatív kongresszusi barátaitól származnak.¹⁵ A kongresszusi üzenet nem az előd irányvonalának megtagadását, hanem folytatását helyezte kilátásba. A másik ok, amiért a New Deal megújítására készülő törvényhozók és a 30-as évek teljesítményeiben részesült milliók örömmel üdvözölték Truman programját, a teljes foglalkoztatottság, mint össznépmzeti érdek hangsúlyozása volt. Az elnök gyors intézkedést kért a Kongresszustól a törvényjavaslat ügyében.¹⁶ A New Deal továbbfejlesztésének hívei azt hallották ki az üzenetből, hogy nem ismétlődhet meg a 2. világháború előtti évtized tömeges munkanélkülisége, s az ország gazdasági fellendülése a 30-as években lerakott alapokra épülve fog kibontakozni.

A kétpárti konzervatív ellenzék álláspontjának fő elemeit Robert Taft szenátor körvonalazta az illetékes szenátusi bizottságban. Kifejtette, hogy valószínűleg szükség lesz a kormányzat valamiféle gazdasági elemző tevékenységére, az ellenzék kifogásolja a teljes foglalkoztatottság terminust és a munkához való jog érvényre juttatásának szövetségi garanciáját, határozottan elutasítja a szövetségi beruházásokat és kiadásokat, mint a foglalkoztatás megoldásának végső módozatát. A szenátor eleget mondott ahhoz, hogy Murray, Wagner és társaik tisztán lássanak és ne legyenek illúziók a konzervatív magatartás kemény magvát illetően. Eleve tudatában voltak annak, hogy tenniük kell bizonyos engedményeket, de arra törekedtek, a kompromisszum minél kevésbé a fő cél és az elvek rovására jöjjön létre. Most tapasztalhatták, hogy az ellenzék éppen a fő célt és az elveket szemelte ki.

A törvényjavaslatot védő és támadó erők mérkőzése sajátos vonásokat mutatott. Murray szenátor munkatársai fogalmazási módosításokkal próbálták elkerülni az elvfeledést. E manőverrel egyidejűleg Wagner szenátor jelentést tett közzé, melyben rámutatott a teljes foglalkoztatottság nemzeti és nemzetközi fontosságára, a javaslat népszerűségére, s merész sakkhúzással megállapította, az ellenzék tudja, hogy az előterjesztés törvényerőre fog emelkedni, ezért már nem a megghiúsítására, hanem alapelvei gyengítésére törekszik. A munkához való jog alátámasztására nemzetközi jogászok véleményét idézte, a törvény létjogosultságát egyházi személyiségek, tekintélyes politikusok, üzletemberek nyilatkozataival bizonyította. Izeke szedte az ellenzéki nézeteket, idézve ultrakonzervatív megállapításokat, melyek szerint a gazdasági válságokat nem kell megszüntetni, „mert sok kíváncsú vonásuk van”, „a magánkapitalizmusnak változó nagyságrendű munkanélküliségre van szüksége”, „egy időkénti depresszió a szabadságért fizetett ár”.¹⁷ Az ellenzék nyilatkozata óvatosság és alacsony színvonalú érvelés elegye volt. Egyetértett a törvényjavaslat céljával, a munkanélküliség megelőzésének mechanizmusával, de aggályoskodott a javasolt módszerek hatékonysága miatt, megkérdőjelezte „joghatással nem bíró politikai nyilatkozatok kongresszusi jóváhagyásának bölcsességét”, veszélyesnek minősítette a korlátlan szövetségi költsékezést, kijelentette, hogy a kormány akkor garantálhatja a teljes foglalkoztatást, ha totalitárius rendszert hoz létre.

A szeptember végi háromnapos szenátusi plenáris ülésen Wagner, Murray és mások összetűzet zúdítottak az ellenzékre. O'Mahoney szenátor grafikonokkal, statisztikákkal közgazdasági fogalmakra oktatta szenátortársait; megnyugtatóan közölte, hogy a javaslat nem irányul a big business, a vagyon ellen. Az ellenzék a kormányzati beruházások és költsékezés lehető legkonkrétabb körülhatárolására és szűkítésére összpontosította erőfeszítéseit. Murray és elvbarátai szörszálhasogató szövegkiegészítések elfogadására kényszerültek. Ugyanerre került sor a Taft-kiegészítés kapcsán, melynek az volt a lényege, hogy a szövetségi kiadások programjával egyidejűleg adózási programot is ki kell dolgozni az államadósság növekedésének elkerülése végett. A törvényjavaslat pártolói viszont elfogadtatták azt az elvet, mely szerint a költségvetési egyensúly célja nem gátolhatja a teljes foglalkoztatottság megvalósítását.

A szenátus 1945. szeptember 28-án 71 : 10 szavazati aránnyal jóváhagyta a módosított törvényjavaslatot. Az ultrakonzervatív nézeteket valló szenátorok azt hangoztatták, hogy a szöveg további drasztikus változtatására van szükség, de lehetőleg törlőni kell a témát a törvényhozás napirendjéről. A másik végletet a megalkuvást eluta-

sító liberális Glen Taylor és Alben Barkley szenátor nézetei képviselték. Az előbbi azt állította, a törvényjavaslat annyit sem ér, mint a papír, amelyre rányomták, mert csak elvi deklarációt tartalmaz. Az utóbbi szerint a szöveg ahhoz ígér jogot a munkanélkülinek, hogy az utcára menjen és munkát keressen.¹⁹ Az ultrakonzervatív nézet reális veszélyt jelzett a képviselőházban, a szélsőséges liberális álláspont viszont nem volt helytálló. Figyelembe véve a kétpárti kolaíciót aktivizálódását, a jóváhagyott szöveget az engedmények ellenére sem lehetett a liberálisok vereségeként elkönyvelni. A törvényjavaslat koncepciója, lényegét tekintve, túlélte a konzervatív támadást. Wagner, Murray és társaik úgy ítélték meg az eredményt, hogy a szenátusi változat megfelelő alap a képviselőházi vita számára, de gátat kell vetni a további engedményeknek.

A törvényjavaslat kongresszusi vitájának második szakasza a liberálisok számára nehéz körülmények között kezdődött. A képviselőházban 1945. február 15-én Wright Patman által benyújtott javaslat – amely a szenátusi tervezettel azonos koncepciójú volt – konzervatívok uralta bizottsághoz került. Hónapokig nem történt érdemi intézkedés, a bizottság a szenátusi vita kimenetelére várt. A szeptember végén elindított meghallgatásokon mindinkább nyilvánvaló volt, hogy a bizottság hangadóinak célja a Patman-javaslat elutasítása. Truman október derekán cselekvésre szánta el magát. A liberálisok, bízva a szeptember 6-ai kongresszusi üzenetben, azt feltételezték, hogy az elnök lépése pozíciójuk erősítését fogja eredményezni. Nem ez történt. Truman közölte a bizottság vezetőivel, hogy nem ragaszkodik a Patman-javaslatához és a szenátusban megszavazott változathoz, sőt a teljes foglalkoztatottság terminushoz sem. Álláspontjával lényegében lemondott a liberális koncepcióról, szabad kezét adva a bizottságnak. Azzal az illúzióval áltatta magát, hogy a későbbi egyeztető tárgyalásokon javítani lehet egy rossz javaslaton.

Amint ez várható volt, a bizottság elutasította a Patman-javaslatot, s új tervezet kidolgozása mellett foglalt állást. Teljes erővel kibontakozott a konzervatív ellentámadás. A munka dandárját William Whittington képviselő végezte. Egy jelentős gépipari vállalat vezetőjének koncepcióját vette alapul, amelyet a Kereskedelmi Kamara magáévá tett. Tervezete elvetette a szenátusi változat alapelveit és a teljes foglalkoztatottság terminust. Az 1946. évi Foglalkoztatottsági és Termelési Törvény című dokumentumban nem szerepelt a munkalehetőséghez való jog deklarációja, a teljes foglalkoztatásért vállalandó szövetségi felelősség, a nemzeti termelési és foglalkoztatottsági költségvetés előterjesztésére és a kormányzati erőforrások mozgósítására vonatkozó kötelezettség. A tervezet magas szintű foglalkoztatás, termelés és vásárlóerő előmozdítását célzó politikát helyezett kilátásba, mely megkísérli a gazdasági visszaesés megfékezését. Leszögezte, hogy a kormány nem csinálhat konkurenciát a magánvállalkozásnak. Javaslatot tett egy általános gazdasági helyzetjelentés és egy inflációs, illetve deflációs veszélyeket vizsgáló elemzés készítésére, gazdasági tanácsadó testület létrehozására, s meghagyta a szenátusi változatban szereplő közös kongresszusi bizottságra vonatkozó indítványt.²⁰ A tervezet célja félreérthetetlen volt. A big business, a farmerek, a kormányzati beavatkozás valamennyi ellenfele által sugalmazott dokumentum hadat üzent a „nagy kormány” koncepciónak, a szövetségi tervezésnek, a kormányzati beruházási és költsékezési politikának. Amiért Whittington kiállt, az a magánvállalkozás kormányzati előmozdítása és csorbítatlan szabadsága, a monopolista üzelmek kivizsgálásának megszüntetése, az üzleti világ által elítélt deficités költségvetéssel megvalósított költsé-

kezés felszámolása volt. Ingerülten fakadt ki: „Eljött az ideje olyan deklarációnak, amely valóban jelent valamit. Vagy magánvállalkozás, vagy etatizmus.”²¹ A képviselőház ultrakonzervatívjai még mindig találtak kivetnivalót a tervezetben. Azt állították, a javaslat voltaképpen a nemzeti erőforrások tervezésére Roosevelt által létrehozott tanács újjáélesztését irányozza elő. Az elhunyt elnök gazdaság- és társadalompolitikája mindinkább gúny és szidalom tárgyává lett a felbátorodott konzervatív körökben. Ám a liberálisok még nem adták fel a küzdelmet. Patman és két társa elhtározta, hogy a képviselőház plenáris ülésén a Whittington-javaslat ellen foglalnak állást, s a liberálisok összefogásával megkísérlik név szerinti szavazással elfogadtatni a szenátusi változatot. A kormány elvetette a tervet. Előkerült ismét a trumani illúzió: a rossz javaslat későbbi javítási lehetősége. Az irreális elképzelés nem vetett számot a kongresszusi erőviszonyokkal, márpedig ezek a konzervatívok előretöréséről tanúskodtak. A kormányzat voltaképpen a liberális koncepciót elutasító álláspont útját egyengetett, amikor Patmant és társait tervük feladására kényszerítette. Mindössze a szavazási rend drasztikus szabályozására volt szükség, hogy zöld utat kapjon a Whittington-javaslat. Az illetékes szerv konzervatív felkérésre egyetlen napot engedélyezett a vitára, öt percet a kiegészítő javaslatokra. E módszerrel lehetetlenné vált a Whittington-tervezet érdemi változtatása. A képviselőház 1945. december 14-én 255 : 126 arányban megszavazta a konzervatív javaslatot.

Mát csak az utóvédharc volt hátra. A liberálisok azzal vádolták Trumant, hogy cserbenhagyta őket. Figyelmeztették, csak energikus intézkedéssel teheti jóvá ballépéseit. Az elnök, korábbi döntését megmásítva, a törvényjavaslat szenátusi változata mellett foglalt állást az illetékes kongresszusi bizottságok elnökeinek írt levelében, 1946. január 3-i rádióbeszédében és január 21-i kongresszusi üzenetében. Egyéb intézkedést nem tett. Megkésétt új állásfoglalása nem változtatott a törvényjavaslat sorsán, jeléül annak, hogy az elnöki presztízst alaposan kikezdték a fejlemények. A szenátus és a képviselőház egyeztető tárgyalásain részt vevő liberálisok magukra maradtak, fokozatosan visszavonultak. A végleges szövegben „maximális” jelzött kapott a foglalkoztatottság; a kormányzat költekezésére vonatkozó előírások, melyek a szenátusi változat gerincét képezték, kimaradtak. Az egyeztető tárgyalások eredménye „Az 1946. évi foglalkoztatási törvény” lett, melyet a Kongresszus elfogadott, és Truman 1946. február 20-án írt alá.

A törvény a liberális koncepció kudarcáról tanúskodott. Óvatossan fogalmazott kitételekkel körülbástyázott, foglalkoztatási kötelezettségekről nem intézkedő, kilúgozott nyilatkozatot tartalmazott. Előírta, hogy az elnök terjesszen a Kongresszus elé a foglalkoztatottság, a termelés és a vásárlóerő meglevő és kívánatos színvonalára, várható irányzataira, valamint a kormány gazdasági programjára vonatkozó jelentést, szükség szerint más jelentéseket. Elrendelte háromtagú elnöki gazdasági tanácsadó testület és az elnök jelentéseinek megvizsgálására, javaslatok tételére hivatott szenátusi-képviselőházi közös bizottság alakítását.²² Az erőteljes, magabiztos konzervatív koalíció megakadályozta a végrehajtó hatalom funkcióinak bővítését, amit összeegyeztethetetlennek tartott a „korlátozott kormány”-konceptióval. A törvényt e koncepció megvalósítása felé vivő úton tett lépésnek szánta. Célja a szövetségi kormány közvetlen beavatkozásának megszüntetése, irányító-szabályozó funkcióinak szűkítése volt. Akciója

a roosevelti irányvonal elleni általános támadást szolgálta, sommásan elítélve a New Deal és megújításának propagálói, akiket belső ellenségnek tekintett.

Az elnök gazdasági tanácsadó testületének létrehozását előíró rendelkezés a kormányapparátus működésének javítását célozta. (A Murray-javaslat is tartalmazott ilyen pontot.) Intézményesített, a Kongresszus által jóváhagyott szakértői testület korábban nem állt a Fehér Ház rendelkezésére. Roosevelt egyetemi tanárokból, prograszív törvényhozókból, politikusokból, újságírókból álló ún. agytrösztjének tevékenységével hadilábon álltak a konzervatívok. A fogalmak, nézetek újraértelmezése, új módon való cselekvésre ösztönző tanácsadó gárdában az amerikai életforma és hagyományok, a tőkés rendszer veszélyeztetőit látták. Most Truman egy hivatalos közgazdász testületet kapott, melynek munkáját szemmel tarthatják a törvényhozók. Nyitott kérdés volt, mennyiben támaszkodik majd az elnök e testületre, hiszen köztudomásúan nem szívelte a pejoratív módon emlegetett értelmiségeiket, untatták a hosszas fejtegetések. (Elődje viszont frissítő szellemi tornának tekintette az éjszakába nyúló megbeszéléseket.) A kilátások nem voltak biztatóak. A foglalkoztatottsági törvény már hónapok óta hatályban volt, de Truman még nem jelölte ki tanácsadóit. Ez nem arra mutatott, hogy munkájának támogatójaként tartotta számon a testületet, mely ismeretei fejlesztésre, döntései megalapozottságának előmozdítására lesz hivatott. A testület csak 1946. augusztus 9-én alakult meg és további hat hét telt el tevékenysége megkezdéséig.²³

A kongresszusi vita tanulmányozása arról győz meg, hogy a liberális honatyák nem részesültek a várt kormányzati támogatásban. Sőt, a végkifejlethez vezető folyamat azt bizonyítja, hogy a kormányzat nem csekély mértékben volt felelős a liberális pozíció gyengüléséért. A Fehér Ház felelősségét vizsgálva, nem a szándékot kell mérlegre tenni, hanem az intézkedéseket és hatásukat. Truman több ízben interveniált, de ezt következtetlenül, kapkodó módon tette. A konzervatív nézeteket ostorozó szavait ellentmondásos intézkedések követték. Az eredmény a liberálisok fokozódó konfúziója volt. Nőtt az elnök liberalizmusával kapcsolatos kétely, mely hovatovább gyanúvá alakult át. Egyre többen emlegették Truman politikai múltjának kellően nem tisztázott mozzanatait, melyek – úgymond – megkérdőjelezik a Fehér Ház lakójának liberalizmusát. A rekonverzió fejleményeivel is összefüggésben megszületett a trumani hivatalviselést végigkísérő feltételezés, mely szerint az elnök afféle konjunktúralovag, frazeológia ontja a liberális szólamokat, Rooseveltt örökösének vallja magát, de tettei a konzervatívok útját egyengetik. Az indulatokban fogant vádat alátámasztani látszott az a tény, hogy Truman a szövetségi beavatkozást és költekezést ellenző, következetesen konzervatív nézeteket valló John Snydert bízta meg a képviselőházi vita figyelemmel kísérésével, a foglalkoztatás ügyének támogatásával. Snyder – egykor bankár Missouri államban – az elnök kreatúráinak egyikeként a liberálisok támadásainak fő célpontja volt a kormányban. A képviselőházi vita tetőzése idején a rekonverziót irányító kormány szervet vezette (Office of War Mobilization and Reconversion). Felfogásából következően nem exponálta magát a liberális koncepció mellett. Az elnök teljes bizalmát élvezte. Ez egyszersmind annak a bizonyítéka volt, hogy Truman összeegyeztethetőnek tartotta hangoztatott liberális elveit konzervatív nézeteikről hírhedt barátainak kulcspozícióba helyezésével.

A foglalkoztatottsági törvény ügye nem szűkíthető le liberálisok és konzervatívok küzdelmére. A törvény nem pusztán két koncepció összezapásának és a kong-

resszusi erőviszonyok alakulásának következménye volt. A New Deal megújításán fáradozó reformerek visszaszorításában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy nem váltak valóra a háború utáni időszakra vonatkozó feltevések. A liberális koncepció tömeges munkanélküliséggel járó gazdasági válsággal számolt. Ennek megfelelően, a New Deal tapasztalataira és a keynesi teóriára támaszkodva, a szövetségi kormány beavatkozását, beruházási és költsékezési tevékenységét irányozta elő. A válság rémétől megriadt Amerika 1944-ben és 1945 nyaráig-őszéig a „nagy” kormánytól várt védelmet és támogatást: a majdani tömeges munkanélküliség megszüntetését, a békegazdálkodásra való áttérés érdekében a háború alatt bevezetett irányítási-szabályozási rendszer fenntartását.

Ellentmondásos helyzet állt elő. A „nagy kormány”-konceptiót elutasította a konzervatív kongresszusi ellenzék, de az üzleti világ rá volt utalva a kormány szervekre a hadirendelések törlése, a hadiüzemek eladása, a termelés átvállalása stb. terén. Ez a szövetségi beavatkozással való ideiglenes megalkuvással jelentett egyet. Az üzleti világ kénytelen volt tudomásul venni, hogy a feltételezett rekonverziós válság során a kormányzat a magánvállalkozás érdekeit sértő funkciókat is el fog látni, például egyes régiókat fejleszt a Tennessee-völgy komplex programjának mintájára, amely ellen késhegyig menő harcot vívtak az áramszolgáltató monopóliumok a Rooseveltkormányval. Nem tartotta kizártnak, hogy a kormányzat bővíti a szociális és kulturális szolgáltatásokat, melyek fedezetét az adózás szigorításával teremti elő, sőt az adók a jövedelmek újraelosztását eredményezik. Ezek az aggályok azonban alárendelődtek a közvetlen célnak: a rettegett válság megfékezésének. Ez pedig a „nagy” kormányra várt.

A válság elmaradása aláásta a liberálisok pozícióját, akik azt hirdették, hogy a „nagy” kormánynak javasolt funkciók elengedhetetlenek a teljes foglalkoztatottséghez. Az új helyzet lökést adott a konzervatív nézeteknek, amelyek 1945 őszén kerekedtek felül, akkor, amikor már mindinkább látható volt, hogy nem fenyegeti a gazdaságot válsághelyzet. A veszélytől való szabadulás a konzervatív koncepciót látszott igazolni, mely szerint nincs már szükség foglalkoztatottsági törvényre, az üzleti világ megoldja a gazdaság problémáit, köztük a foglalkoztatást. Mindamellet a konzervatív erők taktikai megfontolás alapján, a közvélemény manipulálása végett, jónak látták törvényerőre emeltetni az eredeti koncepció felhígított változatát. Volt még egy szempont. A törvény előírta a magánvállalkozás előmozdítását. Az üzleti világ a törvényre hivatkozva is sürgethette, hogy a kormány engedje mielőbb szabadjára a piaci erőket. A korszak egyik tanulmányozója kiábrándultan vonta meg a törvény mérlegét: „A Kongresszus gondosan eltávolította az S.380 politikai fullánkját.” (Az S.380 a szenátusi törvényjavaslat volt – L. I.) „Az elnököt csak arra kérték, készítsen még egy jelentést. A Kongresszust utasították, hogy tanulmányozza azt, de ne tegyen többet... A nemzeti költségvetést... lenyakazták. Valójában senkinek sem kellett sokkal többet tennie, mint amit éppen csinált.”²⁴ Az állampolgár viszont megállapíthatta, hogy hazájának első ízben van foglalkoztatottsági törvénye, s ha volt türelme és illúziókban ringatta magát, remélhette: valamikor történni fog valami, ami a törvény végrehajtásaként értelmezhető. Méregetve a végbement folyamatokat, a teljes foglalkoztatottsági koncepció kudarcán kívül azt is látnunk kell, hogy megváltozott az a politikai, gazdasági, társadalmi közeg, melyben eredetileg volt bizonyos esélye e koncepció elfogadtatásának, de ez csak kompromisszummal lett volna lehetséges, engedményeket téve az

amerikai közéletet mindinkább uraló konzervativizmusnak. A válságveszély elmúltával megszűnt ez az esély.

*
•

1945 ősztől a feltevésekkel szöges ellentétben levő helyzetet észlelt a meglepett Amerika. Nem jelentkeztek válságtünetek: tömeges munkanélküliség, a termelési kapacitások krónikus kihasználatlansága, a fizetőképes kereslet hiánya, árufeleslegek, áresések. 1945. szeptember végéig 3,5 millió katonát szereltek le, számuk 1946 áprilisáig 7 millióra nőtt. Ám a veteránok nem veszélyeztették a munkaerőpiacot. Az 1944. júniusi, ún. katonai alkotmánylevél (G. I. Bill of Rights) sokirányú módon gondoskodott a leszerelt veteránokról (pénzsegély farm- és házvásárlásra, munkahely, ingyenes egyetemi oktatás, szakmai átképzés, egyéb támogatás).²⁵ Volt ugyan némi munkanélküliség a rekonverzió során (1945-ben 1 millió, 1946-ban 2,2 millió fő; a munkaerő 1,9, illetve 3,9 százaléka), ez azonban jóval alatta maradt a 30-as évtized adatainak.²⁶ Az 1945 őszen megindult folyamat legfeltűnőbb vonása a polgári célú termelés háború utáni korlátozásai miatt kielégítetlen, vagy alacsony szinten kielégített fogyasztói szükségletek elemi erejű jelentkezése volt. A háború folyamán felgyülemlett lakossági megtakarítások a piacra zúdultak. A fizetőképes kereslettel számos termelőágazat nem tudott lépést tartani. Infláció bontakozott ki. Nem csupán tartós fogyasztási cikkek iránt mutatkozott igény. Egy háború alatti felmérés tanúsága szerint a lakosság 40 százaléka egészségtelen étrendre kényszerült. Most azonnal változtatni akartak ezen. A rekonverzió napirendre tűzte Amerika egyik legsúlyosabb problémáját, a lakáskérdést is. Megoldása radikális intézkedéseket sürgetett; szükségességüket aláhúzta, hogy 1942-től állandóan csökkent az új építkezések száma.²⁷

Az üzleti világ együttműködési készségéről biztosította a kormányt. Bejelentette, hogy vállalja a rekonverzió gyors, zökkenésmentes végrehajtását. A Gyáriparosok Országos Szövetsége azt állította, a gyárak 61 százaléka képes azonnal megkezdeni a békés célú termelést, 28 százalékuk négyhetes felkészülés után ugyanezt teheti. Megállapítást nyert, hogy a gyárosok zöme már régebben elkészítette rekonverziós programját. Amerika arról értesült, hogy az iparágak saját erőforrásaikból fedezik a rekonverzió költségeinek nagy részét, de várják a befektetőket is. Az üzleti világ a rekonverzió megvalósításáért feltételeket szabott. Leszögezte, hogy a kormányzat szabályozzon, de nem korlátozhat, mert a korlátozások totalitarizmushoz vezetnek, visszafogják a vállalkozások fejlődését, társadalmilag nem kívánatosak. A hangzatos kijelentésekből értelemszerűen következett a háború alatt bevezetett termelési, anyaggazdálkodási stb. korlátozások, főként a hatósági árellenőrzés megszüntetésének követelése. Az üzleti világ urai sürgették, hogy a kormányzat ne bocsátkozzék vállalkozói tevékenységbe; rendszeresen törlessze az államadósságot, ezzel elősegíti a törlesztések befektetését a magánvállalkozásokba, melyek munkaalkalmat teremtenek; mérsékelje az adókat; csökkentse működési költségeit és szervei bürokráciáját. Az ígéretek és követelések szövevényének egyik fő eleme a foglalkoztatás volt. Az ipar urai az 1939-es foglalkoztatás 30 százalékos növelését ígérték. Nem fukarkodtak a kollektív bértárgyalások fontosságát hangsúlyozó szövegekkel, de kifogásolták az ún. szakszervezeti monopóliumot.

A tőke és a munka éleződő vitáin mind gyakoribb szakszervezet-ellenes vádaknak adtak hangot.²⁸

A rekonverzió előkészítése 1943-ban kezdődött. A feladat bonyolult volt: össze kellett egyeztetni a hadigépezet igényeit a lakosság áruellátásával, feloldani a minduntalan kiéleződő érdekellentéteket. A manőverek színtere a hadiipari termelés igazgatósága (War Production Board, 'WPB') volt. Együtt kellett működnie a hadirendelések kiadásában illetékes katonai ellátó szervvel (Army Service Forces, ASF). A WPB elnöke Donald Nelson azon az állásponton volt, hogy a hadicélok prioritását szem előtt tartva, függően a katonai helyzettől, fokozatosan át kell térni a civil igényeket kielégítő áruk termelésére. A hadviselés szempontjait mereven érvényesítő ASF gyanakodva figyelte Nelsont. Charles Wilson, a WPB alelnöke (egyszersmind a General Electric Company elnöke) az igazgatóság több tagjával egyetemben a nagyipari érdekeket képviselte. Kítűnő kapcsolatot építettek ki az ASF-fel, amely a fegyveres erők ellátásának biztosítékát a monopóliumokban látta. Az ipar urai gondosan őrizték pozícióikat, gátoltak minden törekvést, mely közép- és kisvállalatoknak lehetőséget akart teremteni polgári igényeket kielégítő áruk gyártására. Nelson azt tervezte, hogy a haditermelés 1944-re előirányzott csökkentése során felszabaduló anyagok, munkaerő és kapacitások polgári célú termelést szolgálnak, s a kormány tájékoztassa az ipart a rekonverzióról. Az ASF tiltakozott a nyilvánosság tájékoztatása ellen. Az volt az aggálya, ha az ipar tudomást szerez a polgári célú gyártás lehetőségéről, veszélybe kerül a haditermelési program teljesítése. Nelson 1943. november 30-án bejelentette, sürgős katonai igény hiányában engedélyezi a polgári célú termelést. Robert Patterson hadügyi államtitkár a fegyveres erők morálja rombolásának minősítette a bejelentést, amit Nelson kénytelen volt visszavonni.

1944 első hónapjai terméketlen vitákkal teltek el. Nelson kitartott álláspontja mellett, rámutatván, hogy a WPB teljesíti haditermelési kötelezettségeit, ezért az ASF nem gátolhatja terve megvalósítását. 1944. július–augusztusban kiadta rendelkezéseit. A sajtó a Nelson-programot fékező big business üzelméről cikkezett. Roosevelttel figyelemmel kísérte a vitát. Mivel Nelson a kisvállalatok védelmezőjévé lépett elő a közutadatban, politikai hiba lett volna leváltani. Másrészt Roosevelttel nem akart ellentétbe kerülni a katonai vezetéssel. Nelsont ideiglenesen személyes képviselőjeként Csang Kaj-sekhez küldte. Nelson lemondása után Julius Krug lett a WPB elnöke. Charles Wilson szintén távozott posztjáról. A személyi változásokat a katonák kudarcának könyvelte el a sajtó, mert Krug a rekonverzió akadályainak mérséklését ígerte. A katonai helyzet nem tette ezt lehetővé. A frontról utánpótlási panaszok érkeztek. December 1-jével felfüggesztették a rekonverziós rendelkezéseket, az ASF az 1945-ös haditermelési előirányzatok növelését sürgette. A németek ardennes-i ellentámadásának visszaverése után Krugot megbízták a rekonverziós program kidolgozásával. A felfüggesztett rendelkezések 1945. április 26-tól ismét hatályosak lettek. A 2. világháború befejezésével szélesre tárult a kapu a polgári célú termelés előtt.²⁹ A vázolt folyamat azt bizonyítja, hogy a nagyiparral összefonódott katonai szerv támogatta a gyengébb versenytársak rekonverziós termelésének meggátolására irányuló monopolista törekvéseket.

Az üzleti világ egyik fő követelése, az adók csökkentése, egyezett a kormányzat intenciójával. A Kongresszus 5,9 milliárd dollárt kitevő adócsökkentést szavazott meg 1945 novemberében. Az intézkedés sajátos mozzanata volt, hogy nem kevesen még

mindig tartottak a gazdasági válságtól, ezért támogatták a csökkentést, másrészt a költségvetési egyensúly hívei nem aggódtak a deficit növekedése miatt. Az üzleti világ másik fő követelése: a háborús korlátozási-ellenőrzési rendszer lebontása viszont bonyolult problémának bizonyult. A kormánynak nem volt egységesen értelmezett, átgondolt rekonverziós programja. Az elnök szeptember 6-ai kongresszusi üzenetében felsorolt teendők kívánságok halmazát képezték, mely mögött nem állt megvalósításra képes központi akarat. Truman minden lehetséges kormányzati ellenőrzés megszüntetését, az árak, lakbérek és munkabérek szinten tartását, a munkabérfelvételek és a vásárlóerő gyors csökkenésének megállítását, a hadirendelések törlesztését és elszámolását, a hadiüzemek rekonverzióját nyilvánította fő feladatnak, hangsúlyozva, hogy csak szűk keresztmetszet, nyersanyaghiány és infláció elhárítását célzó korlátozások tarthatók fenn. Az irányelvek azon az elképzelésen alapultak, hogy kb. egy évig tartó átmeneti szakasz alatt végrehajtható a rekonverzió, ennek során a társadalom rétegei, csoportjai lemondanak érdekeik érvényesítéséről, normalizálódik a civil igényeket kielégítő termelés és az árrendszer, helyreáll a piacgazdaság rendje, a kormányzat a szükséges korlátozások fenntartásával és a feleslegek megszüntetésével segíti e folyamatot. Ez a perspektíva nem elégítette ki a társadalmat.

Truman elsősorban az anyaggazdálkodási stb. korlátozásoktól, főként az árellenőrzéstől szabadulni akaró üzleti világ elégedetlenségére figyelt fel. Október 30-án felemás rádióbeszédet mondott. Meghirdette az ország önként vállalandó inflációellenes programját, mely – úgy mond – az árellenőrzés egyedüli alternatívája. Ugyanakkor, az ipar urainak adresszáva szavait, állást foglalt a kontrollok felszámolása, a gazdaság szabad működéséhez való visszatérés mellett. Jónak látta gesztust tenni a háborús bérbefagyasztás megszüntetését követelő munkásság irányában is: „ésszerű” béremelést javasolt, kikötve, hogy a munkaadók csak féléves vizsgálódás után jogosultak eladási áraik növelésére (ti. ha profitjuk veszélyeztetését konstatálják). Néhány hét bizonyítékot szolgáltatott programja irrealitásáról. Truman 1946. január 3-án bejelentette, hogy az ár- és lakbérrelőrzést június 30-a után is fenn kell tartani, a Kongresszustól már kérte felhatalmazása meghosszabbítását. Február 14-ei rendeletével módosította a munkabér- és árpolitikát: felhatalmazta a munkaadókat árak emelésére, ha a béremelések igazolt nehézséget okoznak. A korábban előírt féléves vizsgálódás tehát megszűnt. (Meg kell jegyezni, hogy Truman rendelkezésére állt az illetékes kormány szerv jelentése, melynek értelmében az ipar a termelékenység növekedése eredményeként kb. 24 százalékos béremelésre volt képes, profitja veszélyeztetése nélkül.)³⁰

A korlátrendszerrel kapcsolatos nézeteltérések két pólusát egyfelőle Chester Bowles, az Árhivatal (Office of Price Administration, OPA) vezetőjének, másfelől John Snyder, a rekonverziót irányító kormány szerv igazgatójának álláspontja jelezte. A nézetkülönbségek a kontrollok mérséklése, illetve megszüntetése időzítésével, módszereivel, az érdekcsoportok követeléseinek elbírálásával függtek össze. Snyder, konzervatív felfogásának megfelelően, következetesen támogatta az üzleti világ követeléseit, valószínűsítő offenzívát indított a korlátrendszer ellen. A liberális Bowles az inflációt tekintette fő veszélynek, ellenezte a követelések azonnali teljesítését, a fogyasztók érdekeit tartotta szem előtt. Snyder egyik hibás intézkedését országszerte sokáig emlegették. 1945. október 15-i hatállyal elrendelte az építőanyagok elosztási korlátozásainak megszüntetését, nőtt a felszabadított anyagok iránti kereslet, de nem a veteránok épít-

kezései és az új családi házak szaporodtak, hanem a jóval nagyobb profitot ígérő vállalati épületek. Ez ellentétes volt a kormány által szorgalmazott lakásépítéssel. Decemberben vissza kellett állítani az építőipari hiánycikkek elosztásának ellenőrzését. Bowles eleve helytelenítette az építőanyag-kontrol megszüntetését, de – mind máskor – alulmaradt a vitában az erősebb pozíciójú Snyderrel szemben. Az agrártermékek kapcsán Clinton Anderson mezőgazdasági miniszter volt az ellenlábas, aki a nagyfarmerek érdekeit képviselve, a termelői árak felszabadítását sürgette. Bowles ártámogatásokkal próbálta kivédeni a követelést. A farmerek azzal vádolták a kormányt, hogy a munkás-ságnak kedvez, ezért vonakodik megszüntetni az árelenőrzést. A marhatenyésztők sztrájkjal fenyegetőztek. Anderson keresztülvitte a termelői árak emelését. Történt ez annak ellenére, hogy Truman röviddel azelőtt kijelentette, nem engedi a húsárak drágítását. Ilyen fejleményeket kommentálva jelentette ki a kaotikus állapotok egyik megfigyelője, hogy az árkontroll 1946-ban inkább szitát, semmint „plafont” jelentett.

Az Árhivatal megalapozott rekonverziós gazdaságpolitika, tisztázott hatáskör és elnöki támogatás esetén hatékonyabb munkát tudott volna végezni. Hozzá kell azonban tenni, hogy a Kongresszus is gátolta az árelenőrzést, késlekedett az elnök által kért törvényalkotással. Az állapotok jellemző mozzanata volt, hogy Truman 1946. február 25-én visszaállította a háború befejezése után megszüntetett gazdasági stabilizációs hivatalt. Vezetője az Árhivatalban viselt posztjáról lemondott Chester Bowles lett. Amikor azonban Bowles értesült a Kongresszuson folyó törvény-előkészítésről, e posztjáról is távozott. Lemondásával nagymértékben gyengültek az inflációt fékező erőfeszítések, melyeket gátolt az a tény, hogy Truman és munkatársainak többsége az üzleti világ útjában álló korlátok felszámolására törekedett. Az elnök a békeidőben alkalmazott árelenőrzést Amerika-ellenes tevékenységnek, egyik sajtóértekezletén rendőrállam-módszernek nevezte.³¹

A munkásság létkérdéseinek kevés figyelmet szentelt az elnök. Az AFL és a CIO vezetői szóvá tették a Fehér Házzal való kapcsolat hiányát. A CIO kiadványa leszögezte: „Washingtonban már nem az a vezetés irányít, melynek támogatásában Roosevelttel hivatalviselése idején részesültünk.”³² A statisztikai adatok a gyáripari munkások helyzetének romlásáról tanúskodtak. A heti átlagkereset 1944-ben 45,70 dollár, 1945-ben 44,20 dollár volt, 1946-ban 43,32 dollárra esett vissza. A keresetek csökkenésében közrejátszott, hogy a túlóra megszüntével nem kaptak bérpótlékot a munkások. A megélhetési költségek emelkedése és a keresetek visszaesése következtében 30 százalékra becsülték a munkások vásárlóerejének csökkenését. 1945-ben 4750 munkabeszüntetés volt, melyben 3,5 millió munkás, az összes dolgozók 8,2 százaléka vett részt, 38 millió munkanap esett ki. 1946-ban 4985 munkabeszüntetés volt 4,6 millió munkás részvételével, ami az összes dolgozók 10,5 százalékának felelt meg, a kiesett munkanapok 116 millióra szöktek fel. A sztrájkokat mindkét évben elsősorban a bérkérdések okozták.³³ Truman elzárkózott a béremelési követelések hivatalos jóváhagyása elől, de nem hagyhatta figyelmen kívül a 15 millió tagot, a munkaerő 24 százalékát tömörítő szakszervezetek erejét. Számára a sztrájk volt az egyedüli fejlemény, amellyel a kormánynak érdemben kell foglalkoznia.

1945 második felében sztrájkhullám söpört végig Amerikán. Sztrájkoltak a szénbányászok, az olaj- és a faipari munkások, a dokkmunkások, 175 000 autóipari munkás 19 államban tette le a szerszámot. Sztrájkveszély volt az acéliparban és a vasutaknál.

Az elnök 1945. november 5-re értekezletet hívott össze. 36 küldött képviselte a munkásokat és a munkáltatókat. Truman értésükre adta, hogy a kormány nem vesz részt a vitában, s figyelmeztetett, ha nem egyeznek meg, a Kongresszushoz fordul. Az értekezlet november 30-án eredménytelenül zárult. Truman december 3-án törvényalkotását kérte. Terve értelmében, melyről nem tanácskozott előzetesen a szakszervezeti vezetőkkel, ténymegállapító testületek kivizsgálják a munkaügyi vitákat, ajánlásokat dolgoznak ki a rendezésre, tevékenységük tartalma alatt 30 napig érvényes ún. lehigadási idő során sztrájktilalom van. Megelőzve a törvényhozást, rendelettel létrehozta a testületeket. A szakszervezetek élesen tiltakoztak. Philip Murray a CIO nevében a roosevelti politikától való nagymérvű eltávolodásnak minősítette Truman törvényjavaslatát.

Az autóipari munkások sztrájkja volt az új módszer első próbatétele. Truman ténymegállapító testületet küldött ki a General Motorshoz. Azt a kijelentést tette, hogy a testület betekinthez a vállalat üzleti könyveibe a profitok megállapítása végett. A General Motors vezetősége elutasítóan reagált. Leszögezte, nem vesz részt olyan akcióban, amely az amerikai vállalkozási rendszer megszüntetéséhez, parancsuralmon alapuló gazdaság megteremtéséhez vezet.³⁴ Truman nem akart ujjat húzni az óriásvállalattal, szemet hunyt a történetek felett. Meghátarlása nem öregbítette presztízsét. A sztrájk 1946 márciusában kompromisszummal ért véget. Az acélipari munkások 1946. január-februári sztrájkjának felfüggesztését követelte Truman, majd Snyder útján alkudozni kezdett az United States Steel Corporation vezetőivel, akik a béremelések fejében az acélárak felszabadítását követelték. Snyder jelentős áremelést ajánlott fel az acélműveknek, kétszeresét annak, amit az Árhivatal a béremelések alapján indokoltnak tartott. A győztesek az acélipar urai lettek. Az acélgépgépek felemelt árai továbbgyűrűztek. Újabb lökést adva az inflációnak. Bowles ekkor mondott le az Árhivatal vezetői posztjáról, tiltakozva Snyder káros kihatású tevékenysége ellen.

A sztrájk hullám a vasúti dolgozók és a szénbányászok sztrájkjaiban tetőzött. 1946. május 23-án 300000 mozdonyvezető és vasutas lépett sztrájkba. Truman azzal fenyegetőzött, ha azonnal nem veszik fel a munkát, katonasággal üzemelteti a vasutakat. Május 25-én a Kongresszus két házának együttes ülésén szükségstörvényt alkotását kérte, mely bírósági végzés útján tiltja a sztrájkfelhívásokat, megfosztja a sztrájkolókat a szolgálati idejük alapján szerzett jogaitól, büntetést szab ki, s felhatalmazza az elnököt, hogy szövetségi kezelésbe vett üzemek sztrájkolóit katonai szolgálatra hívja be. A javaslat megdöbbsentette a munkásokat és a liberálisokat. A CIO-szakszervezetek 1170 képviselője Trumant a bankárok és vasúttársaságok első számú sztrájktrójként emlegette. Még Taft szenátor sem helyeselt. Kijelentette, hogy a javaslat sérti a jogszolgáltatás valamennyi elvét. A munkások barátjának aligha tekinthető szenátor nem a sztrájktilalmat kifogásolta, hanem azt, hogy a Fehér Ház kezdeményezett. A szenátus elutasította a katonai behívást. A sztrájk megszűnt, mert az elnök nyomásának legtovább ellenálló két szakszervezet elfogadta a korábban elutasított kompromisszumot.³⁵

Időközben új szakaszba lépett a szénbányász-sztrájk. Truman eredménytelen közvetítési kísérletei után több hónapig szövetségi ellenőrzés alatt működtek a bányák. A Fehér Ház jónak látta nem felvetni a vasutas sztrájk kapcsán javasolt módszert, de a kormányzati ellenőrzés is kényszerintézkedés volt, csak formájában tért el amattól. Truman bírósági végzéssel akarta kierőszakolni a kormány elleni akciónak

minősített sztrájk beszüntetését. Az egyenlőtlen küzdelemnek újabb kényszerintézkedés vetett véget: a bányász-szakszervezet vezetőjét a bíróság megsértése ürügyén pénzbírsággal sújtották, a szakszervezetet 3,5 millió dollár fizetésére kötelezték. A két sztrájk elfojtásának módja nemcsak a munkássággal élezte ki a Fehér Ház kapcsolatát, hanem fokozta a haladó gondolkodású rétegek ellenérzését is a kormányzattal szemben. A novemberi választásokra készülődő demokrata párti hatalmi rendszer esélyeit rontották e fejlemények.

Truman szelet vetett és vihart aratott a ténymegállapító testületekre tett 1945. decemberi előterjesztésével. A törvényhozás 1946. június elején küldte meg a sztrájkok meggátlását célzó javaslatát. Az elnök június 11-én megvétózta a saját előterjesztését túllícitáló kongresszusi javaslatot. A vétó fő oka az volt, hogy a törvényhozás ki akarta venni a munkaügyi minisztérium hatásköréből a vitás kérdések rendezésével megbízott szerv felügyeletét. A vétót csak öt szavazat mentette meg a hatálytalánítástól. Az elnök két következtetést vonhatott le: hacsak újabb, elfogadható javaslat nem születik, nincs jogalapja a sztrájkok megelőzésére, meggátlására irányuló kormányakciónak, s mélyülnek az ellentétek a Capitoliummal. Az utóbbit az árelenőrzéssel kapcsolatos vita is bizonyította. Az elnök június 29-én megvétózta az árelenőrzés egyéves meghosszabbításáról szóló képviselőházi határozatot, mely áremelési rendelkezéseket is tartalmazott. Truman rádióbeszédben jelentette be, hogy a vétót inflációgerjesztő áremelések indokolták, s felhívta az országot az árkorlátozások további önkéntes betartására, míg a Kongresszus elfogadható törvényt alkot.

A vétó folytán július 1-től megszűnt az árelenőrzés. Az elnöki felhívásnak nem volt foganatja: 28 fontos alapanyag ára két hét alatt 35 százalékkal nőtt. A Kongresszus új törvényjavaslatát, mely némileg korrigálta a megvétózott változatot, Truman 1946. július 25-én írta alá. Az árelenőrzés egyéves haladékot kapott, de mindjobban gyengült. Egyik intézkedése általános felháborodást keltett. Az új törvényre hivatkozva visszaállította a július 1-től szabad áron eladott marhahús árelenőrzését: a farmerek a hús visszatartásával reagáltak az intézkedésre. A lakosság a kormány kapkodásainak tulajdonította a húshiányt. Truman október 14-én kapitulált: azonnali hatállyal megszüntette a húsok árelenőrzését. Az infláció tovább nőtt. Az elégedetlenség a novemberi választási győzelemre számító republikánusok malmára hajtotta a vizet. Jelszavuk rövid kérdőmondat volt: „Megelégtették már?” – remélve, hogy a demokrata rezsimre és személy szerint Trumanre különböző okok miatt neheztelő szavazók zöme igennel fog felelni.³⁶

A rekonverzió 1946 őszén nagyjában-egészében véget ért. A gyárak egyre inkább képesek voltak az igények kielégítésére. A kormányzat nem támogatott új vállalatokat a leszerelt hadiüzemek megvásárlásában, noha eredetileg, a nagyipar hatalmának fékezése végett, ezt helyezte kilátásba. A megvételtre kínált gyárakat többnyire a monopóliumok kaparintották meg. Az átállás döntő mértékben az óriásvállalatok potenciálját erősítette. Profitjaik növekedése a vállalati nyereségek adatain mérhető le: az összes iparvállalat nettó profitja 1945-ben 10,5 milliárd dollárt, 1946-ban 16,3 milliárd dollárt tett ki.³⁷ A big businessnek minden oka megvolt, hogy a rekonverziót az ún. normális idők nyitányának tekintse. Csak a szövetségi ellenőrzés maradványait és a Fehér Ház New Dealre emlékeztető néhány előterjesztését kifogásolta.

Az ellenőrzés azonban egyre erőtlenebbé vált, az előterjesztések pedig a konzervatív koalíció tiltakozásába ütköztek. Az üzleti világ üdvözölte a háború idején létrehozott kormányzervek zömének megszüntetését és azt, hogy a még működők – köztük az Árhivatal – sorsa is megpecsételődött. A rekonverzió politikai-eszmei síkon a konzervativizmus előretörését, a liberalizmus elbizonytalanodását eredményezte. A liberálisok frusztrációjának fő tényezője a Truman-rezsimmel szembeni elégedetlenségük volt. Ugy látták, tévesnek bizonyultak az 1945. szeptember 6-ai kongresszusi üzenet nyomán kialakult pozitív vélekedések az elnökről, a valóság megcáfolta a meghirdetett gazdaság- és társadalompolitikához fűzött reményeiket. Ami az indulatoktól átfűtött liberálisok előtt lejátszódott, ellentéte volt egy évvel azelőtti feltevéseiknek. Akkor azt hitték: Truman Rooseveltnyomdokain halad, képes rábírní a vonakodó Kongresszust a New Deal továbbfejlesztő program megalapozására. Ezzel szemben azt tapasztalták, Truman személyisége, politikusi alkata folytán nem alkalmas e szerepre, intézkedései ellentmondásosak, improvizáltak, melyekkel elidegeníti a demokrata párt sok hívét, erősíti az ellentábort. Hivatalviselésének presztizsromboló gyakorlatát e szójátékkal jellemezte a gúnyolódó közvélemény: „Tévedni trumani dolog.”

Az indulatok gátolták a történetek tárgyilagos megítélését. A liberális kortársak szem elől tévesztették, hogy – a korszakkal foglalkozó egyik történész szavaival élve – olyan súlyos problémák tornyosultak Truman előtt, amelyekkel egy tapasztaltabb, rátermettebb elnök is csak nagy nehézségekkel birkózott volna meg.³⁸ Történeti távlatból vizsgálva a tárgyalt időszakot, meg kell állapítani: nem volt indokolt számonkérni a Truman-kormánytól a New Deal továbbfejlesztési programjának megvalósítását ezekben a zaklatott hónapokban.

Jegyzetek

1. *Stuart Chase: Democracy Under Pressure.* New York, 1945. 113–114.
2. A New Deal-lel Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája, 1933–1939. c. munkám foglalkozik. Sajtó alatt.
3. A liberalizmus, mint amerikai gazdasági, politikai törekvés és eszmeáramlat azon reprezentánsairól van szó, akik a szövetségi kormányzat sokirányú beavatkozását sürgették, s e beavatkozástól várták a gazdaság és társadalom korszerűsítését célzó reformprogram megvalósulását.
4. *Stephen K. Bailey: Congress Makes a Law.* New York, 1950. 24–27.
5. *Public Papers of Franklin D. Roosevelt.* Ed. by *Samuel Rosenman.* Vo. XIII. 41.
6. *Alvin H. Hansen: Social Planning for Tomorrow.* In: *The United States After the War.* Ithaca, N. Y., 1945. 13–24.
7. *F. A. Hayek: The Road to Serfdom.* London, 1944. 52.
8. *Bailey,* 9–10.
9. *William H. Beveridge: Full Employment in a Free Society.* New York, 1945. 18.
10. A törvényjavaslat előkészítésére l. *Bailey,* 13–14., 24., 45–55., 57–59.
11. *Congressional Record,* 79th Congress, 1st Sess. 379.
12. *Karl Schriftgiesser: Business Comes of Age.* New York, 1960. 90–92.
13. *Schriftgiesser,* 67–70.
14. Uo.
15. *Memoirs by Harry S. Truman.* Vol. 1. *Year of Decisions.* Garden City, N. Y., 1955. 483.
16. Az 1945. szeptember 6-ai elnöki üzenetet l.: *Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955.* Szerk. *Zsigmond László.* Bp., 1971. 169–170.

17. *Bailey*, 116–117.; *Otis L. Graham, Jr.*: *Toward a Planned Society. From Roosevelt to Nixon*. New York, 1976. 88.
18. *Bailey*, 117–118.
19. Uo. 123., 128.
20. Uo. 164–167.
21. Uo. 171.
22. A törvény szövegét l. *Bailey*, 228–232.
23. *Edward S. Flash, Jr.*: *Economic Advice and Presidential Leadership*. New York, London, 1965, 18.
24. *Robert Lekachman*: *The Age of Keynes*. New York, 1965. 174.
25. *Arthur S. Link–William B. Catton–William M. Leary, Jr.*: *American Epoch. A History of the United States since the 1890's*. New York, 1967. 669.
26. *The Statistical History of the United States (a továbbiakban SHUS)*. From Colonial Times to the Present. New York, 1976. 126., 135.
27. *Louis Hollander*: *The Role of Organized Labor in the United States Economy*. In: *The United States After the War*, 97–124.; SHUS 618.
28. *Walter D. Fuller*: *American Business After the War*. In: *The United States After the War*, 97–124.
29. *Jack W. Peltason*: *The Reconversion Controversy*. Indianapolis, 1950.
30. *Truman*, 488.; *Robert J. Donovan*: *Conflict and Crisis. The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948*. New York, 1977. 119–120.
31. *Eric F. Goldman*: *The Crucial Decade – and After. America, 1945–1960*. New York, 1960. 21.; *Barton J. Bernstein*: *Economic Policies*. In: *The Truman Period as a Research Field*. Columbia, Missouri, 1967. 99–100.; *Herman Miles Somers*: *Presidential Agency. The Office of War Mobilization and Reconversion*. Cambridge, Mass., 1950. 93–94.; *Truman*, 488–489.
32. *Alonzo L. Hamby*: *Beyond the New Deal: Harry S. Truman and American Liberalism*. New York, London, 1973. 66.
33. SHUS 169., 179.
34. *Donovan*, 122.
35. *Truman*, 498–502.; *Donovan*, 216–218.; *Hamby*, 65–67.
36. *Truman*, 489–491.; *Link – Catton – Leary*, 674–675.
37. SHUS 925.
38. *Barton J. Bernstein*: *America Since World War II*. New York, 1976. 18.

MAGYAR VONATKOZÁSÚ FORRÁSOK A SZOVJET LEVÉLTÁRAKBAN, KÖZGYŰJTEMÉNYEKBEN

Az a felpettség, amely az utóbbi időben a szovjet történelemfelfogásban, a források hozzáférhetőségének megítélésében bekövetkezett, napirendre tűzi a szovjet levéltárakban a jövőben végzendő kutatásoknak a tudományos igényességgel történő előkészítését és annak az átgondolását is, ami a magyar–szovjet történész és levéltári együttműködésben eddig történt. Az átgondolást az is indokolja, hogy a kutatás számára meglehetősen korlátozott összegek állnak a rendelkezésre, ugyanakkor a történelemtudománnyal szembeni követelmények rendkívüli módon megnövekedtek. Nem lehet a kutatásokat protokolláris szintre szorítani, ezeknek a törekvéseknek aligha lesz jövőjük. Nincs más megoldás, mint az újonnan jelentkező megalapozott kutatási igényeknek elébe menni, az eddigi együttműködés formái, tartalmi újrafogalmazásában tevékenyen részt venni. Ez nem azt jelenti, hogy ne értékelnénk pozitívan azt, ami eddig történt a szovjet–magyar levéltári – s szélesebb értelemben vett történész – együttműködés területén. A meglevő együttműködés az új körülmények között azonban továbbfejlesztést igényel.

A szovjet levéltárak anyagainak felhasználása Magyarországon több évtizedes múltra tekinthet vissza. Tudományos feldolgozások, önálló kiadványok, folyóiratokban és napilapokban megjelent közlemények egész sora jelzi az eredményeket. Kialakult az együttműködésnek az a gyakorlata is, hogy szovjet és magyar tudományos intézmények, levéltárak közös forráspublikációkkal járulnak hozzá történelmi múltunk érintkező pontjainak megismeréséhez.

Az osztrák, a román, a csehszlovák, a jugoszláv és más levéltárakról színvonalas levéltári segédletek készültek. Nem lehet azonban elmondani ugyanezt a szovjet levéltárak forrásanyagáról készült filmekről. Annak, hogy ezekről nem kerültek kiadásra hozzáférhető formában megfelelő segédletek, több oka van. Nem arról van szó, hogy hiányoztak volna a megfelelő felkészültségű levéltárosok, történészek vagy hiányzott volna az erre fordítható anyagi fedezet. A segédletek elkészítését nagyban nehezítette az a körülmény, hogy a szovjet levéltárak belső utasításai korlátozták, vagy egyenesen lehetetlenné tették azt, hogy a meglevő levéltári segédleteket külföldi kutatók felhasználják. Ha ilyen segédletet kézbe is adtak, akkor a szovjet levéltárosok kivételt tettek, s nem egy esetben személyes kockázatot vállaltak.

A Magyarországra, főleg a Párttörténeti Intézet Levéltárába megküldött filmmásolatok jelzete az esetek tekintélyes részében nem volt teljes. A fondokat, állagokat jelző számok némák maradtak. Nem lehetett tudni, hogy a dokumentumok konkrétan milyen szerv iratanyagából valók. Általában a kísérő iratjegyzéken nem volt utalás az irattermelő intézmény vagy szerv nevére, az ügyviteli sajátosságokra, arra a konkrét környezetre, amelyben az adott irat létrejött, illetve most található. A mikrofilmezésnek ez a módja összefüggésben állott az igényességgel, amivel a kutatás is folyt. Illusztratív anyagot kerestek a történelemtől alkotott előzetes koncepcióhoz. Az objektív valóság bonyolultságának megismeréséhez a kutatásnak ez a módja (amikor a kutatásra előkészített iratanyagot általában nem a kutató határozta meg a leltárak

[opiszok] segítségével, hanem mások jelölték ki számára) kevésbé volt alkalmas.

Most, hogy a levéltárak ajtaja szélesre tárul a kutatók előtt, s a zömmel még kéziratosszerű fondleltárak (opiszok) nagyobb része hozzáférhetővé válik a kutatók számára is, aktuálissá vált a már meglevő filmanyagunk kiegészítése, a hivatkozások, a dátumok, az iratanyagok keletkezési körülményeinek, későbbi sorsának rögzítése, a részben ötletszerű tematika alapján végzett feltárások filmanyagának a rendszerezése. Hasonló munkát kellene elvégezni az Országos Levéltárhoz és más levéltárakhoz és intézményekhez érkezett mikrofilmek számbavétele és leírása tekintetében is.

Az elmúlt három évtized alatt gyakran küldtek ki kutatókat azonos, vagy hasonló témák tanulmányozására, s az ennek révén megküldött filmmásolatok nemegyszer ismétlik egymást – bizonyítva azt a tényt, hogy a kutatások tervezése, engedélyezése nem mindig volt átgondolt, s nem mindig számolt a kutatási ráfordítás maximális hasznosításával. A meglevő filmdokumentáció az említett meglehetősen súlyos hiányosságai ellenére (ezúttal nem tértem ki a felvételek minőségére, a jelzetek áttekinthetlenségére stb.) értékes anyag.

Az elkövetkező évtizedek történelemkutatása szempontjából rendkívül fontosnak kell ítélni a még kevésbé ismert, fel nem használt források előzetes felmérését és a kutatók céltudatos előzetes felkészítését.

Az a körülmény, hogy a meglehetősen szűk tájékoztatást adó levéltári útmutatókon kívül a tényleges anyagot tükröző fondleltárak nem voltak hozzáférhetőek a külföldi kutatók, de a szovjetek zöme számára sem, lehetetlenné tette az előzetes felmérést. Az új körülmények között már megfelelő biztonsággal jelölhető ki a konkrét kutatási feladatok, készíthetők fel a jelöltek, alakítható ki az együttműködés, a munkamegosztás a szovjet partnerekkel.

A következőketeket a valóság vizsgálatából kell levonni, s a kutatásokkal szembeni elvárásokat is ennek figyelembevételével szabad megfogalmazni. Az elvárások, amelyek meghatározzák a kutató későbbi értékelését, nem alakíthatók ki a kutatandó források előzetes felmérése nélkül.

Ez a felmérés ma már a levéltári állagleltárak, meglevő feldolgozások alapján elvégezhető. Ebbe a munkába a magyar szakembereken kívül feltétlenül be kell vonni szovjet levéltárosokat és történészeket is. A munka végén közös kiadványként is meg lehet majd jelentetni „A magyar történelem forrásai a szovjet levéltárakban és közgyűjteményekben” cím alatt. A kiadvány megfelelően rendszerezve tartalmazná azoknak a levéltári forrásoknak a jegyzékét, regesztáit, amelyek a magyar történelemre vonatkozóan adatokat, tényeket tartalmaznak.

A szovjet levéltárak nem csak szűken az orosz–magyar politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokra vonatkozóan tartalmaznak értékes forrásokat, hanem az osztrák–magyar, a lengyel–magyar, az ukrán–magyar, a litván–magyar stb. kapcsolatokra is. 1917-től az állami és pártlevéltárak értékes forrásokat őriznek a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatára vonatkozóan is.

A magyar történettudomány szempontjából érdekes források felmérésének a feladata a szovjet levéltárakban nem új gondolat. Felmerült ez az igény már a 40-es évek végén és később is. Ilyen célkitűzést fogalmazott meg pl. Perényi József professzor is évtizedekkel ezelőtt a Történettudományi Intézetben. 1957 tavaszán váratlanul azt a feladatot kaptam, hogy utazzam Moszkvába és néhány hétig kutassak a magyar

internacionalisták történetét tükröző dokumentumok után. Ennek – s a további munkának – eredményeként jelent meg akkor az októberi forradalom 40. évfordulója alkalmával az első jelentősebb forráspublikáció. Még mielőtt elindultam volna, Perényi professzor a lelkemre kötötte, hogy nézzek utána, mi történt 1939 után az addig Észtországban őrzött levéltári anyagokkal, családi hagyatékokkal.

Moszkvában udvariasan, segítőkészen, de érezhető fenntartással fogadtak. (Magyarországon a gazdasági és politikai konszolidáció akkor még messze volt.) Perényi kérése egyáltalán nem tartozott abba a tematikába, amire konkrétan kutattam. A levéltárakban az engedélyezett téma kereteihez szigorúan ragaszkodtak. A központi pártlevéltárban az említett kérdéssel nem hozakodhattam elő, de amikor átmentem kutatni a Levéltári Főigazgatóság alá rendelt állami levéltárakba, megpendítettem a kérdést. A Levéltári Főigazgatóság 1938-tól a Belügyi Népbiztosság alá tartozott, azt megelőzően még Lenin javaslatára mintegy két évtizedig a Művelődésügyi Népbiztosság önálló jogkörrel rendelkező szerve volt. A választ nem tagadták meg. A Főigazgatóság vezetőjének helyettese, aki előző évben (1956), még az események előtt Magyarországon járt, L. I. Jakovlev biztosított, hogy személyesen néz utána a dolognak.

Itt kell megemlítenem, hogy még a 30-as években Perényi József megszerezte Fjodor Fjodorovics Berg (1793–1874) táborszernagy hagyatékának francia nyelvű leltárát. A kéziratos leltárát magammal vittem és további kutatásra át is adtam a Levéltári Főigazgatóságnak. A Berg-hagyaték a 30-as években Észtországban volt, s a politikai változások, a második világháború hadműveletei elegendő alkalmat kínáltak az iratok megsemmisüléséhez. Miért volt szükséges Perényi professzornak a Berg-hagyatékra? Berg a cár lengyelországi helytartója volt, előzőleg, mint I. Miklós cár képviselője kulcs szerepet töltött be Bécsben az osztrák–magyar viszony alakulásában, az intervenció elhatározásában az ausztriai és magyarországi polgári forradalmak idején.

A válasz néhány évig késett. Közben 1960–1961-ben a Levéltári Főigazgatóság és a hozzá tartozó levéltárak a Minisztertanács közvetlen alárendeltségébe kerültek. Megtörtént a levéltárak fondjainak központi felmérése, ami lehetővé tette a megbízható országos szintű tájékozódást a meglevő levéltári állagokról.

Kiderült, hogy F. F. Berg táborszernagynak, az egykori finnországi főkormányzónak és lengyelországi helytartónak 1003 őrzési egységből álló iratanyaga nem veszett el a háború alatt, hanem épségben fennmaradt. Ma Moszkvában az Októberi Forradalom Központi Állami Levéltárában kutatható. A Berg család levéltárának nagyobbik része – ami mintegy 3525 őrzési egységet tesz ki – az Észt Szocialista Szövetséges Köztársaság Központi Állami Történelmi Levéltárában található.

A betegség és a korai halál Perényi professzort megakadályozta abban, hogy ezt az értékes forrásanyagot a magyar történelemtudomány számára hasznosítsa. A feltárás érdemét az elhunyt tudóstól azonban már nem lehet elvitatni. A Berg-hagyaték fontos forrása a finn és a lengyel történelemnek is, s jelentős adalékokat tartalmaz a magyar és az osztrák történelmet kutató szakemberek számára is. (Hiába keresné azonban az olvasó F. F. Berg gróf nevét az újonnan kiadott szovjet enciklopédiában. Az utóbbi szerkesztői – miután egyértelműen reakciós politikát képviselt Bécsben és Lengyelországban – egyszerűen kihagyták.)

Perényi József még 1957-ben a lelkemre kötötte, hogy kutatásaim folyamán – amelyek főként az osztrák–magyar hadifoglyok oroszországi történetére vonatkoztak

– jegyezzem fel azokat az iratanyagokat, hagyatékokat, amelyek 1848–1849-cel és annak magyar vonatkozásaival kapcsolatosak. A Napóleon elleni hadjáratokban, a magyar forradalmi csapatok fegyverszünetre kényszerítésében részt vett katonák és tisztek közvetlen élményeinek révén alakult ki az a kép Oroszországban, ami évtizedekig élt a köztudatban Magyarországról. Ehhez járult a korabeli sajtó anyaga. Az ausztriai és magyarországi szlávokról, az egyházpolitikáról, a nemzeti és kulturális kérdésekről alkotott nézetek tükröződnek Mihail Fjodorovics Rajevszkij (1811–1884) fennmaradt íásaiban. 1842-től volt a bécsi orosz követségi templom papja, később esperese. Levelezett M. P. Pogonyinnal, I. I. Szeleznyevvel. Mint egyházi író, jelentős hatást gyakorolt a közvélemény alakulására. Hagyatéka három helyen található. A nagyobbik részt a moszkvai Állami Történelmi Múzeumban őrzik, de iratai találhatóak még a leningrádi M. E. Szaltikov-Scsedrin Könyvtár Kézirattárában és a szintén leningrádi Puskin-házban működő Orosz Irodalmi Intézetben.

Amikor 1848–1849 állott a magyar történészek kutatásainak középpontjában, a szovjet levéltárakat kéréssel ostromolták, hogy bocsássák rendelkezésre Guszev kapitány iratanyagát. Annak a cári tisztnek az iratanyagáról van szó, akiről Budapesten utcát is neveztek el. A legenda szerint Guszevet és társait azért végezték ki, mert együttértett a magyar forradalommal. Az idősebb szovjet levéltárosok sokáig emlékeztek erre a nagy apparátussal végzett s végül kudarcot vallott kutatásra.

Sok tisztnek és tábornoknak maradt fenn hagyatéka, akik részt vettek az 1849-es magyarországi hadjáratban. Csak néhányra kívánom itt a figyelmet felhívni. Ezek közé tartozik Szergej Petrovics Kopanyev (1821–1893) tábornok hagyatéka, aki a magyarországi hadjárat mellett részt vett a krími háborúban s később tagja lett a katonai kollégiumnak. A mintegy öt őrzési egységből álló hagyatékát Moszkvában a Központi Állami Hadtörténelmi Levéltár őrzi.

Wulf Renatus őrnagy (1812–1878) hagyatékát, aki szintén részt vett a magyarországi hadjáratban, a tallinni akadémiai Történelmi Múzeum őrzi. A moszkvai Történelmi Múzeumban található Mihail Lihutyin tábornok hagyatéka, aki ugyancsak részese a magyar szabadságharc leverésének.

Csak egy részleges tájékozódás a meglevő forrásanyagban már meggyőző arról, hogy Andics Erzsébet akadémikus e kérdéstről írott műveiben, közleményeiben csak töredékét használta fel annak az iratanyagnak, ami a szovjet központi és vidéki levéltárakban a magyarországi cári intervencióról rendelkezésre áll.

Még további kutatást igényel a cári politika és a nemzetiségi mozgalmak, valamint az egyházak kapcsolatának további konkretizálása. Adósak vagyunk annak az ideológiának a bemutatásával, amely hivatalos nézet volt 1848–1849-ben a cári csapatok körében; adósak vagyunk a 20-as évek szovjet kutatásainak bemutatásával, ami 1848–1849-re vonatkozik, s ugyanakkor meglehetősen eltér a későbbi megközelítések-től.

A legtöbb, terjedelemre is a legjelentősebb osztrák–magyar vonatkozású iratanyag az első világháború, a két oroszországi forradalom és a polgárháború időszakából maradt fenn részben a központi, részben – s tömegesen – a vidéki levéltárakban. Ez teljesen érthető, amikor figyelembe vesszük, hogy több, mint kétfélmillió osztrák–magyar katona és tiszt esett az orosz csapatok fogságába. Ebből a magyarok száma meghaladta a félmilliót. A hadifoglyok katonai személyek voltak, és a nemzetközi hadijog

értelmében a legénységet munkára is felhasználhatták. A legénység munkaerejét így tehát tömegesen használták fel a mezőgazdaságban, az iparban, a bányászatban, a vasút-, út- és csatornaépítésnél, s meglehetősen széles körben a frontok mögöttes területein is. A hadifogoly kényszermunkaerőt a polgárháború alatt is hasznosították, a fehérek pl. a tiszti ezredek kiszolgálására kényszerítették őket. Kolcsak hadseregének kiszolgálására 95000 magyar és német hadifoglyot vettek igénybe.

Ebből a meglehetősen szerteágazó katonai, gazdasági, adminisztratív és külügyi vonatkozású iratanyagból egy elenyésző töredék feltárása és másolására került csak sor. A fő figyelem a központi pártlevéltár internacionalista vonatkozású iratainak a számbavételére és másolására irányult. Ezt egészítette ki a vidéki pártarchívumok anyagának esetleges, alaposnak és teljesnek nem mondható kutatása és feltárása. A számbavétel a vidéki pártlevéltárakban lényegében nem történt meg. Ugyanez mondható el a szövetséges köztársasági és területi archívumokról. A központi állami levéltárakban a témára vonatkozó források számbavétele megkezdődött, a leltárak módszeres átnézése, az osztrák–magyar vonatkozású iratok feltárása azonban még a jövő feladata.

A kutatás az elmúlt négy évtizedben a magyar kommunista mozgalom genézisére összpontosult, valamint arra a katonatömegre, amely a forradalom és a polgárháború éveiben a szovjet hatalomért harcolt. A kutatás folyamán e céltémák feltárása közben kialakult egy – a gyakorlat által is igazolt – meggyőződés, hogy a hadifogoly tömegek sorsa alakulásának megismerése, az erre vonatkozó alapvető források tanulmányozása nélkül színvonalasan még a résztemák kibontásai sem oldhatók meg. Az eddigi kutatások – bár néhány iratanyag felhasználása ugyan megtörtént – nem terjedt ki a Hadifogoly és Menekültügyi Kollégium iratanyagára, az Osztrák–Magyar Tanács dokumentumaira, a tömegszervezetek, a helyi hatalmi szervek iratanyagára. Csak az utóbbi évtized kutatása derítette ki, hogy azt a százezer magyart, akik valóban fegyverrel támogatták az oroszországi forradalmat, nemcsak a Vörös Hadsereg különben sem teljes mértékben fennmaradt állományjegyzékeiben kell keresnünk, hanem a régi hadsereg forradalmasodott ezredeinek állományában is, ahol bevonták őket a hadtáp- és karhatalmi szolgálatra. Keresni kell őket Kolcsak fellázadt ezredeinek névsoraiban is, amikor a kiszolgálásra kényszerített hadifoglyok is fegyvert ragadtak.

A hadifoglyok egynegyedének, a forradalmi események résztvevőinek a története, amelyre eddig a kutatás főleg irányult, kevésbé lesz érthető a többség, a háromnegyed rész nélkül. Ez elől pedig a történettudomány aligha térhet ki.

Az orosz–osztrák–magyar kapcsolatok értékes forrásai a cárizmus külkapcsolataira vonatkozó iratok. Ezek számbavétele egyáltalán nem történt meg, bár erről az iratanyagról a külügyi levéltár akkori vezetői még a cári időkben megkezdtek a fondleltárak publikálását. A kutatás, az iratanyagra vonatkozó segédletekbe való betekintés korlátozása a magyarországi történetírás számára gyakorlatilag felhasználhatatlanná tette ezt az igen értékes forrásanyagot. (A Markin matróz által vezetett okmányfeltáró munkacsoportnak 1917 végén és 1918 elején tevékeny munkatársa volt Rudnyánszky Endre és Kun Béla. A cári titkos szerződések publikálása volt a szovjet kormány első történelmi értékű forrásközlése.) A külügyi iratanyag kutatására vonatkozó korlátozás azonban nem volt teljes, s már a párt XX. kongresszusa után hozzáférhetőek voltak olyan fondok, állagok, amelyek nem közvetlenül a külügyi szervek őrzésében voltak. Ezekre vonatkozóan néhány példát szeretnék említeni csupán annak illusztrálására,

hogy a magyar történészek az elmúlt három évtizedben a szovjet közgyűjteményekben a meglevő lehetőségeket sem aknázták még ki maradéktalanul.

Csak a legkézzelfoghatóbbat említsük meg, nevezetesen az Ausztria–Magyarországon diplomáciai küldetésben levő követek és követségi alkalmazottak nyílt gyűjteményekben található hagyatékait. Dimitrij Mihajlovics Golicin (1721–1792) hosszú ideig – 1761 és 1772 között – látta el az orosz diplomáciai szolgálatot Bécsben. A mintegy kétezer őrzési egységből álló hagyatékát a moszkvai Lenin Könyvtár Kézirattára őrzi. Tatiscsev, Dimitrij Pavlovics (1767–1845) szintén meglehetősen hosszú ideig képviselte a cárt Bécsben 1826 és 1841 között. Hagyatéka a leningrádi Szaltikov-Scsedin Könyvtár kézirattárában található. Bulgakov, Konsztantyin Jakovlevics (1791–1840) igen mozgalmas időben volt a bécsi orosz követség titkára, 1802 és 1808 között. Hagyatékát szintén a moszkvai Lenin Könyvtár kézirattára őrzi.

Ugyancsak az említett kéziratár gyűjteményében található Esterházy Pál gróf (1786–1866) mintegy 11 őrzési egységből álló iratanyaga, aki mellesleg Ausztria külügyminisztere is volt. Külön érdekességnek számít annak kiderítése, hogy az iratok milyen úton kerültek az orosz közgyűjteménybe. Valószínűleg, hogy érdekes utalásokat tartalmaz Stakelberg (Stahelberg), Ernst Gusztavovics (1813–1870) iratanyaga, aki Ausztria–Magyarországon is volt követ. A rávonatkozó iratok az észtországi Központi Történeti Levéltárban találhatók. A magyar Kossuth-emigráció tevékenységének hatását illetően talán érdemes volna tanulmányozni Sz. P. Buturlin (1803–1873) tábornok iratanyagát, aki 1853 és 1856 között a Dunai Hadsereg szállásmestere volt. Az iratok részben a Központi Hadtörténeti Levéltárban, részben a moszkvai Történelmi Múzeum kéziratárában találhatók. A forradalom leverése után, az abszolútizmus idején, 1856-tól képviselte a cárt Bécsben Andrej Fjodorovics Budberg báró (1817–1881). Hagyatéka az Októberi Forradalom Központi Állami Levéltárában található. Az első világháború előkészítésével függ össze két, szintén nyilvános közgyűjteményben található hagyaték, illetve leadott iratanyag. Az említett levéltárban található Silling, Mavrikij Radionovics bécsi orosz követségi titkár mintegy hatszáz őrzési egységet felölelő iratgyűjteménye. Ehhez csatlakozik a Központi Hadtörténeti Levéltárban található irategyüttes, amelyet K. M. Marcsenko vezérőrnagy, bécsi katonai attasé adott le. Az első világháború orosz vezérkari iratanyagában, a Hadtudományi Kollégium állagában magam is kutattam, de nem sikerült a nyomára akadnom a Redl Alfréd által állítólag az orosz katonai felderítésnek átadott osztrák–magyar mozgósítási és felvonulási hadászati jellegű tervnek, ami alapján Conrad vezérkari főnök szerint az orosz vezérkar dolgozott. Mindössze a mozgósítás galíciai tervrészlete vált az oroszok számára ismertté (az sem bizonyítottan Redltől eredően), ami nem tükrözte a fő erő felvonulását és elosztását. A tengernyi irodalom kritikai értékeléséhez elengedhetetlen az eredeti levéltári anyagokkal való egybevetés. A források és az irodalom szembeállítása értékelésmódosítást is eredményezhet.

A Szovjet-Oroszországban véglegesen letelepedett hadifoglyok ezreinek, a 20-as, 30-as évek magyar emigrációjának a történetére vonatkozó forrásokat nem elég csak a Központi Pártlevéltárban keresni. Kétségtelenül az ott őrzött források rendkívül értékesek és meghatározóak, de az az emigráció és az Oroszországban letelepedettek tevékenységét mégis csak részben tükrözik.

Már megindult annak a szerteágazó magyar kulturális hagyatéknak a feltárása, ami a könyv- és folyóiratkiadásban jelentkezik. Nemcsak a szépirodalmi és publicisztikai kiadványokról van szó, a magyar irodalmi életről a Szovjetunióban, hanem a társadalomtudományi, politikai, természettudományi könyvekről, tanulmányokról és ismeretterjesztő írásokról, valamint pl. az oktatásban – s így a felső oktatásban is – használt, s magyarból fordított tankönyvekről, továbbá a magyar eredeti alapján megjelentetett szakkönyvekről – pl. a sakk-szakkönyvről – stb. Csak a nyomtatásban hozzáférhető munkák már egy jelentős – s a korszak magyar művelődéstörténetében is komoly helyet elfoglaló – kultúrhatagat tükröznek, amelynek megvan a nyoma az állami és társadalmi szervek iratanyagában és közgyűjteményében.

A bibliográfiai feltárás mellett a levéltárak, kéziratárak segédleteinek az átnézését is el kellene végezni ahhoz, hogy a magyar emigráció szellemi hagyatékát egy bibliográfiában és az erre vonatkozó iratanyagok regesztáinak, lelőhelyeinek a felsorolásával konkrétan megfoghatóvá tegyük. Mindennek a feltárását sokáig akadályozta egy tévhit, hogy a kiadványokat tükröző Knyizsnaja Letopisz és a Zsurnalnaja Letopisz mutatói megbízhatóan és bármikor hozzáférhetően tartalmazzák a nyomtatványokat. Rendkívül munkaigényes könyvészeti kutatásokkal J. Halász Margit kimutatta, hogy a segédletek hiányosak és különösen a külföldi származású szerzőkre, így a magyarokra vonatkozóan használhatatlanok.

Nemcsak a mutatók megbízhatatlansága, hanem az anyag csoportosítása sem jelent segítséget a feltárásban, csak a tételes átnézés hozhat reális eredményt. Néhány év alapos átnézése után ma már látható, hogy a két világháború közötti időben az emigrációban élő magyarok a magyar kultúra európai súlyát messze meghaladó mértékben vették ki részüket a szovjet szellemi életből. Csak néhány évfolyam teljes anyagának átnézése tette lehetővé, hogy nyomára bukkanjunk 16 ismeretlen Kun-kiadványnak is, köztük két olyanak, amelyik 1917-ben jelent meg önállóan. A Kun-hagyaték feltárása a Párttörténeti Intézet megbízásából történt, de a feladat megoldása gyakorlatilag azt igényelte, hogy hozzákezdjünk a 20-as, 30-as évek magyar szellemi hagyatékának feltárásához a Szovjetunióban.

Részben a magyar szellemi hagyatékhoz is tartozik az, amire Iljuhov professzor hívta fel levelében az MSZMP KB főtitkárának figyelmét. K. Iljuhov a távolkeleti partizánok egyik kiemelkedő vezetőjének számított a polgárháború éveiben, később nemzetközi jogott adott elő a Vörös Professzúrán. Ő közölte, hogy az SZKP és a Komintern vezetése még a 20-as évek második felében elhatározta: egy külön kutatócsoportot bíz meg a fasiszmus tanulmányozásával. Ez még jóval azelőtt történt, hogy Hitler hatalomra jutott Németországban. A csoport, illetve az intézet, ahogy akkor nevezték, vezetését Kun Bélára bízták, helyettesévé Iljuhovit nevezték ki. Tanulmányozták a fasiszmus filozófiáját, társadalomtudományi, művészeti stb. nézetrendszerét. Az elkészült munkákat rendszeresen megvitatták. A munkába bevonták a Varga Jenő vezetése alatt működő tudományos intézetet is. 1930-ban ide került és ezzel a tematikával foglalkozott a Nagyváradról akkor Moszkvába emigrált Rozvány Jenő is. A kutatásban kiemelkedő szerepet játszott Magyar Lajos és az olasz kommunisták elméleti érdeklődésű vezetője, Ercoli. Az idős Iljuhov professzor nagy érdeklődéssel követte azt a kutatómunkát, amelyet Incze Miklós és Ormos Mária végzett ebben a témában az MTA Törté-

nettudományi Intézetében. Nagyon sajnálta, hogy munkáikat valamelyik világnyelven nem olvashatta.

Az az öröndetes körülmény, hogy a szovjet közgyűjtemények iratleltárainak nagyobb része hozzáférhetővé válik, megnyitja a lehetőséget egy átfogó előzetes feltárás előtt. Az első lépés mindenestre a magyar vonatkozású anyagok számbavétele lehet.

A feladat konkrét kijelölésénél támaszkodhatunk az eddigi együttműködés jó tapasztalataira s arra a kedvező körülményre, hogy ebbe a munkába a szovjet és magyar tudományos erőket egyaránt bevonhatjuk.

Konkrét terveket kell kidolgozni a középkori magyar vonatkozású források számbavételére, gondosan feltüntetve a már kiadottakat, és a még kéziratban levőket, azaz publikálatlan anyagokat.

Külön munkabizottságot volna célszerű összeállítani a magyar vonatkozású újkori források feltárása érdekében.

A századelő, a világháború, a két orosz forradalom, a polgárháború, valamint a 20-as, 30-as évek politikai, gazdasági és kulturális hagyatékának magyar vonatkozású felmérése egy önálló segédletbe kerülhet.

Hasonlóképpen önálló egységként jelenhetne meg annak a levéltári és könyvtári felmérésnek az eredménye, amely a 2. világháború és a békeszerződés megkötéséig terjedő időszak magyar vonatkozású forrásait foglalná magába.

A felszabadulás utáni szovjet–magyar kapcsolatokról már jelent meg egy szovjet–magyar közös forráskiadvány. Olyan biztató jel ez, amely a kutathatóság időbeli és tárgyi korlátainak figyelembevételével máris lehetővé teszi a felmérés megkezdését. A nyílt, a sajtóban is közölt vagy közlésre felajánlott források számbavétele is első, kezdeti lépésként jelentős eredmény lehetne a közelmúlt kutatói számára. A közgyűjteményeknek a nyilvánosság számára készült segédletei számos esetben feltüntetik az 1945 után keletkezett iratanyagok regesztáit, leírását, jelzetét. Csak példaként kívánom megemlíteni Varga Jenő akadémikus tudományos hagyatékát, amit a nyílt anyagban található kinyomtatott segédletek is feltüntetnek. Ezekből egyértelműen kitűnik, hogy a magyar származású tudós tudományos hagyatéka a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a levéltárában található. A levéltár 1513. számú fondjában őrzik és 237 egységből áll. A segédletekből az is kitűnik, hogy a jelzett fondban csak az 1927 után keletkezett iratait őrzik. Felmerül joggal a kérdés, hogy az ezt megelőző időszakból származó iratai hová kerültek és megmaradtak-e egyáltalán. A magyar közigazgatástörténet aligha nélkülözheti a Varga-hagyaték kritikusan elemző monografikus feldolgozását. Ez már szorosan kapcsolódik jelenünkhöz és a jövő útjainak tudományos eszközökkel való kereséséhez.

AZ OROSZ ORTHODOX EGYHÁZ A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELETŐL AZ ÁLLAMEGYHÁZ KIALAKULÁSÁIG

A hagyomány szerint Vladimir kijevi fejedelem 988-ban vette fel a kereszténységet és elterjesztette népei között. Az ezeréves forduló adta az indítékot, hogy a megtett utat áttekintsük, különös tekintettel az állam és egyház történelmi kapcsolatainak alakulására. A terjedelem korlátaiból adódik az áttekintés vázlatos jellege, és a témának a 18. század végén történő lezárása. A felhasznált irodalom jegyzéke a nálunk elérhető munkák szűkös jellegét fejezi ki, de a téma iránt érdeklődők számára további tájékoztatást adhat.

A kijevi Rusz és a Bizánci Birodalom

Az európai feudalizmus kialakulásának eltérő típusaiban meghatározó szerepe volt annak, hogy a kontinens különböző területein germán és szláv törzsek a Nyugaton felbomló, de Keleten továbbélő Római Birodalom hagyományait – gazdasági-jogi rendszerét – mennyiben tudták beépíteni átalakuló társadalmi formájukba.

Európa keleti – a Ladoga, Észak és Nyugati Dvina, valamint a Dnyeper folyók – területén élő szláv törzsek a normann-varég vezérek és fegyveres kíséretük által szervezve a 8. század végétől egy prefeudális állam kereteit alakították ki. A terület a Bizánci Birodalom vonzáskörébe tartozott, mind a javak megszerzésére törekvő, Bizáncot ostromló harcosok, mind a Bizánci Birodalomnak a határterületein túl élő barbár népeket kezelni-leszerelni törekvő politikája szempontjából.

A Bizánci Birodalomnak változatos módszerei voltak az államot veszélyeztető népcsoportok megnyerésére, felhasználására, amint ezt a Balkán félszigetre betelepült szlávokkal kapcsolatban is alkalmazták. Valószínű, hogy a 8. századtól erősödő arab támadások tették szükségessé a szláv etnikummal kapcsolatos differenciáltabb politika kialakítását, a keresztény missziós tevékenységet a bolgárok lakta területen. A szlávok között is megvolt a készség a kereszténység felvételére, amit a Konstantinápolyban megjelent morva követek kérelme is jelez, akik hittérítőket kértek – és Konstantin személyében kaptak is 862-ben.

Konstantin-Cirill és Metód hittérítők tevékenysége a morva és bolgár szlávok körében közismert, valamint az is, hogy nevükhöz fűződik a szláv írásbeliség kialakítása. Az viszont kevésbé ismert, hogy a szlávok első ismereteiket a krími görök kereskedőktől szerezhették a keresztény vallásról. A kereskedők nyomában a hittérítők is megjelentek, nemcsak a „ruszok”, hanem a kazárok földjén is. Egyháztörténeti szerzők (pl. Kartasev) 862-re teszik orosz földön az első püspökség kialakítását, ami a kijevi fejedelemektől függetlenül jött létre – sőt Oleg fejedelem Bizánc ellen vonuló hadai ezt még tönkretették.

A diplomáciai kapcsolatok felvételére utal Olga fejedelemnő bizánci útja és megkeresztelkedése 955-ben. Kijevben az általa emelt templomban temették el, majd hamvai fölé unokája, Vladimir építtette az első kőtemplomot – a Tized-templomát, amely

később Vladimir temetkezési helye is lett. Vladimir számára viszont már többet jelentett a kereszténység felvétele, mint a diplomáciai kapcsolatok erősítését Bizanccal.

A hatalmukat kiépíteni törekvő kijevi fejedelmek nemcsak külsőségekben tekintették példának a bizánci császárok udvarát, hanem a velük kialakítandó családi kapcsolatokkal saját hatalmukat is legitimálták. A kereszténység felvétele ebben a folyamatban az új rendhez történő csatlakozást jelentette, ami meghatározóan befolyásolta a formálódó feudális rend társadalmi kereteit, jogrendjét a fejedelmi udvartartás szokásait, és új tartalmat adott a társadalmi szabályoknak.

A kereszténnyé váló szlávok a Bizánci Birodalom számára a hatalom befolyása alatt álló terület kiterjesztését jelentették. Már a missziós munka kiterjesztése sem tekinthető egyszerű hitbuzgalmi tevékenységnek, ahogy a római egyház hittérítői is a pápai befolyás növelésének úttörői voltak. A keresztény egyház keleti és nyugati hittérítő tevékenysége között azonban már a 8-9-ik században nyilvánvaló volt az a különbség, hogy a Bizánci Birodalom befolyása alá eső területen az egyház a császár védnöksége alá tartozott, és az általuk szervezett püspökség a birodalom érdekeit képviselte. Az egyház szervezeti felépítése is az államigazgatás rendszerét követte, és az idegen területeken kialakított egyházi igazgatás csak a feudális állam megerősödése nyomán igyekezett önállósulni.

A kereszténység felvételéhez és Vladimir kijevi fejedelem (972–1015) megkeresztelkedéséhez többféle legenda fűződik. A történeti leírások alapján a fejedelem szuverén uralkodó, aki hatalma és az új viszonyok megszilárdítása érdekében szükségesnek tartotta a dinasztikus kapcsolatok változtatását. (Vladimir és elődei a varég törzsekből választottak feleséget – Vladimir anyja, Malfreda, Szvjatoszláv sok felesége közül normann eredetű volt, és a saga szerint maga is keresztény.) A 11. század feljegyzéseit felhasználó és a 12. század elején formába öntött Őskrónika nyomán alakult ki az ifjúkori szertelenségeivel szakító, ájtatos keresztény uralkodó, szent Vladimir képe. De emlegetik Vladimir anyjának és Olaf nevű rokonának hatását is, aki Bizáncban járván, maga is keresztény lett. Vannak olyan feljegyzések, hogy Vladimir 987-ben saját házában, Vasziljevben keresztelkedett meg, a császári hercegnő kezének elnyerése érdekében. Ezek szerint a korszuni hadjárat csak kikényszerítette a bizánci császár házassági ígéretét. A körülmények és az évszámok pontatlansága másodlagos jelentőségű a fejedelem tudatos felismerése mellett, ami a dinasztikus kapcsolat kialakítását és a kereszténység felvételét, a feudális rendbe való beilleszkedést és a fejedelmi hatalom pozícióinak megszilárdulását jelentette.

Bár az uralkodó megkeresztelése kényszerítő példaként hathatott a fejedelem környezetére, nyilvánvaló, hogy a kereszténység tömeges elterjedése és az életformát befolyásoló hatása igen lassan terjedt, amint ezt Bahrusin, Kartasev és Klujcsevszkij tanulmányai is aláhúzzák. Ennek okát a törzsi közösség lassan oldódó elkülönülésében kell keresni, amely megőrizte a régi kultikus hagyományokat. Az elkülönült területeket átfogó államrenddel együtt fellépő egyház viszont az isteni és fejedelmi hatalmat összefogó tanításaival és szervezetével olyan erőt képviselt, amilyennel a régi hitet megismélysítő táltos nem rendelkezett. Volt más ellentmondás is! Mert bár a keresztény hitet és az életforma normáit érthető nyelven közvetítették, a bizánci társadalom viszonyaira formált hit tételei a fejletlenebb viszonyok között visszhangra nehezen találtak. Így a vjaticsok, radimicsek hitetlenségét Vladimir Monomachnak a 12. század

elején csak fegyveres erővel sikerült megtörni. Vladimir fejedelem „a városokba templomot és papot állított, és az embereket keresztre keresztelésre vezették minden városban és faluban” (Kartasev — I. 149. old.). A fejedelmi központokban püspökségek alakultak, és ezek vezették a keresztelést. Így Novgorodban Joakim püspök keresztelő „hadjárataival” 991-ben a nép szembefordult, és a város ezredesét druzsinájával együtt az erődbe kényszerítette. Viszont a 12. században már a fejedelmi központok területi terjeszkedésével párhuzamosan folyt a hit terjesztése, aminek bázisát a kiépülő monostorok jelentették. A katonai kolonizáció vitte a kereszténységet a balti finnekhez, lettekhez. Jaroszláv Vszevolodovics az 1227-es hadjárata idején például a karéleket, kevés kivétellel, kereszténységre hajtotta.

Az egyházszerkezet kiépítését Vladimir nem szorgalmazta, mert felismerte, hogy ezen keresztül a bizánci befolyás erősödésétől kell tartani. Az első püspökségeket Novgorod, Csernyigov és Rosztov tartományi központokban alakították ki, majd a fejedelmi birtokok önállósulásával a püspökségek száma emelkedett.

A tatár támadás előtt 15 püspökség alakult ki, amelyek megőrizték szerepüket a későbbi időkben is. Az első püspökök Bulgáriából és Korszunból jöttek, de a hazai származású utánpótlást más a kijevi Barlangkolostor és más rendházak biztosították. Érdekes viszont, hogy Novgorodban a korszuni Joakim utáni hosszú ideig a világi papság sorából választották a püspököket.

Az első metropolitát Kijevbe 1037-ben a konstantinápolyi patriárka nevezte ki Feopemt személyében, ami a bizánci befolyás erősödését jelezte. Ekkor indult a Szent Szófia székesegyház és a város fényét emelő paloták építése, ami az évkönyvekben a korábbi események háttérbe szorításával nagyobb szerepet kapott. Az orosz püspökök és monostorok vezetőiben megvolt a görög-bizánci befolyással szemben az ellenállás. Ennek erejét mutatja, hogy 1051-ben Jaroszláv összehívta a püspököket a Szent Szófiában, és az orosz Ilariont emelték metropolitának. Jaroszlav halála után 1055-ben újra egy görög — Efreim került a metropolita székbe.

Az egyházi rend utánpótlása főleg a világi papok fiaiból történt, ami nem törte meg a társadalmi hierarchia rendjét és megkönnyítette az egyházi szervezetbe történő beilleszkedést. A kereszténnyé vált országban egyre nagyobb volt a világi papság iránt az igény. A fejedelmi kíséret felső rétegében — a feudális arisztokrácia soraiban szokássá vált, hogy saját templomot építettek. Vladimir uralkodásának végén a Kijevben járt Merseburgi Titmár már 400 templomról tesz említést a városban. A Levrentyij-féle évkönyv pedig az 1124. évi tűzvészkor 600 templom pusztulását említi. A házi papokat a földesurak esetenként saját szolgikból választották, ami még a vladimiri és moszkvai fejedelemség korában is gyakorlat volt. Erre utal German konstantinápolyi patriárkának a kijevi metropolitához írt levele 1228-ból. A patriárkának tudomására jutott, hogy egyesek holopjaikat, vagy vásárolt foglyukat írásra tanítják és a püspökkel felszenteltetik, de előzőleg fel nem szabadítják őket. Az egyház szégyene, hogy ezeket a felszentelés után rabnak nevezik — írja a patriárka.

A templomok fenntartásának módjáról kevés utalás van a kijevi korszakból. 1037-ből említik a visgorodi Borisz-Gleb templom alapítását Jaroszláv fejedelem tizedével, de nem lehet tudni, hogy ez egy mellérendelt birtok járadékát, vagy pedig a város fejedelmi adóinak tizedét jelenti-e. Voltak templomok a püspökségek anyagi támogatásával, de a többséget a fejedelmek támogatásával tartották fenn. Még a 17. századból Kotosihin leírása is arra utal, hogy a moszkvai Kreml templomait az Udvari Hi-

vatal tartja fenn. Mivel az egyházi tized, mint általános feudális járadék, a Kijevi Ruszban, de az orosz egyház későbbi szakaszában is ismeretlen, a világi papságot a hívek adományai (= „kosár” az ünnepek előestéjén), a húsvét–karácsony és Péter-napi adományok, az esetenkénti szolgáltatások díjai tartják fenn, valamint a parókiához kapcsolt ingatlan jövedelme, de ez utóbbi igen esetleges volt. Ha a pap állami adóval terhelt telket kapott, a föld után a parasztokhoz hasonlóan adózott. Majd csak a 17. század végén rendelkeznek arról, hogy a világi papságot megfelelő földdel kell ellátni a szolgálati helyén, de a rendeletnek még a harcos patriárkák sem tudtak teljesen érvényt szerezni. A szűkös anyagi bázisra is visszavezethető a világi papság – főleg az alsópapság – kiszolgáltatott helyzete.

Az állam és az egyház viszonyában többször történik hivatkozás arra, hogy a papság nemcsak a szláv nyelvű Bibliát – és ezzel az írásbeliséget vitte a Kijevi Ruszba, hanem vitték magukkal az egyházi törvénykezésben használatos törvénytár (Monokanon) fordítását is, amely a bizánci törvényeknek főleg a család- és tulajdonjog területén alkalmazott kivonata volt. Kljucsevszkij a *Kormcsaja knyiga* néven ismert és már a Kijevi Ruszban használt Vezérelvek-gyűjteményét egyházi közvetítéssel meghonosított szabályzatnak tartja. Szerinte a szokásjogon alapuló Russzkaja Pravda is gazdagodott a bizánci törvénykezés hatására (pl. a bizonyítási eljárásnál a tanúállítás kötelezettsége), de az egyházi szabályzatok is a bizánci törvénykezés utánzatai a 11–12. században. Alkalmazásuk feltételei elmaradtak a bizánci társadalom fejlettségének színvonalától, de az esetlegességtől elhatárolták, és általánossá tették a jogrend szabályait. Rosztiszláv szmolenszki fejedelem 1150-ben kiadott oklevele meghatározza például, hogy a püspök a fejedelemmel együtt ítélkezik: a válás, a többnejűség, a tiltott rokoni fokon kötött házasság, a leányok elrablása (szöktetése), a pogányság a nők között előforduló veszekedés és ehhez hasonló ügyekben. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kijevi Rusz hanyatlásával és a részfejedelmi hatalom erősödésével nem maradt tere az együttműködésnek, mert a püspökök ki voltak szolgáltatva a fejedelmek önkényének. Arra viszont sokféle utalás van, hogy a fejedelmek között folyó villongások idején a püspökök jártak „követségben” a megbékélést vagy egyéb ügyek megoldását egyengetve.

Ezt a közvetítő szerepet az egyház a tatár hódítás idején is megőrizte. Sőt, a válási türelem jegyében a kijevi metropolita kiváltságlevelet kapott Mengi Temúr kántól, így az egyház viszonya a tatárokkal hamarabb rendeződött, mint a levert fejedelmek és a kánok közti kapcsolat.

Az orosz egyház a központosítás idején

A tatár uralom visszavetette az orosz területek fejlődését, és konzerválta a széttagoltság viszonyait. Amíg a részfejedelmek megosztásának és felhasználásának rendszere ki nem alakult, a kijevi metropolita volt a feudális hatalom jogfolytonosságának képviselője. A kiváltságot adó „járlik” már a 13. század második felében biztosította az egyházfő szabad mozgását, az egyházi birtokok adómentességét. A 14. században kialakultak a tatár hatalommal való együttélés formái és a részfejedelmek harca a fennmaradásért, az előnyöket biztosító nagyfejedelmi pozíció megszerzéséért. A moszkvai fejede-

lemség kiemelkedése köztudott ebben a folyamatban. Célratörő politikájukat dicséri a kijevi metropolitákkal kialakított kapcsolat, a birtokadományok. A metropoliták váltakozva hosszú időt töltöttek egy-egy orosz püspökség birtokán. Amikor Feognoszt halála után (1352) Alekszej a metropolita székre került, az ifjú Dimitrij nagyfejedelem nagykorúságáig a gyakorlatban maga irányította a moszkvai fejedelemséget. Az egyházi ügyekben többször járt diplomáciai küldetésben a Horda és Konstantinápoly között. Alekszej „minden oroszok és a nagyfejedelemség metropolitájának” tekintette magát. Székhelyét Kijevből a vladimiri püspökségbe tette át, a püspökség székhelye pedig Suzdalba került. Végül kimondta a metropolita Moszkvába történő áthelyezését is.

Az egyház központjának Moszkvába történő áthelyezése erősítette meg a központosítás pozícióit, de ellenállást váltott ki a litván fejedelemségben. A litván fejedelemség hatalma alá vonta a Dnyeper vidék területét Kijevvel, a nyugati orosz területek lakosságát és valamennyien az orthodox kereszténységét követték. Alekszej halála után megindult a versengés a litván és moszkvai jelölt kinevezéséért, míg végül a konstantinápolyi patriarka Kiprian bolgár jelölt mellett döntött, akit Moszkvában litván-barátoknak tartottak, és csak 1390-ben tudta elfoglalni székét Moszkvában. Az Alekszej által összefogott egyházszervezet és gazdaság a 12 éves intervallum idején csaknem tönkrement, a metropolita szolgáló népeit a fejedelmek és bojárok igyekeztek kisajátítani. Az egyházi vezető tekintélyét csak a Kipriánt követő Fotij metropolita (1409–1431) tudta helyreállítani, aki megtalálta az egyensúlyt az egyház, a nagyfejedelem és bojárság között. A helyzetet az is jó irányba befolyásolta, hogy a moszkvai és litván fejedelemség között házassági kapcsolattal megjavult a viszony. Fótij után újabb versengés indult a metropolita székért, amit Konstantinápolyban az orthodox egyháznak később sok zavart okozó görög Izidor kinevezésével hidalnak át (1435).

1453-ban Konstantinápolyt elfoglalták a törökök, ami felerősítette Róma egységesítő törekvéseit. A lengyel nemesség birtokszerző politikája fokozatosan a litván területek felé fordult, de a litván nemesség felső rétege sem idegenkedett a két állam szövetségének a közös uralkodó személyén túl unióvá változtatásától. Az érdekellentétek kiéleződése egyházi vonalon abban mérhető le, hogy az Izidort követő Joan metropolita után (1448–1461) —, aki utolsónak nevezte magát kijevi és egész Oroszország metropolitájának — a kijevi és moszkvai egyházszervezet szétvált, amivel a moszkvai egyház a központosítás útján haladó Moszkvai Állam nemzeti intézménye lett.

Az egyház nemzeti szerepe nem változott, de hatalma, tekintélye attól függött, milyen mozgásteret engedélyeztek számára az orosz egység kialakításában élen járó uralkodók. A politikai vezetés elsőségére és az egyház szerepének háttérbe szorulására mutat az a tény, hogy 1586-ig a moszkvai egyház élén 14 metropolita váltotta egymást, de közülük csak 5 metropolita maradt hivatalában haláláig. A többit vagy eltávolították, vagy „önként vonult nyugalomba” valamelyik monostorba.

Egy szláv politikai egység és egy nemzeti egyház kialakításának törekvése egybeesett a Bizánci Birodalom elbukásával, amelynek örökségét — az igaz hit tisztaságának védelmét — III. Iván (1462–1505) politikai feladatként is felvállalta. Ezért is érthető, hogy a litván fejedelemséggel szövetkezni akaró novgorodi városvezetés ellen 1471-ben már a „pravoszlávia védelmében” indított hadjáratot. Amikor végül is a város felett győzedelmeskedett, a vele szembekerülő bojárság és a novgorodi püspökség vagyonát

szekularizálta. A bizánci császár családjából származó Szofiával kötött házassága a kortársak szemében is a Bizánci Birodalom örökösévé tette III. Ivánt.

III. Ivan változatos eszközökkel folytatta központosító politikáját, nagyfejedelmi hatalmának a részfejedelmek felett történő elismerését, amivel utóbbiak a tartományi előljárók szintjére süllyedtek, földjeiknek csak egyrészt kezelhették családi örökbirtokként. A földtulajdon átrendeződése és a nagyfejedelem szolgálóinak beneficium jellegű adományozása a bojárság körében a létbizonytalanság érzését keltette. A birtokok menekítésének egyik útja volt az egyházi alapítás – a monostorok szervezése, vagy meglévő monostoroknak a birtok adományozása és a családnak, mint eltartottnak (akiket az egyházi birtok népei közt árváknak neveztek) a védelem alá helyezése. A 15–16. században a monostorok száma és birtokaik súlya jelentősen megnövekedett. A központosítás során felmerült problémák között III. Ivánnak már számolnia kellett az egyház növekvő politikai és gazdasági erejével.

A Moszkvai Állam – ahogy az egyesített területeket a 15–17. század folyamán nevezték – nem volt elzárva az európai eszmei áramlatok elől. Így természetes, hogy a hatalommal elégedetlen rétegek, csoportok a kor szellemében fogant „eretnek” nézetekkel azonosulva is kifejezték az uralkodóval szembeni ellenállásukat. Az eretnekmozgalmak 13. századvégi és 15. századi megnyilvánulásai mögött N. M. Nikolszkij a földbirtokért folyó harcot emeli ki, aminek politikai vetülete a nagyfejedelem, III. Iván egyeduralkodóként történő elismerése – vagy annak tagadása. Ez utóbbi az egyház hatalmának elsőségét fejezi ki az uralkodó felett.

Az első eretnek tanításokat Pszkov, Tver, Novgorod városi lakosai terjesztették, a *sztrigolnyíkok*, akiket valószínűleg mesterségük nyomán (sztrigalja szukna) posztónyíróknak nevezhetnénk, és a flagelláns eretnekséghez hasonlíthatók. A 15. században a jelzett városoknak a nyugati területekkel kialakult kapcsolata nyomán jelentkezett az egyházi hierarchia – az apostolok tanításának és kinyilatkoztatásoknak a tagadása, de határozott alakot a mozgalom csak a 15. század utolsó negyedében nyert. A novgorodi szekta tagjait *zsidózóknak* nevezték, akik kézművesek, írástudó papfiak voltak, akik ismerték az egyházi írókat, a logikát, kabbalisztikát. Tagadták az egyházi hierarchiát, a vagyongyűjtést, amivel szembe kerültek a novgorodi egyházzal és bojársággal, vagyis a nagyhatalmú városköztársaság vezető rétegével. A szembenállás teremtette meg a szövetség lehetőségét a zsidózók, III. Iván és az egyeduralkodó Zoszima metropolita között. A novgorodi vezetés III. Ivánban látta az antikrisztust, akinek megjelenése a világ végének 1492-re történő eljövételét jelezte, ami orthodox egyház időszámítása szerint az akkor beköszöntő 7000. évben fog megtörténni. A zsidózók szerint nemcsak az időszámítás hibás (vagyis a világ teremtésétől Jézus születéséig nem 5508 év, hanem csak 4758 év telt el), hanem az égi királyság eljövételét, a szentháromságot és a feltámadást is tagadták.

III. Iván Novgorod elleni harcában felhasználta az eretnekmozgalmat, amely érvet és bázist adott az érsek leváltására, az egyház és a bojárok vagyonának kisajátítására. Az eretnek vezetőket, Alekszejt és Deniszt udvari pappá nevezte ki Moszkvában (1478), és ezzel átplántálta az eretnekséget a fővárosba. Itt a tanítások új alapokon terjedtek, és a monostorok birtokai kerültek a támadás középpontjába.

Moszkvában az eretnekség, az állam és egyház ellentétei a szerzetesrendek ellentétében is kifejeződtek. A kiejvi Ruszban a monostorok nagyobb része a fejedelmek és a bojárság támogatásával alakult, a Jaroszláv fejedelem által 1037-ben alapított

Szent György monostor példájára. Ezek imahelyekként létesültek az alapító lelki üdvének elnyerése érdekében. A másik típust a kijevi Barlangkolostor képviselte, amelyet a közösség adományaival a világtól elvonult szerzetesek alapítottak. Céljuk az aszkézis, megszabadulni a világi kötelékektől és elmélkedéssel, imával felkészülni a túlvilági életre. Szabályaik a belső differenciálódás nyomán formálódtak, de erős kötelékek helyett inkább a „vadonba” kirajzó újabb csoportok jelezték a *remetekolostorok* terjedését. A mongol időkig 68 ilyen monostort emlegetnek a korabeli feljegyzések, de szabályzataikról nincsenek pontos ismereteink.

Újabb irányzatot jelentett a 14. században a Szerгий barát által alapított Szent-háromságról elnevezett monostor (a Troice-Szergijev), amely feloldotta a remeték világtól való elzárkózását és a szigorúbb bizánci regulákat igyekeztek meghonosítani.

A 15. században a kolostorok védelmébe menekülő nemesek új szemléletet hoztak a szervezeti élet és a monostorok gazdasági megalapozása szempontjából. A reformok tudatos kezdeményezője Joszif Volockij volt, aki nemesi családból fiatalon került a tatár Pafnutij által alapított közösségbe. Az alapító után átvette a monostor vezetését, tapasztalatokat gyűjtött a meglévő rendházakban és 1479-ben új alapítványt hozott létre Borisz Volockij herceg (III. Iván testvére) birtokán. További adományokkal jelentős anyagi bázist tudott kialakítani. A gazdag monostor vonzotta a bojár családok tagjait. A munka és elmélkedés a rend belső tagolása szerint oszlott meg, de önfenn-tartók voltak a közösség minden tevékenységében. Gondot fordítottak a szerzetesek „Jelki épülésére” és Joszif eretnekeknek minősítette a nézeteikkel nem egyező tanítá-sokat.

A remetekolostorok megújítója volt Nil barát, akinek az Athosz-hegy szerzetesei szolgáltak eszményképül. Cselekvésük alapja az „okos imádkozás”, a világtól elfordult metafizikus szemlélődés, aszkézis, a földi javak és a hatalom megvetése volt. Tagadták a szertartások jelentőségét, istentiszteletet csak ünnepnapokon tartottak, de tanulmányozták a szent könyveket, az egyházatyák tanításait. Tiszteletben tartották az egyéni-séget, az emberi tulajdonságok különbözőségét. Az új monostort a Volga-vidéken, a Szorka folyó mellett erdős-mocsaras helyen szervezték – innen az alapító neve: Nil Szorszkiej.

Nil irányzata egy ideig nem okozott zavart, mivel közömbös volt a politikai hatalommal szemben – a birtokszerzés nem érdekelte. Joszif Volockij viszont a gazdag egyházat a hatalom érdekében tartotta szükségesnek. Az egyházat – és nem a nagyfejedelmet – tartotta az isteni hatalom letéteményesének. Így került szembe Joszif mind a novgorodi eretnekekkel, mind a Nil-féle „önzetlenek” tanításaival. De az egyház fő-sége alapján szembe került a politikai hatalommal is – hirdetvén, hogy a cár Isten szolgálója, akinek a tiszteletet csak emberként kell megadni. Sőt, ha a cár Istennel szembe-kerül, vele is szembe kell szállnunk, mert akkor az ördög szolgálója. Első lépésként Joszif Zoszima metropolitát nyilvánította eretneknek, aki az érsekkel szemben az eretnek papokat támogatta Novgorodban. Amikor 1492-ben nem következett be a megjósolt világvége, Zoszima az új, 8. évezredet a harmadik Róma diadalának nyilvánította. A jogfolytonosság nyilvánvaló: miután Róma, majd Konstantinápoly áldozatul esett a gonosz uralmának, elküldte Isten az egész pravoszláviának Ivan Vasziljevics nagyfejedelmet, egész Oroszország urát és egyeduralkodóját, Konstantin-város cáriját, az Uj-Konstantin-Moszkva városának. Zoszima ezzel főpapi méltóságában ismerte el a

mindenki felett álló cár hatalmát. Bár az intrikák mind a nagyfejedelem udvarában, mind az egyházi irányzatok között folytatódtak, az 1551-es egyházi zsinat jogilag is teljessé tette a cár hatalmát, szűkítette a monostorok kereteit és a szolgáló népek felett a rendelkezés jogát. Az egyház vagyonának egyrészét szekularizálta, az egyházat a politikai hatalom ellenőrzése alá helyezte. A birtokokkal a cár rendelkezett – a szolgáló nemesség érdekében.

Egyháztörténeti szempontból el szokták különíteni a patriarkátus időszakát, amely a Rurik-dinasztia kihalását követő Borisz Godunov idején kezdődik 1587-ben, amikor Jób metropolita minden külső egyházi jóváhagyást mellőzve, felvette a metropolita címet. Ezzel ötödik metropolitaként Moszkva felsorakózott az *önálló orthodox egyházak* mellé. Az időszak végét az 1700-as év – az orosz abszolutizmus kialakulása és az állami szervezetként működő Szinódus kialakítása fogja jelezni.

A közébeső száz esztendőben két patriarka hagyott maradandó nyomot az orosz egyházszervezeten. Filaret (1619–1634), mint az ifjú Romanov cár apja és az egyház vezetője, tevékenységét a megrendült állam és politikai hatalom megszilárdítása érdekében irányította. Az ő idejében az eretnokség politikai problémaként jelentkezett, mivel a lengyel–orosz háborúk során megszerzett területeken el kellett határozni az orthodox, uniós és római katolikus lakosságot a paulikanus, arianus és hasonló szektákat. Meg kellett határozni az utóbbiakhoz való viszonyt. Filaret az 1620-as egyházi gyűlésen úgy nyilatkozott, hogy a lengyel–litván területen élő oroszok igazhitűek, mert az eretnek keresztelés nem érvényes (nem keresztelés). A szektásokat újrakeresztelték, de a „pápastákat” eltévelyedés és eretnokség vádjá alá helyezték, és különböző megtorlásokkal éltek velük szemben.

Filaret után is a hatalom érdekeit szolgálták az egyház vezetői. Az 1649-es törvénykönyv elsősorban az állam hatalmát és egységének érdekeit szolgálta. Koncentrálta a hatalom köreit és megszüntette az egyházi és magánbirtok adómentességét. A főbenjáró ügyeken kívül azonban meghagyta az egyházi bíraskodást az egyházi birtokon élő szolgálók – egyháziak körében, de a privilegizált csoportokat kivonták az egyház felügyeletéből. A háborús idők szorítása miatt a kincstár alkalom szerint, majd a Monostorok Hivatalának felállításával nemcsak ellenőrizte, hanem rendszeresen igénybe is vette az egyházi jövedelmeket.

Amikor Nikon került a patriarka székébe (1652–1658), személyében olyan egyházi vezető került előtérbe, aki felkészültsége és hatalmi ambíciói birtokában tudatosan törekedett az egyházi hatalom elsőségére. Az alacsony sorból fokozatosan az egyházi méltóság csúcsára emelkedett vezető nagy befolyásra tett szert Alekszej cár mellett, és patriarka méltóságát fényűző szertartásokkal is növelte. A cár Nikon irányában megnyilvánuló jóindulatát jelezte, hogy az egyházi birtokok korlátozása ellenére a patriarka birtokai 10 ezerről 25 ezer udvarra növekedtek. Nikon három monostort építtetett és ő volt az első vezető, aki a cár megkérdezése nélkül mozdított el – és nevezett ki egyházi vezetőket. Egyetértett a cárral és reformer tanácsadóival a bojár-adminisztráció visszaszorításának szükségességében.

A bojár vezető réteg azonban erősebbnek bizonyult Nikonnál. Az ellenzék sorait és a néphangulatot erősítették a Nikon által száműzött klerikusok, akik a hagyományos egyszerű szertartások mellett voltak. A cár családja és a hatalom felső köre félt a hatalom gyengülésétől és cselekedett. Egy fényűző szertartáson a helyőrség parancs-

noka Nikonnak fejére olvasta letaszítását a hatalomról: „Te semmibe vetted a cár fel-ségét, és magadat emelted Nagy Uralkodónak, de nálunk csak egy Nagy Uralkodó léte-zik — a cár.” Nikon önténtes száműzetésbe vonult (1658–67). A cár 1660-ban a pat-riarkák részvételével zsinatot hívott össze Nikon elítélésére és leváltására. Ez a zsinat azonban csak az uralkodó megsértésében találta őt elmarasztalhatónak. Az 1666-os egyházi bíróság, amelyet hazai résztvevők alkottak, a bojár adminisztrációnak megfele-lően előre megegyezett Nikon bűnösségében, és a patriarka tisztól való megfosztásá-ban. Ez azonban nem odázhatta el a szertartásrend és a liturgikus könyvek felújítását, ami az egyháziak és hívők táborát szétszakította, majd a régi formákhoz ragaszkodó, „óhitűeket” további csoportokra tagolta.

A századvég valódi problémája a Moszkvai Államnak birodalom méretűvé növe-kedése volt. A szolgálati rendre alapozott hivatalszervezet nem tudta átfogni az óriás méretű ország területét. Joakim patriarka (1674–1690) gyakorlatias lépésekkel pró-bálta egységessé tenni a püspökségek igazgatását, de a 15 püspökség a megnövekedett területhez elégtelennek bizonyult. Az átfogó szervezet kiépítéséhez legalább 100 püs-pökségre lett volna szükség, de az elhatározott 10 újból is csak 1 püspökség szervező-dött 1682-ig. A püspökségek szerény birtokai nem bírták el a további aprózódást. A század végéig négy új püspökség szerveződött: Usztjug, Holmogor, Tambor és Voro-nyezs városokban. A patriarkális korszak végén az egyházszervezet 23 székhellyel ren-delkezett, ahol az átszervezések nyomán a patriarka vezetése alatt 13 metropolita, 7 ér-sek és 2 püspök működött. 1686-ban ezekhez csatlakozik a kijevi metropolita 4 püs-pökséggel.

Az egyház az abszolutizmus viszonyai között

A századvég átszervezései egy átfogó rendezés szükségességét sejtették. Az egy-házszervezet is tükrözte a társadalmi feszültségeket. Oroszország is bekerült az európai hatalmi ellentétek feszültségének körébe, de az állam hatalmi szervei nem voltak felké-szülve e feladatokra. Az állam monopolista politikája nemcsak a polgári létforma ki-bontakozását gátolta, hanem a munkaerő helyhez kötésével olyan gazdasági-szociális feszültségeket teremtett, amelyek feloldása csak az adott létformából való menekülés-sel vált megoldhatóvá. A földhöz kötött lakosság szökése és a *szehták* elszaporodása egyaránt a társadalmi problémák növekedését jelezte.

Növekedett a kóborló szerzetesek tömege, akiknek felülegyelet alá helyezése ér-dekében az 1683-as gyűlés hozott határozatot. Itt határoztak a monostorok védnök-sége alá került birtokok kisajátításáról — de történtek olyan esetek is, hogy világiak sa-játították ki a monostorok birtokát. Az állam is áthárította az egyházra a nehezen vi-selhető terhek egy részét. Így az orosz–lengyel háborúk sebesültjeinek gondozását az egyházi intézményekre bízta. Anyagiak hiányában az egyházi főiskola működését sem tudták Moszkvában biztosítani.

I. Péter reformjai lényegében a régi igazgatás rendjét törték át, és tudatosan ke-resték az átfogó rendezést még akkor is, ha a reform egyes lépéseit a konkrét feladatok

jobb megoldása serkentette. Péter tudatában volt annak, hogy egy hatalmas birodalom uralkodója, és a hatalmi rendszer átalakításában az egyházszervezet a megoldandó feladatoknak egy részét jelentette számára. A birodalom lakossága Péter idején 21 millióra tehető, akik között mintegy 15 millió volt a pravoszláv, amely szám azonosítható az orosz lakossággal. Az egyház intézményeivel a cár elsősorban, mint jelentős jövedelemforrásokkal számolt, hiszen a korábbi uralkodók is igénybe vették ezeket. 1701 elején rendeli el Péter a *Monosotorok Hivatalának* felállítását, amelyben az ügyintézés a kinevezett bürokratikus testület dolga. A hivatal vezetője Muszin Puskin bojár, aki mellett 2-3 érsekkel ún. „felvilágosult tanács” ülésezik, de a rendelkezéseket az uralkodó nevében adják ki. Péter több megértést várt a művelt egyházi vezetőktől, de az egyháziak csak érdekeik korlátozását látták az intézményben.

I. Péter a kor szellemében az uralkodó cselekedeteinek indítékát a nép javának szolgálatában látta. Mint abszolút uralkodónak, nem volt szüksége az egyház jóváhagyására, de kereste az elvi indokokat egyházpolitikájának kialakításához. A körülötte levő klerikusok közül Feofan filozófust említik, aki egyházi hagyományok alapján bizonyította az uralkodó teljes függetlenségét: A püspökök mellőzhetők az ügyintézésben, csak megfigyelő, „örszem” szerepük van, a lelkek pedig a pásztorokra vannak bízva. A tanítás kétségtelenül tartalmaz reformációs elemeket az egyházi hierarchia mellőzésével.

1720-ban ez a Feofan kapta feladatul a kollégiumok szabályzata sorában az Egyházügyek Kollégiumában a reglement kidolgozását. Az intézményen belül a szabályzat szerint az Egyházi Tanács vezette a hivatalt, a kollégium pedig az ügyintéző bürokráciát jelentette. Ezzel az orosz orthodox egyház legfelső vezető szerve a *Kollégium*, amely a külföldi patriarchátusokkal is kapcsolatban állt.

A tervezet szokatlansága és az egyházi hierarchiával ellentétes volta gyorsan kitért, de az állami igazgatás rendszerébe be kívánták építeni az egyházszervezetet. 1721 februárjában a kollégiumok megnyitása után az egyházi intézményt rövidesen átalakították *Szent Szinódus* néven, amely figyelembe vette az egyházi hierarchiát – de az intézmény állami jellegét is hangsúlyozták. Így a Szinódus átvette a patriarchátus jogkörét, de kollégiumának tanácskozása kisebb hatókörű, mint a korábbi egyházi gyűlésé volt. A Szinódus hatáskörét végül az egyház sajátos feladatai formálták ki, mivel itt gyűjtötték össze a más hivatalokban kezelt egyházi ügyeket. Így kerültek vissza az egyházi intézmény hatáskörébe mindazon ügyek, amelyeket Péter a Szenátus irányítása alá vont (szakadárok, eretnekek, máshitűek ügyei, külföldiek templomai, iskolák, tipográfiai felügyelet stb.). Mindebből következett, hogy a Szinódus több, mint bármely ügyekre szakosodott kollégium és az 1721. március 15-én kiadott rendelet a Szent Szinódust a Szenátussal teszi egyenrangúvá.

A Szinódus megalakulásáról és hatásköréről Péter azonnal értesítette a konstantinápolyi patriarchát, hangsúlyozva, hogy az egyházi tanács legfelső testületéről van szó, amelyben az egyházi vezetők kellő létszámban részt vesznek, és a szentegyház dogmái szerint irányítják az egyházi ügyeket: – „amire magas is esküt tettem a Székesegyházban – írja Péter – megcsókolván a keresztet, aláírásommal köteleztem magamat ezek betartására”. Egyben kérte ezekről tudósítani az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi patriarchákat, kérvén, hogy a Szinódussal teremtsenek kapcsolatot, ahogy korábban ezt minden oroszok patriarchájával tettek. A patriarchák válaszai aggodalmat, de egyet-

értést fejeztek ki a diplomácia nyelvén, ami a legalitást biztosította az egyházi reformokhoz. (Kartasev II. 364–367). Nem kétséges azonban, hogy e szervezet az egyház teljes alárendelését jelentette az államnak.

1722-ben kiadtak egy rendeletet, amely a Szenátust a törvények értelmezőjének és őrzőjének nevezi, és elrendeli, hogy a legfontosabb ügyekben a Szenátus és Szinódus együtt határozzon, „Ő császári Felségének rendeletei szerint”. Mivel a meghatározás pontatlan, a hatáskörök finomítása a következő uralkodókra várt. Péter közvetlen utódai azonban nem folytatták a reformok e vonalát. Az igazgatásban visszatértek a régebbi hivatalok rendszeréhez. A Szenátust Erzsébet állította vissza az államigazgatás központi szerveként. A reformok továbbfejlesztése II. Katalinra várt, aki I. Péter vonalát követve, a Szent Szinódust a politikai hatalomnak alárendelt intézményként kezelte, bár a dualizmus jellegét hangsúlyozva, együtt emeltette a Szenátus és Szinódus palotáját a Néva partján.

II. Katalin nevéhez fűződik az államegyház teljessé tétele 1762-ben, amikor az egyházi birtokok adózó parasztjait „gazdálkodási” objektumokká tette, az egyházi vagyont állami ellenőrzés alá vonta, és jövedelmeit kisajátította. Az egyház ellátásáról kárpótlásul az állam gondoskodott — ahogy az államot szolgáló nemességről is. Az államigazgatás későbbi reformjai nem érintették az állam és az egyház viszonyát. Az alárendelt helyzetben majd csak az 1917-es forradalom változtatott, de az állam és egyház szétválasztása nyomán nem történt intézkedés az egyházi intézmények anyagi alapjának kialakítására.

Az egyháztörténészek úgy vélekednek, hogy az orosz egyház szűkös anyagi viszonyai eleve meghatározták a klerikusok alárendelt helyzetét, de az egyház tekintélyének romlását és a szakadár eretnek mozgalmak terjedését is befolyásolta ez a gazdasági kiszolgáltatottság. Az egyház alárendelt helyzetében az eredendő okot a bizánci hagyományokban kell keresnünk, de az anyagi javak szekularizálása mindig a válságos helyzetekben került előtérbe, amikor az állam egyéb bázisai kimerültek. Amikor nyugalmas esztendők következtek, az egyház anyagi erőgyűjtése is teret kapott — hiszen ezek nélkül újabb kisajátítások sem kerülhettek volna szóba. Az orosz egyház története csak a társadalom egészének fejlődésvonalában érthető, de kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés sajátos vonalát képviseli.

Irodalom

Avvakum protapópa önéletrajza. Bp. 1974.

Berei Feriz: Az orthodox kereszténység. Bp. 1975.

A bizánci irodalom kistükre. Bp. 1974.

Broncs-Brujevics, Vladimir: Istennek törvénye — vallástörténeti tanulmányok. Bp. 1982.

Darkó Jenő: Császárimádó Róma — képromboló Bizánc. Bp. 1977.

Kartasev, A. V.: Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi I–II. köt. YMCA Press, Paris, 1959.

Kljucsevszkij, V. O.: Cerkov i Rosszija, YMCA Press, Paris, 1969.

Uő.: Podusnaja podaty i otmena holopsztva v Rosszii.

Ö. M. 7. köt. Moszkva, 1959.

Nikolszkij, N. M.: Isztorija russzkoj cerkvi, Moszkva, 1953.

Novoszelcev, A. P. etc.: Pustyi razvitija feodalizma. Cikkgyűjtemény, Moszkva, 1972.

Religia i cerkov v isztorii Rosszii. Cikkgyűjtemény, Moskva, 1975.

Az orosz irodalom kistükre. Bp. 1981.

Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.

H. Tóth Imre: Konstantin Cirill és Metód élete és működése. Bp. 1981.

Wallace, D. Mackenzie: Russia – az orosz birodalom ismertetése I–II. köt. Bp. Franklin, 1878.

MIHAIL BAKUNYIN FORRADALOM-ELMÉLETE

A társadalmi fejlődést elősegíteni szándékozó és a fennálló viszonyokat alapvetően megváltoztatni akaró 19. századi politikai mozgalmak között reformista és forradalmi jellegű irányzatok egyaránt megtalálhatók. A század közepétől a századfordulóig igen nagy hatást gyakorolt e mozgalmak résztvevőire az anarchizmus eszméje is. Proudhon nézeteire – akit az „anarchizmus atyja”-ként tartanak számon – elsősorban a reformista megközelítés jellemző, Bakunyin azonban – aki az anarchista elmélet fő terjesztői közé tartozott – a forradalmi cselekvésben, az össznépi lázadásban kereste a társadalmi problémák megoldásának útját.

Az anarchizmus Proudhontól kezdődően a szocialista mozgalom egyik irányzataként jelent meg, az állam nélküli szocializmus elméleteként. Bakunyin anarchizmusa a polgári társadalom kritikáján alapult, de a francia forradalom eszméinek következetes végiggondolása alapján az államszocialista, kommunista mozgalmakra hatott. Nézetei későbbi radikális baloldali mozgalmakban is megjelentek, így például a mexikói, az orosz, a spanyol forradalmi harcokban a 20. század első felében, sőt az 1968-as francia diákmozgalomban is. Bakunyin személyiségéről, politikai nézeteiről és eszmetörténeti helyéről az utóbbi évtizedekben is jelentek meg írások, egymásnak teljesen ellentmondó következtetésekkel. Nézeteit meghatározott politikai céloknak megfelelően próbálták magyarázni, értelmezni.

A megítélés különbözősége azonban nem homályosíthatja el a legfontosabb tény: Bakunyin anarchista eszmerendszerének tanulmányozását a 20. század második felében is fontosnak ítélik az európai történelemtudományban.

Állam és kapitalizmus

Mihail Alekszandrovics Bakunyin (1814–1876) orosz anarchista forradalmár a 19. századi európai forradalmi mozgalom legérdekesebb egyéniségei közé tartozott. Dinamikus, tettere kész ember volt, aki kora legjelentősebb eseményeinek aktív résztvevője, de nemcsak gyakorlatban, hanem elméletben is elő akarta mozdítani a társadalmi igazságtalanságok megszüntetését, az emberi szabadság megvalósítását. A korabeli társadalmat rendkívül radikális, racionális kritikának vetette alá, amely elsősorban az erősödő, centralizálódó államhatalom és a kapitalista rendszer ellen irányult.

Bakunyin az embert az állatvilág olyan speciális lényének tekintette, amelynek legjellegzetesebb tulajdonsága létezésének társadalmasítása. Egy adott egyén csak társas-társadalmi környezetben létezhet emberként, egyedül élván, visszasüllyedne az állatok, pontosabban fogalmazva: a csak biológiailag embernek nevezhető élőlény szintjére. Az ember csak a társadalomban és a társadalom, a többi ember által válik kommunikációra, szolidaritásra, alkotásra alkalmas társadalmi emberré. Társadalom nélkül nem létezik ember, a társadalom tehát természetes, szerves, alapvető közege, létfeltétele az embereknek. Más a helyzet azonban az állammal, amely történetileg ugyan az emberi társadalmak túlnyomó részében kialakult, de a társadalom fölé emelt idegen,

mesterséges, nem szerves képződményként. Egyre inkább elburjánzó, növekedő intézményrendszerével nem a társadalom szolgálatában áll, hanem azt magának alávetve, kiszolgáltatja egy privilegizált kisebbség elnyomó hatalmának. Az állam nem más, mint az egyéni és a lokális érdekek temetője a közérdek, közjó elvont, hamis ideológiája alapján. Növekedése következtében egyre idegenebbé válik a néptől, a társadalomtól.¹ Az állami intézményrendszer az erőszakon² alapul, a társadalmat két szembenálló csoportra (kormányzók és kormányzottak) bontva.³ A politika világa elkülönül a közemberek világától, és a kormányzás monopóliumával rendelkező kisebbség, hatalmának következtében gazdasági előnyöket is szerez.⁴ A privilegizált kisebbség politikai-gazdasági hatalmánál fogva úgy zsákmányolja ki a többséget, hogy annak feltételeit az állami intézményrendszer, a centralizálódó bürokratikus apparátus garantálja.⁵ Bakunyin állammal szembeni kritikájának alapja tehát az, hogy a kizsákmányolás tényét a hatalmi pozícióval kapcsolja össze, amelyben a gazdasági-politikai privilégiumok összefonódnak és egymást erősítik, s a kizsákmányolást és elnyomást politikailag szervezett módon biztosítják.⁶ Ennek egyik fő eszköze a politikai centralizáció, amelyet a hatalom a gazdasági centralizációval együtt szükségszerűen hirdet meg. Bakunyin szerint azonban e két folyamat elválasztandó egymástól: a gazdasági centralizáció a modern kor lényeges következménye, a politikai azonban fokozatosan a népi cselekvés spontaneitásának megszüntetéséhez vezet, és valójában egyáltalán nem szükségszerű.⁷ Mindezekből következik, hogy Bakunyin a szabad, humánus társadalom megteremtését a politikai-gazdasági államhatalom megszüntetésével vélte megoldhatónak. Ehhez kapcsolódva azonban, le kellett számolnia a polgári, parlamentáris demokrácia illúziójával is.

Bakunyin kapitalizmus-kritikája a rendszer gazdasági és politikai alapelveit egyaránt érinti. Kiindulópontjául a nagy francia forradalom eszmei programja és öröksége szolgál. A „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” eszméit ugyanis a francia forradalom zászlajára tűzte, de nem valósította meg. A tényleges társadalmi egyenlőség helyett csak formális, jogi egyenlőséget adott. Az igazi szabadság és egyenlőség azonban Bakunyin szerint csak a gazdasági egyenlőség megteremtésével érhető el, ez az elsődleges feltétele, mert amíg az ember gazdaságilag kiszolgáltatott, egyenlőtlen helyzetben van, addig a politikai jogegyenlőség csak fikció marad, tényleges alapok nélkül. A munkásság gazdasági elnyomása, kizsákmányolása csak névlegessé teszi a politikai egyenlőséget. A szabadság pedig csak egyenlő emberek között valósulhat meg, ahol a hatalmi pozíciók eltűntek a társadalomból. A polgári, parlamentáris demokráciát Bakunyin nem a szabadság megvalósulásának tekintette, hanem csak a szabadság és demokrácia illúziójának, melyben a néptömegek sem anyagi bázissal, sem tudással, sem szabad idővel nem rendelkeznek a politizáláshoz. A mindezekkel rendelkező nagypolgári, nemesi, papi osztályok viszont a tényleges politikai hatalom kisajátítóivá és haszonélvezőivé válnak.

A társadalmi forradalom

A francia forradalommal kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdés Bakunyin számára az volt, hogy miért nem tudta eredeti programját megvalósítani? A válasz a nagy francia forradalom, és minden eddigi forradalom jellegével függ össze. A forra-

dalmak ugyanis nem hoztak az emberi társadalomban igazán alapvető változást, mert mindig csak a politikai hatalom régióit érintették, uralkodó személyek, csoportok, uralmi formák váltották egymást. Ezek a forradalmak kizárólag politikai forradalmak voltak. Nem változtatták meg az emberi társadalmak legfontosabb jellemzőit. Nem szüntették meg a kizsákmányolást, elnyomást, privilégiumokat, ember embernek való kegyetlen alávetését, az egyenlőtlenségeket, a szolgai függőséget. Mindezeknek csak új formáit hozták létre, megváltoztatták érvényesítésük módjait, de a lényeg ugyanaz maradt: elnyomó, szervezett kisebbség az egyik, elnyomott, szervezetlen többség a másik oldalon (illetve felül és alul a társadalomban). Igazán lényeges változást csak a társadalmi forradalom hozhat, amely a társadalom egészének mély rétegeit érinti, a gazdasági szerkezet alapvető módosulását eredményezi. A társadalmi forradalommal az emberi társadalom eddigi hierarchikus, uralmi-alávetettségi jellegének kell megváltoznia.⁸ Ehhez azonban az egész társadalom aktív közreműködése, tevékenysége szükséges. A nép egészének kell kimozdulnia az eddigi alávetett, passzivitásra kárhoztatott helyzetéből, s a politikai mozgalmaknak nem eszközül kell felhasználnia, hanem annak javát célként kell maga elé tűznie.⁹ Ehhez pedig igazi népi politika szükséges. Olyan, amelyben nem a kizsákmányolás formáit változtatják meg, hanem a nép is a történelem alapvető cselekvőjévé válik. A történelem eddigi menete csak elitek cserélődése volt (papság, nemesség, burzsoázia, bürokrácia), a nép pedig támaszul, segéd-erőül, eszközül szolgált az uralkodó osztályok, csoportok harcaiban.¹⁰

Bakunyin szerint azonban az emberiség történelme folyamán meghatározott cél felé halad, a kannibalizmus, rabszolgaság, jobbagyság és bérmunkásság korán át a szabadság megvalósítása, az állati létből való felemelkedés, humanizálódás felé, mikor meg kell szűnnie annak az ördögi körnek, amelyben még alapvető változás nem történt. A szociális forradalomnak kell az emberiséget átemelnie az animalitás és humanitás végpontjai között eddig ingadozó állapotából, hogy a humanitás felé való haladás igazán lényeges akadályai elháruljanak.¹¹

A társadalmi forradalom célja az ember számára egyedül méltó, történelmi célként, emberi feladatként megjelenő szabad társadalom megteremtése. Az ember kiteljesedése csak az igazi szabadságban valósulhat meg, amelyben az ember megszabadul a mesterségesen rákényszerített társadalmi korlátoktól és közös munkával a külső természet igájától is. Ez a szabadság azonban csak kollektív lehet. A szabadság fogalma magában foglalja az egyetemesség igényét is. Nem lehetnek szabadok csak egyes társadalmi csoportok vagy egyének, mert ez a szabadság privilégiumát jelentené, és mások rabságát. Az igazi szabadság azonban annál nagyobb, minél többen ismerik el, és minél több embert ismer szabadnak az ember. Mert a szabadság nem egy abszolútum, nem egy adott dolog, hanem egy viszony. Egyének viszonya másokhoz, melyben a szabadság értelmét mindig a másik elismerése adja meg. A szabadság tehát csak egy közösségekben nyert értelmet, s csak a többség elfogadásával válik azzá. A kevesek szabadsága csak privilégium, nem szabadság. A szabadság pedig nem kizáró, hanem befogadó jellegű: társadalmilag akkor szabadabb egy ember, ha a legtöbben annak is tartják.¹²

Szabadság azonban csak az egyenlőséggel együtt létezhet, e két fogalom egymást feltételezi. Szabadság ugyanis nem létezhet olyan emberek viszonyában, akik közül az erősebbek elnyomhatják a gyengébbeket. A szabadság és egyenlőség feltételezi az emberek közötti együttműködés, szolidaritás, szeretet dominanciáját a társadalomban.

Szeretet azonban nem nagyon létezik úr–szolga viszonyban (vagy más uralmi helyzetben), mert a hatalmon levő megveti az alávetettet, ez pedig fél az előbbtől. A megvetés és a félelem pedig lehetetlenné teszik a kölcsönös szeretetet.¹³

A Szabadság, Egyenlőség és Szolidaritás pedig nem létezhetnek addig, amíg a nép többsége által elérhetetlen célok. Az ilyen társadalom, a tényleges emberi szabadság csak a szocializmusban létezhet, amely felszámolja a társadalmi különbségeket a szociális forradalom folyamatában. A szocialista társadalom megvalósítása tehát az emberiség számára a szabadság megvalósítását fogja jelenteni, amikor az emberi társadalom szerveződésének alapja a szolidaritás (testvériség) lesz, nem pedig az uralom és alávetettség. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az egyetemes szociális világforradalom célja a politikai hatalom lerombolása, az állam nélküli, szocialista, anarchista társadalom megteremtése.¹⁴ Az emberi társadalomban létező elnyomás megszüntetése a társadalom strukturális változását jelenti. Az emberek nem egyszerűen gonoszszágból zsákmányolják ki egymást, hanem azért, mert ezt pozicionális helyzetük lehetővé teszi. Az emberi természet pedig olyan, hogy a hatalmi pozícióval az egyén mindig visszaél. Olyan társadalmi szervezetet kell létrehozni, amelyben nincsenek intézményesített, társadalmi különbségek, csak az emberi adottságokból, képességekből fakadó természetes különbségek érvényesülnek, és mások jogait mindenkinek tiszteletben kell tartania.¹⁵ A szociális forradalom célja csak úgy érhető el, ha a forradalom megvalósítja az állam lerombolását, a maga teljes intézményrendszerével, a bürokratikus-vertikális struktúrával (amelyben vannak hatalmi és alárendelt pozíciók). A proletariátus feladata tehát nem új uralmi forma létrehozása, hanem mindenfajta állam megsemmisítése.¹⁶ Meg kell szüntetnie a nép feletti politikai gyámkodást, és ezt a termelői kollektívák önszerveződésével, gazdasági együttműködésével kell helyettesítenie. A társadalomban ugyanis Bakunyin szerint is szükség van szervezetségre és intézményekre, de ezt alulról, a nép, a termelő gazdasági egységek spontán mozgalmával kell kialakítani.

A forradalmárok, a forradalmi elit legfontosabb feladata tehát a tekintély és az állam nélküli szocializmus megvalósításának segítése, a nép körében való hirdetése, majd a forradalom idején a legfontosabb pontokon való helytállás. A forradalmár azonban inkább előmozdítója legyen a forradalomnak, mint vezetője. Tudásával segítenie kell a nép ösztönös lázadását, mozgalmát, ezzel járulhat hozzá a győzelemhez.¹⁷

A társadalmi forradalom segítségével Bakunyin az emberiség egyetemes érvényű alapproblémáit akarta megoldani, amelyek lényegileg minden társadalomban azonosak. Ebből, és az anarchista társadalom feltételezett szerveződési elveiből következik, hogy ez a forradalom, a társadalomnak ez az átalakulása csak világméretű lehet. Mert az anarchia megvalósulását csak az egész emberiségre kiterjesztve lehet értelmezni, s államok és anarchikus jellegű társadalmak egymás mellett élését nem tudtak elképzelni. Ha ugyanis az anarchista forradalom lokális marad, akkor a környező etatista társadalmak megsemmisítenék, ha viszont a forradalom dinamikus és több országra kiterjedő, akkor várhatóan a szomszédos területekre is eljutva, belátható időn belül győznie kell. Az egyetemes anarchista világforradalom lezajlását Bakunyin az 1848-as európai forradalmi mozgalom mintájára képzelte el: egy fejlett, jelentős befolyású nemzet forradalmi mozgalma szolgált volna kiindulópontul, s ehhez csatlakozván a többi társadalom – fejlettségi szintjétől, körülményeiről is függően –, nemzetközi összefogással véget vet a nemzetállamok uralmának. A forradalom kitörésének feltételezett középpontja

elméletében nem abszolút módon meghatározott, illetve az idő és a politikai körülmények változásainak hatására módosult. Kezdeti anarchista időszakában a legfejlettebb tőkés országok, Anglia és Franciaországok jöttek ebből a szempontból szóba, mivel itt volt a legerősebb a szervezett proletariátus. Ráadásul Franciaországban ehhez még hozzájárult a porosz–francia háború és a párizsi Kommün létrejötte is. A Kommün bukása után azonban teljesen dominánssá vált az a – régebbi keletű – nézete, hogy a polgárosodó, a polgári világhoz asszimilálódó nyugat-európai proletariátus helyett, az elnyomottabb, kizsákmányoltabb olasz, illetve orosz proletariátus és parasztság lehet a forradalom igazi hordozója. Így ennek kitörése Dél-, illetve Kelet-Európában várható, mert itt a legerősebbek a társadalmi feszültségek.¹⁸

A forradalom tömegbázisa és a parasztság jelentősége

Bakunyin a szociális forradalmat kizárólag össznépi tömegmozgalomként, spon-tán, ösztönös cselekvésként tudta elképzelni. A társadalmi forradalomnak már a definí-ciójából is következik, hogy az egész struktúrát érintenie, mozdítania kell, hiszen ez különbözteti meg a politikai forradalomtól. Ebben a forradalomban a nép túlnyomó többségének aktív részvételére számított, mert a vertikális tagozódás alávetettjeit, a pri- vilegizált kisebbség elnyomott, kizsákmányolt tömegeit objektív strukturális helyze- tükből fakadóan ösztönös forradalmi erőnek tartotta. Ezzel magyarázható az a rendkí- vül elterjedt – sok esetben tévesen értelmezett – bakunyini nézet, hogy a deklasszál- tak, lumpen elemek, bönözők, rablók stb. is a forradalom fontos tényezőinek tekint- hetők. Abból indult ugyanis ki, hogy a fennálló renddel elsősorban azok fordíthatók szembe, akik kívül állnak a polgári törvényességen. Ők az állam legnagyobb ellenségei, hiszen nem köti hozzá őket sem tulajdon, sem törvény, sem értékrend. Éppen ezért könnyen megnyerhetők a vertiális intézményrendszer lerombolására. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Bakunyin a forradalmat ezekre az erőkre akarta volna alapozni! Rajtuk kívül még sok más társadalmi csoport részvételére számított¹⁹ (értelmiségiek, kispolgárság és elsősorban a fiatalság, amely még nem tagolódott be véglegesen a fenn- álló társadalomba, s amely a társadalmi változásokra, forradalmi mozgalmakra a leglel- kesebben, legergikusabban válaszol), a forradalom igazi alapját azonban két nagy tár- sadalmi osztály, a munkásosztály és a parasztság képezte.

E két nagy társadalmi erőt azonos, elnyomott helyzetük állíthatja egymás mellé, s a másik nélkül egyedül egyik sem lehet képes a győzelemre. A munkásosztályt első- sorban szervezettsége, a parasztságot tömegereje, létszámbeli túlsúlya emeli nagy jelen- tőségre. Vezető, elindító erőnek a munkásosztály számít, nagyobb műveltsége, tudása, tájékozottsága, öntudatossága és szervezettsége miatt, valamint a kisebb területeken való jelentősebb összpontosulása révén. Kizárólagos munkásfelkelés azonban nem győzhetne, mert ez szükségszerűen a parasztság reakciójához, a munkássággal való szembefordulásához vezetne.²⁰ A szervezettség, a kollektív cselekvés tehát a forrada- lom győzelme szempontjából létkérdés, ez azonban nem jelentheti azt, hogy a funk- ciók mereven elkülönülnek, hogy a vezetés teljesen kiemelkedik a forradalmi tömeg- ből, hogy megkövült hierarchikus struktúra alakul ki. A szervezettség nem egyenlő a hatalommal.²¹ A munkások – és vezetőik – sem törekedhetnek a parasztság feletti he-

gemónia megszerzésére. A munkásosztály feladata nem a politikai hatalom meghódítása, kisajátítása, hanem annak megszüntetése, és az ön maga által, spontán módon szervezett, termelői kollektívákön alapuló öngazgatás bevezetése. Ugyanezeket a jogokat azonban a parasztság számára is biztosítani kell!

Az egész forradalom-elmélet szempontjából kulcsfontosságú helyet foglal el a parasztság szerepe, a munkásosztályhoz való viszonya, érdekközösségük és a közöttük levő ellentétek.

Ha a parasztság szembefordul a forradalommal, akkor vagy a reakciót segíti győzelemre, vagy a munkásságnak lesz alávetve. Ez azonban lehetetlenné tenné az uralmi-hatalmi viszonyok megszüntetését, tehát a forradalom legfőbb célját! A parasztság jelentősége azáltal is megnő, hogy az elmaradottabb területeken, ahol a munkásság túlszámú, ez lehet az egyetlen igazi forradalmi tömegező. A parasztságot Bakunyin teljes mértékben forradalmi jellegű társadalmi csoportnak tartotta, de felhívta a figyelmet a munkásságtól alapvetően eltérő sajátosságaira. A parasztság erői szétszórtabbak, mozgalmi inkább lokális jellegűek, jobban kötik a hagyományok, más a szemlélete a tulajdon kérdésében (ami munkája sajátosságaiból fakad, hiszen nem kollektív tömegben, munkamegosztással dolgozik, mint a munkás, hanem egyénileg. Éppen ezért kollektivizálásnak kevésbé nyerhető meg azonnal). Legfontosabb feladat a parasztság mozgósítása a forradalom mellett. A változásoknak ne passzív szemlélője legyen, ne a város kényszerítse akaratát a falura, mert a kényszer mindig ellenhatást szült.²² Legnagyobb veszély a kényszerkollektivizálás, az előregyártott népboldogító eszmék ráerőszakolása a parasztokra. Pedig a városi lakosságnak semmi joga a parasztságnak előírni, hogyan kell gondolkodnia és élnie. A földek kollektivizálása azonnal maga után vonná a vidék lázadását, ami még a munkásság győzelme esetén is csak vereccsével végződhetne!²³ A munkásság katonai győzelme ugyanis politikailag csak vereccséhez, a szabadság eltiprásához, katonai diktatúra kialakulásához vezetne, ugyanúgy, mint a jakobinizmus a francia forradalomban. A városnak a falvak feletti diktatúrája szükségessé tenné az állami elnyomó, bürokratikus apparátus fenntartását, ami viszont újratermelné a privilégiumokat. Egyetlen megoldás tehát csak a parasztság megnyerése lehet, nem pedig annak legyőzése és erőszakos módon való megfélemlítése, mozgalmainak megbénítása.

A forradalomnak azonnal olyan intézkedéseket kellene hoznia, olyan állásfoglalást hangoztatnia, amelyek a parasztsággal közvetlenül éreztetik, hogy az ő érdekükben is történik az egész társadalmi átalakulás: ilyenek lehetnek például a paraszti adósságok, bérleti díjak eltörlése, katonai sorozások megszüntetése, a vallásgyakorlat szabadságának biztosítása, egyéni tulajdonuk, földbirtokuk garantálása, saját közösségek, érdekszervezetek létrehozásának lehetősége. A parasztságnak éreznie kell, hogy az történik, amit ő akar megvalósítani, nem felülről kényszerítik rájuk valami tőlük idegen, elvont eszmét. A parasztságban megvan a lázadás ösztöne, az elnyomók iránti gyűlölet, az úri világ megvetése. Az általa birtokolt földhöz azonban ragaszkodik, s ennek elvétele súlyos hiba és igazságtalanság lenne. Hiszen egy kollektivizálásban a munkásság nem sokat veszíthet — a termelőeszközök nem az ő tulajdonában vannak! — a parasztság azonban igen. A parasztságban is megvan a kollektivitás, a szolidaritás, együttműködés ösztöne, ennek újraéledésére azonban hosszabb időre van szükség, és számolni kell a kistulajdon fennmaradásával. A munkásságnak és a forradalomnak megértést és

türelmet kell tanúsítania ebben a kérdésben, hagyni kell, hogy a régi paraszti földközösségek, faluközösségek előnyei kibontakozhassanak. A munkásosztálynak tehát a parasztságot nem lerohannia kell a szocialista eszmével, hanem segítenie abban, hogy a saját szükségleteinek, igényeinek, helyzetének megfelelő közösségi szerveződési formákat spontán, autonóm módon létrehozassa. Így a gazdasági életben, a termelésben, az árucseré folyamán a kölcsönös egymásra utaltság révén, federatív, horizontális jellegű, szerves, természetes kapcsolat alakulhat ki a munkás és paraszti asszociációk között. Az anarchizmus alapelvei csak akkor érvényesülhetnek a társadalomban, ha egyik csoport vagy osztály sem kerül privilegizált helyzetbe mások rovására.

A forradalom megvalósítása. Anarchizmus és államszocializmus

A vertikális intézményrendszer lerombolása és egy horizontális, federális jellegű társadalmi struktúra kialakítása az egész nép energiáinak, forradalmi cselekvésének a segítségével valósítható meg Bakunyin elmélete szerint, egy össznépi lázadás folyamán, amelyben megsemmisítik az előregedett szervezeteket, felszámolják a régi beidegződéseket.²⁴ Ez az össznépi lázadás azonban nem egy kaotikus állapotot eredményez, hanem csak tért nyit a társadalomban már kialakulóban levő új szerveződési elvek érvényesülésének. A régi világ elsöprése előfeltétele az új társadalom kialakulásának.²⁵ Az anarchizmus céljainak eléréséhez Bakunyin a legjobb és leggyorsabb eszközt a forradalomban látta, bár az is tény, hogy bizonyos esetekben, helyi körülményektől függően, a reformot is elfogadhatónak vélte, lehetetlennek tartván ugyanis, hogy a társadalmi átalakulás feltételeit pontosan, előre meg lehetne határozni.²⁶ Reformokra kerülhet sor például, ha a forradalom feltételei nem érlelődtek meg, vagy ellenkezőleg, ha a munkásosztály olyan szervezettséget és erőt tud felvonultatni, amely lehetetlenné tenné az érdemleges ellenállást a hatalmon levők részéről. Ebben az esetben gazdasági reformok sorozatával véget lehetne vetni a bruzsoázia privilegizált helyzetének, és nem lenne szükség egy jakobinus vérrontásra.²⁷ Nagyobb valószínűséget adott azonban a forradalmi, erőszakot is alkalmazó megoldásnak, amely számol a kiváltságos csoportok ellenállásával. A harc pedig többnyire véraldozattal is jár, erre számítani kell.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy öncélú vérengzésekre, emberirtásra kell sort keríteni. A jakobinus jellegű forradalmi terrort Bakunyin a leghatározottabban elutasítja, és hangsúlyozza, hogy a forradalom célja struktúrák lerombolása, nem emberek elpusztítása. Ha megszüntették a kizsákmányolás strukturális okait, akkor a volt elnyomókat ugyanúgy el kell fogadni társakként, mint a többi embert.²⁹

A forradalmi folyamat értelmezésében és közvetlen céljainak kitűzésében Bakunyin éles ellentétbe került az állam-szocialista, kommunista irányzattal. Míg az államszocializmus fő feladatként a politikai hatalom megszerzését és a termelőeszközök állami tulajdonban vételét akarta, addig Bakunyin a politikai hatalom megszüntetését és a termelői kollektívák, asszociációk termelőeszközökkel való rendelkezését tartotta megfelelőnek.³⁰ Az eltérés eredete nyilvánvalóan a kizsákmányolás okainak különböző magyarázatában rejlik. Marx a kizsákmányolást a magántulajdonhoz kapcsolta, és problémáját a kollektivizálással vélte megoldhatónak. Bakunyin a politikai hatalomhoz, az uralmi alávetettséghez, a bürokratikus, monopolizált társadalomirányításhoz, a

politikai kormányzathoz jutott végső forrásként, ezért jutott el az állam lerombolásának elméletéhez. Nemcsak a tulajdonviszonyokat képzelte el tehát másképpen, hanem a politikai hatalomra vonatkozó forradalmi cselekvést is. A diktatorikus, privilegizált kisebbség által gyakorolt hatalmat a szociális forradalom céljaival ellentétes jelenségnek tartotta.³¹ Mindenféle államhatalmat elutasított, ezért határozottan ellenezte a proletárdiktatúra bevezetésének gondolatát. Egyrészt nem tartotta igazságosnak, hogy az eddig elnyomott proletariátus hatalomra kerülve most elnyomjon másokat (elsősorban a parasztságot). Másrészt a proletárdiktatúrát eleve lehetetlenségnek, fikciónak tartotta, amely a valóságban néhány tucat ember despotikus hatalmához vezetne.³² A proletárdiktatúra tehát valójában egy vezető elit, egy kisebb diktatúrája lenne. Ez azonban a társadalom új elnyomását jelentené, ugyanis Bakunyin szerint „... egyetlen diktatúrának sem lehet más célja, mint önmaga megörökítése, és nem képes másra, mint hogy a népben, amely eltűri, létrehozza és kinevelje a rabszolgaságot; szabadságot csak szabadság teremthet, tehát össznépi lázadás és a munkástömegek szabad megszervezése alulról felfelé.”³³ A forradalmi diktatúra, a hatalom jellegénél fogva, a kevesek uralma lenne, a többség állítólagos akarátára hivatkozva. „A forradalmi diktatúra és az államiság közötti különbség mindössze a külső körülményekben rejlik. Lényegében pedig mindkettő a többség kisebbség által történő kormányzása az első állítólagos ostobasága és a második állítólagos okossága nevében. Ezért egyformán reakciók, mivel egyiknek is, másiknak is a kormányzó kisebbség gazdasági-politikai privilégiumainak feltétlen, közvetlen megszilárdítása és egyúttal a néptömegek politikai és gazdasági rabsága az eredménye.”³⁴ Bakunyin a parlamentáris polgári demokrácia intézményeinek elemzésekor sok esetben hangoztatta, hogy ez csak formailag eredményez demokráciát, a valóságban kisebbségi uralom. A proletárállam vagy népi állam azonban színtelenül ugyanezt jelenti. „Ha van állam, akkor szükségszerűen van uralom, következképp rabság is... Így tehát bármelyik oldalról nézzük a kérdést, mindig ugyanarra a szomorú eredményre jutunk: a kiváltságos kisebbség irányítja a néptömegek óriási többségét. De a marxisták azt mondják, hogy ez a kisebbség dolgozókból áll majd. Igen, talán egykori dolgozókból, akik a nép kormányzóivá vagy képviselőivé válásuk pillanatától nem munkások többé, s az egész bér munkás világot állami magaslatookról kezdik szemlélni, már nem a népet képviselik, hanem önmagukat, és a nép irányítása iránt támasztott igényüket érvényesítik. Aki ebben még kételkedik, az egyáltalán nem ismeri az emberi természetet.”³⁵

Forradalom után...

A Bakunyin által elgondolt anarchista szociális forradalom célja az elavult, elnyomást biztosító, vertikális bürokratikus államhatalmi struktúra lerombolása, és annak fokozatos helyettesítése a nép által spontán módon, szabadon létrehozott termelői közösségek federatív rendszerével. Ez azonban feltételez bizonyos átmeneti állapotot. Számítani lehet a közrend fellazulására, polgárháborús állapotok kialakulására. Az átmeneti állapot azonban nem tarthat túl sokáig, mert az élet mindennapi szükségleteinek kielégítése nélkülözhetetlenné teszi az emberi társadalomban a szervezethez. Az anyagi javak és az emberek pusztulásának megelőzésére való törekvés rákényszeríti

a társadalmat az önszerveződés formáinak, közösségeinek kialakítására, amelyek kezdetben nyilván messze elmaradnak az ideálistól, de szabadságuk birtokában sokkal nagyobb tökéletesedésre lesznek képesek, mint a felülről, mesterségesen kialakított, centralizált állami intézmények.³⁶ A társadalomnak mindenképpen szüksége van intézményekre, szervezethez, de nem mindegy, hogy ezek miként alakulnak ki: felülről szervezve és erőszakkal kényszerítve a társadalomra, vagy alulról szerveződve, spontán, demokratikus módon kifejezve a nép akaratát, érdekeit, törekvéseit.

Jegyzetek

1. G. P. Maximoff (Szerk.) The political philosophy of Bakunin. Glencoe, Illinois, 1953, The Free Pr., 206–208. és 212.
2. Uo.: 145.
3. Uo.: 186.
4. Archives Bakounine (szerk.: Arthur Lehning) I–VI. k. Leiden, 1961–1977, E. J. Brill I/2 k. 60.
5. Michel Bakounine: Oeuvres (Szerk.: James Guillaume) I–VI. k. Paris, 1907–1913, P. V. Stock I. k. 324.
6. Maximoff, 362.
7. Oeuvres, II. k., 34.
8. Maximoff, 198.
9. Archives, I/1. k. 220.
10. Maximoff, 312.
11. Uo.: 409.
12. Uo. 264–268.
13. Uo.: 269–270.
14. Oeuvres, II. k., 39.
15. Oeuvres, III. k., 211–212.
16. Archives, I/2. k., 147.
17. Archives, I/1., 115.
18. Uo.: 81.
19. Maximoff, 203.
20. Uo.: 378.
21. Oeuvres, II. k., 297.
22. Archives, I/2. k., 241.
23. Oeuvres, II. k., 101–102.
24. Archives, I/1.1., 127.
25. Maximoff, 381.
26. Uo.: 246.
27. Archives, I/2. k., 169.
28. Oeuvres, II. k., 20–21.
29. Maximoff, 377.
30. Archives, I/2. k., 201–202.
31. Uo.: 203.
32. Michael Bakunin (Szerk.: K. J. Kenafick): Marxism, freedom and the state. London, 1951, Freedom Pr. 58.
33. Mihail Bakunin: Államiság és anarchia. Budapest, 1984, Gondolat, 233.
34. Uo.: 178–179.
35. Uo.: 231.
36. Oeuvres, II. k., 111–112.

AZ ASKENÁZ ZSIDÓK ETNIKAI TERÜLETE ÉS LETELEPEDÉSÜK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA A 19. SZ. VÉGI OROSZORSZÁGBAN

(Az 1897-es összeírás adatainak kartográfiai vizsgálata)

*(Étnicsesz-kaja territorija i nekotorie oszobennoszti raszszenenija jevrejev-askenazov
Roszszi v konce 19. v. [Opüt kartograficsesz-kogo analiza dannüh perepiszi 1897 g.])*

Egy etnosz és egy adott terület viszonya, földrajzi, ökológiai, demográfiai, gazdasági, történelmi, politikai és ideológiai kapcsolataik sokféleségének rendszerében a szovjet etnográfia legkevésbé kutatott témáinak egyike. Ez különösen az ún. szórványok (etnodiszperz csoportok) esetében van így, még akkor is, ha e csoportoknak más etnikai közösségektől való elkülönítése éppen településviszonyaik sajátosságain alapul.

A zsidóság története az sok évszázados széttelepülés és más népekkel való területi keveredés ellenére eklatáns példája az etnikai egység megőrzésének. Különböző időszakokban és különböző országokban két tendencia, az etnoszon belüli konszolidáció és a környező lakossághoz való etnokulturális közeledés korrelációváltozásai figyelhetők meg. Ezen ingadozások számos oka között fontos szerep jutott a településformák változásainak.

Jelen cikket az oroszországi askenáz zsidók 19. sz. végi településformái jellemzésének szenteltük. Az az 1897-es, első általános oroszországi népességszámlálás adataira, elemzésükre és kartográfiai kivetítésükre épül. Ezen összeírás adatai szerint Oroszországban 5,2 millió zsidó élt (az összlakosság 4,15%, a birodalom oroszok, ukránok, lengyelek és beloruszok utáni ötödik legnagyobb népe). Döntő többségüket az askenázik alkották (99,6%), akik a nyugati kormányzóságokban és Lengyelországban éltek.

Az askenázi, mint önálló etnikai csoport, a kora középkorban, a Rajna medencéjében (Ásk'náz – Németország középkori héber neve) alakult ki. Itt az egyik német nyelvjárás alapján (óhéber és neolatin elemek felhasználásával) alakult ki az askenázik népnyelve, a jiddis (amelyet később erőteljes szláv hatások is értek). Migráció következtében az askenázik a 14–16. századra főleg az akkori Lengyel–Litván állam területén összpontosultak, s ez vált hosszú időre kelet-európai településközpontjukká. Az autonóm helyzet és a környező lakosságtól való erős elkülönülés, a szoros közösségi kapcsolatok és a nemzeti-vallási tradíciók buzgó követése mind hozzájárult a sajátos életmóddal, szokásokkal, értékrenddel és saját nemzeti nyelvvel rendelkező, önálló askenázi kultúra megőrzéséhez és fejlesztéséhez.

A kelet-európai askenázi zsidóság települési területét a 18. sz. végén Lengyelország feldarabolása következtében államhatárok szabdalták fel. Nagyobb részük az Orosz Birodalom, a többiek Ausztria és Poroszország fennhatósága alá kerültek. S bár a 19. sz. folyamán a zsidóság sorsa a három országban más és másképpen alakult, az államhatárok nem tudták e röpke század alatt megbontani, vagy akár csak komolyabban meg is gyengíteni az askenázik sok évszázados fejlődés eredményeként létrejött etnokulturális közösségét (mint ahogy Lengyelország felosztása sem ingatta meg a lengyel nemzet egységét). Szigorúan véve tehát, az askenázik 19. századi etnikai területét csak az állam-

határok figyelmen kívül hagyásával határozhatjuk meg. E cikk az Orosz Birodalom askenázi zsidóságaival foglalkozik, gyakorlatilag tehát települési területről és nem etnikai területről lesz szó. Az „etnikai terület” (ET) és az „etnikai alapterület” (EAT) kifejezések használata a gyakorlatban elterjedt tágabb értelmű felfogásra támaszkodik. Ezeken tehát nem az egész etnosz lakta területet, hanem az etnosz egy része által lakott területet értjük.¹

Az Orosz Birodalomban 1917-ig a zsidóság migrációját teljes egészében a zsidóellenes törvénykezési gyakorlat határozta meg, annak alapja pedig a „letelepedési jog” szabályozása volt. A zsidóknak megtiltották (a 19. sz. közepéig: kivétel nélkül, utána pedig: a lakosság alig néhány kategóriáját kivéve), hogy az úgynevezett „zsidó letelepedési övezet” határain túl állandó lakhelyük legyen. E körzet részei voltak a 19. sz. végén a Lengyel Királyság (10 kormányzósággal) és 15 belorusz, litván és ukrán kormányzóság (l. 1. ábra). Az „övezet” az európai Oroszországot északnyugat–délkeleti irányban szelte ketté, szigorúan elrekesztve a nagyorosz kormányzóságokat a zsidó bevándorlástól. Az 1897-es országos összeírás adatai szerint a letelepedési övezet határain túl az askenázi zsidóságnak csak 5,7%-a élt.² Azaz, bár a letelepedési övezet akadályozta a széttelepülést, de nem lenne helyes e zóna kormányzóságait az askenázi etnikai területével azonosítanunk. Ez utóbbi határainak kérdését korántsem vizsgálhatjuk meg pusztán az adminisztratív és rendőri határozatok alapján.

Az egyes etnikai területek határainak meghúzását gyakran igen megnehezíti a népek kevert elhelyezkedése. Nem kapcsolhatjuk az etnikai területhez a kutatott etnoszhoz tartozó személyek vagy csoportok által lakott egész térséget, de arra a központi magra sem korlátozódhatunk, ahol azok túlnyomó többséget alkotnak (ez utóbbi esetben az etnikai területen kívülre kerülhet az etnosz jelentős része). Sőt, ez a módszer teljességgel alkalmazhatatlan azon népek esetében, amelyek sehol sem alkotnak többséget. Ez esetben az etnikai területet arra a térségre korlátozzák, ahol egyrészt az adott nép jelentős része lakik, másrészt a helyi lakosságon belüli részaránya magasabb, mint bárhol másutt.

Szerencsésnek tartom A. D. Korosztyejev³ kísérletét, aki e két mutató optimális összehangolására a Ju. G. Lipc ajánlotta etnikai közösségi koefficienszt használta fel. Lipc képlete a következő: $K = k_1 \cdot k_2$ (ahol K – az etnikai közösségi koefficiens, k_1 – a kutatott etnosz képviselőinek az adott terület lakosságán belüli részaránya, k_2 – az etnosznak az adott területen élő és összlétszámához viszonyított részaránya).

Azon terület határainak megvonására, ahol ez a koefficiens maximális értékeket mutat, Korosztyejev egyszerű és meggyőző módszert ajánl. Ennek az a lényege, hogy a K -t módszeresen egyre nagyobb és nagyobb területekre számítják ki; az érték egy határig nő, majd csökkenni kezd. Az EAT határa a legnagyobb értékű K -t összekötő vonal mentén húzódik. Az etnikai terület meghatározásakor ily módon az EAT határait megvonó egyetlen izovonalra szorítkozhatnak.

Ugyanakkor egy etnosz széttelepülési fokának meghatározásához az általa lakott egész terület határait is meg kell húznunk. Ennek elvégzéséhez Korosztyejev fentebb leírt algoritmusát javaslom felhasználni, a következőképpen: az EAT-en kívül élő rész-etnoszt (csak a számítás erejéig) önálló egységnek tekintjük, és erre újra kiszámítjuk a maximális értékű K -t. A két kapott izovonal közötti területet az „etnikai terület perifériájának” (ETP) nevezhetjük.

Az ismertetett módszert használtuk fel az askenázi zsidók oroszországi széttelepülésének vizsgálatához. Azokat a kormányzóságokat, ahol a zsidók a birodalmi átlagnál nagyobb arányban éltek, az 1. táblázatban, a lakossághoz viszonyított arányszám sorrendjében tüntettük fel (k_1). Az elemzésbe a „letelepedési övezet” valamennyi kormányzóságát és a Kurlandit vontuk be, ahol a zsidó lakosság részaránya meghaladta az „övezet” négy délkeleti kormányzóságát. A K -t következetesen kiszámítottuk egy kormányzóság területére, majd kettőre, háromra, négyre együtt, és így tovább. Eközben a k_1 mutató (az összlakossághoz viszonyított arányszám) fokozatosan csökkent, a k_2 pedig, természetesen nőtt. Maximális K a Lengyel Királyságot, 7 északnyugati (ezek közül hat, a Kovnói, Vilnai, Vityebszki, Grodnói, Minszki és a Mogiljovi) a „letelepedési övezet” tartozott, egy, a Kurlandi pedig kívül esett rajta) és 5 délnyugati (Podolszki, Volhiniai, Kijevi, Besszarábiai és Herszoni) kormányzóságot magában foglaló területre esett.

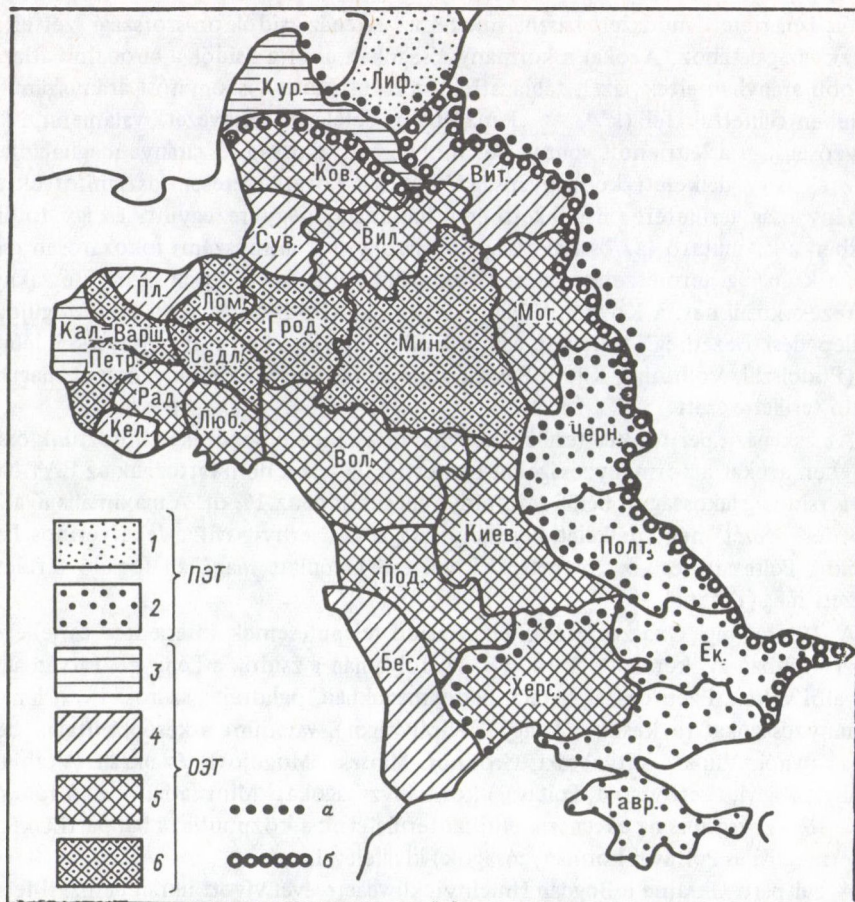
Az askenázi „periférikus terület” meghatározásához új jegyzéket állítottunk össze, amelyben azokat a kormányzóságokat tüntettük fel (ezek nem tartoznak az EAT-hez), ahol a zsidóság lakosságon belüli részaránya meghaladta az 1%-ot. A maximális K a „letelepedési övezet” négy délkeleti kormányzóságát (a Csernyigovit, a Jekatyerinoszlávit, Tauriait, Poltavait) és az „övezeten” kívül eső Livóniait magában foglaló területtel egyeztet meg (1. ábra).

A 19. sz. végi Oroszország askenázi zsidó településeinek kiterjedése és jellege a messzi múltban gyökerezett. A 14–18. sz. folyamán a zsidók a Lengyel–Litván állam alattvalói voltak. Ezen ország határai pedig magukban foglalták a szorosan vett lengyel kormányzóságokat (a későbbi Lengyel Királyságot), valamint a későbbi litván–belorusz (Kovnói, Vilnai, Vityebszki, Grodnói, Minszki, Mogiljovi) és ukrán (Volhiniai, Podóliai, Kijevi, Csernyigovi, Poltavai) kormányzóságokat. Mint látható, ez a föld maradt a 19. sz. végén is az askenázi etnikai területének a központja, a bal parti Ukrajna (a Csernyigovi és Poltavai kormányzóságok) kivételével.

A bal parti Ukrajna a Bogdan Hmelnickij vezetésével vívott ukrán nemzeti-felszabadító háború eredményeképpen a 17. század második felében egyesült Oroszországgal. Ezen eseményekig itt nagy askenázi zsidótömegek éltek, de az évtizedekig elhúzódó, váltakozó sikerű, kegyetlen csatározások következtében többségük elpusztult, az életben maradottak Lengyelországba menekültek. A néhány ottmaradtnak az Andruszovói szerződés (1667) vagy a Lengyelországba település, vagy a helyi keresztény lakosság jóváhagyásával a helyben maradás alternatíváját kínálta. Ennek eredményeképpen Oroszország igen kisszámú zsidó alattvalóhoz jutott. Ez ellentétben állt a moszkvai uralkodók hagyományos politikai törekvésével, akik mindaddig arra törekedtek, hogy zsidót a fennhatóságuk alatt álló területre ne engedjenek be. A 18. században aztán, I. Péter halálát követően, egymás után jelentek meg a zsidókat az Orosz Birodalomból kiűző uralkodói parancsok. Ezen utasításokat nem mindig hajtották végre, de a 18. sz. közepére Oroszország hivatalosan (bár minden bizonnyal nem *de facto*) zsidó lakosság nélkül maradt; nemcsak a letelepedést, de a beutazást is megtiltották a számukra. Így módon, amikor a 18. sz. végén Oroszország nagy zsidó alattvaló tömegekhez jutott, a bal parti Ukrajnában már gyakorlatilag nem laktak zsidók.

Nagyjából ebben az időben (a 18. sz. végén) csatolták Oroszországhoz Új-Oroszországot (a későbbi Herszoni, Jekatyerinoszlávi és Tauriai kormányzóságok) csaknem lakat-

1. ábra

Az askenázi zsidóság etnikai területe Oroszországban
(az 1897-es összeírás szerint)

Az askenázik részaránya kormányzóságokként:

(1) 2,0–3,0; (2) 4,0–5,9; (3) 6,0–8,9; (4) 9,0–11,9; (5) 12,0–14,9; (6) 15,0–18,9

a – a rég letelepedett askenázi lakosú kormányzóságok határa;

b – „megtelepülési körzet” (zsidókra vonatkozó)

lan területét, a 19. sz. második évtizedében pedig a kevert etnikumú Besszarábiát, ahol kisszámú zsidó lakosság is élt.⁴ Valamennyi újonnan megszerzett területen engedélyezték a zsidók letelepedését, így lassan megindult az átköltözés. A beköltözők többsége a Herszóni kormányzóságba tartott, ahol a zsidók a terület benépesítésében telepeseként vehettek részt. 1897-ben, az összeírás szerint Új-Oroszországban kb. 27 ezer zsidó telepese élt (nagy részük – 22 ezer ember a Herszóni kormányzóságban). Az egész 19. sz. folyamán tartott az ukrán jobb part zsidóságának bevándorlása a Herszóni kormányzóság városaiba, így elsősorban Odesszába is. Mindez ahhoz vezetett, hogy a 19. században a Herszóni kormányzóság az askenázik etnikai alapterületének részévé vált.

Külön magyarázatot igényel a Kurlandi kormányzóságnak az EAT-hez és a Livóniainak az ETP-hez tartozása, minthogy mindkét terület kívül esett a „letelepülési övezeten”. Az 1795-ben Oroszországhoz csatolt Kurlandi kormányzóság kezdetben nyitva volt a zsidó bevándorlók számára, s csak 1829-ben zárták ki a „letelepedési övezetből”. A helyben maradás joga csak azokat illette meg, akiket eddig az időpontig már felvettek a revíziós jegyzékre. Hasonló jogot kapott a Livóniai kormányzóság két helységének törzsökös zsidósága – Riga városában és Szlok stettl-ben. (Zömmel zsidók lakta kisváros jiddis neve, oroszul „mesztyecsko”).

A 19. sz. végi Oroszország askenáz zsidó lakossága etnikai alapterületének a történelem menete, az etnikai perifériának pedig az utolsó század korlátozó jogszabályai voltak határt.

Egy adott etnosz településviszonyait a legáltalánosabb formában két mennyiségi mutatóval lehet jellemezni: a tömörszerűséggel (kompaktnozty, az etnosznak vagy egy töredékének az EAT-en élő részaránya) és a sűrűséggel (plotnyoszty, az EAT egész lakosságához viszonyított részaránya). Az askenáz zsidóság alacsony sűrűség melletti magas tömörszerűségi mutatóval tűnt ki. Az etnikai alapterületen (EAT) 1897-ben Oroszország askenáz zsidóságának 88%-a élt (a terület összlakosságához viszonyított részarányuk 13,3% volt). Az askenázik etnikai területének perifériája (ETP) az EAT-hez viszonyítva kicsi volt. Az összesített területen élt az askenázik 96%-a (a lakosság 11,1%-a).

Az alacsony letelepedési sűrűségű etnikai csoportok a többi népcsoporttal általában igen keverten élnek. Ugyanakkor az etnikumon belüli és interetnikus kontaktusok nemcsak az összlakossághoz viszonyított aránytól, de nagymértékben a keveredés területi sajátosságaitól, azaz az egyes etnikai csoportok kölcsönös elhelyezkedésétől is függ. Egy nemzetiség központjai gyakran szigeteket vagy enclave-okat alkotnak a másik területén. Ezek mind településcsoportok, mind monoetnikus települések lehetnek. Az enclave-os letelepedés körülményei között a mindennapi életben és a személyes érintkezésben az etnikumon belüli kapcsolatok jellege nem különösebben specifikus, bizonyos szempontból alig különbözik a nagy, monoetnikus areálok esetében megfigyelhetőktől.

Más helyzet alakul ki az egyes településeken belüli etnikai keveredéskor, amikor néhány nemzetiségi csoport képviselői élnek ugyanott. Ez esetben az etnikumon belüli kapcsolatok egyenesen arányosak a nemzetiségi közösségek összlétszámával, az interetnikus kontaktusok pedig fordítottan arányosak az összlétszámon belüli részaránnal. Szerepet játszik a lakóhelyen belüli elhelyezkedés módja is. Ez szintén vagy enclave-os vagy diszperz lehet. A diszperz letelepedés szélsőséges esete, amikor egyes családok alkotnak diszperziós pontokat, kezdi ki a leginkább az etnikumot összekötő kapcsolatokat, s ha ezek mégis megmaradnak, akkor az csakis a letelepedés típusával szemben valósulhat meg.

Ezért az egyes településeken belüli etnikai részarányoknak kell a nemzetiségek keveredési fokának mennyiségi mutatójává válnia. Ennek az etnokulturális egység megőrzésében sokkal nagyobb a szerepe, mint az összlakosságon belüli részarányának.

Az 1897-es összeírás alapján publikálták Oroszország 500, vagy annál több lelket számláló településeinek a jegyzékét, feltüntetve a lakosság 10%-át meghaladó vallási közösségek számadatait is.⁵ Ezt a jegyzéket az askenáz települések két típusának a bemutatására használjuk fel (1. táblázat).

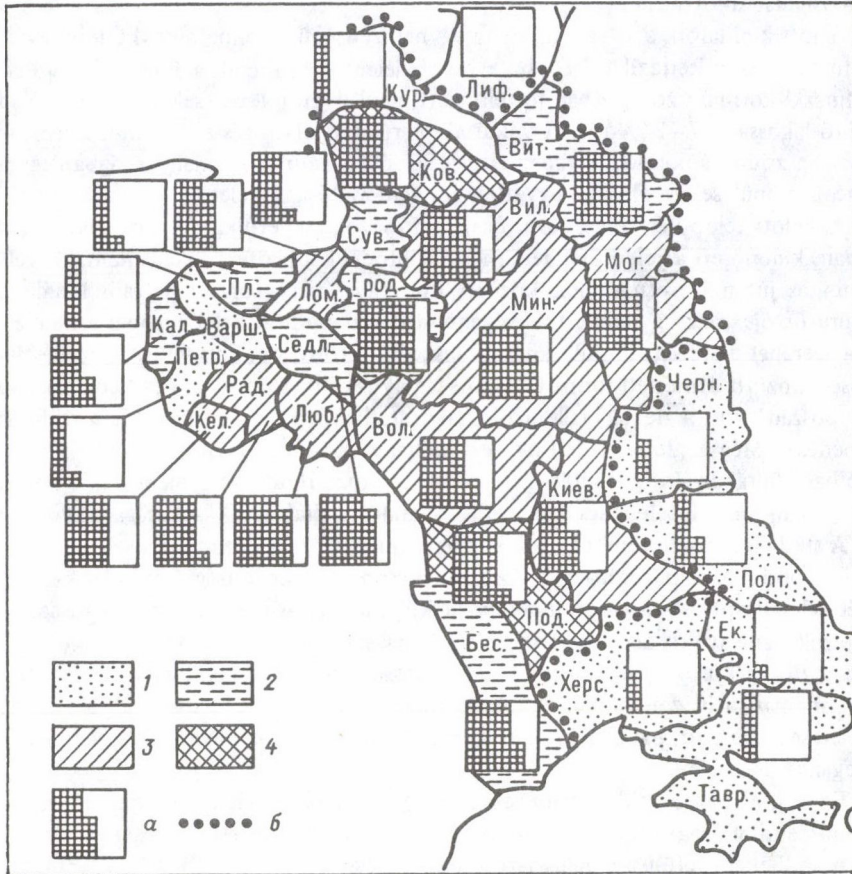
1. táblázat

*Az oroszországi askenázi zsidóság lélekszáma és települési jellemzői
(az 1897-es összeírás alapján)*

Kormányzóság	A zsidó lakosság lélekszáma (ezer fő)	Az össz-lakosságon belüli részarány (%)	A zsidóság részaránya azokon a településeken, ahol az össz-létszámhoz viszonyított lélekszámuk meghaladja a 40%-ot (azon belül) a 80%-ot	
Varsói	352	18,2	20,1	—
Grodnoi	280	17,5	78,5	4,2
Minszki	345	16,0	71,0	16,7
Piotrkowi	223	15,9	26,0	—
Lomzai	91	15,8	55,3	7,5
Siedlcei	121	15,7	77,8	4,4
Radomi	112	13,8	65,7	3,1
Kovnói	213	13,8	64,5	4,2
Lublina	156	13,5	76,0	7,6
Volhíniai	396	13,2	69,2	6,0
Vilnai	205	12,9	73,2	13,6
Herszoni	340	12,4	11,6	8,3
Podolszki	371	12,3	64,2	24,0
Kijevi	434	12,2	53,3	4,8
Mogiljovi	204	12,1	76,0	22,2
Vityebszki	176	11,8	86,2	1,3
Besszarábiai	229	11,8	68,5	13,2
Kielcei	83	10,9	59,2	6,8
Suwalki	59	10,2	45,5	—
Plocki	51	9,3	22,4	—
Kaliszi	72	8,5	47,5	—
Kurlandi	51	7,6	20,9	—
Csernyigovi	114	5,0	10,5	2,7
Jekatyerinoszlávi	101	4,8	5,4	4,8
Tauriai	57	4,0	21,2	11,0
Poltavai	111	4,0	26,9	—
Livóniai	30	2,2	—	—

Források: Pervaja vszeobscsaja perepisz naszelenyija Rosszikszkoi imperii 1897 g.; Naszeljonnije meszta Rosszijszkoi imperii v 500 i bolee zsityelej... SzPb. 1905.

Monoetnikusaknak feltételelesen azokat a településeket tekintjük, ahol a zsidó lakosok száma meghaladta a 80%-ot. A második típusba azokat a településeket soroljuk, ahol a zsidóság részaránya a 40 és 80% között mozgott. Ez relatív többséget jelent, hiszen majd minden ilyen településen nem kettő, hanem minimálisan három etnikai csoport élt. Minthogy az 500 lakosnál kisebb települések adatai nem szerepelnek, a feltüntetett adatok hiányosak. Az eltérés azonban csekély, mert a jegyzékből általában olyan falusi kistelepülések maradtak ki, ahol zsidók csak a legritkább esetben voltak többségben. A stetl-ek közül csak alig néhány maradt ki az 1905-ben publikált jegyzékből.⁶

2. ábra

Az askenázi zsidók letelepedése Oroszországban

(az 1897-es összeírás szerint)

A kis településeken élők részaránya a kormányzóság zsidó lakosságának összlétszámához viszonyítva: (1) 5–20; (2) 21–35; (3) 36–50; (4) 41–50

α – a legnagyobb létszámú etnikai csoportot alkotó zsidók részaránya (41%-nél magasabb);

б – az askenázi őslakosú kormányzóságok határa

Az 1. táblázat adatait diagrammokon ábrázoltuk, ezeket térképre vetítettük (2. ábra). Mint látható, az etnikai alapterület kormányzóságainak többségében a zsidóknak több, mint a fele olyan településeken élt, ahol részarányuk meghaladta a többi etnikai csoportét. A Vityebszki (86%), Grodnói, Mogiljovi, Siedlcei és a Lomzai (75% fölött) kormányzóságokban voltak maximálisak a mutatók. Kivételt öt kormányzóság képezett: a Varsói, Piotrkowi, Plocki, Herszoni és a Kurlandi. Három esetben ez sok nemzetiségű, nagy zsidó tömegeket is koncentráló nagyvárosok jelenlétével magyarázható: a Varsói kormányzóság zsidó lakosságának 62%-a Varsóban, a Piotrkóvi 44%-a Lódzban, a Herszoni 41%-a Odesszában élt. A zsidók mindhárom város lakosságának kb. harmadát alkották.

A másik oldalon, a 19. sz. végén az egynemzetiségű (monoetnikus) települések alig jellemezték az askenázikat. Több-kevesebb jelentőségre csak a Podolszki, Mogiljovi és Minszki kormányzóságokban tettek szert, ahol ilyen településeken koncentrálódott a zsidó lakosság 17–24%-a. Az etnikai alapterületen kívül (és a Kurlandi kormányzóságban) a zsidók sokkal szórtabban éltek. Például a Tauriai kormányzóságban egynemzetiségű településeken élő 11% egyetlen egy falu zsidóságát jelenti.

Az adott település típusa jelentősen befolyásolja az etnikai folyamatokat. A városokban, különösen a jelentősekben, megteremtődnek a professzionális nemzeti kultúra keretei és intenzív, etnikumok közötti kulturális csere folyik. A tradicionális népi kultúra őrzője ezért a népek többségénél a falu marad. A kelet-európai askenáziknál ezt a szerepet a stetl (oroszul: „mesztyecsko”) töltötte be. Ez a falusi települések és a városok közötti átmeneti forma Oroszország nyugati tartományaira és Lengyelországra (itt „poszad” volt a nevük) jellemző. Csak a stetl-ekben nem korlátozták a zsidóság letelepedését. Még a „letelepedési övezet” néhány városában is (mint Kijevben, Szevasztopolban, Jaltában és egyebütt), a zsidókat korlátozó rendszabályok voltak érvényben, a falvakban való letelepedésüket pedig állandóan tilalomfák sokasága akadályozta.

A stetl-ek megjelenésükben, a lakosság számát és foglalkozási megoszlását tekintve, alig különböztek a kisvárosoktól. Az etnikai csoportok kevertségi foka volt különböző a két településtípusban. A stetl-ekben, a különböző kisiparokat űző zsidóság, mintegy etnikai enclave-t alkotva, népesítette be a központokat. A többi városlakó – polgár és paraszt – a külső területeken élt. A kisvárosokban viszont, különösen, ha azok egyben adminisztratív centrumok is voltak, mindig jelen volt a lakosságnak a stetl-ekből tökéletesen hiányzó, egyáltalán nem kisszámú csoportja, az állami alkalmazottak, családtagjaikkal.

Ezek általában a zsidó kézművesekkel együtt a városok központjaiban laktak, és ez rendszerint elősegítette a nemzetiségek közötti rendszeres érintkezést.

A stetl-eken belüli településviszonyok hozzájárultak, hogy itt, bármely más helységhez képest, jóval tovább megmaradt a tradicionális zsidó kultúra. Természetesen ennek más okai is voltak. Ezek közül most csak egyet említünk: az ukrán és belorusz litván kormányzóságok stetl-jeiben a zsidóknak nem volt hol orosz írást és olvasást tanulniuk. A vallási iskolákban, a héderekben (más iskola pedig a stetl-ekben nem volt) kormányzati rendelettel tiltották meg az orosz nyelv oktatását (Lengyelországban ez szabad volt, ott a lengyel nyelv oktatása volt tilos).

A 2. ábrán térképre vetítettük a stetl-lakóknak az egyes kormányzóságok zsidó lakosságán belüli részarányát. A tősgyökeres zsidó lakosságú kormányzóságok döntő többségében a zsidóság egyharmada-fele élt a stetl-ekben (a stetl-ekben élő zsidók ki-

2. táblázat

A zsidó lakosság urbanizációs szintje (az 1897-es összeírás alapján)

Kormányzóságok	A zsidó lakosság megoszlása a településtípusok szerint (%)				
	Összesen	Városok		Stetlek	Falusi települések
		50–100 ezer lakossal	100 ezer feletti		
Varsói	82	—	62	10	8
Piotrkóvi	73	—	44	15	12
Poltavai	73	37	—	8	19
Herszoni	71	18	41	10	19
Vityebszki	65	38	—	22	13
Tauriai	65	14	23	13	22
Jekatyerinoszlávi	63	—	41	5	32
Kaliszi	61	—	—	32	7
Plocki	60	—	—	25	15
Grodnói	53	15	—	32	15
Siedlcei	52	—	—	30	18
Suwalki	50	—	—	21	29
Csernyigovi	48	—	—	18	34
Besszarábiai	48	—	22	27	25
Lublina	47	16	—	40	13
Radomi	45	—	—	40	13
Kielcei	44	—	—	40	16
Vilnai	43	—	31	40	17
Minszki	39	14	—	36	25
Mogiljovi	38	—	—	39	23
Lomzai	38	—	—	38	24
Kijevi	33	10	7	49	18
Volhiniai	30	8	—	49	18
Kovnói	29	12	—	65	16
Podolszki	28	—	—	57	15

Források: Bruckusz, B. D.: 1909; Naszeljonnije meszta Rosszizszkoj imperii 500 i bo-
leje zsityelej..., 1905.

sebb aránya egyedül Nyugat-Lengyelországra volt jellemző). E mutató a maximumát a Kovnói (65%) és a Podolszki (57%) kormányzóságokban érte el. Az újonnan betelepített körzetekben a stetl-ek lakóinak részaránya a 20%-ot sem haladta meg; különösen alacsony volt a Jekatyerinoszlávi (5%) és a Poltavai (8%) kormányzóságokban.

A stetl-ek konzerváló szerepével ellentétesen hatott a városok, különösen a nagyvárosok patriarchális életmódot és hagyományos kulturális normákat bomlasztó szerepe. A 2. táblázaton a „letelepedési övezet” kormányzóságaiban élő zsidóság urbanizációjának fokát bemutató adatokat sorakoztattunk fel. A 19. sz. végére a legurbanizáltabban a Varsói, Piotrkóvi, Herszoni és Jekatyerinoszlávi, valamint a Poltavai, Vityebszki és Tauriai kormányzóságok zsidósága élt.

Mint az az 1. és a 2. ábrán jól látható, valamennyi mutató alapján a „letelepedési övezeten” belül is jól elkülöníthető a tősgyökeres zsidó lakosság körzete, ahol az már jóval az Oroszországhoz csatolás előtt élt (ez nem egyezik meg teljesen az EAT-el). Ezen a területen a letelepedés enclave-os formájú volt, sőt, enclave-okként több esetben egész települések, néha azok részei szerepeltek. A 19. sz. végére a zsidóság harmada-fele az itteni stetl-ek lakosságát alkotta, ahol a patriarchális életforma hozzájárult az etnikai hagyományok és a nemzeti nyelv megőrzéséhez. Az askenázi zsidóság ezen letelepedés szerkezeti sajátosságai jogfosztottsága következtében évszázadok során alakultak így. A különböző városokban, falvakban és területeken való letelepedésük megtiltása a településeknek meghatározott körére koncentrált a zsidóságot, s az itteni részarányuk természetesen jóval meghaladta az egyebütt tapasztalhatót. Ily módon az askenázi etnikai alapterületének kiterjedt térségén megfigyelhető egy másik, valódi etnikai terület, ahol igen magas a lakosságon belüli részarányuk. Az askenázi több évszázados letelepedési helyének ez a sajátossága a 20. sz. eleji Oroszországban szerteágazó ideológiai és politikai elgondolásokhoz vezetett, de ez a problematika már kívül esik jelen cikk határain.

(Fordította Siklós Péter)

Jegyzetek

1. L. pl.: *Drobizseva, L. M., Kondratyev, V. Sz., Szuszokolov, A. A.*: Etnoszociológia: Céli, metodi i nyekotorije rezul'tati isszledovanyija. M. 1984.
2. Itt és a későbbiekben is az 1897-es összeírás adatai a szerző átszámításával szerepelnek. Az askenázi lélekszáma (az össz- és a kormányzósági is) a vallás és a nyelv alapján számítható ki. Az izraeliták összlétszámából levonódnak az anyanyelvükként a tatárt (krimcsak zsidók), a kartvelt (grúz zsidók), valamint az iráni nyelveket feltüntetők – ezeket az összeírás táblázataiban az „egyéb indo-európai nyelvek”-nél találhatjuk (közép-ázsiai zsidók és a kaukázusi, hegyi zsidók, tatok).
3. *Korosztjelev, A. D.*: Ob odnom vozmozsnom primenyenij koefficienta etnoterritorialnoj obcsnoszty = Szovjetszkaja etnografija 1978. No. 2. 63–71.
4. L.: *Kabuzan, V. M.*: Narodonaszelenijje Besszarabszkij oblaszty i levoberezsnih rajonov Pridnyesztrov'ja (konyec XVIII–pervaja polovina XIX. v.) Kisinyov, 1974. 58–60., 67–86., 124–144. stb.
5. Naszeljonnije meszta Rosszjiszkoj imperii v 500 i bolee zsityelej sz ukazanyijem vszegonalicsnogo v nyih naszelenijja i csiszla zsityelej preobladajuscsih veroiszpovedanyij po Pervoj Vszeobcszej perepiszi naszelenijja 1897 g. SzPb. 1905.
6. Ezt külön összevetettük a zsidó kolonizációs társaság összeállította teljes települési jegyzékkel. *L. Bruckusz, B. D.*: Sztatyisztyika jevrejszkogo naszelenijja. Raszpreghelényije po tyerritorii, gymograficeszkije i kulturnije priznaki jevrejszkogo naszelenijja po dannim perepiszi 1897 g. SzPb. 1909. 2.

HARCOSOK ÉS PARASZTOK

Georges Duby, a Collège de France professzora, e több mint egy évtizede megjelent könyvében a középkori Nyugat-Európa gazdaságának első fellendülő időszakával, nevezetesen a 7. és a 12. század, a barbár inváziók és a városok erőteljes fejlődése közötti korszakkal foglalkozik. Könyvének elsődleges célja, mint ahogy erre ő maga hívja fel az olvasó figyelmét, nem egy szigorúan vett gazdaságtörténet megírása volt, hanem egy hosszú korszak főbb fejlődésvonalainak felvázolása egy kiterjedt földrajzi térségben.

A könyv a 7–8. századi Európa sok szempontú leírásával kezdődik. A nagy népvándorlások végére Európa egy barbár térség, amelynek déli határán továbbél az antik Róma örökségét magának igénylő Bizánc, illetve megjelennek az egyre erősebbé váló iszlám államok. Magában Európában is két kultúra harcol egymással: a barbár germán–szláv típus az északi és a keleti térségben, és a déli területeken a római civilizáció maradványai. A köztes területeken fog igazán összekeveredni és egymásra hatni e két kultúra.

Nehezen felmérhető, mégis figyelembe kell vennünk az e korszakra vonatkozó klimatikus változásokat. Ehhez nagy segítséget nyújt az alpesi gleccserek vizsgálata, amelynek eredményeképpen megállapítható, hogy a korszakban Európában melegebb és kevésbé csapadékos éghajlat uralkodott, mint napjainkban. Európát, különösen északi területeit hatalmas erdőségek borították, amelyeket csak kis tisztások szakítottak meg, ahol az emberek megpróbálták az önfenntartásukhoz szükséges terményeket kisajtolni a földből. Vajon mennyien harcolhattak ily módon a természet erői ellen?

Dokumentumok hiányában szinte lehetetlen pontos képet festeni a kor demográfiai viszonyairól. A római birodalom demográfiai hanyatlása már a 2. századtól megindult, ehhez még hozzájárultak a barbár inváziók és a 6. századi pestis, amely száz éven keresztül újból és újból felülötölte a fejét különböző területeken, így a 7. században csökkent számú lakossággal kell számolni. A számítások azt mutatják, hogy Galliában a népsűrűség 5,5 fő/km², Angliában 2 fő/km², Germániában 2,2 fő/km² körül mozgott. A hatalmas területeken kevés ember élt, így nem is annyira a föld jelentette a gazdagságot, hanem az emberek és szegényes szerszámaik feletti hatalom. A szerszámokról is csak kevés biztositást lehet mondani. Az írásos anyagok értelmezése is bizonytalan, nem tudjuk pontosan, hogy mit jelentetett az aratrum vagy a carruca? A fém és fémszerszámok hiánya egyértelműnek látszik. Szinte minden szerszám fából készült, még az oly fontos eke is. Maga a termelés is nagyon alacsony szinten állt. Ehhez az is hozzájárult, hogy a termelt növényfajtaikat gyakran a római és keresztény hagyományok, étkezési szokások határozták meg, így nem mindig azt termesztették, ami a föld minőségének a legjobban megfelelt. Ezekben az étkezési szokásokban a kenyér és a bor játszott elsődleges szerepet, tehát a gabona és a szőlő termesztése került előtérbe. A gabonát kétnyomásos rendszerben termesztették, de sokkal kevésbé szigorú rendszerben, mint a volt római területeken. E mellett megnőtt az állattenyésztés szerepe, különösen a disznótartásé, ami a nagy erdőségekkel magyarázható. A növénytermesztés és az állattenyésztés erős összekapcsolódása a barbár területekre jellemző, és jelentősen különbözik a római rendszertől. Éppen a kettő összeolvadásából alakul majd ki a középkori Nyugat-Európa. Nagy lehetőségek rejtettek a nagyállat-tartásban, amely egyaránt növelte a trágyázást és az igaerőt, elősegítve a föld intenzívebb művelését. Egyelőre azonban alig, vagy egyáltalán nem trágyáztak, s a nagyállatok hiánya miatt nem is tudták rendszeresen megművelni a földeket. Emiatt egyrészt nagy területeket kellett akár éveken át pihentetni, másrészt a növényhozamok is nagyon alacsonyak voltak, mint ezt jól mutatják azok a terméseredmények, amelyeket Duby az Annaples-i királyi dominium összeírása alapján kiszámolt: a polyvás búza betakarított mennyiségének az 54%-át használták fel a vetéshez, ez az arány az árpánál 62%, a rozsnál 100%. Mindez jól magyarázza a gyakori éhínségeket abban az Európában, ahol főleg kenyérral táplálkoztak az emberek.

Mégis mi a fejlődés rugója? – kérdezi Duby. A választ az osztályszerkezet kialakulásában találja meg. Létrejött a földesurak osztálya, amely már jelenléténél fogva is kényszerítette a parasztot arra, hogy többletet termeljen, csökkentve a primitív gazdaságra jellemző szabadidőt. Ezek után Duby a társadalmi struktúrákat mutatja be. Alapvetően három nagy kategóriát különböztet meg.

1. A rabszolgák (servus, ancilla vagy semleges alakban mancipium), akiknek semmijük sincs, egyszerű eszközök uraik kezében. Az utánpótlást a természetes szaporodás, a háborúk és a kereskedelem biztosította. A kategória határa nem volt áthághatatlan, volt mobilitás; ehhez járultak még a vegyes házasságok. Így összetett kategóriák is kialakultak.

2. A szabad parasztok, akiket Duby a következő kritériumok alapján határoz meg: fegyverviselési joguk van, követhetik a törzsfőt a törzsi hadjáratokban, részt vesznek a bíraskodásra és törvényalkotásra meghatározott időközönként összeülő gyűléseken, közsön művelhetik a többi szabad paraszttal az addig műveletlen földeket. A romanizált területeken a két kategória között sokkal kevésbé éles az ellentét, ami elősegíti majdani egységesülésüket. A paraszti család struktúrája nehezen ismerhető fel, az biztos, hogy a termelés családi keretek között folyt. Ennél világosabban látszik, hogy milyen módon kapcsolódott a földhöz a családi közösség. A család egy központi hely köré csoportosult, ahová összegyűjtötték a terménytöbbletet. Ez a mansus, amely elsődlegesen lakhelyet jelölt egy közvetlen mellette fekvő, jól elhatárolt parcellával. Ehhez járultak még a mansushoz tartozó, de erősen elszórt területek. Érthető, hogy az arisztokrácia elsősorban az előbb említett központi lakhelyre igyekezett hatalmát kiterjeszteni.

3. Az urak, akiknek az élén a király állt, aki a barbároknál a prancsolás, a hadvezetés, a bíraskodás jogával rendelkezett. Ezek a jogok a családjában öröklődtek. A palatiumban lakott, amely még a többi nagycsalád lakhelyénél is nagyobb volt. Körülvették őt a szélesebb értelemben vett familia, szolgák, „barátai”. Ebből a kíséretből fejlődik majd ki az arisztokrácia. A keresztény egyház nagy földbirtokai is ekkor alakultak ki, általában adományokból. Az arisztokrácia földjein nagyrészt rabszolgák dolgoztak, de megjelentek a colonusok is, akik jogilag szabadok voltak, s használati jogot kaptak bizonyos földekre. Később a rabszolgamunka hasznosításának új módja alakult ki. A földesúr hagyta, hogy megházasodjanak, és rájuk is egy kis mansust bízott. Az egyre terjedő módszer egymáshoz közelítette a szabad bérlőket és ezeket a rabszolgákat. Egy új uradalmi struktúra kezdett kiépülni az uradalomhoz kapcsolódó bérlők gyarapodásával, akik az uradalom munkájában is részt vettek. A gazdasági hatalomhoz jogi hatalom is kapcsolódott, amely eredendően a királyt illette meg, de mert nem tudott vele járó kötelezettségeinek eleget tenni, a helyi hatalmasságokra ruházta át.

A következő fejezetben Duby a kor mentalitását vizsgálja. Mint minden olyan civilizáció esetében, amely nagy népvándorlásokból született, a háború és a rablás itt sem vált ketté. Érdekes példaként hozza fel Wessex királyának meghatározását: ha a támadók kevesebben vannak, mint heten, akkor tolvajok, ha hét és harmincöt között vannak, akkor rablóbandát alkotnak, ha harmincöttnél többen vannak, abban az esetben már katonai vállalkozásról van szó. A háború még állandó gazdasági tevékenység volt, de akkor is gazdasági értékek áramlásával járt, ha a háború elkerülése végett valaki megvásárolta a békét. Ha pedig egyenlő felek álltak egymással szemben, akkor a jó viszony fenntartását kölcsönös ajándékokkal kellett biztosítani. Ebben a szellemben az ajándék, az adomány alapvető jelentőséggel bírt, amelynek segítségével a javak állandó forgását biztosították. A javak egyik része azonban nem az emberek között cserélt gazdát. A földöntúli hatalmak és a halottak is megkapták a nekik járó ajándékokat. Ezt nagyon jól mutatja az a tény, hogy a halottnak joga volt magával vinni a sírba ékszereit, szerszámaikat. A kereszténység elterjedésének, Duby szerint, egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy az értékeket már nem temették el a halottal, hanem gyakran az egyháznak adták. Az egyház ezenkívül is jelentős mennyiségű adományokat kapott, hiszen tagjai különleges munkát végeztek, a többiek lelki üdvéért imádkoztak. Ezért, noha a kereskedelem nyomai nehezen lelhetők fel ebben a korban, hiba lenne azt gondolni, hogy nem volt csere.

A kor mentalitásának másik fontos meghatározója, hogy a gazdagok a római életformát igyekeztek utánozni. A luxus életforma biztosításához azonban, a termelés alapvetően mezőgazdasági jellege és az alacsony termelési színvonal miatt, importálni kellett a termékeket. A forrásokból az is kiderül, hogy voltak hivatásos kereskedők, bár kisszámban. A pénz sem tűnt el teljesen, noha sokszor veretlen állapotban használták, ez alól az erős antik hagyományokkal rendelkező területek kivételt jelentettek. A pénz ekkor inkább a politikai intézményekhez kötődött. Jól mutatja ezt a tényt, hogy miközben Galliában a központi hatalom felaprózódott, különféle verésű pénzfajták alakultak ki, amit nem magyarázhat a kereskedelem ilyen fokú megélénkülése, tehát a pénzhasználat növekedése, a gall területek északi részén. A pénz értékmérő funkciója megmaradt, de annyira meg-

ritkultak a kereskedelmi cserék, hogy jelentősége lecsökkent. Az állami struktúrák fejlődése lendíti majd fel a pénz használatát, nevezetesen a Karoling állam kiépülése, amely még egy újítással járt, az ezüstpénz általánossá tételével. Tehát a fejlődés másik alapvető rugója a 8. és a 11. század között a kiépülő frank és viking állam, amihez a barbár népek nagyfokú katonai aktivitása és háborúi vezettek.

Ezek után Duby a Karoling államot mutatja be, amely a frank rablótámadások eredményeként fejlődött ki. Duby szerint a Karoling állam kialakulásának fontos következménye az, hogy az írásbeliség ismét fontos szerepet kapott, és így szerencsére a korszakról sokkal többet tudunk. A demográfiai változások is sokkal jobban nyomon követhetők a nagybirtokokon végrehajtott összeírások alapján. Jól látható változás a lakosság növekedése, olyannyira, hogy egy mansuson több család telepedett le, amiből valószínűsíthető, hogy az agrárfejlődés inkább a már meglévő területek intenzívebb művelésével bontakozott ki. Ebben nagy szerepe volt a még mindig alacsony technikai felkészültségnek. Egy-két generáció alatt azonban a demográfiai fejlődés fel fogja borítani a népesszám és az adott technikai keretek közötti egyensúlyt. A demográfiai fejlődés kitöltötte a nagy inváziók után üresen maradt területeket, és a válságból való kiutat az a technikai fejlődés teszi majd lehetővé, amely biztosítja az új földterületek megfelelő feltörését.

A Karoling-korszak alapvető gazdasági egysége a nagybirtok, a *mansus indominitatus* volt. Központjában a *curtis* állt, amely egy elhatárolt épület- és földegyűttest jelölt, hozzákapcsolódott egy vagy több malom, kápolna, művelt, illetve megműveletlen földek. A körülötte szerveződő parasztoktól elsősorban munkajáradékot követelt a földesúr, ugyanis a bérlok elsődleges feladata földesúri szempontból az volt, hogy segítséget nyújtsanak a nagybirtok megműveléséhez. Erre ugyan eredendően ott voltak a rabszolgák, de hamar jelentkezett ennek a rendszernek a hátránya. Mivel a mezőgazdasági termelés időszakos jellegű, a rabszolgákat nem tudák mindig teljesen foglalkoztatni, a nagy munkák idején pedig külső segítséget kellett igénybe venni: ezek voltak a bérlok. Persze a valóságban ilyen tiszta rendszer sohasem létezett, hiszen például a capituláris szabad tulajdonokról is tesznek említést, mégis az ilyen séma elég jól érzékelteti a kor viszonyait.

Az évtizedek folyamán bizonyos változások következtek be. Kezdtelt eltűnni a szabad és a nem szabad mansus közötti különbség azáltal, hogy a rabszolga családok is gazdálkodhattak mansusokon, és kezdtek elterjedni a vegyes, rabszolga–szabad házasságok. Fejlettebb területeken, összefüggésben az államhatalom bizonyos fokú megerősödésével, megjelentek olyan pénzkötelezettségek, amelyeket azelőtt természetben kellett teljesíteni. A rendszeren belül elsősorban az arisztokrácia fokozódó kereslete volt a növekedés motorja, miután a nagybirtok termelése elsősorban önmagát látta el, s többet nem is akart termelni. Mivel azonban a terméseredmények évről évre változtak, a nagybirtok mind terület, mind pedig munkaerő szempontjából igen pazarlóan működött. Ráadásul az ingyen munkaerő nem tette különösen hajlamosá a technikai újításokra. Az arisztokrácia növekvő kereslete akkor, amikor az államhatalommal együtt a közbiztonság is megerősödött, inkább a gazdaságon belüli profit növelésével volt kielégíthető.

A Karoling-kori gazdaságtörténet jelentős területe a kereskedelem, amely a központi hatalom megerősödése egyik hatásaként jött létre. Duby szerint ugyanis a piacok számának növekedése nem egyszerűen a kereskedelmi cserék növekedését jelentette, hanem a királyi hatalom növekedését is. A piacok környékén a béke és biztonság fenntartása állami feladat volt. Ezzel együtt egységesítették súly és mérték szerint a Karoling-kori pénzt, az ezüst dénárt. Az uralkodó másik fontos feladata volt a távolsági kereskedelem ellenőrzése. Miután a kereskedők gyakran idegenek voltak, és a helyi szokás nem védte őket, egyedül a központi hatalom védelme nyújthatott biztonságot nekik. Ez a kereskedelem jellegénél fogva luxuscikkek áramlását biztosította. Földrajzi szempontból két nagy kereskedelmi terület alakult ki, az északnyugati és a délkeleti. Összefoglalva, Duby arra a következtetésre jut, hogy a Karoling-korszak hatása két alapvetően fontos területen érvényesült. Egyrészt jelentősen terjedt és erősödött a pénzhasználat, másrészt a nagy hódító háborúk befejezésével a földesuraknak szükségleteik kielégítése végett saját földjeikből kellett valamilyen módon többet kisajtolni.

A korszak folyamán és annak vége felé megjelentek a népvándorlás utolsó támadói Európában: a skandinávok 786 és 799 között, a 800-as években délen a muzulmánok, majd a 900-as években a magyarok. Ezeknek a rablóháborúknak több következménye is volt. A városok köré, védelmi célokból falakat emeltek, és a nagyobb biztonság miatt nem elhanyagolható mennyiségű gazdagság

is felhalmozódott a falak mögött. Miután alapvetően mezőgazdasági társadalomról van szó, talán még fontosabb volt az a tény, hogy a veszélyeztetett területekről a dolgozók egy része elmenekült, hogy egy másik földesúr birtokain telepedjen le, gyakran sokkal könnyebb kötelezettségeket hárcolva ki, hiszen ki tudhatta, hogy előzőleg milyen kategóriába tartozott. Duby azt is feltételezi, hogy – bár itt alapvetően rablőháborúkról volt szó – mégis kialakulhatott kapcsolat a hódítók és a helybeliek között, aminek következtében a pénzforgalom felélénkülésével lehet számolni. Amíg például a Karoling uralkodók igyekeztek a pénz állandó súlyát megtartani, addig 864-ben Kopasz Károly elrendelte, hogy verjenek kisebb súlyú pénzeket is, ami megsokszorozta a pénzmennyiséget és ezáltal gyakoribbá tette használatát. Az állandó veszélyhelyzet miatt katonailag megerősödő Nyugat lassan visszaszorította vagy letelepedett gazdálkodásra kényszerítette ezeket a barbár népet, és megindult hosszú fejlődésének útján.

Európa különböző pólusain indult meg a gazdasági fellendülés, így az Északi tenger környékén, amely a 9–11. században az egyik leggyorsabban fejlődő térség volt. Angliában, a becslések szerint ebben a korban már a lakosság 1/12-e lakhatott városi jellegű településeken, és a városok sűrűsége elérte ugyanazt a fokot, mint a 14. században. A német területeken a fejlődés kevésbé volt gyors, de a birodalom létrehozásával megindult a Karolingokéra emlékeztető kereskedelempolitika, piacok kialakításával, erőteljes császári ellenőrzéssel, a nemesfényművelés és a pénzhasználat növekedésével. Jórészt császári alapításokkal megindult a városiasodás. Gyors fejlődés következett be Normandiában is, nem utolsósorban a viking inváziók dinamikus hatására. Ennek az alapvetően pénzügyi fellendülésnek az okait Duby a háborúkban és abban a politikában találja meg, amely elősegítette az egyes helyeken felhalmozott nemesfémek elterjedését. Észak- és Kelet-Európában, miután egyre nehezebben tudták az erősödő Nyugattal szemben rablőháborúkkal biztosítani szükségleteiket, egy-egy fejedelem keménykezű, központi irányításával megindult az államok kialakulása, elterjedt a kereszténység. A kevésbé helyhez kötött életmóddal párosult vándorló mezőgazdasági termelést felváltotta egy sokkal jobban helyhez kötött gazdálkodás. A rablőháborúk során összeharcsolt és felhalmozott kincsek a Nyugattal kialakuló kereskedelemben és a belső fejlődés következtében egyre inkább pénzformát öltöttek, a pénzverés jogát pedig az erős központi hatalom tartotta a kezében.

Dél-Európában, ahol farkasszemet nézett egymással a nyugati kereszténység, Bizánc és az iszlám, az állandó háborúskodás miatt sokáig nem figyelhető meg gazdasági fellendülés. A változást a harcok során kialakult új haditechnikai eszközök segítségével végrehajtott ellentámadások után lehet érzékelni. A defenzívából offenzívába átváltó Dél-Európa rablőtámadásai jelentették a gazdasági fejlődés talán legfontosabb rugóját. Kialakult egy szabad paraszti réteg, amely védelmi okokból szorosan kötődött a városokhoz. A muzulmánokkal folytatott állandó harc az észak-spanyol területeken hatalmas fémszármányt hozott. Mind többen menekültek az északi területekre, akik egyben az iszlám technikát is magukkal vitték, s növelték a népzsűrűséget. Mindez együttesen vetette meg a térség fejlődésének az alapját. Itáliában az iszlám és bizánci területek közelsége állandó háborús és gazdasági kapcsolatokat alakított ki, amelyeknek egyik legjövődelműbb ága a rabszolgaszerző háború és a rabszolga-kereskedelem volt. Hamar létrejöttek olyan nagy kereskedővárosok, mint Velence, Amalfi, Pisa, Genova. Itt a veszélyhez szokott kereskedői mentalitás alakult ki, és az antik városi hagyomány erősebb továbbélése folytán a vidék szorosabban kötődött a városokhoz. A fejlődés rugója itt is a mezőgazdaságban keresendő, de mivel a térség annyira városközpontú volt, és a földesurak is inkább a városokban laktak, a pénzforgalom mindvégig jobban előtérben maradt, a nagybirtokok felbomlottak, s a 10. század folyamán a szolgáltatásokat inkább pénzben fizették a parasztok. A felesleget hivatásos kereskedők szállították a városokba, aminek következtében vidéken is fontossá vált a pénzhasználat, s ez pozitívan hatott vissza a paraszti gazdaságra. Nem hagyhatók figyelmen kívül az itáliai területek magasabb kulturális szintje, az olvasás, az írás és a számolás nagyobb elterjedtsége sem. Bár mind az északi, mind pedig az itáliai kereskedők megjelentek a kontinens belsejében, a belső területek gazdasági megélénkülésének az okát mégis a saját fejlődésükben kell keresni.

Miközben Európa szélén a háborúk által katalizált kereskedelem segítette elő a fejlődést, addig Európa belső területein kialakult az, amit a történészek feudális musznak szoktak nevezni. Duby szerint már a Karoling-időszak idején kezdett kiépülni, s az inváziók felgyorsították a folyamatot. Ez a politikai és társadalmi berendezkedés olyan agrárgazdasághoz illeszkedik, amelyen az arisztok-

rácia uralkodik, és így egy új rend keretei közé szorítja a gazdasági fejlődést. Az expanzió első jeleit nehéz észrevenni, hiszen a krónikások elsősorban az egyházi emberek, így érthető módon nem nagyon foglalkoztak a világi dolgok, az anyagi kultúra változásaival. Azonban írásaikból négy dolog kitűnik. Elég gyakran írtak éhínségekről. Vajon ezek az éhínségek nem a termelési szint és a fogyasztók egyensúlyának az ideiglenes felbomlását, a túl gyors demográfiai ugrást mutatják-e, amelynek hatásai, a csapások, éppen a fejlődés első jelének tekinthetők? A második újdonság, amire a krónikások felfigyeltek, az utak forgalmának szokatlan megélénkülése volt. A harmadik figyelemre-méltó jel a templomok újjáépítésének a megindulása volt. S végül a negyedik újdonság egy új rend, a feudális struktúra kiépülését mutatja.

Mivel a Karoling-uralkodók nem tudták területeik védelmét biztosítani, hatalmas tartományok csúsztak ki fennhatóságuk alól, a monarchikus hatalom szétaprózódott, az ország védelme a helyi hatalmasságok, hercegek kezébe került, akik ezzel együtt az eredetileg királyi jogokat, a parancsolás, a bíraskodás, a büntetés jogát is megszerezték maguknak. Gyakran ezek a nagyobb területi egységek is tovább aprózódtak. Miközben elhalványultak a régi rablóbáborúk és inváziók emlékei, létrejött egy újfajta felfogás, egy új béke-koncepció: az Isten békéje. Indokolása így hangzott: Isten a felszentelt királyok kezébe helyezte a béke és az igazság megvédésének a feladatát. Mivel azonban a királyok kudarcot vallottak, helyettük a püspökök feladata lett a rend fenntartása, és ezt a világi főurak támogatásával kellett biztosítaniuk. Helyi zsinatok jöttek létre, ahol a területi arisztokrácia nagyjai is megjelentek. A zsinatokon szabályozták a háborús szokásokat, bizonyos tilalmakat rendeltek el, mintegy keretet adva a háborúknak. Ezen egységes, morális szabályokat az egyház minden keresztény számára, a kiátkozás terhe mellett kötelezővé tette. Így például az év meghatározott napjain, a fontos vallási ünnepeken megtiltotta a hadviselést, és az egyes társadalmi rétegekkel, az egyház népeivel és a szegény elemekkel szemben tilosnak nyilvánította a háborút. Nem szabad azt hinnünk, figyelmeztet Duby, hogy ezeket a szabályokat mindenki pontosan betartotta, de mindenképpen erősen hatottak a korra. Ez különösen fontos volt akkor, amikor a központi hatalom szétesése következtében kis politikai egységek alakultak ki, amelyek nagyon könnyen állandó rablóbáborúkká keveredhettek egymással.

Az egyház a lekötetlen katonai energiákat a fejlett gazdasággal rendelkező iszlám területek felé irányította a keresztes háborúk meghirdetésével, amelynek eszméje a békekoncepcióból eredt. Ugyanakkor ellensúlyozásul legitimizálta a földesúri kizsákmányolást, mintegy a dolgozók biztonságának áraként tüntetve fel azt. Mindez jól jelezte a valóságos helyzetet, és a feudális struktúrák megszilárdulásának tükröződéseként megjelenik a három rend teóriája. Eszerint Isten különböző feladatokat osztott ki az emberek között. A papi rend a társadalom többi tagjának a lelki üdvéért imádkozott. A hierarchia tetején helyezkedett el, így a megtermelt javak jelentős része ment át tagjainak kezébe, amelynek egy része a szegények között szétosztott adományok formájában került vissza a termelőkhez. Persze létezett a papságnak egy olyan rétege, amely földjein maga dolgozott, így közelebb állt a parasztokhoz, ám a legtöbben csak a privilegizált szerep folytán nekik jutó jövedelmekből éltek. A harcosok rendje védelmezte a dolgozó osztályokat, szavatolta biztonságukat a külső támadásokkal szemben. Ez az időszak volt az irodalom által megénekelt lovagi korszak, amelynek életformája jelentős terheket rakott a parasztság vállára, hiszen egy komolyabb harci páncélzat, felszerelés és a mén kisebb vagyonnal ért föl. Legalul helyezkedtek el a dolgozók, akik munkájukkal fenntartották az első két rendet, ehhez pedig e rendeknek a dolgozók érdekében végzett valódi vagy képzelt munkája adott igazolást.

Gazdasági téren a feudalizmus nemcsak az előbb vázolt társadalmi hierarchiát, hanem a feudális nagybirtokrendszer alapján kialakult gazdasági rendszert is jelöli. Nem volt teljesen új képlet, de a politikai hatalom fejlődése szinte észrevehetetlenül átgúrta. Megerősödtek az arisztokrata földvagyonok, felaprózódásuk csökkent, részben az egyház számára nyújtott adományok háttérbe szorulásával. Ennek egyik oka az volt, hogy az eddig jellemző földadományokat kezdték fölvaltani a pénzadományok. A világi földvagyonokat egy új örökösödési elv előtérbe kerülése is összetartotta: a család már lehetőleg csak az egyik fiúnak, a legidősebbnek engedte meg a házasságkötést. A másik oldalon pedig egységesültek a paraszti kötelezettségek, amelynek három fő fajtája alakult ki. A földesúrnak a paraszt fölött gyakorolt személyi hatalma alapján követelt robot, a földtulajdon alapján behajtott szolgáltatások, amelyeket általában terményben vagy pénzben adtak, és a királyi hatalom számára behajtott adók, amelyeket éppen a központi hatalom gyengesége miatt a földes-

urak egy része gyűjtött be. Nem mindenkinek volt joga ez utóbbit beszedni, és ez a földesurak gazdasági megkülönböztetésének az egyik legfőbb kritériuma volt. A földesurak két nagy rétegét lehetett megkülönböztetni. Egyik oldalán álltak a nagyok, akik nem saját maguk igazgatták földjeiket, aminek következtében közöttük és a parasztok között kialakult a birtokokat igazgatók egy csoportja. A másik oldalon volt a többi földesúr, akik kisebb földbirtokokon, de közvetlenül irányították a gazdaságukat, s mivel közeli kapcsolatban álltak a parasztokkal és a földdel, a 12. századi nagy gazdasági dinamizmus egyik legaktívabb tényezőjének tekinthetők. A mezőgazdasági termelés megerősödésében kell keresnünk a gazdasági fellendülés alapját.

Milyen tényezők járultak hozzá a fellendüléshez? 1. A kialakult társadalmi struktúra következtében állandóan jelenlevő földesúri nyomás. 2. A klimatikus vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy Európára ebben a korszakban egy melegebb és kevésbé nedves időszak köszöntött, amely kedvezett a meginduló mezőgazdasági fellendülésnek. 3. A demográfiai változások, amelyeket a még mindig nem kielégítő forrásanyagon nagyon nehéz pontosan felmérni. Az azonban megállapítható, hogy Anglia lakossága 1086 és 1346 között megháromszorozódott. Duby több tényező együttes hatásának tulajdonítja a demográfiai változást. Létrejött a már előzőleg tárgyalt feudális rend és béke, amely oly erős segítséget talált Isten békéjének koncepciójában. (Igaz, jegyzi meg Duby, jelentőségét nem szabad eltúlozni, hiszen ezek után sem szűntek meg soha a háborúk Európa területén.) 4. A fellendülő élelmiszertermelés adta meg a növekvő lakosság ellátásához szükséges élelmennyiséget. 5. A dolgozók körén belül is lassan befejeződött a már korábban megindult folyamat, kialakult a jogilag egységes parasztság, ezzel együtt a jobbágyi rendszer vált általánossá. A jobbágy-ság jogi egységesülésével és a nagy rabszolga csapatok szétesésével jelentősen megnövekedett az önálló, családi termelősek száma, hiszen a volt rabszolgák megházasodtak, és megkezdtek az addig csak a szabad paraszti rétegekre jellemző önálló termelést a használatukra bocsátott parcellákon. 6. A szabad földterületek már a 7. század óta megfelelő mennyiségben álltak rendelkezésre. A fejlődést alapvetően hátráltatta a munkáskéz hiánya és a technikai felkészületlenség. A Karoling-korszak és a XI. század vége között megindult népességnövekedés és technikai változás az elegendő földmennyiséggel együtt egyszerre biztosította a mezőgazdasági termelés három alapvető tényezőjét (ember, föld, szerszám).

E három tényező közül a technikai faktorról nem foglalkozott eddig Duby, bemutatása ezután következik. Talán ez az a terület, ahol a források hiánya a legkiütőzőbb, így nagyon sokszor nem teljesen ellenőrizhető feltevésekkel kell dolgozni. Az egységes étkezési szokások elterjedését, ami a kenyérfogyasztást állította a középpontba, nagyon jól mutatja a malmok számának a növekedése. A malomépítés azonban nagyon drága befektetés volt, így szinte csak a földesurak engedhették meg maguknak. A befektetés azonban megtérült, hiszen a XII. század folyamán a malmokból befolyó földesúri jövedelmek jelentették az összes földesúri jövedelmek jelentős százalékát. A növénytermesztésben megindult bizonyos növényfajták tudatos kiválasztása, amelyet gyakran a földesúri kíváncságnak megfelelően kellett végrehajtani. Például Picardiában a termesztett növények közül eltűnt a tönkölybúza, helyette a lovagi életformával a lovak fenntartásához nélkülözhetetlen zab, illetve a fehérkenyér sütéséhez használt búzafajták jelentek meg. Elmondható, hogy a korszak mezőgazdasági fejlődése alapvetően a kenyérgabonák termesztésének a kiterjesztését jelenti. Ugyanakkor nem minden téren változott a mezőgazdasági gyakorlat. Ugy tűnik, hogy a VII. és a XII. század között alkalmazott gyakorlat között nem volt alapvető differencia. Az állattartás továbbra is extenzív maradt, így a föld minőségének a megtartása érdekében oly fontos trágyázást alig alkalmazták, talán egyes területeken a márgázás terjedt el. Általában megmaradt a kétnyomásos gazdálkodás, amely rendszerben ősszel búzát, rozst, tavasszal árpát és zabot termesztettek. Ez alól egyes nagyon jó talajadottságokkal rendelkező területek kivételt jelentettek, így például Pacardiában már a háromnyomásos gazdálkodást alkalmazták. A nagy, szabad földterületek miatt a nyomáskényszer nem terjedt el, gyakran lehetett találkozni még csak félig helyhez kötött mezőgazdasági termeléssel.

A terméseredmények javulása azonban azt mutatja, hogy valamilyen változás azért történt. Ennek egyik oka a munkáskezek számának a növekedése, a másikat pedig a mezőgazdasági termelés alapvető eszköze jelentette. Ezt a források minden megkülönböztetés nélkül aratumnak vagy carucanak nevezték. Ennek ellenére az eke tökéletesedésének a hipotézisét el kell fogadnunk, hiszen megjavult a föld megmunkálása, s ez növelte a terméshozamot. Növekedett az állatok száma, javultak a fogatolási eljárások, az ökröt kezdte felváltani a ló. Ez a vonóerő növekedését eredményezte.

A ló előnye a gyors mozgásban rejlett, és abban, hogy bár rövidebb igeig, de sokkal nagyobb erőfelfejtésre volt alkalmas, mint az ökör. Fenntartásának a költségei azonban csak a gazdagabb területeken tették lehetővé a használatát, hiszen patkolni kellett és zabbal táplálni, amit a már jelentős tavaszi vetéssel rendelkező területek tudtak csak biztosítani. Emellett sokkal drágább volt, mint az ökör, ráadásul ha elpusztult, csak a bőrét hasznosították, míg az ökörnek a húsát is elfogasztották. Az ekén megjelentek bizonyos vasalkatrészek. A fémfeldolgozás technikáját már az arisztokrácia fegyverigényeinek kielégítése közben tökéletesítették. A változásokkal párhuzamosan és következtében a szerszámok felértékelődtek a földhöz képest, és ez nem maradt hatás nélkül, mivel az ingóságok: a szerszámok, az igasállatok nagy értéket képviseltek. Nagyon valószínű, mondja Duby, hogy a technikai fejlődés elősegítette a hitel kialakulását a mezőgazdaságban. Másrészt sokan nem juthattak éppen pénzhány miatt, a megfelelő eszközökhöz, így az eddigi jogi egységet kezdte felbontani a szerszámok tökéletesedéséhez kapcsolódó anyagi differenciálódás.

Az 1:2-ről 1:3-ra javuló termésarányok következtében visszaszorulóban volt a robotmunka. A javuló technikai szint mellett így saját munkaerejét és szerszámaikat egyre jobban ki tudta használni a parasztság. A régen kialakított mansusok túl nagyoknak bizonyultak, és több család is kötözött rájuk. Ezzel párhuzamosan elkezdtek felparcellázni a még megmaradt nagybirtok egy részét. A javuló technikai szint és a lakosság növekedése most már biztosította a művelt területek kiterjesztését, és megkezdődött az újak feltörése. Ezzel eljutottunk a 12. század fellendülésének alapvető jellegzetességéhez. Miközben megindultak a túlnépesedett területekről a hospesek, a földesúri mentalitás is átalakult. Kezdetben egyszerűen csak tudomásul vették a változást, majd miután észrevették az ebből számukra következő előnyöket, támogatták azt. Az új területek feltörése több módon mehetett végbe. Gyakran megnövelték, ha erre meg volt a lehetőség, a falu környékén elhelyezkedő termelési területet. Új települések jöttek létre eddig teljesen lakatlan részekben. Először a világtól elvonulni akaró remetek jelentek meg a vad területeken, majd őket követték a különböző szerzetesrendek, elsősorban ciszterek, végül pedig a parasztok. A technikai fejlődés arra is lehetőséget adott, hogy a falutól különálló, tanyaszerű települések (bocage) jöjjenek létre, ami azt mutatja, hogy már nem voltak annyira rászorulva a falusi közösségre, a mezőgazdasági munka ilyen településeken sokkal egyénibb módon folyt. Végül teljesen új falvak is létrejöttek, gyakran földesúri kezdeményezésre és támogatással. Ebben az esetben hatalmas beruházásról volt szó, hiszen például az Elbán túlrá hozzávetőlegesen 200 000 hospeset telepítettek le. A földesúr számára talán ez a megoldás volt a legkedvezőbb, mert jogi fennhatóságukat továbbra is fenntarthatta a falu fölött – ugyanakkor a telepek is jól jártak. A minden bizonnyal nagyon fáradtságos feladat elvégzésének az érdekében kedvezőbb jogi körülményeket kellett, hogy biztosítson nekik a földesúr.

A lassan meginduló, aztán egyre erőteljesebbé váló folyamat következményeit több területen lehet lemérni. Mind több föld került művelés alá, csökkentve ezzel a hatalmas lakatlan részek nagyságát. A szabad térségek csökkentésének következtében, az egy-egy központ körül kialakult termelési egységek sokkal jobban szabályozták termelésüket, amely egyre kevésbé volt extenzív. Ismét kialakult az egyensúly a termelési szint és a népesség száma között. Megindult a parasztság helyzetének a javulása. A mansusok eltűntek, új földbérlet típusok alakultak ki: az úrbéres bérföld (censive), és a terménydízmszás bérföld (tenure à champart). Az első esetben az évi teljesítendő szolgáltatást pontosan előre meghatározták, a másodikban pedig a betakarított termés alapján alakították ki a kötelezettségek arányát. Ez utóbbi sokkal jobban megfelelt az újonnan feltört területek esetében, mert a terméseredmények nem előre voltak meghatározva. A szolgáltatások a parcellát terhelték, használati jogát egyszerűen át lehetett ruházni más termelőre, amely folyamat általában kizárta a robotszolgáltatás fenntartását. Az újonnan jött telepesek, a hospesek különben is kedvezőbb helyzetben voltak, kedvezményeik pedig precedenst teremtettek, és a földesurak kénytelenek voltak bizonyos fokig lazítani jobbágyaik helyzetén, hogy idővel ők is megkapják ugyanazon jogokat, mint a hospesek. Ugy tűnik, foglalja össze Duby, hogy a demográfiai fejlődés, a technikai eszközök tökéletesedése és a mezőgazdasági területek szélesedése olyan többletmennyiséget jelentettek az arisztokrácia számára, hogy az egy időre könnyíthetett a parasztság gazdasági elnyomásán.

A 12. század a hódító parasztok kora volt. A jobbágyok helyzetének javulása több szinten is megfigyelhető. Kezdek eltűnni a kis szabadparaszti birtokok, ugyanakkor a bérföldek gazdasági helyzete hasonlóvá vált az addig sokkal jobb helyzetben levő szabadparaszti birtokokhoz. Egy, a földre alapozott, rugalmasabb szolgáltatási rendszer alakult ki. Írásban rögzített privilégiumokat kap-

tak. A parasztság a fejlődés során elérte, hogy kötöttségeik lazuljanak, de teljesen nem tudták azokat lerázni; a földesurak így is elvették tőlük termelt javaik nagy részét, de olyan módszerrel, amelyet bizonyára segített az egyre élénkülő pénzforgalom.

Duby a bencés kolostorok leírásával mutatja be a földesúri gazdasági mentalitást és viselkedést, mert ugyanúgy, mint a világi földesurak, a kolostorok gazdaságának alapvető jellemzője szinten a költsékezés volt, és mert sokkal több forrás beszél róluk, érthető módon. Duby Cluny kolostort emelki ki példaként. Az 1150-ben íródott *Constitutio expensae* a kolostor gazdasági elképzeléseit tartalmazza. Eszerint az elsőleges feladat a kolostor közösségének megfelelő életvitel biztosítása volt. A földeket több részre osztották föl, melyek élén egy-egy elég nagy autonómiával rendelkező szerzetes állt. Mivel a vagyon közös volt, a részterületek a központot és egymást is ellátták. Elterjedt azonban az a felismerés, hogy érdemesebb a termények egy részét helyben eladni, és a pénzt szállítani tovább, aminek következtében a pénzhasználat egyre fontosabbá vált. Olyannyira, hogy idővel a termelést sokkal pénzorientáltabbá alakították át, és elkezdték a saját maguk fenntartására fordított élelmet is vásárolni. Az árak azonban a pénzhasználat következtében természetesen felszöktek, ami deficitessé tette a kolostor termelését, és ezzel válságba sodorta azt. A kolostor kölcsönökkel próbált kilábalni nehéz helyzetéből, nem sok eredménnyel. A ciszterek teljesen más rendszerű gazdálkodást alkalmaztak. Szabályaik egy sokkal aszkétikusabb és tevékenyebb életmódot követeltek meg. Földjeiken saját maguk dolgoztak, termeltek. Új szerzeteseiket gyakran a dolgozók közül vették maguk közé, kolostoraikat az újonnan feltört földekre építették. Az új, jó minőségű földek és aszkétikus életmódjuk következtében többet termeltek, mint amennyi saját fenntartásukhoz kellett, a felesleget eladták, és ebből technikai eszközeik színvonalának emelését fedezték. Nem véletlen, hogy ebben az időben a cisztercita kolostorok képviselték a legfejlettebb technikát. Összefoglalva: Duby szerint két fő gazdasági szemléletet tükröznek a források, a saját maga fenntartására termelő házi gazdaság mély gyökereit, illetve a hitel, az adásvétel gyakoribbá válását. Ezt mutatják a földesúri jövedelmek elemzései is.

A földjáradék, amely a földtulajdonból eredt, arányait tekintve egyre kevésbé volt jelentős, mert régóta megállapított mennyiséget jelentett, s úgy tűnik, hogy a Karoling-korszak óta nem nagyon változott. Újdonság a Karoling-időkhöz képest, hogy a régi robotszolgáltatásokat már inkább pénzben fizette a parasztság. Mindez jól magyarázható. Az új termőterületek bekapcsolásával érezhetően csökkent a föld értéke, és az új területeken bevezetett rugalmasabb szolgáltatások, amelyek az évi terméseredményekkel arányosan határozták meg a földesuraknak fizetendő járandóságot, sokkal többet hoztak a földesúr konyhájára. Az újfajta szolgáltatásokat szinte mindig pénzben hajtották be. Persze, mondja Duby, a pénzszerzésnek más módja is volt. A szolgáltatások a földet terheltek, így a bérlek elég könnyen cserélődhetek rajta, ami nem akadályozta meg a földesurat abban, hogy minden egyes cserénél pénzt csikarjon ki valamilyen jogcímen a parasztoktól. De a legtöbb pénzt a földesúr a malmokból, a sütőkemencékből, a tizedből húzta. Duby három megjegyzést fűz ehhez. 1. A földesúri jövedelemnövekedést jól viselte a parasztság, sőt az általános fejlődés következtében az ő helyzete is érezhetően javult. 2. Láthatóan egyre fontosabbá válik a pénzhasználat. 3. Mindezeket az előnyöket a földesúr akkor tudta igazán kihasználni, ha közvetlenül ellenőrizte, szervezte a termelést. A járadék ilyen esetben kevesebbet számított, több folyt be a közvetlen termelésből. Fontosabbá vált az uradalom, amelyet az uradalmi személyzettel műveltetett meg. Ők kisföldeket kaptak az uradalom mellett, hogy az ekkor jellemző paraszti mobilitás ellenére a földesúr magához kösse őket. Robottal és bér munkával tartoztak a földesúrnak, de egyre inkább előtérbe került a bér munka, mert a földesurak rájöttek, hogy a fizetett munkaerő jobban dolgozik, és a robot megváltásából befolyt összegből fizetni is tudták a napszámos munkát. Jelentős pénzjövedelmek folytak be a földesúrnak az emberek fölött gyakorolt hatalmából is. A bíraskodás volt az a terület, ahol a legtöbbet ki lehetett sajtolni az emberekből. Azok, akik megszerezték az eredetileg királyi felségjog alapján szedett adók behajtási jogát, olyan réteget alkották, amely minden bizonyítással elegendő pénzzel rendelkezett, hogy költséges életmódjával elősegítse a pénzhasználat terjedését a gazdaságban.

A költséges életmódhoz azonban olyan áruk is kellenek, amelyeket csak kereskedők tudtak beszerezni. A kereskedelem fejlődése itt nem ugyanazon okok miatt következett be, mint 100–150 évvel korábban Európa peremvidékein, hanem a földesúri szükségletek és az életszínvonal növekedése serkentette, amelynek alapját a mezőgazdasági termelés növekedésében lehet megtalálni.

Lassan kialakultak a városok. Régebben is voltak városok, de csak mint katonai és vallási centrumok. Ehhez a maghoz kapcsolódott a kereskedelmi és a kézműipari rész, a váralja. A váralja elsősorban a földesúri udvar igényeinek a kielégítését kellett, hogy biztosítsa. Eredendően szinte uradalmi kööttségek szabályozták életét, majd a fejlődés folyamán egyre inkább kezdett elszakadni a földesúri kötelékektől, hogy a 12. század végére jelentős részük teljesen megszabaduljon a földesúri gyámkodás alól. A váralja egyrészt a helyi piacra termelt, másrészt távoliakra is, luxuscikket, jó minőségű bort, értékes szövetet. A szőlőtermelés erőteljesen kapcsolódott a városhoz, hiszen teljesen más munkát kíván. E kisebb területen végzett, de annál összetettebb munkát a város lakói sokkal jobban tudták biztosítani. Az értékes szövetek gyártása is megindulhatott egy eddig pontosan meg nem határozott újítás révén. Az egyre specializáltabb munkát szervezni kellett, ezt csak olyan város tudta megoldani, amely kikerült a földesúri függés alól, és a textilipart a nagy távolságokra szállító kiskereskedők vették kézbe, mert a bor és a szövet szállítását csak a hivatásos kereskedők tudták megoldani. A munka jelentős veszélyekkel járt, ezzel szemben, illetve éppen ezért megadta a gyors meggazdagodás lehetőségét az egy-egy nyélbeütött üzlet és a szerencsésen leszállított áruk eladása után. A kereskedőket a városban lassan mint külön rendet kezdték emlegetni a hagyományos három mellett.

A 12. század utolsó harmadára teszi Duby a városok fejlődésének legdinamikusabb korszakát, amit az egyre épülő városfalak is jeleztek. A város küzdelmét a földesúr ellen a városi, gazdag nagy családok irányították, akik ezt úgy próbálták kiharcolni, hogy közben a kötelékek előnyeit (védelem, adókedvezmény) igyekeztek átmenteni. A gazdagok egy-egy nagy kereskedőcsalád köré csoportosultak, és a csoport irányította a privilégiumokért folytatott küzdelmet. Mindennek előtt a személyes függés ellen léptek föl, hiszen munkájukhoz elengedhetetlen volt a személyes szabadság, de a város környéki földtulajdonokra nehezedő szolgáltatásoktól is igyekeztek megszabadulni. A városi képlet megerősödése vezetett a központjában egy-egy várossal rendelkező területi hercegségek megszilárdulásához, ami jelentősen növelte a belső biztonságot, elősegítve a nagy piacok kialakulását, a kereskedelem fejlődését. Ezzel együtt jelent meg egy új réteg, a rendfenntartóké, akiket, s ez fontos változás, már nem földdel, hanem pénzzel kötött magához a földesúr. Bár a 12. századi lakosság félig paraszti életmódot folytatott, a város pénzügyeinek intenzívebbé válása elterjesztette a környező mezőgazdasági területeken a pénzhasználatot, az adásvétel mindennaposá vált. Kezdtől kialakulni egy olyan termelés, amely nemcsak a család fenntartására és a szolgáltatások teljesítésére irányult, hanem a városi piacon való eladásra is. Bár a 12. század még alapvetően önálló maradt, a pénzhasználat – amely a középkor kezdetei óta állandóan terjedt –, egyre fontosabbá vált a dolgozók és a földesurak kapcsolatában. Az így terjedő pénzhasználat meggyorsította a fejlődést. Persze a 12. században a pénz még nem hatotta át úgy a gazdaságot. A fejlődés egyik legfőbb féke pedig a földesúri mentalitásban keresendő, amelynek ideálja: nem létrehozni, hanem felélni, úrként mutatkozni. Miközben egyre fejlődött a pénzgazdaság, a földesurak eltértek a profitszerzéstől. Mindez azért olyan fontos, mert a gazdaság alapvetően a földesurak köré szerveződött, és a többi társadalmi réteg ideálja éppen az volt, hogy bekerüljön az arisztokráciába, és hasonló életmódot folytasson. A fejlődést az segítette elő, hogy ekkor még a pénztőke felhalmozása helyett a föld és az emberek fölötti hatalom felhalmozása állt a középpontban, és az ebből szerzett profit, amely a költséges életmódot szolgálta, serkentőleg hatott a kereskedelemre. Itália jelentette a kivételt, ahol a profitszerzés helyett kapott az arisztokrácia gondolkodásában. Itt a pénz nemcsak mérték volt, hanem valódi érték, kapitalista szellemű szerepet kapott.

A 12. század utolsó évtizedei – foglalja össze Duby – az európai gazdaság fejlődésének fontos korszakát képezik. Az eddig bemutatott jelenségek jól mutatják, milyen jelentős változások zajlottak le. Az 1200-as évekre azonban a demográfiai fejlődés már problémákat jelzett. Szükségessé kezdett válni a földmennyiség, általában a paraszti állapotok romlani kezdtek, a városi vitalitás felülmúlta a faluét, a városi gazdaság kezdett meghatározóvá válni. 1180 körül megkezdődött az üzletemberek korszaka. (Georges Duby: *Guerriers et paysans*, VII–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris, 1973, 308.)

Dercze Zoltán

A kereszténység oroszországi felvételének időpontjáról

Több, mint százéves vitát elevenít fel tanulmányában Oleg Mihajlovics Rapov (a Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem tanára), aki szerint elfogadhatatlan az oroszországi kereszténység felvételének időpontjául használatos 988-as esztendő. A 11–12. század fordulóján keletkezett „Poveszty vremennik let” című évkönyv fenti kronológiai datálásával már a polgári orosz történetírók közül sem értettek sokan egyet. Így J. J. Golubinszkij a 987-es, V. G. Vasziljevskij és V. R. Rozen a 989-es évvel hozták összefüggésbe Vlagyimir Szvjatoszlavics nagyfejedelem és a kijeviek megkeresztelkedését. Legújabban A. G. Kuzmin, valamint A. Poppe lengyel történész tett kísérletet e bonyolult kronológiai vita eldöntésére.

A szerző írásában sorra veszi és forráskritikai, filológiai módszerekkel elemzi az általa tévesnek ítélt koncepciókat. Érvelése, okfejtése korrekt, s meggyőző erővel bizonyítja e nézetek tarthatatlanságát.

Ezt követően — 10–13. századi bizánci és arab kútfők munkáinak felhasználásával — Rapov arra a következtetésre jut, hogy a kereszténység felvétele 990 augusztusánál előbb nem következett be Vlagyimir uralkodása alatt. Nézete szerint ugyanis a 987 őszen kitört, Varda Fokasz vezette felkelés leverésére II. Baszileosz és Konstantinosz bizánci uralkodók a kijevi fejedelemhez fordultak katonai segítségért, feltételezhetően még ez év végén vagy 988 elején. Vlagyimir hajlandó volt jelentős erővel segíteni a császárokat — továbbá a kereszténység felvételét is megígérte —, ha dinasztikus kapcsolat alakulhat ki a bizánci uralkodóházzal, s feleségül veheti II. Baszileosz testvérét, Annát. Az egyezménynek megfelelően a fejedelmi druzsina valóban részt is vett a lázadók leverésében, így a 989. április 13-i, Avidosz melletti döntő ütközetben. A győzelem után azonban Konstantinápolyban hallani sem akartak Vlagyimir és Anna házasságáról, ezért a fejedelmi csapatok ostrom alá vették Herszonészoszt. A kilenc hónapig tartó küzdelem — a szerző szerint — 990 áprilisában—májusában ért véget, s az orosz kereszténység legkorábban július végén térhetett vissza a bizánci fővárosból Kijevbe. Ennek következtében a kereszténység felvételére csak a következő hónapban került sor, amikor a fejedelem parancsára a pogány lakosságot a Dnyeper egyik (Pocsajna nevű) mellékághoz terelték, és ott elégették bálványait. A szerző szükségesnek tartja azonban felidézni, hogy a pogányság nyomai egészen a 12. század elejéig fellelhetők az orosz államban, ahol a katonai demokrácia fokáról a feudalizmusba való átmenet időszakában tűzzel-vassal írották. Vlagyimir és utódai az egyházat az állam ideológiai tartópillérévé, szövetségesévé tették, s cserében jelentős birtokadományokban részesítették.

Rapov gondolatébresztő, meggyőzően érvelő tanulmánya elsősorban a szakemberek érdeklődésére tarthat számot, akik nálunk is jól ismerik a szerző „Fejedelmi földbirtokok a 10–13. századi Oroszországban” című, 1977-ben Moszkvában megjelent kitérő monográfiáját. (*Voproszi isztorii*, 1984. No. 6, 34–47.)

Az oroszországi kereszténység felvételének 1000. évfordulóján a *Voproszi isztorii* című folyóirat tette közzé azt az interjút, amelyet a szerkesztőség kérdéseire Filaret (világi nevén: Kirill Varfolomejevics Vahromejev) minszki metropolita, a Szent Szinódus tagja, a Moszkvai Patriarkátus Külügyi Hivatalának elnöke, a Szovjet Béketa-nács egyházi tagozatának vezetője adott. A beszélgetés során a pravoszláv egyház kima-

gasló személyisége kifejtette, hogy a keleti szlávok körében már a 988-as esztendőt megelőzően, a 3. századtól folyt keresztény hittérítés. 867-ben Aszkold kijevi uralkodó katonai kíséretének tagjai, 955-ben Olga fejedelem és hívei vették fel a kereszténységet. Vlagyimir Szvjatoszlavics (980–1015) és alattvalóinak megkeresztelkedése az orosz egyháztörténeti kutatások, köztük Makarij (1816–1882) metropolita szerint 988-ban került sor. Vita tárgyát képezi, hogy ez az esemény Kijevben, Herszoné-szoszban vagy Vaszilkovóban történt-e.

Filaret metropolita a továbbiakban az egyháztörténeti konferenciákat ismertette, amelyekre az 1000. évforduló kapcsán került sor, így 1986. júliusban Kijevben, 1987 tavaszán Moszkvában és Regensburgban, 1987. novemberben az UNESCO szervezésében, 1988 elején Lublinban, 1988. április közepén Hallében. E tudományos konferenciák anyagának egy része már nyomtatásban is megjelent.

Az évforduló alkalmával, 1988. június 5–16. között, jubileumi rendezvények egész sora várható. Ezek egyik színhelye az 1282-ben, Alekszandr Nyevszkij fia által építtetett, Danyilov-kolostor (az orosz pravoszláv egyház jelenlegi adminisztratív központja) lesz. A 14. század közepén Zagorszkban emelt Troice-Szergijev-kolostorban kerül sor a világhírű ikonfestő, Andrej Rubljov szentté avatására. Az 1988. június 10-ei ünnepi megemlékezést – amelyre több, mint száz ország egyházi delegációját várják – a moszkvai Nagy Színházban rendezik. A jubileumi ünnepségek központjai – a fentiekén kívül – Kijev, Vlagyimir és Leningrád lesznek.

Az interjú befejező részében Filaret metropolita összegezte az orosz pravoszláv egyháznak a nemzeti kultúra (építészet, ikonfestészet, írásbeliség, könyvkiadás stb.) fejlődésében betöltött szerepét, kimagasló anyagi és szellemi teljesítményeit. (*Voproszi isztorii*, 1988. No. 5. 102–110.)

V. Molnár László

OROSZORSZÁG ÉS UKRAJNA VISZONYA A KRÍMI KÁNSÁGHOZ A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN

*(Otnosenyija Rosszii i Ukraini sz Krimszkim Hansztvom v szeregyine XVII. veka.
Moszkva 1987 „NAUKA”)*

A szerző művének „Oroszország és Ukrajna viszonya a Krími Kánsághoz” címet adta, de a könyv négy fejezete ennél szélesebb panorámát mutat be: Oroszország külpolitikai irányvonalának változásait emeli ki hangsúlyosabban. G. A. Szanyin gazdag forrásanyagra és szakirodalomra támaszkodott könyve megírásában. A felhasznált művek azt mutatják, hogy a múlt század végén és a 20. század első felében kutatták az orosz–ukrán–krími kapcsolatokat. Szanyin erre a meglehetősen régi szakirodalomra alapozva, széles diplomáciai iratanyagot feltárva ad új képet a 17. század közepének kelet-európai diplomáciatörténetéről. A legfontosabb alapmű, amelyet felhasznált, és amelyből a legtöbbet merített: M. C. Grusevskij „Oroszország és Ukrajna története” című könyve (1951). Orosz és ukrán művek mellett lengyel történészek munkáit is tanulmányozta.

Szanyin könyvének a gondolatmenete alapján a 17. században Oroszország előtt három fontos külpolitikai feladat állt:

1. Ukrajna és Belorusszia visszacsatolása.
2. A déli határok védelmének biztosítása a tatárok és a török támadás ellen.
3. A kijárat megszerzése a Balti-tengerre.

Az 1632–34-es szmolenszki háború után a harmadik feladat megoldása került előtérbe egészen 1648-ig. A lengyel slachta elleni kozák felkelések ekkor csúszosodtak ki Ukrajnában és vezettek felszabadító mozgalomhoz Bogdan Hmelnickij vezetésével. A hetman kérte a cárt, hogy fogadja Ukrajnát orosz fennhatóság alá, és 1654 januárjában a Perejaszlavban összeült rada az ukrán nép Oroszországhoz való csatlakozása mellett döntött. Ez a határozat maga után vonta a közös orosz–ukrán háborút Lengyelország ellen.

A 17. század 40-es éveiben az orosz–tatár kapcsolatok egyre bonyolultabbá váltak. 1654-ig arról folytak közöttük a tárgyalások, hogy a krími kán ismerje el az orosz cár „egész Oroszország” feletti uralkodói titulását. Itt meg kell említeni Törökország szerepét is, amely 1657-ig kifejezetten megtiltotta a krími tatárok támadását Ukrajna és Oroszország ellen. A szultán a semlegesség álláspontját képviselte és a békés kapcsolatok megőrzését kívánta Oroszországgal és Lengyelországgal. Ezt a Porta súlyos belső krízisével lehet magyarázni: a Velencével folytatott vetélkedés sorozatos kudarcaival és az állandó udvari viszályokkal.

Ugyanakkor a Krími Kánság nem mindig vette figyelembe a török szultán parancsát; attól függetlenül indított hadjáratot Oroszország és Ukrajna ellen. (1654, 1655, 1656.) Ez is bizonyítja, hogy a kán a külpolitikájában egyre önállóbb lett.

A Lengyelország elleni háború kirobbantása előtt Oroszország és Ukrajna is a krími kán semlegességét próbálta meg elérni. Bogdan Hmelnickij még a kánnal megkötendő lengyel-ellenes szövetségben is reménykedett. Az ukrán rada határozatának

híre azonban dühbe hozta a kánt, és hallani sem akart a szövetségről. Iszlám Girej attól félt, hogy teljesen kicsúszik a kezéből Ukrajna, amelynek rovására akart meggazdagodni. Ez azzal van összefüggésben, hogy a tatárok fejletlen gazdaságuk, illetve nomád életmódjuk miatt más népekre voltak utalva. Ezért a szomszédos területek elleni állandó zsákmányoló portyákból tartották fenn magukat. Még az a veszély is fenyegette őket, hogy az egyesülés után Ukrajna túlságosan megerősödik, és a Krími Kánság rovására fog terjeszkedni. Ezen megfontolásból az új kán, Mohamed Girej Lengyelországgal kötött szövetséget.

Oroszország a Krími Kánság mellett számított még Svédországra, Hollandia és a dunai fejedelemségek fegyveres segítségére Lengyelország ellen, és az európai nagyhatalmak semlegességére. Moldva, Havasalföld és Erdély azonban ingadozott, Svédországra pedig békés úton kívánta rendezni az ügyeit Lengyelországgal.

1654-ben az orosz–ukrán csapatok felszabadították egész Kelet-Ukrajnát és Kelet-Beloruszsiát. Ezek a katonai sikerek azonban veszélyt jelentettek Svédországra számára, mert az orosz sereg egyre inkább közeledett a svéd területekhez.

X. Károly Gusztáv követeket küldött Alekszej Mihajlovics cárhoz, és felajánlotta a szövetségét Lengyelország ellen. Konkrét megegyezés azonban nem született közöttük.

1655. július 8-án Svédország hadat üzent Lengyelországnak és megindult serege Varsó irányába. Ekkor azonban Ausztria is beavatkozott: illetve Ferdinánd felajánlotta közvetítését Oroszország és Lengyelország között a fegyverszünet megkötésére. Ennek hatására 1656-ban el is kezdődtek a tárgyalások a két ország között.

1656-ban Oroszország ismét változtatott a külpolitikai irányvonalán: fegyverszünetet kötött Lengyelországgal és hadat üzent Svédországnak. Három ösztönző tényezőt említ ezzel kapcsolatban a szerző:

1. Oroszország úgy gondolta, hogy János Kázmér már eléggé meggyengült ahhoz, hogy ne tudja visszaszerezni az ukrán és belorusz területeket.

2. A svéd behatolás a lengyel területekre megakadályozta a cár azon tervét, hogy elfoglalja Litvániát és Varsót, valamint megszerezze a lengyel trónt.

3. A kijárat megszerzése a Balti-tengerhez.

Ehhez a háborúhoz azonban ismét szövetségesekre volt a cárnak szüksége. A számbajöhető országok közül Dánia kockázatosnak tartotta a háborút, Hollandia is inkább a békés kapcsolatok megőrzésében volt érdekelt, Ausztria pedig csak diplomáciai segítséget nyújtott. Ukrajna is ellenezte a svédek elleni támadást, mert attól félt, ha a cár lesz a lengyel király, akkor visszaadja az ukrán területeket a lengyel mágásoknak. Hmelnickij nem is szakította meg a diplomáciai tárgyalásokat a svéd királlyal. Főleg ez indította a cárt arra, hogy lemondjon a lengyel trón követeléséről.

1657 júliusában meghalt Hmelnickij, és ezzel kiűjultak Ukrajnában a szeparista törekvések: az Oroszországtól való elszakadás hívei kerültek előtérbe Vigovszkij hetman vezetésével. Ez a csoport szövetséget ajánlott a krími kánnak Oroszország ellen.

A kötet utolsó részében Szanyin arról ír, hogy Ukrajna és Oroszország egyesítése milyen nagy ösztönző hatással volt a dunai fejedelemségek és a Balkán-félsziget népeinek törökellenes nemzeti felszabadító mozgalmára: a perejesszlavi rada megmutatotta a felszabadulás lehetőségének egy új útját az oszmán iga ellen, az Oroszországra való támaszkodás útját. Ezért is bírtak olyan nagy jelentőséggel az 1654–57-es események.

Az egyesítés szükségességéről tanúskodik Oroszország és Ukrajna egyre jobban növekvő nemzetközi tekintélye is.

Szanyin könyvének fő hangsúlyát – ha jól értjük – az jelenti, hogy e kelet-európai diplomáciai panorámában Ukrajna érdekeit, tetteit önálló, az oroszsal egyenrangú tárgyalásban mutatja be, és e viharos években nagy államférfiként Bogdan Hmelnyickijt állítja a cselekvések fókuszába.

Kertészné Varga Beáta

*The Anglo-Russian Entente Cordiale of 1697-1698. Peter I and William III
at Utrecht. New York, Columbia University Press, 1986, (3), 101.
(East European Monographs 207.)*

Bárány György, akinek Széchenyi-monográfiáját sokan ismerik és becsülik Magyarországon, most egy régebbi korszak eddig kevés figyelemre méltatott részkérdését tárta fel. A Skót Nemzeti Könyvtárban a Sutherland család irataiban kutatva egy angol nyelvű kézirat hívta fel figyelmét: annak a beszédnek a szövege, amelyet I. Péter mondott az első nagy nyugat-európai követjárás alkalmából, amikor Utrechtben először találkozott III. Vilmosmal. A szöveg akkor már és később francia nyelven megjelent, így a történeti kutatás szempontjából sem volt ismeretlen (a francia kiadások valamelyest eltérő variánsokat adnak meg).

A kézirat alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy egyrészt szövegkritikával meghatározza a kézirat valószínű helyét és szerepét, ha úgy tetszik, a mikrofilológia szintjén, másrészt a rövid szöveg mellé felrajzolja az egész európai hátteret, amelybe Péter beszéde beilleszthető. Mikrofilológia és világtörténeti távlat – mindkettő mesteri kézre vall, ezért tartjuk fontosnak a kötetet.

Az első vonatkozásban Bárány György azt valószínűsíti, s ebben teljesen egyet lehet érteni, hogy a szöveg valóban Péter beszédének hiteles foglalata. Bár az első találkozáson a korabeli egyéb források tolmács jelenlétéről is beszélnek, Bárány lehetségesnek tartja, hogy a beszélgetés holland nyelven folyt, hiszen ezt Péter is jól beszélte. Akár így volt, akár tolmácsolással történt a beszélgetés, az angol szöveg valószínűleg III. Vilmos használatára készült, aki a szöveg másolatait bizalmas tanácsadóinak adta át (így kerülhetett az egyik Sutherland ögrófhhoz és onnan a családi iratok közé).

Ami a dolog érdemi részét illeti, I. Péter ebben az esetben is az oszmán birodalom elleni háborújához kért segítséget. Minthogy a találkozó időpontjában (1697. szeptember 11.) Anglia még háborúban állt Franciaországgal (a rijswicki békét csak néhány héttel később írták alá, bár a tárgyalások már folytak), az oszmánok elleni háború segélyezésének volt realitása. Az angol-orosz egyetértést még egy másik mozzanat is elősegítette: Lengyelországban kettős királyválasztás zajlott le, az egyik párt Ágost szász választót választotta meg, akit Péter is támogatott, a másik Conti herceget, a francia párt jelöltjét, ezzel a francia befolyás szimbólumát, ami az angol érdekekkel is ütközött.

Maga a beszéd ugyan nem tartalmaz a gazdasági kapcsolatokra történő közvetlen utalásokat, de Bárány egyéb forrásokkal bizonyítja, hogy az angol fél az Oroszországba irányuló kivitelt kívánta feléleszteni, különösen az amerikai gyarmatokról származó dohányt, Péter viszont – és erre már történik célzás a beszédben – nyugati szakembereket szeretett volna toborozni reformjai számára. Persze, az angol alattvalóknak ígért kiváltságok a kereskedelem előmozdítására is vonatkozhatnak.

Az utrechti első találkozó után került sor Péter négy és félhónapos angliai tartózkodására, ahol még több ízben volt alkalma tárgyalni az angol királlyal, ez már ismeretebb, így a szerző sem tér ki rá érdemben. Csupán jelzi, hogy Péter az angol parlamentarizmusban nem látott semmi felhasználhatót hazai reformjai számára. Vilmos viszont,

aki éppen az angol ellenzék miatt a kontinensre való visszavonulást is számításba vette, kitűnően fel tudta használni a „hatalmas északi császár”-ral történt tárgyalásait. Egyébként külön mikrofilológiai exkurzus Péter „császári” címének a kérdése, hiszen ekkor (és még 1721-ig) a cári címet használta.

Az angol–orosz Entente különben is csak néhány hónapig tartott. A Conti-féle kísérlet bukása (a herceg el sem jutott Lengyelországba), a rijswicki béke megkötése után a francia-ellenes együttműködést tette feleslegessé, a karlócai békéhez vezető tárgyalások az oszmán hatalom elleni háborút vették le a napirendről. A sztrelec lázadás miatt Péter bécsi és velencei tárgyalásai amúgy is elmaradtak. Péter most már a Svédország elleni háborúra készülődött. Az orosz külpolitika hamarosan a franciák felé fordult. Ezért van az, hogy Voltaire, akinek volt egy példánya Péter utrechti beszédének egyik francia variánsából, az egész találkozást meg sem említette, mert a saját korabeli szituációba nem illett bele.

Bárány rámutat arra, hogy Oroszország hamarosan nem csupán Kelet-Európában, hanem egész Európában számító hatalommá emelkedett, XIV. Lajos viszont nem tartotta egyenrangú tárgyalófélnak. Ezért látta Péter egy pillanatban fontosnak a Rákóczi Ferencsel történő szövetkezést, hogy ennek révén kerüljön kapcsolatba a francia királlyal. Nagyon tanulságos, ahogy Bárány a Vilmostal és Rákóczival kapcsolatos orosz elképzeléseket összeveti. 1697-ben (s ezt a beszéd szövege is mutatja) Péter még romantikus lelkesedéssel dicséri a legkiválóbb uralkodót, mármint Vilmost. A Rákóczival felvett kapcsolat már csak a tiszta államrezon. 1704-ben még Lipótnak ajánlja fel segítségét Rákóczi ellen, 1707-ben megkötötte vele az ismert varsói szerződést, amely pillanatokon belül tárgyalanná vált, s Péter ügyét sem mozdította elő a Napkirálynál. A külföldi szakemberek orosz szolgálatba állítása viszont, ami kétségtelen a „nagy követjárás” idején vált állami politikává, jelentős mértékben hozzájárult Oroszország megerősödéséhez és európai kiteljesedéséhez.

Bárány György kitűnő munkáját egyrészt ajánlhatjuk a korszak szakértőinek a figyelmébe, sok új adatot és összefüggést találhatnak benne. Másrészt ajánlhatjuk minden történésznek módszertani okulásul, hogyan lehet a sokak által lenézett mikrofilológiát a nagy összefüggésekkel ötvözni.

Niederhauser Emil

A. J. P. TAYLOR

POLITICIANS, SOCIALISM AND HISTORIANS

London, 1980. 259.

(Politikusok, szocializmus és történészek)

Taylornek ez a válogatott cikkgyűjteménye, amely három évtized könyvrecenzióiból állt össze – remekül kiegészíti az itt ismeretett önéletrajzi írását. Ha úgy tesszük, dokumentációt ad mellé – bár ez a cikkválogatás néhány évvel korábbi, mint az önéletrajz. De azért mégis messze többet is nyújt – hiszen a recenziók sohasem szolgai könyvismertetések, az esetek zömében nemcsak részleges kiigazításokat, kritikai észrevételeket tartalmaznak, hanem hosszabb gondolati „saját kifejtést” is. A cím pedig ezúttal is tökéletesen ül: a könyvrecenziók valóban fedik a három megjelölt témakört – sőt egy negyediket is, amely a szerzőt mindig is a legközvetlenebbül érdekelte: s ez a sajtó, szélesebben a közvéleményformálás, a „mass media” világa.

A könyvismertetéseknek van még egy általános közös jellegzetességük. A szerző nehezen tagadhatná le, hogy az ő tolla alól kerültek ki. Nemcsak „szeliden” kritikusak, hanem igen sokszor szinte elébe megy annak, hogy borsot törjön azoknak orra alá, akik oly szívesen ragaszkodnának a bevett közhelyeknek, főként, ha ezek konzervatív közhelyek, amelyek az „establishment” konyháján készültek.

A könyvismertetések első fejezetében Taylor azokat az írásait csoportosította, amelyek a történetírásról és a történészekről szólnak. Így a könyv megjelenésének évében a bécsi Wiener Beiträge-ben Engel-Janosinak válogatott esszégyűjteményét ismertette – amelynek központjában egy ismert régi probléma – a nagy személyiség és kora, illetőleg a személyiség történeti szerepe került. S persze Taylor, aki valamikor Bismarck-életrajzot írt, később viszont Hitlerrel foglalkozott sokat – e témakörben vet fel izgalmas vitakérdéseket. Egy másik átfogó ismertetésében, amely 1977-ben a Journal of Modern Historyban jelent meg – már címben is megadta a kulcskérdést: „mi történt ezután” vagyis a kronológiai rend érvényesítéséről, több saját írásának születéséről, koncepciójáról vall. Egy, közel 30 éve a New Statesman hasábjain megjelent ismertetésében H. A. L. Fisher „Európa-történetét” elemzi, amely valamikor a 30-as években magyar nyelven is közkezen forgott, azóta viszont már sűrű feledés pora borítja. Taylor ezúttal sem volt „udvarias” recenzens, aláhúzza, hogy „két dolog teljességgel hiányzik Fisher Európájából. Mindkettő most arcunkba bámul – a szlávok és az osztályharc”. S itt Taylor megint csak egyik kedvenc történeti szereplőjét, Bismarckot szólaltatja meg – aki pontosan tudta, hogy Európa keleti határa nem az Elbánál, de még csak nem is az Oderánál húzódik.

A könyvismertetések második témaköre a politikusok és a politika területére vezet az olvasót. A nyitó tanulmány 30 évvel ezelőtt, 1957-ben a Twentieth Century hasábjain íródott, s mottóként Philip Toynbee szavait idézi „Ki kormányozza Nagy-Britanniát? Nyilvánvalóan az uralkodó osztály”. De, hogy miként alakul ki ez az uralkodó elit, ez foglalkoztatta Taylort is, s ehhez fűz megjegyzéseket.

Nem kevésbé jellemző, ahogyan J. Orieux Talleyrand életrajzát agyoncsapja. Orieux „A túlélés művészete” c. tetszetős alcímet adta könyvének. Taylort viszont ki-

fejezetten bosszantotta a romantikus, regényes kifejtés, hiszen az alapképlet Taylor szerint nagyon világos volt: „szerette a nőket, szerette a pénzt, szerette a könnyű, kényelmes életet. Szerencsétlenségére a francia forradalom szele ragadta magával. Arra várt, hogy ez a szél tovatűnjön... Sok olyan dolgot mondott, amely korában szellemesnek tűnt. Karrierje rendkívüli volt még a forradalmas időszakban is. De hogy nagy ember lett volna? Államférfi? Nehezen lehet ennek hitelt adni.” S a kategorikus állásfoglalást azután részletesebb indoklás is követi.

S a témák, szereplők szépen sorjáznak. Feltűnik Baldwin, foglalkozik az 1930-as évek végén oly baljós szerepet játszó „Cliveden-csoporttal”. Az 1830-as évek nagy whig vezérével, Peel-lel – és a nagy radikális „troublemaker” „dissenterrel”, aki persze közelebb áll Taylor szívéhez: John Bright-tal. S az 1830-as reformkorszak és az 1930-as évek konzervatív, „elcsüggesztő”, de nagyon is rutinos és önhitt politikusai között a századfordulóról két, ezektől élesen elütő típusról szól: az írekről és közülük is részletesebben a Parnell alakját bemutató könyvekről, illetőleg arról az életrajzról, amely a modern brit imperializmus „vezéralakját és teoretikusát”, Joseph Chamberlain alakját mintázta meg. S aligha véletlen, hogy Taylor a maga recenziójának már a következő mellbevágó címet adta: „imperialista téves számítások”.

Ismét külön csoportba kerülnek az írók. Ez rövidebb fejezet, de olyan írókat találunk, mint Shaw, Wells és Belloc. Vagyis valamennyien két lábbal, de legalábbis egygyel benne a szocialista mozgalomban. A válogatás nyilvánvalóan nem lehetett véletlen. Shaw és Wells esetében pedig nagy botorság lenne a rövid írásokat tovább csonkítani, hiszen mindkét író légiónyi írását fordították egykoron (s azóta újra!) magyarra, s jelentős a magyar nyelvű feldolgozó irodalom is. Ami Taylort illeti, kétségtelenül a nagy „vitapárosból” Wells áll hozzá közelebb, s a sokszor üresen figurázó, szívében hideg Shaw messzebb állt tőle. Talán még annyit lehet „elárulni”, hogy a „szakmabeli” történész igen nagyra becsülte Wells „nem-szakmabeli” „bestseller” történelem alapvonalait (ami egykoron ugyancsak megjelent magyarul), csak éppen hozzáteszi, nem egészen azt bizonyította, amit szerzője akart. Az elemzés feltétlenül elolvasásra érdemes.

Végül a negyedik témakör: a szocialistáké és szocializmusé, amire egyesek azt mondhatnánk, hogy „de strigis guae non sunt” – csakhogy Taylor egyáltalán nem így látja ezt a kérdést. Olyannyira nem, hogy míg évtizedek óta nagyon felkapott dolog Engelst „leleplezni”, s benne felfedezni a marxizmus ellaposítóját, Taylor e fejezetnyitó ismertetésében, Henderson Engels életútjáról szólva, pontosan az ellenkezőt teszi. Tudományosan nagyra értékeli „a munkásosztály helyzetét”, majd kitűnő kézzel mintázza meg Engels személyes rokonszenves emberi és mélyen lázadó vonásait. (Mind ez nem jelenti azt, hogy konkrét területeken ne bírálná.)

E fejezetben Taylor még egyszer visszatér Shaw-ra, de ezúttal a fábiánus esszék szerzőjére, szerkesztőjére, a politikusra, s ebben az esetben is kritikus élel marasztalja el a „szocialista sznobokat”, s megjegyzi, hogy a könnyűtollú Shaw-val szemben, ami a fábiánusoknál tényleges érték volt, azt S. Webbnek köszönhatték.

Ezek a személyiségek megint azok, akik a magyar olvasó számára sem lehetnek ismeretlenek. Más a helyzet a Labour Party egyik programalkotó és befolyásos teoretikusával, Tawney-val, akiről régen a Szocializmus olykor megemlékezett, de akinek magyarul írásai soha nem jelentek meg – akiről viszont Taylor nemcsak nagy tisztelettel adózik (és ez igazán ritka eset nála), hanem kifejezetten mint „szocialista szentről” ír.

Az 1920–30-as évek brit szocialista értelmiségiei sorából néhányat talán nálunk is jobban ismernek – bár megint hangsúlyoznunk kell, könyveiket nem fordították le magyarra – mégis az angolul tudó magyar értelmiségiek rendszeresen hivatkoznak rájuk, könyveiket egyaránt ismertették a Szocializmusban, néha a Századunkban is. A három értelmiségi: Cole, Laski és K. Martin. Az első kettő ismert egyetemi professzor, közgazdász, szociológus, Cole ráadásul „hivatásos” történész (sőt évtizedeken át Oxfordban egyetemi professzor!). Az elemzéseket ezúttal sem kívánjuk megszegényítve visszaadni, megintcsak annyit mondanánk az olvasók figyelmének felkeltésére, hogy érdekes, érdemi elemzésekkel találkozhatnak, amelyek egyúttal az egész korszakra és problémakörre is új ablakot nyitnak. Még talán annyit fűzhetünk e portrékhoz, hogy Taylor mindhárom személyiséget másként látja és láttatja, bár mindegyikről elismeri, hogy nagy hatást gyakoroltak egész nemzedékekre. A három személyiség közül Taylor egyhez fűzte közelebbi személyes barátság, s nem egyszer fegyverbarátság – s az „egy” éppen nem a két professzor közül került ki, hanem Martin, a New Statesman mindenható szerkesztője és „naggyátevője” volt.

Végül az utolsó fejezet a II. világháború kérdésköréből megjelent ismertetésekből gyűjtött össze egyfajta válogatást. Ez a fejezet természetesen ugyancsak nem szokványos. Szó esik benne a „gazdasági megbékéltetési” törekvésekről, vagyis a Citynek arról a politikájáról, amikor a háború kirobbanása előtt még gazdasági kölcsönöket folyósítottak a hitleri Németországnak. Sok szó esik a hatalmi elit szűklátókörűségéről, elhibázott számításairól, a közvélemény-csinálás folyamatáról, a tudósok szerepéről, a háború alatti bombázások megítéléséről, a zsidókérdéskérdésről – s nyilvánvalóan megint nem véletlen – a fejezetet záró recenzió egy olyan könyvről szól, amely azt világítja meg, hogy Potsdamban miként szabadult el a hidegháború.

Végeredményben erről a cikkgyűjteményről, amelyek eredetije mintegy tucatnyi „elit” hetilap és folyóirat hasábjain jelent meg – egy közös jellemvonás kétségtelenül megállapítható: sziporkázóan érdekes és egyértelműen állástfoglaló.

Jemnitz János

A. J. P. TAYLOR

A PERSONAL HISTORY

London, 1984, 375.

(Személyes történet)

Egy nagy formátumú történész életrajzi regénye mindig érdekes, méginkább, ha életútja több évtizedet ölel fel, rendkívül termékeny, ha egyaránt mutatja a történeti munkák születését; az olyan „elit-egyetemek” életét, mint Oxford, Cambridge (amelyeket a több évtizeden át Oxfordban tanító Taylor semmivel nem helyez Manchester és más egyetemek fölé – sőt!), lapok és a televízió, a mass media világát, a nemzetközi kapcsolatokat csakúgy, mint a munkásmozgalom alakulását – lévén, hogy Taylor előbb az ILP, majd az angol kommunista párt, később a Labour Party tagja lett. Persze, mint valamirevaló önéletrajz alapja, hogy őszinte legyen – Taylor pedig a kiméretlenségig az. S persze következik a következő mozzanat: őszinte – de miről. Taylornak azonban igazán van mondanivalója, méghozzá nemcsak a jelzett nagyszabású történeti monográfiák születéséről, hanem az angol és nemzetközi politikai élet alakulásáról, és különféle személyiségekkel való találkozásairól. Ezek a találkozások szinte végtelen hosszú sorban következnek, a „nagy történészek” és politikusok, újságfejedelmek szinte úgy vonulnak el az olvasó előtt, mint Fellini 8 és fél filmjének szereplői. Taylor bemutatja őket, egyéni értékeléseket ad róluk – és ha mással nem, pusztán e révén is ez az írás valóságos politikatörténeti kézikönyvvé válhat.

Mielőtt még a könyv részleteiben elvesznénk, még három általános vonást emel-nénk ki. E három alapvonás, ami a könyvnek szinte minden lapján újra jelentkezik, az, hogy a kötetet a szerző iróniával, sőt öniróniával írta meg. A másik: az esetek zömében érzékelteti, hogy ő az eseményeket jobban látta, mint kortársai, partnerei, kollégái, ami nem zárja ki, hogy esetről esetre a már említett öniróniával ne kendőzze azt sem, amikor ő maga is tévedett egy-egy eseménnyel összefüggő személy értékelésében (avagy azt jelzi, hogy egy régebbi munkáját elővéve, hol hajtana végre kisebb módosításokat). Végül a harmadik vonást egyáltalán nem tekinthetjük kevésbé jelentősnek, s ebben teljesen összhangban vagyunk a szerzővel, és ez az, hogy Taylor mindig is baloldali volt. Ez sokszor tükröződött témaválasztásaiban csakúgy, mint közvetlen politikai munkájában, illetve a sajtóban végzett tevékenységében. S talán negyedik vonásként mindjárt ehhez hozzátehetjük, úgy volt baloldali, hogy mindig saját fejével gondolkodott, nem fogadott el soha semmiféle „felülről” kimért korlátozást, legyen az felsőbb politikai avagy egyetemi autoritív sugallat, s lázadó partizán maradt, akinek nem véletlenül legkedvesebb saját könyve, a „The troublemakers”, vagyis azoknak az angoloknak a története, akik az ellenzékben jobban látták az angol és a nemzetközi események fő vonulatait, mint a hivatalos „politikacsinálók”.

A 375 oldalas könyv „visszamondása” természetesen teljes képtelenség, nincs is rá szükség. De az írásaiból ismert, Magyarországon különben is többször megforduló, több előadást tartó Taylorról (akiről tudjuk persze, hogy Károlyi barátja, a híres „Faith” sajtó alá rendezője volt, és egyéb magyar kapcsolatai is jól ismertek) most e műből merőben olyan lényeges mozzanatok derülnek ki, hogy 1917-ben gyermekfejjel

politikailag nagykorúsodott, hogy 15 évesen már az ILP tagja lett – és a lázadó, a formáságokat és rangokat jól ismerő, de azokkal egy életen át hadban álló Taylor arra büszke, hogy ő hamarabb lett az ILP és így a Munkáspártnak is tagja, mint a Munkáspárt néhány későbbi vezére (pl. H. Gaitskell). Az ironikus és lázadó Taylorból így nem hiányzik a jogos büszkeség érzése, s ez ugyanúgy áll erre az ifjú politikai tevékenységre, mint a könyvek révén elért érdemekre, hogy mit sikerült megoldania, s mit sikerült az általában elfogadottal szemben másként megoldania, avagy előadásai és újságcikkei révén elért sikereire. S ezek a sikerek azután szépen sorjáznak ebben a munkában.

Érdemes visszatérni a szárnybontás időszakához. Taylornak ugyanis az is érdeme, hogy jól életre tudja kelteni az atmoszférát, sőt a politikai atmoszféra ellentmondásait is. Ezt néhány sorral, néhány szóval is meg tudja tenni. Így az 1920–21-es évekből felidézi az ILP egy helyi szekciójának életét, ahol apjával együtt voltak párttagok – s egyfelől bemutatja, hogy ez a szervezet mennyire jellegzetesen munkásbázisú alakulat volt, amelyben a munkások nemcsak a „tömeget”, a „közkatonaikat” adták, hanem a pártszervezet alaphangját is. Ugyanakkor éppen apja példáján jelzi, hogy noha apja lelkes ILP tag volt, aki személyes barátja volt G. Lansburynek, akivel „A. J. P.” így már gyermekként megismerkedhetett. Nos az idősebb Taylor természetesen anyagiilag támogatta is a Heraldot – olvasni azonban mégis a Manchester Guardiant olvasta:

A nagyon ifjú Taylor már egy sor politikai nagysággal igen korán megismerkedhetett – így az említett Lansbury mellett a kommunista Pollittal, akiről Taylor ugyancsak egyéni portrét fest, ugyanúgy, mint P. Duttról.

Végeredményben kevésbé ismert, hogy „A. J. P.” az 1920-as években a kommunista párttag lett tagja, sőt, miután ekkor Oxfordban tanult, s így ott még különleges kommunista ifjú aktivista is volt – ami az ő esetében nem zárta ki azt, hogy labouristákkal is együttműködjön. Kitűnő politikai társadalmi képet rajzol az 1920-as évek Oxfordjáról, a politikai áramlatokról és személyiségekről, ahogyan még ezekben az években eljut Szovjet-Oroszországba is, s megfigyelései ebben az esetben is érdekesek, egyéni.

A politikai eseményfonal újabb jelentős láncszeme az ő életében is 1926, miként az egész ország, s méginkább az angol munkásmozgalom életében is az. Taylor ebben az esetben „szabadságot” kért az egyetemről, de ő volt az a „ritka fehér holló”, aki nem azért, hogy egyetemi diáktársainak zöméhez hasonlóan a sztrájktrörök táborát szaporítsa, hanem azért, hogy a sztrájkolókat közvetlenül támogathassa. Ugyanekkor ez a sztrájk jelentette a szakítást a brit kommunista párttal is, mert ha Taylor nem is rokonszenvezett a labourista vezetéssel, személyes tapasztalatai révén is úgy látta, hogy e sztrájkban nemcsak MacDonald mondott csődöt, hanem a kommunista vezetés is kezdeményesképtelennek bizonyult. Mindenesetre Taylor soha többé nem lett kommunista párttag – de ugyanilyen határozottan aláhúzza, hogy soha nem lett antikommunista sem, a nemcsak hogy a politikai jobb oldalra nem került át, de nagyon tudatosan sokszor írt maró gúnnyal az antikommunista leegyszerűsítőkről. A jobboldali tendenciájú szimplifikálók elleni küzdelem végigvonul az 1930-as évek vitáin, munkásságán, a 2. világháborúnak főként kezdeti időszakában, majd felújul 1945 után, új tartalmat kap azután az 1950-es és 1960-as években, sohasem szűnik meg, miközben soha nem válik kizárólagossá sem.

A kötetben találkozunk magyar betétekkel – de az egyedüli magyar politikus, aki Taylorhoz emberileg közel került, az Károlyi Mihály volt, s még az ő esetében is Taylor különbséget tett Károlyi Mihály és Mihályné között (hajszálnyit, nem lényegbelit), de emberi, történeti látásmódja ebben az esetben is figyelemreméltó. Jellemző azonban, hogy mindenki más mennyire „átesett a szitán”, a „Hatvaniak” ugyan feltűnnek a könyv lapjain, de a magyar emigráció más tagjai sem a háború előtt, sem alatt nem kerültek Taylor közelébe. Legalábbis így tanúskodik ez a könyv. A valóság persze nyilván ennél összetettebb, és az összefogott és sajátos módon megírt önéletrajz után még nyilvánvalóan számtalan kiegészítő tanulmány, kibővített önéletrajzi fejezet születhetne meg a szerző emlékei alapján.

Ezekből a témakörökből csak néhányat elevenítünk fel. Egy ilyen témaegység nyilvánvalóan maga a történetírói szemléletmód. Ez természetesen sok összefüggésben vetődik fel e kötetben. Egyszer úgy, hogy Taylor, aki 15 éves korában már ILP-tag lett, természetesen olvasta Marx írásait, ezek hatottak rá, de szokott öniróniájával nyitva hagyja a kérdést, sőt inkább elhárítván ír arról, hogy ő marxista módszert alkalmaz-e írásaiban, miként általában is nyitva hagyja a marxi megközelítések értékelését is, miközben hangsúlyozott szocialista meggyőződöttségét egyáltalán nem titkolja. Természetesen így már eleve többféle látószöveget világít meg. Ezt persze ki kell egészíteni azzal, hogy Taylor életpályája kezdetén jellegzetesen diplomáciatörténeti munkákkal lépett fel, amelyeknél e „marxi elemzések” eleve kisebb, vagy elenyésző körre kellett, hogy szűküljenek. A későbbiekben viszont, amikor már befutott, elismert történész-ként (aki ugyanakkor, megint csak többféle és jellegzetes ok folytán nem kapta meg a professzori rangot, bár a Royal Academy tagjává választották) új munkákat írt, az egyetemestörténeti és elsőrendűen diplomáciatörténeti munkák után angol politika- és eszmetörténeti jelenségekhez nyúlt. S megint csak jellemző volt, hogy amikor A. J. P. Taylor elvállalta a rangos Oxford-történeti sorozatban Anglia 1914–1945 közötti történetének megírását, akkor mindjárt azzal a preconcepcióval tette ezt, hogy a kötet eltér majd a sorozat megelőzőitől, mert nem a „felsőket”, hanem az „alsókat” kívánja megörökíteni.

Vagyis Taylor egyszerűen nem tudott (de nem is akart!) egy témához úgy hozzányúlni, hogy egyszerűen megismételje a már korábban elmondottakat. Vagyis jellegzetesen újító történész volt, még akkor is, amikor egyes munkái megírásakor nem mozdított meg (saját vallomás szerint sem) új archivális anyagokat. S ezek köréből is több valóságos tudományos-politikai viharokat kavart – főként az, amely a II. világháború előtörténetét elemezte. S itt Taylor teszi meg azt az ironikus, de teljességgel igazolt megjegyzését: saját tapasztalatai is igazolják, hogy alig egy évtizeddel azután, hogy a merész, vihart kavarázó munkáját megjelentette – mindaz, ami ellen akkor tiltakoztak, egyszerre elfogadottá, szinte tudományos közhellyé vált.

E szerteágazó, sok szálon futó életrajz áttekintésére – mint mindjárt a kezdet kezdetén jeleztük – nem vállalkozhatunk. Néhány más gondolkörre, témaegységre mégis felhívánk még az érdeklődők figyelmét. Az egyik ilyen témakört már jeleztük: ez az „Oxbridge”-szemlélet rendkívül éles bírálata. Vonatkozik ez arra is, hogy milyen örökséget kapott Taylor oxfordi diákként, de áll ez arra is, hogy milyen tapasztalatokra tett szert ugyanitt több évtizeden át egyetemi oktatóként.

Semmiként sem tekinteném lényegtelenebbnek azt a témakört, hogy Taylor miként találkozott az 1920-as, de még inkább az 1930-as években a munkásmozgalom reprezentánsaival, főként értelmiségi nagyjaival. Lansburyról már szoltunk, de érdemi-
leg, tartalmilag fontosabb Cole szerepe, lévén, hogy Cole-lal „A. J. P.” többször találkozott, ha nem is kerültek túl közel egymáshoz. A 30-as évek második felében azután itt volt a Hitler-jelenség, a fasizmus veszélye. Taylor elmondja, hogy mint „osztrák-
szakos” is, miként vállalta az osztrák „Dollfuss-Schuschnigg-rendszer” leleplezését, majd ugyanilyen élességgel később a „müncheni politika”, a megbékéltetők bírálatát. S miközben ezt a megítélését, erőfeszítéseit feleleveníti, azt is megvilágítja, hogy ez az egyetemi körökben ugyanakkor mindig is „a szélel szemben”, történő kiállást jelentett. Ezt húzza alá különben – sőt magyarázza is – hogy a korszak antifasisztáinak milyen nagy belső ellentmondást jelentett, hogy akkor kellett a fegyverkezési politikát elfogadniuk, amikor semmiféle bizalmuk nem lehetett saját kormányuk, a Chamberlain-féle kormánypolitika iránt. Az ellentmondás ismert, Taylor mindezt saját példáján is bemutatja – méghozzá egyszerre politikai, egyetemi és sajtókörökben.

Végül még egy témakör. Taylor igazán otthonosan mozgott a fenti hármass angol kulturális és politikacsináló, közvéleményformáló körben – mégis ugyanakkor jellegzetes kivétel is volt, aki korai témaválasztásai folytán is kapcsolódott Közép-Európához. S ugyanakkor innen nagy barátokra is támaszkodhatott. Ezek közül ő elsősorban Károlyi Mihályra büszke, de ide sorolható a cseh Ripka is, számtalanszor találkozott Benessel és J. Masarykkal, jó ismerősökre tett szert Jugoszláviában, otthonosan mozgott Ausztriában (ahol ugyanakkor érdekes módon ilyen barátokkal nem büszkélkedhetett). Vagyis Taylor ebben a vonatkozásban is kivételes jelenség, aki ugyanakkor élesen szembekerült (nem meglepő!) Macartney-vel. Mindez együttvéve úgy hiszem, messzemenően bizonyítja – a szerző ismét értékes könyvet adott olvasói-kezébe. Értékeset – s szokásához híven érdekeset is.

Jemnitz János,

ERIC HOBSBAWM

WORKERS: WORLDS OF LABOR

(New York, 1984, Pantheon Books, 369.)

(*Munkások. A munka világa*)

Erci Hobsbawmot nem kell bemutatni a magyar olvasóknak, hiszen számtalan, magyar folyóiratokban, évkönyvekben megjelent tanulmánya mellett több könyve is megjelent magyarul. Éppen ezért szemléletéről sem kell ehelyütt bemutatót írni. Talán csak annyit illenék itt bevezetőben megjegyezni, hogy „a nagy hőseivel” szemben Hobsbawm a lényegi kérdésekben nem változott, szocialista maradt, és nem csapodott át a munkásmozgalomban csalódott liberális demokraták táborához. S ezt talán azért is illik megjegyezni, mert míg Hobsbawm az 1960–1970-es években „felfedezett magyar szerző” is volt, újabban mintha megfeledkeznének róla, kevesebb állásfoglalását, tanulmányát fordítják le – jóllehet, Nagy-Britanniában (és a szélesebb világban) nem temették el. A megfeledkezés aligha lehet merő véletlen.

Mindenesetre életközelségét ez az összegyűjtött tanulmánykötet is nagyon tanulságosan bizonyítja. Tulajdonképpen már a kötet címe is hitvalló – kihívó. Hiszen Hobsbawm ezúttal Cole-nak nevezetes könyvcímét idézi fel, amivel annak idején az első világháború előestéjén keltett politikai-tudományos izgalmat – a munkásság felfedezésével. Hobsbawm most e kötetében ugyancsak nem egyetlen hőst, munkásvezért, politikai pártot, szakszervezetet kelt életre, elemez, hanem magát a munkásságot. Ennyiben sokak szemében nagyon „modernnek” tűnhet, hiszen nem „intézmény-történészként” jelenik meg. Ezek a tanulmányok egytől egyig történetiek, nem olyasféle esszék, amelyekben eltűnnek a tények és dátumok, ahol a tendenciák valahogyan téről és időtől elszakítva érvényesülnek.

A kötetben Hobsbawm 17 tanulmányt jelentetett meg az adott fő témakörben. A 17 tanulmány többsége már különféle angol és nem angol szakfolyóiratokban az utóbbi 20 évben már megjelent, de hét olyan írást is közöl, amelyek ezúttal először láttak nyomdafestéket.

A 17 tanulmány együttes jellemzése, bemutatása rendkívül esetleges és problematikus lehet csak. Így pusztán arra szorítkoznék, hogy egyfelől hangsúlyozzam, Hobsbawm ezúttal lényegileg az uralkodó évszázad „munkásvilágának” bemutatására, elemzésére vállalkozik, vagyis ezúttal a nyitás nem annyira a 19. sz. eleje, hanem jobbra az 1880-as évekhez vezet, de igen nagy figyelemmel fordul éppen ahhoz a nagyon sokak által vitatott kérdéskörhöz: mennyiben is változott meg ez a munkásvilág azóta, és főként a II. világháború és az utolsó húsz esztendő gazdasági-technikai forradalma nyomán. Még hozzá struktúrában, életmódban és felfogásban egyaránt. Ez a kérdés az, ami Hobsbawmot, a kritikus történészt, és a politikai publicistát (amit olyan világos vonással nehéz is elválasztani, s minden jel szerint erre a szerző maga sem tart igényt) elsősorban foglalkoztatja, s ezen a nyomon tér vissza ismét és ismét mind a munkásság szerkezeti változásainak kérdéseire, mindpedig több tanulmányban is – a tudat-helyzetre, sőt ma olyannyira megkövetelt „munkáseletmód”, „a mindennapok élete” kérdéskörre is.

Végül indokoltnak látszik idézni a szerző rövid bevezetőjének utolsó gondolatát: Hobsbawm ugyanis ehelyütt megjegyzi, a tanulmányokat egy kivétellel mind „akadémikus közönségnek” írta — de ugyanakkor nagyon reméli, hogy a „nem szakközönség” is szívesen olvassa majd ezeket az írásokat.

Ezek után a 17 tanulmányból teljes önkényesség alapján szemezgetve emelnék ki gondolatokat, tény- és helyzetelemzéseket, amelyek úgy hiszem, nálunk ismeretlenek, s távolról sem tekinthetők elavultnak.

Mindjárt az első tanulmány nyitósoraival lehet kezdeni a bemutatót, amelyben Hobsbawm aláhúzza: „a munkásmozgalom-történet a legtöbb országban jobban virágzik, mint bármikor, legalábbis mennyiségileg”. Már az első mondaton el lehet töprengeni, hogy milyen tendenciákat figyelhetünk meg minálunk, de még inkább igaz ez a mondat második felével kapcsolatban. Hobsbawm ugyanis a minőségi szintet a Sidney és Beatrice Webb, illetőleg Gustav Mayer mércével jelzi. S itt mindjárt felvetődik a jogos gondolat: e minőségi szintből mi az, ami magyar nyelven hozzáférhető. A Webbék írásaiból néhány, amelynek javarészét — valójában egykorúan — még 1914 előtt jelentték meg!

Maga Hobsbawm e gondolatmenetet azzal folytatja, hogy újabban a tipikus munkásmozgalom-történetíró már akadémiai körökben mozog, jobbára egyetemi oktató — de választott témája a gyakorlat és a politika felé is közelíti —, így két szféra közötti területen áll, egyszerre törekszik megérteni a világot, de azon változtatni is akar. Mindenesetre ez az elmozdulás jelentős, ha nem feledjük, hogy e studiumot azok kezdték meg és emelték oly magas szintre (az említett Webbék Angliában, G. Mayer, Mehring és Bernstein Németországban, Deutsch Ausztriában, Dolleans Franciaországban), akik nem voltak professzionális történetírók (kezdetben) és nem ezekben az akadémikus körökben mozogtak.

Ugyanitt Hobsbawm az a kommunista történetíró, aki annak ellenére, hogy ismeretes módon az 1930-as évek közepétől lett kommunista, mégis a londoni egyetem professzora lehetett — nos ez a „Hobsbawm professzor” húzza alá 1974-es tanulmányában, amelynek már címe is szinte kihívó („Munkásmozgalom, avagy munkásosztály-történet és ideológia”), a következő nagyon meggondolkoztató összefüggést: a hidegháború időszaka után „a nagy szocialista-mozgalomban — akár a szociáldemokratát, akár a kommunistát tekintjük — fokozatos politikai és ideológiai dezintegráció ment végbe”, aminek azután olyan következménye is lett, hogy „a legelkötelezettebb történetíróknak is jelenleg nagyobb a tudományos mozgásszabadsága, mint korábban”.

Hobsbawm persze csak érintőlegesen megjegyzi, létezik az akadémikusi történetírás mellett egy másik is, az, amely „belülről” mutatja meg a munkásmozgalmat, majd mindjárt itt jelzi: ime ez egy következő vizsgálandó problémakör: mennyiben azonos a munkásosztály a munkásmozgalommal.

Ezután egy izgalmas összefüggés újraértékelésére vállalkozik, mekkora szerepet játszanak meghatározott szervezetek, illetőleg időszakok a munkásmozgalom történetében. S minthogy ez a tanulmány eredetileg 1974-ben angol folyóiratban jelent meg, Hobsbawm e tételhez angol példákat mellékel. Így megállapítja, hogy bizonyos időszakokat szokás tipikusnak, jelentőseknek elfogadni, így a chartista korszakot, majd az 1880-as évek ébredését; ezt követően pedig az I. világháború időszakát — miközben mások elsikkadnak, így például az 1914 előtti „Great Unrest” időszaka. Hobs-

bawm aláhúzza, hogy a szervezeteket illetően is úgy véli a Szocialista Liga (Socialist League) történetét alaposan túlértékelték, s azzal nagyon sokan foglalkoztak, részint, mert ennek számai még Marxhoz és Engelshez vezettek el, másfelől oly egyszerű író–költő–művész állt az élén, mint a mindenki által elismert William Morris. A Liga hatásköre azonban mégsem volt nagy – és szép számmal voltak olyan munkásszervezetek, amelyeknek befolyása, kisugárzása jelentősebb – s amivel mégsem foglalkoztak sem ennyien, sem kielégítő módon.

S még ugyanitt néhány sorban három futó – egyenként ha nem is mellbeverő, de még mindig nagyon meggondolkodtató megjegyzés. Ha előbb az 1880-as évekbeli Ligánál követelt bizonyos „újraértékelő” újrendezést – ha úgy tetszik „jobbról” a szerző, akkor ugyanezre a korszakra (és későbbre az 1890-es évekre is) ugyancsak „jobbról” követel nagyobb figyelmet a „lib-lab” szakszervezeti irányzatnak, amit egyfelől megint csak kevesen tanulmányoztak, másfelől a szerző érdemileg is fontosabbnak ítéli láthatóan ezt az irányzatot (és semmiként sem csak negatívnak). Majd időben előremozdulva, már az 1890-es évek és a századfordulós korszakából az ILP-ről emlékezik meg. Szerinte ebben az esetben túlságosan is általános, hogy a történetírók az ILP saját magáról kialakított „image”-ét veszik át. Vagyis ebben az esetben Hobsbawm az, aki kritikusabb elemzést sürget – főként abban a vonatkozásban, hogy az ILP nem tudott valóban igényeinek megfelelően független munkáspárttá lenni. (A kritikai felülbírálat persze teljesen indokolt, az azóta megjelent írások észak-angol relációban azonban igazolni látszanak az eredeti ILP-önarcképet. Másfelől az is aligha cáfolható, hogy Hobsbawmnál e kérdésfelvetéseknél az új 1970-es évek, sőt napjainkban már az 1980-as évek útkeresése és „előfutár-utóvizsgálat” szimptomája is jelentkezik.)

A szerző e tanulmányában még néhány fontos, általános észrevételt tesz. Az első a személyiségek, pontosabban a kritikus személyiségek bemutatását érinti. Megjegyzi – és ezt ezúttal német talajon teszi, talán mert a pozitív–negatív hősök is pontosan e német talajon a legismertebbek –, hogy annak idején Lassalle és Schweitzer bemutatása is sok gondot okozott még az említett „nagy öregeknek”. Mégis annak idején senki sem gördített Mehring és Mayer elé túl nagy akadályokat, hogy megírják „eretnek” véleményüket – legfeljebb azután Bebel megírta a maga alternatív válaszát. A példa valóban „ül” – ismert eset: Lassalle „helyretétele” azután később is külön gondokat okozott – de Hobsbawm sem elsősorban Lassalle-ról kívánt beszélni.

Majd itt van a II. és III. Internacionálé történeti megelevenítésének egésze. Hobsbawm egyikkel sem elégedett. A Komintern bemutatását egészében színvonaltalannak ítélte, ez alól csak az olasz kommunista történészek írásait (Spirano munkáját említi külön is) tekinti kivételnek – pontosan olyan összefüggésben, hogy az egész KI történetírás mindent túlságosan „felülnézetben” vizsgál, s csak elvétve mutatja be, hogy miként gondolkodtak az aktivisták, illetőleg a rokonszenvezők.

Ugyanakkor nem tekinti megoldottnak a II. Internacionálé megelevenítését sem, pontosan azért, mert az eddigi feldolgozások kevéssé számoltak a gazdasági összefüggésekkel, a tőkés gazdaság századfordulós felvirágzásával, a politikai struktúrák stabilizálásával – s a regionális különbségekkel – vagyis azzal, hogy mit jelent pontosan ebben a vetületben e kritériumok megléte avagy hiánya. A nehézségeket növeli, hogy a szakszervezetek történetének megírása is Hobsbawm szerint rendkívül elmaradt a követelményekhez képest – ezen a téren éppen Anglia képezi az üdvös kivételt (amely „kivé-

telből” magyarul egyetlen egy írás sem jelent tudtommal meg!) — s végül az, amit Hobsbawm úgy fogalmazott meg, hogy „az 1917 utáni munkásmozgalom történetét még mindig kevésbé történeti szellemben vitatják”.

A kutató és ugyanakkor kritikus általánosításoktól kevésbé visszarettenő Hobsbawmnak ehelyütt még egy fontos kritikai megjegyzést tesz: túlságosan lebénítónak ítéli az olyan ideológiai természetű megközelítéseket, amelyek „hitvallói” nem a tények elemzése alapján jutnak következtetésre, hanem régi spekulatív módon kialakított verziókhöz ragaszkodnak és alkalmaznak. Így ezt teszik a II. Internacionálé esetében a „centristákkal” kapcsolatban, ugyanezt a legegyszerűsítő és a valóságtól elszakított megoldásokat alkalmazzák a spanyol polgárháború esetében, amikor minden esetben csak a kommunisták és anarchisták szembenállásáról írnak, Hobsbawm minden jel szerint a régi balos és újbalos megközelítésekkel vitázott, amikor ugyancsak spekulatív megközelítéseket látott abban is, ahogyan egyesek a német 1918/1919-es eseményeket tárgyalják, vagy ahogyan úgy vetik fel a kérdést, hogy a francia népfrontkormány 1936-ban le kellett-e szerelni a munkás-tömegsztrájkot, avagy 1944/45-ben a francia–olasz partizánoknak élniük kellett volna-e fegyveres erejükkel egy forradalmi átalakulás megvívása érdekében.

Vagyis mindent összegezve, Hobsbawm a tényeknek nagyobb tiszteletét és sokkal gondosabb elemzését, s a sokkal inkább historikus megközelítéseket kéri számon, hangsúlyozva, hogy bizonyos történeti szakaszokat, feltételeket aligha lehet átugrani. Ehelyütt ismét brit talajra tér vissza és állapítja meg, feltehető, hogyha sikerül is létrehozni a marxista tömegpártot (amit Marx és Engels olyannyira óhajtott — s ami nem sikerült) akkor ez a párt sem tudott volna az adott feltételek között többet elérni, megteremteni, mint amennyit a Munkáspárt elért. S fordítva, éppen ebből az alapállásból indítva, „azután megint csak ahistorikusnak véli, hogy a kis szocialista-igényű pártoktól, az SDF-től és a kommunista-pártoktól olyasmit kérjenek számon — amire eleve nem is lehettek sok szempontból képesek. Hobsbawm egyik pártot sem kívánja „felmenteni”, s mégsem arra törekszik, ami napjainkban sok helyütt — nálunk is — olyannyira elterjedt vélemény, hogy a történetírónak eleve nem kell véleményt mondani, „elítélni”, csak megérteni és megértetni. Hobsbawm másként vélekedik: csak éppen a kritikát úgy kell megtenni, hogy számoljanak azzal, az adott körülmények között valóban mire is vállalkozhattak — vagyis a realitásokkal.

Hobsbawm még néhány fontos buktatóra hívja fel a figyelmet, így a „baloldali elkötelezettségű” munkásmozgalom-történetírókat arra, hogy az USA-ban az 1950-es években jelentkezett a társadalom-történetírásban az az iskola, amely „felfedezte az integráció” folyamatát és a „modernizációt”. Mindkét tétellel kapcsolatban Hobsbawm megjegyzi, hogy a tételek távolról sem eléggé világosak.

Hobsbawm figyelmeztet arra, hogy miként általában a történetírás, a munkásmozgalom-történetírás is újabban igen nagy mértékben gazdagodott, amennyiben a szűken értelmezett politikai és ideológiai keretből kimozdulva, ki kell szélesíteni és a gazdasági és társadalomtörténeti szempontokat, a kvantitatív módszereket, a demográfiaiát is alkalmaznia kell. Ugyanitt viszont nagyon óv az olyan következtetésektől, mintha ezek után a munkásmozgalom történetét kétféle lehetne választani, az „új”, és „rég” típusú történetírára, s ezzel együtt, hogy értékeset már csak az „új” adhat. E vonatkozásban néhány példával is szolgál, hogy a „rég” iskola milyen értékes „új”

munkákat jelentetett meg. (Ehelyütt megint elszomorodva kell aláhúznunk, ezekből a megjelölt munkákból egyetlen egy sem jelent meg magyarul – jöllehet e tanulmány 10 éve jelent meg, s a felsorolás így jó 20–25 éves áttekintést nyújt!)

Az önkényesség jegyében mutatnánk be e kötet egy másik, már ennek az évtizednek elején, 1981-ben írt tanulmányát, amely történetesen azon tanulmányok közé tartozik, amelyek első ízben e kötetben kaptak nyomdafestéket. E tanulmány az „új” szakszervezeti mozgalom jelenségével foglalkozik, s megállapítja, hogy a pártok és szakszervezetek összefüggésében nagyon eltérő típusmegoldások születtek. Előfordultak olyan esetek (Csehország, Finnország), ahol a pártoknak 1914 előtt nagyobb volt a taglétszámuk, mint a szakszervezeteknek. Másik póluson ismeretes, hogy a Munkáspárt Angliában kifejezetten a szakszervezetek „alkotása” volt, s ami politikai kisugárzást illette, a Munkáspárt alig 20%-kal kapott több szavazatot, mint e szakszervezetek tag-sága. Vagyis az egybeesés masszív jelenség volt. Végül harmadik variáció a német, ahol tömegpárt és tömegszakszervezet működött – mégis jelentékeny volt a rés a választói kisugárzás és e taglétszámok között: a szavazói tábor durván kétszerese volt a taglétszámnak. A tények önmagában vizsgálatra sarkallnak.

Hobsbawm ugyanebben a tanulmányban felvet olyan kérdéseket (válaszol is rájuk), hogy mennyiben élt az internacionalizmus a szakszervezeti mozgalomban, a századforduló marxistáinak mennyiben voltak alaposan kidolgozott válaszaik a szakszervezeti munkaterületére (Hobsbawm szerint nem voltak eléggé kidolgozott válaszaik). Majd ugyanígy alaposabban megvizsgálta az „idő-faktort”, hogy mikor következik be a szakszervezeti mozgalom hirtelen felerősödése, a taglétszámok hirtelen „megugrása” és ez mennyiben áll összefüggésben gazdasági folyamatokkal.

Hobsbawm más szempontokra is felhívja a figyelmet. Így arra, hogy az országos munkáltatói szervezetek a szakszervezetekkel párhuzamosan születnek meg, s ezek nyomást gyakorolnak a kormányra, már 1914 előtt is. Az „integrálódás” így sem ment végbe, és a szociális törvényhozás, a „welfare state” kialakulása sem automatikus módon ment végbe.

Ugyancsak ebben a vonatkozásban felhívja a figyelmet egy nagyon lényeges elmozdulásra: A „rég” szakszervezetek az „elit szakmák” védelmében durván véve 1900-ig a bérek differenciálása mellett léptek fel, a szakmunkások érdekeit képviselve, a „bérlerontások”, a betanított munkások bérlehuzó szerepét opponálva. 1900, de főként 1911 után a szakszervezeti tevékenység új jelleget ölt, most már a szakszervezetek voltak azok, amelyek inkább a bérkiegyenlítés érdekében léptek fel. Persze Hobsbawm reflektál arra is, hogy többféle tényező hatott e magatartás-változásra:

Az „idő-faktorra” a szerző mindig is nagyon érzékeny. Ehelyütt egy más összefüggést is kiemel – ami a gazdasági, technikai fejlődés szakszervezeti vonatkozására reflektál. Rávilágít, hogy az 1885-ben 10 legnagyobb szakszervezet közül már csak 1 szerepelt 1963-ban is a 10 első helyen jegyzett között: a gépészmunkásoké. Az 1963-ban a 10 első helyen szereplő „mamut szakszervezet” közül ugyanakkor nem kevesebb, mint 7 éppen csak az 1880-as években alakult, s jellegzetesen az „új” szakszervezeti mozgalom képződménye, ami szintén az akkori új gazdasági átalakulásokkal volt összefüggésben.

Más megszívlelendő szempontokat is olvashatunk e tanulmányban. Utal arra, hogy az 1889-es nagy „megugrást” miként „fejezi le” az 1893-as gazdasági válság,

miként hat vissza e válság a létszámviisszaesésre, szakszervezetek felbomlására. Ugyan-
így szerinte nagyobb figyelmet kell tulajdonítani a regionális szempontoknak, mind
brit, mind német vonatkozásban. Meglepő különbségek észlelhetők bizonyos régiók
tartós történeti „jelenlétét” illetően mindkét ország történetében.

Feltétlenül érdekesek azok a sorai, ahol azt vizsgálja, hogy a szindikalizmus miért
nem válhatott 1914 előtt valóban nemzetközi jelenséggé, s miért az iparilag elmaradott
országokban jelentkezett nagyobb hatásfokkal – s, hogy azért e „fejlett országok” pe-
remvonalain (az Egyesült Államokban a „vadnyugaton”, Nagy-Britanniában a wales-i
szénmezőkön) azért szintén megvethette egy időre a lábát. S ebben a vonatkozásban ő
is nagyobb mérvben kívánja érvényesíteni az olyan szempontokat, hogy „erősebben
vagy gyengébben” iparosodott országokról van e szó, hogy az első ipari forradalom
nyomán kialakult munkássággal van-e a történetírónak dolga (Nagy-Britannia, Bel-
gium), avagy az új, modernebb munkássággal (Németország, Skandinávia). Az erős el-
téréseket más szempontok időként ellensúlyozzák, s így a szakszervezeti mozgalom
felfutása az I. világháború napjaiban nagyon sok hasonló tendenciát erősített meg na-
gyon eltérő típusú országok és régiók között. A szakszervezeti mozgalom e vaskos és
ugyancsak meggondolkodtató valóságához tartozik, hogy e szakszervezeti mozgalom
sok helyütt a taglétszámot illetően a zenitét éppen e világháborút követő napokban,
1918–1920-ban még a forradalmi időszak idején érte el.

E két tanulmány alaposabb ismertetése semmiként se legyen megzavaró, még ke-
vésbé elrettentő. A kötet más írásai ugyanilyen sok új szempontot felvető izgalmas té-
mákkal foglalkoznak, mint a munkáskultúra, szociális és egészségügyi viszonyok és
alakulásuk, etikai problémák, a szegénység, a munkásarisztokrácia – ami túlzás nélkül
mind történeti probléma – és egyúttal napjaink izgalmas vitakérdései is. S Hobsbawm
nem a bevett formulák és közhelyek embere.

Jemnitz János

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM
(Válogatás külföldi folyóiratokból)

AESC	– Annales ESC (Paris)
AHR	– The American Historical Review (Washington)
AHRF	– Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AI	– Anale de istorie
CSSH	– Comparative Studies in Society and History
ČCH	– Československý časopis Historický (Praha)
CEH	– Central European History (Atlanta –Georgia)
EEQ	– East European Quarterly
EHR	– The English Historical Review (Edinburgh)
EHQ	– European Historical Quarterly
HČ	– Historický časopis (Bratislava)
HD	– Hospodářské Dějiny
HZ	– Historische Zeitschrift (München)
HT	– History and Theory
IRSH	– International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR	– Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JCH	– Journal of Contemporary History
JEH	– The Journal of Economic History
JEEH	– The Journal of European Economic History
JPS	– The Journal of Peasant Studies
MA	– Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	– Magazin Istoric (Bucureşti)
MS	– Le mouvement social
NNI	– Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
RA	– Revista Archivelor (Bucureşti)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHD	– Revue d'Histoire diplomatique
RHDGM	– Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
RHMC	– Revue d'Histoire moderne et contemporaine
RRH	– Rivista roumaine d'histoire
RSI	– Rivista Storia Italiana (Napoli)
Sb	– Sborník historický
SH	– Social History (London)
SSb	– Slezský Sborník (Opava)
SzSz	– Szovetszkoe Szlavjanovedenie
VI	– Voprosy Isztorii (Moszkva)
VMU	– Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)

Elmélet, módszertan

KOSTLÁN, A.: Nálezy mincí jako pramen hospodářských dějin pozdního feudalismu (Pénzleletek, mint a késő feudalizmus kori gazdaság történet forrásai). – HD, 1985. 13. köt. 7–63.

A szerző a pénzt, mint nagy tömegben előforduló, a kutatók rendelkezésére álló forrás történelmi értékét vizsgálja, illetve e forrás feldolgozásának módszertani lehetőségeit foglalja össze, elsősorban a 17. és a 18. századi csehországi pénzleletek alapján.

BRUCAN, S.: Market, Socialism and Revolution (Piac, szocializmus és forradalom). – Review, 9. 1985 : 2. 155–162.

A kelet-európai gazdasági reform kérdését, mint a világ gazdasági rendszerbe való beilleszkedéshez szükséges alapvető stratégiai változást vizsgálja.

SIMIAND, F.: Historical Method and Social Science (Történelmi módszer és társadalomtudományok). – Review, 9. 1985 : 2. 163–214.

A történettudományi metodológiának a társadalomtudományokban elfoglalt helyét vizsgálja.

GUHR, Günter: Urgesellschaft und materialistische Geschichtsauffassung im Werk von Karl Marx (Ösközösség és materialista történelemfelfogás Marx Károly műveiben). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 1. 115–130.

Marxnál kezdettől fogva a tulajdon történeti megközelítése áll a vizsgálódás középpontjában. Már 1845-ben felismeri a minőségi különbséget a vérrokonságon, a szokáson és a közös tulajdonon alapuló ősi társadalmak, illetve a politikailag-államilag szervezett, magántulajdonon és magánjogon alapuló, antagonisztikus osztályokra szakadt társadalmak között. Ezeknél az állam nem a társadalom, hanem a társadalmon uralkodó osztály politikai eszköze.

FLOUD, R. C.: Wirtschaftliche und soziale Einflüsse auf die Körpergrößen von Europaern seit 1750. (Gazdasági és társadalmi tényezők befolyása az európaiak testmagasságra 1750 óta). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985. 2. 93–118.

Európa népeinek életszínvonala jelentősen

megváltozott a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során. E változások pontos leírása, elsősorban a reálbérek mérése és összehasonlítása, sok nehézséggel jár. Szükség van egy olyan mércére, mely az életszínvonal minden összetevőjét magába foglalja. Ilyen lehetséges mérce a testmagasság változása. Nagy számban maradtak fenn katonai összeírások, melyek tartalmazzák a rekruták testmagasságát. A regressziós analízis eredményei – minden nehézség ellenére – figyelemreméltók. A nyugat-európai testmagasságok az elmúlt száz év során szisztematikusan megfeleltek a jövedelmek és betegségek változásainak, mint ahogy ma is kifejeznek hasonló különbségeket az egyes országok között.

RIEDEL, H.: Zum Zusammenhang von Inflation, staatsmonopolistischen Kapitalismus und Rüstung (Az infláció, az állammonopolista kapitalizmus és a fegyverkezés összefüggései). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 3. 99–108.

A monopolizáció önmagában nem oka az inflációnak. Gazdasági és gazdaságon kívüli kényszerrel eléri a kizsákmányolási ráta növelését, a monopolárok költségcsökkenését. Más országok kifosztásának új minősége lehetővé teszi a magas monopolprofit realizálását – időlegesen – inflációs áremelkedés nélkül is. Jelenleg a fegyverkezés – és annak finanszírozása az államadósság segítségével – az infláció fő okozója. De ez a tőkekivitel és a neokolonializmus által részben áthárítható a függésben levő országokra (Brazília inflációs rátája 1984-ben évi 60% volt). Ez magyarázza, hogy a vezető tőkésországok között nem az USA-ban a legmagasabb az infláció, jóllehet ott fordítják a bruttó nemzeti termék legnagyobb hányadát a fegyverkezésre (1983-ban 6,9%-ot).

KUCZYNSKI, J.: Förderliche Fehler. Selbstkritische Bemerkungen zu einem Geburtstag. (Előrevívó viták. Önkritikus megjegyzések egy születésnap kapcsán). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 3. 95–97.

Kuczynski – hivatkozva egy 1973-ban tett megállapítására, miszerint a többlettermék egyenlő szétosztása a termelőerők fejlődését rendkívül lelassította volna –, felrója magá-

nak, hogy nem kérdezett tovább: az emberiség az egyenlő elosztás hagyományának folytatása helyett miért lépett az új útra, mely a gyors fejlődéshez vezetett. Rámutat egy másik hibájára is a pontosság és tárgyilagosság kérdésében; itt a világgazdasági válság megítélésénél 1933-ban elhanyagolta az utóbbit. Ezután nagyobb kockázatvállalásra hívja fel a társadalomtudományok művelőit, mert, mint mondja, „intelligens hibák sokkal tovább vihetnek minket, mint banális igazságok, amelyeknek bővében vagyunk”.

BOTEIN, S.—CENSER, J. R.—RITVO, H.: La Presse périodique et la société analyse et française au XVIIIe siècle; une approche comparative (A periódikus sajtó és az angol és francia társadalom a 18. században: összehasonlító megközelítés). — RHMC, 32. 1985:2. 209–236.

A szerző a sajtótörténetet, mint összehasonlító társadalomtörténetet értelmezi. A cikk különösen azt hangsúlyozza, hogy a szerkesztők és a lapkiadók milyen módon szállítottak a társadalom struktúrájára és a társadalmi viselkedésekre vonatkozó normatív információkat. Vizsgálati anyagát az 1755 és 1764 között megjelent periodikákból mintavételszerűen kiemelt anyagok képezik.

BYRES, T. J.: Modes of Production and Non-European, Pre-Colonial Societies: The Nature and Significance of the Debate (Termelési módok és nem-európai, gyarmatosítás előtti társadalmak: a vita természete és jelentősége). — JPS. 12. 1985:2–3. 1–18.

A tanulmány azokra a kérdésekre keres választ, amelyek a marxi termelési mód fogalmát vizsgálva megkérdőjelezik a marxi teória alkalmazhatóságát valamennyi társadalmi rendszerre, bármely történelmi, illetve földrajzi körülménytől függetlenül.

McGOWAN, P.: Pitfalls and Promise in the Quantitative Study of the World-System: A Re-analysis of 'Bergesen and Schoenberg's „Long Waves of Colonialism” (A világrendszer kvantitatív tanulmányozásának buktatói és ígéretei: Bergesen és Schoenberg „A gyarmatosítás hosszú távú hatásai” c. művének újraelemzése). — Review, 8. 1985:4. 477–500.

A tanulmány a mennyiségi adatok és elemzések szerepét vizsgálja a világrendszerek folyamatainak tanulmányozásában. A szerző véleménye szerint az empirikus értékelést le-

hetővé tevő mennyiségi adatok döntőek a rendszer megismerése szempontjából.

RAGIN, Ch. C.: Knowledge and Interests in the Study of the Modern World-System (Ismeretek és érdekek a modern világrendszer tanulmányozásában). — Review, 8. 1985:4. 451–475.

A tanulmány az ún. kvalitatív és kvantitatív kutatási megközelítésmód közötti különbségekre mutat rá anélkül, hogy a szerző állást foglalna valamelyik módszer elsőlegessége mellett.

RAZIN, V. I.—ÉKOMONOVA, E. Ju.: K voproszu o kategorii „isztoriceszkaja époha” (A „történelmi kor” kategóriája). — VI. 1985:10. 69–80.

A szerzők a „társadalmi-gazdasági formáció” és a „történelmi kor” fogalmát elemzik.

SUMMERFIELD, P.: Mass-Observation: Social Research or Social Movement? (Tömegmegfigyelés: társadalomkutatás vagy társadalmi mozgalom?) — JCH, 20. 1985:3. 439–452.

A tanulmány a tömegmegfigyelés lehetséges interpretálásának formáit kutatja, mint a specifikus történelmi és szociológiai tartalom megismerésének egyik módját.

ŠEVARNA, D.: Stav, perspektiva a špecifiká použitia kvantitativných metód v historiografii (A kvantitatív módszernek a történetírásban való alkalmazásának helyzete, távlatai és vonásai). — HČ, 33. 1985:4. 579–590.

A tanulmány a történettudomány és a matematika kapcsolatát, a matematikai módszereknek a történettudományban való felhasználási lehetőségeit vizsgálja.

Historiográfia

BUSZTROV, V. E.—KULKOV, E. M.: Partizanszkoe dvizhenie v period Velikoj Otecsestvvennoj vojnü vszovremennoj burzsuznoj isztoriografii (A mai történetírás a Nagy Honvédő háború partizánmozgalmáról). — ISzSzSzR. 1985:3. 168–177.

Az utóbbi húsz évben megjelent amerikai, angol és nyugatnémet szakirodalomnak e kérdéssel foglalkozó munkáit ismerteti a cikk.

CSERTINA, Z. Sz.: Novejsaja burzsuaznaja isztoriografija o razvitii nacii i narodnosztej SzSzSzR na szovremennon etape (A legfrissebb polgári történetírás a szovjetunióbeli népek és nemzetiségek mai fejlettségéről). — ISzSzSzR, 1985:4. 193–205.

A nyolcvanas években megjelent tanulmányok Közép-Ázsiára vonatkozó anyagának kritikai elemzése.

DIRLIK, A.: The Universalisation of a Concept: From „feudalism” to „Feudalism” in Chinese Marxist Historiography (Egy felfogás egységesítése: a „fedualizmustól” a „feudalizmusig” a kínai marxista historiográfiában). — JPS, 12. 1985:2–3. 197–227.

A tanulmány a kínai történettudományos elméletekben végbement „feudalizmus” átalakulás folyamatát vizsgálja.

KEALEY, G. S.: The writing of social history in English Canada, 1970–1984 (Társadalomtörténetírás Angol-Kanadában, 1970–1984). — SH, 10. 1985:4. 347–366.

A tanulmány a mai kanadai társadalomtörténetírás helyét a historiográfia eredményeit mutatja be a kanadai történelemkutatásban.

McDONALD, T. J.: The Problem of the political in recent American urban history: liberal pluralism and the rise of functionalism (Jelenkori amerikai várostörténet politikájának problematikája: liberális pluralizmus és a funkcionalizmus előretörése). — SH, 10. 1985:4. 323–346.

A tanulmány szerint az amerikai történetírás a legutóbbi időkig nem ismerte fel a teoretikus és historiográfiai múlt súlyának jelentőségét, és ez a társadalomtörténet ún. „politikai válságához” vezetett.

PETROPAVLOVSZKIJ, E. Sz.: Dokumentü i materialü obščerosszijszkij szedov i konferencij RSzDRP 1905–1907 godov kak isztocsnik po isztorii pervoj rosszijszkij revoljucii (Az OSzDMP 1905–1907-es kongresszusain és konferencián készült dokumentumok, mint az első orosz forradalom történetének forrásai). — ISzSzSzR, 1985:1. 124–135.

A titkárok és gyorsírók feljegyzései, a küldötték és testületek írásos beadványai, a központi és helyi pártszervek jelentései, a munkacsoportok dokumentumai, a kérdőívek adatai, az üdvözlő szövegek stb. feldolgozásáról, felhasználási módjairól.

PISCH, M.: K. otkázke vývinu názorov na kategóriu zákona v historickéj vede (A törvény kategóriája a történettudományban és az erre vonatkozó nézetek fejlődése). — HČ, 33. 1985:6. 882–906.

Kritikai elemzés a szovjet, NDK és lengyel filozófusok, történészek és más társadalomtudományi ág területével foglalkozó szakírók munkáiról, amelyek a törvény, a törvényesség kategóriáját vizsgálják a társadalomtudományok, illetve a történettudomány területén.

TIHVINSZKIJ, Sz. L.: Szovremennaja zarubeznaja isztoriografija o Szun' Jatszene (A jelenkori külföldi történetírás Szun Jat-szenről). — VI. 1985:11. 36–49.

Nyugaton és Amerikában az utóbbi 20 évben megjelent tanulmányok elemző ismertetése a kínai forradalmár és demokrata Szun Jat-szen (1866–1925) életútjáról.

VINOGRADOV, V. A.: Rol' naucsnoj informacii v razvitii isszledovaniij szovetszkij isztorikov (A tudományos információ szerepe a szovjet történészek kutatómunkájában). — NNI, 1985:4. 3–13.

A 15 éve kialakult Társadalomtudományi Információs Intézet alapvető tevékenységéről, a tudományos tájékoztatásról és kiadványairól.

Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája

BREUILLY, J.: Liberalism or Social Democracy: A Comparison of British and German Labour Politics, c. 1850–75 (Liberalizmus vagy szociáldemokrácia: összehasonlító elemzés a brit és a német munkáspárti politikáról, kb. 1850–75). — EHQ, 15. 1985:1. 3–42.

A 19. század közepén az angol munkásmozgalom a politikai pártokhoz csapódva működött, ugyanakkor Németországban a munkáspárt csak időlegesen csatlakozott a liberálisokhoz, és a tagok zöme önálló politikai célkitűzésekkel rendelkezett, így hamarabb eljutott a független politikai szervezet létrehozásához.

DICKSON, T.: Marxism, Nationalism and Scottish History (Marxizmus, nacionalizmus és skót történelem). — JCH, 20. 1985:2. 323–336.

A tanulmány a marxizmusnak a nemzeti mozgalmakról általában és a skót nemzeti mozgalmról konkrétan alkotott nézeteit vizsgálja.

FIRSZOV, F. I.: Isztorieseszkje znacsenie VII. kongressza Kominterna dlja szplocsenija mezdunarodnogo kommuniszticeszkogo dvizsenija (A Komintern VII. kongresszusának jelentősége a nemzetközi kommunista mozgalom tömörítése szempontjából). – NNI, 1985:4. 25–39.

Az 1935. július 25.–augusztus 20. között Moszkvában lezajlott, korszakos jelentőségű kommunista találkozó marxista kritikai értékelése.

ROJAHN, J.: Um die Erneuerung der Internationale: Rosa Luxemburg contra Pieter Troelstra. Zur Haltung der radikalen Linken in Deutschland nach dem 4. August 1914. (Az Internacionálé felújításához: Rosa Luxemburg kontra Pieter Troelstra. A radikális bal oldal 1914. augusztus 4-e után). – IRSH, 30. 1985:1. 2–150.

A tanulmány azt vizsgálja: miképpen reagált Rosa Luxemburg arra, hogy a parlamentben 1914. augusztus 4-én a szociáldemokraták megszavazták a háborús kölcsönöket.

SAICH, T.: Through the Past Darkly: Some New Sources on the Founding of the Chinese Communist Party (A homályos múltból: néhány új forrás a kínai kommunista párt megalapításáról). – IRSH, 30. 1985:2. 167–182.

A tanulmány a Kínai Kommunista Párt 1920-as megalapításával kapcsolatban újonnan napvilágot látott anyagok alapján rekonstruálja a kezdet körülményeit.

SHERWOOD, J. M.: Engels, Marx, Malthus and the Machine (Engels, Marx, Malthus és a gép). – AHR, 90. 1985:4. 837–863.

Marx, Engels és Malthus szerint milyen szerepet kapott az iparosítást megtestesítő gép a munkáosztály helyzetének alakulásában.

SZARALIEVA, Z. H.: „Rabocsnij voprosz” na sztranicah revolucionnoj pecsati 1905–1907 godov (A „munkáskérdés” a forradalmi sajtó hasábjain 1905–1907-ben). – VI. 1985:12. 51–63.

A baloldali orosz sajtó a nyolcórás munka-

napról, a munkások kizsákmányoltságáról és a munkásegységről.

SZUSZLOVA, F. M.: Sztanovlenie Peterburgszkogo „Szojuza bor'bü.” (A pétervári „Harciszövetség” megalakulása). – VI. 1985:11. 95–104.

Az 1895-ös megalakulás dátumának pontosítása, a körülmények részletezésével.

Nemzetközi kapcsolatok

DUBOIS, E.: Un Écossaes, légat a la Cour d'Angleterre: George Conn, 1936–1640. (Egy skót legátus az angol királyi udvarban, 1636–1640.). – RHD, 99. 1985:1–2. 5–20.

A katolikus George Conn diplomáciai tevékenységével, kitűnő római kapcsolatai útján igyekezett I. Károly angol királyt és VIII. Orbán pápát egymáshoz közelíteni. Ezzel az angliai és skóciai protestánsok és katolikusok között jobb kapcsolatokat szándékozott létrehozni.

VELYCHENKO, S.: The Ukrainian-Rus Lands in Eastern European Politics, 1572–1632. Some Preliminary Observations (Az ukrán ruszin földek szerepe a kelet-európai politikában, 1572–1632: néhány előzetes megfigyelés). – EEQ, 19. 1985:3. 281–288.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy az ukrán területek a címben említett időszakban milyen politikai súllyal jelentkeztek a svéd, erdélyi, török, osztrák és orosz, a lengyel–litván államközösség újjáalakításával kapcsolatos tervekben.

PERVENCEV, V. V.: Iz isztorii konszl' szkoj szluzsbü Roszszii XVIII veka (Az orosz konzuli szolgálat XVIII. századi történelméből). – VI: 1985:8. 163–167.

A legelső (1711.) bécsi, illetve párizsi (1715.) konzuli hivatal felállításától a századvég politikailag is igen aktív törökországi orosz képviselő tevékenységéig ismerteti a szerző a kezdetben főként kereskedői és csak utóbb diplomata funkciókat.

Monopolkapitalismus und Entwicklung der Produktivkräfte in Russland und Deutschland von 1860–70 bis 1917–18. (Monopolkapitalizmus és termelőerők fejlődése Oroszországban és Németországban 1860–70-től 1917–18-ig). –

Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 47–56.

Szovjet–NDK gazdaságtörténeti kollokvium (1984. október 20-tól november 2-ig, Berlin) az ipari forradalom, a fináncitőke és a monopóliumok kérdéskörében. A cikk röviden ismerteti az elhangzott előadásokat és az azokat követő hozzászólásokat, vitát.

SIRRIYEH, H.: Development of the Iraq–Iranian Dispute, 1847–1975. (Az iráni–iraki nemzeteltérés kifejlődése, 1847–1975). – JCH, 20. 1985:3. 483–492.

A tanulmány az 1975-ös iraki–iráni szerződés felbomlásáig kíséri figyelemmel a két ország közötti alapvető geopolitikai vitákat. A történelmi háttér megismerése hozzásegít a két ország közötti háború indokainak megértéséhez.

KUTAKOV, L. N.: K isztorii diplomacieszkij otnosenij mezsdu SzSzsZR i Japoniej (A szovjet–japán diplomáciai kapcsolatok történetéről). – VI, 1985:12. 64–76.

1922-től 1984-ig figyeli a szerző a nem hivatalos és hivatalos kapcsolatteremtések folyamatát.

Egyetemes történet

LEHMANN, K.: Staatshaushalt und staatsmonopolistische Eingriffe in den Kreditmarkt in Deutschland und Gross-britannien während der Weltwirtschaftskrise von 1929 bis 1932/33. (Államháztartás és állammonopolista beavatkozás a hitelpiac működésébe Németországban és Nagy-Britanniában az 1929–1932/33-as világgazdasági válság idején). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 95–112.

A válság során mindkét országban annyira kiéleződött az ellentmondás a termelés magasszintű társadalmiasulása és az elsajátítás magánkapitalista módja között, hogy a tőkés újratermelési viszonyokat csak az állam szerepének megerősödése biztosíthatta. Szó esik a népgazdasági szabályozás különbségeiről is, melyek az egyenlőtlen gazdasági potenciál, az uralkodó politikai viszonyok stb. következményei. Így például Nagy-Britanniában az anticiklikus szabályozás a hitelpiacra koncentrálódott (Bank of England). Németországban az államháztartás deficitfinanszírozása és a közmunka szerepe sokkal

jelentősebb volt, mint Angliában. Mindkét helyen a különbségek ellenére az állammonopolista kapitalizmus magasabb fejlettségi szintre jutott.

WICKHAMÍ Ch.: The Uniqueness of the East (A Kelet egyedülállósága). – JPS, 12. 1985:2., 3. 166–196.

A tanulmány egyes keleti birodalmak (arab, perzsa, török és kínai) folytonosságával a

Római Birodalom mulandóságával, valamint a keleti társadalmak évezredes rendszerének sajátosságaival foglalkozik.

GERRIETS, M.: Money in Early Christian Ireland According to the Irish Laws (Pénz a korai keresztény Írországon az ír törvények értelmében). – CSSH, 27. 1985:2. 323–339.

A cikk az ír példán keresztül követi nyomon a pénz szerepének jelentőségét. Az ír katolicizmus kezdetén a pénz nem értékmérő volt, nem is a cserét segítette elő, hanem csupán a bírság fizetésére és bizonyos társadalmi kötelezettségek teljesítésére használták.

BARTLETT, R.: The Conversion of a Pagan Society in the Middle Ages (Egy pogány társadalom hittérítése a középkorban). History, 70. 1985:22. 185–201.

A tanulmány a bambergi püspök, Otto, pomerániai hittérítő útjának állomásait (1124–1128) mutatja be.

SUTTÖR, M.: Le „Triumphus Sancti Lamberti de castro Bullonio” et le catharisme à Liège au lieu du XIIe siècle (A „Triumphus...” és a katar eretnokség Liège-ben a XII. században). MA, 1985. t. 91. f. 2. 227–265.

Szt. Lambert ereklyéinek csodás beavatkozása Bouillon várának Albéron II. liege-i püspök által történt bevételénél – a katar eretnokség dogmái – az eretnekek visszatérítése az igaz hitre.

PERFECKY, G. A.: The Slavic and Non-Slavic Sources of the 13th Century Galician-Volhynian Chronicle (A 13. századi galíciai–volhiniai krónika szláv és nem-szláv forrásai). – EEQ, 19. 1985:2. 129–136.

A mai Nyugat-Ukrajna területén készült 13. századi orosz krónika forrásait a tanulmány szláv és nem-szláv eredetűekre osztja. A krónika nemcsak a helyi orosz eseményeket,

hanem lengyel, magyar, galíciai, litván, cseh, tatár kapcsolatokat is feldolgozza.

FLORJA, B. N.: Grjunvaldszkaja bitva (A grünewaldi csata). – VI, 1985:7. 105–112.

A német lovagrendek terjeszkedése és a lengyel–litván–oros–ukrán szervezett ellenállás, az 1410-es „konfliktusok krónikája”.

JASZTREBICKAJA, A. L.: Szem'ja v szrednevekovom gorode (A középkori városi család). – VI, 1985:8. 68–81.

A középkori európai, mindenekelőtt az itáliai városok minden alapvető társadalmi rétegében megtalálható család szervezeti formájáról, a tradicionális rokoni viszonyok elveiről, jelentőségéről.

FRIED, J.: Über den Universalismus der Freiheit im Mittelalter (A szabadság egyetemes voltáról a középkorban). – HZ, 1985. febr. t. 240. f. 2. 313–361.

Az antik világ római, bizánci és nyugati keresztény szabadságfogalmának ártértékelése a középkor ideológiájában.

ROUILLAN-CASTEX, S.: L'amour et la société féodale (A szerelem és a feudális társadalom). – RH, 1984. okt.–dec. t. 552. 295–330.

A trubadurok dalaiban tükröződő udvari szerelem – az új erotika megfogalmazása – a trubadurok társadalmi eredete – a provencai költészet eredeti formája.

GOLDTWAITE, R. A.: Local Banking in Renaissance Florence (Helyi banktevékenység a reneszánsz Firenzében). – JEEH, 14. 1985:1. 5–56.

A tanulmány a 15. századi firenzei bankok szerepét vizsgálja. Kitér a pénzváltás, a bankbetét, a hitel, a kamatláb szerepére és ennek kapcsán a bankok gazdaságirányító funkcióját vizsgálja, összehasonlítva a velencei bankrendszerrel.

BRODMAN, J. W.: Municipal ransoming law on medieval Spanish frontier (Városi váltságdíj törvény a középkori spanyol határon). – Speculum, 1985. apr. t. 60. f. 2. 318–330.

A keresztény–muzulmán konfliktus során rabul ejtett katonák és civilek sorsa – katonai és városi szervezetek kiváltásuk elvi és gyakorlati szabályozására, a váltságdíjak előteremtésére hozott intézkedések.

BIETENHOLZ, P. G.: Erasmus und die letzten Lebensjahre Reuchlins (Erasmus és Reuchlin utolsó éve). – HZ, 1985, febr. t. 240. f. 1. 45–66.

Az idős Reuchlin a kortársak megítélésében és a vele kapcsolatos viták tükröződése Erasmus levelezésében.

EVANS, R. J. W.: Culture and Anarchy in the Empire, 1540–1680. (Kultúra és anarchia a birodalomban, 1540–1680). CEH, 18. 1986:1. 14–30.

A tanulmány a Német–Római Birodalomban érvényesülő művelődéspolitikát vizsgálja a címben megjelölt korban. Külön foglalkozik az intellektuális körökben érvényesülő eszmei irányzatokkal, valamint ezen irányzatoknak a környező európai országok értelmiségi rétegeire gyakorolt hatásával.

KAUFMANN, Th. D.: A Census of Drawing from the Holy Roman Empire, 1540–1680, in North American Collections (A Német–Római Császárság festményeinek számbavétele, 1540–1680, észak-amerikai gyűjtemények). – CEH, 18. 1985:1. 70–113.

A cikk listát közöl azokról az 1540–1680 között készült festményekről, melyeket ma észak-amerikai gyűjteményekben lehet megtalálni. A kb. 600 művet számontartó lista szerint az alkotások zöme vallási témát dolgoz fel.

MÜLLER, R. A.: Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts. Regierungslehren und politische Pädagogik. (A 17. század német királytükre. Uralkodástan és politikai pedagógia). – HZ, 1985, jún. t. 240. f. 3. 571–598.

A királytükrök politikai filozófiája a károling időktől a 17. századig – a szakrális uralkodó-ideál világivá válása – a vizsgált század 69 ismert királytükre.

BARG, M. A.: Meszto XVII veka v isztorii Evropü (A XVII. század helye az európai történelemben). – VI, 1985:3. 58–74.

A szerző a korszak neves tudósa, az újkor kezdetének kérdéseit vizsgálja, elemezve az utóbbi húsz év szakirodalmát is.

CAMERON, R.: A New View of European Industrialization (Új szemlélet az európai iparosodásról). – EHR, 38. 1985:1. 1–23.

A szerző vitatja, hogy az európai iparosodás

az angol forradalommal kezdődött. Az ipari forradalom kifejezést nem találja megfelelőnek, és megkérdőjelezi, hogy Anglia valóban csak modelleként szolgált-e az európai államok iparosodási folyamatában.

GINZBURG, G.: *Mythologie germanique et nazisme. Sur un livre ancien de Georges Dumézil* (Germán mitológia és a náciizmus Georges Dumézil egy korai könyvének ürügyén). – AESC, 40. 1985: 4. 695–716.

A tanulmány Georges Dumézil „Mythes et dieux des Germains” (1938) c. művének egy-egy fejezetét alapul véve, elemzi e mű ideológiai és metodológiai következtetéseit. Dumézil intellektuális életrajzának e fejezetei beleilleszkednek szélesebb összefüggésben, a vezető francia értelmiségnek a náciizmussal szembeni magatartásának alakulásában.

KOLLOCH, E.–THÜMLER, W.: *Zur Rolle des Geldes von Bretton Woods-Abkommen bis zur 2. Statutenrevision des Internationalen Währungsfonds 1978.* (Az arany szerepe Breton Woods-i egyezménytől a Nemzetközi Valutaalap 1978-as 2. alapszabály-módosítáig.) – *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1985: 1. 51–70.

Elemzi az arany visszaszorulásának folyamatát, a tőkés valutaügyletek terén. Közvetlenül a 2. világháború után a stabilitás biztosítása érdekében az arany szerepét pontosan meghatározták. Két fő feladata: 1. az árfolyamképzés, 2. tartalékeszköz. 1950-ben a tőkés világ valutatartalékaiban az arany részaránya 68,4% (33 mrd. dollár), 1970-ben 42,4% volt, a következő évtizedben 10% alá csökkent. 1950-ben az USA a valutaarany 66,1%-át birtokolta, 1970-ben 25,2%-át. Az USA-dollár gyakorlatilag megtartotta aranyalapú valutajellegét az 1968-as aranyfedezet előírás (a kibocsátott bankjegyek 2(!)%-a legyen aranyfedeztetű), illetve a dollárvagyon aranyra válthatóságának 1971-es megszüntetéséig. Ennek főbb okai: a pénzügyi aranykészlet nem tartott lépést a világ ipari és kereskedelmi fejlődése által életre hívott szükséglettel, s a privát aranykeresletet ösztönző bizalomvesztés a tőkés valuták közül a 60-as évek elején különösen az USA-dollárt érintette – a nagyméretű amerikai tőkeexport, a több mint 50 államnak fizetett gazdasági és katonai segély, különösen pedig a vietnami háború költségei és a külföldi támaszpont-

ok fenntartása miatt. A szétesést jellemezték az egyre gyakrabban bekövetkező árfolyamváltozások, a devizatőzsdék átmeneti bezárása és főként a lemondás a stabil árfolyamok biztosítását szolgáló beavatkozásról. 1971-ben hivatalosan elismerik, hogy a dollár nem egyenértékű többé az arannyal. Az 1978-as IMF alapszabály-módosítás: 1. az arany eltávolítása a valutaárfolyam-rendszerből; 2. az IMF aranykészleteinek 33%-os csökkentése; 3. a hozzájárulások 25%-ának aranyban fizetésének megszüntetése.

II. világháború

PANKRASOVA, M. I.: *V kanun vtoroj mirovoj vojnü.* 1939 g. (A második világháború küszöbén 1939-ben). – NNI, 1985: 5. 98–124.

A szerző főleg két kérdést elemez: az 1939 tavaszán és nyarán zajló angol-francia-szovjet tárgyalásokat a kölcsönös segítségnyújtásról, valamint a szovjet-német meg nem támadási egyezményről folyó megbeszéléseket.

SEAGER, F.: *Les buts de guerre alliés devant l'opinion* (1939–1940). (A szövetségesek háborús céljai a közvélemény előtt, 1939–1940). – RHMC, 32. 1985: 4. 617–638.

Az angol és a francia sajtóban megjelent, különböző rendezvényeken prominens személyek által előadott, az érintett országok háborús céljaira vonatkozó állításokat elemzi Lengyelország lerohanásától Franciaország megtámadásáig terjedő időszakban.

BREITMAN, R.: *The Allied War Effort and the Jews, 1942–1943* (A szövetségesek háborús erőfeszítése és a zsidók, 1942–1943). – JCH, 20. 1985: 1. 135–156.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a második világháború során a szövetségesek miért nem tettek hathatós lépéseket a holocaust ellen.

MALKOV, V. L.: *Iz isztorij podgotovki Berlin-szkoj konferencii.* Novüe dokumentü. (A Berlini konferencia előkészületeiről. Új dokumentumok). – NNI, 1985: 6. 128–138.

Az 1945. július 17.–augusztus 2. tartott nagyhatalmi konferencia előkészítő fázisának 12 újonnan publikált dokumentumát fordította, kommentálta és bevezette V. L. Malkov.

PLOTNIKOV, G. K.: Pobeda na Dal'nem Vosztoke. K 40-letiju okoncsanija vtoroj mirovoj vojny (A távolkeleti győzelem. A második világháború befejezésének 40. évfordulója). — ISzSzSzR, 1985:5. 52–57.

Az 1945 májusától szeptember 2-áig, Délkelet-Ázsiában, a Csendes-óceán medencéjében, a távolkeleti országokban lezárult világháborúról.

VALIANI, L.: Il fascismo: controrivoluzione e rivoluzione (A fasizmus: ellenforradalom és forradalom). — RSI, 1985. t. 97. f. 1. 86–101.

A tanulmány a történetírásnak a két háború közötti magyarországi fasizmussal kapcsolatos eredményeire támaszkodva elemzi a fasizmus és a nemzeti szocializmus sajátosságait, illetve hasonlítja össze a kommunizmus és a demokrácia irányelveivel.

Közép- és Dél-Európa

PERLUGA, J.: Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter (Bizánc a Balkánon a korai középkorban). — Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 1–16.

A 6–11. századig kíséri végig a népmozgásokat és korai államalapításokat a Balkánon. Ezek nagyrészt meghatározták a mai görög-szláv etnikai határt, másrészt a katolikus keresztény egyházi határokat. Különös figyelmet szentel a bolgár–bizánci kapcsolatoknak. A bizánci modell sokkal erősebben befolyásolta a kialakulási szakaszokat élő sláv államokat, mint általában feltételezték, és bizonyos területeken még ma is felismerhető a bizánci példa hatása.

UCHITELLE, D. J.: New Sources of Information on Eastern European Jewish Life, 1785–1920 (A kelet-európai zsidó élettel kapcsolatos új források, 1985–1920). — EEQ, 19. 1985:2. 161–174.

A tanulmány 19. századi utazók tollából származó információk alapján betekintést nyújt a korabeli kelet-európai zsidóság életformájába, beilleszkedésük mértékébe és szokásaikba.

European Jewish Life, 1785–1920 (A kelet-európai zsidó élettel kapcsolatos új források, 1985–1920). — EEQ, 19. 1985:2. 161–174.

A tanulmány 19. századi utazók tollából

származó információk betekintést nyújt a korabeli kelet-európai zsidóság életformájába, beilleszkedésük mértékébe és szokásaikba.

Albánia

HETZER, A.: Ein Blick in die Albanienakten des Bonner Auswärtigen Amtes (Pillantás a bonni külügyminisztérium albániai aktáiba. Politikai archívum.). — Südostforschungen, 1985. 223–233.

Az albánok nem férhetnek hozzá az archívumhoz, mert nem biztosítják a kölcsönösséget. Tájékoztatást ad ezen aktákról, felhasználhatóságukról. Megállapítja, hogy a „Törökország 143” jelzetű akták 33 kötete több összefoglaló híradást és albán eredetűket tartalmaz; lehetséges, hogy a kutatásban még nem ismerik ezeket. Különösen érdekesnek tartja a két világháború közötti időszak anyagát, főként azért, mert erről a korról az albán történetírás még nem készített használható összefoglalást. (Például az albánok szerint létezett az 1944 előtti polarizáltság.) Egyébként feltehetőleg az albánok, ha hozzáférnének ezen publikációkhoz, anyagokhoz, akkor sem hoznák nyilvánosságra őket, mert a történész kutatók ott téziseiket a források tudatos figyelmen kívül hagyásával fogalmazták meg („Népdalokat archívumok helyett”), A szerző feltételezi, hogy az olasz és az angol archívumok is sokat nyújthatnának a témában.

Anglia

FLEMING, R.: Monastic lands and England's defence in the Viking Age (Monostori földek és Anglia védelme a vikingek korában). — EHR, 1985. ápr. t. 100. f. 395. 247–365.

A viking invázió során kifosztott, gazdatlanná vált monostori földek sorsa — a szász királyok, mint a pusztulás haszonélvezői — Alfréd és örökösei megerősödése az ex-monostori birtokoknak a királyi fiskusba való beolvastásával, védelmi célokra való kiépítésével.

LEWIS, N. B.: The feudal summons of 1385. (Az 1385-ös hűbérbeszólás). — EHR, 1985. okt. t. 100. f. 397. 729–746.

Az északról fenyegető francia–skót invázió ellen az egyházi és világi hűbéresek váratlan hadba hívásának katonai és belpolitikai hátterével foglalkozik a tanulmány.

POWER, M. J.: London and the Control of the „Crisis” of the 1590 (London és az 1590-es évek „krízise” feletti kontrol). – History, 70. 1985: 230. 371–385.

A 16. század utolsó tizedében a Tudor-háznak komoly gondokkal kellett szembenéznie: magas árak, élelemhiány, adók, hadviselés Spanyolország és Írország ellen, kormányválság. A tanulmány azt vizsgálja, hogy ebben a válságban London hogyan tudta megőrizni irányító-ellenőrző szerepét az ország gazdaságában.

SCHWARZ, L. D.: The Standard of Living in the Long Run: London, 1700–1860 (Életszínvonal hosszú távon: London, 1700–1860). – EHR, 38. 1985: 1. 24–41.

A szerző a címben jelzett időszak jövedelmi-megélhetési viszonyait vizsgálja Londonban, de adatait összehasonlítja a korabeli francia, német városok életszínvonalra vonatkozó adataival is.

BURROUGHS, P.: Crime and punishment in the British army, 1815–1870 (Bűn és büntetés az angol hadseregben). – EHR, 1985. júl. t. 100. f. 396. 545–571.

A katonai kihágások és bűnök megítélése és büntetése – reformkísérletek a katonai szolgálat körülményeinek javítására – hatásuk a hadsereg személyi összetételére, a bűnözés csökkentésére.

MUNCK, R.: Class and Religion in Belfast: A Historical Perspective (Osztály és vallás Belfastben: történelmi perspektíva). – JHC, 20. 1985: 2. 241–260.

A tanulmány a század elejétől kezdve követi nyomon az észak-ír társadalom osztályproblémáit, vallási megosztottságát, illetve ezek eredményeként bekövetkező politikai ellenitéteket.

FEARON, P.: The Growth of Aviation in Britain (A repülés fejlődés Angliában). – JCH, 20. 1985: 1. 21–40.

A tanulmány az angol polgári repülőgépipar fejlődését követi nyomon. A repülőgépipar az ország kormányzatának költségvetésével

függött össze, és a polgári repülőgép-fejlesztés története hasonlít a hadirepülőgép-gyártás fejlesztéséhez.

Bulgária

POPETROV, Ny.: Verfassungsrechtliche Probleme in Bulgarian während der Regierung von Zar Boris III., 1918–1943 (Alkotmányjogi problémák Bulgáriában III. Boris cár kormányzása alatt, 1918–1943-ig). – Südostforschungen, 1985. 205–221.

A bolgár állam demokratikus formája – ahogyan az a türannoszi alkotmányban elő van írva – a parlamentáris rend és a pártrendszer gyengeségei miatt nem valósult meg a politikai gyakorlatban. Bulgária ezen alaptörvénye ellen 1918 és 1944 között igen erős támadásokat hajtottak végre, ami arra vezetett, hogy az alkotmány már csak formálisan működött. (A vizsgált korszak utolsó évtizedében arra használtak fel egyes paragrafusokat, hogy különböző manipulációk és szándékos félreértelmezések útján az országban berendezkedett autoriter rezsim akcióinak törvényes jellegét kölcsönözzenek.) A szerző véleménye szerint 1943 után a fejlődés nem a Harmadik Birodalom példáját követte, és a fasizmus nem klasszikus formájában jelent meg.

Csehszlovákia

CHROPOVSKÝ, B.–RUTTKAY, A.: Archeologický výskum a genéza slovenského etnika (A régészeti kutatás és a szlovák etnikum eredete). – HC, 33. 1985: 2. 257–292.

A szlovák régész–történész páros főleg az észak-, illetve a kelet-szlovákiai ásatások nagymorva vonatkozásairól szerzett ismereteket összegzi, vagyis a mai kelet-szlovákiai területek szláv benépesülésének a folyamatát vizsgálják a korabeli történeti viszonyokba ágyazva az 5. századtól a 13. századig.

NOVÝ, R.: O sedleckých knihách a zpusobu jejich zpracování (A sedleci könyvekről és feldolgozásuk módjáról). – ČCH, 33. 1985: 2. 255–261.

Az egyház által a 12. században alapított Sedlec és a hozzá tartozó kolostor történetére fennmaradt források eddigi elemzésé-

nek módjáról és eredményeiről számol be a szerző, a község és a kolostor történetét a huszita mozgalom kitöréséig vizsgálva.

ČECHURA, J.: Struktura pozemkové držby v západních Čechách na počátku husitské revoluce (A földtulajdon struktúrája Nyugat-Csehországban a huszita forradalom kezdetén). – SbH, 1985. 31. köt. 5–53.

A tanulmány a volt pilzeni terület földtulajdonviszonyait vizsgálja az egyházi, a királyi és a nemesi földbirtokviszonyok alakulásának tükrében.

LASTUFKA, K.: Bohemia During the Medieval black Death: A Pocket of Immunity (Bohémia a középkori pestisjárvány alatt: az immunitás titka). – EEQ, 19. 1985:3. 275–280.

Az 1347–1351 között egész Európára kiterjedő nagy pestisjárvány elkerülte Csehország területét. A tanulmány szerint a lakosság nagy része védekezéssel rendelkezett, a járványhordozó fekete patkány nem terjedt el a területen, és a Csehországot körülvevő hegyek, erdők szintén hozzájárultak a járvány visszatartásához.

KLESSEN, J. M.: Marriage and Family in Medieval Bohemia (Házasság és család a középkorban Bohémiában). – EEQ, 19. 1985:3. 257–274.

A tanulmány 1373 és 1423 közötti adatokra támaszkodva vizsgálja a középkori Csehország házassági, illetve családi vitákkal kapcsolatos ítélezései gyakorlatát; a felek ilyen jellegű ügyeiket elsősorban az egyház, másodsorban pedig városi világi bíróságok elé vitték.

BŮŽEK, V.: Majetkové rozvrstvení stavu bechyňského kraje v letech 1523–1557. Edice berního rejstříku Bechyska z roku 1523. (A vagyonrétegződés alakulása Bechyn megyében 1523–1557. Az 1532-es bechyni adójegyzék alapján). – HD, 1985. 13. köt. 65–87.

A Fehér-hegyi csata előtti korszakból származó adólajstromok közül ez az egyetlen, amely a kutatók figyelmét elkerülte. A szerző ennek az 1523-as adójegyzéknek az elemzését adja, amely jellemzően tükrözi a Jagello-kor végi Csehország birtok- és társadalmi viszonyainak bonyolult voltát.

MATEJĚK, F.: Moravská vinice a triticitěťavka (A morvaország szőlőtermelő területek és

a harmincéves háború). – SbH, 1985. 31. köt. 55–81. II. rész.

A tanulmány első részében (Sborník historický 1984. 30. köt.) a szerző a háború közvetlen hatásainak mértékét igyekszik feltárni. Ebben a részben a feldolgozott források táblázatos kimutatását végezte el 1669–1672 közötti évekkel bezárólag.

MATEJĚK, J.: Hlavní rysy vývoje územní struktury výroby v českých zemích v období 1848–1902 (A termelés területi struktúrája alapvető vonásai a cseh országrészekben 1848–1902-ben). – SSb, 83. 1985:4. 241–260.

A cseh országrészek gazdasági fejlődéséről (1918-ig) készülő szintézis előtanulmányában a szerző Csehországban, Morvaországban és Sziléziában a 19. század közepén készült összeírások és az ipari üzemek 1902-es összeírása legfontosabb adatai, fejlődésének fő jellemvonásait vizsgálja.

VONDRUŠKA, V.: Zemědělská revoluce na rustikálu v 1. polovině 19. století (A mezőgazdasági forradalom és a parasztság földbirtoka a 19. század első felében). – SbH, 1985. 31. köt. 83–140.

Rendkívül gazdag levéltári anyag alapján vizsgálja a tanulmány a cseh országrészek paraszti gazdaságaiban végbemenő fejlődést, a kapitalizálódás megindulásának folyamatát. A tanulmány gerincét a 19. század 20–40-es éveinek az elemzése képezi.

AMORT, Č.: K přípravě Slovenského národního povstání a úloze partizánského hnutí (Adalék a Szlovák Nemzeti Felkelés előkészítése kérdéséhez és a partizánmozgalom szerepéhez). – ČCH, 33. 1985:2. 190–211.

A tanulmány főleg a csehszlovák–szovjet kapcsolatok történetéhez kiadott (Praha, 1984) dokumentumgyűjtemény (IV. köt. 2. rész), tehát sok tekintetben még ismeretlen adatok alapján foglalkozik a kérdéssel, s időben az 1943 nyara és 1944 tavasza közötti eseményeket dolgozza fel.

ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Československý antifaštický odboj a formovanie postoja k Maďarsku (A csehszlovák antifasiszta ellenállás és a Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalás körvonalazódása). – ČCH, 33. 1985:1. 51–59.

A csehszlovák és a magyar levéltárakban végzett kutatások, a kiadott magyar és csehszlo-

vák dokumentumok, illetve a két ország legújabb kutatásainak eredménye alapján a cikk írója a Magyarországhoz való viszony kialakításának bel- és külpolitikai indítékait, főleg a csehszlovák nemzeti állam kialakítására irányuló törekvések Magyarországra is kiható következményeit elemzi az 1949-es évek elejétől 1945 tavaszáig.

Franciaország

CARDONA, M. A. I.: La détérioration du statut de la femme aristocratique en Provence (X^e – XIIIe siècles) (Az arisztokrata nők jogi helyzetének romlása Provence-ban a X–XIII. században). – MA, 1985:1. 5–32.

A matrilineáris arisztokrata társadalom patrilineárisrá való átalakulása Dél-Franciaországban – változás a házassági gyakorlatban, a nők fokozatos háttérbe szorítása a családon belül, a vagyona feletti rendelkezési és hagyatkozási jogainak fokozatos elvesztése.

GOTTBERG, A.: Wollten die Physiokraten die Revolution? (Akarták-e a fiziokraták a forradalmat?) – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:1. 97–114.

Vizsgálja Choiseul leváltásának hátterét a gyarmatpolitikai döntések fényében. A fiziokraták az abszolutizmust lépésenként akarták hozni, hogy kieroszakoljanak egy trendváltást, melynek meg kellett volna akadályozni, hogy a francia gazdaság a kis- és középipar elhanyagolásával elsősorban nagyipari üzemekre épüljön. Nem akartak alulról jövő forradalmat, csak egy palotaforradalom gondolatával játszottak, vagy egy – az angol „dicsőséges forradalom” mintájára véghez vitt – korlátozott polgári-liberális államcsínyre gondoltak, amely megnyitotta volna az utat egy liberális gazdaságpolitikához. Nem sejtették, hogy a nyomás, melyet nem utolsósorban az 1786-os kereskedelmi szerződéssel gyakoroltak, a Nagy Francia Forradalom egyik döntő kiváltó oka lesz.

BENEDICT, Ph.: Bibliothèques protestantes et catholiques à Metz au XVIIe siècle (Protestáns és katolikus könyvtárak Metzben a 17. században). – AESC, 40. 1985:2. 343–370.

A szerző több száz, személyes javakat felsoroló leltárt elemez és próbál következtetéseket levonni az olvasási szokásokra és a

könyvtárak összetételére Metz városában. A 17. században Metzben volt az egyik leg-erősebb protestáns csoport.

ROOT, H. L.: Challenging the Seigneurie: Community and Contention on the Eve of the French Revolution (A hűbérrendszer kihívása: közösség és viszály a francia forradalom előestéjén). – JMH, 57. 1985:4. 652–681.

1789 júliusában Franciaország több részén a parasztok megtámadták a földesurak kastélyait. A tanulmány a falusi parasztság 1789 előtti helyzetét, a falusi politikai élet feszültebbé válásának folyamatát mutatja be.

ALLINE, J.-P.: La déclaration des droits de l'homme et les aspirations libérales en Europe. Le témoignage de la presse (Az Emberi Jogok Nyilatkozata és liberális törekvések Európában a sajtó alapján). – AHRF, 57. 1985:4. 426–441

A szerző a liberális elit által leginkább olvasott 11 francia, 4 angol, 7 olasz és német, 3 svájci, 10 holland újságot dolgozza fel. A statisztikai megközelítés azt mutatja, hogy az északi kikötőkben főleg a személyes szabadsághoz és a kereskedelem szabadságához kapcsolódó jogok prioritása jellemző. Dél-Európában ezzel szemben főleg a hatalom kérdése és a társadalmi szerződés gondolata áll a liberális újságok érdeklődésének központjában.

HIGONNET, P.: The social and cultural antecedents of Revolutionary discontinuity: Montagnard and Girondin (A forradalmi törés társadalmi és kulturális előzményeiről: hegypartiak és girondisták). – EHR, 1985, júl. t. 100, f. 396. 513–544.

A forradalom szociális és társadalmi determináltságával szemben a „megcsúszásnak” a korábbi ideológiai és társadalmi struktúrán belüli ellentmondásokban való keresése – a girondista-montagnard probléma historiográfiájának kritikai áttekintése.

HAU, M.: La longévité des dynasties industrielles alsaciennes (Az elzászi iparos dinasztiák hosszú fennmaradása). – MS, 1985:3. 9–26.

Az elzászi iparvállalatokat vezető dinasztiák többsége a 18. századtól a 20. század közepéig nem változott. Ennek oka nem elsősorban a generációk által felhalmozott vagyon, hanem az, hogy a családok átadták az egymást követő nemzedékeknek azokat a maga-

tartásformákat és attitűdöket, amelyek kedveznek az ipari vállalatok vezetésének.

HUBSCER, R.: La petite exploitation en France: reproduction et compétitivité (fin XIXe siècle – début XXe siècle) (A kisbirtok Franciaországban: újratermelés és versenyképesség (19. sz. vége – 20. sz. eleje). – AESC, 40, 1985:1. 1–33.

A cikk szerzője igyekszik arra a tényre ráirányítani a figyelmet, hogy a francia kisbirtokot is jellemzi a mezőgazdasági találmányok felhasználása és egyre inkább tért hódít a gazdasági racionalitás. Így a kisbirtok nem kerül hátrányos helyzetbe a nagyobb gazdaságokhoz viszonyítva. A piachoz alkalmazkodás azonban a kisbirtok esetében kétségtelenül lassúbb.

CARON, V.: Prelude to Vichy: France and the Jewish Refugees in the Era of Appeasement (Előjáték Vichyhez: Franciaország és a zsidó menekültek a megbékélés korában). – JCH, 20, 1985:1. 157–176.

Az 1930-as években Franciaországban 50–60 ezer zsidó menekült élt. A tanulmány a francia zsidóság politikai tevékenységével, illetve a politizáló zsidók által képviselt irányzat társadalmi hátterével foglalkozik.

India

STEIN, B.: Politics, Peasants and the Deconstruction of Feudalism in Medieval India (Politika, parasztok és a feudalizmus szétbomlása a középkori Indiában). – JPS, 12, 1985:2–3., 54–86.

A tanulmány három kérdéscsoportra keres választ: a történelmi agrárfeltételek stabilitásának szerepe, az indiai állam szerepe, valamint a társadalmi-gazdasági formációk kívánatosságának szerepe a középkori indiai feudális társadalomban.

HABIB, I.: Classifying Pre-Colonial India (A gyarmatosítás előtti India osztályozása). – JPS, 12, 1985:2–3. 44–53.

A tanulmány a 16. század előtti India társadalmi rétegeinek, osztályainak szerepét elemzi, miközben képet ad a jelenkori indiai historiográfia ezzel kapcsolatos egyéni nézeteiről.

SHARMA, R. S.: How Feudal was Indian Feudalism? (Mennyire volt feudális az indiai feudalizmus?). – JPS, 12, 1985., 3. 19–43.

A tanulmány összehasonlítja az európai klasszikus feudalizmus és az indiai feudális társadalom közötti különbségeket, a jobbagyság eltérő kiszolgáltatottsági fokának, a jobbágyi földhasználat különbözőségeinek figyelembevételével.

Izrael

NEAR, H.: Experiment and Survival: The Beginnings of the Kibbutz (Kísérlet és fennmaradás: A Kibbutz kezdete). – JCH, 20, 1985:1. 177–197.

A tanulmány az első kibbutz létesítéséről (1909), a kezdeti nehézségekről, valamint ezek áthidalásáról szól.

Jugoszlávia

ZOGRAFSKI, D.: Veränderungen und Tendenzen der neueren Wirtschaftsgeschichte Makedoniens (Változások és tendenciák Makedónia újkori gazdaságtörténetében). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:1. 87–96.

A 19. század közepén felgyorsul a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet. Az 1839-ben megkezdett gühlhane reformok nagy ellenállásra találtak és bár az 1848-as forradalmak nem érintették közvetlenül az oszmán birodalmat, nyilvánvaló vált az alkalmazkodás szükségessége. Elősegítette ezt a régi bevonása a nyugat-európai kereskedelembe és közlekedésbe, ami különösen a krími háború idején vált érezhetővé. Makedóniában ez annál is időszerűbb volt, mivel a birodalom gazdaságilag legfejlettebb részei közé tartozott.

ZAJCEV, V. V.: Serbiens Eisenbahnprobleme am Beginn seiner statlichen Souveranität und Russlands Haltung dazu (Szerbia vasútépítési problémái állami önállósága kezdetén, és Oroszország ezzel kapcsolatos magatartása). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:1. 71–86.

Szerbia az 1881-es megállapodás alapján erős gazdasági és politikai függésbe került az Osztrák–Magyar Monarchiától. Oroszország ezt nem tudta megakadályozni, nem volt elég ereje és eszköze az aktív külpolitikához. Ezenkívül ott volt a hatalmas orosz belső

piac. Az orosz burzsoázia nem kockáztatta azt, hogy egy ilyen nyugtalan zónában, mint a Balkán, állami támogatás nélkül részt vegyen a vasútépítésben.

DEROC, M.: The Former Yugoslav Army (A korábbi jugoszláv hadsereg). – EEQ, 19. 1985:3. 363–374.

A tanulmány 1918–1934 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálja a Jugoszláv Királyi Hadsereg tisztikarának felépítését.

Magyarország

LUKAČKA, J.: Vývin osídlenia stredného a severného Ponitria do 15. storočia (A Nyitra folyó vidéke középső és északi területeinek benépesülése a 15. századig). – HC, 33. 1985:6. 817–840.

A szerző a terület középkori benépesülése kérdését vizsgálva, cáfolni igyekszik a szerinte még napjainkban is szép számban meglevő helytelen nézeteket, amelyek tagadják vagy legalábbis megkérdőjelezzik e terület kora feudalizmus kori (8–11. sz.) szláv benépesülését, illetve a szlovák lakosságnak a Nagymorva birodalom óta tartó folyamatos jelenlétének tényét.

CONSTANTINESCU, R.: Insemnari privind epoca lui Vlad Ţepeş. 1. Premisele economice. 2. (Vlad Ţepeş kora. Gazdasági alapok). – RA, 1985:1. 26–36.

Brassó és Nagyszeben szerepe a 15. századi közvetítő kereskedelemben, a hazai és külföldi, többek között magyar feldolgozások alapján.

VELIMAN, V.: Documente turco-osmane privind vilaietul (Elaietul) din Timişoara (Török-oszmán források a temesvári vilajetről). – RA, 1985:4. 413–427.

1554-ből, 1570-ből, 1575-ből, 1664-ből, 1716-ből származó források török és román nyelven a török birodalom európai helyzetéről, isztambuli források alapján.

VOZÁR, J.: Baníctvo na Slovensku v čase protihabsburských stavovských povstání (Szlovákia bányászata a Habsburg-ellenes rendi felkelések idején). – HC, 33. 1985:1. 85–98.

A cikk a 17. század legelejétől a 18. század 3. évtizedének végéig (hozzávetőleg a Bocskai-szabadságharcotól a Rákóczi-szabadságharcig) terjedő időszakban lezajlott magyar rendi felkeléseknek az észak-magyarországi területek bányászataira gyakorolt hatását vizsgálja, amely a szerző véleménye szerint súlyos negatív következményekkel járt.

HORVÁTH, P.: Posledné obsobie tureckej moci na Slovensku (A törökök szlovákiai uralmának befejező szakasza). – HC, 33. 1985:3. 423–439.

A cikk a szlovákiai török uralom utolsó, valamivel több, mint két évtizedéről (1663–1685), főleg Érsekújvár 1663-ban történt elfoglalásának és az ún. „érsekújvári elajet” néven létrehozott új török tartomány, gazdasági, társadalmi, politikai és katonai következményeiről, illetve Érsekújvár és környéke a törökök fennhatósága alól való felzabadosulásáról számol be.

Németország

HELD, W.: Die Sicherung der Ernährung als bedeutsame Komponente der Beziehungen zwischen Stadt und Land in Thüringen im 16. Jh. (Az élelmezés biztosítása, mint a város és falu közötti kapcsolatok lényeges eleme a 16. századi Thüringiában). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 119–130.

E kapcsolatokra alapvetően a város fölénye jellemző, mégis a csekély élelmiszerfelhasználás és az azzal együttjáró bizonytalanság az élelmiszer-ellátásban függővé tette a városokat is a környező vidék rendszeres gabona- és húsbehozatalától. A tanulmány a városok konkrét intézkedéseit vizsgálja a rendszeres behozatal biztosítására.

MANGELSDORF, G.: Anmerkungen zur Erforschung mittelalterlicher Wüstungsursachen im Flachland zwischen Elbe und Oder (Megjegyzések az Elba és Odera közti síkság középkori pusztasodása okainak kutatásához). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 131–138.

Az eddigi kutatás a következőkre összpontosított: a pusztasodás kiterjedése, a továbbterjedés, ezek okai. Emellett fontos volt a szakaszok időbeli szétválasztása. A pusztasodás időbeli súlypontja a 14. század végére esett, és e folyamatban a városoknak is szerepük volt.

MICHEL, H.: Volkszählungen in Deutschland. Die Erfassung des Bevölkerungsstandes von 1816 bis 1933 (Népszámlálások Németországban. A népesség regisztrálása 1816 és 1933 között). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 79–91.

A 18. században a népességszám és -struktúra alapját az egyházi anyakönyvekből összefoglalt adatok nyújtották. Fokozatos javulás következett be az egyes német államokban a kibontakozó kapitalizmus és az azzal összefüggő részleges gazdasági és kereskedelempolitikai egyesülések során, egészen a birodalom alapításáig. 1816-ban volt az első porosz népszámlálás, 1834-ben az akkor alakult vámszövetségben. Ekkor még nem voltak általános szabályok, csupán annyi, hogy háromévente kell tartani. 1867-ben először történt meg, hogy minden német államban egyidejűleg tartottak népszámlálást, bár az alapelvek nem mindenhol voltak azonosak. 1871-ben egységes előírásokat léptettek életbe a kivitelezésre és az értéklésre vonatkozólag (háztartásbeli pozíció, nem, születési hely, év, családi állapot, vallás, foglalkozás, állampolgárság, lakhely és a számlálás idején távol levő személyek). 1875-től 1910-ig ötévenként tartottak népszámlálást. Ezt követően 1933-ig – a világháború és a válság miatt – csak egy, az előírásoknak megfelelő népszámlálás volt 1925-ben.

NDK

ROESLER, J.: Investitionsrhythmus und materielle Interessiertheit in der Volkswirtschaft der DDR von 1950 bis 1970 (A beruházások üteme és az anyagi érdekeltség az NDK népgazdaságában 1950 és 1970 között). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 139–166.

1949 és 1970 között az építési beruházások aránya 15,1%-kal csökken, míg a termelőszektor-beruházások 18%-kal emelkednek. Ez a trend megfelel az extenzív növekedésről az intenzív növekedésre való áttérés szükségességének a 60-as években.

OPITZ, P.: Die Kategorie Arbeitsproduktivität in der politischen Ökonomie der DDR von 1945 bis Ende der 70-er Jahre (A munka termelékenységének kategóriája az NDK politikai gazdaságtanában 1945-től a 70-es évek végéig). –

Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 25–45.

Az 50-es években több tényező miatt – a legfontosabb talán az ideológiai volt – az egy áru előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt az előmunkára redukálták, és a munka termelékenységét ennek hatékonyságaként definiálták. A szerző vázolja azt a hosszú folyamatot, ahogyan az NDK közgazdászai az élőmunka-megtakarításon kívül elismerték az eszközellátottság és -kihasználás, az egységre jutó anyag- és energia-megtakarítás és a minőségjavítás szerepét is.

ROESLER, J.: Die Beziehungen zwischen wirtschaftslenkenden Organen und Industriebetrieben im Osten Deutschland, von der Befreiung vom Faschismus bis zur Gründung der DDR (A gazdaságirányító szervek és ipari üzemek kapcsolata Németország keleti részében a fasizmus alóli felszabadulástól az NDK létrejöttéig, 1945–1949-ig). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 9–24.

Az ipar szervezeti struktúrájának fejlődésében 1945 és 1949 között alapvetően az egységesedés tendenciája ismerhető fel. A gazdaságirányító szervek szintjén ez a Szovjet Katonai Adminisztráció, a tartományok és a német központi igazgatás hatékonyabb együttműködését jelentette.

SCHWARZEL, R.: VEB Kombinat NARVA. Einige Überlegungen zur Kombinatbildung Ende der 60-er Jahre (A NARVA népi tulajdonban levő kombinát. Néhány gondolat a kombinátok kialakulásáról a 60-as évek végén.) – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:3. 27–41.

A kombinátok fejlődése eredménye és egyben folytatása az NDK népgazdaságában végbemenő állandó koncentrációs folyamatnak. Ez összhangban van a termelés további koncentrációjának gazdasági törvényszerűségével, a termelés és a munka társadalmisításának tendenciájával. Így a 60-as években jobban lehetővé vált a tudományos-technikai haladás érvényesítése azáltal, hogy a kombinátban megteremtett zárt újratermelési rendszer egységes vezetés alatt biztosította az újratermelés összes fázisának szerves összekapcsolását. Ily módon a kombinátokban lehetővé vált a mennyiségi és minőségi növekedés.

MÜHLFRIEDEL, W.: Der Wirtschaftsplan 1948. Der erste Versuch eines einheitlichen Planes der Deutschen Wirtschaftskommission zur ökonomischen Entwicklung der sovjetischen Besatzungszone (Az 1948-as gazdasági terv. A Német Ipari Bizottság első kísérlete a szovjet megszállási övezet gazdasági fejlesztésének egységes tervére). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:3. 9–26.

Az 1948-as terv első gazdasági célkitűzése a polgári gazdaság helyreállítása, nemcsak annyiban, hogy a hadiipari termelést megszüntetik, hanem hogy lerakják azokat a szociálökonomiai alapokat is, melyek kizárják az imperializmust és a militarizmust. Ettől függött a két másik cél elérése: a jóvátételek teljesítése és a népesség jobb ellátása.

Olaszország

PALLA, M.: L'imperialisme fasciste (A fasiszta imperializmus). – RHDGM, 35. 1985:3. 25–46.

A cikk szerzője az olasz fasizmus külpolitikájáról szóló történeti feldolgozásokat értékeli. Részletesen elemzi G. Salvamini, R. De Felica, G. Carocci, E. Ragionieri, E. Di Nolfo, G. Rochat és A. Del Bocca külpolitikai vonatkozású írásait.

LEGNANI, M.: Bloc de pouvoir et choix économiques (Hatalmi blokk és gazdasági választak). – RHDGM, 35. 1985:3. 47–68.

A szerző az olasz fasizmus gazdaságpolitikáját elemzi. Vizsgálja a 20-as évek második felének ipari és mezőgazdasági politikáját, a nagy gazdasági válság mérsékelésére tett intézkedéseket és a háborús gazdaságpolitikát.

SANTOMASSIMO, G. P.: Classes subalternes et organisation du consensus (Az alsó osztályok és a konszenzus megszervezése). – RHDGM, 35. 1985:3. 69–86.

A szerző csoportosítja azokat a nézeteket, amelyek az olasz tömegeknek a faszizmussal szembeni ellenérzésit és akcióiót bizonyítják. Megkérdőjelezi, hogy egyáltalán beszélhetünk-e nemzeti egyetértésről akár a húszas–harmincas évek viszonylatában is.

Románia

REPPNER, H.: Gesellschaftsentwicklung und Mentalität dargestellt am Beispiel der Rumänen

im Zeitalter der Aufklärung (Társadalmi fejlődés és mentalitás összefüggései a románok felvilágosodás korabeli példáján). – Südstforschungen, Band XLIV, 1985. 139–161.

Megállapítja, hogy a 18. század közepén a román nép többségét – a Kárpátokon innen és túl – ugyanolyan mentalitásbeli vonások jellemzik, nevezetesen a gyanakvás és elutasítás mindenféle újítással szemben. Száz évvel később viszont érzékelhető különbség tapasztalható a Habsburg és a moldvai–havasalföldi románok között. Míg a Habsburg oldalon különböző mértékben ugyan, de lejátszódott, vagy megkezdődött a mentalitás változása, ez nem mondható el a másik oldalról. Ott csak a 20. század elején megy végbe az alapvető változás.

POP, I. A.: Din relațiile Țării Hațegului cu Țara Românească în veacului al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea (Hátszeg kapcsolata Havasalfölddel a 15. században és a 16. század elején). – RI, 1985:1. 80–85.

A kapcsolat alapja az egységes civilizáció, nyelv és eredet. A cikk jelentősnek tartja azt a Neagoe Basarab és Zápolya János közötti, 1520. június 9-kei egyezményt, mivel első ízben vonta meg Erdély és Havasalföld között a határt.

REZACHEVICI, C.: Politica internă și externă a Țărilor române în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea. (A román fedelemsegek bel- és külpolitikája a 17. század első három évtizedében). – RI, 1985:1. 5–30., 1985:2. 145–160.

Radu Șerban, Radu Mihnea, Ieremia Movilă, Niron Barnovschi és Bethlen Gábor belpolitikai szempontból a fedelemsegek szükségessé belső egyensúlyának visszaállítására törekedtek, külpolitikai szempontból a Habsburg birodalom és Lengyelország hatalmától igyekeztek megszabadulni.

VLAD, M.: Un principe iluminist pe tronul Țărilor române: Nicolae Mavrocordat (Egy felvilágosult uralkodó a román fejedelemségek trónján: Nicolae Mavrocordat). – MI, – 1985:8. 36–39. 1985:9. 7–10.

Könyvtárak, építészet, művészet a 18. század elején a román fejedelemségekben.

LEMENY, Ș.: Patria în gândirea română din secolul al XVIII-lea (A haza a 18. századi román gondolkodásban). – RI, 1985:3. 229–243.

A román nemzeti gondolat megjelenése az irodalomban, a román fejedelemségek közötti politikai és kulturális kapcsolat hozzájárul a modern szellemi élet kialakulásához.

STĂNESCU, A.: Ecoul internațional al ieșirii temporare a României din război. Mai 1918 (Romániának a háborúból való ideiglenes kilépésének visszhangja, 1918. május). – RI, 1985:1. 43–58.

A szerző megállapítása szerint Románia bekapcsolódása az első világháborúba, számára történelmi szükségszerűség volt. Az ellentámadás a román sikerek után, Bukarest elfoglalása és az ezt követő fegyverszünet megértésére talált a nyugat-európai sajtóban.

STANCIU, I.: Situația internă și externă a României în perioada septembrie 1940–decembrie 1941 în noi surse documentare străine (Románia bel- és külpolitikai helyzete 1940. szeptember és 1941 decembere között új külföldi források tükrében). – RI, 1985:4. 335–352.

F. Gunther Mott, az USA romániai külképviseletének munkatársa jelentései Antonescu marsallról, a román–magyar viszonyról, Románia belépéséről a Szovjetunió elleni háborúba.

Inseamnăre lui Grigore Gafencu (Grigore Gafencu feljegyzései) – MI, 1985:7. 51–56., 1958:8. 45–49., 59., 1985:9. 49–53., 57., 1985:10. 36–40.

Közlemények Gafencu, Románia volt külügyminisztere naplójából. 1941. május 19. – 1957. január 29.

Spanyolország

BRODER, A.: Investissements étrangers, commerce extérieur, et croissance dans la semipériphérie européenne: le cas de l'Espagne contemporaine (Külföldi beruházások, külkereskedelem és az európai semipériphéria kereszteződése: a jelenkori Spanyolország). – Review 9. 1985:2. 221–240.

Spanyolország társadalmilag és politikailag Nyugat-Európához tartozik, gazdaságilag azonban az európai perifériához. Gazdaságfejlődését, a külföldi beruházások szerepét vizsgálja.

HILLGARTH, J. N.: Spanish historiography and Iberian reality (Spanyol historiográfia és az ibériai valóság). – HT, 1985. t. 26. f. 1. 23–43.

A spanyol történetírást befolyásoló, leegyszerűsítő, vagy torzító mítoszok ereje – a mai Spanyolországnak a spanyol történetírásban gyökerező problémái.

Szovjetunió

REMER, C.: Zur Wirtschaftsentwicklung und insbesondere zur Anlage deutschen Kapitals in der Ukraine von der Jahrhundertwende bis 1914 (A gazdasági fejlődés Ukrajnában a századfordulótól 1914-ig, különös tekintettel a német tőkebefektetésre). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 45–47.

1899-től 1913-ig a német behozatal Oroszországból 701,8 millió márkáról 1424,6 millióra nőtt. Ez a 19. század végén az orosz kivitel 25%-a. 1910-re 46,6%-ra emelkedett, úgy, hogy a Német Birodalom állt az orosz kivitelben az első helyen. 1910-ben a német behozatal 15,5%-a jött Oroszországból. Németország kivitele a cári birodalomba 1899-től 1913-ig 396,6 millió márkáról 880 millióra nőtt. 1910-ben a német export 7,3%-a irányult Oroszországba – ez azonban az orosz behozatal 26,4%-a volt. E kölcsönös csereforgalom struktúrája és súlyponti megoszlása a tárgyalt időszakban alig változott. Orosz részről elsősorban a gépipari termékeket keresték, német részről ipari nyersanyagokat és élelmiszert (pl. az ukrán gabonát, mely az összes orosz gabonaexport fele volt). A német ipari és banktőke az orosz beruházások terén az 1880-as évek végétől az első helyről 1913-ra Franciaország (10 mrd márka) mögött a második helyre (5 mrd márka), és a részvénytársasági részvételt illetően a harmadik helyre szorult. Elsősorban a gépiparban, a fémfeldolgozásban és az elektrotechnikai iparban voltak vezető pozícióik. Területi megoszlásban Németország uralta a Kongresszusi Lengyelországot és a Baltikumot. Egyébiránt a német tőke fő terjeszkedési iránya Dél-Európa (Osztrák–Magyar Monarchia, Balkán) és a Közel-Kelet volt. Gyengítette oroszországi pozícióikat a relatív tőkehiány, az ottani ipar tőkeigénye és a hadiipari fejlesztésekhez (flottaépítés) szükséges tőke miatt. Egészében véve orosz-

oroszági visszaszorulásuk is szerepet játszott a háborús kiütkezésében.

BOVYKIN, V. I.: Organisationsformen des Finanzkapitals in Russland. Industrie und Banken vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts (A fináncstőke szervezeti formái Oroszországban. Ipar és bankok a százafordulón). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985: 4, 69–81.

Számos példával bizonyítja a tőkés termelés koncentrációjával meginduló szoros kapcsolatok kialakulását a bankok és iparvállalatok között, melyek a kölcsönös összefonódás bonyolult viszonyához vezettek. E nehezen átlátható kölcsönös függőségek rendszerét a külföldi tőke befolyása tovább bonyolította. Az orosz fináncstőke rendszerének kialakulása (szoros összefüggésben a monopóliumokéval) már az 1. világháború kezdete előtt lezárult.

KARELIN, A. P.: Die Banken und die Entwicklung der Landwirtschaft in Russland Ende des 19./Anfang des 20. Jahrhundert (A bankok és a mezőgazdaság fejlődése Oroszországban a 19. század végén és a huszadik század elején). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985: 4, 83–93.

Áttekinti a hitelügyletek formáit és a különböző rétegek hitelhez jutását a mezőgazdaság területén. A legjelentősebb forma a jelzálogkölcsön, hatása ellentmondásos. Egyrészt a korai szakaszban állami támogatással lehetővé tette a földbirtokosok számára földjük megtartását, s így akadályozta a nemesi földek tőkés forgalmát (de végül is hiába). Másrészt kedvezett a föld koncentrációjának a leghatékonyabb földművelők kezén, és jelentős tényező volt a feudális rendi struktúra szétzilálásában. Akkor is, ha a felvett kölcsönöknek csak egy része került a mezőgazdaságot intenzifikáló befektetésre, összességében a többi hitelformával egyetemben elősegítette a mezőgazdaság tőkés átalakulását. Még egy érdekesség: 1905 után a paraszti hitelek rendszerének szövetkezeti alapon történő fejlesztése tekintetében Oroszország ekkor világelső volt. A világháború kitörésekor mintegy 20000 hitel, illetve takarékszövetkezet létezett, melyektől a paraszti gazdaságok közel 45%-a kapott hitelt.

GRUNT, A. Ja.: Vszoebscsaja sztacskaja i vooruzsennoe voszsztanije (Az általános sztrájk és a fegyveres felkelés). – ISzSzSzR, 1985: 1, 95–112
Az 1905-ös és az 1917-es februári és októberi forradalmak idején az általános sztrájk és a fegyveres harc kölcsönhatása.

SEJNISZ, Z. Sz.: Alekszandra Kollontaj – szovetszkij diplomat (Alexandra Kollontaj, a szovjet diplomata). – NNI, 1985: 4, 83–95.

Az első női diplomata a munkamódszeréről, munkastílusáról, az egészséges erkölcsi klíma kialakításának művészetéről.

SAMSZUTDINOV, R. T.: K voproszu ob oszobennosztyah sztanovlenija i razvitija Szovetov v Szrednej Azii i Kazahsztane (A szovjet hatalom kialakításának és fejlesztésének sajátosságai Közép-Ázsiában és Kazahsztánban). – ISzSzSzR, 1985: 5, 73–80.

A szerző az első tanácsok megalakulásától a régió első nemzeti államainak megszervezéséig figyeli a folyamatot, amelynek időrendi keretei 1917–1925.

SZVISCSEV, M. A.: Nalogovaja sztatisztika kak isztocsnik dlja izucszenija szocial'noj sztrukturu goroda v pervuje godü népa (Az adó-statisztika, mint a nep-korszak városi struktúrájának forrása). – ISzSzSzR, 1985: 6, 128–142.

A szerző azt vizsgálja, hogy az adó-statisztika milyen lehetőséget nyújt a szovjet társadalom felépítésének, ezen belül a városi polgárság helyének tanulmányozásához.

USA

WICKER, E.: Colonial Monetary Standards Contrasted: Evidence from the Seven Year's War (Gyarmati pénzügyi rendszerek összevetése a hétéves háború kapcsán). – JEH, 45. 1985: 4, 869–884.

Az 1756–1763 között zajló hétéves háború kapcsán került sor több amerikai államban a papírpénz kibocsátására. Velük szemben Massachusetts állam kemény (arany) pénzzel rendelkezett. A tanulmány a különböző pénzügyi rendszerek egymás melletti funkcionálásának viszályait mutatja be.

WEIMAN, D.: The Economic Emancipation of the Non-Slaveholding Class: Upcountry Farmers

in the Georgia Cotton Economy (A gazdasági emancipáció a nem-rabszolgatartó osztály körében: északi farmerek a georgiai gyapotgazdaságban). – JEH, 45. 1985:1. 71–94.

A tanulmány az 1870-es években vizsgálja, hogy a polgárháborút követően hogyan alakult át a gyapottermelő Dél, illetőleg hogy az USA északi részéből származó munkaerő hogyan integrálódott az országrész gyapottermelésébe.

WATSON, H. L.: Conflict and collaboration: yeomen, slaveholders and politics in the antebellum South (Konfliktus és kollaboráció: kisgazdák, rabszolgatartók és politikusok a polgárháború előtti Délen). – SH, 10. 1985:4. 273–298.

A 19. század elején az Egyesült Államok déli részén kialakult a két mezőgazdasági társa-

dalmi réteg: a rabszolgatartó, nemzetközi kereskedelemre épülő egyik, és a családi munkára, önellátásra berendezkedő másik réteg. A két réteg egymásrautaltságát, antagonizmusát, a kor erre visszavezethető politikai ellentmondásait mutatja be.

MORAWSKA, E.: The Modernity of Tradition: East European Peasant-Immigrants in an American Steel Town, 1890–1940 (A hagyomány modernsége: kelet-európai paraszti emigránsok egy amerikai acélvárosban, 1890–1940). – JPS, 12. 1985:4. 257–278.

A szociológiai tanulmány azt vizsgálja, hogy a külföldi vidéki szokásokat miképpen viszik át az emigránsok az ipari városi életbe, és ezzel milyen formában alakítják az Egyesült Államok ipari társadalmát a század elején.

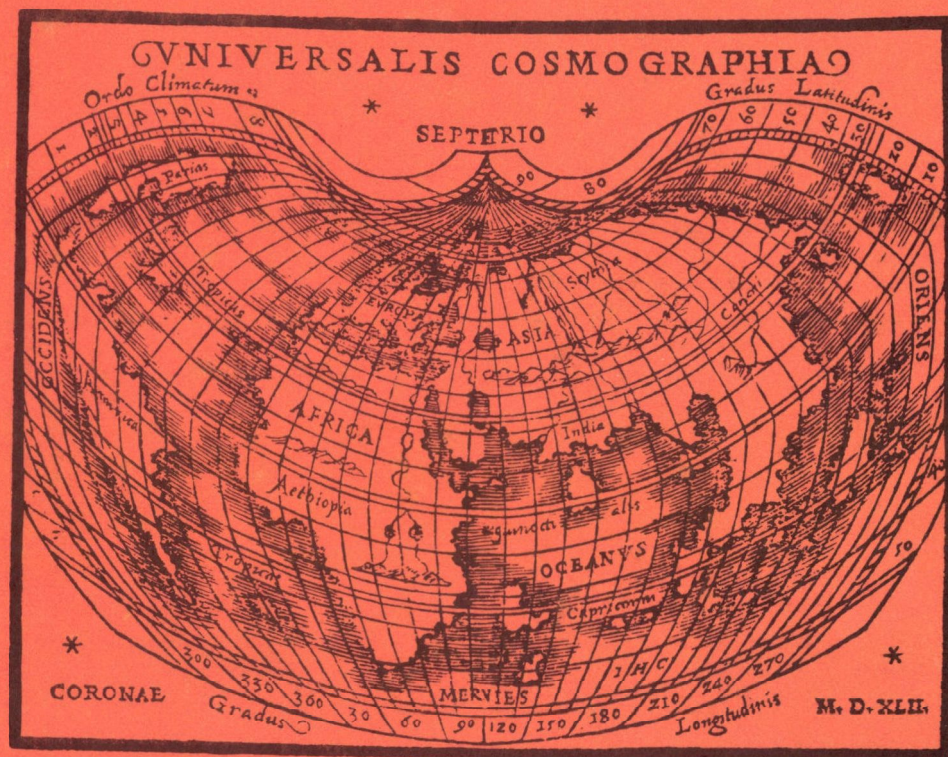

Ara: 30,- Ft

5779

VILÁGTÖRTÉNET

1988. nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1988. nyár

2. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Gyökössy Gyula: Idegenforgalom - gazdaság, társadalom, politika	3
Samuel Kiechel svédországi utazása, 1585-89. (Közli: Makkay Lilla.)	18
John Locke franciaországi utinaplója, 1675-79. (Közli: Kontler László.)	31
<i>Somogyi Erika</i> : Lengyelország - Magyarország, 1920.....	50
<i>Réti György</i> : Magyar-olasz kapcsolatok a második világháború előestéjén..	57
<i>Fülöp Mihály</i> : A Sebestyén-misszió.....	79
<i>Todero Frigyes</i> : A fasiszta korszak újabb olasz feldolgozásai	113

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. - OSzk. RMK. II.28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V.,
József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,-Ft, példányonkénti eladási ára: 30,-Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

Hozott anyagról sokszorosítva

8918608 MTA Sokszorosító, Budapest. F.v.: dr.Héczey Lászlóné

IDEGENFORGALOM –
GAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA

Az első szentév alkalmából, 1300-ban mintegy kétmillió ember zárándokolt Rómába.¹ VIII. Bonifác pápa teljes bucsuban részesített minden bűnét megbánó bűnöst, aki ebben az évben és a jövőben minden századik évben felkeresi Rómában a szent apostolok templomait. VI. Kelemen azokra is ki akarta terjeszteni a pápai hatalom rendelkezésére álló "végső ajándékot" (ti. a bűnbocsánatot), akiknek kevés a pénzük, de jó a lábuk. 1343-ban minden ötvenedik évre szentévet rendelt el.² Az volt az elve, hogy "egy főpapnak boldoggá kell tenni alattvalóit".

Francia idegenforgalmi szakemberek számításai alapján az 1968–88 közötti húszéves időszakban ötszázmillió külföldi turista kereste fel Párizst. A bevételek – aranyakból és garasokból – mindkét esetben komoly jövedelmet jelentettek az említett városoknak. De ennél jóval több is van az események mögött.

A rengeteg adatból önkényesen kiemelt kettő mindenképpen figyelemreméltó. Figyelemreméltó és elgondolkodtató nemcsak a roppant nagy számok miatt – amelyek önmagukban is elképesztőek –, hanem azért is, mert igen bonyolult gazdasági, társadalmi, politikai összefüggések rejlenek e száraz tények mögött. Olyan összefüggések, amelyekkel eddig elsősorban a közgazdaságtudományok foglalkoztak, de újabban – az utóbbi évtizedekben – a statisztika, szociológia stb., sőt az orvosi tudományok is igen nagy érdeklődést mutatnak.

E sorok szerzője (a HungarHotels Szálloda és Vendéglátóipari Vállalat vezérigazgatója – *a szerk.*) elsősorban az idegenforgalom üzleti, vagyis gazdasági összefüggéseivel foglalkozik, a történettudomány, a történeti irodalom, mint olvasót érdekli. A Világtörténet c. folyóirat felkérését – hogy a címben megjelölt témával kapcsolatban írjam meg gondolataimat – e kettő összekapcsolásával vélem megoldhatónak.

Abból indulnék ki, hogy a történettudomány a történelmet mozgásában vizsgálja, s így is igyekszik ábrázolni. A mozgás fő – gazdasági, társadalmi, politikai – területei szoros összefüggésben állnak, kölcsönösen hatnak egymásra. Az anyagi kultúra, a technika, vagy a termelő erők – bármely oldalról közelítsük is meg – fejlődése, vagyis a marxi végső okozat, bonyolult áttételek útján meghatározó a történelmi fejlődésben – vagy, ha jobban tetszik – a mozgásban.

Az ember ősidőktől fogva nyilvánvaló természetes törekvése: a mozgás, a helyváltoztatás. (Szándékosan figyelmen kívül hagyjuk tehát a kényszer – gazdasági, társadalmi, politikai stb. – szülte mozgást.) A civilizáció bizonyos szintjén az ember létrehozta ennek szervezeti kereteit, melyek az évszázadok folyamán változtak, fejlődtek. A római birodalom kiépített úthálózata – az utak mentén pihenőhelyekkel – már minőségi ugrás a korábbi viszonyokhoz képest. A középkor

századaiban az általában egy napi járásra lévő vendégfogadók – amelyek kezdetben egyetlen nagy teremből álltak, ahol a nyílt tűz egyaránt szolgált a főzésre, fűtésre, világításra, és mindenki ott aludt –, mintegy összekapcsolták a városokat és a kisegítő "egységekkel" (kolostorok, udvarházak, templomok stb.) a római zarándoklat kétmillió s tömegére gondolva már igen nagy teljesítőképességgel rendelkeztek.

Az – most már nevezzük így – idegenforgalomban jelentős, nagy változást – az ipari forradalmat követően – a közlekedés 19-20. századi óriási fejlődése eredményezte. A gőzhajó és a vasút tömegeket tudott szállítani, és fokozatosan kiépült az egyre növekvő létszám elhelyezését, ellátását biztosító szálloda- és vendéglátóipari hálózat.

A robbanásszerű – mondhatni – forradalmi változás a második világháború után – a tudományos, műszaki és technikai forradalom nyomán – következett be. Az autók és a mind korszerűbb és nagyobb befogadóképességű repülőgépek tömeges gyártása egyre több ember gyors helyváltoztatását tette lehetővé. Több millió ember mozgási, helyváltoztatási igényeit a régi struktúrával és módszerekkel már nem lehetett kielégíteni. Fokozatosan kialakult egy olyan szervezet, az idegenforgalom, még pontosabban az idegenforgalmi iparág, amely ma már – kis túlzással – jelenkori történetünk egyik szerves része; legalábbis abban az értelemben, ahogy a történettudomány – a különböző időszakokban – annak tekintette a textilipart, majd később a nehé-, a vegyi-, vagy az elektronikai ipart. S mint ilyen, az idegenforgalmi ipar már túlnőtt a helytörténet, vagy az üzemtörténet keretein, s talán napjaink történetének – a jelenkortörténetnek – a vizsgálatában felkelti a történettudomány figyelmét is. Erre utal az a tény is, hogy az MTA Történettudományi Intézetében készülő Magyarország Történeti Földrajza tervbe vette Magyarország idegenforgalmi térképének elkészítését, s ez eleve feltételez ebben a témában is történeti kutatásokat.

IDEGENFORGALOM – GAZDASÁG

Hozzávetőleges becslések szerint 1987-ben mintegy kétezer milliárd dollár volt az idegenforgalom bevétele az egész világon. Ez az összeg nagyobb, mint amit a világon az igen nagyarányú fegyverkezésre költenek (becslések szerint ezerkétszáz milliárd dollár), s messze meghaladja az emberiség energiaszámláját, vagy a tartós fogyasztási cikkekre (gépkocsi stb.) kiadott összeget.

A kétezer milliárd dollár – ahogy mondani szokás – igen nagy idegenforgalmi torta, amelyből nemcsak egy szelet, hanem egy kis morzsa is komoly összeget jelent. Magyarországon 1986-ban 370 millió dollár,³ 1987-ben 570 millió dollár volt a becsült tiszta bevétel. A morzsa, mint látjuk, nemcsak jelentős, hanem igen gyors növekedést is mutat egy év alatt.

Mielőtt részletesebben vizsgálnánk a hazai idegenforgalom egyéb kérdéseit, az alábbi táblázatban néhány adatot közlünk különböző országokról, amely lehetőséget nyújt az összehasonlításhoz.

1. táblázat

Idegenforgalomból származó bevételek és kiadások
millió dollárban⁴

Ország	1982	1983	1984	1985	1986	Lakosság millió (1986-os adat)
Franciaország						
bevétel	6.991	7.226	7.598	7.942	9.704	
kiadás	5.157	4.281	4.271	4.557	6.504	55.39
Olaszország						
bevétel	8.339	9.034	8.595	8.353	9.855	
kiadás	1.731	1.822	2.098	1.880	2.758	57.22
Spanyolország						
bevétel	7.126	6.836	7.717	8.151	12.058	
kiadás	1.008	894	835	1.010	1.513	38.67
Görögország						
bevétel	1.527	1.176	1.313	1.428	1.834	
kiadás	231	362	339	368	494	9.97
Ausztria						
bevétel	5.695	5.255	5.049	5.084	6.076	
kiadás	2.744	2.898	2.624	2.723	3.257	7.56
Magyarország*						
bevétel	411	426	452	512	611	
kiadás	142	152	167	208	241	10.63

* rubellel együtt

Első pillanatban látszik, hogy a nemzetközi idegenforgalomban hagyományosan fontos szerepet játszó európai országok igen jelentős bevételekre tesznek szert az idegenforgalomból. Ebből a sorból csak látszólag lóg ki Görögország, valójában igen jelentős az a közel kétmilliárdos összeg, ha az ország lakosságának a számához viszonyítjuk a bevételt. Ha Franciaországgal vagy Olaszországgal vetjük egybe, az ötös szorzószám már jobban mutatja a bevétel nagyságát.

A másik figyelemreméltó tény a bevételek és a kiadások közötti különbség. Különösen jelentős ez Spanyolország, Olaszország és Görögország esetében; a mérleg feltűnően pozitív. A spanyol turista nyolc dollárból egy dollárt költ el külföldön, a görög négyből egyet, az olasz háromból egyet. De Ausztria és Franciaország is jelentős aktivumot könyvelhet el.

Természetesen nem minden esetben ilyen pozitív a mérleg. Egy másik összehasonlítás is ezt bizonyítja:

2. táblázat
 Idegenforgalomból származó bevételek és kiadások
 millió dollárban⁵

Ország	1982	1983	1984	1985	1986	Lakosság millió (1986-os adat)
bevétel	5.392	5.453	5.506	5.899	7.826	
<i>NSZK</i>						61.05
kiadás	16.223	15.129	14.092	14.607	20.664	
bevétel	754	825	970	1.137	1.463	
<i>Japán</i>						121.49
kiadás	4.116	4.428	4.607	4.814	7.229	
bevétel	1.545	1.470	1.531	1.504	1.900	
<i>Hollandia</i>						14.56
kiadás	3.406	3.289	3.014	3.121	4.427	
bevétel	5.531	5.534	6.112	6.995	7.921	
<i>Anglia</i>						55.49
kiadás	6.237	5.983	6.217	6.257	8.686	
bevétel	11.293	11.408	11.386	11.663	12.913	
<i>USA</i>						241.60
kiadás	12.394	13.977	16.008	17.043	17.627	

Az 1. táblázatban szereplő országokhoz hasonlóan szintén igen jelentős az idegenforgalomból származó bevétel. (Japán ebből a szempontból csak látszólag kivétel; a viszonylag szerény bevétel jelentős ahhoz képest, hogy mind Európától, mind Amerikától óriási távolságra van.) A szembeszökő különbség, hogy ezeknél az országoknál mindenütt magasabb a kiadás oszlopban lévő összeg. Míg Anglia esetében a különbség nem olyan jelentős, annál magasabb az Egyesült Államok, és különösen Hollandia, de még inkább Japán és az NSZK esetében. Durván számolva, 1986-ban az NSZK minden lakosa 330 dollárt költött külföldön, és 300 dollárt egy holland. A német turista kétszer annyit költ, mint egy angol, és négyszer annyit, mint egy amerikai.

A két táblázat alapján úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg az első a – nevezzük így – fogadó országokat, míg a második az utazó országokat tartalmazza. Ez a megállapítás persze csak nagy általánosságban fogadható el, hiszen közsímet, és nem szorul különösebb magyarázatra az, hogy Olaszország, Franciaország, vagy Görögország évszázadok óta a turisták hagyományos, történelmileg kialakult céllországa.

Hogyan illik ebbe a képbe Magyarország? Az olvasó bizonyára érzi, hogy Magyarország nem a megfelelő helyen szerepel statisztikánkban. Magyarország nem rendelkezik azokkal a természeti adottságokkal, idegenforgalmi kultúrával, mint az 1. táblázatban szereplő országok. Még a szomszédos Ausztria is – mely területét, lakosságának számát illetően is – legközelebb áll hozzánk, ezen a téren igen nagy távolságra van tőlünk. Hogy mégis az 1. táblázatba soroltuk Magyarorszá-

got, abban pusztán az a szándék vezérelt, hogy az idegenforgalomból származó devizamérlegünket legyen mihez viszonyítani.

Reálisabb képet kapunk a magyarországi idegenforgalomról, ha a KGST-hez tartozó országokkal kapcsolatban végezzük el az összehasonlítást.

3. táblázat

Idegenforgalomból származó bevételek és kiadások
millió dollárban⁶

Ország	1982	1983	1984	1985	1986	Lakosság millió (1986-os adat)
bevétel	265	271	288	—	—	
<i>Bulgária</i>						8,96
kiadás	—	—	—	—	—	
bevétel	268	299	328	307	—	
<i>Csehszlovákia</i>						15,53
kiadás	193	229	—	—	—	
bevétel	65	85	101	118	136	
<i>Lengyelország</i>						37,46
kiadás	111	195	225	184	186	
bevétel	203	202	209	182	178	
<i>Románia</i>						22,60*
kiadás	84	92	85	64	57	

* (1985-ös adat)

Az adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy Magyarország – ld. 1. táblázat – deviza bevételei messze meghaladják a 3. táblázatban szereplő országok bevételeit, míg kiadásai kb. azonosak Csehszlovákiával. A bevételek erősen eltérő nagysága különösen szembeszökő Csehszlovákia esetében, mert utóbbi mind adottságai – természeti, szállodai –, mind földrajzi fekvése – a legnagyobb "utazó ország", az NSZK közelsége – tekintetében kedvezőbb helyzetben van, mint Magyarország. A KGST országok viszonylag csekély részvétele a nemzetközi idegenforgalomban nem elsősorban gazdasági vagy földrajzi, hanem inkább politikai okokkal magyarázható. Különösen áll ez Lengyelországra, amelynek feltűnő visszaesése a szocialista országok közötti turisztikai forgalomban is mérhető.

Eddig vizsgálódásaink középpontjában az idegenforgalom, mint devizatermelő ágazat szerepelt – és a továbbiakban is főleg ez a szempont érvényesül –, de egy rövid kitérő erejéig itt szólni kell a szocialista országok egymásközötti turistaforgalmáról, az ún. rubel elszámolású bevételekről is.

4. táblázat

Idegenforgalmi bevételek Magyarországon
millió Ft⁷

	Rubel	Nem rubel	A nem rubelből		összesen
	elszámolású valuták		tőkés	jugszláv	
1975	2.891	1.982	1.843	138	4.873
1980	6.210	4.040	3.688	352	10.250
1981	7.162	6.952	6.239	713	14.114
1982	5.604	9.749	9.118	631	15.353
1983	7.535	11.015	10.547	468	18.550
1984	9.109	12.976	12.456	520	22.085
1985	11.180	14.103	13.541	562	25.283
1986	11.298	16.640	15.758	882	27.938

Mintegy tíz év alatt az összbevétel az 1975-ös szint hatszorosára emelkedett, ezen belül különösen dinamikus a konvertibilis valuta bevétel, nyolcszoros. Az összbevételen belül 1982-ben haladja meg először a rubel elszámolású forgalmat, – százból 63,5 % – a növekedés 1982-től átlagosan, évente kb. 10 %. A rubel elszámolású forgalom az elmúlt években relatíve csökkent, különösen 1985-től; a nagyobb bevétel az áremelésekből származik, s valószínű, hogy az 1988-as adatok már jelentős visszaesést mutatnak. Ehhez hozzájárul, hogy a legtöbb szocialista országban – Magyarország kivételével – korlátozó intézkedéseket hoztak. Csökkentették az átváltható összegeket, valamint a kiutazások számát. Ha ez a tendencia hosszabb távon érvényesül, a magyarországi szálloda- és vendéglátóipart igen érzékenyen fogja érinteni, mert – amint az a táblázatból is látszik – a bevételek mintegy negyven százaléka ebből a forrásból ered.

Az idegenforgalomból származó bevételek – a belföldi turizmus jövedelmeivel együtt – népgazdasági szempontból igen jelentősek, a csökkenés, vagy kiesés komoly következménnyel járhat. A növekvő külföldi adósságállomány törlesztéséhez nélkülözhetetlen, és igen hatékony deviza-termelés mellett az idegenforgalmi iparág a gazdaság húzóereje, a modernizáció egyik igen fontos terepe. A tőkefelhalmozásban játszott szerepére a gazdaságtörténet már korábban is felfigyelt.⁸

Mindez hosszú történeti folyamat eredményeként alakult így. A terjedelem szabta korlátok miatt nincs itt arra lehetőségünk, hogy ezt részletesebben kifejtsük. Röviden annyit, hogy az idegenforgalom – a korábbi igen szerény kezdetek után – a két világháború között fedezte fel Magyarországot,⁹ ekkor alakult ki a puszta, tsikosch, gulasch image, amely napjainkig él. 1945 után, még pontosabban az 1949-es politikai fordulat után, a történészek által ún. ötvenes éveknek nevezett időszakban a politika mesterséges eszközökkel megszüntette az idegenforgalmat. A hatvanas években "fedezte fel" a politikai és gazdasági vezetés az idegenforgalmat, elsősorban mint a deviza szükséglet kielégítéséhez felhasználható területet, s e gazdaságilag és gazdaságtörténetileg is egyaránt szerencsétlen, máig ható koncepció jegyében indul meg ez a viszonylag elég jelentős, főleg a szállodai férőhelyek növelését célzó beruházási program. A több ütemben és igen

elhúsódó fejlesztés – különösen áll ez az 1978-as, mintegy háromszáz millió dolláros osztrák hitel késedelmes felhasználására – a nyolcvanas évek elejére már igen jelentős, ha nem is elégséges eredményt ért el.¹⁰

As alábbiakban nézzük meg a szállodai kapacitás alakulását, nemzetközi összehasonlításban.

5. táblázat

Szállodai férőhelyek száma országanként¹¹

Ország	1975	1980	1985	1986
Ausztria	606.408	635.320	653.766	656.156
Bulgária	98.453	102.012	107.219	109.721
Csehszlovákia	—	89.244	92.178	124.405
Franciaország	1671.644	—	—	1643.000
Olaszország	1494.272	1569.733	1608.881	1617.748
Románia	124.892	135.603	155.936	169.431
Spanyolország	785.339	984.187	1013.464	1019.990
Magyarország	29.358	34.285	69.195	70.961

A szállodai férőhelyek alacsony száma ugyanakkor magas kihasználtsági rátával párosul (1985-ben 66,6 %, 1986-ban 63,2 %).¹² A gondokat növeli az egy éven belüli egyenetlen eloszlás: a nyári főszezonra esik a nagyobb szobafoglalás. Az egyenetlenséget fokozza az is, hogy hiányoznak a nagy szállodák háttéréül szolgáló, a fejlett országokban általánosan elterjedt, családi vállalkozásokon alapuló panziók, fogadók. További probléma az idegenforgalom rendkívüli koncentrált-sága a három fő területen (Budapest, Balaton, Duna-kanyar).

További bajok forrása a szálloda építkezések ciklikussága. Egy-egy nekilen-dülés után hosszú szünet következik, a feszültségek halmozottan jelentkeznek, mint pl. a nyolcvanas évek első felében, amikor az új szállodák építése mellett a felújítások már-már megoldhatatlan feladatokat jelentettek. Az idegenforgalmi beruházások és karbantartások folyamatossága elengedhetetlen feltétele az ered-ményességre törekvő üzletpolitikának.

As idegenforgalomban egy bizonyos pozíciót nagyon nehéz megszerezni, annál könnyebb elveszíteni. A – főleg olcsóbb – szállodai férőhely-hiányából fakadó fe-szültséget csak növeli a magyarországi idegenforgalom rendkívüli egyenetlensége: a nyári főszezon túlszűfolttsága és az időnyen kívüli időszak igen alacsony ven-dégforgalma. As előbbit a rendszeres fejlesztéssel enyhíteni lehet, míg az utóbbi-t a szezon széthúzásával, az üzleti, kulturális, kongresszusi stb. turizmussal kell növelni. As idegenforgalom egyenetlesebb eloszlását lehetővé teszi pl. az utóbbi években dinamikusan fejlődő gyógyturizmus. A holt szezonban kulturális rendez-vények vonzó hatását jól lehet kamatoztatni, még akkor is, ha maga a kulturális rendezvény anyagilag nem nyereséges.¹³ Régi, nemzetközi tapasztalat: belső tu-rizmus nélkül nem lehet idegenforgalmat csinálni. Egyrészt a belső turizmusból nő ki as idegenforgalom – jó példa erre Bükfürdő fejlődése – másrészt a belső tu-rizmus feloldja a – Magyarország esetében különösen élesen jelentkező – szezonális feszültségeket. As életszínvonal csökkenése, az alacsony jövedelmek visszafogják

a belső keresletet; a bevételek visszaesésére áremeléssel reagál a vendéglátóipar – szoba – ételárai lassan megfizethetetlenek a hazai vendégnek.

As idegenforgalomban észszerűen befektetett tőke általában gyorsan és hatékonyan megtérül. Alacsony importigénye mellett nagy haszonnal értékesíti a belföldi termékeket, sokkal nagyobb haszonnal, mintha ugyanazt a – elsősorban élelmiszeripari – terméket exportálná. Olyan termékeket is értékesít, ráadásul igen drágán – pl. sertésszár, burgonya stb. –, amit nem lehet eladni külföldön. És végképp nem lehet eladni külföldön a napfényt, a jó levegőt, a Balatont, vagy építészeti, kulturális értékeinket. De a szó szoros értelmében devizában hozhat hasznót az idegenforgalomban foglalkoztatott munkaerő udvariassága, figyelmesége, mosolya is.

As idegenforgalmi iparág a népgazdaság fejlesztéséhez, modernizálásához nélkülözhetetlen valutatermelése mellett, mint húzó ágazat, jelentős környezeti változást is eredményez. Egy-egy terület idegenforgalmi-célú fejlesztése, egy szálloda építése együtt jár kommunális beruházásokkal (út, csatorna, telefonhálózat stb.), a fizetőképes kereslet megjelenése a kereskedelmi, szolgáltatói tevékenység bővítését teszi lehetővé. Mindez együttesen növeli a foglalkoztatottak számát, vagy esetleg csökkenti az e téren jelentkező gondokat, az adóképes jövedelmek a helyi, közösségi bevételek gyarapodását eredményezik.¹⁴ (További nem mellékes hatás a telkek, ingatlanok értékének emelkedése.)

A beruházások és az üzemeltetés a hazai ipar termelési és piaci lehetőségeit bővíti. As élelmiszeripar mellett a bútóipar, az üveg, a textil- és szőnyegipar stb. is igen tekintélyes megrendeléseket kap. A komplex konyhai, éttermi berendezésekre külön iparág szakosodott. A külföldi vállalatok megjelenése, az egyre növekvő igények támasztotta minőségi követelmények, a konkurrencia harc, kikényszerítik mindezen a területeken a modernizációt, s ez a lakossági fogyasztás feltételeit is javítja.

Összefoglalva: az idegenforgalom, melyben Magyarország viszonylag kedvezőtlen adottságai ellenére az európai középmezőnyhöz tartozik, jelentős devizabevételeivel javítja az ország fizetési mérlegét, ösztönözően hat a gazdaság különböző területein a korszerű termékek gyártására, minőségi igényei modernizációs törekvéseket ösztönöznek, csökkentik a foglalkoztatottsági gondokat, a képzett szakemberek iránti kereslet a munkaerő hatékony felhasználását teszi lehetővé.

Mindest hátrányosan befolyásolja az adórendszer, amely a nyereség túlnyomó többségének elvonásával – a külfölddel ellentétben – lassan lehetetlenné teszi a beruházások, fejlesztések folyamatosságát, csökkenti a foglalkoztatott létszámot. As infrastruktúrális gondok – pl. a hiányzó szervis-hálózat, telefon stb. – működési sávarokat okoznak.

IDEGENFORGALOM – TÁRSADALOM

"Több ismerősöm ki is nevetett, amiért én gépekkel, kiváltképp azzal, mely világításra szolgál, angliai tartózkodásom alatt oly sokat foglalkoztam. – Persze, különös is az, ha egy huszárkapitány nem csak gépészekről, hanem még segédek-től is naponta három elméleti és gyakorlati leckeórát vesz, és reggel faolajtól, este Rasumofskyvíztől csepeg. Angliában mégis csupán három dolog az, amit az embernek véleményem szerint meg kell tanulnia, és a többi mind semmi: az alkotmány, a gépek, és a lótenyésztés."¹⁵

Az idegenforgalom társadalmi hatásait vizsgáló kutatónak is igen hasznos Széchenyi Naplójának tanulmányozása. Részletes feljegyzései alapján nyomon követhetjük az utazásai során szerzett ismereteit, s azt is, hogyan áll össze gazdasági, társadalmi, politikai elmaradottságunk felszámolását célzó programja. Aligha kell mindezt bővebben ismertetnünk, mindez köztudott; megfigyeléseinek megelevenítő leírása – "Megnéztük még a vasutat Manchester és Liverpool között. Midőn elhajtanak – ámulatba ejtő a benyomás – kicsiny ördög, mely mindent továcipel magával."¹⁶ – ma is hatással van az olvasóra.

Széchenyi mellett még hosszan sorolhatnánk történelmünk jeles alakjait, mindazokat, akik utazásaik során számos, itthon is hasznosítható tapasztalatot szereztek, s ezeket az élet különféle területein érvényesíteni is igyekeztek. Már kevésbé ismertek azok, akik külföldön szerzett tudásukat szűkebb környezetükben hasznosították. Ilyenek voltak a céhlegények, akik a középkorban kialakult szokás szerint, a mestervizsga letétele előtt "idegenbe" mentek a szakmai fogások alaposabb elsajátítása céljából, hogy aztán itthon is elterjesszék mindazt, amit tanultak. Az idegenforgalom egy sajátos, középkori változata volt ez, amelynek eredményeként a gazdasági, s egyúttal a társadalmi, politikai viszonyok – igaz rendkívül lassú – fejlődésének ismeretlen építőköveivé váltak. Ezt az igen hasznos hagyományt még a 19. és 20. századi szervezett munkásmozgalom is fenntartotta. Igen tanulságos ebből a szempontból Marosán György ma már szociológiai értékű emlékirata,¹⁷ amelyben az 1931-1932-ben tett hosszabb európai valószínűleg felmérhetetlen az a gazdasági, társadalmi és politikai kár, amelyet az elmúlt évtizedek merev elzárkózási politikája okozott; nagyon hiányzik a kollégái előtt tekintéllyel rendelkező, szakmai tudására büszke, világot látott munkás típusa.)

Nem véletlenül említettük a munkásmozgalmat. Van ugyanis – egy ma már eléggé rejtett – összefüggés a tömeges idegenforgalom és a munkásmozgalom között. A szervezett munkásság sok évtizedes harcainak eredményeként iktatták törvénybe századunk első évtizedeiben a nyolc órás munkanapot, a fizetett szabadságot, az öregségi nyugdíjat,¹⁸ stb. Az ötvenes-hatvanas években a heti munkaidő tovább csökkent – 40 óra – és ugyanakkor több lett a fizetett szabadság. A munkaidő csökkenése és rendes évi szabadság növelte a szabadidőt, létrejött az igény a – ahogy ma nevezzük – szabadidő hasznos eltöltésére. Már a két világháború között érezhetően megnőtt az – addig csak kevesek luxusaként számontartott – idegenforgalomban – és persze mindenekelőtt a belső turizmus-

ban – résztvevők száma. Az idegenforgalomban jelentkező társadalmi mobilitás – műszaki-technikai feltételeivel együtt – a 2. világháború után öltött igazán nagy méreteket: ma már évente egy kontinens lélekszámával azonos népesség indul a világ különböző tájai felé.

6. táblázat

A világ idegenforgalmának alakulása¹⁹

Év	A résztvevők száma ezer fő	Idegenforgalmi bevételek millió dollárban
1975	214.357	40.702
1980	278.993	94.915
1985	325.000	105.000
1986	340.000	115.000

Tíz év alatt közel 60 %-kal nőtt az utazók száma, s mintegy 280 %-kal az idegenforgalomból származó bevétel.

7. táblázat

Külföldre utazó magyarok számának alakulása²⁰
ezer főben

Év	Szocialista országokba	Nem szocialista országokba	Összesen
1975	3.225	252	3.477
1980	4.694	470	5.164
1985	4.769	764	5.533
1986	5.392	886	6.278

1987-ben már mintegy 7 millió kiutazást regisztráltak, ebből 991.000 az ún. nem szocialista országokba utazók száma. 1988-ban várhatóan kb. 11 millió lesz a külföldre utazók száma, s ebből 4 millió a nyugati országokba utazók száma. Ez négyszerese a megelőző év adatainak.

8. táblázat

Magyarországra érkező külföldi turisták²¹
ezer főben

Év	Szocialista országokból	Nem szocialista országokból	Összesen
1975	8.238	1.166	9.404
1980	12.052	1.944	13.996
1985	11.377	3.749	15.126
1986	12.567	4.079	16.646

A nem szocialista országokból érkező turisták száma öt évenként megduplázódott, míg a szocialista országokból érkezők száma az 1980-as években nagyjából azonos.

Ezek a nagy számok automatikusan azt a következtetést sugallják, hogy a nagy számok törvénye alapján a társadalomban is bizonyos változások mennek végbe az idegenforgalom hatására. Az egyik, kétségtől pozitív változás, hogy az utazásból származó ismeretek társadalmi méretekben hasznosulnak. A fejlettebb anyagi kultúrával való kapcsolat hatással lehet a magyarországi, hétköznapi anyagi kultúra fejlődésére, vagy az új technikák iránti növekvő igényre; a más országokkal, szokásokkal való ismeretanyag egyrészt segíti az emberek, országok közötti válaszfalak lebontását, másrészt alakítja a társadalmi mentalitást. Az idegenforgalom jelentős mértékben hozzájárult az ún. aktív pihenés (sport) elterjedéséhez Magyarországon. Ez jelenleg még csak szűk társadalmi réteget érint, de a lehetőségek javulásával igen fontos lehet a mindennapi élet egészségesebbé alakításában. (A társadalmi igények hatnak a szálloda- és vendéglátóiparra is. Az utóbbi évtizedek lakásai már magasabb komfort fokozattal épültek; a hazai vendég a szállodában is igényli a fürdőszobát; az új szálloda-építések ezt már figyelembe kellett, hogy vegyék. Még a hetvenes években is épültek szállodák fürdőszoba nélküli szobákkal.)

Az idegenforgalomnak azonban lehetnek negatív hatásai is. A magyarországi társadalom egy része, mégpedig igen nagy része, az életszínvonal csökkenése miatt kissorul bizonyos helyekről, mintegy a "kerítésen" kívülről szemléli a számára elérhetetlen nivót, s egyre inkább ellenséggé áll szemben az idegenforgalommal. "Gyarmatosított"-ként azonosul helyzetével, s ez a társadalmi feszültséget növelő tényező lehet.

Mindenek alapján úgy véljük, hogy az idegenforgalom megfelelő terepe lehetne különösen a mentalitástörténeti kutatásoknak.

IDEGENFORGALOM – POLITIKA

A bevezetőben említett kétmillió sarándok a pápai hatalom – egyházi és világi – politikai jelentőségét is reprezentálta. A sarándoklás vágya mélyen az emberi természetben gyökeresik: közel kerülni ahhoz a helyhez, ahol – a középkori hit szerint – isten földi helytartója tartózkodik, látni és hallani a pápát, részesülni áldásából, mindennel valamiféle rejtelmes kapcsolatba kerülni; olyan erőnek bizonyult ez, mely alkalmas volt – igen nagy távolságról is – tömegeket mozgósítani.

A sarándoklás – e sajátos középkori idegenforgalom – politikai jelentőségét már István király is felismerte. Hatalmának megszilárdítása után megnyitotta a Magyarországon keresztül Jerusszálemba vezető sarándokutat. A nemzetközi kapcsolatok kedvező lehetőségeit is kihasználva – az addig két ellenséges császárság, a német és a bizánci, házassággal is megpecsételt szövetséges lett – bekapcsolta Magyarországot az európai vérkeringésbe. Az új Szentföldre vezető sarándokút biztonságot nyújtott mind a sarándokoknak, mind a nyomukban vonuló kereske-

dőknek. Mentessültek a tengeri út számos kockázatától: a hajósok kapzsiságától, a kalószok támadásától. Olyan hadiúton haladhattak Magyarországon keresztül, melyet királyi várak katonasága őrzött, ellátásukról pedig a várak alatt létesített piacok gondoskodtak. Nem kellett attól tartaniuk, hogy kémnek nézik őket; ennek már súlyos következményei lehettek.

Az Itáliából és német területekről Fehérváron át Belgrád felé vezető út biztosítása mellett István király adományából Konstantinápolyban és Jeruzsálemben szálláshely is létesült a zarándokok részére. Nem véletlen tehát az a korabeli tudósítás, hogy a "kedvezéstől indítatva nemések és köznépbe tartozók megszámlálhatatlan sokasága ment Jeruzsálembe". Az 1020-as, 1030-as évek tartós nyugalomát csak egy rövid támadás zavarta meg, II. Konrád német király támadása 1030-ban, de az 1031-es békekötés után újra benépesült a zarándokút.²²

A politika nemcsak segítheti, vagy akadályozhatja az idegenforgalmat, hanem az iránta való érdeklődés is lehet az utazást serkentő motiváció. A napóleoni háborúkat rövid időre megszakító béke (Amiens, 1802) Anglia és Franciaország között asszal a következménnyel járt, hogy "... a kíváncsi szigetlakók nagy számban utastak Franciaországba, hogy szemügyre vegyék azt az országot, ahol olyan nagy események játszódtak le, s amelynek egy ilyen érdekes személyiség lett az ura".²³ (Mellesleg szólva Napóleon – az anekdota szerint – arra intette tábornokait, hogy ha egy városban járnak, gondosan tanulmányozzák, mert soha nem lehet tudni, mikor kell elfoglalniuk.)

Az idegenforgalom lehet a politikai nyomás, zsarolás eszköze is. A náci Németország és Ausztria közötti ellentétek oda vezettek, hogy a német kormány már 1933. május 27-én elrendelte az ún. ezermárkás határszarat, ami azt jelentette, hogy német állampolgárok csak ezer márka letétbe helyezése után utazhattak Ausztriába. Hitler célja világos volt: a német turistamoszgalomból jelentős bevételt élvező nyugati osztrák tartományok gazdasági meggyengítése, ezáltal politikai befolyásolása. Bár végül is távolról sem ez volt a leghatásosabb tétel Hitler Anschluss-politikájában, mégis igen kellemetlen következményekkel járt. Míg a határsár előtt közel tíz millióan vettek igénybe éjszakai szállást, 1934-ben ez 4,3 millióra csökkent, és 1935-36-ban – a rendkívül intenzív idegenforgalmi propaganda ellenére – csak 6-6,2 millióra sikerült növelni. A kiesés rendkívül súlyosan érintette főleg a tiroli idegenforgalmat.²⁴

Nemcsak a politika, hanem a politikus személye is lehet idegenforgalmat befolyásoló tényező. A korai kereszténység – noha a Római Birodalom seregei 70-ben lerombolták Jeruzsálemet, a római hatóságok pedig akadályozták Palesztina forgalmát – számon tartotta a passió emlékhelyeit, és a 3. századtól megindult a zarándoklás. Igazán nagy lendületet azonban csak azután vett, hogy Nagy Konstantin anyja, a későbbi Szent Ilona, elzarándokolt Jeruzsálembe, megkeresztette és kiásatta a szent helyeket, a legenda szerint megtalálta Krisztus keresztfáját, a császár pedig felépítette a Szent Sír templomot.²⁵ Napjaink hasonló példája Mitterand francia köztársasági elnök 1982-es, vagy Margaret Thatcher brit miniszterelnök 1985-ös magyarországi látogatása, melynek egyik eredményeként örövendetesen növekedett a hazánkba ellátogató francia és brit turisták száma. Ide-

genforgalmi szempontból talán még az előbbieknél is "hasznosabb" volt a holland királynő 1987-es látogatása: nagy számban "követték" az egyik legnagyobb utazó ország, Hollandia idegenforgalmi "követei".

Fentebbi példáinkkal csupán illusztrálni szeretnénk volna azt a közismert igazságot, hogy idegenforgalom és politika igen szorosan kapcsolódik egymáshoz. Különösen áll ez az elmúlt hetven évre. Ugyanis még az első világháború előtt útlevél nélkül lehetett utazni – persze akkor sem politikai viszonyoktól függetlenül, de mindenesetre a turista szempontjából lényegesen kevesebb adminisztrációs költőtséggel – addig 1918 után már csak útlevéllel. Természetesen, a megnövekedett nemzetközi forgalom megkövetelt bizonyos fokú ellenőrzést, de fontosabb volt a politikai szempont: a fogadó ország részéről megakadályozni az ún. nemkívánatos személy beutazását, másrészt korlátozni a kiutazást. Az útlevéllel a politikai hatalom saját állampolgárai fölötti ellenőrzés hatékonyságát növelte, ami nem egyszer az állampolgárnak a hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát eredményezte. Erre bőven lehetne példákat felhozni.

Sajnos, Magyarország történetéből is. Az ún. ötvenes években a magyar állampolgár számára a külföldi utazás rendkívüli, és igen ritka élmény volt. A szigorú elzárkózás éveinek gazdasági, társadalmi hátrányai mellett igen súlyos belpolitikai következményei is voltak: fokozta az egyébként is rossz politikai közérzetet és a – főleg a nyugati – határokon túlról átszivárgott híreket mítikusan felértékelte.

1955-től, amikor lehetővé vált a szocialista országokba – és onnan ide – irányuló idegenforgalom, fokozatosan oldódtak ezek a feszültségek. 1962-től azután – igaz, eleinte csak korlátozottan, majd később egyre nagyobb létszámban – megindult a turista forgalom a nyugati országokba is. Bár ez utóbbit még sokáig terhelte a gyanakvás, politikailag és morálisan is gyanús dolognak számított az egyre inkább fellendülő kelet-nyugati turizmus. Hosszú évek után végre 1988. január elsejétől a világútlevéllel a magyarországi turista is állampolgári jogon utazhat a világ minden tája felé.

Alig hiszem, hogy túlsunk, amikor ezt történelmi jelentőségű lépésnek tekintjük- és nemcsak idegenforgalmi szempontból. Hogy egy korábbi példánkat újból idéssük, Györffy György kitűnő munkájában a jerussálemi sarándokút megnyitásával a következő, sokat mondó fejezetcímet kezdi: Beilleszkedés Európába.²⁶ A nemzetközi idegenforgalom segíti a kölcsönös gyanakvások megszüntetését, nemcsak embereket, hanem politikai rendszereket is közelelt egymáshoz. Ezt hangsúlyozta Mihail Gorbacsov is, amikor külgazdasági kapcsolatokról szólva úgy vélekedett, hogy a gazdasági együttműködés új formái a Szovjetunió számára anyagi és lélektani alapot teremtenek a tömeges külföldi turizmus fejlesztéséhez is.²⁷

Az utazási korlátozások – gyakorlatilag – teljes felszámolása Magyarországon is igen fontos belpolitikai lépést volt. Teljesebbé tette az állampolgári és szabadságjogokat – tágabb értelemben véve az ember jogokat – és ennek politikai jelentősége nemcsak itthon kedvező, hanem hatásosan növelte nemzetközi presztízszámunkat is. Az idegenforgalmi szakember – de az átlagpolgár is – nap mint nap tapasztalja azt az önmagában is igen sokat mondó tényt, hogy az idelátogató nyugati turista

véleményét mennyire döntően befolyásolja a Magyarországon szerzett személyes élményanyag: már nem tekint bennünket kommunista sárkánynak, akit el kell tipornia; nem lehet hazájában sem irántunk ellenséges – netán háborús – hangulat mellett agitálni. A magyarországról külföldre utasó turista reálisabb képet alkothat a fejlett országokról, megismerheti annak nemcsak fény, hanem árnyoldalait is: az árúbőség mellett pl. a munkanélküliséggel járó emberi és politikai gondokat is. Végül, de nem utolsósorban az idegenforgalomban országhatárokon át szövődő barátságok segíthetik az Európát elválasztó politikai, ideológiai határvonalak lebontását.

*

Természetesen, az idegenforgalom nem az a csodaszser, amivel minden megoldható. Ha néhol túlsónak találja az olvasó a megállapításainkat, vagy következtetéseinket, kérjük, gondoljon arra, hogy szerző – mint mindenki – saját munkáját a legfontosabbnak tekinti. Azt azonban talán sikerült érzékeltetnünk, hogy az idegenforgalom – és általában a bel- és külföldi turizmus – a magyarországi gazdaságban, társadalomban, politikában értékének megfelelő figyelmet érdemel. Erre igyekeztünk ezzel a tanulmánnyal felhívni a figyelmet.

JEGYZETEK

1. *Richard W. Southern: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.* Gondolat, Bp. 1987, 169.
2. U.o. 165.
3. *Compendium of Tourism Statistics.* World Tourism Organization kiadványa, Madrid, 1987, 71.
4. U.o.
5. U.o. Jelentős még Norvégia – 1985-ben: 991 millió dollár bevétellel szemben 2.426 millió dollár kiadás – és Finnország – 1986-ban 596 millió, illetve 1.060 millió dollár – negatív szaldója. A természeti szépségekben gazdag északi országok perifériális helyzete és zord éghajlata ennek valószínű magyarázata.
6. U.o. NDK-ról és Szovjetunióról nincs adat. Csehszlovákiáról és Bulgáriáról csak hiányos adatok vannak.
7. *Idegenforgalmi Évkönyv 1987.* Központi Statisztikai Hivatal kiadványa. Budapest, 1987, 262. Az adatok 1981. október 1-ig a mindenkor érvényes nem kereskedelmi árfolyamon, ettől az időponttól konvertibilis viszonylatban hivatalos (egységes) árfolyamon.
8. *Budapest története. IV. kötet.* Bp. 1978. 372-373. 1893-95-ben a vendéglátóipar adóköteles összjövedelmét évi mintegy 3 és fél millió koronában állapították meg; kb. 2 660 adózó és 8 000 alkalmazott; ennél nagyobb munkaslétszámot csak a gépgyártás és ruházatiipar foglalkoztatott Budapesten.
9. 1937-ben már megjelenik "Az utas könyve" címen a magyar utazási kézikönyv és útmutató az Országos Magyar Vendéforgalmi Szövetség kiadásában; a magyar Baedeker városok, gyógyfürdők, üdülő- és nyaralóhelyek, egészségügyi, sport és turisztikai intézmények, szállodai férőhelyek részletes ismertetője, több mint 800 oldalon.
10. Ld. ehhez: Harminc esztendő, 1957-1987. A HungarHotels Vállalat története. Kézirat.

11. Idegenforgalom Évkönyv, 269.; Compendium of Tourism Statistics.
12. U.o.
13. Jó példa erre a világhírnű bécsi Operaház, amelyet a városi tanács évente kb. száz millió Schillinggel támogat. Az Operaház veszteségeit fedező dotáció bőven megtérül a turistaforgalom bevételeiből. Magyarországon a Budapesti Tavasszi Fesztivál hozhat sok külföldi vendéget.
14. A HungarHotels, az ország legnagyobb szállodai és vendéglátóipari vállalata 1986-ban mintegy tízezer embert foglalkoztatott; bruttó árbevétele 4 milliárd Ft. (A vállalat 1986-os mérlegbessámolója. Készirat.)
15. *Széchenyi István*: Napló. Bp. 1978. 63. 1815. december 13-i feljegyzés
16. U.o. 725. 1832. október 24.
17. *Marosán György*: Tüzes kemence. Harmadik kiadás, Bp. 1980. Európa vándorútjain c. fejezet, 265-346.
18. Magyarországon – elég későn – A munkaviszonyok egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1937: XXI. törvénycikk rendelkezik a nyolcórás munkanapról, minimális munkabérről, stb.
19. Idegenforgalmi évkönyv, 1986, 267.
20. U.o. 14.
21. U.o. 16.
22. *Győrffy György*: István király és műve. Budapest, 1977, 293-308.
23. *Georges Lefebvre*: Napóleon. Budapest, 1975, 125.
24. *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve, 1918-1978. Bp. 1984, 167, 210. Az ezermárkás határzárát a német kormány 1936. július 11-én oldotta fel.
25. *Győrffy György*, 294.
26. *Győrffy György*, 291.
27. Népszabadság, 1988. szeptember 17. 3.

SAMUEL KIECHEL SVÉDORSZÁGI UTAZÁSA 1586-BAN

(Válogatta és fordította: Makkay Lilla.)

Samuel Kiechel (1568–1619), egy tehetséges ulmi patriciuscsalád tagja, életének nagy részét utazással töltötte. Nem elsősorban üzleti célok vezették, hanem a kíváncsiság és az a vágy, hogy más országokat, idegen népeket megismerjen. 1585–1589-ben tett hosszú utazása során, mely Európa számos országán kívül Palesztinára, Egyiptomra és Törökországra is kiterjedt, felkereste Svédországot is. Meglehet, ő volt az első utazó, aki turistaként járt-kelt az országban és vetette papírra ott szerzett benyomásait. Svédország egyébként nem nyerte meg különösképpen a tetszését, de ez talán azzal is magyarázható, hogy télen vetődött el erre az olyankor a turistának nem túl sok örömet tartogató vidékre. Samuel Kiechel útinaplóját 1866-ban jelentette meg a stuttgarti Literarisches Verein. Az alábbiakban az eredeti kiadványból B. Schlegel által készített és 1892-ben a Historisk Tidskrift 4. számának lapjain közölt svéd fordítás magyar változatát adjuk közre.

*

1586. február 9-én nagy szerencse ért bennünket, mert hajó jött a szoros túlsópartjáról Helsingörbe, amire felszállván, átkeltünk a Sund-ön. Télidőben az utasnak gyakran 3-4 napot is várakoznia kell, míg valamely vízijármű meg tudja tenni azt az egy mérföldes vízi utat, amely nem fagy be, mert ha a tenger felől fúj a szél, akkor kifelé sodorja a jeget is, ha meg a szárazföld felől, akkor visszafelé hajtja a jégtáblákat, s igen ritka a szélcsendes idő. Így is bonyodalmaink voltak az átkelésnél, a vitorlák megfeszültek, dolgoztak az evezők, mégis nehéz volt a jeges vízben valahogy előrevinni a járművet. A túlsó parton egy Helsingborg nevű falu feküdt, fent a hegytetőn álló erős vár árnyékában, olyan volt, mint egy hatalmas szikla, amely Helsingörrel szemez, mert a két vár egymással pontosan szemben helyezkedik el, úgyhogy egyetlen hajó sem tud teljesen veszélytelenül áthaladni közöttük, mert hiszen bármikor löhetnek egyik várból a másikra. Egy hajó most is teljes sebességgel átsiklott a Sund-ön, de ezt nem tanácsos nagyobbra verni, s még kevésbé visszafelé is megkísérelni a vállalkozást, mert az igen drágán fizetné meg.

Nyaranta a király hajói is itt tanyáznak, katonákkal, ágyukkal felszerelve, éberen figyelik nappal és éjszaka is, hogy nem történik-e valami, nehogy egy hajó megállás és vámolás nélkül, könnyedén átszelhesse a Sund-öt.

Miután megreggelistünk, kerítettünk két szánt, az egyiket két, a másikat egy ló hústa, kellett ez, mivel vastag hó borított mindent és az utak nem voltak kikövezve. Két mérföldre kaptuk a szánokat, ahol aztán újat szereztünk, amellyel megint csak két mérföldnyi távot tettünk meg, de az utak helyenként olyan rosszak voltak, hogy a lovaknak még az üres szán húzása is nehezebbre esett. Éjsza-

kára házak közelébe értünk, Ruy-nek hívták a helységet, amely még Dániában feküdt. Egy parasztnál szálltunk meg, akinél igen sovány ellátást kaptunk, kevés volt az étel és rossz a víz. Ám mi egész kis pincényi italt vittünk magunkkal. Mikor nyugovóra tértünk, a padlón ágyasztunk meg magunknak. Nem csak a ház ura, az asszony né és a gyerekek huzódnak meg téli éjszakákon a ház belsejében, hanem velük együtt a kutyák, macskák, a fiatal haszonállatok is, mint a birkák, a borjak, a gidák és a galambok is, de ami a legkellemetlenebb, hogy még a malacok is, amelyek igen erős szagot árasztanak, s mivel a szoba közepére húzódnak, az egyik éjszaka odajött és arconnyalt, úgyhogy a rettenetes büztől az ember néhány garasért előbb megcsömörlik, mint a legjobb étkektől. Helsingöرتől idáig 5 mérföldet tettünk meg.

10-én, ahogy felkelt a nap, tovább indultunk, de jó 5 órát tartott, míg két mérföldet megtettünk, mivel minél beljebb jutottunk az országba, úgy lett egyre mélyebb a hó, rosszabbak az utak, mivel innen alig van valamilyen összeköttetés Dániával. Mikor pedig már a hátunk mögött tudtuk ezt a két mérföldet, nem kaptunk új lovakat, kocsisunk pedig nem akart tovább vinni bennünket, mert lovai már nem bírták. Már egy svéd faluban voltunk, amely csak három házból állt. A király szolgáinak adtuk ki magunkat, hogy minél előbb továbbmehessünk. A svéd királyságban ugyanis az a rend, hogy másfél- vagy kétfélmérföldes távolságra egymástól (általában ennyi van két falu között) fogadók állnak (a svéd mérföld hossza a svájcihoz hasonlatos), amelyek az idegennek, lett legyen az akár kereskedő vagy más, menedéket, ételt és italt nyújtanak. Ennivalót a mi pénzünkért számolva 4 krajcárért kaphatni, s az évszaktól függően a fogadóban lovat vagy szánt is kaphat az utas, amellyel eljuthat a következő szálláshelyig. Minden mérföldért 2 krajcárt kell fizetnie az utazónak. De ha valaki a király megbízásából kel útra, magával viszi a király fegyverét, amit a parasztok azonnal felismernek, s nemcsak hogy ingyen adnak neki enni és inni, hanem éjjel-nappal egyaránt lovakkal segítik, hogy minél előbb elérje uticélját. Ám ha jön egy idegen, aki szívesen fizetné a dupláját is annak, amit kérnek – velünk is ez volt a helyzet –, nem könnyű segítségre bírni a parasztokat, még ha van is pihent lovuk az istállóban, mert amit szép szóval nem tud elérni az ember, még oly kevésbé tudja kisorsítani nagyképűséggel és rátartiséggel. Végül hosszú kérések után, 3 rettenetes lovat és két szánt kaptunk, s a két leggyengébbet együtt fogtuk az egyik szán elé, a harmadikra meg egyedül rábíztuk a másikat. Késő délután volt már, de még két mérföldet meg kellett tennünk, ám most már a korábbinál jobb úton mehettünk tovább. Útközben átkeltünk egy árkon, amelyben megrepedt a jég, mindkét ló egészen szügyig belegázolt a vízbe, húzták maguk után a szánt is, egyikünk, aki benne ült, minden holminkkal együtt csuromvizessé lett. Én nem ültem a szánon, hanem gyalogoltam. Rengeteg munkát igényelt, míg a lovakat, csomagjainkat és a szánt kihúztuk a vízből. Az éjszaka már utólért bennünket, de még hosszú út állt előttünk, mielőtt egy faluba érhetünk, ami igen rosszul érintette útítársunkat, aki teljesen átázott és még ráadásul igen hideg is volt. Későn értünk oda egy Ulfabäck nevű smålandi faluhoz, ahol az első Svédországi templom állt, az úttól kicsit távolabb. Bementünk a paphoz, mivel aki Svédországban

úton van és jól akar enni-inni, annak az ispánhoz vagy a paphoz kell szállnia. Még ha vendéglátásra nincsenek is felkészülve, akkor sem zárják ki a becsületets vendéget. Az itteni lelkipásztor nagy barátsággal volt irányunkban, lehetősége szerint adott ennünk, innunk, külön szobában hajthattuk álomra a fejünket, ahol még a ruháinkat is megszáríthattuk. A tűzifával sem kellett takarékoskodni, mert az igencsak bőséggel volt a háznál. Mivel nem tudtam beszélni a lelkipásztorral, pedig a papok általában tanult emberek, ezért nagy nehézségek árán elővettem latintudományomat, amely immáron tíz éve hevert talonban kihasználatlanul. Ha valaki szívesen látott vendég akar lenni errefelé, akkor a háziasszonynak szerecsendiót, szegfűszeget, fahéjat, gyömbért és hasonló fűszerszármazékokat kell ajándékoznia, a gyermeknépnek pedig tükröket, késeket vagy más játékokat, amelyeknek igen örülnek és szívesen fogadnak. Ezen a napon 4 mérföldet tettünk meg...

12-én kora reggel, még virradat előtt elindultunk és 5 helysége mentünk át, ugyanis az utak elég jók voltak, a tavakat meg vastag jég fedte, s télen az utak ott vezettek át. Mikor az utolsó állomásra értünk, ahol lovat kaphattunk, már este volt, és még három hosszú mérföldnyi hegyiút állt előttünk. A tájban még látszottak a leghatalmasabb fenyők maradványai, amelyeket a svédek levágtak, mikor a dánok betörték az országba, sáncot emeltek belőlük, ami mögött puskákkal felszerelve várták az ellenséget.

Köszvetlenül éjjel után érkezünk meg egy kis smálandi városba, Jönköpingbe. A polgármesternél szálltunk meg. Ezen a napon 11 egész mérföldet tettünk meg.

13-án délig pihentünk. Böjti vasárnap volt, amit az itteniek szigorúan megtartanak. Astán egyszerre annyi húst megfőznek, sonkát, disznófejet, füstölt húsokat, nyelvet, szalonnát, hogy az oly sokáig elég, hogy még egy hónap, sőt, hat hét múlva is abból kerül az asztalra. Az útunk során bennünket is végig olyan hússal kínáltak, amelyeket karácsonyra főztek. Amikor a fent nevezett polgármesternél alaposan megreggeliztünk – kilenc nagy üvegben vittünk magunkkal innivalót, mivel sok helyen se borra, se sörre, csak rossz vízre tudtunk szert tenni –, továbbindultunk, s bár a város síkságon fekszik, hamarosan ismét hegyek közé értünk, ahol még sok volt a hó, ezért két mérföld széles és 18 mérföld hosszú tó terült el. (Vättern-tó – a ford.) Mikor a lovakat visszaküldtük és újakat kaptunk, nekem egy ügyes mosgékony kis jószág jutott. Egy alkalommal kicsit lemaradtam a többiektől, s az én lovam olyan sebességgel vágatott a többiek után, hogy alig tudtam visszatartani. A szán megakadt egy kőben és felborult, én pedig kiesem belőle. A ló továbbrobogott a szánnal, benne az italkészletünkkel, amelyet egy kötéllel lekötöttünk, ezt is húzta magával, mígnem a kötél elszakadt, három teli üveg kiesett és összetört, elfolyt belőle a drága nedű, s ez nagyon rosszul érintett bennünket. Éjjel 1 órakor beértünk egy Gremm nevezetű faluba, amely Jönköpingtől 4 mérföldre fekszik. Itt nagyon sovány szálláshelyhez jutottunk.

14-én kora reggel, pirkadat előtt útnak indultunk, bal oldalt még mindig az a hosszú tó húzódott mellettünk. Hideg volt és mindent hó borított, mikor az út a hegyekben kanyargott. Mire elkövetkezett a reggeli ideje, egy jeles egyházi méltósághoz érkezünk, akinél több más pap is vendégeskedett. Bennünket is meginvitált, és az országban dívó szokásoknak megfelelően, tisztességgel és bőségesen

megvendégeltettünk, úgy, hogy azután még a hideget is alig éreztük. Estefelé letértünk az útról, mert egy folyóvízhez értünk, amelyen azonban semmiféle hidat nem lertünk, és mivel már sötétedett, nem mertünk csak úgy nekivágni a lovakkal és a szánokkal az átkelésnek. Ugyanakkor a víz másik partjáról kutyaugatást hallottunk, ami azt jelentette, hogy falu, de legalább valamilyen ház van a közelben. Sokáig járkáltunk fel s alá, éjjel 3 óráig, míg a sötétben végre rábukkantunk a hídra. Attól nem messze volt egy falu, ahol az éjszakát egy parasztnál töltöttük. Az útról letértünk, s attól egy mérföldre jobbra kötöttünk ki. Nehéz dolga van az idegennek, ha nem ismeri az utat, még ha a nyelvet tudja is, mert igen ritkán kíséri útján egy paraszt vagy annak a szolgálója. Gyakran csak egy vékonyan öltözött fiúcska vagy egy kisgyerek szegődik melléje, csodálkoztam is, hogy nem fagynak meg abban a rettenetes hidegben. Ezen a napon 9 mérföldet tettünk meg, a helységet pedig Osndagnak hívták...

Annak ellenére, hogy ez az ország igen hideg, zord éghajlatú, ritkásan lakott, hegyekkel, sziklával szabdalt és erdővel gazdagon benőtt, igen sok gabonát és répafélét termelnek itt, nem csak saját szükségleteik kielégítésére, hanem nagy mennyiséget, elsősorban kitűnő gabonát, amelyet még a lengyelországinál és a litvániaiainál is többre tartanak, külhonban is értékesítenek. A svéd gabona ára is magasabb, és a raktározást, hajón való szállítást is jobban tűri.

16-án és 17-én, egészen délutánig pihentünk, utitársaim pedig ügyeiket intézték. Később aztán elindultunk egy nem több mint egy mérföldnyire fekvő másik kisvárosba, Norrköpingbe, ahol egy ismerősnél éjszakáztunk. A városban nagyszerű lazacot ehetni, mert közvetlenül a határában van egy tó, amely 28 mérföld hosszú és egyes helyeken 2-3 mérföld széles. A város mellett egy hatalmas vízesés sűdul alá a tóba, s a víz néhány malmot is hajt. A vízesés sziklák között siet a tóba, úgy, hogy a kis csermelyekkel együtt egész szép folyóvá terebélyesedik, amely végül a Keleti-tengerbe ömlik. Innen úsznak fel a lazacok az édesvizekbe, míg elérik a vízesést, ahol fogságba esnek. Errefelé azt beszélnek, hogy évente több száz mássával vissznek innen lazacot más helységekre...

19-én már virradat előtt elindultunk, útunk főleg abból állt, hogy átkeltünk egy tavon. Attól két mérföldre volt egy Károly herceg tulajdonában levő rézbánya. Délre beértünk Nyköpingbe, ahol a fent nevezett herceg udvara volt. Ő a svéd király fivére, felesége egy heidelbergi grófnő (Pfalzi Mária – a ford.). A ház, amelyben lakott, még nem volt kész teljesen és kívülről igen csúnyának tetszett. A város egyébként nyitott, akárcsak a többi város ebben az országban, ezt sem övesi fal, s meg kell mondani, hogy elég unalmas vidéken fekszik, s azt hiszem, nem túl sok előkelő ember vagy idegen keresi fel. A Keleti-tenger egyik öble (ága) egészen a városig ér...

20-án elindultunk reggel, majdnem fél napon át egy befagyott tavon haladtunk, ebédre pedig Strängnäsbe értünk, 4 mérföldnyire attól a falutól, melyből reggel útrakeltünk. Ez egy kicsi, nyitott város, érseki székhely, ahol most éppen éves sokadalom volt, amelyet a jégen tartottak. Károly herceg, akinek a birtokához tartozik ez a város, maga is részt vett, láttam is, amikor a következő napon elhagyta a várost. A herceg körbejárt a téren, ahol a kalmárok kirakodtak, s arra

biztatta a népet, hogy az ületkötések, csereberék során becsülettel viseltessenek egymás iránt. Egy öreg paraszt – ilyen száz évben egyszer lát az ember, vagy még ritkábban – két szép nyusztprémet kínálgatva szaladt a herceg után, amelyet az el is fogadott. A paraszt ezt követően továbbra sem tágitott a herceg mellől, mire annak kíséretéből valaki megkérdezte tőle, miért nem megy már útjára, akkor az öreg odalépett, elismételte, hogy szívesen ajánlja urának a két nyusztprémet, de őhercegsége küldjön neki értük egy lovat, mire a herceg elnevette magát és azt mondta, látogassa meg egyszer otthonában a paraszt. Beszédjüket, mivel az svédül folyt, nem értettem, de lefordították németre. A herceg egyáltalán nem gőgös ember, hallottam, hogy gyakran tölt el egy fél napot is valamely paraszt házában, aki jól ismeri az ország dolgait, hogy elbeszélgessen vele a napi eseményekről.

21-én és 22-én nem mentünk tovább, mivel kíséretemnek mindenfajta dolgai támadtak, mikor sok kereskedő, főleg stockholmiak érkeztek a városba. Sok kintűnő, erős lovat is hostak magukkal eladni. Nyaranta errefelé nagyon keveset lovagolnak, mert a mély sárban és az ingoványban lóháton nehéz előrejutni, amit hazafelé utastamban magam is megtapasztaltam. Olyan 8-9 éves lovakkal is találkozhatni, amelyek hátán még sosem volt nyereg, mert elsősorban szán elé fogták őket. Ezek akkor a legjobbak, amikor 9-10 évesek lesznek, 5 éves koruk előtt azonban nem fogják be őket, s ez igen erősíti végtagságukat.

23-án, déli 1 órakor elindultam az egyik kereskedővel, aki Koppenhágából jött velem, s jöttek a többiek is, 5 szánban utastunk egy mély, kövezetlen úton, a friss havon, mert éjszaka esett. A ló és a szán egy stockholmi emberé volt, aki azért kelt útra, hogy eladja őket, egy napra próbaképpen nálunk hagyta, át is keltünk velük egy tavon. Azt hiszem, egész álló nap egy fél mérföldnyi utat sem tettünk meg szárazföldön. Estére Stockholmba értünk, amely város Strängnästől 7 mérföldre fekszik.

Stockholm a svéd királyság fővárosa, ahol a király őfelsége udvartartása is székel. Egy szigeten fekszik, víztől körülölelve, két kapuja van és a vízen egy híd ível át a szárazföldre. A vízparton épült házak mind cölöpökön állnak. A városnak olyan mély kikötője van, hogy még az áruval alaposan megrakott nagy teherhajók is ki tudnak kötni partjainál. A hajóknak 18 mérföldet kell megtenniök, míg kiérnek a nyílt tengerre. Útjuk sziklák és hegyek között vezet, a szoros alig szélesebb egy mérföldnél. A város nem túl nagy, nincs is megerősítve, sáncok nem védik, csak hitvány falak övezik. A palotát árok választja el a várostól, egészen a víz közelében áll és ágyúkkal jól el van látva. Van a városnak egy kolostora is, amely egy külön kis szigeten fekszik, úgy is hívják, Munkholm. (Riddarholmen – a ford.) Ide a városból hídon lehet átjutni. Korábban egy püspök székelte itt, most szerzetesek élnek itt.

A város lakói állataikat (lovakat, teheneket, birkákat, disznókat) a városon kívül szokták legeltetni. Mindkét városkapu körül elővárosok vannak. Ezen kívül nehézség még az is, hogy a házakban – tisztesség ne essék szólván – nincs mellékes helyiség, hanem a kapu mögé vagy más e célból kialakított helyre kell vonulni, ha a szükség úgy hozza, ott egymással szemben két alkalmatosság van, külön egy a

férfiaknak és egy az asszonynépnek, amit magam is jól eszembe vehettem, amikor egy asszonyság igen megfedett engem (bár nem értettem, mit mondott), mert a női oldalra mentem, mivel idegen lévén, nem tudtam a rendet.

Egyébiránt a tél igen kevés szórakozást tartogat az ittenieknek, mivel a tavak befagynak, s beléjük fagynak (beszorulnak) a hajók is. Lát az ember itt néhány hatalmas vízi járművet is, hadihajók ezek, amelyeket a király Dánia ellen vetett be, amikor a két uralkodó egymás ellen harcolt. A legnagyobbikat úgy hívják, a "Nagy Sárkány" – erős, szilárd hajó, amelynek két fedélzete van, s a kettő közötti részt, úgy mondják, ércel szokták megtölteni, úgy, ahogy az kijön a bányából, hogy a lövedék visszapatтанjon róla, ne tudjon áthatolni a hajó testén vagy ne tudja csak megsérteni is.

A csatorna túloldalán egy vadaspark terül el, amelyben sokféle vad él, úgy mint: hatalmas, széles agancsú szarvas, jávorszarvas, fehérszarvas (?), lappföldi rénszarvas és még a szarvasok családjának több kisebb válfaja, foltos szőrrel. Él az országban hiús is és fekete róka, amelynek szőrméjét sokkal értékesebbnek tartják, mint a hiúsét és a cobolyét. Bősséggel van jávorszarvas is, amelyeket akkor fognak, amikor olvadásnak indul a tó jege. A jávorszarvas-vadászat a király fivérének, Károly hercegnek kedves időtöltése. A húsát is megeszik, bár kemény és nagyon erősek a rostjai.

Ebben az országban egyébként ez olcsó és az emberek általában olcsón élnek. Nincsenek azonban rendes vendégfogadók vagy szálláshelyek. Valamely polgárnál kell meg szállni, ahol heti egy tallérért jó kosztot, italt és szobát kaphatni. Fogoly és más madarak gyakran kerülnek az asztalra, de bor sohasem, csak sört tesznek az ember elé. Bár a bor a mi országunkban 4 krajcárba kerül, ez itt egy negyed tallérnak felel meg. Itt leginkább rajnai bort isznak, de attól tartok, hogy mire idejut, sok víz kerül bele. Ebben az országban elég jó sört főznek, de külföldről, így Lübeckből, Danckából származót is lehet kapni, akárcsak finn és litván méhsert, amit a svéd asszonyok nagy kedvvel isznak. Mindenfajta külföldi ital igen drága a magas vámok miatt.

Én magam egy lübecki embernél, Jacob Loormannál szálltam meg, aki Stockholmban lakott és ide is nősült. Hetente öt tallért fizettem neki egyben, ezért mindent megkaptam, nagy tiszteséggel, bőségesen megvendégeltek és még egy kényelmes ágyam is volt. Az a szokásuk, hogy mikor isznak, illetve valamilyen társas ünnepet tartanak, körülisszák az asztalt, úgy, hogy mindenki a legközelebbi szomszédja egészségére iszik, s míg kínálja a serleget, kancsót vagy üveget, kezét üdvözlésre nyújtja. Ha valaki feláll az asztaltól, csupán azért, hogy kimenjen kicsit a szobából, azonnal felkel mindenki, s amikor visszajön és ismét leül az asztalhoz, ismét kezét nyújtanak neki és szívélyesen üdvözlők. Ezt a szokást nem csupán Svédországban gyakorolják, hanem így van ez Dániában is, egy pár tengeri városban, Litvániában, Livóniában. Ennek a szokásnak az lehet a tartalma, hogy aki felé a kezünket nyújtjuk, azzal szemben sem haragot, sem irigységet nem érzünk.

A svéd krónikában azt olvassuk, hogy a svájciak Svédországból származnak. Akárhogyan van is, nem csupán a két ország hasonlít egymásra, hanem lakói is.

Ami pedig előbbben is Svédországot illeti, telis-tele hegyekkel, tavakkal, sziklával, nehéz és veszélyes is errefelé az utazás. Ha pedig a népet nézzük, nos, errefelé erős, dolgos, jó felépítésű emberek élnek, akiknek egészséges és edzett természete szükségtelessé teszi a medikamentumokat. Magas életkort érnek meg, igénytelenek, öltözködésükben, különösen a parasztok, a hagyományokhoz ragaszkodnak. Hangjuk érdes, szegénységükben is kevélyek, sok állatot tartanak, hatalmas sajtokat csinálnak, ezek némelyike több fontot is nyom. A már említett tavakban bőven tenyésznek halak, de ponty nincs az egész országban, hanem azt más vidékekről kell hozni. Csuka viszont annyi van, hogy szárított formában nagy sokaságát szállítják idegen földekre is. Azt is mesélték nekem, bár magam ilyen nem láttam, hogy akkora sajtokat is csinálnak, hogy két ember alig tudja felemelni őket. Ha egy nemesember az esküvőjét tartja, gazdagságát parasztjainak számával akarja láttatni. A birtokán lakóknak úruk ünnepére meg kell fejniük összes tehenüket, a tejet egyszerre kell leadniuk, s abból aztán sajtot csinálnak. Ezzel jelképezik gazdagságukat és hatalmukat.

Svédország királya más országoknak is úra, úgymint: Finnországnak, amely Svédországgal északon határos, s egy önálló nyelvvel rendelkező fejedelemség. Azzal határos Lappföld, amelyet vad népek laknak, akik három úrnak adóznak, a dán királynak, a moszkvai nagyfejedelemnek és a svédek királyának. Ebből azonban a svéd uralkodó 2/3 résszel részesedik, a másik kettőnek csak az 1/3 jut. Ez az ország szinte végtelen. Saját nyelve van és egy olyan állata, amely kisebb a szarvasnál, rénnek hívják, amelyet télen szánok elé fognak. Ilyen állatokat Svédországban is látni, leginkább a stockholmi vadasparkban. Foltosak mint a borjú és nagyon gyorsan futnak. A rénszarvas bőréből Svédországban kesztyűket, csizmát és cipőt készítenek, amit lappcipőnek is hívnak – hideg ellen nagyszerű. Az ember az ilyen hidegben tett utazások alkalmával 4-5 pár harisnyát kell hogy a lábára hússon, és még így is majd' megfagy a lába, ám ha csak egy pár harisnyát hús, de lappcipőt vesz rá, mindjárt nem érzi a hideget. Minél hidegebb van kint, annál nagyobb meleget ad ki magából ez a bőr, csak el ne ásson, mert ha vízbe gázol vele az ember, átengedi a vizet, s akkor a szőrös felét kell kifelé fordítani, a simát meg befele. Egyébként a legtöbb lapp vajákos ember, sokat hallottam erről megbízható személyektől, de mivel ez csak szóbeszéd, magam sosem láttam, tartózkodom attól, hogy írjak róla.

Február 23-tól március 7-ig voltam itt, akkor pedig egy holland asszonnyal, kinek az ura aranyműves volt, szánra ültem és elutaztam innen. Különös látni, telente hogyan szállítják az asszonynépet. A szánokat úgy alakították ki, hogy az asszonyok teljesen betakarva fekszenek benne, csak az arcuk látszik ki. A szánokat összekötözött bőrökkel takarják le úgy, hogy az utasok úgy fekszenek benne, mint a gyermek a bölcsőben. Ha a szán felborul vagy a lovak megbokrosodnak, a bennfekvő ki sem tudja szabadítani magát, mert a keze is le van kötve. Sokan az arcukat is eltakarják, csak egy kis ablakot hagynak a szemüknek, így védekeznek a kemény hideggel szemben. A nőknek való szánokon hátul külön kocsis is áll. Így tettünk meg ezen a napon 5 mérföldet, s felfogadtunk egy embert is, aki egy Riisburg nevű falu előljárója. Étellel s itallal igen jól tartott bennünket...

Uppsala nyitott város, mint csaknem valamennyi város ebben az országban, körülötte viszonylag sík vidék fekszik, amit ritkán lát itt az ember, mert egyébként az ember alig tessz meg fél mérföldet anélkül, hogy ne kellene hegynek fel, hegynek le mennie. Van itt egy királyi kastély is, amit erődként tartanak számon, de inkább nyaralónak épült. Elég magasan, egy hegyen áll, erős fal veszi körül és már vagy 24 éve épül, de még koránt sincs kész. Legalább már sok munkát fektettek bele és szép, művészien díszített szobákat építettek, magasak, boltívek koronázzák és óriási költségek árán festményekkel és műalkotásokkal dekorálták, amelyek sok színben pompáznak, de nem sokáig maradnak meg, mivel az egyik szoba vagy terem már kész, de a másik még sehol sem áll, így folyton folyvást építeni, foldozgatni kell.

Úgy hiszem, ez is a rettenetes hidegtől van, éppen amikor ott voltam, akkor építették a kastélyhoz tartozó templomot, a teteje már kész volt és ablakai is voltak, s mindennap hatalmas tüzet gyújtottak benne, hogy a fala ne fagyjon szét és az emberek nyugodtan tudják benne folytatni munkájukat. Ebben a városban érseki központ is van és egy itteni stílusú, szép székesegyház is, amire nem is számítottam, hogy ilyet fogok itt látni. Itt van a svéd királynak és királynénak a temetkezési helye is, s fent, a főoltárnál van Gusztáv királynak is egy igen szép, fehér alabástromból való síremléke. Ott fekszik a király, teljes életnagyságban kifaragva. Mindjárt mellette, jobb kéz felől látható egy nagy ezüstkazetta, amelyben Szent Erik maradványai fekszenek. Ahogyan nekem mesélték, a ládikó eredetileg ugyanilyen nagyságú, ám aranyból való volt, de a háború idején beolvastották és ezüstté alakult, s azt hiszem, ha a nép nem tisztelné ennyire Szent Eriket, aki a templomot építtette és az érsekséget alapította, akkor az a kazetta bizony már réges-rég fából lenne.

9-én pihentem és a napot azzal töltöttem, hogy megtekintettem a templomot és a kastélyt. Az építőmester Schleswigből jött, nagy barátsággal volt irányomban és vendégségbe is hívott magához.

10-én napkeltekor egy másik némettel együtt elindultam Uppsalából. Ő is az én számban utazott, s este visszaérkeztünk Stokholmba. Az út 7 mérföld, részben hepehupás, részben tavakon által vezet, amelyek télire mind erősen befagytak. Vidám dolog látni, hogyan fognak a parasztok télidőben is halat a jég alól. Több léket is vágnak a jégbe, nem nagyokat, csak akkorát, hogy a hálójukat beleereszthessék, s kihúzzák azt egyik léktől a másikig, olyan hosszan, ameddig a háló elér. Ha már elég régóta van a háló a vízben, és ki akarják húzni, akkor összegyűlnek, segítik egymást, úgy, hogy gyakran 40-50 ember tevékenykedik együtt. Erőset rántanak rajta és rengeteg halat fognak, helyenként egy olyan halat, amelyet keleti-tengeri heringnek (?) hívnak, fele akkora mint a közönséges hering, ezt megszártják és astán nyersen eszik.

Most négy napig maradtam Stokholmban és egyre csak a módját kerestem, hogy ismét vidékre utazhassak, mivel nagyon untam már a várost, amely oly kevés vigassággal szolgált. Nem tudom milyen itt nyaranta, de attól tartok, legfeljebb a városkapuk környékén sétálghat egy kicsit az ember a hegyek és a sziklák között...

17-én jó korán ébredtünk (Löstring-ben. – a ford.) s hamar útra készen álltunk, az éhség hajtott minket. A tó vize magas volt, a földeket pedig, az erdők kivételével, már nem borította hó, ezért aztán inkább gyalog mentünk. Arra is gondoltam közben, hogy lovon kellene haladnunk és hagyjuk ott a szánt, de aztán kedvem sem volt hozzá, meg nyergem sem. Hosszú fárasztó út után, déltájt értünk Nyköpingbe, amit már korábban bemutattam. Itt kipihentük magunkat, mert igen elfáradtunk. Útitársam lova itt lesántult, ezért ő úgy határozott, hogy a városban marad és a szánt meg a szerszámokat nyeregre cseréli, ami meg is történt. Én azonban nem akartam itt időzni, hanem Söderköpingbe akartam menni, 6 mérföld járásra innen, mivel az egyik kereskedő, akivel Koppenhágából együtt jöttem, még mindig ott volt. Hogy hűséges társaimat viszontláthassam, otthagytam a dán utast, aki amúgy sem nyerte meg rokonszenvem, és délidőben útnak is indultam, jóllehet sem az utat, sem a nyelvet nem ismertem. Siettem hát, hogy minél előbb átkeljek a tavon, s ne legyen késő.

Útközben egy kis tóhoz értem, amelybe a lovam azonnal a szügyéig belegázolt, úgyhogy a szánba is ömlött be a víz. Meg kellett hát fordulnom és megkerülnöm a tavat. Késő délután értem ahhoz a tengeröblökhöz, amelyen nyaranta a hajók átkelnek Söderköpingbe és vissza. Ez a nyúlvány a Balti-tenger része, igazi vad tenger, jó fél mérföld széles, s a jegén átvezető út olyan rossz volt, hogy a víz majdnem térdig ért, s még egy sereg léket is vágtak bele a halászok, akik, mint fentebb már mondtam volt, így fognak télen heringet. Isten nevében elindultam és sikerrel át is keltem a vízen. Meg kell hagyni, igen aggódtam, mivel a jég akkora lékek tátongtak, hogy egy ló lába könnyen beléjük tévedhetett volna. Estefelé egy parasztházhoz értem, ahol korábban, Stockholm felé menet az útitársammal együtt éjszakáztam. A paraszt így már ismert engem, és rengeteget beszélt hozzám, én azonban egy szót sem értettem, válaszolni meg még kevésbé tudtam neki. A helységet Byrlingnek hívták, három mérföldre van Nyköpingtől. Ez a derék ember lehetősége szerint ennem és innom adott, a lovamnak abrakot, és nem engedte, hogy a padlón háljak, hanem abban a tisztességben részesített, hogy egy padon alhattam. Még egy nehéz ezüstkanalat is elém tett, hogy azzal egyem a levest vagy a tejet.

El kell itt mondanom, hogy Svédországban általános szokás az, hogy még a legszegényebb parasztnak is van ezüstkanala, legalább a maga meg a felesége számára, még akkor is, ha ágy egyáltalán nincs a házukban. Ami pedig a tehetős és tekintélyes parasztokat illeti, azok közül soknak 50 vagy még több ezüstkanala is van, amit nagy kincsként őriznek. Felteszem, ha csupán pénzhez jutnak, nem érzik magukat oly hatalmasnak. Ha olyan pénzre tesznek szert, amit tudnak nélkülözni, rögtön ezüstkanalat csináltatnak maguknak, nem vásárolnak, s olyan súlyosat, hogy az értéke 3-4 tallér is megvan. Azt is mesélték nekem, hogy háború előtt, amikor még nagyobb volt a nép jóléte és a parasztok inkább részesültek a bányaművelésből, olyanok is kerülköztek, akiknek egy hordójuk volt félig ezüstkanalakkal. A király pénzverő mestere, egy hollandus mesélte nekem, hogy ő ismert egy parasztot, akinek még mindig volt egy félhordónyi ezüstkanala, pedig a háború igencsak elvitte az ezüstöt. Ám voltak olyanok, akik még megő-

ríztek valamit tehetőségükből, így hát utam során több helyen is tettek elem az asztalra ezüstkanalat, amellyel a parasztok gazdagságukat juttatják kifejezésre...

20-án, amely vasárnapra esett, és ez volt a nagybőjt ötödik vasárnapja, a már említett lübecki kereskedő, akivel Koppenhágából idáig együtt utaztam és itt ismét találkoztam vele, arra kért, hogy tartanék vele egy innen két mérföldnyire lévő kastélyba, amelynek az urával valamely dolga akadt. Szolgájával együtt ült, én pedig lovammal és szánommal egyedül követtem őket, bár az út csaknem teljesen járhatatlan volt. A kastély egy szikla csúcsán áll, a Balti-tenger egyik öble közepén, elhaladnak mellette azok a hajók, amelyek Söderköping felé tartanak, minden oldalán víz veszi körül, és minden egyes hajónak, amely érkezik vagy megy, vámot kell fizetnie.

Az átkelés igen veszélyes volt mivel nagyon sok víz volt, már a jégen, amely több helyen megrepedt, ugyanis nyolc napja olvadt. Már csak két hét volt hátra húsvétig. Mikor odaértünk, megreggeliztünk a vár uránál, aki egy nemesember volt. A várat Stegeborgnak hívják, itt született a most uralmon lévő János király. Reggeli után a vár ura körülvitt bennünket, megmutatta az istállóban a lovait is, amelyek közül a kereskedő ki is választott egyet magának. Ezek után elköszöntünk és szánjainkban ismét a vízre merészkedtünk, bár a kereskedő szolgája már az újonnan vett lovon követett minket. Pár lépéssel járt előttünk, mikor lova alatt megrepedt a jég, ő leesett, az állat pedig mellső lábával, nagy nehézségek árán fenntartotta magát a jégen. Ettől igen megijedtünk, nem is mertük rögtön kirángatni a szegény párát, mert féltünk, hogy csak még jobban beszakad alattunk a jég. Végül hosszas vergődés után ki tudtuk emelni a lovat. Ez után nagy távolságot hagytunk magunk között és a szolga sem mert ráülni a lóra, csak vezette. Nagyon félttem, míg át nem értünk, mivel az említett távon az út két óra járás hosszú, és a jég jó darabon meg volt már repedve, úgyhogy azt hiszem, nem tettem volna meg még egyszer ezt az utat, még ha vendéglátónk legjobb lovát kaptam volna is ajándékba. Estére ismét Söderköpingbe értünk, s ebben az évben utoljára utaztam szánon. Ez a kisváros Östergötland legjelesebb helye. Közvetlenül a határában magasodik egy szikla, amelynek oldala olyan meredek, akár egy fal. Ramsberg-nek hívják, sem rajta, sem pedig körülötte nem nő semmiféle növény.

21-én és 22-én a városban maradtam, hogy a szánt és a tartozékait elcseréljem egy nyeregre, ám ilyet az egész városban nem tudtam keríteni. Végül a házigazdám megszánt és a szánoméért meg a hozzá tartozókért adott nekem egy csupasz fanyerget, amelyen sem heveder, sem kengyel nem volt, de még ezért is hálásnak kellett lennem.

23-án jött a királyi pénzverő mester egy másik hollandussal, meg korábbi útitársam is, akit Nyköpingben hagytam. Kalmarba szándékoztak menni, ahol őfelsége akkor éppen tartózkodott. Bár így az utam igen meghosszabodott, mégis úgy döntöttem, hogy velük tartok, mivel nekem magamnak nem lett volna utitársam. Elindultam hát Söderköpingből a fent nevezett személyekkel. Estefelé keltünk útra. Lovamnak szokatlan volt a nyereg és a lovas, inkább hátrafelé ment volna, mint előre, s eleinte azt hittem, nem tudom rábírní, hogy haladjon valamelyest.

...30-án késő délután értünk Kalmarba, ahol végre levethettem a csizmámat, ami már nyolc napja nem került le a lábamról. Nem találtam istállót a lovamnak, így astán szegény párának az utcán kellett állnia estig, a csata mind ráfagyott a lábára. Végül a magam és utitársam lova számára sikerült kibérelnem egy konyhát egy kőműves mester házában az aljában, oda végre beállíthattuk az állatokat. Kalmar városa a legjelesebb hely egész Smålandban. Kicsi, de erődtített város és könnyen még biztonságosabbá lehetne tenni, mivel sík területen áll és egyik oldalról csak a Balti-tengerrel érintkezik. Királyi vár is van itt, erős sánc övezi, amelyet itt-ott ágyúk szakítanak meg. Bár egyik oldalról ez is a tengerre nyílik, azért a sánc egészen körülöleli.

Húsvét szent ünnepét a városban töltöttem. Április 3-án, húsvét vasárnapján elmentem a várba istentiszteletre, amelyet svéd nyelven tartottak egy nagy teremben. Őfelsége a feleségével és a leányával egy külön szobában hallgatta a prédikációt, őket nem is lehetett látni. A fent nevezett teremmel szemben egy másik nagy szoba nyílt, ahol Zsigmond herceg mondatott magának misét. Este, vacsora után még visszamentem, szép zene szólt, amit a herceg társaságában még hat jezsuita is hallgatott.

4-én egy nemesember, akihez ajánlólevéllel mentem, bevitt a királyi ebédlőbe, ahol láttam Őfelségét, amint asztalhoz ült és evett. A király egy hosszú asztal felső végénél foglalt helyet, balján a felesége, a királyné, jobbján a fia, Zsigmond herceg, mellette a király leánya, aztán Magnus herceg hitvese, aki egyben a király nővére, valamint egy szép fiatalúr, az említett Magnus herceg fia, úgy 12-13 éves lehetett. A királyné mellett ültek hajadon nővérei, szépségesek, mint ő maga, akit őfelsége éppen a szépségeért vett el, hiszen az apja egyszerű nemesember volt. A királynak szép sárga, egészen a mellére csüngő szakálla van, olyan, amilyent még sosem láttam életemben, se kicsi, se magas emberen. Igen jól állt neki...

Kalmarral átellenben fekszik egy kicsi, a Balti-tengertől övezett sziget, amely úgy fél mérföld széles és 18 mérföld hosszú lehet. Ölandnak hívják. Sok kis és néhány nagyobb falu is van a szigeten, ahol sok lovat is tartanak és viszik szerte az országba. Ezek az állatok kicsi testűek, de szívósak és olcsók.

Míg Kalmarban voltam, mindegyre azt latolgattam, hogyan folytassam utamat. Még 40 mérföldet kellett megtennem Koppenhágáig, de ha a víziutat választottam volna, még legalább egy hónapot kellett volna várnom, míg teljesen eltűnik a jég. Korábbi utitársam, akivel Stockholmtól Nyköpingig utaztam, ugyanoda szándékozott eljutni, ahova én.

5-én déltájt elindultunk Kalmarból és még azon a délutánon megtettünk 4 mérföldet egy nagyon rossz úton, ahol magasan állt a víz, mivel ez sík terület és a hólé nem tud lefolyni. Éjszakára a lelkésznel szálltunk meg Söderåkra-ban.

6-án kora reggel továbbindultunk és reggelire már egy Avaskär nevű kisvárosba értünk... Itt húzódik a határ a két királyság, Svédország és Dánia között, a város már Dánia része. A vidéket Blekinge-nek hívják. Kalmartól idáig a táj sima, balról a Balti-tenger kísérte utunkat...

Mielőtt most elbúcsuzom ettől az országtól, szólnom kell egyet s mást erről a két tájról, Smålandról, amely Svédország királyának koronájához tartozik és Blekinge-ről, amely Dánia része.

Hogy a házakkal kezdjem, azok szokványos négyszögletes formájúak, sarkaikon fagerendával. Egy emeletnél sosem magasabbak, tetejüket szarufa tartja. A szobák falát nem borítja deszka, hanem a gerendák köze agyaggal vagy téhentrágyával van tapasztva. A házak tetejét általában gyeptéglával borítják, amely nyaranta birkák és kecskék takarmányát adja. A falon egyetlen kis ablak szokott lenni, fél rőf hosszú és ugyanannyi széles is, üveggel vagy pergamennel vonják be. Ennél több nyílás nincs is a falon. A szobák ajtaja olyan alacsony, hogy az embernek mélyen le kell hajtania a fejét, ha beljebb akar kerülni. A küszöb azonban olyan magas, hogy alig lehet átlépni rajta. Ez az aprójószág miatt van így, amelyről alább még szólok. A szobában áll egy asztal, általában olyan hosszú, amilyen széles a szoba. Télen minden, ami a háztartáshoz tartozik, konyha, kamra, háló, ebbe a szobába kerül. Kályha helyett kemencével fűtenek, amelybe már kora hajnalban begyűjtanak, és a szoba egész nap olyan meleg, hogy a háziasszony, a gyerekek és a cselédség is, ha nincs dolga a ház körül, csak egy ingben jár-kel, még akkor is, ha odakünn olyan hideg van, hogy a jószág is megfagy az istállóban.

Ami a hálóhelyet illeti, mindenkinek van külön helye. Általában az asztal mellett áll egy ágy, valamelyes ágyneművel, de leginkább szalmával megtöltve. Ebben alszik a paraszt és a felesége. A kemence körül, ahol jó meleg van, fekszenek a gyerekek. Akik közülük még olyan kicsik, hogy bölcsőben tartják őket, azok egy fatörzsből kivájt kis kerekded teknőben alszanak, amelyet egy kötél felakasztanak az egyik gerendára, úgy, hogy a padlótól egy rőfnyire leérjen, így tudják ringatni.

A szalmával borított padokon alszanak a cselédek, az idegenek meg a padlón hálnak. Ha azonban a háziak különös figyelmükkel akarják kitüntetni a vendéget, akkor az asztalon ágyaznak neki...

Az asztalnál mindig a ház gazdája az első, ő ül az asztalfőn, mellette a felesége, s evés közben erőteljes bőfögéseket eregetnek magukból, néha többet is egymás után, ugyanest teszük a gyerekeik is. Gondolom, azért van ez, hogy evés közben beszéd helyett ezzel szórakoztassák a vendéget. Ha az utas elegendő enni- s innivalót visz magával, s abból házigazdáját is megvendégeli, akkor szívesen látják. Ezen kívül a parasztok annak is értik a módját, hogyan kell a betérőtől szerencsenediőt, fahéjat, szegfűszeget és más fűszerszármazékokat kérincselni, ám az igen ritkán fordul elő, hogy ők, akár pénz ellenében is, adnának valamit. Ivóedényük, amit az asztalra állítanak, egy hatalmas öblös, fából való kancsó, melyet két kézzel kell felemelni. Az asszonyok természetből fogva szépek, kecsesek, fehérbőrűek. Ők maguk is és ruhájuk is tiszta, csinos és "nemes". A szépségükben, veleszületett erényeikben és szokásaikban nem alábbvaló cigányasszonyok egy fertály éven át is hordják ugyanast az inget. Ez a parasztokra vonatkozik, akik errefelé az erdőkben és a ritkásan lakott vidékeken laknak, ámbar lehet, hogy a városokban is vannak szép asszonyok.

Erdőkben egyik táj sem szenved hiányt, és jócskán van itt hegy és szikla is. Télen annyi a hó meg a jég, hogy az ember csak csodálkozik, hogyan boldogul itt a nép, hiszen köröskörül minden kihalt, élettelen.

Hogy utazásomhoz visszatérjek, hajnalban elindultam Håstarydből. Ezen a napon egy igen széles úton haladtunk, s bár a lovam egyszer megbotlott velem, nem esett bajunk. Estére egy jól megépített, ám meg nem erősített városba, Åhusbe értünk. Ez a város Skánében fekszik, egy sík, jobban megművelt és termékeny tájon, és egy öltözködését és otthonát tekintve egyaránt tiszta nép lakja. Ezen a napon kilenc mérföldet tettünk meg, míg a Balti-tenger egyik öblénél fekvő Åhusbe értünk...

Malmö Skåne fővárosa, kicsi de elég jól erődített város, közvetlenül a tenger partján. Korábban élénk kereskedelem folyt itt, mivel sok heringet fogtak ki a tengerből, de mostanra a kereskedést a norvégiai Marstrand ragadta magához. Kevéske heringet még mostanában is fognak, de a korábbival már össze sem lehet hasonlítani. Isten különös büntetése, hogy eltűnt erre felé ez a hal. Malmöben három napot kellett várakoznom, míg megszűnt az ellenszél, át akartam ugyanis kelni Koppenhágába, ami innen 4 tengeri mérföldre fekszik. Úgy gondoltam, időmet azzal fogom eltölteni, hogy kipróbálom az új lovamat és kilovagolok vele a mezőkre. Mikor felnyergelve kivezettem az istállóból, fel sem tudtam ülni rá, úgy segítettek fel a hátára. Még nem is ültem biztosan a nyeregben, amikor az állat ugrándozni kezdett, hogy nem tudtam visszafogni. Felszaladt egy trágyadombra, ahol engem levetett a hátáról. A nyakamra estem, fájt is napokig, de szerencsém volt, hogy puhára zuhantam. Végképp lemondtam hát erről a lóról. Ez volt az első és egyben az utolsó eset is, hogy felültem a hátára, mivel teljesen vad és fegyelmezetlen volt, amilyenek általában a dániai lovak szoktak lenni. Ám mindemellett gyönyörű példány volt.

13-án olyan kedvezőre fordult a szél, hogy néhány hajó kifutott a kikötőből. Útitársammal együtt felvittük lovainkat a hajóra, de míg felmentem a vámházba, hogy kifizessem két lovam után a vámot, a bárka elindult. Azt hittem, mindkét pára elveszett, ahogy ezt gondoltam akkor is, mikor az egyik megszökött tőlem. Útitársamban sem bízhattam, mert mindössze 5 tallért hagytam nála, ezenkívül még adóssága is volt. Ebben az ügyben azonban becsületesebbnek bizonyult, mint amilyennek gondoltam lenni. Felszálltam a következő hajóra és harminc útitársammal együtt, akik között férfiak és nők vegyesen voltak, nem egészen három óra alatt Koppenhágába értem. Sokáig keresgéltem, míg megtaláltam társamat és a lovakat. Mihelyt visszakaptam őket, azonnal el is adtam egy kereskedőnek, aki 24 tallért adott értük, vagyis majdnem annyit amennyibe nekem voltak, pedig az egyikkel 120 mérföldet tettem meg.

JOHN LOCKE FRANCIAORSZÁGI ÚTINAPLÓJA¹

(1675–1679)

(A bevezetőt írta, válogatta és fordította: Kontler László)

Locke, a szenzualista filozófus és a vallási türelem híve régi ismerősünk, s a közelmúltban a politikai liberalizmus alapvetésének tekintett műve a polgári kormányzatról szintén hozzáférhetővé vált magyarul. Az alábbiakban közölt válogatás egy másik oldaláról szeretné bemutatni a nagy angol gondolkodót. Nem a közönység épülésére, hanem kizárólag a szerző saját használatára szánt úti jegyzetei a környező világ minden, látszatra jelentéktelen aprósága, praktikus ténye iránt fogékony elmét, éles szemű megfigyelőt tárnak elénk, emellett bepillantást nyújtanak a Napkirály korabeli francia társadalom életébe, problémáiba – egy vezető angol entellektüel szemüvegén keresztül.

Locke nem első ízben járt Franciaországban, de 1672-ben tett látogatásáról igen keveset tudunk azon kívül, hogy két-három hetet töltött Párizsban. Annál bővebb ismereteink vannak a második, három és fél évig elhúzódtott utazásról, nemcsak – az útinapló jóvoltából – lefolyásáról, hanem előzményeiről is. Locke az 1660-as évek második felétől Lord Shaftesbury, a formálódó whig ellenzék fejének bizalmasa, afféle politikai titkára volt, s ilyen minőségében támogatta a grófot az 1675-ös parlament idején kibontakozott pamfletháborúban. Minden bizonnyal Locke volt a névtelen szerzője az 1675-ben megjelent whig propagandairatok legradikálisabbjának (*Letter from a Person of Quality to his Friend in the Country* – Jeles személyiség levele vidéki barátjának), amely az egész II. Károly korabeli törvényalkotást a francia típusú abszolutizmus meghonosítását célzó ármánynak bélyegezte, s mesterien összegezte az ellenzék követeléseit. A munka 1675 novemberének legelején jelent meg, s nyomban kiváltotta az udvar haragját: november 10-én Londonban nyilvánosan elégették. Meggyőzőnek tűnik a feltevés, hogy Locke, forrónak érezvén lába alatt a talajt, éppen ezen intézkedés nyomán szedte sietve a sátorfáját, s hagyta el Angliát november 12-én.² Politikai írói tevékenysége mintegy keretbe foglalja franciaországi utazását: mikor 1679 május 10-én hazatért, javában ülésezett az a parlament, amelyen a whigek benyújtották a katolikus Jakab yorki herceg trónöröklésből való kizárását célzó törvényjavaslatot. A röpiratok ezzel kapcsolatos újabb szócsatája kapcsán fogott Locke a Két értekezés a kormányzatról megírásához, bár ez a mű csak 1690-ben jelent meg.

Locke 1675 december 4-én érkezett Párizsba, ahonnan rövid tartózkodás után, váltott útitársakkal két ízben tett franciaországi körutazást, nagyjából azonos útvonalat követve (Párizs–Lyon–Montpellier–Bordeaux–Loire völgye), de ellentétes irányban. Két helyen időzött hosszabban: 1676 januárjától tizenöt hónapon át Montpellier-ben, majd onnan a fővárosba utazva 1677 júniusától több, mint egy évig Párizsban, eközben azonban mindkét központból hosszabb-rövidebb kirándulásokat tett a környező vidéken.

Franciaországi utazása során Locke-nak két viszonylag állandó útítársa akadt. Az út első szakaszát oxfordi barátja, George Walls társaságában tette meg, kultúr-történeti szempontból azonban érdekesebb számunkra a második útítárs személye. Locke 1677 márciusában Montpellier-ben kapta meg John Banks, egy bárói címet szerzett gazdag londoni kereskedő felkérését, hogy vállalja el fia öt-hat hónapra tervezett franciaországi körútjának felügyeletét és vezetését. Caleb Banks, a londoni jogi főiskola frissen végzett hallgatója előtt tanulmányainak az a sajátos folytatása állott, amely ekkor már több, mint egy évszázados hagyománnyal rendelkezett Angliában. A Tudor-korban vált szokásossá a szigetország arisztokráciájának, később növekvő mértékben az egyéb jómódú rétegek képviselőinek körében, hogy az ország valamely neves felsőoktatási intézményéből kikerült ifjak "Grand Tour", nagy körutazás révén egészítsék ki gyakorlati tapasztalatokkal az akadémiai ismereteket. Kezdetben a hangsúly várak, városok, helyőrségek, adminisztratív, jog- és pénzügyrendszerek, idegen nyelvek, természeti jelenségek megismerésén volt. Ezt az elsősorban szellemi javak megszerzésére irányuló programot I. Jakab korától egészítette ki a társasági – elsősorban udvari – viselkedés elsajátításának társadalmi, valamint a művészeti kincsek, az építészet tanulmányozásának esztétikai követelménye. Az útirány is némi eltolódáson ment keresztül. Azon kevesek, akik a 16. század elején vállalkoztak az útra, természetesen még Itáliát választották legfőbb úticélul, majd a reformáció terjedésével megnőtt a német területek iránti érdeklődés. A 17. század elejére alakult ki az ezt követően szinte "kötelező" Loire–Dél-Franciaországi–Észak-Itália–Párizs útvonal, s az 1690-as évektől vált szokássá, hogy az utazó ifjú mellé, megfelelő díjazás fejében tudós férfiú szegődjön.³ Locke tehát ezt a szerepet vállalta, amikor 1677 tavaszán az említett felkérésnek eleget téve Montpellier-ből Párizsba távozott Caleb Banks fogadására, hogy a főváros nevezetességeinek a következő év júliusáig tartó buvárlása után tanítványa társaságában ezúttal a Loire völgyén keresztül közelítse meg a Midit. Kettejük nagy körutazása a mostoha időjárás miatt maradt csonka. Locke egy 1678 novemberében Lyonban kelt levelében nem kis bosszúsággal írja, hogy az Alpokban lehullott hó és a korai hideg megghiúsította átkelésüket Itáliába.⁴

Az útinapló hangsúlyai és hiányai egyaránt beszédesek. Miről, milyen hangon ír Locke, s mi az, amiről jobbra hallgat? A mű jellegéből – saját használatra készült, tehát inkább emlékeket felidéző, semmint információközvetítő munkáról van szó – következő gyakori szűkszavúsága nem akadályozza meg szerzőjét élénk színekkel festett tájleírások, városképek közlésében. Lelkesedve ír a természet szépségeiről, egy-egy rendezett, virágzó településről, de különösen délen gyakran jegyzi meg a vidék kopárságát (utalva egyben az utak áldatlan állapotára is), városok-falvak előnytelen fekvését, egészségtelen klímáját, otromba külsjét, s olykor naturalisztikus jelzőkkel illeti a városok közállapotait.

Az útinapló elsősorban Locke ízlés- és értékvilágának, érdeklődésének, személyiségének értékes forrása. Az építészeti emlékek között kimondatlanul felállított rangsora a klasszicizmus előszelét érezteti. Bámulattal emlékezik meg Dél-Franciaország római amfiteátrumairól, vízvezetékéről, ugyanakkor hidegen hagyják a középkori építészet remekei: mindössze egy odavetett félmondatot szentel

a pompás avignoni pápai palotának, a tours-i és a chartres-i katedrális pedig fel sem tűnik a napló lapjain. Érdekli viszont Locke-ot a korabeli építészet. Egyik Loire menti útja alkalmával sem mulasztja el rögzíteni a richelieu-i kastély dicséretét, s tucatnyi versailles-i látogatás is hagyott számára új még felfedezésre váró csodákat. Kínos, olykor fárasztó aprólékossággal jegyzi fel az épületek méreteit: ugyanakkor – érthető, de sajnálatos tény – az angol udvar ellenzékének fő ideológusából hűvös távolságtartást vált ki a francia udvartartás pompája, életvitele. A mai olvasó minden bizonnyal szívesen elcserélné a számtalan szökökút kerülétének adatait egy-egy, az udvari társasággal kapcsolatos pletykára, amelyekről pedig Locke-nak lehetett hallomása, hiszen egy ízben csodálkozva jegyzi meg, hogy egyazon hintóban látta a királynőt, a királyt és ennek szeretőjét...

Nem sokkal informatívabbak a társasági életéről szóló egyéb bejegyzések sem. Locke Párizsban gyakori színházlátogató volt, de a beléptidő összegén kívül csak nagyritkán árul el bármit is az előadásról- még a címét sem. Más források is arra vallanak, hogy érdeklődött a korabeli francia költészet és dráma iránt: könyvvásárlásai között szerepelnek Molière, Corneille, Boileau művei. Semmi jele azonban, hogy irodalmi körökkel személyes kapcsolatba került volna- annál többet forgott tanult, tudós emberek társaságában. Ez akkor is fontos számunkra, ha magát Locke-ot – mivel első műveit csak 1689–90-ben publikálta – , noha negyvenes éveiben járt, nem ismerhették és tisztelheték Párizsban úgy, mint korábban Thomas Hobbes, vagy később David Hume-ot: nem is tudunk francia forrásról, amely az utazás éveiben megemlékezne Locke ottilétéről. Az útinapló azonban szórványos bepillantást enged a francia szellemi élet legtermékenyebb szakaszainak egyigébe. Locke 1677 októberében ismerkedett meg Henri Justelle⁶, akinek házában gyakran a kor ismert virtuosói. Ezután megszorodnak a naplóban és Locke levelezésében az utalások találkozásaira a neves utazókkal (François Bernier, Melchisedec Thevenot, John Chardin, Jean-Baptiste Tavernier), feltalálókkal (Michael Buttefield, Chérubin atya, Jean Hautefeuille), csillagászaival (Jean Picart, Jean Dominique Cassini, Olaf Römer) és egyéb enciklopedikus érdeklődésű férfiival.

Ez utóbbi tekintetben Locke egyfűsú az említettekkel: a környezetének minden részlete, ezek között elsősorban a hasznot hajtó dolgok iránti rendkívüli fogékonysága vérbeli virtuosóvá, egyben a felvilágosodás philosophe-jainak elődjévé avatja. Gyakran bukkanunk a naplóban az egyes vidékek földművelő módszereinek ismertetésére, miközben mozaikos képet kapunk a paraszti életmódról, szokásokról. Figyelemreméltó, hogy Locke információit nem egy esetben a paraszttal, illetve munkásokkal folytatott közvetlen beszélgetés útján szerezte. Az olajütéstől kezdve a bortermelésen keresztül a selyemszövésig számos Angliában nem, vagy csak szerény keretek között művelt mesterség eljárásairól és eszköztáráról közöl részletekbemenő leírást. Nincs az a botanikai vagy zoológiai érdekesség, különleges műszer, kísérlet vagy látványosság, amelyről, ha tudomására jut, ne igyekezne a lehető legkimerítőbb ismereteket megszerezni és regisztrálni.

Locke személyiségének rajza mellett a napló értékét az a kép adja, amely lapjain a hazai és nemzetközi presztízse csúcsán levő XIV. Lajos Franciaországaról kibontakozik. Az 1670-es években az ország három nagy horderejű folyamat sodrá-

ban állt. Megszilárdult az előző évtizedre kiépített abszolutista intézményrendszer: ezzel szerves egységben – ennek első eredményeire támaszkodva – az állam szinte egyetlen hatalmas hadigépezetté alakult, s 1672-től 1678-ig egyre szélesedő koalíció ellen viselt hadat: végül megindult a nantes-i ediktum visszavonása felé vezető úton. Locke megfigyelései mindhárom tekintetben igen élesszeműek, jóllehet ítélete – érthető módon leginkább az egyházi-vallási-tűrelmi kérdésekben – olykor nélkülözi a pártatlanságot.

Ami a háborús helyzetet illeti, Locke-ot ennek kapcsán mindenekelőtt a francia hadsereg szervezete, ezen belül a flotta állapota, Colbert-nek a francia hajóhad és az azt kiszolgáló háttérpar megerősítésére tett erőfeszítései érdekelték. Ez utóbbi korántsem meglepő: amennyiben Anglia bekapcsolódik a háborúba – s ez a francia király II. Károlynak folyósított összegei ellenére sem tűnt lehetetlennek, különösen a háború utolsó szakaszában –, a konfliktus valószínűleg tengeren bontakozott volna ki. Locke naplója emellett bővelkedik a hadigépezet olajozottságát biztosítani hivatott adminisztratív és adórendszerről, valamint általában a francia gazdaság állapotáról tett észrevételekben. Kezdeti megfigyelései a politikai intézményekről némi félreértésről árulkodnak: a languedoci tartományi rendek gyűléséről szóló beszámolójában, noha tisztában van vele, hogy a testület jelentősége korántsem a régi, tág teret szentel a kormányzó csupán névleges hatalommal rendelkező figurájának, miközben megfelelkeznek a központi hatalom új képviselőjéről, az intendánsról. Ezt a képet azonban később, újonnan szerzett tapasztalatai alapján Locke korrigálja. Az adókkal kapcsolatban az összegeket illetően egyes adatai megbízhatatlannak – de aligha várható el tőle, hogy jobban igazodjék el a korabeli francia pénzügyek szövevénye kérdéseiben, mint akár saját francia kortársai, akár az ellentmondásoktól ugyancsak nem mentes történeti kézikönyvek. Teljesen helyénvalóak viszont Locke megállapításai az adórendszer szerkezetéről, működéséről, a terhek – társadalmi rétegek és földrajzi régiók között egyaránt – egyenlőtlen megoszlásáról és az ezáltal kiváltott elégedetlenségről. A naplónak a gazdasági állapotokra vonatkozó bejegyzéseiből, szintén a korszakról alkotott mai összképünknek nagyjából megfelelően itt-ott – elsősorban a hadsereg részére termelő posztó- és fegyver üzemekben – prosperáló, másutt drámaian hanyatló ipar, s a háborús konjunkturát kihasználni képtelen, folyamatos áreséssel küzdő, stagnáló mezőgazdaság benyomása alakul ki.

Tudjuk, hogy Locke, a liberális tolerancia elvének bajnoka, nem tartotta tanácsosnak a katolikusok iránti türelmet. A presbiteriánus lelkész feltehetőleg az antitrinitarizmusig eljutott fia hazuról hozott előítéletei mellett hugenotta informátorainak is szerepe lehetett abban, hogy a naplóban a francia katolicizmusról és képviselőiről kivétel nélkül az ellenségesség és a megvetés, olykor a gúny hangján szól. Kiváltképp felbőszítette a papság felső rétegének vagyona, valamennyi rendjének erkölcsi romlása, az ereklékkel való szemérmetlen visszaélések. Locke néhány évvel azelőtt járt Franciaországban, hogy a protestáns kisebbség elleni nyílt erőszak kezdetét vette volna, így nem lehetett tanúja a hírhedt dragonnade-oknak. Locke megközelítőleg pontos adata szerint az ország lakosságának 1/16-át kitevő (tehát mintegy 1 millió), Languedocban 200.000 hugenotta ellen a diszkrimináció

egyelőre a naplóban is jellemzett eszközökkel dolgozott: karrierek kerékbe törésével, hivatalokból, álásokból való kiszorítással, diplomok lerombolásával, iskolák bezárásával.

A napló hiányosságai ellenére elmondhatjuk, hogy Locke, kezdeti nyelvi nehézségeit leküzdvé, kivételesen jól tájékozott volt a francia társadalom problémáit, állapotát illetően, s pusztán saját maga számára alkotva is olyan művet produkált, amely adatgazdagsága, megfigyeléseinek pontossága révén vetekszik a korabeli Franciaországról szóló bármely más útleírással. Az alábbi válogatásban, amely a naplónak mindössze töredékét öleli fel, arra törekedtem, hogy a keresztmetszet a magyar olvasó számára feltehetőleg legérdekesebb témákra koncentrálva is hűen tükrözze a munka sokszínűségét.

*

1675. dec. 20. (Párizsból Lyon felé) ismét beszálltunk hajónkba, s öt mérföldnyi⁶ utazás után egy csinos városkába érkeztünk, melynek neve Bel-Ville. Igen rászolgált e névre, mivel a folyó nyugati partján, kellemes síkságon terül el, s tőle nyugatra egy magas hegy emelkedik egy-két mérföld hosszan vagy tán még hosszabban a folyónak ezen a szakaszán, csaknem teljes mai útvonalunk mentén. Belville-től egy mérföldnyire Vil Franche-ba érkeztünk, ahol a hegy lábánál finom lankán épült várossal, a folyó mentén egy-két mérföldes szakaszon elszórt villákkal, s az erdőktől és szőlőskertektől borított napsütötte hegyoldallal oly látvány tárult elém, aminél egyszerűbbet még aligha láttam. A hegy oldalában láttunk egy igen szép, hatalmas új házat, amelyet egy lyoni kereskedő emelt.

... A Vil Franche-től Lyonig vezető úton mindvégig sok szép falvat meg házat láttunk, de minél közelebb Lyonhoz, annál sűrűbben, úgyhogy ezt a vidéket a legszebbek közé sorolom, amelyeket valaha láttam.

Így egy hét alatt tettük meg a 100 mérföldes utat Párizstól Lyonig, a delizsánsznak nevezett kocsin, s ezért 25 koronát fizettünk. Nagyon fárasztó volt benne Challonig⁷ utazni, mert általában hajnali 2 és 3 között szólítottak útra, úgy egy órára megálltunk vacsorázni, majd még egy-két órán át folytatódott az út este, s olykor felettébb kényelmetlen volt szállásunk. Hogy a postakocsit a sötét hajnalokon kivilágítsa, a kocsis egy nagy csomó szalmát hordott magánál flambeau⁸ gyanánt, nálunk pedig gyertya volt, s nagy nehezen meggyújtottuk a kocsiban, ahányszor kialudt. A vízi átkelés Challonból könnyű és kellemes volt, a folyó pedig nagyon nyugodt.

... Dec. 22. Lyonban láttuk Mr Servir, egy öreg, mogorva, félbolond úr kis múzeumát, ahol sok egyszerű elefántcsontfaragás van, jobbak, mint amilyeneket bárhol eddig láttam, egyik-másik üvegbe zárva, ezekről sejtelmem sincs, hogyan rakhatták bele.

... Van sokféle óra is, különösen érdekesek azok, amelyeket saját súlyuk működtet úgy, hogy hajlíttott lemezen gurulnak, azután sok szivattyú és egyéb gép modellje, amelyekről nem sokat sikerült megtudnom, tekintettel a férfiú különös természetére, no meg arra, hogy ő nem beszél latinul, én pedig franciául. Két hasznos dolgot láttam. Egy vonalzon két szálat csúsztatva perspektívikusan le

tudott rajzolni bármilyen egyszerű alakzatot, ha a nézőpontot és a távolságot megadtuk. A másik az, hogy bármilyen tervet meg tudott rajzolni egy mozgatható mutató és egy papíron vezetett, a mutatóhoz erősített ceruza, valamint a mutatót irányító nézőke segítségével. Volt még egy jó mikroszkóp. Inkább mágneses mutatóványok, semmint valódi kísérletek. Egy duplakeretű ajtó két zárral, amelyek közül ha az egyiket bezárjuk, az ajtó az egyik oldal csuklóján fordul, ha a másikat, akkor a másikon. Volt még néhány ügyes szerkezet, amit hosszú ideig tartott volna alaposan szemügyre venni. Volt egy szekrény, amely az ajtó pusztá nyitására és zárására változtatott jeleneteket mutatott.

Dec. 30. Vienn-től idáig [Châteauneuf-sur-Rhône-ig] egy völgyben utaztunk, több napon át bármiféle emelkedő nélkül, miközben a Rhosne volt jobbunkon, baloldalt pedig Dauphiné magas, kopár hegyei. E völgy helyenként egy vagy két mérföld széles, hol szélesebb, hol meg egészen keskeny, s az út nagy részén a földet nagy gömbölyű kövek borítják, néhány helyen oly sűrűn, hogy egyáltalán nem is látni a talajt, mégis mindenütt gabonát termesztenek, bár sokfelé ötös keresztültetésben eper- és mandulafák tarkítják a gabonát egymáshoz olyan közel, mint az almafák az angliai gyümölcsöskertben. Sok helyen diófák nőnek a búzamező szélében-hosszában, s a búza éppúgy törzsmagasságig zöldell alattuk, mint a többi fa alatt. A völgyben sok embert láttunk a földet ásni, néhányan pedig szántottak igen kicsiny, könnyű, egyszarvas ekével, amelyet két, magas a szántóvető által hajtott tehén, tinó vagy szamár vont. A talaj általában laza és homokos, s legfeljebb két-három hüvelyk mélyen forgatják meg ekéikkel...

Pont St. Esprit-től három mérföldes út után Orange-ba érkeztünk, mely Bathnál kisebb, négyszögletes fallal körülvett városka. A kapuk bejáratánál levő félholdakat a francia király leromboltatta, csakúgy mint a város felett egy sziklán állott várak.⁹ Itt láttuk Marius diadalívét, amely igen szemrevaló, trófeákkal díszített építmény, valamint Marius öreg szibilláját. Fennmaradt még a római építészet egy felettébb impozáns példánya, amely igen magas, frontja 176 lépés, és 17 ívből áll. Amfiteátrumnak nevezik, bár az épület alakja ezt a nézetet egyáltalán nem támasztja alá, hiszen mai állapotában így fest:

. Van azután egy kis ház padlóján egy nagyon szép mozaik, négyszögekre osztva, valahogy úgy, ahogyan a mi parkettás padlóink. Csak egy alakot láttunk belőle, egy életnagyságú macskát.

Láttam itt azt is, hogyan gombolyítják a selymet egy géppel, amelyik egyszerre 134 orsót forгат. Túl bonyolult ahhoz, hogy egyetlen rövid pillantásra leírhasam, de az egészet egyetlen nő forgatta, s a gép egyszerre megsodorta és fel is csévelte a selyemszálakat.

... Dec. 31. ... Avignon egy nagy völgyben terül el a Rohné partján, mely félkörívben szeli át a várost. A falak mind épek (s nincs ház a közelükben), az erődítés régi divatja szerint helyenként tornyokkal, oromzatokkal. A falak kerülete úgy 6.000 közönséges lépés.¹⁰ Az utcák szélesebbek, s a város szebben épített, mint akármelyik Lyons-tól idáig. A pápai palota hatalmas régi épület, magas tornyokkal. A nagytermen kívül megnéztük az egyik árkád három-négy szobáját, kettőben damasztok függtek, meg damasztal borított ágyak álltak, de régiek. A

palota egy másik szárnyában van egy szép, igen nagy terem, ahol azelőtt, amikor itt volt a pápák székhelye, a konklávé ülésezett.

1676. jan. 3. Nismes négy mérföld Pont du Gard-tól. Láttunk itt egy óriási kövekből épült amfiteátrumot, lenyűgöző épület, ha meggondoljuk, hogy a rómaiak ideje óta áll, s nem tapasztották össze habarccsal. ...

Csaknem teljes épségben áll e csodás épület 1500 év erejének, s az első keresztények próbálkozásainak ellenére, akik tűzzel és szerszámokkal akarták lerombolni. Számtalan egyéb antik emlék is fennmaradt ebben a városban, amelyeknek pontos leírását, akit érdekel, megtalálhatja Deyronnál...¹¹

Jan. 8. Tettem egy sétát [Montpellier határában], s láttam, hogyan szedik az olajbogyót, egy nagyjából a makkal megegyező méretű fekete gyümölcsöt, amely sűrűn terem a fákon, s mindjárt a város határában, főleg a nyugati oldalon a földeket keresztben ültetett olajfák borítják.¹²

Jan. 28. Szőlőmetszés. A sarló formája. Metszéskor abból a hajtásból, amely egyenesen a tőke tetejéből sarjad, úgy egy hüvelyket hagynak meg. A többit mind lenyesik a régi tőkéről. Ha egy tőke valahol sorvad, vagy kipusztult, 3/4 vagy egy láb mély árkot ásnak a következő tőke mellett, amelyiknek egészségesebb vesszői vannak, s ott ásnak, amíg a gyökerek meglazulnak és el lehet fektetni őket, s aztán az előző évi hajtásokat a két leghosszabb kivételével levágva az egyiket finoman lehajlítják a gyökérhez, éppen oda, ahol a régi tőke állott. A másikat lefektetik az árok hosszában, s felhúzzák a csúcsát addig a magasságig, ahol az előzőnek hája van, s a többit betakarják földdel. Olyanok lesznek, mint apró palánták. 8-9 hüvelyk magasságban el metszik őket és egy erősebb vesszőt dugnak melléjük, a palántánál valamivel hosszabbat, egészen közel, hogy megvédje. Megkérdeztem pár fickót, akik csinálták, vajon a bujtások ki fognak-e hajtani, s igennel válaszoltak. ...

Jan 31. Uzes, a tartomány egyik városa Nismes közelében eddig minden évben küldött egy protestáns képviselőt Montpellier-be a rendek gyűlésére, hiszen a város nagyobb része protestáns, de az idén ezt megtiltották nekik.¹³ S ezen a héten az ottani portestánsoknak a király rendeletben tiltotta meg, hogy ezentúl vallásuk híveit a város előljárói közé választhassák, emellett megparancsolták a városban még megmaradt egyetlen templomuk lerombolását, noha a lakosok 3/4-e protestáns. Ennek ürügye az, hogy a templom túl közel van a pápistákéhoz, s a zsoldárok éneklése zavarja az ottani misét.

Feb. 7. ... A rendek reggelente elmennek a Notre Dame-ba imádkozni és misét hallgatni. A pap, aki misézik, mindvégig az oltárnál áll és végzi a szertartást, nem lehet egy szavát se hallani, de persze az ő beszéde meg a zene közül az utóbbi a kellemesebb. A biboros¹⁴ meg a püspökök mind a kórustól jobbra ülnek, azaz az oltárnál a templom nyugati oldalán, balfelől, tehát a keleti oldalon pedig a világi főurak. A biboros ült legfelül, az oltárhoz legközelebb, ezüst- és arany-sujtással gazdagon disztett bársonypárnán: a püspökök párna nélkül. Volt nála imakönyv is, s a mise részleteit finomkodva, közönyös tekintettel ismételtette, miközben beszélgetett és nevetgált a mellette ülő püspökökkel. Igen szép szeretőt

tart a városban, amiért még a pápisták közül is többen neheztelnek, s vannak a kíséretében csinos fiúk is.

Feb. 8. Ma feloszlott a rendek gyűlése, amely minden télen körülbelül négy hónapig ülésezik és általában február elején zárul. Languedock tartomány rendi gyűlésének 22 püspök, 24 vagy 25 báró és 30 vagy 35 városi küldött a tagja. Január 18-án éppen üléseztek, s ez pontosan olyan ünnepélyes külsőségek közepe tette zajlik, mint a parlamenté. A király javaslatokat tesz, ők pedig megvitatják ezeket és határozatokat hoznak. Éppen az a különbség, hogy soha nem utasítják vissza – egyesek szerint nem is merik visszautasítani – a király egyetlen követelését sem. Az idén 2.100.000 livre-et ígértek a királynak, s bőkezűségükért cserébe ígéretet kaptak arra, hogy nem fognak katonákat beszállásolni a tartományban, ami ennek ellenére olykor előfordul. ...

A rendeket mindig a király megbízásából hívják össze, de dolguk végeztével önmagukat oszlatják fel. ...

... Feb. 12. Meglátogattam Mr. Birtot.¹⁵ Nem volt [a protestánsoknak] általános zsinatuk már 10 vagy 12 éve.¹⁶ Természetesen minden évben tartanak Languedockban tartományi zsinatot, de csakis a király engedélyével. Itt hozzák a tartomány számára az egyházügyi törvényeket, de csakis a [gallikán] Nemzeti Zsinat törvényeivel összhangban. ...

Ha bárki hitcikkelyeikkel ellentétes nézeteket vall, a király megbünteti, úgyhogy itt vagy a római vallás, vagy az ő egyházuk hívének kell lenni: nemrég esett meg ugyanis valakivel, aki bizonyos ariánus¹⁷ eszméket dédelgetett, hogy a kormányzó bepanaszolta a királynál. Az megparancsolta, hogy állítsák az illetőt törvényszék elé, így elküldték Tholose-ba tárgyalásra. Mivel kereken tagadott, kiengedték a börtönből, de ha elismerte volna a vádat, úgy eretnekként megégetik.

...

Azt mondják, a protestánsok száma az utolsó húsz-harminc évben kimondottan nőtt, s naponta növekszik, annak ellenére, hogy nap mint nap elvész egy vagy más joguk. Konzisztóriumuk azelőtt kihallgathatott felesketett tanúkat, de az utóbbi tíz évben e kiváltságától megfosztották. ...

... Feb. 17. Az egyházi fegyelem fenntartása [a hugenottáknál] minden hatalommal az egyes községek konzisztóriuma rendelkezik. A montpellier-i konzisztórium négy lelkészükből és huszonnégy diakónusukból áll, akiket véneknek neveznek. Ezek szavazattöbbséggel hozzák rendeleteiket minden egyházi kérdésben, úgy mint a közös pénzalapról, a megrovásokról, stb. A szavazatok többsége eldönti az ügyet, még akkor is, ha a lelkészek egyike sem ért egyet. Ha jogi vita, vagy egyenlenség támad közöttük, azt a város valamely józan ítéletű polgára vagy protestáns jogásza elé viszik, mivel van hat protestáns tanácsosuk, s az ügyvédek bármilyen vallásuak lehetnek.

A konzisztórium a következőképpen intézi az egyházi megrovásokat. Ha valaki megbotránkostató életet él, először négyszemközt feddik meg. Ha nem javul, a konzisztórium elé idézik, s ott részesítik intésben. Ha ez sem hat rá, ugyanezt tesszik a gyülekezet nyilvánossága előtt, s ha ezután az illető még mindig javíthatatlan, akkor kizárják az úrvacsorából. Eddig terjed a hatalmuk. ...

Feb. 28. ...Boraik minősége úgy tűnik, két dologtól függ a préselésen és az erjedésen kívül. Az egyik a talaj, amelybe a szőlőt ültetik, ettől igen nagy mértékben függ, hogy a bor jó lesz-e: s állandó szabály, amely a talaj minden egyéb tulajdonságát háttérbe szorítja, hogy a szőlőskertnek kelet vagy dél felé kell néznie, különben semmi jóra nem lehet számítani. A másik a jó fajták keverése a szőlőskertben, mert vörösbort ritkán készítenek csupán vörös szőlőből: túl testes és túl sötét lesz, a Spiran kivételével, amelyről azt mondják, önmagában is jó bort ad, de hogy kellemes és ízletes vörösbort állítsanak elő, bőven kevernek fehér szőlőt a vöröshez.

Feb. 29. ...Szőlőik trágyázására galamb, vagy tyúk ürülékét használják, hogy a minőség rontása nélkül növeljék a mennyiséget, de úgy gondolják, hogy a ló vagy bármilyen más négylábú trágyája tönkreteszi a bort. Gaillacban, úgy harminc merföldnyire innen oly erős ez a vélekedés, hogy ha egy paraszt bármi egyebet, mint madárürülékot használ szőlője körül, szomszédai lángot vetnek a házára, mert nem szenvedhetik, hogy elrontsa a hely jóhírét. ...

Márc. 25. ...Pecais-ben párolják az összes sót, amit Franciaország e részében fogyasztanak. A módszer a következő. Van egy nagy, téglalap alakú medence. Ezt kicsiny gáttakkal 40 lépésnyi oldalú négyzetekre osztották, s a négyzetek között kis csatornákon vezetik be a sós vizet ... E vízzel öt-hat hüvelyk mélyen elborítják a négyzeteket, vagy ahogy ők nevezik, táblákat, s amikor a nap csaknem minden nedvességet elpárologtatott belőlük, friss vízzel töltik fel őket, s így folytatják végig a meleg évszak során, mígnem végül kapnak egy három-négy-öt hüvelyk vastagságú sótáblát, attól függően, hogy mennyire volt az év forró és száraz. Az elmúlt év gyenge volt, mert míg az általános évi hozam 10.000 muid, addig a múlt év ben csak 1.000-et termeltek. ...

Ápr. 10. ...[Marseille-ben] felmentünk a Royal¹⁸ a tengernagyi gálya fedélzetére, ahol a rabok a király kék libériáját viselik, míg a többi gályán vöröset hordanak. E gálya mindkét oldalán huszonkilenc evező van, legénysége 280 gályarab, 60 tengerész, továbbá annyi katona és önkéntes, amennyi a fentieket 500-ra egészíti ki. Általában 50-60 napi élelemmel felszerelve futnak ki. A raboknak igen jó soruk van. Élelmük csupán napi másfél font kétszersült és hetente háromszor sós vízben főtt bab, s nem isznak semmi mást, csak vizet. Kipróbálták, milyen hatása lenne rájuk a húsnak és a bornak, de úgy találták, hogy ettől az élelemtől se nem olyan erősek, se nem olyan egészségesek nem lennének.

A rakpart legvégén van egy kikötőműhely és két dokk, ahol a gályákat építik. A dokkok fedettek, hogy az esőtől és a naptól védve lehessen dolgozni, s alacsonyabban fekszenek, mint a kiszivattyúzott tengervíz szintje, és amikor egy gálya megépült, ahelyett, hogy vízrebocsátának, egy nyíláson beeresztik a vizet, amely leemeli a hajót az állványzatról, majd megnyitják a kaput és kiengedik a gályát. A telepet három oldalról épületek veszik körül, amelyek több nagy, négyszögletes udvarral együttesen alkotják az arzenált, ahol a gályák szükségleteit fedező dolgokat őrzik, s minden gályának megvan a saját raktáráépülete. Ebben az arzenálban dolgoznak kovácsok, vitorlakészítők, ácsok, asztalosok, fafaragók, s mindenféle iparosok, akiknek munkája szükséges a gályák megépítéséhez és fel-

szereléséhez. Vannak aztán hatalmas pékműhelyek, meg nagy, liszttel, kenyérrel és kétszersülttel teli raktárak, egy 120 öl hosszúságú csarnok, ahol köteleket és sodronyokat gyártanak, egy igen jól felszerelt fegyverraktár és egy nagy kórház a beteg raboknak – mind remek és pompás.

Huszonöt gálya fut ki az idén, a legkisebb oldalanként huszonhat, a legnagyobb huszonkilenc evezős. Áll a rakpart mentén egy igen nagy gálya, amelynek Royal a neve, harminckét evezős, igen különleges faragásokkal. Az összes faragást aranyozzák: már megkötötték az üzletet az e célra felhasználandó aranyra, 36.000 livre-be fog kerülni. A Royal, amelyen voltunk, ötágyús, mind elől: van egy középen is, ez nagyon nagy, egy ládában őrzik és üldözőágyúnak nevezik. Csakugyan, az arzenál valamennyi épülete oly hatalmas, tervszerűen, s a költségeket nem sajnálva épült, hogy nem gondolhatunk egyebet, minthogy munkájukat a legnagyobb gonddal és figyelemmel végzik.

Amikor a gályarabok eveznek, derékig meztelenek.

A fellegvár pontosan a kikötő láncsal mindig elzárt bejáratánál áll, s több erődített gyűrűvel magasodik a város fölé, amely a kikötő túloldalán fekszik, s körülbelül akkora, mint Montpellier. Nem takarékoskodtak a fellegvár építéskor. A város közepén végigvonul egy magas hegygerinc, amelyen szelmalmok állnak. A város legnagyobb és legszebb része a déli oldalon, a kikötő szomszédságában terül el. A rakpart szép hosszú, tele sétáló emberekkel, különösen esténként, amikor a legjobb társaság, férfiak és nők ott találkoznak és sétálnak, ami nem annyira biztonságos a többi utcákon, de nem is olyan kellemes, mivel a házak, amelyek nagy részében több család él egymás felett, nincsenek ellátva mellékhelyiségekkel, hanem edényekbe végzik a dolgukat, aztán kihajítják az ablakon, amitől az utcák állandóan nagyon bűzössek, s éjszakánként felettébb kellemetlenek.

Ápr. 11. ...A város közelében egy magas dombokkal, vagy inkább sziklával körülvett völgyben rengeteg apró villa áll, amelyeket *bastite*-nak neveznek, s egymástól nyíllövésnyire helyezkednek el egy-két mérföld hosszan. Számuk állítólag 22.000, de akik a legkevésébbet mondják, azok szerint is 16-17.000. Legtöbbjük körül kis bekerített telek van, amelyeket sem mezőnek, sem kertnek nem lehet nevezni, hiszen általában szőlő, gyümölcsfák, articsóka és más kerti füvek, olajfák és gabona egyaránt terem bennük. ...

Ápr. 16. ...Asztaltársunk a vacsoránál elmondta, hogy tizenhat századot, azaz mintegy 250 embert készülnek beszállásolni a városba [St. Maximin]. A kvártélyozás a következőképpen megy. A városi tanácsosok szállásutalványokat bocsátanak ki: a házaknak, amelyeknél szállásra és ellátásra elhelyezik a katonákat, naponta és fejenként 2 *sout*¹⁹ adnak. Ezt a tartomány fizeti ki, s levonja következő évi adójából.

Ápr. 22. Ville Neufben, Avignonnal átellenben a Rohsne mentén láttuk a karta-hauzi kolostort, ahol 60 barát él. Kápolnájuk gazdagon ékesített, bőven vannak edényeik, palástjaik, ereklyéik, többek között egy aranyserleg, amelyet Renétől²⁰, az Anjouk utolsó nápolyi királyától kaptak. Kézbe akartam venni, de a barát nem hagyta, míg rá nem csavart egy rongyot a fogantyújára, s így adta kezembe, mert a papokon kívül senki nem érintheti meg e szent tárgyakat. Kápolnájukban földel-

ték el VI. Ince pápát: 1362-ben halt meg, s a kolostor egy kisebb kápolnájában áll egy egyszerű, régi szék, amelyen ülve tévedhetetlen volt. Én túl rövid ideig ültem rajta ahhoz, hogy e privilégiumot élvezhessem. Ájtatosságaik során gyakorta borulnak arcra, s csókolgatják a földet. Nem hagynak a fejükön több haját, mint egy vékony kis kört, s azt is olyan rövidre nyírják, mint más az arcszőrzetét. Nem tagadják, hogy borotválás után eléggé fáznak, s némileg kellemetlenül érzik magukat. A cellának, amelyben jártunk, volt lent három kis fülkéje, egy kis kertje, ennek a másik végében pedig egy imafülke. A felső szobában nem voltunk. Ilyen szállása van külön-külön mindegyiküknek. Kápolnájukat, ebédlőjüket, celláikat és az összes többi részt igen tisztán tartják, de az egyik imafülke falán láttam egy kis fekete skorpiót.

Máj. 22. Valaki azt mondta nekem, hogy Bretagne-ban 215.000 [vsz. livre-et] gyűjtött be bírságment azoktól, akik nemesi címmel nem rendelkezve nemesnek adták ki magukat és kardot hordtak. Fejenként 40 pistolt²¹ fizettek, s a király ugyanilyen alapon 200.000-et húzott Languedocban. A Bretagne-i nemeseknek jogukban áll kereskedni anélkül, hogy nemességüket elveszítenék, egyszerűen bejegyzik nevüket és egy időre félreteszik a nemességet, amelyet ismét visszanyernek, ha a kereskedelemmel felhagynak, de Franciaország más területein ezt nem tehetik meg, s ha egyszer kereskedésbe fognak, elveszítik nemességüket.

Szept. 14. ...A férfiak tizentkét yardos [?], vagy ennél valamivel hosszabb versenyt futottak Selneufben, a hajadonok pedig úgy feleannyit, meztláb a nagyon kavicsos, felszántott földön. Fiúk számára is vannak versenyek, meg más pályákon leányoknak is. A férfiak között a győztes egy kalapot nyert, a nőknél egy szalagot, a többiek pedig egyéb apróságokat, amelyeket ezen az évente rendezett olimpián a bíboros, a hely *seigneurje* ad át. Mindent felkötöttek egy oszlop végére, amit a verseny végén állítottak fel. Az összes díj, amit így bemutatattak, egy kalap, néhány szalag meg zsinór, két-három erszény és pár fillér volt. Egy másik versenyszám az ugrás, s végül soha nem marad el a tánc síp és tamburin hangjára.

Okt. 2. ...St. Martin le Chastille sur Soane²² vidékén az emberek ritkán esznek húst, közönséges táplálékuk a sült alma és egyéb gyümölcsök, borsó, gumós növények, sajt. Italuk egy bizonyos fajta egészen kellemes, igen egészséges főzet, amit vízből és szilvából készítenek a következőképpen. Vesznek egy hordót, megtöltik vízzel, miután előzőleg beleöntöttek két véka hibátlan, egész szilvát. Öt-hat napi áztatás után kezdik inni. Úgy két hónapig eláll.

Okt. 3. Az olajbogyót a következőképpen teszik el. A bogyókat két-három helyen bevagdossák a magjukig, aztán hét-nyolc napon át vízben áztatják, mindennap cserélve a vizet. Ezt azért teszik, hogy elvegyék a keserű ízét. Amikor ez kész, sós lébe teszik az olajbogyókat. Ennek most van itt az ideje, mert ilyenkor már rövid idő alatt megfeketednek. Hogy ne legyenek keserűek és egészben maradjanak, hat-hét órán át hideg szappanfőző lugban is szokták áztatni, hosszabb vagy rövidebb ideig aszerint, hogy mennyire édesen szeretik, majd hét-nyolc napra tiszta vízbe teszik, végül ecetes lébe.

Nov.23. Ma nyílt itt meg a rendi gyűlés. Mikor mindenki helyet foglalt, s így várakozott jó sokáig de Roure grófra²³ és az intendánsra, ezek is megérkeztek né-

hány báró kíséretében, akik fogadásukra siettek a városháza kapujához, s előttük léptek be. Velük együtt jött meg a tartomány két kincstárnoka. Mikor beléptek, de Roure gróf, mint a tartomány egyik kormányzóhelyettese elfoglalta helyét a baldachin alatt, mellette az intendáns, őmellette pedig a kincstárnokok, mindhárman négysszögletes fekete sapkában és fekete szaténból készült talárban a bárók felőli oldalon, azaz a széktől balra.

Miután leültek, először felolvasták a király rendi gyűlésre szólító levelét, Vernule herceg,²⁴ de Roure gróf és az intendáns kinevezését. Ezekután de Roure gróf mondott egy rövid beszédet, majd átadta a szót az intendánsnak, aki azonnal belefogott egy hosszabb beszédbe: ennek végeztével Albi érseke²⁵ (mivel Albi az elmúlt évben érsekség lett) válaszolt a rendek nevében az előzőekre. Az előbbi kettőt nem hallottam onnan, ahol álltam, de az érsek mondanivalójának az volt a lényege: ecsetelte a király által engedélyezett privilégiumaik feletti örömeiket, különös tekintettel az ügyekben való szókimondás szabadságára. Majd Vernule herceget szabadságaik nagy bajnokaként jellemezte, s azt óhajtotta de Roure gróftól, hogy tolmácsolja a királynak a rendek háláját irántuk tanúsított kegyességéért, továbbá szándékukat, hogy a megengedett szabadsággal nem fognak visszaélni, s ezzel befejezte.

N.B. Mindhárman fedett fővel beszéltek.

... 1677. feb. 4. Egy apáca gyönt ma a St. Maria sárdában. Mise után, miköszben ő a kórusban állt, a pap, aki az oltár közelében ült egy széken, beszédet intézett hozzá, figyelmébe ajánlva fogadalma három részét, tehát a szegénységet, a tisztaságot és az engedelmisséget, s eköszben az Írás több helyét helytelenül alkalmasta. Ezután felolvasta a megfelelő zsoltoszmát, s elvégezte a következő igen komoly szertartásokat: 1. A pap, aki a zsoltoszmát olvasta, füstölőt lóbált, s meglocsolta szenteltvízzel az ezüstkeresztet és a fátylat, amelyet az apácának viselni kellett, s mindkettőt ráadta. 2. Köszölte az apácával, hogy mostantól fogva meghalt a világ számára, mire az visszatért a kórusba. Letérdepelt, s aztán, amikor néhány apáca ráborított egy előre odakészített leplet, elterült, s így hevert jó ideig, miköszben mindkét oldalán egy apáca állt gyertyával a kezében, mögötte meg egy harmadik, gondolom a főnökasszony, aki részleteket olvasott a breviáriumból, végül egy idő után a pap szenteltvizet hintett rá és utasította, hogy keljen fel. Ő így is tett. 3. Miután így feltámadt holtából, kivesették a kórusból, majd visszahozták pontosan olyan öltözetben, amelyet a többiek viseltek, virágfüzérrel a fején. 4. Odament a főnökasszonyhoz és térdre ereszkedett, először mélyen meghajolva előtte, az pedig megölelte és megcsókolta, s innen körbement a többi apácához is, akik mind megölelték és megcsókolták, de ezek előtt csak meghajolt, csak a főnökasszony előtt térdelt le. Mindegyikük égő gyertyát tartott a kezében, amelyeket a szertartás közepe táján gyújtottak meg.

Már. 30. ...A St. Sernin templomban [Toulouse-ban], azt beszélük, hat apostól testét és egy hetediknek a fejét őrszik. Ez bizony sok, ha meggondoljuk, hogy más helyek milyen hiányt szenvednek efféle ereklyékben, mégis hét apostolt ígérnek a tizenkettőből. Persze félig sem olyan nagyvonalúak, mint de [?] ²⁶ gróf, aki egy ísben meghívta Vernule herceget Tholose-ba és azt mondta neki, hogy száz

apostolt láthat majd. Talán azt képzelte, az apostól is olyan gyakori madár, mint a szarka, amiből egész lórakománnyal ajándékozta meg a herceget, mert azt hallotta, sólyom gyanánt vadászik velük. Mi nem láttuk az apostolokat, de mivel a csalhatatlan egyház egy lelki vezére beszélt róluk, hittünk szavának, s ennyivel beértük.

Ápr. 5. ...Franciaországban négyféle állami bevétel van: *la gabelle, les entres, les aides et la Taile*. *Les entres* azonosak a mi vámjainkkal, azaz a mozgó árura kivetett adók. *Les aides* a kocsmában árusított borra, valamint tudomásom szerint a dohányra, ónra és talán néhány egyéb cikkre kivetett fogyasztási adó. *La Gabelle* a sóadó. Ezek együttesen évi 50 millióra rúgnak, s ugyanennyit tesz ki a taile. A Taile afféle földadó, de a király tetszése szerint vetik ki, s ő minden évben annyit szedet be, amennyit jónak lát. Miután az összeg felől a tanács határozott, az intendánsok tudomására hozzák tartományuk részesedését, majd ezt szétosztják a kerületek, végül a községek között, ahol a tanácsosok kibocsátják a bírói parancsot. Ha valaki túlzottnak találja a rárótt terhet, a biztoshoz fordulhat. A *terre noble* után nem kell taile-t fizetni, ha a birtokos kezén van, de ha bérbe van adva, akkor a bérlő fizet. Egyes helyeken a nemesember földje után, akár nemesi föld, akár nem, nem kell adózni, máshol azonban csak a nemesi föld adómentes, a többi mind fizet. A nem nemesi egyházi birtok ugyanúgy fizet, mint a többi. ...

Máj. 25. Poitiers-ből St. Genai-be, öt mérföld. Útközben, Poictier-től két mérföldnyire láttuk a nagyszerű de Bovinet kastélyt, szép fekvésű, pompás épület. St. Genéből Richelieu-be négy mérföld. Útközben, úgy egy mérföldre St. Genétől megnéztünk egy újabb csinos kastélyt, de Pigarraeu-t, szépen fásított parkja és nagy kertje van. A vidék gabonaföldjein elszórtan diófák nőnek, a búza közepében és szegélyén egyaránt, meg szőlőskertek és erdők, csupa tölgy. A mai úton több szép kastélyt és nemesi kúriát láttunk, mint Franciaország bármely más vidékén öt nap alatt, s mindennek betetőzéseként az este megnéztük a rendkívül tökéletes és remek richelieu-i kastélyt, amelynek véleményem szerint semmi hiányossága nincs, legfeljebb valamivel jobb levegő, mert a síkság, amelyen áll, elég posványos és azt hiszem, ez nem túl egészséges. Ezen a vidéken fejüknél fogva fogják be az összvéreket és a szamarakat, mint Xantonges-ban és Poictou-ban az ökröket.²⁷

Jun. 17. Láttuk a Gobelins-ben²⁸ a kifüggesztett faliszőnyegeket. Ünnepléven egész nnap ki voltak állítva. Igen gazdag, jó figurák. Minden darabon Nagy Lajos a hős, a háttér valamilyen hódítást, stb. ábrázol. Az egyik a svájciakkal történt szövetségkötés²⁹ közben látható, keze a könyvön nyugszik, hogy esküt tegyen a cikkelyekre, fején kalap, miközben a svájci követ tiszteletteljes pózban, fedetlen fővel áll.

Jun. 23. Párizstól négy mérföldre van Versailles. Az ottani palota³⁰ remek épület még remekebb kerttel. Egy kicsiny dombon helyezkedik el, amelyet minden oldalán lápvidék vesz körül, s bár nincs természetes vízforrása, több szökőkutat látni, mint akárhol másutt, s a királyi lakosztályból kitekintve egy mérföldnyi messzeségben is szinte csak vizet láthatunk ... Oly sok a változatosan megépített, pillanatok alatt átalakuló szökőkút, medence és suhatag a parkban, hogy leírásuk hosszú időt venne igénybe. Abban a tisztességben volt részünk, hogy a

királyt láthattuk közöttük, aki Madame Montespan társaságában sétált egyiktől a másikig, miután hintón kocsiztatta körbe őt és két másik hölgyet a park nagy részében. A palota szobái elég kicsik, s az épülethez vezető lépcsők is elég kicsinek tűnnek mind az épület, mind a rajtuk feljáró személyek nagyságához képest. ...

A nagyok rezidenciái első pillantásra úgy tűnik, rendszertelenül vannak elszórva a távolban, mint vidéki villák, s közöttük a palota, mivel nagyobb és magasabb a többinél, olyan, mint a kúria, ám ha az ember a palota bejáratából tekint szét, akkor látnivaló, hogy igen szépen vannak elrendezve, s minden oldalról teljesen egységesek, így igen kellemes látványt nyújtanak, annál is inkább, mivel mind eme finomság és szabályszerűség olyan környezetben található, ahol a Természet, úgy tűnik, semmit nem tervezett meg és semmilyen szabályt nem tartott be, hiszen a felszín egyenetlen, sok alacsony domb szabdálja, amelyek leg-többjét erdő borítja, s maga a vidék természetes adottságai oly vadregényesek, hogy csak bámulunk, honnan e pompa.

Mintegy fél mérföldre a palotától van az állatsereglet, melyben sok más különös állat és madár között láttuk mindektöbből a legnagyobbat, egy tizenöt esztendőes elefántot, amely egyetlen hatalmas állathegy, meg néhány struccot, amelynek a feje igen kicsinynek tetszik akkora testhez képest. ...

A palotából ugyanilyen távolságban, de a csatorna másik oldalán áll a Trianon, egy igen különleges épület egy szép kis kert közepén, amelyben bőven teremnek a narancsfák. Az épület tetejének alsó részét fafaragás borítja, amelyet kínai porcelán módjára festettek, sok madár- és állatfigurával, igen különös látvány a szemnek. A palota, az állatház és a Trianon egy egyenlőtlen szárú háromszöget zár be, amelynek a rövid oldala az állatház és a Trianon közötti. A nagy csatorna a kettő között középen folyik, ezt egy másik keresztezi, amely összeköti őket, úgyhogy mindkettőből szép a kilátás, de a legcsodálatosabb a palotából.

Jul. 12. Franciaországban, mint azelőtt is, vannak még a tartományoknak kormányzói, de hatalmuk egyáltalán nincs. A tartományi helyettesek figyelik és őrzik őket, s a legcsekélyebb indokkal letartóztathatják őket, a király embere pedig mindkettő után kémkedik.³¹ Az intendáns emelett állandóan mindenről jelentést küld az udvarnak.

... Jul. 19. A Festészeti és Szobrászati Akadémián látható egy nagy teremben az akadémia nagy mestereinek számos alkotása, s ők maguk is itt gyűlnek össze havonta egyszer. 6sszesen körülbelül 80-an vannak. Közülük választanak kéthavonta kettőt, hogy egy-egy hónapig tanítsák a felvett ifjakat. Az oktatásért mindössze heti 10 sout fizetnek, de ezt sem kedvezésnek szánják, hanem a versenyszellem táplálásának eszközéül, ugyanis azok, akiknek jó az előmenetelük, egyáltalán nem fizetnek semmit. Minden évben versengenek egy díjért, amelyet a király adományoz Mr. Colbert-en, az akadémia védnökén keresztül. Ez a díj mintegy 400 livre-et ér, s három-négy aranyéremből áll. Akik elnyerik, azokat általában elküldik Itáliába is, s ott a király költségén taníttatják őket, hogy tudásuk tökéletesedjék. Így e királyság jól el lehet látva kiváló festő- és szobrászművészekkel.

Aug. 6. A király könyvtárában láttunk egy igen régi Livius kéziratot; IV. Henrik sajátkezű szerelmesleveleit; az első vászonra nyomtatott Bibliát 1462-ből, de a legérdekesebb az a 18 hatalmas folio volt, amelyeknek miniaturái élethűen ábrázoltak mindenféle növényeket, s hat másik, amelyek madarakat, olyan jól és pontosan, hogy aki valaha látta e növények vagy madarak valamelyikét, nyomban felismeri őket, annyira természetesen és élethűen az alakok, az arányok, a színek. Egy bizonyos Mr. Robert³² készíti e rajzokat, akit még mindig foglalkoztatnak e munkára, amely, ha megéri, hogy befejezze, a legjobb lesz a maga nemében, ami valaha készült. Vászonra rajzol. Mr. Silvestert³³ és másokat a király tizenkét rezidenciájának díszítésére és faragására alkalmazzák. A könyvtáros azt mondta, hogy 14.000 kézirat van a könyvtárban. ...

Szept. 24. Láttuk a fontain bleau-i kastélyt, amelyről nyomtatott leírás lévén itt nem bocsátkozom részletekbe. Este láttunk egy bált, ahol a király, a királynő és az udvar fontos személyei táncoltak, s a király maga próbálkozott helyet csinálni a táncolóknak. A királynő gazdagon fel volt ékszerezve és mereven kellett tartania magát, hogy ennyi kincset elbírjon, hasonlóan több más hölgyhöz. A király, a királynő stb. úgy helyezkedtek el, mint az operában.³⁴ ...

Okt. 8. ...Mr. Bernier³⁵ elmondta nekem, hogy az indostani pogányok igen ősi mivoltukkal kérkednek; hogy könyvek és krónikák léteznek a nyelvükön; hogy tízes számrendszerben számolnak és hét napból áll a hetük. Hogy körülbelül tízszer annyian vannak, mint a mohamedánok, s hogy Aurang Zebe³⁶ nemrégiben nagyon kellemetlen vallásháborúba bocsátkozott ellenük, arra törekedvén, hogy erőszakkal mohamedán hitre térítse őket; s hogy elbátortalanítsa, megtérítse vagy tönkretégye a banianokat³⁷, kereskedelmi kiváltságokat adományozott a mohamedánoknak, ami nagy mértékben csökkentette bevételeit, mivel a banianok mohamedán nevet használva kereskedtek, s így kijátszották részrehajlását.

1678. Márc. 30. Ma láttam a vízivót, aki egyetlen szuszra, amilyen sebesen csak le tudja önteni, 16-17 rendes pohár meleg vizet ivott meg, aztán az egészet felöklendezte, s ezt nem egészen félóra alatt, amíg ott voltunk, ötször-hatszor megismételte. Legutóbb 25-öt ivott, s azt állítja, 40-50-et is meg tud inni. Ezt naponta két-három alkalommal, vagy ha akarják, még többször mutatja be. Negyven éve csinálja, s azt mondja, igen jó az egészsége, 18 esztendeje nem volt beteg, jó a gyomra de csak éjjel eszik, amikor az ivással végzett, s ilyenkor ugyanazt fogyasztja, amit mások. Ha valamitől felfordul a gyomra, szándékosan felöklendezi, mint a vizet, aztán kimossa a gyomrát melegvízzel és máris jobban van.

Ápr. 19. Drabiciust³⁸ 1669-ben végezték ki Pozsonyban könyve, a *Lux in tenebris* miatt, amelyet sok évvel korábban írt cseh nyelven, s amelyet Comenius fordított latinra. Ebben azt jósolja, hogy Hollandia vereséget szenved, átáll, békét köt Franciaországgal és támogatja azt, s ezzel elégedett lesz; hogy Franciaország királya a rómaiak királya lesz, meg Spanyolországé, s megkaparintja az ausztriai ház összes birtokát és a másikat, aki nagyobb királynak képzei magát, kivéve Csehországot és Sziléziát, melyekkel szövetségeseit jutalmazza meg; hogy a császárnak számos asszonya egyikétől sem fog fiúutóda születni, s az utolsó császár lesz, akit a választók a trónra emeltek; s hogy mindehhez a francia királynak szö-

vetségre kell lépnie Lengyelországgal, Svédországgal, Dániával, Brandenburggal, Szászországgal, Pfalz-cal, Braunschweiggel, Lüneburggal és Holsteinnel.

Máj. 16. Láttam ma Mr. Fobert³⁹ akadémiaján egy bika és kanca pároztatásával keletkezett állatot. Feje, különösen a szája ló és bika amolyan keveréke, s éppen a homloka búbján van két kis szarva, ami könnyen kitapintható. A farka szintén a két faj keveréke, s alsó állkapcsának fogai fedik a felsőeket. Kicsi, de szívós és dolgozó állat. Soha nem nő nagyra. Languedocban gyakran látható, *gimarnak* hívják.⁴⁰

Jul. 21. ...Ha a paraszt, aki saját vagy más földjén él, elhagyja a földet és bérbeadja másnak, s elmegy a szabad városba élni, akkor is évente annyi *taille*-t köteles fizetni, amennyit az utolsó évben fizetett, amikor még adóköteles földön élt, még hozzá további tíz éven keresztül, s bérlője ettől függetlenül fizet annyi *taille*-t, amennyit kivetnek rá, illetve amennyire képesnek tartják, de ha a paraszt tíz éven át a szabad városban él, felszabadul a *taille* alól, hacsak vissza nem tér gazdaságába. Ez arra ösztönzi ezeket az embereket, hogy gyermekeiket a városokba küldjék élni, s így szabadítsák meg őket a *taille*-től.

Jóllehet Orleans szabad város, s különleges kiváltságai révén mentesül a katonák beszállásolásától, az elmúlt télen, hogy valóban megszabaduljon a téli kvártélyozástól, bár nem volt katona a közelben, kénytelen volt 52.000 livre váltságot fizetni; és Poitiers, amely pedig éppen a jelenlegi király oldalán különleges érdemeket szerzett,⁴¹ szintén arra kényszerült, hogy a múlt télen szép summával váltsa meg mentességét.

Aug. 10. ...Míg nem olyan régen még hatezer selyemszövő élt Tours-ban, ma csak eszerétszázan vannak, s akik azelőtt 50 *sout* kaphattak egy *aune* mintás selyemért, ma csak 30-35 *sout* kapnak. ...

Aug. 11. Láttuk a mintás selymek szövőjét. A munkások panasszkodnak, hogy kevés a munka, hanyatlík a kereslet és csökkennék a bérek. A házban, ahova benéztünk, azelőtt tizenkét rokka volt, ma csupán kettő. ...

Megnéztük azt is, hogyan fonják és gombolyítják a selymet egy malomban, amelyet egy leány hajt, s egyszerre 120 orsót forgat, gombolyítja le róluk a selymet. A leány hajnali 5-től éjszakáig dolgozik, napközben csak kétszer pihen egy-egy órát, s napi munkájáért 5 *sou* üti a markát, sovány bér ekkora súly 7 mérföldnyi cipeléséért, mert úgy mondják, ennyit jár naponta. A bérek azelőtt magasabbak voltak.

Aug. 23. ...Az *angers*-i St. Maurice katedrálisban egy csomó ereklyét is láttunk, egy szent fogát, egy másiknak a csontját, stb., a nevüket már eléggé elfelejtettem, csakúgy, mint az, aki megmutogatta őket, noha neki régi ismerősei: bár az is a mi malmunkra hajtotta a vizet, hogy Szent Mártont mondott Szent Moril helyett. A legnagyobb tiszteletnek azonban Megváltónk koronájának egy tövise örvend, meg a keresztjéről néhány forgács, amiről csak gondolom, hogy ott volt, mert nem láttam egyebet, mint az aranyat meg az ezüstöt, ami borította. Volt még ott a Szűzanyának pár hajszála, alsószoknyájának egy foszlánya, meg némi teje, de a tejet nem lehetett látni; végül az egyik kancsó, amelyben Megváltónk a vizet borrá változtatta. Némileg nehezen hihetővé teszi ezt a történetet, hogy

a kancsó porfűből van, ami mindenféleképpen kissé költséges anyag lehetett a jóember számára, akinek a házában a menyegzőt tartották, s ami a dolgot még jobban elrontja, egy arc féldomborműve a kancsó kifelé fordított oldalán, ami a szidóknál nem valami gyakori módja a díszítésnek.⁴² Mégsem tudom legyűrní a kancsó utáni sóvárgásomat, mivel bámulatos gyógyító hatása van: évente egy ízben bort töltenek bele, megszentelik, és szétosztják a hívek között, akik lázakat és egyéb betegségeket kurálnak vele.

Szept. 1. ...Itt [Niort-ban] egy szegény könyvkereskedő felesége, akinek a bolt méreteiből és bútorszatából ítélve sem készlete, sem a forgalma nem lehetett valami nagy, elmondta, hogy az elmúlt télen, amikor 1.200 katona állomásozott a városban, kettőt hozzájuk szállásoltak be (mivel protestánsok), ami tekintve, hogy naponta háromszor, reggelire, ebédre és vacsorára húsos ételt kellett adniuk, meg délután uszonnát, sőt ha azok akarták, még egy ötödszöri étket is, hogy meg ne nehezteljenek, e két katona a három és fél hónap alatt, amit ott töltöttek, legalább 40 éucujukbe⁴³ került.

Szept. 15. Egy szegény paraszasszonnyal beszélgettem erre felé [Bordeaux környékén], aki elmondta, hogy három gyermeke van: hogy férje napi 7 sout keres, s ebből kell eltartania az öt tagú családot. Persze az asszony is kaphat napi 3-3 1/2 sout, ha talál munkát, ami azonban ritkán esik meg. Máskülönben kendert fon, amiből a ruhájuk készül, s nem hoz pénzt a házhoz. Ebből a napi 7 souból kell ötüket eltartani, a házbért és a taille-t fizetni, meg gondoskodni a vásár- és ünnepnapokról.

Házukért, mely, isten rá a tanúm, mindössze egyetlen szegényes, ablaktalan, a cserepekig fedetlen szobácskából áll, meg egy, a semminél aligha jobb szőlőből (noha 4-5 tierce⁴⁴ boruk terem egy évben, a munka, meg a szőlőskert, a borkészítés és a hordók költségei összeadva igen kevés hasznót hagynak meg), évi 12 écu bért fizetnek, emellett 4 livre taille-t, aminek fejében, pénzük nem lévén, az adósszédő a minap alvitte a serpenyőjüket és az edényeiket.

Községes eledelük rozskenyér és víz. Hús ritkán kerül a tányérjukra, s mint az asszony mondta, nem tesznek különbséget húsos és böjti napok között: hanem amikor pénzükből futja költségesebb táplálékra, valamilyen belsőséget vesznek a piacon, s így csapnak lakomát. S mégis azt beszélnek, hogy Xantonge-ban és Franciaország sok más vidékén a parasztok még nyomorúságosabbak, mint az itteniek, mivel ezeket a grave-i parasztokat tartják a legjöbbmódúbbaknak.

Nov. 7. Jártunk a Charitében, egy igen nagy és jól szervezett menhelyen, ahová 7 év feletti fiú és leánygyermekeket fogadnak be és fognak munkára. Fő foglalatosságuk a selyemmel kapcsolatos. Olvasni is tanítják őket, s a lányok némelyikét énekelni, így nevelik fel őket. Mikor nagykorúvá válnak, elhagyhatják a menhelyet és megházasodhatnak, ilyenkor a házasulandónak 100 livre-et adnak, amivel megkezdheti életét a világban, de bent is maradhatnak életük végéig...

5-kor kelnek, télen sötétedésig dolgoznak, nyáron este 6-ig, de ha beszámítjuk reggeli miséjüket és étkezésüket, ebédjüket és délutáni uszonnájukat, munkájuk nem túl nehéz. ...

Nov. 30. Mr. Toynard⁴⁵ mutatott nekem egy levelet, amelyben biztosan állították, hogy egy férfi itt Franciaországban négy, a vállára erősített szárny segítségével repülni tud. A hátulsó szárnyakat a lábával, az elülsőket meg a karjával mozgatja: a szárnyak mozgása átlós, az elülső jobb szárny és a hátulsó bal egy időben, egymást támogatva működik, s a férfi így repült át a szomszédja háza felett, ld. *Journal les Scavants*.⁴⁶

1679. ápr. 25. Az utóbbi 20 évben a protestánsok több, mint 300 templomát lerombolták, s az elmúlt két hónap alatt újabb tizenötöt ítéltek erre.⁴⁷

JEGYZETEK

1. A válogatás alapjául szolgáló kiadás: Locke's Travels in France 1675–1679. Szerk. *John Lough*, Cambridge University Press, 1953. E kötet bevezető tanulmányán kívül bőszeges háttérinformációt közöl az utazásokról *Peter King* (1830) és *Maurice Cranston* (1957) Locke-életrajza.
2. *Richard Ashcraft*: Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government. Princeton University Press, 1986, 122-3. o. – Locke levelezéséből ugyanakkor tudjuk, hogy a politikai motivációtól függetlenül, egészségügyi okokból is készülődött az utazásra. Ld. The Correspondence of John Locke. Szerk. *Edmond S. de Beer*, Oxford, Clarendon Press, 1976, I. 430... John Fell levele Locke-nak 1675 november 8.-án.
3. A "nagy körutazásra" ld. *Lawrence Stone*: The Crisis of the Aristocracy 1558–1641. Oxford University Press, 1965, XII. f.: *Jeremy Black*: The British and the Grand Tour. London, Croom Helm, 1985.
4. Locke levele John Mapletownak 1678 november 8.-án. The Correspondence of John Locke, I. 625-6. o.
5. *Henri Justel* (1620–1693) neve leginkább éppen ezekről az összejövetelekről vált ismertté, bár ő maga is sokat foglalkozott különféle "praktikus találmányokról" való anyaggyűjtéssel. 1681-ben a hugenották fokozódó üldözése elől menekülve Angliába távozott, ahol később a Királyi Társaság tagja lett.
6. 1 "league" = 2,4-4,6 angol mérföld (3,9-7,4 km).
7. Châlons-sur-Saône-ról van szó. Locke többnyire hibás helyesírással, esetleg hiányosan közli a francia helyneveket és egyes francia szavakat. Ahol ezértelemszavató, ott jegyzetben adom meg a helyes változatot.
8. Flambeau = fáklya
9. XIV. Lajos 1660-ban foglalta el az Orániai-Nassau család birtokát képező várost. Az erődítéseket, majd a várat lerombolták, noha a területet csak azutrechti szerződés csatolta formálisan Franciaországhoz 1713-ban.
10. Locke *Jouvin de Rochefort* Le Voyageur d'Europe (Párizs, 1672) c. munkáját jelöli meg adata forrásaként.
11. *Jacques Deyron*: Antiquités de Nîmes (1663). Locke is közöl a műből részleteket, amellelt, hogy gondosan megadja saját méréseinek adatait lépésben, lábban.
12. Ez a kezdete a naplóban az olajműveléssel kapcsolatos számos, olykor igen terjedelmes bejegyzésnek. Locke rendkívüli érdeklődést tanúsított a téma iránt, az 1676 február 16-i jegyzet több oldalon részletezi az olajsütés mesterségét. Az olaj- és szőlőműveléssel, valamint a selyemgyártással és a gyümölcsök konzerválásával kapcsolatos valamennyi megfigyelését később egy kis tanulmányban is összegezte (Observations upon the Growth and Culture of Vines and Olives, the Production of Silk and the Preservation of Fruits).
13. Valójában ez már jóval korábban megtörtént.
14. *Pierre de Bonzi* (1631–1703), korábban Béziers püspöke, majdoulouse érseke, 1672-től biboros és Narbonne érseke ezekben az években Languedoc tartomány legbefolyásosabb személye volt.

15. *René Bertheau*, a négy montpellier-i hugenotta lelkész egyike. A nantes-i ediktum visszavonása után Angliába menekült.
16. Az utolsó hugenotta nemzeti zsinat 1659-ben volt.
17. A kor szóhasználatára szerint antitrinitárius.
18. Helyesen vsz. a Grande Réale nevű hajóról van szó.
19. 1 livre = 20 sou
20. Renével 1435-ben halt ki az Anjouk nápolyi ága.
21. 1 pistol (1 Lajos arany) = 11 livre
22. A Sâone folyóról van szó, bár ettől Saint-Martin-le-Chatel elég távol fekszik.
23. *Pierre Scipion Grimoard de Beauvoir* (1645–1733), a tartomány kormányzóhelyettese 1670-től.
24. *Henri de Bourbon*, Vernuil herceg (1601–1682), IV. Henrik és Vernuil hercegnő fia. 1666-tól Languedoc kormányzója – éppen abban az időszakban, amikor ez a hivatal egyre inkább háttérbe szorult a központi kormánnyal szemben.
25. *Hyacinthe Serroni* (1617–1689), Mazarin pártfogoltja 1676-ban Albi első érseke lett. Az ülésen a konkλάβén Rómában tartózkodó bíborost helyettesítette.
26. Locke kéziratában üresen hagyott hely.
27. A szakaszban említett helynevek helyesen: Poitiers, Saint Genest, Puygarreau, Saintonge, Poitou. 28. A Gobelin műhely Colbert alapította 1662-ben.
29. A szerződést 1663-ban kötötték, a faliszőnyeg pedig Le Brun XIV. Lajos uralkodásáról készített híres sorozatának darabja.
30. Locke a versailles-i palotát még XIV. Lajos alatti végső formájától igeneltérő állapotban, a *Mansart* által 1678-ban megkezdett nagyszabású építkezések előtt látta.
31. Locke itt némi túlzásba esik a kormányzó és a helyettes viszonyát illetően. A "király embere" az intendáns.
32. *Nicolas Robert* (1614–1685) növényekre és madarakra specializálódott festő.
33. A metszeteiről híres *Ismaël Silvestre* (1621–1691).
34. Azaz karosszékekben.
35. *Francois Bernier* (1620–1688) orvos, utazó, filozófus. 1656–1669 között Indiában szerzett tapasztalatait dolgozta fel *Historie de la dernière Révolution des États du Grand-Mogol* (1670) c. munkájában, melyet Locke is ismert, csakugy mint *Abrégé de la philosophie de Gassendi* (1678) c. népszerű filozófiai művét, amelyet meg is vásárolt.
36. *Aurangzeb* a Mughal dinasztia utolsó jelentős császára (1659–1707). Uralma alatt indult meg a birodalom a széthullás felé vezető uton.
37. Hindu kereskedők.
38. A morvaországi születésű (1597) *Nikolaus Drabikot* valójában 1671-ben végeztek ki a Habsburgok bukását jövendőlkéző próféciai miatt. Locke által idézett munkája 1657-ben született.
39. *Salomon de Foubert* "akadémiáján" lovaglást és más hasonló készségeket sajátíthattak el az ifjú nemesek. Mivel Foubert hugenotta volt, az intézetet 1679-ben bezárták, ő pedig Angliába távozott.
40. Helyesen *jumart*.
41. Locke valószínűleg a városnak a Fronde idején tanúsított lojális magatartására gondol.
42. "Ne csinálj magadnak faragott képet ..."
43. 1 ecu = 3 livre
44. Ürmérték, 42 gallon
45. *Nicolas Thoynard* (1629–1706), a bibliai tanulmányok és tudományos-technikai problémák (kiváltképp a fegyvergyártás) szenvedélyes bűvára. Locke 1678 áprilisában ismerte meg, s hosszú ideig intenzív levelezésben állt vele.
46. A *Journal des Savants* 1678-as kötetében illusztrációk is találhatók a repülőszervekeztéről.
47. Locke pontosan regisztrálja a folyamat felgyorsulását: röviddel megérkezése után, 1676 február 5-én bejegyzett, a valóságnak szintén nagyjából megfelelő adata szerint a lerombolt templomok száma az előző 10 év alatt mintegy 160 volt.

LENGYELORSZÁG – MAGYARORSZÁG 1920.

(ADALÉKOK A PILSUDSKI-RENDSZER MAGYAR KAPCSOLATAIHOZ
AZ 1920. ÉVI LENGYEL-SZOVJET-OROSZ HÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN)

1920 áprilisában – részben az antant erők biztatására – a Pilsudski irányította lengyel hadsereg a szovjetellenes intervenció harmadik hullámában támadást intézett Szovjet-Oroszország ellen. A fő támadó hadműveletet mintegy másfél éves előkészület vezette be. Az 1919-es kezdeti hadmozdulatokat Pilsudski az "exportált forradalom" megelőzése ürügyén rendelte el, így próbálván leplezni a Lengyelország "történeti határainak" visszaállítására irányuló törekvéseket.¹ 1919–20-ban a sorozatos szovjet-orosz békeajánlatokat figyelmen kívül hagyva – etnikai elvekre való tekintet nélkül – jelentősen kitolták a lengyel határt keleti irányban: 1920. május 7-én elfoglalták Kijevet is. A lengyel intervenciók csapatoknak sikerült kihasználniuk, hogy Szovjet-Oroszország legütőképesebb erői délen és Távol-Keleten folytattak harcokat.

Ez idő tájt Magyarországon az ellenforradalmi korszak vezető katonai köreinek egyik fő törekvése a magyar hadsereg újralfegyverzése, szervezeti megerősítése volt a legfőbb külpolitikai célkitűzéssel, a területi revízióval összhangban. A diplomáciai és a katonai vezetés megpróbált minden kínálkozó alkalmat megragadni a trianoni békefeltételek enyhítésére, illetve 1920. június 4. után azok katonai korlátozó intézkedéseinek kijátszására, a burkolt hadseregfejlesztésre.

A Horthy-korszak első esztendeiben a nemzeti hadsereg fejlesztése és a területi revízió kettős céljának megvalósítására legkedvezőbb lehetőségnek a Trianon évében zajló lengyel-szovjet-orosz háború tűnt a magyar reakciós körök számára. Lengyelországban egy olyan lehetséges potenciális szövetségest láttak, melynek nem volt érdekellentéte Horthy-Magyarországgal – szemben a Monarchia más utódállamaival, s melynek gazdaságilag előnyös lett volna a lengyel-magyar közös határ visszaállítása. A lengyel intervenciók hadseregnek a bolsevizmus ellen nyújtandó magyar katonai segítség pedig alkalmas "gesztusnak" tűnt az antant (főként Franciaország) megnyerésére, a békefeltételek enyhítésére. Ugyanakkor a magyar hadsereg megerősítésére is megfelelőnek mutatkozott és egybe lehetett volna kapcsolni a "cseh akcióval", azaz a Felvidék vagy annak egy része, esetleg Kárpátalja visszaszerzésével.

Kevésbé ismertek Horthy-Magyarország diplomáciai és katonai erőfeszítései, propagandája antant (francia) és lengyel körökben a háborúba való bekapcsolódással, részvétellel kapcsolatban. Ezek és a háborús magyar-lengyel együttműködés feldolgozása után e rövid tanulmány néhány további adattal szolgál elsősorban a magyar segítségnyújtás azon területéhez, mely kapcsán, ürügyén a magyar hadsereg is hozzájutott idegen eredetű lőszerhez, munícióhoz.²

A magyar katonai (és gazdasági) segítség legjelentősebb térréuma a Lengyelországnak való lőszergyártás- illetve szállítás volt. Ennek előzményei még 1918 végére nyúlnak vissza. Lényegében már a független Lengyelország újjászületésével kezdetét vette a Pilsudski-rendszer szovjetellenes háborús készülődése. Nyomban megindultak a magyar kormánykörökkel való tárgyalások is, melyek eredményeként a szervezkedő lengyel hadsereg megsegítése, municióval való ellátása 1919 elején elkezdődött.

Egy 1919. január 22-én keltezett, Varsóból a magyar vezérkari főnökhöz beérkezett jelentés értelmében "Lengyelország területén bevezették az általános védkötelezettséget. Lázás készülődés észlelhető. Egy lengyel bizottság Magyarországra utazott, hogy ott a Mackensen hadseregtől elvett lőszer egy részét átvegye és kiszállítsa."³

A Magyarországi Tanácsköztársaság alatt hivatalos kapcsolat nem állt fenn Lengyelország és Magyarország között. A Lengyelországgal szemben álló galíciai ukrán kormány azonban megkísérelte felvenni a kapcsolatot a Magyarországi Tanácsköztársasággal 1919 áprilisában. Miután a felvidéki hadjárat során a magyar Vörös Hadsereg csapatai elérték Eperjest, a lengyel katonaság felvonult a csehszlovák határon, és elterjedt annak a híre, hogy a lengyel hadvezetés meg akarja szállni a Szepességet.

1919 késő ősztől a lengyel–magyar kapcsolat új szakaszba lépett. Számos eddig még publikálatlan dokumentum, valamint egy összegző kimutatás igazolja, hogy a magyar kormány nem csupán az I. világháborús elfekvő készleteket engedte át, hanem gyártott is hadianyagot a lengyel hadsereg részére.⁴

A Lengyelországnak való lőszergyártás címén előállított municióból jutott a magyar hadseregnek is. De a magyar hadsereg újrafelfegyverzése érdekében sor került a békeszerződés további kijátszására is a lőszerszállítások kapcsán. A magyar hadsereg idegen hadianyagból való részesedése szorosan összefüggött azzal, hogy magyar részről szorgalmazták a lengyel hadsereg utánpótlásának tranzitforgalmát Magyarországon keresztül. A magyar kormánykörök – a hazai lőszergyártáson és annak kiszállításán túl – már magával azzal is támogatták a lengyel hadsereget, hogy (Csehszlovákiával ellentétben) engedélyezték az idegen hadianyagszállítások Magyarországi területén át történő lebonyolítását.

1920. június 1-én Horthynál tartott titkos tárgyaláson magas rangú katonatisztek és külügyi tisztviselők fektették le egy szorosabb magyar–lengyel szövetség létesítésének alapelveit. A megbeszélésről készült feljegyzés szerint "a lengyelektől elsősorban azt kell kérnünk, hogy a magyar hadsereg felfegyverzését tőlük telhetőleg segítsék elő, amennyiben látszólag nekik szánt szállításokat nekünk átengedjenek".⁵ A tanácskozáson gróf Csekonics Iván, a varsói magyar követ kijelentette, e terv kivitelezése nagy valószínűséggel nem fog nehézségekbe ütközni. Csekonics Varsóban – immár Pilsudski tudtával és utasítására – tárgyalt is a lengyel vezérkari főnökkel, Sonskowski tábornokkal. Megbeszélésükön Csekonics jelezte, Magyarországnak leginkább hadi felszerelésre van szüksége: ehhez hozzájuthatnának a magyar csapatok, ha Lengyelország olaszországi megrendeléseit, illetve azoknak egy részét átengedné. Sosnkowski biztosította a magyar kormány

varsói képviselőjét, Lengyelország segíti, amennyire csak lehetséges, Magyarországot újrafelfegyverzését.⁶

A magyar diplomácia puhatolódzások után katonai szakértők folytatták az előbbiekre vonatkozó tárgyalásokat: Dormándy Géza alezredes, a későbbiekben pedig Takách-Tolnay József ezredes. A lengyel katonai vezetés (Sosnkowski) ezeken a megbeszéléseken is készségesnek mutatkozott a közvetítésre, az együttműködésre, mely azért volt kívánatos, hogy "az olaszok ne legyenek exponálva, hogy az anyag biztosabban jöhessen és végül, hogy ne legyünk... szűk keretbe szorítva" a hadianyagbeszerzést illetően.⁷

1920. június 12-én az "olaszországi szállítmányoknak lengyel szállítmányokhoz kapcsolását lengyelek elvileg megígérték". Egyelőre "ellenszolgáltatásul szállítmányaik gyors továbbítását kéri Magyarországon át".⁸ A Dormándynak küldött kiegészítő utasítások értelmében az "olaszországi anyagokat részünkre is lengyelek vegyék meg... Fizetést lengyelek mi részünkért is közvetlenül olaszoknak eszközöljék".⁹

Dormándy alezredes június 22-i jelentése szerint létrejött az elvi megállapodás a lengyel katonai körökkel az olaszországi vásárlások, szállítások kérdésében. A megbeszélések eredményeként: "1./ A lengyelek hajlandók számunkra hadianyagot Olaszországban oly módon vásárolni, hogy az kifelé teljesen mint lengyel vásárlás szerepeljen. 2./ A vásárolandó cikkek jegyzékét kérték... itt Varsóban... 3./ Amennyiben az olaszokkal egyáltalában tárgyalni kellene, hogy az anyag egy része Magyarországon maradjon, akkor azt a lengyelek vállalták magukra... 6./ A magyar anyag lekapcsolása és átvétele magyar területen történhetik. 7./ A magyarországi rendeltetéssel bíró vagonok nem lesznek külön megjelölve, hanem csak számaik lesznek táviratilag a budapesti lengyel megbízottal közölve, ki aztán velünk egyetértőleg azok lekapcsolása iránt intézkedik".¹⁰

A vezérkari főnökség július 7-én Takách-Tolnay ezredesnek küldött utasításai értelmében kívánatosabb lenne olasz helyett lengyel vonatkozású, melyben magyarok is részt vehetnének, "Külsőleg természetesen csak lengyelként". "A magyar anyag lekapcsolása és átvétele a vagonok számainak előzetes bejelentése alapján magyar területen, lehetőleg Budapest elérése előtt történjék." Közlebbi értesítéseket kell szerezni az antant-ellenőrzésről: "kiterjed-e az egyes vagonok tartalmának átvizsgálására is". "A közvetlen Bologna-Varsói kocsik magyar területen való kiürítésük után lőszerrel lesznek megrakva, mégpedig nem Csepelen, hanem egy félreeső állomáson, esetleg több helyen. – Az elszámolás részünkről közvetlen a lengyelekkel történik... Mint rekompensáció elsősorban a már folyamatban lévő lőszerszállítás, a Lebel puskatáruk és a megkezdett fegyvergyártás (pisztolyok) szerepelnek".¹¹

A szállítmányok a "Lux" fedőnevet kapták. Tervezett útvonaluk Ausztriából jövet Bruck-Királyhida, Lajtaújfalu, Ébenfurt, Savanyúkút, Gyanafalva-Győr-Budapest-Szolnok-Berettyóújfalu, végül Románián át Lengyelország területe. Az osztrák bojkottra való tekintettel azonban júliusban módosították a szállítás útvonalát: Jugoszlávián át Temesvár-Szeged, illetve Arad-Békéscsaba irányában.¹²

Ily módon a lengyel kormány Olaszországtól annyi hadianyagot vásárolt, amelyből a magyar hadseregnek is jutott körülbelül 150 vagonnyi mennyiség.¹³

Taróczy Nándor honvéd altábornagy 1938-ban, a vezérkari főnökségnek írt feljegyzéseiben arról számolt be, milyen szerepet vállalt a lengyel hadseregnek szánt lőszer magyar területen való átszállítása érdekében. E dokumentumban utalás történik arra is, hogy olasz katonai körökben támogatták a magyar hadsereg részesedését a lengyeleknek szállított idegen hadianyagokból.

Taróczy 1919–1922. években Bécsben a magyar vezérkari főnökség nyilvántartó irodájában tevékenykedett. Munkája során szoros kapcsolatot épített ki a bécsi lengyel katonai attaséval és annak helyettesével. (Taróczy összeállította a varsói vezérkar II. osztálya által igényelt jelentéseket, viszonzásképpen értékes, tájékoztató lengyel híryananyagokkal látták el.) "A hazánk részéről Lengyelországnak 1920-ban nyújtott lőszerszállítási segélynek... én voltam a kezdeményezője" – emlékezik Taróczy. "1920-as hadjáratuk legkritikusabb idejében hozzám fordultak a Magyarországon való lőszer átszállítás kieszközlése végett." A bécsi lengyel katonai attasé helyettese "már előzőleg többször panaszkodott nálam, hogy a csehekkel hadianyag átszállítás miatt kellemetlen sűrűlódások fordulnak elő... Egy napon Pöschek tábornok-intendáns láthatólag izgatottan azzal állított be a katonai-attasé-irodába, hogy a kislengyelországi (galíciai) frontszakaszon a helyzet kiéleződő lőszerhiány miatt mindinkább kritikus lesz, és hogy ennek dacára a wieni cseh követ Pöschek közbenjárására kategorikusan kijelentette, hogy az ő kormánya lőszert csehszlovák területen át Lengyelországba nem enged semmi szín alatt. Azonkívül – folytatá Pöschek – a helyzetet nagyon komplikálja még az is, hogy a hirtenbergi lőszergyár kapuit a munkástanácsok tartják megszállva és ezek kijelentették, hogy Lengyelország céljaira egyetlen patront sem engednek át, azaz ki a gyárból. Erre én Pöschek tábornok-intendánsnak felajánlottam közbenjárásomat a magyar kir. kormánynál." Válaszképpen Varsó felhatalmazta Pöscheket, hogy "tegye meg haladéktalanul 42 millió patronnak a hirtenbergi gyárból Magyarországon keresztül való átszállítására szükséges intézkedéseket. Én... rögtön sürgönyöztem... és jelentettem, hogy Lengyelország Pöschek Eduárd tábornok intendáns útján engem kért fel arra, hogy a magyar kir. kormánynál a lengyel hadsereg céljaira szolgáló lőszernek Ausztriából Magyarország területén való szállítására az engedélyt kieszközöljem..."

"A lengyeleknek nyújtott segély tekintetében még tovább is mentem" – folytatja Taróczy. "Pöschek kérelmére a hirtenbergi lőszergyár akkori vezérigazgatójához... mentem, akit jól ismertem, és közbenjártam nála a lengyelek lőszerügyének minél gyorsabb lebonyolítása érdekében és ez alkalommal mindjárt tudomására hoztam a magyar királyi kormány hozzájárulását a lengyel lőszernek a mi területünkön való átszállításához..."¹⁴ Ez utóbbihoz azonban szükséges volt a hivatalos antant és osztrák körök hozzájárulása is. Ezért Taróczy felkereste Armana olasz tűzérezredest, aki az antant bécsi katonai meghatalmazottjának lőszerellenőrző bizottságát vezette. "Azt mondta, hogyha őtöle függne, ő magyar területre bármennyi lőszert átengedne, még abban az esetben is, ha biztosan tudná, hogy a kérdéses lőszer nem lesz Lengyelországba továbbítva, hanem Magyarországon

marad, mert Olaszország legégetőbb érdeke, hogy Jugoszlávia hátában egy minél erősebben felfegyverzett Magyarország legyen (kiemelés tőlem – S. E.). Azonban nem ő rajta múlik egyedül, mivel az ő francia és angol kollegái, és különösen francia, minden üggyel szemben, amely Magyarországot illeti, nagyon bizalmatlanul viseltetnek... Azonban tekintve azt, hogy a lengyel hadseregnek a vörös bolsevik hadak elleni megsegítéséről van szó, reméli, hogy még az akadémikuskodó francia kolléga sem fogja hozzájárulását megvonni...”¹⁵

A háborús municiószállítások mellett felmerült magyar csapatok Lengyelországba való kiküldésének a terve is. A tényleges katonai részvétel azonban a lőszergyártásnál, illetve szállításnál is jobban sértette a trianoni békeszerződés előírásait, fokozottabban veszélyeztette a párizsi békerendszert, a környező államokat és mint azok szövetségesét, az antantot (Franciaországot) is. Végülis az utóbbiak ellenállásán bukott meg ez a terv – a magyar diplomáciai és katonai erőfeszítések ellenére, bár egyes lengyel körök szorgalmazták a magyar katonai részvételt. A tényleges magyar katonai segítségnek így azoknak a katonatiszteknek a tevékenységére kellett korlátozódnia, akik a Lengyelországban 1918-ban felállított magyar hadifogoly-fogadóállomásokon működtek.

Az ellenforradalmi magyar kormány – külpolitikai szövetségest keresve – még a lengyel–szovjet–orosz békekötés után, 1921-ben is igyekezett bevonni a lengyel vezetést a Csehszlovákia ellen kidolgozott hadműveletek végrehajtásába – eredménytelenül. Lengyelország a területi revízióban csak a lengyel–magyar közös határ erejéig lehetett érdekelt (a trianoni békeszerződést sohasem ismerte el), de ezt is alárendelte szovjet–orosz ellenségének. Ez pedig a tradicionális magyar–lengyel barátság hangoztatásával és Horthy-Magyarország – önzetlennek nem éppen mondható – háborús "segítőkézségével" sem bizonyult elégnek ahhoz, hogy a lengyel kormány üres, formális ígéreteken kívül nyíltan és messzemenően elkötelezze magát az első világháborús vesztes Magyarország külpolitikája mellett. Varsó elzárkózott a katonai konvenció megkötésétől is, aminek célját, tartalmát az 1920. június 1-én Horthynál tartott tanácskozáson fektették le egy egyezménytervezetben.¹⁶ Téves a szakirodalomban néhány helyen megtalálható állítás, miszerint 1920. júniusának közepén sor került volna ennek létrehozatalára. Ilyen, ezt igazoló, vagy erre utaló dokumentum nem maradt fenn. A források ugyanakkor azt igazolják, hogy bár a lengyel–magyar tárgyalásokon továbbra is napirenden szerepelt ez a kérdés, ennek ellenére még június második felében és a későbbiekben is a magyar kormány sikertelenül próbálkozott a katonai egyezmény megkötésével.¹⁷ A szovjetellenes intervenció kapcsán a lengyel–magyar kapcsolatok megélénkülése főként a lengyelek kényszerhelyzetének, valamint az átmeneti francia–magyar közeledésnek¹⁸ tudható be.

1920. szeptember 15-én a lengyel hadseregfőparancsnokságon a következő, alapjaiban reális összefoglaló értékelés született Magyarország katonapolitikai helyzetéről. "A magyar politika fő célja, eddig is és a jövőben is... országának területi integritását helyreállítani. Hogy ezt elérhesse, Magyarország azon van, hogy összes politikai "á tout"-ját kijátsza, majd Franciaország segélyével, majd Angliára vagy Lengyelországra támaszkodva, hogy ezek lehetővé tegyék neki, hogy

jelenlegi európai eseményekben némileg szerepet játszhatson. Ez bizonyos mértékben megengedné neki, hogy katonai erejét, amely a békefeltételek által le lett szállítva, gyarapítsa, hogy határait kijavítsa, akár a béke revíziója útján, akár egy elsősorban Csehszlovákia ellen irányított háború által.

Éppen ezért ajánlotta fel Magyarország azon veszedelmes időpontban támogatását a Kárpátok védelmére. Arra számítottak, hogy ha már egyszer sikerült nekik Ruszka-Krajnát (Kárpát-Ukrajnát – S.E.) megszállni, képesek lesznek ezt a területet maguknak megtartani, ez ezen esetben lekötelezett entente elnézésével számítván és ha másképp el nem érhető volna, esetleg egy Csehszlovákia ellen indítandó háborútól sem rettenve vissza. Egy ilyen konfliktus valószínűségét tartván szem előtt, Magyarország azon volt, hogy hátát fedezze, még pedig azért, hogy Romániával lépett érintkezésbe... Az ezen lépés által leginkább fenyegetett Csehszlovákia erre azzal felelt, hogy Romániával és SHS-sel egy Magyarország ellen irányított konvenciót létesített.

Az entente, s főleg Franciaország Magyarország ajánlatát nem fogadta el, mert belátta, hogy ebből, ha támogatta volna, új közép-európai konfliktusok keletkeztek volna, amelyeknek következménye egy új háború lett volna.

De amellett, hogy minden igyekezetüket és reményüket az entente támogatására helyezik, a magyarok politikájuk fő biztosítékául a Németországgal való jóviszony ápolását tekintik, ami azonban Lengyelországhoz való viszonyukon semmit sem változtat, mert ez a kölcsönös rokonszenven alapul..."¹⁹

Lengyelország – mint láthattuk – segítette a magyar ellenforradalmi hadsereg idegen munícióhoz való hozzájutását, de politikai és gazdasági érdekei következtében "magyarbarát" politikáját végsősoron alárendelte a francia külpolitikának és a Monarchia utódállamaival folytatott jóviszonynak.

JEGYZETEK

1. J. Piłsudski: 1920. Budapest, 1934, 133–138.
2. *Somogyi Erika*: Magyarország részvételi kísérlete az 1920. évi lengyel–szovjet–orosz háborúban (Adalékok a magyar–lengyel diplomáciai kapcsolat ok történetéhez 1919–1921.) in: Történelmi Szemle, megjelenés alatt. Erről lásd még: *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest, 1969.; *Kovács Endre*: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1971.; *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Budapest, 1965.; *Nemes Dező*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Budapest, 1962.
3. Hadtörténelmi Intézet Levéltára (továbbiakban: HIL). A Magyar Hazatérés Vezetője. Varsó. 8. dob. Heti jelentések (Fritz Pál százados 2. számú jelentése)
4. Ezeket a dokumentumokat lásd: *Somogyi Erika*, i.m.
5. Országos Levéltár (továbbiakban: OL). KÜM res. pol. 1920–17–121.
6. Csekonics 1920. június 26-i jelentése Teleki Pál külügyminiszternek; in: Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Edited by Francis Deák, Dezső Ujváry. Vol. I. 1919–1920. Budapest, 1939, 400.

7. A vezérkari főnökség utasításai Dormándy alezredes számára: 1920. június 18. HIL VKF 1.oszt. 1920. 21.dob. 14 720.sz.
8. Dormándy 1920. június 12-i távirata a vezérkari főnöknek. HIL V KF 1.oszt. 1920. 20.dob. 14 656.sz.
9. Kiegészítő utasítások Dormándy alezredesnek: 1920. június 25. HIL VKF 1. oszt. 1920. 21.dob. 14 942.sz.
10. Dormándy alezredes 1920. június 22-i jelentése a vezérkari főnöknek. Uo.
11. A vezérkari főnökség utasításai Takách-Tolvay József ezredes részére: 1920 július 7. Uo.
12. A "Lux-szállítmányokról" a magyar királyi katonai szállításvezetőség a V KF-nek: 1920. június 28. HIL VKF 1.o szt. 1920. 22.dob. 15 053.sz.
13. HIL VKF 1.oszt. 1920. 20.dob. 14 656.sz. Erről lásd még: *Godó Ágnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1920.*, in: *Hadtörténeti Közlemények*, 1961. 1.sz. 124.
14. Taróczy Nándor magyar királyi ny. áll. honvéd altábornagy 1938. február 28-án készített feljegyzése a VKF számára. HIL VKF eln. 2.oszt. 1938. 5. dob. 14 833.sz.
15. Uo.
16. OL KÜM i.n. Közli: Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyar arországon 1919–1921. (Szerk. és a bev. tan. írta: *Nemes Dező*). Budapest, 1953. 397.
17. Ezt igazolja többek között az a jelentés is, amit Dormándy Géza küldött a vezérkar főnökének 1920. június 21-én, és amely Sosnkowski, valamint Dormándy és Csakonics tárgyalásairól számol be. HIL VKF 1.oszt. 1920. 21. dob. 14942.sz.
18. Erről lásd: *Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban*; in: *Századok*, 1975, 5-6.sz.
19. A lengyel hadsereg-főparancsnokság bírálata Magyarország katonapolitikai helyzetéről. 1920. szeptember 15. HI LVKF 2.oszt. 1920. 31.dob. 24 641.sz.

RÉTI GYÖRGY

A MAGYAR-OLASZ KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

TELEKI RÓMÁBAN

Csehszlovákia feldarabolása után hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Hitler agresszív terveinek következő célpontja Lengyelország. Hitler 1939 márciusában – a német-lengyel barátságról elmondott korábbi szavait sutba dobva – követelte Gdansk (Danzig) lengyel kikötő átadását és egy német autótút megépítésének engedélyezését, az ú.n. "lengyel korridoron" keresztül. Ezzel kitört a "lengyel krízis", amelynek súlyosságát még fokozta a német sajtó rendkívül heves lengyelelles kampánya.

Hitler Sztójay Döme berlini követ révén a magyar kormány értésére hozta, hogy – ellenszolgálatásul Kárpátalja Magyarországhoz csatolásáért – számít Budapest támogatására. Azonban a Lengyelország ellen készülő háborúban való részvétel gondolata – amelyet Magyarországhoz a hagyományos barátság szálai fűsték – rendkívül népszerűtlen volt az országban. Ezen kívül a lengyel kormány bizonyos támogatást nyújtott Magyarországnak Kárpát-Ukrajna meghódításához, és ez még fokozta a magyar kormány dilemmáját a Lengyelországo elleni akcióban való részvétellel kapcsolatban.

Egyidejűleg a magyar uralkodó osztály realisztikusabban gondolkodó szárnya nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt, hogy Szlovákia német megszállásával Magyarországot nyugat és észak felől átkarolta a német hadsereg, és ennek következtében oly mértékben fokozódott a hitleri Németország politikai, gazdasági és katonai nyomása Magyarországra, hogy az már az ország függetlenségét fenyegette.

Az új miniszterelnök, Teleki Pál elképzelése szerint igyekeztek fokozottabb mértékben támaszkodni a fasiszta Olaszországra, amelyet szintén nyugtalanított Németország egyre fokozódó erőfölénye. Így a magyar-olasz együttműködés egy rövid időre ismét bizonyos – nagyon behatárolt – német-ellenes jelleget nyert. Ez azonban merőben különbözött az 1933–34-es évek együttműködésétől, egyrészt, mert a német-ellenes irányzat kizárólag defensív jellegű volt, azaz a német expansiók törekvéseknek a két országra való kiterjedésének megakadályozására irányult: másrészt, mert – mint később látni fogjuk – az akkor már lényegesen erősebb hitleri Németország első komolyabb fellépésére a magyar kormány újból teljesen Berlinhez igazította politikáját.

Szabó László, a római magyar katonai attasé 1939. március 21-i, Werth vezérkari főnöknek címzett levelében így számolt be arról a német-ellenes hangulatról, amelyet Csehszlovákia feldarabolása az olasz közvéleményben kiváltott: "A közvélemény a német eljárást elítéli. A német erősödéstől és módszertől idegesen féltik saját területeiket és nem titkolják el Magyarország sorsát illető aggodalmakat sem.

As ideges hangulat a következő okokra vezethető vissza:

- a/ A németeket amúgy sem kedvelték.
- b/ A külföldi rádióhírekkel szemben kezdetben hiányzott az olasz felvilágosító állásfoglalás.
- c/ As itteni ssidóság és antifasiszták állandóan gondoskodnak német-ellenes csendes propagandáról.
- d/ A klérus ugyancsak német-ellenes hangulatot ssít, vagy legjobb esetben is csak semleges álláspontot vall.¹

Olassorság uralkodó körei kétségtelenül tisztában voltak az olasz közvélemény ezen érzelmeinek és aggodalmának jogosságával, de – mivel hódító terveiket csak erősebb fasiszta szövetségeseikkel együttműködve látták megvalósíthatónak – úgy vélték, hogy – folytatva Szabó idézett levelét – "a tengelyre továbbra is szükség van, e nélkül az olasz követelések nem nyerhetnek kielégülést", és ezért "nyugtalanul hallják a német-ellenes kifakadásokat amelyek természetesen a németek fülébe jutnak".

Szabó egy másik, ugyancsak 21-i keltezésű levelében arról írt, hogy "az olaszok részére életbevágóan fontos megakadályozni az esetleges újabb német térhódítást Horvátországon át a Balkánra". Jellegetes fasiszta mentalitásra vall, hogy mindent nem Jugoszlávia függetlenségének megerősítésével akarták elérni, hanem Németország megelődésével a Jugoszlávia elleni fellépésben. Erről Szabó ezeket jelenti: "Ha a horvát amputációt a németek végeznék el csehszlovák mintára, akkor az olaszok a Duna-medencéből véglegesen kissorulnak és velünk elvesztették a területi kapcsolatokat, amelyek egy barátságos Jugoszlávián át még úgy ahogy fenntarthatók. Ezért újból szőnyegre került a horváth kérdés."²

A kérdés olasz elképzelés szerinti megoldása: "Ők úgy képselik, hogy a horvát kérdés rövidesen kiélesődik és Jugoszlávia magától ssétesik. Ekkor érkezne el a pillanat a beavatkozásra, de nem fegyveresen, hanem pénzzel, propagandával."³

A harcias magyar katonai attasé szerint jobb lett volna, ha az olaszok a kérdést katonai úton oldották volna meg, mert "így elkésnek és megint a németek aratnának".⁴ Levele végén Szabó kérte a "magyar katonai állásfoglalást", mert "es a dolog nekünk épp oly fontos, mint az olaszoknak".

Werth vezérkari főnök Szabó két levelét megküldte a külügyminiszternek és Szabónak a következő jellegetes választ: "Katonai szempontból természetsszerűen mindenkor kíváncs az, ha valamelyik nem teljesen baráti érzelmi ssomssédunk belső viszonyai folytán meggyengül. A jelenlegi viszonyok között azonban nem látom lehetőnek és célsszerűnek azt, hogy mi – a magyar katonai vezetés – Jugoszlávia belső bomlasztásához a valamikor használatban volt eszközökkel újból hosszjárulnánk, illetve azt megkisérelnénk. Az egész úgy tiszta politiku-

mot képes, s ezért a politikai vezetésünk állásfoglalását kell bevárnunk, s ahhoz alkalmazkodnunk.”⁵

Ami a "politikai vezetést" illeti, 1939. március 21-én Ciano a római magyar követtel folytatott "legbizalmasabb" beszélgetés során – "megfelekedve" a két évvel eselőtt kötött olasz–jugoszláv egyezményről – szintén felvetette Jugoszlávia feldarabolásának lehetőségét, és hogy a magyar kormány támogatását is megnyerje, kijelentette, hogy nagy súlyt helyezne "arra, hogy az osztoskodásnál megteremtsük a közös magyar–olasz határt".⁶

Jugoszlávia feldarabolása azonban egy időre lekerült a napirendről, mert a fasiszta hatalmakat más imperialista tervek kezdték foglalkoztatni. Hitler a Lengyelország elleni, Mussolini pedig az Albánia elleni agressziót készítette elő. A magyar kormány pedig eközben a Románia elleni támadás gondolatával foglalkozott.

1939 március 26-án Vinci olasz követ két terjedelmes jelentést küldött Rómába a Csákyval és Horthyval folytatott beszélgetéseiről. Ezekből kitűnt, hogy a magyar vezetés ekkor még elsősorban Kárpátalja "megemésztésével" volt elfoglalva, de ugyanakkor foglalkoztak már a Romániával szembeni területi követelések realizálásával. Horthy ezzel kapcsolatban kifejezte meggyőződését, hogy "Románia hasugságra és hamisságra alapozott állam, ugyanúgy, mint Csehszlovákia, és ugyanarra a sorsra jut majd". Csáky, tudva, hogy a tengelyhatalmak az adott pillanatban nem támogattak volna egy román-ellenes magyar akciót, diplomatikusanabb volt: arról biztosította az olasz követet, hogy Róma tájékoztatása nélkül nem tess semmit Románia ellen.⁷ Ugyanakkor ismertette azt a tervet, hogy a magyar hadsereg folytatja előrenyomulását, és megszállja Kelet-Szlovákia többségében rutének lakta részét is. Berlin ellenzése miatt azonban ez hamarosan lekerült a napirendről.⁸

Egy későbbi jelentésében Vinci annak tulajdonítja a március végi szlovákiai incidenseket, hogy Berlin "kettős játékot játszott" Budapesttel. Eleinte úgy tett, mintha nem érdekelné Szlovákia további sorsa, és hagyja, hogy "a magyarok azt csináljanak, amit akarnak". Később azonban megváltoztatta magatartását és megálljt parancsolt a magyaroknak. A követ ezt azzal magyarázza, hogy Berlin egyrészt "jelenleg nem akar komplikációt Közép-Európában", másrészt "nem kívánja Magyarország túlsótt megnövekedését és megerősödését".⁹

Azt, hogy a magyar kormány mennyire elkötelezte magát a két fasiszta hatalom mellett, mutatja az az apró tény is, hogy amikor a londoni magyar követ utasítást kért, hogy megjelenjen-e a londoni pályaudvaron Lengyelország – tehát egy Magyarországgal baráti kapcsolatban levő állam – külügyminiszterének érkezésekor, Csáky válasza ez volt: "A pályaudvaron, amennyiben a német és olasz nagykövetség nincs jelen, szíveskedjék nem megjelenni".¹⁰

Magyarország azonban nemcsak az ilyen apró kérdésekben alkalmazkodott a tengelyhatalmakhoz, hanem azok nagyszabású agresszív terveiben is.

Ismeretes, hogy Zogu albán király felesége magyar arisztokrata nő volt: mégis a magyar kormány készségesen támogatta Olaszország agresszióját a kis balkáni ország ellen. Ez a támogatás nemcsak morális és politikai, hanem katonai jel-

legű is volt. Abban a reményben, hogy az olasz–albán konfliktusba Jugoszlávia is belekeveredik, és akkor lehetőség nyílik déli területek szerszésére, a magyar kormány felajánlotta, hogy 6 hadosztályt mozgósít déli határán, és ezzel sakkban tartja Jugoszláviát.¹¹ Bár Albánia megszállásakor nem került sor a Jugoszlávia elleni háborúra, az olasz vezetők hálájukat fejesték ki a magyar támogatásért és megígérték "nem fogják elfelejteni" azt, "hogy a magyar kormány bátran kiállt Olaszország mellett".¹²

Jellemső, hogyan értékelte Albánia megszállását a római magyar követ: "Tagadhatatlan, hogy mi magyarok megilletődéssel látjuk egy hosszánk régi, de élő tradíciók által fűzött, rokonszenves, szabadság szerető kis nemzet önálló állami létének megszűntét, de ezzel szemben örülnünk kell a nagy olasz birodalom hatalmas gyarapodásának, mely éppen Európának ebben a szektorában közelebb hozhat bennünket is nemzeti aspirációink megvalósításához".¹³

A "nemzeti aspirációtól" elvakított magyar uralkodó osztály nem tudta, vagy nem akarta megérteni, hogy a fasiszta hódítók minden újabb agressziója közelebb hozza Magyarországot függetlenségének elvesztéséhez is.

1939 április 11-én a magyar kormány bejelentette kilépését a Népszövetségből. Csáky az olasz követtel folytatott beszélgetésében úgy kommentálta ezt a lépést, hogy assal "Magyarország egyértelműen kinyilvánította álláspontját".¹⁴

A magyar kormány egyre fokozta igazodását a fasiszta hatalmak agresszív politikájához. Ezt bizonyítja Roosevelt amerikai elnök azon javaslatának magyar fogadtatása, hogy Németország és Olaszország 10 évre garantálja 30 ország – közöttük Magyarország – területi sértetlenségét. Teleki miniszterelnök és Csáky külügyminiszter, akik ekkor hivatalos látogatáson éppen Rómában tartózkodtak, siettek biztosítani fasiszta patrónusaikat, hogy "Magyarország megnevezése teljesen a magyar kormány ingerenciája nélkül történt".¹⁵

Teleki Pál – miként közvetlen elődei is – első külföldi látogatását Rómába tette 1939 április 18–20 között, ezzel is demonstrálva a magyar–olasz kapcsolatoknak tulajdonított fontosságot.

Április 18-án, a Mussolini által adott vacsorán elmondott pohárköszöntőjében Teleki a Roosevelt-nyilatkozatra célozva kijelentette: "Híven a tengelypolitikához, amelyet Magyarország spontán magáévá tett, nem engedhetjük meg, hogy bármely más államhatalom ferde megvilágításba akarja helyezni nemzeti politikánkat."¹⁶ Tette ezt annak ellenére, hogy feltehetőleg tudta: a magyar "nemzeti politikának" és Magyarországnak szüksége lenne a Roosevelt által kért garanciára. Azt, hogy a magyar külpolitika irányítói ezzel tisztában voltak, bizonyítja Csákynek a Mussolinivel és Cianoval folytatott tárgyalásokról készített feljegyzése. Mindjárt a tárgyalások megkezdésekor Teleki és Csáky előadta: "Komoly politikuskokban megnyilvánul az az aggodalom, hogy a Német Birodalom dinamikus erejét, ha talán nem is közvetlenül, de közvetve, Magyarország is megsszenvedhetné. Sokan vannak, akik úgy vélik, hogy egy esetleges német–lengyel vagy német–román konfliktus kitörésekor a Birodalom nem sokba venné Magyarországot szuverenitását, ha egyes közlekedési vonalaira szüksége volna."¹⁷

Mussolini a rá jellemző szóvirágos demagógiával igyekezett megnyugtatni a magyar államférfiakat, kijelentve: "Ő föltétlen híve a tengelypolitikának és Németországot jó vagy rossz sorsában követni fogja, fegyveres konfliktus esetén az első pillanattól kezdve az utolsóig, mégis megállapítja, hogy minden Magyarország elleni nyílt német erőszak a tengelypolitikának a végét jelentené, annak minden diplomáciai konzekvenciájával. Az olasz nép – mondotta Mussolini – ismeretes okokból lenyelte Ausztria bekebelezését, megértette Csehszlovákia eltűnését, de semmi esetre sem tűrné, hogy Magyarország függetlenségén sérelem essék. Ő – Mussolini – nem hiszi, hogy a németek bármilyen lépésre is elragadhatnák magukat Magyarországgal szemben, de ha ilyesmi előfordulna, akkor számíthatunk Olaszország teljes támogatására."¹⁸ De hogy a szóáradatnak csak – a tengelypolitika iránti feltétlen hűségre vonatkozó – első félmondata volt realitás, bizonyítja Mussolini alig egy hónappal korábban tett kijelentése, miszerint Magyarország német bekebelezése esetén "sem reagálna"¹⁹ Berlin ellen, továbbá az alig egy hónappal később megkötött német–olasz katonai szövetség, amellyel Mussolini teljesen elkötelezte magát Hitler agresszív politikája mellett.

Az olasz–magyar tárgyalások során áttekintették az európai helyzetet. Magyar államférfiak előtt Mussolini először ismerte be nyíltan, "hogy bizonyos mérvben érdekszférákra osztották Berlinnel Közép-Európát, Kelet felé szabad kezet adtak a Német Birodalomnak, míg a Földközi-tengeren és az ahhoz kapcsolt részekben Olaszország gyakorol kizárólag befolyást."²⁰ Csáky naivan megkérdezte, hogy "vajon mi hová tartozunk", mire Mussolini sietett megnyugtatni, hogy "Magyarországon egyformán óhajtja Róma Berlinnel befolyását érvényesíteni". De, hogy ebben az "egyforma befolyásban" maga Csáky se nagyon bízhatott, ezt mutatja a feljegyzése végén tett azon következtetése, hogy a tengelyen belül erősen Németország javára billent erőviszonyok kiegyensúlyozása céljából szükség van olyan kis- és középállamok csatlakozására a tengelyhez, amelyek Olaszország pozícióját erősítenék.²¹

A tárgyalásokon fontos helyet foglaltak el a várható "világkonflakráció" kilátásai. Csáky azon kérdésére, hogy "miként gondolja Olaszország helyzetünket a háború esetén" Mussolini agresszívan kijelentette, hogy "Németországgal egyetértésben, ha kitör a háború, vagy annak kitörése elkerülhetetlennek látszik, a tengely fel fogja szólítani a dunai és Balkán-államokat, hogy azonnal nyilatkozzanak, vajon a háborúban a tengely ellen, vagy mellette akarnak-e állást foglalni. Hábosó, vagy pláne gyanús magatartást nem fognak tűnir. A fegyveres semlegességet is csak abban az esetben fogják elnézni, ha a tengelyállamok előtt nem egészen biztosnak látszó államok garanciát adnak."²² Látván azonban a magyar vezetők húzódozását a várható német–lengyel háborúban való részvételtől, Mussolini később már békésebb hírokat pengetett, és a fentiekkel ellentétben kijelentette: "Általában leginkább azt szeretnék a tengelyállamok, ha a dunai- és Balkán-államok a tengellyel szemben jóindulatú semlegességet tanúsítanának, a tengely és más nagyhatalmak között kitörő konfliktus esetén."²³

A tárgyalások során Csáky megígérte, hogy "Magyarország, mint a múltban, a jövőben is híven kitart tengelypolitikája mellett. Kétségtelen, hogy a magyar

tömegek szimpátiája inkább Róma felé igazodik – folytatta a magyar külügyminiszer –, de a kormány minden törekvése azon less, hogy egyforma jó viszonyt tartson fenn Rómával és Berlinnel, nehogy Berlinben félreértések keletkezzenek, és esáltal az olasz kormány is kellemetlen helyzetbe jusson.”

Mussolini kilátásba helyezte, hogy a fasiszta hatalmak katonai szövetségének létrejötte után sikerül ”minden félreértés lehetőségét elkerülve, Magyarországot és Jugoszláviát a tengelyhez is hozzákapcsolni, olyan értelemben, hogy Jugoszlávia és Magyarország is külön-külön kinyilatkozná, hogy a tengely által kiépített védelmi vonalhoz tartozik”. És bátorításul hozzáfűzte: ”Esáltal a magyar politikának egy másik célja is eléretnék, azaz Románia izolálása.”²⁴

Ciano naplójából kitűnik, hogy az olasz vezetők meglehetősen félvállról vetették a magyar vezetőkkel folytatott tárgyalásokat. A beszélgetésekről Ciano hol azt írja, hogy ”nem számítanak sokat”, hol azt, hogy ”többé-kevésbé haszontalanok”. A tárgyalások utolsó napjáról szóló bejegyzést Ciano megkönnyebbülten így kezdi: ”Délután van a harmadik és – hála istennek – utolsó tárgyalás a magyarokkal”.²⁵ E gunyoros megjegyzések egyrészt tükrözik a fasiszta politikusok jellemző, a gyengébb partner iránti lekezelő magatartását, másrészt azt, hogy a Hitlerrel szövetséget kötni készülő olasz vezetőknek ekkor már nem nagyon volt inyűkre a magyar vezetők megjegyzéseiben fellelhető Berlinnel kapcsolatos fenntartások.

2. A ”LENGYEL VÁLSÁG”

As 1939 tavassán Hitler által kiprovokált ”lengyel krízis”, amely világháborúval fenyegetett, igen nehéz helyzetbe hosta a magyar kormányt. Világos volt, hogy a német-lengyel háború esetén Hitler követelheti a német csapatok átvonulását Magyarország területén és a nemrég létrehozott magyar-lengyel határon át. E követelés kielégítése azonban nemcsak súlyos morális vereség lett volna a Horthy-Magyarország részére, amely baráti kapcsolatban állt Lengyelországgal, de – ami talán még fontosabb volt – azt is maga után vonhatta, hogy Anglia és Franciaország hadat üsen Magyarországnak. Esenkívül a magyar vezetők nem lehettek biztosak abban, hogy ha a német csapatok egyszer Magyarország területére lépnek, nem maradnak-e ott véglegesen.²⁶

A fenti megfontolások következtében a magyar kormány úgy határozott, hogy visszautasítja a német kormány esetleges átvonulási kérelmét, de a végleges döntés meghozatala előtt biztosítani akarta Olaszország támogatását.

Esért április 27-én – közvetlenül Ribbentrop római látogatása előtt – Csáky levelet írt Villaninak, amely az amúgyis ellentmondásos horthysta diplomácia egyik legellentmondásosabb dokumentuma. E levélben a magyar külügyminiszer utasította római követét, kérje meg Ciantot annak közlésére Ribbentroppal, hogy a várható német-lengyel háború esetén ”a tengely politikájához híven – bármily kínos szerep is es a lengyelekkel szemben élő népi szimpátiák tükrében – természetesen a Német Birodalom mellé állunk...”²⁷ Ugyanakkor azonban Csáky

kijelenti: "A fegyveres akcióban Lengyelország ellen sem közvetve, sem közvetlenül részt venni nem vagyunk hajlandók. A "közvetve" alatt azt a támadási formát értem, hogy minden olyan követelés, hogy német csapatok gyalog, vagy járművekkel, vagy vasúton Magyarország területén áthaladjanak Lengyelország megtámadására, vissza less utasítva. Ha németek erre erőszakot helyeznek kilátásba, kategórikusan ki fogom jelenteni, hogy fegyverre fegyverrel válaszolunk. Aki Magyarország területére engedélyünk nélkül betessi a lábát, azt ellenségnek tekintjük."²⁸ A levél esen első részének láttán azt gondolhatnánk, hogy a magyar külpolitika vonalvezetésében valamiféle fordulat állt be. A második rész azonban eloszlatja ez efféle illúziókat. Ebben Csáky kifejti: "Semlegesek azért nem maradhatunk, hanem a német mobilizációval egyidejűleg mi is elrendeljük az általános mozgósítást..." és "a mozgósított hadsereg nagyrészt Kárpátalján és a román határ közelében fog felvonulni, tekintettel arra, hogy a románok Lengyelország szövetségesei... Ha a román kormány erre tovább mozgósít – mert mozgósítást a mai napig is folytatja – akkor rövid határidőre felszólítjuk, hogy ssereljen el. Ha est nem teszi meg, ebből minden konsekvenciát levonunk."²⁹ Ahhoz pedig, hogy es a fenyegető "minden konsekvencia" a Románia elleni háborút jelentette – nem fér kétség. Tehát valójában itt nemcsak valami plátói lengyel barátságról, hanem arról volt szó, hogy a magyar uralkodó körök nem voltak érdekelték a Lengyelország elleni háborúban, és egyidejűleg a Lengyelországgal szövetséges Romániával szembeni követeléseiket akarták érvényesíteni, kihasználva a hitleri Németország agressziója által létrehozott kedvező körülményeket.

A Lengyelország elleni háborúban való részsvétel visszautasításának indoklására Csáky még ast is felhosta, hogy a népfelháborodás következtében "forradalom törne ki" Magyarországon; továbbá attól való jogos félelmét, hogy "a Német Birodalom az átvonulással lassan a kezébe vegyen nálunk mindent, úgy mint az Csehszlovákiában történt". A levél ellentmondásosságát tovább fokozta Csákynek ahhoz mellékelt feljegyzése "Magyarország külpolitikai helyzetéről és törekvéseiről". Annak ellenére, hogy a Villanihoz írt levelében őszintén megvallja félelmét az esetleges német megszállástól, mégis e levél mellékletében így fogalmazza meg a horthysta diplomácia krédóját: "Magyarországnak eltökélt szándéka, hogy a tengelyhatalmak politikai célkitűzéseinek a keretében valósítja meg nemzeti ideáljait. Megdönthetetlen alappillére és irányítója a magyar politikai elgondolásoknak a német–olass barátság. Ennek fenntartás és félreértések nélkül való megvalósításához szükséges, hogy úgy Berlinnek, mint Rómának egyforán élvesse teljes bizalmát. Magyarország tudatában van annak, hogy a hatékony politika előfeltétele, hogy teljesen megbizsanak benne, mindent elkövetett, hogy a két nagyhatalomnak korlátlan bizalmát megnyerje."³⁰

A német–olass katonai sersződés megkötésére készülő Ciano e "hűségnyilatkozat" ellenére sem fogadhatta valami kitörő örömmel Csákynek a német–lengyel konfliktussal kapcsolatos fenntartásait. Erre mutat Villani egy nappal későbbi lakonikus távirata, amely sserint Ciano "álláspontunkat már ismerte, ahhoz megjegyzést nem fűzött".³¹ Mussolini már kevésbé volt lakonikus a magyar katonai attaséval folytatott beszélgetése során. Száób László május 1-én kelt

jelentése szerint az olasz kormányfő kijelentette: "Ha a háború limitálva marad Németország és Lengyelország között, akkor a német átvonulásra való kívánság visszautasítandó lenne. Ebben az esetben Olaszország a tengely megtörésével is Magyarország mellett áll. Tehát semlegesség úgy Olasz-, mint Magyarország részéről."³² Ezután következett azonban a "de": "Amennyiben a háború nem maradna lokálisálva, a helyzet Magyarország szempontjából is megváltozik. Ugyanis ebben az esetben a tengelyhatalmak létéről vagy nemlétéről lesz szó. Ekkor következik az az eset, amikor a tengelyhatalmak a nyugati hatalmakkal szemben főleg védelemben lesznek, de minden erejükkel rávetik magukat azokra a keleti államokra, amelyek nem tartanak teljes odaadással a tengelyhatalmakkal. Ebben az esetben Magyarországnak helye a tengelyhatalmaknál van, és ebből kifolyólag arra kell törekednie, hogy a hadműveletek sikerét előmozdítsa, tehát a németeknek csapatátvonulásra való kérését, vagy kívánságait a közös ügy érdekében teljesítenie kellene."³³

De hogy a "tengely megtörését" Magyarország kedvéért Mussolini mennyire nem gondolta komolyan, ezt mutatja az alig három héttel később Hitlerhez írt emlékeztetője, amelyben a közelgő világháborúra vonatkozó elképzeléseit ismertetve az alábbiakat írta: "...A háború első óráitól kezdve uralkodó helyzetre kell szert tenni a Duna és a Balkán térségben... Ebben a játékban mi két támogató gyalogosra számíthatunk: Magyarországra és Bulgáriára".³⁴

Ebben az időben – miután Hitler felmondta az 1934-es német–lengyel szerződést és a német–angol flotta-egyesményt, továbbá küszöbön állt a német–olasz katonai szövetség megkötése – a Mussolini által felvetett két lehetőség közül egyre inkább a második, azaz a világháború kitörése látszott valószínűnek.

Teleki és Csáky április 29-i berlini tárgyalásain a németek nem vetették fel az átvonulás kérdését, ezért Csáky táviratban utasította Villanit: kérje meg Cianot, hogy Ribbentrop előtt ne említse az április 27-i levelében közölteket.³⁵

Teleki és Csáky az ottani olasz nagykövet révén már Berlinből tájékoztatta Rómát a tárgyalásokról. Attolico jelentése szerint Hitler megnyugtatta a magyar vezetőköt, hogy a "danzigi kérdés" megoldásával akár egy-két évet is várhat, mert "az idő Németország javára dolgozik". "Ezért – modotta Teleki – sokkal nyugodtabban távozzunk Berlinből, mint ahogy ideérkeztünk, Magyarország nem kívánja a háborút, mivel, – eltekintve más megfontolásoktól – egy vereség esetén megsemmisülne, a győzelem esetén viszont egy túlságosan erős Németországgal találna magát szemben, amely nagyon, sőt rendkívülien veszélyes lenne."³⁶

Ugyanezen a napon Garigoli, a budapesti olasz katonai attasé az jelentette Rómába, hogy Ujssázy eszredes, a katonai hírszerzés főnöke kijelentette neki: "A jelenlegi helyzet meglehetősen elhidegítette a meleg lengyel–magyar barátságot, mivel Magyarország – létssükségleténél fogva – minden eddiginél jobban kapcsolódik a tengelyhatalmakhoz, az eljövendő események a két országot teljesen ellentétes táborba tassithatják."³⁷ Összinté, katonás beszéd: a tengelyhatalmak barátságáért és a várt jutalom reményében Magyarország uralkodó körei ekkor már készek voltak feladni a korábban oly sokat hangosztatott tradicionális lengyel-barátságukat.

3. AZ "ACÉLPAKTUM"

As olasz minisztertanács április végén Rómában megtartott ülésén megvissgálták as olasz hadsereg helyzetét. Ciano naplója sserint kitűnt, hogy a hadiraktárak üresek, a tüzérség ósdi fegyverekkel van ellátva, hiányosnak a modern légvédelmi és tank-elhárító fegyverek, stb. As abesszíni, a spanyolországi és as albániai kalandok meglehetősen kimerítették as olasz gazdaságot és a hadsereget is. Mindezek alapján Ciano as olasz katonai hatalomról a saját propaganda apparátusa által terjesztett híreszteléseket "blöffnek, tragikus blöffnek" minősíti.³⁸

Ennek ellenére as albániai kaland sikerétől elvakított Mussolini újabb balkáni kalandokra készüldött: Görögország megszállására, Jugoszlávia feldarabolására és Horvátország vasallus államá alakítására.³⁹

A hódító tervek és Olaszország gazdasági-katonai gyengesége közötti ellentmondás Mussolinit a hitleri Németországgal való szövetség megerősítése felé irányította.

Nincs arról adat, hogy Ribbentrop május eleji római látogatása során konkrétan felmerült-e a Magyarországon való átvonulás kérdése, de ha fel is merült, másodrendű szerepet játszhatott a fő kérdés, a német-olasz barátsági és szövetségi szersződés megkötése mellett. A két külügyminiszter és szakértők akkor szövegezték meg a két héttel később, május 22-én – Ciano berlini látogatása során – aláírt és általuk "acélpaktumnak" /patto d'acciaio, Stahlpakt/ nevezett szersződést. A "világnészetük belső rokonsága és érdekeik széles körű összetartozása révén" szorosan egymáshoz kötött két fasiszta hatalom kimondta, hogy a szersződés célja nem a két ország védelme, hanem as, hogy "a jövőben is egymás oldalán és egyesült erővel fognak fellépni életterük biztosítása és a béke fenntartása érdekében".⁴⁰ A fűgefalevélként odabigyeesztett, és as "életter biztosításával" gyökeresen ellenkező "béke" szó senkit sem téveszthetett meg abban a tekintetben, hogy a két fasiszta agresszor valójában a béke ellen, a világ újrafelosztása érdekében szövetkezett. E téren a két hatalom között mindössze annyi nézeteltérés volt, hogy míg Hitler már akkor késsen állt a világháború kirobbantására, Mussolini est – Olaszország nem kielégítő felkészültsége miatt – csak 1943-ra tervezte, mint erről 1939. május 30-i Hitlerhez írt emlékirata tanuskodik.⁴¹

A szersződés agresszív jellegét bizonyítja, hogy a katonai együttműködésről szóló III. cikkely mindenféle "háborús bonyodalmak" esetén kötelezi a másik felet, hogy teljes katonai erejével a háborúskodó fél oldalára álljon, tehát nemcsak a védelmi jellegű katonai szövetségekben szereplő, "nem provokált háborúk esetén".

As a tény, hogy a fasiszta olasz kormány aláírta est as agresszív paktumot, egyáltalán nem jelentette ast, hogy as olasz nép megszűnt "helyteleníteni a katonai szövetség gondolatát" a fasiszta Németországgal, amit alig félévvel korábban Mussolini is kénytelen volt elismerni, amikor Ribbentrop először javasolta neki egy ilyen szersződés aláírását.⁴² A paktum aláírása mindössze ast bizonyítja, hogy a fasiszta Olaszország ekkor már csaknem teljesen alárendelte magát erősebb német szövetségének, amelynek segítségével akarta elérni "életterének biztosítását".

A magyar kormány üdvözölte a német–olasz katonai paktum aláírását, mert abban saját revisiók céljai megvalósításának lehetőségét látta. Ugyanakkor azonban aggodalommal töltötte el a szerződés VI., a "baráti államokra" vonatkozó cikkelye.⁴³ Ezért Csáky május 24-i táviratában utasította Villanit, tudja meg, hogy ez "a baráti hatalmaknak érdekszférákba való osztását jelenti-e, amire a külföldi sajtó már célzást is tett".⁴⁴ Ciano külügyminiszter azt válaszolta Villaninak, hogy a VI. paragrafus "nem jelenti azt, hogy a tengellyel baráti viszonyban élő államok Berlinben érdekszférákra osztattak volna: tudvalevőleg Olaszország nem hajlandó a Közép- és Kelet-Európában kiépített pozícióit feladni".⁴⁵ Úgy látszik Csáky és Ciano is elfeledkezett az alig egy hónappal korábban Rómában folytatott tárgyalásaikról, amikor Mussolini – amint már korábban említettük – elmondta, "hogy bizonyos mérvben érdekszférákra osztották Berlinnel Közép-Európát".⁴⁶

1939 nyarán a nemzetközi helyzet a végsőkéig kiéleződött. Magyarország a Népszövetségből való kilépése és a környező államokkal való kapcsolatának további romlása miatt – a tengelyhatalmakon kívül – külpolitikailag szinte teljesen elszigetelődött. Ezért a magyar kormány megfontolás tárgyává tette Cincar-Markovič jugoszláv külügyminiszter májusi római megbeszélései során elhangzott javaslatát, hogy Jugoszlávia, Románia, Bulgária és Magyarország alakítson egy semleges blokkot. Jellemző, hogyan reagált erre a javaslatra az olasz diplomácia, amelynek álláspontjától a magyar kormány a sajátját is függővé tette. A javaslat elhangzásakor, május 16-án, Villani azt jelentette Rómából, hogy "Ciano grófnak a gondolat tetszik, de a megvalósítás érdekében kezdeményező lépést nem tesz".⁴⁷

Es érthető is, hiszen – mint már korábban rámutattunk – Olaszországnak érdekében állt a tengely egyre inkább Németország felé billenő erőkarjának kiegyensúlyozása céljából maga mögött felsorakoztatni Közép- és Délkelet-Európa államait. A javaslat lényegében a Róma által korábban dédelgetett "horizontális tengely" gondolatának felújítását jelentette, azzal a különbséggel, hogy a német agresszió következő áldozatául kiszemelt Lengyelország helyére Bulgária lépett volna. Mégis Ciano tartózkodására az adhatott okot, hogy tartott német szövetségesének a javaslattal kapcsolatos ellenállásától. És hogy e két ellentétes eredőjű megfontolás közül az utóbbi volt az erősebb, azt bizonyítja Ciano alig másfél hónappal később e kérdéssel kapcsolatban kifejtett álláspontja, amelyről Villani július 6-i számjeltáviratában a következőket jelentette: "A négy keleti állam blokkja Ciano gróf szerint nem valósítható meg, mert Gafencu alatt Románia átment az ellentáborba. Vele szemben ridegen tartózkodó álláspontra kellene szorítnia helyezkedni. *Nem* tanácsolja most már azt sem, hogy Jugoszláviával keressük a megegyezést".⁴⁸ Természetesen Ciano álláspontja ilyen nagyarányú megváltozásának oka valójában nem Gafencu román külügyminiszter volt (aki egyébként a javaslat elhangzásakor is e posztot töltötte be) és nem is Jugoszlávia megbízhatatlansága, mint ahogy azt Ciano egyidejűleg fejtegette. A valódi ok a hitleri Németország ellensége volt, amellyel időközben Olaszország katonai szövetségre lépett.

A háború kirobbantására készülő Németország gyanakvással figyelte olasz és magyar szövetségesének minden másirányú diplomáciai orientációját. Ezt bizonyította a "török közvetítéssel" kapcsolatos közjáték, amely 1939 júniusában a három ország diplomatáit foglalkoztatta.

Június 15-én a berlini olasz nagykövet, Attolico azt jelentette Cianonak, hogy Berlinben olyan hírek terjedtek el, miszerint "Magyarország a napokban Törökországhoz fordult, hogy jószolgálatait kérje a Romániával fennálló vitájának lebonyolításában". Attolico közölte azt is, hogy ezt Berlin nem jó szemmel nézi, mert "minden, ami Törökország felértékeléséhez vezet a balkáni kérdésekben, teljeséggel ellentétes a tengelyhatalmak érdekeivel".⁴⁹ Öt nappal később Attolico két újjalbadetette Berlin "vadjait":

"1. Magyarország állítólag Angliához fordult, hogy tudomására hozza: a Romániának adott angol garancia kényelmetlen helyzetet teremt számára, mert Romániát arra bátorítja, hogy ellenálljon minden és bármiféle magyar követelésnek.

2. Magyarország állítólag Törökországhoz fordult az Oroszországgal való kapcsolatainak normalizálása érdekében."

Attolico jelentéséből kitűnik, hogy Berlint különösen a magyar-szovjet viszony normalizálásának eshetősége nyugtalanította "mint jele, ha nem is a magyar politika új tendenciáinak, de legalábbis annak az értékelésnek, amelyet Magyarország levon saját politikája szempontjából, a nevezetes angol garanciák következtében kialakult új európai helyzetről".⁵⁰ Azaz a hitleri diplomácia attól tartott, hogy Magyarország a Romániának nyújtott angol garancia parirozása céljából akarja normalizálni kapcsolatait Hitler perspektivikus fő ellenségével, a Szovjetunióval.

Ciano június 21-én továbbította a fenti értesítéseket budapesti követének, azaz az utasítással, hogy "amennyiben azok megalapozottnak bizonyulnak, fejezze ki az olasz kormány meglepetését a magyar kormány által az ankarai kormány felé tett kezdeményezéssel kapcsolatban".⁵¹ Az olasz külügyminiszter tehát sietett azonosulni a berlini rosszalással.

Vinci követ ezután kétszer is beszélt Csákyval, akit "fájdalommal töltött el" az olaszok bizalmatlansága, és kifejezte gyanúját, hogy "ennek forrása Berlin". A magyar külügyminiszter biztosította az olasz követet arról, hogy "soha nem volt szándékában közvetítéssel megbízni a török kormányt, mert jól ismeri Törökország viszonyát a tengelyhatalmakhoz". Az angol kormány felé tett kezdeményezést Csáky így magyarázta: el akarta kerülni, hogy Anglia garanciákat nyújtson Romániának határai biztosítására.⁵²

A legsúlyosabb vád alól azonban – az időközben szabadságra hazautazó Vinci helyett – Formentini ideiglenes ügyvivő tisztázta a magyar kormányt, amikor július 1-i jelentésében közölte: "Ami Magyarországnak azt a kérését illeti Törökországhoz, hogy közvetítsen a Szovjetunióval való kapcsolatainak normalizálása érdekében, erről nem szimatoltam meg semmit".⁵³

Ezután a magyar diplomácia még néhány kísérletet tett, hogy a várható háború előtt tisztázza kapcsolatait a tengelyhatalmakkal. Így július 5-én Csáky utasította Villanit, hogy az olasz-német katonai szerződés konzultációs szakaszára hivatkozva kérje meg Ciano, "hogy, ha a fent hivatkozott szerződés ér-

telmében olyan tárgyalásokra kerülne sor, amelyekből Olaszország joggal arra következtet, hogy a háború küszöbön áll, a megbéssélések során tisztássa Magyarország helyzetét is, annak kezdeti semlegessége szempontjából”.⁵⁴ Csáky a semlegességre irányuló törekvést ugyanebben a levélben a következő szavakkal magyarásta: „Véleményem szerint ugyanis feltétlenül kívánatos, hogy mindaddig, amíg Jugoszlávia és Románia magatartása minden kétséget kizáró módon el nem dől, Magyarország semleges maradjon egyrészt eme államok ellensúlyozása, másrészt eme államok állandó fenyegetése céljából.”⁵⁵ (Kiemelés tőlem – R.Gy.)

Ciano csak két héttel később fogadta Villanit és a levélre az alábbi választ adta: „Jelenleg nem folynak Berlin és Róma között olyan tárgyalások, amelyekből azt lehetne következtetni, hogy háborúra kerülne sor, amit én különben sem tartok valószínűnek. Ha konfliktus volna kilátásban, arról mi a magyar kormányt természetesen eleve értesítenék, már azért is, mert a mi érdekünk, hogy maguk felkészüljenek. Assal egyetértek, hogy Magyarország Csáky gróf levelében foglalt okoknál fogva kezdetben semleges maradjon. Es volt az elgondolás tavaly ősszel is. A tisztázás iránti kívánságot magamévá tesse.”⁵⁶

Mindenesetre az, hogy Ciano 40 nappal a háború kitörése előtt még nem tartotta valószínűnek azt – nem túl jól tájékozottságra vall. Az, hogy Ciano nem tudott az ekkor már régen késsenálló Lengyelország elleni „Fall Weiss” támadási tervről, azt bizonyítja, hogy a német–olasz katonai szerszódás konzultációs szakasza nem túlságosan jól működött.

A magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok újabb elhidegülésre adhatott okot az, hogy az „acélpaktum” megkötése után az olasz külpolitika irányítói már nem támogatták a magyar kormány „renitens” magatartását a várható német–lengyel konfliktus esetén.

Budapest habosó magatartását mutatta a magyar külügyminiszter július 13-i valamennyi magyar követ „szavainak irányítására” elküldött azon távirata, amely szerint az európai háborús konfliktus esetén „a magyar kormány kezei semmilyen irányban nincsenek megkötve” és ezért „a körülmények mérlegelése mellett teljesen szabadon határozhat magatartásáról”.⁵⁷ Csáky azonban a vártnál előbb „mérlegelte a körülményeket” és már két nappal később a következő, az említett táviratot gyakorlatilag semmissé tevő kiegészítést küldte el: „félreértések elkerülése végett szíveskedjék törhetetlen ragasszkodásunkat a tengelyhatalmakhoz hangsúlyosni”.⁵⁸ Tehát a „függetlenségi kinyilatkozás” visszájára sült el: nyílt bevallása lett annak, hogy a magyar kormány cselekvési „szabadságát” a tengely rendkívül szűkre szabott keretei határozták meg.

4. TELEKI JÚLIUS 24-I LEVELEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A német–olasz katonai paktum aláírása után eltelt két hónap fentebb vázolt eseményei azt bizonyították, hogy az „acélpaktum” aláírása után Olaszország teljességgel az erősebb fasiszta szövetségesehez igazította politikáját, és ezért a

magyar–olasz együttműködésnek az a csekély és kizárólag defensív német–ellenes jellege is megszűnt, amely az 1939-es év első felében meg-megnyilvánult. Mindezt fényesen illusztrálta Teleki Pál Hitlerhez és Mussolinihez intézett július 24-i két-két azonos szövegű levelének olasz és német fogadtatása.

Teleki az első levelében kijelentette, hogy "a Berlin–Róma tengely erkölcsi és anyagi erejébe vetett mélységes hittől vezéreltetve,...egy általános konfliktus esetén Magyarország a maga politikáját a tengely politikájával fogja összhangba hozni", és azonban "semmi esetre sem ejthet csorbát szuverénitásunkon". Ezért Teleki kérte, hogy a német–olasz vegyesbizottság (amelyet az "acélpaktum" hozott létre a katonai politika koordinálása céljából) a maga állományából mielőbb jelöljön ki egy olyan szervet, amellyel hármásban megtárgyalhatjuk mindazon problémákat, amelyek a három hatalom legszorosabb együttműködéséből adódhatnak." Második levelében a magyar miniszterelnök első levele "minden hamis értelmezésének megelőzésére" kijelenti, hogy "Magyarország, amennyiben az adott körülményekben nem áll be komoly változás, erkölcsi megfontolásokból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveleteket kezdjen Lengyelország ellen."⁵⁹

Villani még asnap átadta Ciano-nak a Mussolinihez írt leveleket, és számjeltáviratában azt jelentette, hogy az olasz külügyminiszter azok "tartalmát örömmel vette tudomásul és még ma bemutatja Mussolininek. Gondoskodni fog, hogy Páriani a magyar vezérkari főnökkel a megbeszéléseket a hadgyakorlatok alkalmával felvegye. Vegyes bizottságba való bekapcsolódást is igen szívesen látja: meg kell várni mi lesz a német álláspont, bár meg van győződve, hogy azonos lesz az olasszal."⁶⁰ Ciano július 24-i naplóbejegyzése nem látszik igazolni a magyar követ optimista táviratát. Ciano nem tesz említést sem az olasz, sem a várható német egyetértésről a levelekkel kapcsolatban. Ehelyett írja: "Az a sanda gyanúm, hogy az első levelet azért írták, hogy a másodikat elfogadhatóvá tegyék." Ciano naplójában említést tesz arról is, hogy a magyar követ ismét felvetette D'Aosta olasz herceg magyar királlyá választásának lehetőségét.⁶¹ Ennek a magyar uralkodó körök olasz-barát része által dédelgetett tervnek megemlést Ciano előtt viszont Villani nem tartotta jelentésre érdemesnek a találkozásukról szóló táviratában.

Akár kilátásba helyezte Ciano a német egyetértést Teleki leveleivel, akár nem, hamarosan kiderült, hogy erről szó sem lehet. Ciano már a következő napi naplóbejegyzésében azt írja, hogy Attolico közlése szerint a német kormány fel van háborodva Teleki levelei miatt és az azokban kösölteket "aljas döntésnek" tartja.⁶²

A magyar követ távirati jelentése szerint a következő napon Ciano német sugalmazásra már azt kösölte, hogy a "miniszterelnök leveleinek figyelmesebb olvasása után az első benyomása megváltozott", mert a "második levél az elsőnek az értékét lényegesen lessállítja, mivel jelenleg a konflagráció, amennyiben általában előállna, lengyel vonatkozásban jelentkezik elsősorban". Esután kösölte, hogy a "végleges választ a levelekre még függőben tartja".⁶³ Világos azonban, hogy Ciano véleményének ez a megkeményedését nem a "figyelmesebb olvasás", hanem a német kormány felháborodása okozta. Ciano naplója szerint Villani a levelekért a felelősséget Csákyra hárította, akiről a magyar követtel együtt Ciano is "lesújtó véleményt" alkotott.⁶⁴

Esután a Teleki leveleire adandó válaszról a német és olasz külügyminiszter között megbeszélések folytak a berlini olasz nagykövet közvetítésével. Ribbentrop két lehetőséget vetett fel: az első egy azonnali válasz Hitler nevében Horthyhoz, a második a válasz elhalasztása Ribbentrop és Csáky tervezett személyes találkozásáig. Végülis Ciano javaslatára a második megoldást fogadták el.⁶⁵

Július 27-én Csáky, mintegy a magyar kormány "bizonyítványát (Teleki leveleit) magyarásandó", azonos megszövegezésű táviratot küldött berlini és római követének "tájékoztatására és szavainak irányítására". E magyarázkodó távirat szerint "a magyar kormány elhatározott célja, hogy tengelybarátságát minden kétséget kizáró módon kézzelfoghatóan bizonyítsa", de amennyiben a lengyel kormány politikájában nem történik döntő változás "háborús cselekményt Lengyelország ellen nem fogunk elkövetni". A távirat végén Csáky arról panaszkodott, hogy "teljes sötétben tapogatódzunk a tengelynek politikai elgondolásait illetőleg" és ezt "kivántuk a hármass tanácskozások felvételével megszüntetni".⁶⁶

Érdemes megemlíteni, hogy a berlini követnek küldött táviratot Csáky még a következőkkel egészítette ki: "Tájékoztatásul közlöm, hogy az olasz kormány hasonló lépésünket legnagyobb megértéssel fogadta, sőt örömmel méltányolva az őszinteséget, amellyel felvetettük a pillanatnyi helyzetben egy részünkről kiinduló lengyel-ellenes akció immorálisságát."⁶⁷ Ez azonban nem felelt meg a valóságnak, mert – mint láthattuk – az olasz kormány álláspontját ekkor már teljesen a német kormányéhoz igazította. Ezért Csáky ezzel a manőverrel nem érthette el célját Ribbentropnál, aki a Teleki levelek ügyében kapcsolatban állt Cianoval.

Az olaszoknak a Teleki-levelekkel kapcsolatos ambivalens magatartására jellemző, hogy míg Mussolini a Telekihez intézett július 31-i táviratában a "legőszintébb háláját" fejezte ki a levelekért, addig Attolico augusztus 5-én már visszamenőleg is tagadta a levelekkel való olasz egyetértést, biztosítva Weizsäcker német külügyi államtitkárt arról, hogy a levelek "rossz benyomást keltettek Rómában", és a magyarok minden ezzel ellentétes állítása "merő kitalálás".⁶⁸ A levelek sorsa végülis Csáky németországi tárgyalásai során pecsételődött meg.

5. CSÁKY BERCHTESGADENI ÉS RÓMAI LÁTOGATÁSA

Hitler "kibéktése" céljából Csáky augusztus 8-án Berchtesgadenbe utazott. Elutazása előtt Csáky tájékoztatta Vinci követet németországi látogatásának céljáról. A követ jelentése szerint a magyar külügyminiszter meg akarja ismerni a Teleki-levelekkel kapcsolatos német álláspontot, és "pontosítani kívánja Magyarország helyzetét az olasz–német szövetségben, kérve bevételét a kölcsönös konzultációk közös bizottságaiba". Csáky kifejtette, hogy "ismételten nyilatkozatot kell majd tennie a Németország iránti barátságról", és ezt annak tulajdonította, hogy "erős visszaesés volt a magyarok érzelmeiben a Birodalom irányában, és erről a németek különböző forrásokból értesültek". Panaszkodott Erdmannsdorff budapesti német követre, aki "azt jelentette Berlinnek, hogy a magyarok nyolcvan százaléka ellenséges Németország iránt". A beszélgetés végén Csáky kijelentette

Vincinek, hogy "sok szempontból nem lehet elégedett a német állásfoglalással, és ezért akart tisztázni Ribbentroppal különböző kérdéseket".⁶⁹

Nos, Csákynek a német vezetőkkel folytatott megbeszélései során elsősorban azt sikerült "tisztázni", hogy a németek nem tűnnek semmiféle renitens magatartást a magyar kormány részéről. Hitler Ribbentrop jelenlétében szemrehányásokkal illette Csákyt és a magyar kormányt Teleki levelei miatt. Csáky meghátrált és még a megbeszélések során kérte, hogy a miniszterelnök leveleit tekintsék meg nem írottak, majd – útban hazafelé – Bécsből táviratilag utasította berlini és római követét, hogy a magyar kormány ezirányú kérését írásban is közölje Hitlerrel, illetve Mussolinivel.⁷⁰

Így végsődőtt a magyar kormány azon kísérlete, hogy érvényt szerezzen "szuverenitásának" és "nemzeti céljainak".

1939 augusztusában az események rendkívüli gyorsasággal követték egymást. A tempót akkor már teljesen Hitler diktálta, aki végleg elhatározta, hogy a Lengyelország elleni sajtókampányok és terrorakciók segítségével kiprovokálja a háborút. A háborúra még felkészületlen olasz és magyar kormány gyenge kísérletei már nem tudták feltartóztatni Hitlert. Csáky augusztus 8-i látogatása után néhány nappal Ciano is Ribbentrophoz utazott.

Cianonak a Hitlerrel és Ribbentroppal augusztus 11–13. között Salzburghban folytatott tárgyalásairól készített feljegyzéséből kiderül, hogy az olasz külügyminiszter hiába hivatkozott a Mussolini és Hitler között alig néhány hónappal korábban született megállapodásra, miszerint a háborút csak 2-3 év múlva kezdik el. Hitler "megerősítette azt a szándékát, hogy hamarosan cselekszik Lengyelország ellen", de azzal próbálta megnyugtatni Ciano, hogy a Lengyelország elleni háború "nem fog általános konfliktust kiprovokálni", és így "nem kell majd a fennálló kötelezettségeknek megfelelő segítséget kérnie Olaszországtól".⁷¹ A fennálló kötelezettségekre", vagyis az "acélpaktumra" való hivatkozás azonban arra mutat, hogy Hitler nem zárta ki a konfliktus általánossá válását és Olaszország bevonásának eshetőségét sem.

Hitler a Cianoval folytatott második megbeszélése során lakonikusan közölte, hogy a Lengyelország elleni háború kezdetének végső időpontja: augusztus vége.⁷²

Cianonak a német vezetőkkel folytatott tárgyalásain kevés szó esett Magyarországról. Feljegyzései szerint Hitler és Ribbentrop is azt mondta, hogy Magyarország feladata lesz, hogy Bulgáriával együtt "semlegesítse Románia egyébként is nagyon bizonytalan ellenségességét".⁷³ Amint a későbbiekben arról még szó lesz, a magyar kormány készen állt e feladat teljesítésére, sőt "túlteljesítésére" is.

Nagy László római ügyvivő augusztus 17-i távirati jelentése szerint Ciano "mérséklőleg, sőt fékezőleg igyekezett hatni Hitlerre", de hogy ez nem nagyon sikerülhetett neki, azt mutatja az ügyvivő ugyanazon nap elküldött másik távirata, amely szerint Németország "kénytelen a danzigi kérdést a legrövidebb időn belül liquidálni", és "el van szánva, hogy követeléseinek bármily eszközökkel is érvényt szerez".⁷⁴

Mivel a Teleki-levelek következtében a magyar–német viszony meglehetősen elhidegült, Csáky augusztus 18-án hirtelen Rómába utasott, hogy olasz kollégájától tudjon meg valamit a fasiszta szövetségesek terveiről.

Csáky római látogatásának váratlanságára utal az, hogy Ciano egy nappal korábban még abban állapodott meg Villanival, hogy Csáky csak augusztus 25–28-a között látogat Rómába.⁷⁵

Ciano naplója így tudósít erről a látogatásról: "Délután hirtelen megérkesik Csáky gróf. Mint mindig, savaros, pontatlan és ellentmondásos. Kifejti elképzeléseit a tengellyel gyorsan megkötendő szövetségi szerződést illetően. Reméli, hogy flymódon megmentheti Magyarországot a német ivásiótól. Én lebesélem őt erről, elsősorban azért, mert ebben egy új köteléket látok kötünk és Németország kötött. A Duce is nagyon tartózkodó. Csákynek nincsenek határozott elképzelései a helysetről. Még mindig egy német blöff lehetőségére gondol (feltehetően a Lengyelország elleni támadást illetően – R. Gy.). Azt mondja, hogy a magyar nép 95 %-a gyűlöli a németeket. Maga a kormányzó, amikor róluk beszél "útonállóknak és bohócoknak" nevezi őket, és Horthy felesége kijelentette, hogy ő maga is fegyvert fogna, ha németek elleni harcról lenne szó."⁷⁶

Csáky szavai ismételtelen demonstrálják a horthysta külpolitika kétértelműségét: a magyar vezetők felismerték a német veszélyt, de ezt úgy próbálták kivédeni, hogy felajánlják szövetségüket a tengelyhatalmaknak!

Csáky az olasz támogatás növelése érdekében hivatalosan először vetette fel Ciano előtt Aosta hercegének magyar királlyá koronázását, amelyet szerinte Horthy is támogatna, de "a lehetséges német vétó akadályt képezhet".⁷⁷

Csáky és Ciano a háború kitörése előtti utolsó megbeszéléséről Ciano fenti naplóbejegyzésein kívül nem maradt hivatalos olasz vagy magyar feljegyzés. Ezért tarthat érdeklődésre számot Mackensen római német nagykövet jelentése, akit Ciano így informált a magyar külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseiről: "... A lényeges az, hogy Csáky változatlanul és fenntartás nélkül hitet tett a tengely mellett, bár hosszan fejtegette az európai helyzet láttán őt eltöltő súlyos aggodalmait. Látogatásának célja bizonyára mindenek előtt az volt, hogy tájékozódjék a helysetről és az olasz felfogásról, amellet azonban valószínűleg azt is meg akarta állapítani, hogyan hatott itt az ismert, később visszavont Teleki-levelek közzététele. Ezen túlmenően Ciano Csáky kijelentéseiből az a benyomása, hogy Csáky a birodalmi külügyminiszter úrral folytatott beszélgetésében bizonyos tartózkodást tapasztalt, és most az volt a célja, hogy a helysetről és a szándékokról is többet halljon. Csáky a beszélgetés során tapogatózva arról is beszélt, hogy szerinte még mindig vannak bizonyos lehetőségek a békés megoldásra. Ciano azt felelte neki, hogy benyomása szerint a Führernek az a döntése, hogy cselekedni fog, immáron megmásíthatatlan."⁷⁸

Ciano tehát elhallgatta a németek elől Csáky német-ellenes kijelentéseit.

6. RÓMA ÉS BUDAPEST A HÁBORÚN KIVÜL MARAD

Ami a háborúval kapcsolatos olasz álláspontot illeti, Mussolini augusztus 26-i telefonüzenetében közölte Hitlerrel, hogy miután "Németország nem tudta kitölteni a nagy hiányokat, amelyeket az etiópiai és spanyolországi háború okoztak az olasz fegyverekben,... legalábbis a konfliktus első időszakában az Ön által javasolt álláspontra helyezkedem: azaz maximálisan mozgásképtelenné teszem francia-brit haderőket, mint ahogy ez már folyamatban van, és ugyanakkor a lehetséges legnagyobb mértékben meggyorsítom a katonai felkészülést".

Üzenetében Mussolini sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy "az akció pillanatában nem nyújthatja pozitív szolidaritását" és kérte Hitler megértését. Végezetül Mussolini – hangsúlyozva, hogy ezt nem "a lelkiületéből teljesen idegen pecifizmusból teszi" – még egy kísérletet tett arra, hogy a német diktátort olyan "politikai megoldásra" ösztönözzé, amely "teljes erkölcsi és materiális elégtételt szolgáltatna Németországnak".⁷⁹

Távíratiban válaszában Hitler megértését fejezte ki Mussolini álláspontját illetően, de kérte, hogy azt legalább a háború kitöréséig ne hozzák nyilvánosságra. Kérte továbbá, hogy Olaszország katonai intézkedéseivel kösse le a francia és angol erők egy részét, és az olasz sajtó álljon ki Németország mellett.

Hitler annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy egy világháború esetén a "kelet lesz a döntő". Távíratában kérte olasz ipari és mezőgazdasági munkások Németországba küldését, azzal biztatva Mussolinit, hogy "ha később, az események menete következtében Olaszország számára lehetővé válik, vagy arra kényszerül, hogy bekapcsolódjon a háborúba, akkor a Birodalom még jobban megerősödött autarchikus bázisa az Ön számára is rendkívül fontos lesz".⁸⁰

Hitler tehát kénytelen-kelletlen tudomásul vette, hogy Olaszország egyelőre nem kíván belépni a háborúba, de még ekkor Mussolini tudtára adta: számít sokoldalú segítségére. Hitler nem látta szükségét annak, hogy válaszában kitérjen Mussolininek a békés megoldásra irányuló javaslatára. Külügyminisztere Ribbentrop azonban közölte Attolico berlini olasz nagykövettel, hogy erre "nincs remény".⁸¹

A 2. világháborút megelőző napokban a magyar kormány Romániával kapcsolatos terveit igyekezett megvalósítani. Csáky római látogatása során átadott Cianonak egy térképet, Erdély javasolt felosztásáról Magyarország és Románia között. Jellemző a térképhez fűzött magyarázat alábbi része: "A Székelyföld keleti határvonala a legfontosabb határ nemcsak Magyarország, de Európa számára is. Ide tartozik a Kárpátok legkeletibb kiszögélése, az a bástya, amely ellenőrzi az Oroszországból a Balkán felé vezető szűk szakadékot és utat".⁸² A magyar kormány azzal magyarázta területi követeléseinek szükségességét, hogy Romániánál jobban megtudja védeni Európát a "szovjet veszedelemtől".

A magyar kormány arra számítva, hogy sem a háború által lekötött nyugati hatalmak, sem Németország nem fog Románia védelmére kelni, teljesíthetetlen "kisebbségvédelmi követelésekkel" igyekezett a konfliktust kirobbantani.

Magyarország Romániával kapcsolatos terveiről szólva a budapesti olasz követ ezeket jelentett augusztus 24-én Rómába: "Magyarországon nagy reményeket fűznek ahhoz, hogy a körülményekből azonnali területi előnyökre tegyenek szert".⁸³ Bár Csáky kijelentette Vincinek, hogy "Magyarország Olaszország előzetes jóváhagyása nélkül nem fogja sem megtámadni, sem pedig provokálni Romániát", a Horthy-Magyarország agresszív terveire utalt a külügyminiszter egyidejűleg tett kijelentése, miszerint "a magyar kormány elhatározta, hogy fokozatos intézkedéseket tesz a mosgósításra, anélkül, hogy azt bejelentené".⁸⁴

Csáky másik fontos közlése Róma számára az volt, hogy "Magyarország egy konfliktus esetén tartalékban marad, anélkül, hogy deklarálná semlegességét".⁸⁵ Tehát a magyar kormány, amely – Olaszországhoz hasonlóan – még nem érezte magát eléggé felkészültnek ahhoz, hogy katonailag bekapcsolódjon a hitleri Németország háborújába, jobbnak látta a "tartalékban maradást", remélve, hogy közben azért érvényesítheti területi követeléseit Romániával szemben.

A magyar kormánynak a Romániával szembeni támadó szándékaira vall az olasz követ egy nappal későbbi jelentése is, miszerint Csáky kizártnak tartja azt, hogy a magyar kormány elfogadja a román kormány javaslatát a két ország közötti meg nem támadási egyezmény megkötésére vonatkozóan.⁸⁶ A magyar kormány ezt a román javaslatot azzal az átlátszó és demagóg kifogással utasította vissza, hogy "nem hajlandó szuronyok fenyegetése mellett tárgyalni". A bukaresti magyar követ, a későbbi magyar miniszterelnök, Bárdossy László dezinformáló módon azt közölte olasz kollégájával, Ghigivel, hogy a magyar kormány a román javaslat visszautasítását "német követelésre tette".⁸⁷

Valójában azonban a német kormány nem jó szemmel nézte a magyar kormány Romániával szembeni mesterkedéseit, mert nem állt érdekében egyik legjelentősebb olaj-, illetve élelmiszer szállítója közötti "hátországi" konfliktus. Mindez még tovább mélyítette a német–magyar kapcsolatokban a "Teleki-levelek" által kiváltott bizalmatlanságot. Vinci követ nem alaptalanul jelentette Ciononak augusztus 26-án, hogy "az országot uraló érzés a Németországtól való félelem". A jelentés szerint a magyar politikusok nem egységesek Németországot illetően: "Csákyt azzal vádolják, hogy túlságosan engedékeny Berlin iránt, a Keresztes-Fischer vezette irányzat határozottabb állásfoglalás felé tendál".⁸⁸

A németek – rosszallásuk demonstrációjaként – leállították bizonyos hadianyagok szállítását Magyarországnak és nyíltan figyelmeztették a magyar kormányt, hogy "határozatlan magatartásával... megkockáztatja azt, hogy Kelet-Európa új-járendezésénél lemarad".⁸⁹

Es volt pedig az, amitől a magyar uralkodó körök a legjobban féltek. Ezért a magyar kormány augusztus 31-én éjjel – tehát a háború kitörése előtt alig néhány órával – berlini és római nagykövetei révén újabb "hűségnyilatkozatot" tett.

A Villaninak küldött táviratában Csáky kéri annak közlését olasz kollégájával, hogy a "német külügyi államtitkárhelyettes nyilván mesterkéltén konstruált ürügyek alatt szemrehányásokat tett a magyar kormánynak, hogy annak ellenére, hogy tengely mellett állást foglalt, Németországgal szemben bizonytalan magatartást tanúsít (kiemelés az eredetiben – R.Gy.). Ezért a katonai hatóságok utasít-

tást kaptak, hogy bizonyos hadianyagoknak Magyarországra szállítását szüntessék be.”⁹⁰

A magyar kormány jól tudta, hogy mi rejlik a német kormány zsarolása mögött. Ezt bizonyítja a távirat következő bekezdése: ”Tapasztalat azt mutatja, hogy a németek ilyen érthetetlen fellépése mindig akkor következik be, ha ürgyet keresnek valami kellemetlen követelésük kieroszakolására, vagy valamely ígértük alól igyekeznek kibújni.”⁹¹

Tehát a magyar kormányt zsarolják, de külügyminisztere akkor már nem védekezik vagy tiltakozik, hanem utasítást ad berlini követének: ”A kormány nevében tegyen deklarációt Ribbentrop előtt, hogy német barátsághoz hívek maradunk és korrekt barátságunkra mindig számíthatnak, kérve őt egyúttal, hogy ne üljön fel az intrikáknak.”⁹²

Csáky ekkor már olasz kollégájához sem védelemért vagy támogatásért fordult, hanem a fenti ”hűségnyilatkozat” közvetítéséért: ”Hálás volnék Ciano grófnak, ha ő is Magyarországgal kapcsolatban megnyugtatólag hatna a német külügyminiszterre és ha megállapítaná, hogy mi rejlik tényleg a németeknek velünk szembeni, legalábbis érthetetlen hangulatváltozása mögött.”⁹³

Villani már szeptember elsején felkereste Bastianini külügyi államtitkárhelyettest, aki Csáky üzenetére azt válaszolta, hogy ”teljesen nyugodt lehet”, hiszen már Olaszország is nyilatkozatot tett arról, hogy nem tesz kezdeményezést a háborúban való részvételre.”⁹⁴

Nem volt ilyen megnyugtató Ciano válasza, aki másnap reggel fogadta a magyar követet. Az olasz külügyminiszter megígérte, ”alkalmilag megemlíti a németek előtt, hogy Magyarország lojalításában kételkedni nem lehet”. De miután tudta, hogy a németek az olasz lojalításban is kételkednek, mindjárt hozzáfűzte: ”A változott helyzetre való tekintettel ezen kijelentésnek nagyobb súlya alig lehet, bár a német–olasz viszony jó – legalábbis kifelé”.⁹⁵ Ez a ”legalábbis kifelé” alig burkoltan jeleste, hogy ”befelé” egyáltalán nem volt olyan jó a német–olasz viszony.

Hitler ugyan kénytelen-kelletlen tudomásul vette, hogy Olaszország egyelőre az acélpaktum ellenére sem óhajt részt venni a háborúban, de nem vette jónéven ezt a magatartást.

Ciano Villani előtt kifejtette, hogy ”a németek Lengyelországgal a legrövidebb időn belül végezni fognak, és akkor lehet némi gyenge esély a békés megoldásra”. De egyáltalán nem volt biztos a háború sorsában, amit bizonyít az, hogy a magyar diplomáciának ”a legnagyobb elővigyázatot” ajánlotta, mert ”a konflagráció kimenetele bizonytalan”.⁹⁶

A német csapatok kezdeti gyors sikerei azonban hamarosan eloszlatták az olasz és a magyar külpolitika irányítóinak kételyeit. A győztes háború eredményeiből való részesedés vágya arra késztette őket, hogy Olaszországot 1940-ben, Magyarországot 1941-ben bevigyék a német fasiszmus háborújába. Mint ismeretes, ez a döntés mindkét ország számára végzetesnek bizonyult.⁹⁷

JEGYZETEK

1. OL.KÜM.res.pol. 1939. - 7 - 417. Szabó László római magyar katonai attasé 1939 március 21-i levele Werth Henrik vezérkari főnöknek.
2. U.o.
3. U.o.
4. U.o.
5. U.o.
6. OL.KÜM.res.pol. 1939 - 16-429. Villani Frigyes római magyar követ 1939. március 21-i jelentése Csáky István külügyminiszternek.
7. Olasz Külügyi Levéltár, (ASMAE), Ungheria, 26. köteg, 1939. III. 26. Luigi Orazio Vinci budapesti olasz követ jelentései Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek.
8. U.o. 1939. IV.1.
9. U.o. 1939. V.2.
10. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (a továbbiakban: DIMK) IV. k. 126 old. Barcza György londoni magyar követ és Csáky István külügyminiszter számjeltávirat-váltása.
11. OL.KÜM. számjel. 1939. IV.4. - kimenő - Róma. Csáky István távirata Villani Frigyes római követnek, vö. G. Ciano: Diario /1939-1943/, Róma, 1946. I.p. 60.
12. OL.KÜM.res.pol. 1939-11/27-262. mint a 6. sz.lj.
13. OL.KÜM.res.pol. 1939-11/27-262. mint a 6. sz.lj.
14. ASMAE, Ungheria, 26. köteg, 1939. IV.12. mint a 7.sz.lj.
15. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-426. Csáky István feljegyzése az olasz és magyar miniszterelnök 1939. április 18-20-i római tárgyalásairól.
16. U.o.
17. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-426. mint a 15.sz.lj.
18. U.o.
19. G. Ciano: Diario, /1939-1943/, I.k. 60. old.
20. mint a 15.sz.lj.
21. U.o.
22. U.o.
23. U.o.
24. U.o.
25. Ciano, U.o. I. k. 18-20.
26. Vö. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája /1919-1945/. Kossuth, 1975. valamint *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája, Akadémiai Kiadó, 1964.
27. OL.KÜM. Szabó László iratai, 1939. Csáky István levele Villani Frigyes római követnek (másolat).
28. U.o.
29. U.o.
30. DIMK IV. 201-202. old.
31. OL.KÜM. számjel. 1939 IV.28. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
32. OL. Szabó László iratai, 1939. Emlékeztető a Mussolinival folytatott beszélgetésről.
33. U.o.
34. Documenti Diplomatici Italiani /a továbbiakban: DDI./ 8. s. XII. k. 50.o.
35. OL.KÜM.res.pol. 1939-17-439.
36. ASME, Ungheria, 26. köteg, 1939 V.1. Bernardo Attolico berlini olasz nagykövet jelentése Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek.
37. DDI 8. s., XII. k.6.o. Arnaldo Gariglioli budapesti olasz katonai attasé jelentése az olasz hadsereg vezérkari főnökének /Másolat/.
38. G.Ciano U.o. 90. old.
39. U.o. 99-118. old.
40. Nemzetközi szerződések, /1918-1945/. 452. old.

41. DDI, s.8, vol. XII., p.49. Mussolini levele Hitlerhez.
42. G.Ciano: Europa verso la catastrofe, Róma, 1947. 152. o.
43. Az "acélpaktum" VI. cikkelyének szövege: "A két Szerződő fél tudatában van annak a jelentőségnek, amely a velük barátságos hatalmakkal való közös kapcsolatoknak kijár. Eltökélt szándékuk, hogy ezeket a kapcsolatokat a jövőben isfenntartják és egyező érdekeiknek megfelelően közösen fejlesztik." Nemzetközi szerződések, 453.o.
44. OL.KÜM. számjel. 1939 - kimenő - Róma. Csáky távirata Villaninak.
45. OL.KÜM.pol. 1939-21/27-2509. Villani jelentése Csákyknak.
46. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-426. 1. a 20.sz.lj.
47. OL.KÜM. számjel. 1939. V.16. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
48. OL.KÜM. számjel. 1939 - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
49. DDI 8.s., XII. k. 204. Attolico távirata Cianónak.
50. DDI. 8.s. XII. k. 241. old. Attolico jelentése Cianónak.
51. U.o. 246. old. Ciano távirata Vincinek.
52. U.o. 281. old. Vinci jelentése Cianónak.
53. U.o. 326. old. Omero Formentini olasz id. ügyvivő 1939. július 1-i jelentése Cianónak. Az Országos Levéltárban található dokumentumok szerint Csáky csak magyar-román viszálybanvaló közvetítésre kérte török kollégáját. A július 11-én Ankarába látogató Gafencu román külügyminiszter elutasította a magyar követeléseket, nemcsak a török külügyminiszter, de Máriássy Zoltán ankarai magyar követ előtt is, akit félórás beszélgetésre fogadott. L. DIMK. IV. k. 182., 188., 189. és 194. sz. dokumentumokat.
54. OL.KÜM. számjel. 1939-23-572. Csáky levele Villaninak.
55. U.o.
56. OL.KÜM.res.pol. 1939-23-658. Villani 1939. július 21-i levele Csákyknak.
57. DIMK IV. 362-363. old.
58. U.o. 367. old.
59. Magyarország és a II. világháború. Kossuth, 1961. 242-243. old.
60. OL.KÜM. számjel. 1939. VII.24. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
61. Ciano: Diairo /1939-1943/ I.k. 134. old.
62. Július 24-i táviratában Attolico szószerint ezt jelentette: "Berlinben a magyar viselkedést méltatlannak nevezték, és azon patkányokéhoz hasonlították, amelyek elmenekülnek a süllyedő hajóról". DDI, 8 s., XII. k. 548.old.
63. OL.KÜM. számjel. 1939. VII.25. - bejövő - Róma. Villani távirata Csákyknak.
64. Ciano: U.o., I.k. 151. old.
65. DIMK IV. k. 385. old.
66. OL.KÜM. számjel. 1939. - kimenő - Róma. Csáky távirata Villaninak.
67. DIMK IV. k. 388. old.
68. DDI, 8 s. XII. k. 548. és 586. old. Mussolini távirata Telekinek, ill. Attolico jelentése Cianónak.
69. DDI, 8 s. v. 594. old. Vinci 1939. aug. 7-i jelentése Cianónak.
70. DIMK IV. k. 408. old.
71. DDI, 8. s., XIII. k. 7. old. Ciano feljegyzése a Hitlerrel 1939 aug. 12-én folytatott megbeszéléseiről.
72. U.o. 19. old.
73. DDI. 8. s., XIII. v. 6. old. (Erről a találkozóról egy hónappal később, szeptember 9-én Mussolini az alábbi tájékoztatást adta Villaninak: "A salzburgi találkozó alkalmával összesen 8 órán át folyt megbeszélések eredményre nem vezettek, úgyhogy erről az összejövetelről kommunikét sem adtak ki. Ciano gróf mindent elkövetett, hogy Hitlert és Ribbentropot lebeszélje arról, hogy a háborút megindítsák"... OL.KÜM.res.pol. 1939-23-893.)
74. OL.KÜM.pol. 1939-17/25-1600. Nagy László római id. ügyvivő távirata Csákyknak.
75. DDI. U.o. 51. old. Ciano távirata Vincinek.
76. Ciano: Diario, v.I. 162. old.
77. Ciano: Diario, I.k. 163. old.

78. A Wilhelmstresse és Magyarország (Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933-1944), Kossuth, 1968.
79. DDI. 8. s. XIII. k. 195. o. Mussolini telefonüzenete Hitlernek.
80. U.o. 220. o.
81. U.o. 221. és 257. old. Attolico 1939. augusztus 27-i és 29-i táviratai Cianónak.
82. DDI., 8.s. XIII. 445. old. Angol nyelvű feljegyzés, amelyet Csáky 1939. augusztus 18-19-i római látogatása során adott át Cianónak.
83. U.o. 137. old. Vinci távirata Cianónak.
84. U.o. 140. old. Vinci aug. 24-i jelentése Cianónak.
85. U.o. 139. old. Vinci aug. 24-i távirata Cianónak.
86. U.o. 153. old. Vinci aug. 25-i távirata Cianónak.
87. U.o. 217. old. Pellegrino Ghigi bukaresti olasz követ 1939 augusztus 27-i távirata Cianónak.
88. DDI. 8. s. XII. v. 208. old. Vinci jelentése Cianónak.
89. DIMK IV. 445. old.
90. OL.KÜM. számjel. 1939. VIII.31. - kimenő - Róma. Csáky távirata Villaninak.
91. U.o.
92. U.o.
93. U.o.
94. OL.KÜM. számjel. - Róma 1939. IX.2.- bejövő. Villani távirata Csákynak.
95. U.o.
96. U.o.
97. A magyar-olasz kapcsolatok további alakulását vázolja fel a szerzőnek "A Horthy-rendszer olasz orientációjának kudarca" című írása (Mozgó Világ, 1987. 2.sz.)

FÜLÖP MIHÁLY

A SEBESTYÉN-MISSZIÓ*

(BEFEJEZŐ, MÁSODIK RÉSZ)

A moszkvai külügyminiszteri értekezlet megállapodásaival a béketárgyalások második, döntő szakaszukba léptek. A nagyhatalmak tárgyalásai meghatározták a magyar és román politika mozgásterét, a szövetséges csapatok visszavonásának, a területi kérdések eldöntésének rendelődött alá a két ország belpolitikájának alakulása. Magyarország látszólag szerzett némi előnyt az 1945. november 4-i választások, a magyar kormány mindhárom nagyhatalom által történt elismerése révén, viszont a Groza kormány kibővítése, illetve az 1946 tavaszán kibontakozó magyar politikai válság hatására csökkenni kezdett a két ország angol-amerikai megítélésében mutatkozó különbség. A román alkotmányos rend helyreállításával az angol és amerikai diplomácia sem látott többé okot arra, hogy a magyar-román határkérdést napirenden tartsa.

A GROZA KORMÁNY FELTÉTELES DIPLOMÁCIAI ELISMERÉSE ÉS A ROMÁN BÉKEELŐKÉSZÍTÉS

1945. december 31-én Visinszkij szovjet külügyi népbiztoshelyettes, Harriman amerikai és Clark-Kerr angol nagykövet Moszkvából a román fővárosba érkezett. A három nagyhatalom külügyminisztere már korábban megállapodott Maniu és Lupu, a Nemzeti Parasztpárt vezetői, valamint Dinu Bratianu, a Liberális Párt elnöke a román politikai rendezéséből történő kizárásában. Visinszkij, Groza és Tătărescu ellenzése következtében Mihalache, a Parasztpárt alelnöke és Bébé Bratianu sem kerülhetett a kormányba. Az angol nagykövet Mihály király értésére adta, hogy a moszkvai megállapodás hatályán túl a történelmi pártok kívánsága ellenére sem szélesíthetik ki a kormányt. A szövetséges hármashbizottság egyhetes vita után Emil Hatiegeneru parasztpárti és Mihail Romniceanu liberális államminiszter kinevezésében egyezett meg. A román minisztertanács 1946. január 8-i nyilatkozatában megígérte a törvényhozási választások mielőbbi megtartását, ezek szabadságának, valamint a sajtó-, szólás-, vallás- és egyesülési jog biztosítását. Groza másnap az angol és amerikai nagykövetnek további szóbeli garanciákat adott. A választások időpontjaként angol és amerikai részről április végét, május elejét kívánták, noha Groza világosan megmondta, hogy szó sem lehet választásokról késő nyárig. A román miniszterelnök kifejtette, hogy a magyar-román ellentétek miatt kénytelen korlátozni a szabadságjogokat: "Ha teljes szabadságot adnánk, holnap olyan izgatás venné kezdetét, amely felborítaná Romániában mindazt, amit a békéért és demokráciáért eddig tettek".¹ Groza Mihály királyt arról tájékoztatta, hogy a választásokra csak a békekonferencia után kerülhet

sor, amikor kevesebb (szövetséges) csapat lesz Romániában és a közigazgatási – magánvállalati szféra megtisztítását végrehajtják.²

Romániában kialakult a "modus vivendi". Molotov szovjet külügyminiszter 1946. január 20-án Harriman amerikai nagykövetnek búcsúlátogatása alkalmával kifejtette, hogy Romániában az addigi nehézségeket a szovjet és amerikai politika közötti eltérések okozták, mivel az előbbi támogatta, az utóbbi ellenezte a román kormányt és így nehéz volt politikájukat egyeztetni: "Most a helyzet megváltozott, mivel mindkét kormány támogatja a jelenlegi román kormányt,"³ Visinszkij 1946. január 23-án az amerikai, 26-án az angol külügyminiszternek számolt be a hármashbizottság tevékenységéről. A szovjet diplomata szerint a történelmi pártok és a kormány közötti ellentétek nehéz helyzetet teremtettek. A hármashbizottságnak minden befolyását latba kellett vetnie, hogy feladatát kielégítően megoldja, a moszkvai határozatnak teljesen megfelelő két új kormánytagot találjon és a román kormányt rábírja, hogy a választások szabadságáról nyilatkozatot tegyen közzé. A szovjet külügyminiszterhelyettes mindezek alapján úgy tartotta, hogy most az amerikai, illetve az angol kormányon a sor, hogy a megállapodás rájuk eső részét teljesítve elismerjék a román kormányt.⁴ Addigra már Byrnes január 15-én úgy döntött, hogy – az angol kormánnyal párhuzamosan – felveszi a diplomáciai kapcsolatot a Groza kormánnyal. Az amerikai külügyminiszter ugyanakkor kénytelen volt figyelembe venni Truman elnök január 8-i beszédét, amely az elismerést feltételhez, vagyis választások megtartásához kötötte. Az amerikai és angol kormány 1946. február 5-i jegyzékében felsorolta a román miniszterelnök írásbeli és szóbeli ígéreteit, s ezek alapján feltételese elismerte kormányát. Az *amerikai külügyminiszter minél előbb meg akart szabadulni a számára terhes román kérdéstől*. Két hónappal később sietségét azzal indokolta Truman elnöknek, hogy "különösen kíváncsi... azon függő kérdések rendezése, amelyek érinthetik a békeszerződések megkötését."⁵ A szövetséges nagyhatalmak tehát – ha felemás módon is – megoldották a román kormány diplomáciai elismerésének kérdését.

1946. január közepén Mihály király Sinaiáról visszatért Bukarestbe, fogadta a kibővített Groza kormányt, s újra gyakorolni kezdte ellenjegyzési jogát. A szovjet kormány – a bukaresti francia követ szerint – megkülönböztetett figyelemmel bánt a román uralkodóval: az iránta tanúsított személyes tiszteletadással azt kívánta bizonyítani a nyugati világnak, hogy "lehetséges a teljes együttműködés a Szovjetunió és egy vele szomszédos – még tökéletes rendszerű – királyság között."⁶ A szövetséges nagyhatalmak nézeteltérései Romániában a választások megtartásának időpontjára és a szabadságjogok biztosítására korlátozódtak. Az angol és amerikai kormány a "történelmi" pártok fokozatos szétesésétől tartott, ezért szorgalmazta a választások mielőbbi megtartását. Byrnes 1946. március 23-án Bevinhez fordult, hogy újabb háromhatalmi konzultációt kezdeményezzen. Április 21-én angol–amerikai jegyzéket nyújtottak át Moszkvában, amelyben a Groza kormányt a moszkvai külügyminiszteri értekezlet határozatának megsértésével vádolták. Molotov viszont nem tartotta szükségesnek a háromhatalmi fellépést. Május 27-én a Groza kormánynál csak az angol és amerikai képviselő tiltakozott. Fellépésük annál is inkább hatástalan maradt, mivel 1946 február végére –

március közepére a "történelmi" pártok vezetői belátták, hogy "Romániát lehetetlen Moszkva teljes bizalma nélkül kormányozni", illetve a hatalomba visszatérést akárcsak megkísérelni.⁷ Attól tartottak, hogy esetleges választási győzelmük ugyanolyan nehéz helyzetet teremtené Romániában, mint a Független Kisgazdapárt Magyarországon. A román bal és jobboldal egyaránt az "elrettentő" magyar példát, Magyarország "szomorú sorsát", "lesújtó helyzetét" emlegette, erősítve azt a meggyőződést, hogy a választások megrendezése Romániában nem kívánatos, sőt az országra nézve *veszélyes* lehet.⁸ A történelmi pártok képviselőinek kormányba lépése újra a politikai viták középpontjába állította az erdélyi kérdést. Groza felfogása nemcsak a román király, a Nemzeti Parasztpárt és Liberális Párt nézeteivel ütközött, hanem szembekerült – az új helyzetben a belpolitikai mérleg nyelvének szerepét játszó, addigi kormánytisztviselői mellé a pénzügyi tárcát is elnyerő – Tătărescu külpolitikai koncepciójával.

Emil Hatieganu 1946. január 17-én az észak-erdélyi magyar uralomért – ahogy megfogalmazta: "a legkegyetlenebb és legvadabb tyrannizmusért" – felelős személyek bíróság elé állítását és elítélését, az állampolgársági kérdés rendezését, az Erdélytől elmenekült románok jogainak visszaállítását, a román állam elleni "revizionista vagy autonomista izgatás" megszüntetését, a bécsi döntés kihatásainak eltüntetését követelte. A Nemzeti Parasztpárt nemzetiségi politikája alapján Hatieganu továbbra is az 1918. december 1-i gyulafehérvári határozatot tekintette, amelyet szerinte pártja azért nem tudott teljes egészében megvalósítani, mert 22 év leforgása alatt csak alig 3 évig volt kormányon. Hatieganu a "kisebbség opportunistá politikájával a többséggel szemben" szerzett "privilegiummai" eltörlését követelte és kijelentette: "az együttműködés a többségi nemzetet jogok engedélyezésére, a kisebbségeket pedig lojalításra kötelezi", s hozzáfűzte: "a békeszerződés számunkra nem jelenthet mást, mint a szövetségesek által a múlt háború után elismert jogaink ratifikálását". A bukaresti francia követ e nyilatkozatban azon körök aggodalmának kifejeződését látta, amelyek az 1945 szeptemberi londoni konferencia angol, amerikai és francia állásfoglalásainak hírére kételkedni kezdtek Románia trianoni határainak helyreállításában.

A Nemzeti Parasztpárt az "északerdélyi magyar uralom" bírálatával népszerűségét kívánta erősíteni a választások megrendezése előtt. A francia követ jelentésében megemlítette, hogy a Groza kormány egyes tagjainál visszhangra lelt és elégedettséget keltett Hatieganu fellépése "Moszkva politikája és a London és Washington által előírányzott határrevízió ellen".⁹

A román kormányban Tătărescu teljes bizalmatlansággal szemlélte Groza erdélyi magyar, illetve a Budapest és Bukarest együttműködését szorgalmazó politikáját. A román külügyminisztérium – a miniszterelnök szándékai ellenére – a román–magyar határ kérdésében 1945–1946 fordulójára legalább olyan terjedelmes dokumentációt állított össze, mint az 1919-es békekonferenciára. Groza tiltakozására Stoica, a külügyminisztérium "vezértitkára" azt válaszolta, hogy minden eshetőségre fel kell készülni, vagyis arra is, ha a román kormány nem tudna közös frontot kialakítani Magyarországgal.¹⁰ A román külügyminisztérium a határkérdésben Románia hagyományos álláspontját igazította az 1946

elején fennálló nemzetközi körülményekhez. Visinszkij bukaresti tartozkodása alkalmával Tătărescunak ígéretet tett az 1938. január 1-i határ visszaállítására. A román diplomácia vezetői remélték, hogy nem a Szovjetunió lesz az egyetlen nagyhatalom, amely Erdély Romániához csatolását támogatja, hanem arra számítottak, hogy az angoloknál és amerikaiaknál az elvesztett rokonszenvet visszanyerhetik és az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem fog harcolni a szovjet álláspont érvényesítése ellen. Ha viszont Romániától mégis területi engedményt kérnének, Tătărescu – Csehszlovákiához hasonlóan – a magyarok tömeges kiutasításával fenyegetett.¹¹ A román külügyminiszter 1946. február 8-án a bukaresti francia követtel közölte, hogy a párizsi értekezletre utazó román küldöttség élén ő fog állni, és ugyanakkor arra is célzást tett, hogy tudomással bír arról: Bidault francia külügyminiszter milyen álláspontot képviselt Londonban az erdélyi határ kérdésében. Tătărescu kifejezte megértését a francia diplomácia közvetítő szerepét illetően, amely a Szovjetunió és az angolszász hatalmak közötti megbomlott harmóniát igyekezett helyreállítani, de remélte, hogy Bidault képes felmérni, mekkora csalódást okozna Franciaország romániai barátainak, ha nem a trianoni román határok teljes visszaállítását támogatná: a román közvéleménynek valósággal elképzelhetetlen, hogy a IV. köztársaság olyan álláspontot foglalhat el, amely ellentétben állna a III. köztársaság állandóan fenntartott állásfoglalásával. Jean Paul-Boncour igyekezett biztosítani a román külügyminisztert arról, hogy egyáltalán nem ez a francia felfogás, és erről könnyen meggyőződhet Tătărescu, amikor a francia külügyminiszterrel Párizsban tárgyal.¹² Holman brit politikai képviselő 1946. március 25-i bemutatkozó látogatásánál a román külügyminiszter arról próbálta meggyőzni beszélgető partnerét, hogy jómaga kommunista ellenes, mégis az egyedüli realista politika csakis a Szovjetunióval való szoros együttműködés lehet: Románia viszont latin, s nem szláv ország, ezért valódi kötelékek a Nyugathoz, s nem Kelethez fűzik, ezért a nehézségek ellenére a lehető legbarátibb viszonyt kívánják Nagy-Britanniával kialakítani. Tătărescu biztosította Holmant arról, hogy "a Szovjetunió kategorikusan egész Erdély Romániának ítéltése mellett áll", és ez a közvéleményben elégedettséget kelt, növeli a kommunisták tekintélyét, különösen, ha okkal kételkednek Nagy-Britannia és az Egyesült Államok szándékaiban. A román külügyminiszter sajnálatosnak tartotta, hogy Nagy-Britannia nem válaszol erre, és nem ellensúlyozza a kommunisták angolelleses propagandáját. Tătărescu hivatkozott arra, hogy információi szerint Amerika és kisebb mértékben Nagy-Britannia valamilyen formában biztosította a magyar kormányt: a kérdés etnikai alapon gondos vizsgálatot követel, és a probléma megoldása valamilyen kompromisszumot kíván. A román külügyminiszter hozzátette: a békeszerződés aláírása után a szovjet csapatok számát fokozatosan csökkenteni fogják.¹³

Míg Tătărescu a nyugati nagyhatalmak képviselőit próbálta meggyőzni arról, hogy Romániában politikai tekintélyüket csak a trianoni határ visszaállításával őrizhetik meg, addig a román kormányfő 1946 elején Budapestre eljuttatott üzeneteivel igyekezett változtatni a kétoldalú tárgyalásokat visszautasító magyar állásponton. Petru Groza 1946. január 15-én dr. Hirsch Dezső miniszteri tanácsos

útján arra kérte Tildy Zoltán miniszterelnököt, hogy "ne hagyja magát a reakció által befolyásolni, és ne hagyja ezek által újból felvetni Erdély kérdését, mert ebből katasztófa származhat. Ő, – Groza – most élet-halálharcot folytat, melyben Sztálin marsall teljesen mellette áll. Ő a vámuniót komolyan óhajtja előkészíteni... és fly módon gazdaságilag egyenként életképtelen országok helyett létrehozható egy erőteljes gazdasági blokk, mely a Balti tengertől a Fekete tengerig terjed".¹⁴ A román miniszterelnök január végén egy régi erdélyi magyar ismerősének panaszkolta el, hogy "Magyarországon újra revizionista irányzat kerekedett felül és hozzátette, hogy bár az ő román–magyar barátságot hirdető politikája Magyarországon nem talált visszhangra, üzeni az illetékes budapesti köröknek, hogy ő egyedül is tovább küzd régi elképzeléséért s hozzátette: a reviziós politika csak a régi kisentente-t fogja újjáéleszteni."¹⁵ Groza 1946 márciusában a külföldre küldendő román követeknek a határkérdésben vallott felfogását úgy összegezte, hogy "a magyar kérdés tárgyalása során sose hivatkozzanak történelmi jogokra, mert hiszen ezek mindig vitások és sohasem dönthető el, hogy a magyar álláspont a helye-e, vagy pedig a dákoromán kontinuitás elmélete. Neki egy jogcíme van Erdélyhez, az, hogy az erdélyi magyarságot minden tekintetben egyenjogúsította, és hogy ezt az egyenjogúsítást a jövőben is megvédi úgy, hogy a határok jelentősége magától meg fog szűnni."¹⁶

1946 tavaszán a román külügyminisztérium álláspontja kerekedett felül a kormányon belüli vitában. Tătărescu 1946 elején a román–magyar kérdésben öt emlékiratot nyújtott át a szovjet kormány képviselőjének: Románia katonai és gazdasági részvételéről a Németország és Magyarország elleni háborúban, az erdélyi kérdésről, a román–magyar határról, Románia jóvátételi követeléseiről Magyarországgal szemben, valamint a magyar békeszerződésbe felveendő rendelkezésekről. A román kormány kérte, hogy a békeszerződésekben erősítsék meg a trianoni határvonalat, mivel Románia a fegyverszüneti egyezmény megkötését követően a szövetségesekkel együtt harcolt, az 1945. január 20-án aláírt moszkvai magyar fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye a két bécsi döntés semmissé nyilvánításán kívül a magyar csapatok és közigazgatás 1937. december 31-i határok mögé való visszavonását írta elő; a román közigazgatást helyreállították Észak-Erdélyben; a trianoni "döntést" alapos mérlegelés után hozták, amelyben részt vett az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormánya; a "döntés" helyességét "teljes mértékben igazolta a két világháború között Erdély jelentős fejlődése minden területen, valamint a román nép átfogó és türelmes politikája más nemzetiségekkel szemben. Észak-Erdély visszatérése után ezt a politikát még jobban elmélyítették."¹⁷ A román jegyzék angol fordítását a "Transylvania" hajón Londonba küldték, de nem adták át az angol és amerikai külügyminiszterhelyettesnek. Tătărescu ugyanis el akarta kerülni, hogy a román kormány kezdeményezze a területi kérdés felvetését; a Külügyminiszterek Tanácsa londoni vitáiról különben is csak a Moszkvából kapott jelentésből értesült. A román külügyminiszter tartani kívánta magát azokhoz a szovjet ígérekhez, amelyeket a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől kapott. A román jegyzék szétküldését ezért a londoni külügyminiszterhelyettesi értekezlet alakulásától tette függővé. Tătărescu a lon-

doni román képviselő sürgetése ellenére is vonakodott magyar–román diplomáciai "ellenségeskedést" kezdeméyezni, mivel úgy vélte, hogy "Groza magyarbarát politikájának ismételt kudarcai ellenére Moszkva ezt a politikát jobban támogatja, mint valaha."¹⁸

A KÜLÜGYMINISZTERIUM TERÜLETI JEGYZÉKE ÉS A MAGYAR POLITIKAI VÁLSÁG

Sebestyén Pál 1946. január 1-én foglalta össze javaslatát a magyar békeszerződés centrális problémájáról, a határainkon kívül élő magyarság sorsának rendezéséről. Sebestyén szerint a háború utáni népvándorlások és megmozdulások "olyan politikai és népi csoportosulásoknak és átrétegződéseknek jegyében történnek, amelyek célja a Német Birodalom széttűzése folytán előállott cseppfolyós állapotot új honfoglalásokkal, új hatalmi helyzetek megteremtésére felhasználni" s "államok és népek sorsa fog függni attól, hogy a rendezésben ki milyen helyet és milyen helyzetet tud magának biztosítani". Alapvető célnak tekintette "a magyarság egyeteme számára politikai szabadságát, gazdasági jólétet és kulturális életének szabad szárnyalását biztosítani. Optimális feltételei akkor volnának adva, ha az egész magyarság egy állam kebelében élhetné a maga életét." Ha ez nem valósítható meg, "a kívül rekedt magyarságnak legalább azokat az elemi feltételeket biztosítsuk, amelyek mellett politikai szempontból üldözésektől és elnyomásoktól mentesen, emberi jogainak tiszteletben tartása mellett – félelem nélküli életet – élhet, gazdaságilag prosperálhat és szabadon folytathatja kulturális életét."

Sebestyén a kielégítő életfeltételek biztosítására a Párizs-környéki ún. kisebbségi szerződésekhez való visszatérést kiküszöbölendőnek tartotta: "Szomszédainkkal, amelyek a kisebbségi szerződéseket annakidején még maximális területi aspirációik nem remélt megvalósulásának ellentétele gyanánt is csak a legnagyobb ellenkezéssel engedték az akkori győző nagyhatalmaktól magukra erőszakolni, ma, midőn területi státuszukra több-kevesebb joggal mint szerzett, sőt történelmi jogokra hivatkozhatnak, egy ilyen rendszernek magukat alávetni annál kevésbé volnának hajlandók, mert területi aspirációik ki lévén elégtve, részükre a hatalmak megfelelő ellenszolgáltatást nyújtani sem tudnának". "Ma, a népvándorlásszerű méretekből jelentkező kényszerű át- és kitelepítések idején, a befejezett helyzetek teremtésének politikai formájában a nemzetiségi kérdésnek ilyen finom jogi technikával való kezeléséhez a szükséges hangulati atmoszféra mind a világháború lezárásában, mind szomszédainknál teljesen hiányzik. Hogy ez a fasiszta módszer talán tudat alatti utánrezgéseként jelentkezett hangulati atmoszféra a nemzetközi közfelfogásban milyen erősen hat, arra jellemző az, hogy azok a nagyhatalmak, amelyek az ENSZ alapokmányában annyi erkölcsi emelkedettséggel emelték fel szavukat az emberi jogok és az emberi méltóság tisztelete mellett, a német államviszonyon kívül élő németiség problémájának megoldását az emberi méltósággal nehezen összeegyeztethető módon végbemenő erőszakos kitelepülésben vélték

megtalálni. De ugyanez a hangulati atmoszféra fejt ki hatását több-kevesebb erővel szomszédainknál is, aemlyek gondolkodásukban és érzéseikben már messze túljutottak a múlt kisebbségvédelmi rendszerein, s a területükön élő magyarság problémáját, mint belső ügyüket kívánják kezelni, s ki-ki a maga módján megoldani. Ez a beállítottság még aziránt sem enged reményeket táplálni, hogy a területükön élő magyarság helyzetét kétoldalú szerződések útján sikerülhessen velük rendezni." Sebestyén magyar szempontból nem tartotta kívánatosnak a kisebbségvédelmi rendszerekre való visszatérést, mivel a gyakorlatban nem váltak be, a megoldásra teljesen alkalmatlannak bizonyultak. Bevezetésüket "csakis egy minden más megoldási kísérlet meghíúsulása esetén végső expediensként" vagy "közbenső taktikai lépés gyanánt" tudta elképzelni. Sebestyén Pál ezért "a szomszédos államokban élő magyarságnak egy nemzetiségileg homogén és gazdaságilag életképes Magyarországra való összetelepülését" hozta javaslatba, mivel nem lehet arra kényszeríteni a magyarságot, hogy kisebbségi sorsban élve, felőrlődésnek és asszimilációnak kitéve "üldözött vad legyen a népek vadonában, vérével és verejtékével más népeket szolgáljon és üldöztetéseknek tegye ki magát, ha anyanyelvén mer megszólalni, vagy Istenéhez fohászkodni." Sebestyén a nagyhatalmakra kívánta bízni, hogy "az összeköltözött magyarság közelebről mily területen folytassa életét".¹⁹

Sebestyén Pál javaslatát a keserűség hatotta át: e szavakat akkor írta le, amikor a magyar kormány már elfogadta a németek kitelepítésére vonatkozó rendeletet és a prágai tárgyalások első, eredménytelen 1945 decemberi fordulója után Csehszlovákia a magyarok egyoldalú áttelepítését helyezte kilátásba.

Kertész István a békeelőkészítés kezdetétől a magyar-román határ megváltoztatását a Szovjetuniótól, illetve a nagyhatalmaktól függő kérdésnek tekintette, s ezért konkrét magyar területi igény felvetését nem kezdeményezte. A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának vezetője szerint ugyanis a diplomáciai kártyák úgy keverhetők, hogy "a trianoni határokat érintő területi kérdések maguktól felmerüljenek a békeszerződések megkötésénél általában alkalmazni rendelt alapelvek gyakorlati keresztülvitelénél".²⁰

A magyar kormány 1946. január 25-i, a három szövetséges nagyhatalomhoz intézett jegyzékében kérte egy olyan szakértő bizottság kiküldését, amely a Magyarországgal kapcsolatos összes problémával egységesen, szakszerűen és tárgyilagosan foglalkozna. A memorandum az első világháborút lezáró békekonferencia szervezeti hibáival magyarázta a Magyarország elleni túlzó követelések elfogadását.²¹ A. Gascoigne, budapesti angol politikai képviselő, a magyar emlékiratot felterjesztő levelében azt állította, hogy ez "a szokásos érveket tartalmazza a trianoni szerződés "igazságtalanságai ellen", és február 1-én, a jegyzéket átadó magyar diplomatának kifejtette: "mindenesetre valamennyi Magyarországot érintő kérdést a szövetséges kormányok szakértőkkel vizsgálatnak meg és... nem kívánatos, hogy éppen Magyarország vesse fel a kérdéseket a jelenlegi stádiumban". C.A. Macartney professzor, a Foreign Office kutatórészlegének magyar referense viszont megállapította, hogy bár természetesen a magyar nézőpontot tartalmazza az emlékirat, "egy jó adag igazság rejlik benne", s megfontolandó: a magyaro-

kat a békeszerződések kidolgozásának valamelyik fázisában hallgasság meg.²² A Külügyminisztérium 1946. február 1-i jegyzékében a három szövetséges nagyhatalom képviselőivel Magyarország általános szempontjait ismertette a békétárgyalásoknál: a nemzetiségi és területi kérdés összhangba hozatalát; a gazdasági és kulturális együttműködés biztosítását, az államközi politikai és társadalmi ellentéteket okozó tényezők kiküszöbölését.²³ "Az ellentéteket az elmúlt száz év alatt kiélező nacionalizmus őszinte és intézményes leépítését és egészséges gazdasági viszonyok létesítését" előírányzó emlékiratot, s a többi békeelőkészítő jegyzéket Puskin szovjet követ úgy minősítette, hogy azok "a Horthy rendszer politikájának jellegét viselték magukon, sőt ilyeneket akár az a rendszer is küldhetett volna". A Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt szintén elégedetlen volt a békeelőkészítő tevékenységgel; a szociáldemokrata sajtó cikksorozatban támadta a külügyminisztert. Szalai Sándor Kertészt nacionalizmussal vádolta, tevékenységét haszontalannak, károsnak tartotta.²⁴ Kertész visszautasította a bírálatot. A baloldali pártok annyit mégis elértek, hogy Gyöngyösi a területi jegyzéket kénytelen volt pártközi értekezlet elé terjeszteni, Kertész Londonba küldésétől – ahol a nagyhatalmak külügyminiszter-helyettesei a békeszerződés-tervezeteket állították össze – pedig el kellett tekintenie.²⁵

A Külügyminisztérium – a szovjet álláspont változásának jeleire építve – késztette el a területi jegyzéket. Kertész szerint Puskin követ Gyöngyösinél Magyarország demokratizálását, a csehszlovák lakosságcsere és transzfer javaslat elfogadását sürgette, s azt ajánlotta, hogy Magyarország Romániával szemben terjesszen elő területi követeléseket, mivel az is volt csatlós ország, s ugyanabba a kategóriába tartozik, mint Magyarország. Kertészt Prágába utazása előtt, 1946 február elején a pályaudvaron Demeter Béla tájékoztatta Tildy üzenetéről, mely szerint Vorosilov marsall közölte: "Erdély kérdését javunkra oldják meg, ha békülékeny magatartást tanúsítunk Csehszlovákiával szemben és egy ésszerű politika első lépéseként elfogadjuk a lakosságcsere egyezmény megkötését Prágával."²⁶ A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya 1946 február közepén bukkant Kristóffy moszkvai magyar követ 1940. július 4-i 95. számú táviratára, amely szerint Molotov kijelentette: "Szovjetuniónak Magyarországgal szemben semmi követelése nincs, vele jó viszony kiépítésére törekszik és hogy magyar területi követeléseket megalapozottnak tartja" s hozzáfűzte: "magyar kormány számíthat arra, hogy szovjet kormány magyar területi követeléseket egy esetleges békekonferencián jogilag támogatni fogja."²⁷

Valójában az 1946 január–február fordulóján a csehszlovák–magyar tárgyalásokkal, illetve Nagy Ferenc miniszterelnöki kinevezésével összefüggésben tett szovjet kijelentéseket aligha lehetett a magyar területi igények támogatásaként felfogni. Molotov 1940-es nyilatkozatain Magyarország Szovjetunió elleni hadbalépése, a román fordulat bekövetkezte, a magyar átállás elmaradása miatt 1946 tavaszára rég túlhaladt az idő. Kertész Párizsból is olyan értesülést kapott, hogy "francia részről a békétárgyalások során minket nemigen fognak támogatni abban az esetben, ha mi akármilyen formában is a trianoni határok megváltoztatására törekednénk. Nem azért, mivel nem látnák be théziseink helyességét, hanem azért,

mert nem akarnak semmiféle Balkán-állammal szembekerülni mi érettünk. Talán még valami kis chance az erdélyi kérdéssel kapcsolatban van, esetleges autonomia stb. felvetésével.”²⁸

F. Matthews a State Department európai főosztályvezetője a várható magyar békefeltételekről csak annyit mondott, hogy ”ezúttal mindenestre alkalma lesz a magyar kormánynek, hogy a békefeltételekkel kapcsolatban álláspontját kifejtse, tehát nem fog megismétlődni a trianoni precedens. Ezt különben Byrnes államtitkár a békeszerződések ügyében a francia kormányhoz intézett levelében is leszögezte”.²⁹

A Független Kisgazdapárt békeelőkészítő bizottsága 1946 február végén ”Erdélynek olyan nyugat-keleti irányban haladó határvonallal való megosztását” ajánlotta, mely ”biztosítja a Székelyföld Magyarországhoz való tartozását, valamint a magyar és román kisebbségeknek a határ mindkét oldalán aránylag egyenlő számban való elhelyezkedését. A határ ily módon történő megvonása után az eddigi tapasztalatok alapján várható, hogy haladéktalanul megindul a nemzeti kisebbségek önkéntes elhatározáson alapuló és saját nemzetiségű államaikba irányuló áttelepülése, s így Erdély nemzetiségi kérdése mindkét fél számára kielégítően oldatik meg”. Ha ez a megoldás megvalósíthatatlannak bizonyulna, a Partium Magyarországhoz csatolását és ”szűkebb értelemben vett Erdély önálló kantonális állammá való alakítását” javasolták.³⁰ A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya 1946. február 20-án jegyzék-tervezetében előírározta: ”Erdély problémájának helyes rendezésével – Magyarország és Románia politikai és gazdasági igényei méltányos kielégítése útján – e terület inkább összekötő kapcs, mint elválasztó tényező lehetne e két állam között. Mindenesetre olyan megoldást kell találni, hogy a két, nagyrészt alföldön lakó és egymáshoz hasonló lélekszámú szomszédnép, a 11-12 milliónyi magyar és a 13-14 milliónyi román nép eredeti településterülete között elterülő erdélyi hegyvidék oly módon osztassék meg, hogy mindkét állam gazdasági rendszerét legjobban kiegészítse és nemzeti szempontból is kiegyensúlyozott helyzetet teremtsen.”³¹ Kertész a Székelyföldre vonatkozó kisgazda javaslatot tehát kihagyta, mivel jobbnak tartotta, ha a nagyhatalmak elé általános, s nem pontosan körülhatárolt igényt terjesztenek.

Gyöngyösi a Békeelőkészítő Osztály – általa már jóváhagyott – területi jegyzék-tervezetét a magyar politikai válság csúcspontján, a Baloldali Blokk megalkulásának másnapján, 1946. március 6-án terjesztette a Külügyminisztériumban üléselő pártközi értekezlet elé. Gyöngyösi János kijelentette, hogy ”román viszonylatban a magyar–román közvetlen tárgyalások felvételére felhívás a nagyhatalmak részéről hozzánk nem érkezett”. A nagyhatalmak magyar területi jegyzékre várható reagálásáról megjegyezte, hogy ő ”felszólítást kapott álláspontja kifejtésére, tehát ezt meg kell tennie. A Szovjetunió, amely tulajdonképpen ezen a területen döntő tényező és majdnem valamennyi érdekelt állammal szomszéd, egy a románokkal szembeni területi igénnyel szemben minden valószínűség szerint közömbös marad. Legalábbis 2 hónappal ezelőtt, mikor a kérdést felvetette a Szovjetunió budapesti képviselőjénél, ott nem keltett megütközést. Azóta ez a kérdés köztük többé nem vetődött fel és így lehetséges, hogy a szovjet–magyar

viszony romlása következtében ebben a kérdésben szovjet részről változás állott be". Gyöngyösi utalt arra, hogy a "Szovjetunió részéről is felhívtak bennünket álláspontunk leszögezésére" és "igen furcsa lenne, ha a magyar kormány nem fejtené ki álláspontját a felszólítás ellenére... Szomszédaink már mind közölték álláspontjukat, hogy a trianoni határt óhajtják fenntartani. Lehetetlen így külföldi követeink helyzete is, akik a magyar hivatalos álláspontot híján nem tudják, hogy mit képviseljenek. Tehát határozott és világos célkitűzést kell a világ elé tárunk." Gyöngyösi kívánsága azonban nem teljesült: a baloldali pártok ellenették a területi jegyzék nagyhatalmak elé terjesztését. Hiába érvelt azzal a kispap Auer Pál, hogy "Románia nem lévén szláv állam, feltehető, hogy a Szovjetunió is nagyobb szimpátiával viseltetik az előbbi két szláv néppel (Csehszlovákiával és Jugoszláviával) szemben, mint Románia iránt" s "igen jónak véli a nagyhatalmaknál körvonalazni a kompakt magyar többségű vidékek visszacsatolására vonatkozó igényeket". A szociáldemokrata Böhm Vilmos nem tartotta szerencsésnek a jegyzék megfogalmazását, s elküldése előtt azt kívánta, hogy puhatóldozanak a Szovjetuniónál. A határkérdés felvetését román viszonylatban a fegyverszünet idézett pontja miatt könnyebbnek tartotta "hiszen nincsen pontosan körvonalazva ott, hogy Románia Erdélynek mely részét kapja" ... majd megállapította: "A háború elvesztéséért a reakció a felelős, a demokrácia annál dicsőbb lesz, minél több területet tud visszaszerezni." A kommunista Kis Károly (és Kovács István) a nagyhatalmak és különösen a Szovjetuniónak a reagálására kívánt támpontot nyerni: "Terület visszaszerzésére szerintem is csak Romániával szemben lehet remény, hivatkozva a fegyverszünetre". A Szovjetunió véleményét viszont ismerni kell, "mert úgy látja, hogy a szovjet a románokkal szemben barátságos, míg velünk szemben egy idő óta elzárkózó és bizalmatlan. Azonkívül fél, hogy ha követelődzünk, Groza demokráciáját válságba juttatjuk, éppúgy, mint Rákosi mondta, hogy a csehek és egyéb követelések a múltban a magyar demokráciát juttatták válságba." Attól tartott, hogy "ha mi területet követelünk, akkor talán szomszédaink is támadásba mennek át és ők is területi követeléseket támaszthatnak velünk szemben". Kertész a május 1-jére tervezett párizsi konferencia miatt tartotta sürgősnek a jegyzék elküldését. Rámutatott arra, hogy "legkívánatosabb az volna, ha a határoknak nem lenne jelentőségük. Mindaddig azonban, amíg politikai határok lesznek és a határokon túl tekintélyes számban magyarok élnek, a magyar kisebbségeink gazdasági és kulturális és emberi jogairól gondoskodni kötelességünk. Ha kisebbségeink a múltban megfelelő bánásmódban részesültek volna, akkor a területi kérdés jelentősége nagymértékben csökkent volna... Őszintén meg kell mondanunk, hogy nem jöhet létre valódi megbékélés mindaddig, amíg a magyarok százezreit elnyomhatják vagy kiűldözhetik, Magyarország számára pedig nem adják meg a minimális gazdasági életlehetőséget sem. ... a legkevésbé, amit tehetünk, hogy a nagyhatalmak előtt feltárjuk a trianoni rendezéssel előállt helyzetből származó nehézségeinket és rájuk bízunk a rendezést. A magyar demokrácia jövője szempontjából is fontos ezt megtennünk".³²

Kertész érvelése és Gyöngyösi lemondással fenyegetőzése dacára március 23-án a koalíciós pártok vitái miatt a területi jegyzék kidolgozását egyelőre felfüggesz-

tették. Groza aggodalmai tehát nélkülözték az alapot: a nyugati nagyhatalmak – éppen ebben az időszakban feladott – határmódosítási elképzelései mögött nem a magyar kormány békeelőkészítő diplomáciája állt, hiszen 1946 április végéig fel sem vetette területi igényeit a Külügyminiszterek Tanácsa előtt. A szovjet kormány felszólítása a magyar álláspont előterjesztésére viszont megfelelt – a már idézett – 1946 január 14-i háromhatalmi megegyezésnek. Gyöngyösi nem kapott ezen túlmenő ígéretet Puskintól; az 1946. március 6-i békeelőkészítő pártközi értekezleten csak arról tett említést, hogy felvetése a szovjet követnél nem keltett megütközést.

A Független Kisgazdapárt vezetői 1946 március elején attól tartottak, hogy "előbb vagy utóbb, de mindenképpen a békeszerződés előtt a Kommunista Párt Magyarországon államcsínyt kísérel meg és megragadja a hatalmat."³³ Nagy Ferenc miniszterelnök a baloldali pártok követelései és a szovjet diplomáciai fellépések hatására kénytelen volt engedni. A kisgazdapárti centrum a koalíció "mindenáron" való fenntartására törekedett, és ezért hajlandónak mutatkozott március 12-én a jobboldali kisgazda képviselők egy részét kizárni.³⁴ A Gascoigne budapesti angol politikai képviselő Nagy Ferenc engedményeit "veszélyes lépésnek" minősítette "s szívből remélte, hogy nem fog további ilyen engedményeket tenni a baloldalnak... mivel a Kisgazdapárt többségi pozícióját, amelyet a párt az általános választásokon elért győzelmével szereztek" elvesztené, sőt a baloldal kívánságainak történő alávetés a választóik által adott mandátum "elárulását" jelentené. Gascoigne – a Foreign Office utasítására – kifejezte az angol kormány érdekeltségét, hogy Magyarországon a népakaraton alapuló valóban demokratikus rendszer jöjjön létre.³⁵

Schoenfeld budapesti amerikai követ szintén szóvá tette Nagy Ferencnél, hogy "állandó engedmények egy kisebbségi csoportnak a koalíció fenntartása érdekében végülis a novemberi választásokon kapott népi mandátumnak a tagadásába torokkollhat", s kijelentette: a magyar miniszterelnöknek kell megítélnie, mikor érkezik el az idő, amikor a választók akarata előbbrevaló lesz, mint a koalíció fenntartása. Nagy Ferenc azt válaszolta, hogy a "békeszerződés aláírása és a megszálló csapatok visszavonása minden valószínűség szerint felveti a kérdést: a koalíciót fenntartsák-e, s ha igen, milyen formában." Schoenfeld figyelmeztetésére, miszerint ha az események így haladnak, a békeszerződés megkötésekor a baloldali ellenőrzés befejezett tényével fogja szembetalálni magát, amely kizárja a választók céljainak valóra váltását, Nagy Ferenc újra megismételte sokszor hangzottatott meggyőződését: "a koalíció – s különösen az ő miniszterelnökségének – alternatívája az -anarchia-".³⁶ A márciusi politikai válság nemcsak Magyarország angol-amerikai megítélésében idézett aló kedvezőtlen változást, hanem – mint láttuk – a választások elhalasztásának egyik érve lett Romániában. A magyar külpolitika alárendelődött a belpolitikának, a békeelőkészítés holtpontra jutott, miközben Londonban a magyar-román határkérdés tárgyalása döntő szakaszába lépett.

**A LONDONI KÜLÜGYMINISZTERHELYETTESI ÉRTEKEZLET
ÉS A NAGYHATALMAK ÁLLÁSPONTJÁNAK MEGVÁLTOZÁSA
AZ ERDÉLYI HATÁR KÉRDÉSÉBEN**

A békeszerződés-tervezetek kidolgozása 1946. január 18 és július 12-e között több szakaszban történt: a londoni külügyminiszterhelyettesi értekezleten (1946. január 18–április 20), a párizsi Külügyminiszteri Tanács első (1946. április 25–május 16) és második (1946. június 15–július 12) ülésén. A londoni külügyminiszterhelyettesi értekezlet január 18 és március 8-a közötti első 28 ülésén kizárólag az olasz kérdéssel foglalkozott. Az amerikai külügyminiszter hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy a négy nagyhatalom külügyminiszterhelyettesei által megszövegezett "békeszerződés szigorúbb lesz, mint amelyet az Olaszország irányában egyenként kedvezően hangolt hatalmak bármelyike ezen országra kényszeríteni kívánt", s ezért követeléseik mérséklésére szólította fel a szovjet, francia és angol delegációt. 1946. február 20-án az Olaszországgal szembeni francia és osztrák határmódosítási igényekről bontakozott ki vita: a francia és szovjet küldött még azt is ellenezte, hogy Olaszországgal a követelések tényét közöljék. Ez eljárási precedenst teremtett, mert a békeszerződés-tervezetek kidolgozásánál Londonban az érintett szövetséges és "volt ellenséges" államok nézeteinek kifejtésére nem biztosítottak lehetőséget.³⁷

Az amerikai küldöttség 1946 február végén a román, bolgár és magyar békeszerződés-tervezet megvitatását indítványozta, mivel kételkedett a szovjet békekötési akaratban és attól tartott, hogy a párizsi konferencia elhalasztásához vezethet a béketárgyalások elhúzódása. Az amerikai külügyminiszterhelyettes úgy vélte, hogy a Szovjetunió nem érdekelt az olasz stabilitás helyreállításában, Délkelet-Európában viszont kizárólag "bábkormányokat" hajlandó eltűnőni; a Vörös Hadsereg egységeit a térségből nem kívánja kivonni. J.C.Dunn javasolta külügyminisztériumának, hogy ezentúl az európai ügyeket saját elhatározásaik alapján intézzék "anélkül, hogy valamely más nemzet hajjunknál fogva rángatna bennünket, vagy akcióinkat önfeladással hatástalanítva egyszerscsak azon vennénk észre magunkat, hogy csupán mások politikai diktátumát hajtjuk végre."³⁸

Az amerikai indítványra az angol küldöttség kedvezően válaszolt; a francia külügyminiszterhelyettes ezúttal hajlandónak mutatkozott arra, hogy a balkáni békeszerződés-tervezetek tárgyalásától távol tartsa magát. James Marjoribanks az angol, és John C.Campbell az amerikai küldöttség Balkán-szakértője 1946. február 26-án egyeztetette álláspontját, a román, bolgár és magyar területi vitákról. Az erdélyi kérdésről Campbell megállapította, hogy "a State Department magatartása valamelyest módosult, amióta a kérdés először felvetődött a Lancaster House-ban (1945. szeptember 20-án – a szerző megjegyzése). Elismerte, hogy az amerikai javaslat, – amely a trianoni határ Magyarország javára történő módosítására vonatkozott – némileg azzal a sajtóbírálattal magyarázható, ami Észak-Erdély közigazgatásának Szovjetunió részéről 1945 márciusában történt egyoldalú visszaadását követte. Abban az időben a State Department a sajtó előtt fenntartotta álláspontját, miszerint a Szovjetunió lépése nem jelent szabályszerű

(terület) átengedést, hanem csupán egyszerű közigazgatási intézkedést, a végső döntést a békeszerződés megkötéséig halasztják. James Marjoribanks kifejezte készségét a kérdés megtárgyalására, viszont kételkedett abban, hogy Magyarország javára határmódosítás elfogadható. John Campbell jelezte, hogy küldöttsége hasonló belátásra jutott. A. Russel, a Foreign Office magyar referense mindezt elégedetten kommentálta: az amerikai "magatartás megváltozása az erdélyi kérdésben érdekes és hasznos lehet, amikor az idő elérkezik a kérdés megvitatására. Mindeddig úgy tűnt, hogy közvetítenünk kellett volna az amerikaiak és oroszok között, noha mi elköteleztük magunkat az amerikaiak támogatására; Amerika teljes támogatására szükségünk lehet e békeszerződésekben."³⁹

Guszev szovjet külügyminiszterhelyettes február végén késznek mutatkozott arra, hogy küldöttsége román békeszerződés-tervezetét előterjessze. A Foreign Office ezért sürgősen kidolgozta az erdélyi kérdés megvitatásánál követendő taktikát. Az angol kormány mindenekelőtt a szovjet-román határ pontos vonalát kívánta tisztázni. A szovjet csapatok ugyanis a háború végén elfoglalták a Duna torkolatát ellenőrző szigeteket. Ezek az 1940. június 28-i szovjet román egyezmény szerint Romániához tartoztak. Az angol külügyminiszterhelyettes a szovjet küldöttségtől olyan határleírást és térképmellékletet igényelt, amely bizonyítaná, hogy nem kívánnak eltérni az 1918 előtti határtól.

A Foreign Office 1946. február 28-án az erdélyi kérdést ebben az összefüggésben vizsgálta. Megállapították: 1945 "szeptembere óta magatartásunk némileg módosult a trianoni határ érintetlenül hagyása irányában. Magyarok, románok és oroszok egyre inkább az erdélyi kérdés autonómia alapján történő megoldása felé hajlanak, mint a határmódosítás irányában. Mindenféle kisebb határmódosítási terv elvágna a román területen belül húzódó észak-déli vasútvonalat, amelynek töretlen működése nélkülözhetetlen a térség gazdasági életéhez. Nagyobb mértékű határmódosítások nem igazolhatóak etnikai alapon. Úgy tűnik, a Szovjetunió azaz, hogy (1945. márciusban) a közigazgatást *de jure* a román kormánynak adta, míg *de facto* nagyrészt a helyi magyar kommunisták kezében hagyta, megtalálta az erdélyi politikai kérdés legjobb, közvetlen megoldását. Mindenesetre valószínű, hogy a Szovjetunió által régóta kialakított rendezés megváltoztatásáról megtudnánk őket győzni. Mivel Erdély gazdasági fejlődése teljes egészében Románia és Magyarország kielégítő viszonyától függ, a két ország közötti kereskedelmi akadályokat csökkentő orosz politika hosszútávú megoldást jelenthet egy olyan problémára, amelyet – figyelembe véve Oroszország túlsúlyát e térségben – inkább gazdasági, mint politikai természetűnek tekinthetünk. (Mindezek alapján) most tájékoztattuk az Egyesült Államok küldöttségét, hogy nem ellenezzük, ha felvetik a határkérdést, ha ezt helyesnek tartják, de a magunk részéről nem vagyunk meggyőződve arról, hogy Románia és Magyarország között létező határ megváltoztatása valójában kívánatos lenne."⁴⁰

A román király 1946. február 26-án Le Rougetel angol politikai képviselőnek vetette fel az erdélyi határ fenntartásának kérdését. Másnap, február 27-én Burton Y. Berry bukaresti amerikai politikai képviselőtől hat kérdésben kért magyarázatot: (1) az Egyesült Államok továbbra is részt kíván venni a moszkvai

háromoldalú határozat romániai végrehajtásában? (2) az amerikai kormány nézete szerint a román békeszerződés ratifikálása után a szovjet csapatoknak el kell hagyniuk Romániát? (3) a Groza kormány esetleges választási veresége komoly következményekkel járhat; az amerikai kormány osztja-e ezt a nézetet, vagy a három szövetséges nagyhatalom elfogad bármilyen kormányt, amely a választásokkal a népakarat megnyilvánulásaként jön létre? (4) egyes miniszterek azt állítják, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia a Románia és Magyarország közötti határt újra kívánja rajzolni. Mivel a jelenlegi határt az első világháború után az angolok-amerikaiak hozták létre, éppannyira fontos a határ megtartása (változatlanul hagyása) az angol-amerikai tekintély romániai megőrzése szempontjából, mint maguknak a románoknak. (5) az amerikai kormány a békeszerződés megkötése után egyáltalán kíván-e a román gazdasági helyzettel foglalkozni? (6) a békeszerződés aláírása után az Egyesült Államok kíván-e kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni Romániával?⁴¹

Berry 1946. március 6-i táviratában arról értesítette az amerikai külügyminisztert, hogy (1945 decemberében) szovjet hivatalos személyek tájékoztatták a románokat, miszerint az amerikaiak meg kívánják változtatni az erdélyi határt Magyarország javára. A Groza kormány tisztviselői erre hivatkozva azt hangoztatják, hogy "a szovjet kormány Románia védelmezője a tervezett angol-amerikai agresszió ellen." Ráadásul emlékeztették a románokat arra, hogy a szovjet kormány a fegyverszüneti tárgyalások alatt egyértelműen egész Erdély Romániának visszaadását kívánta, amit Churchill úr akadályozott meg, ragaszkodván a végső rendezés békekonferencián történő eldöntéséhez". Berry a király főudvarmesterének közléseiről is beszámolt. Negel szerint a román parasztot nem érdekli, ha a szovjet igények következtében az állami költségvetéshez hat számjegyet adnak, de "ugyanazt a parasztot mélyen megrázná, ha a határállomást néhány kilométerrel arrébb tolnák". Negel a londoni külügyminiszterhelyettesi értekezletet az angol-amerikaiak és szovjetek közötti kötélhúzásként jellemezte, amelyben a szovjetek a román oldal felé húznak. Az amerikai javaslat híre a román politikai pártokban a szovjet kormány és a Román Kommunista Párt számára előnyös reakciót váltott ki. "Sőt, ha a békefeltételek tárgyalásánál az amerikaiak fenntartják álláspontjukat és a tárgyalások megelőzik a román választásokat, az amerikaiak győzelemhez juttatják a kommunisták által támogatott Groza kormányt." Berry mindezek alapján négy pontban összegezte véleményét külügyminisztériumának: (1) a szovjet hatóságok következetesen törekedtek és törekedni fognak a jelenlegi Románia és Magyarország közötti határ megerősítésére; (2) ez a magatartás növeli a szovjet kormány tekintélyét Romániában; (3) "javaslatunk az etnikai alapon történő kisebb határmódosításra rendkívül érzékeny pontot érint minden románnál és tekintélyünk csökkenését eredményezné, ha fenntartjuk (a határmódosítására irányuló) nyomásunkat." (4) "a magyarok, mivel erős csoportjaik mélyen Romániában élnek, legalább annyira elégedetlenek lesznek az erőfeszítéseinkkel, mint a románok, ha etnikai okok miatt erőltetjük a határmódosítás elvét, s utána ezt az elvet a jelenlegi határtól csupán néhány kilométeren belül érvényesítjük." Berry nem ismerte külügyminisztériuma állásfoglalását, de azért

mégis azt javasolta, hogy az erdélyi határ módosításának a kérdését az ENSZ keretében oldják meg, s ne a békekonferencián.⁴²

Az amerikai külügyminiszter Mihály király kérdéseire válaszolva kijelentette, hogy a három nagyhatalom egyeztetett politikája kívánatos; a maga részéről számtalanszor rámutatott a szabad választások útján, a népakarat valódi képviselőként létrehozandó demokratikus kormányok szükségességére; megerősítette a kereskedelmi kapcsolatok felvételének szándékát; s végül február 28-i beszédére hivatkozva kinyilvánította, hogy a nagyhatalmaknak más szuverén államok területén jóváhagyásuk és szabadon kinyilvánított beleegyezésük nélkül nincs joguk csapatokat tartani, s szükségtelenül nem hosszabbíthatják meg a béke megalkotását, nem kényszeríthetnek csapatokat a kis és elszegényedett államokra. Mihály király szóbeli tájékoztatására Byrnes közölte, hogy a fegyverszüneti tárgyalásoknál a román–magyar határ esetében is az amerikai kormány azt az álláspontot képviselte, hogy az összes területi kérdés rendezését a végső békerendezésig kell halasztani, így a magyar–román határ kérdését is. "Noha nem hisszük, hogy bármiféle hasznos célt szolgálna jelenleg a békeszerződésekkel kapcsolatos ügyek feltételezéseken alapuló megvitatása, kijelenthető, hogy az Egyesült Államok kormánya minden ilyen természetű kérdést megfelelő időben az érintett térség lakossága kívánságaival szembeni legnagyobb rokonszenvvel fog megközelíteni és a lehető legnagyobb figyelmet fogja szentelni a probléma etnikai, gazdasági és politikai vonatkozásainak."⁴³

Schoenfeld budapesti amerikai politikai képviselő 1946. március 9-i táviratában a rendelkezésre álló információk alapján egyáltalán nem tartotta biztosnak, hogy "a szovjetek visszautasítják a magyarok támogatását az erdélyi határ módosításában". Schoenfeld többek között a Dessewffy Gyulával folytatott beszélgetésre hivatkozva azt állította: "Okunk van feltételezni, hogy a Szovjetunió a revízió mézesmadzagját húzta el a magyarok előtt gazdasági engedmények kicsikarása érdekében." Schoenfeld szerint ha köztudomásúvá válik az amerikai szándék az erdélyi határ némi, Magyarország javára történő módosítására, az rövid távon hatással lehet a politikai helyzetre, míg Romániában a kár rég bekövetkezett, ha a király angol és amerikai követnek elmondott véleménye a román közvéleményen alapszik. A budapesti amerikai politikai képviselő ezért a hosszútávú cél megvalósítását szorgalmazta, vagyis Közép-Európában a lehető legtöbb igazságtalan határt meg kell változtatni, ahogy erre alkalom kínálkozik. A probléma ENSZ keretébe utalásával gyakorlatilag hátat fordítanak egy megoldatlan problémának, noha Schoenfeld készséggel megértette Berry szempontjait, amelyek a bukaresti események nyomása alatt születtek. Schoenfeld táviratában felsorolta, hogy milyen előnyökkel járna, ha védelmeznék, vagy részt vennének az erdélyi határ módosításában (1) megerősítenék meggyőződésüket abban az elvben, hogy a határok nem statikusak és az igazságtalanságok kiigazíthatók. (2) Ha a minimális magyar követeléseket kielégítenék, megszüntetnének egy olyan okot, ami miatt a Balkánt a problémák állandó góciának tekintik (3) gyakorlati megfontolásból is fontosabb a határmódosítás hatását a magyar, mintsem a román belpolitikára figyelembe venni, mivel Magyarország "még mindig kettős szónában található a

szovjet terjeszkedés szempontjából, míg a Romániára eső árnyékok már régóta mélyebb színárnyalatúak.”⁴⁴

A londoni külügyminiszterhelyettesi értekezleten (1946. január 18–április 20.) a szovjet küldöttség az *1946. március 11-én a román*, március 27-én a magyar békeszerződés tervezetében (az első és) második bécsi döntés semmissé és meg nem törtéنتté nyilvánítását „egész Erdély Romániához tartozását” javasolta. Az angol küldöttségnek nem volt érdemi ellenvetése a szovjet tervezettel szemben, de hozzájárulását a trianoni határ helyreállításához attól tette függővé, hogy a békeszerződésben pontosan rögzítsék Románia valamennyi határának – így a szovjet–román határnak is – a vonalát. J.C.Dunn, a londoni amerikai küldöttség vezetője 1946. március 19-én a szovjet álláspont ismeretében pedig módosította a State Department 1945. szeptember 20-án a magyar–román határkérdésben előterjesztett álláspontját. Az amerikai külügyminiszterhelyettes összefoglalójában emlékezett arra, hogy a londoni Külügyminiszteri Tanácsülésen az angolok és franciák támogatták javaslatukat az etnikai viszonyok tanulmányozására, abból a szempontból, hogy egy kis területrészt Magyarországnak juttatása lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élő személyek számát. J.C.Dunn megállapította, hogy a „britek most kevésbé lelkesek” ebben az ügyben; nem bizonyítható a budapesti jelentések azon állítása sem, miszerint a Szovjetunió készen mutatkozik a határmódosításra. Guszev, a londoni szovjet küldöttség vezetője ugyanis határozottan kijelentette március 11-én, hogy kormánya szerint egész Erdély Romániának adandó. A szovjet álláspont tehát szilárdnak tekinthető. J.C.Dunn ennek alapján kijelentette: „a határmódosítás ügye nem eléggé világos ahhoz, hogy indokoljon egy nagyobb vitát. A rendelkezésre álló statisztikák szerint határmódosítás – hacsak nem kötik egybe lakosságcserével – nem adhat vissza Magyarországnak jelentős számú magyart anélkül, hogy jelentős számú román ne kerülne magyar uralom alá. Valószínűtlen, hogy az idegen uralom alá kerülők számát 100 000-nél többel csökkenteni lehet. Ez nem oldaná meg a kisebbségi kérdést. Az erdélyi kérdést nem lehet megoldani a határok megnyírbálásával. Noha a jól megalapozott magyar követelések kielégítése a magyar demokratikus erőknél lélektanilag kedvezne, de kétséges, hogy kis határmódosítás mennyire járulna hozzá e térség politikai stabilitásához. Ha elvállalnánk is azt, hogy kitesszük magunkat a román haragnak, a határmódosítás általunk történő szorgalmazása esetén nehezen képzelhető el a magyarok kielégítése. Ugyanakkor egy kismértékű változtatás súlyosbíthatja a Romániában maradt magyarok helyzetét. Ezért politikailag nem lehet kíváncs a jelenlegi békeszerződésekkel a határok megváltoztatásának kísérlete, de viszont olyan rendelkezéseket is ellenzünk, amelyek későbbi más eszközökkel történő határkiigazítást kizárnának. Ezért, ha a kérdés általános megvitatásánál az oroszok semmi hajlandóságot sem mutatnának a határmódosításra irányuló javaslatok érdemi mérlegelésére, a megoldást a román békeszerződés szovjet tervezete VII. cikkelye következő módosításával kereshetjük: Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés semmisnek és meg nem történtnek nyilvánítandó, fenntartva a lehetőséget arra, hogy a román és a magyar kormány közvetlenül tárgyaljon egymással a határ olyan kiigazításáról, amely

jelentősen csökkentené az idegen uralom alatt élő személyek számát”⁴⁵ Byrnes 1946. április 5-én Dunn állásfoglalását jóváhagyta és április 10-én hivatalosan a külügyminiszterhelyettesi értekezlet elé terjesztették.

Holman, a bukaresti angol követ 1946. április 2-án javasolta, hogy ellensúlyozzák a Szovjetuniót, mint Erdély Romániához tartozásának „valódi védelmezőjét” beállító híreket. W.S. Williams, a Foreign Office déleurópai főosztályvezető helyettese Mihály király február 26-i, Tătărescu március 25-i közléseire utalva sem tartotta szükségesnek, hogy az angol kormány a békeszerződés egészének elkészülése előtt nyilatkozzon annak egyik cikkelyéről, csupán arról kívánta a román királyt tájékoztatni, hogy a döntés a Külügyminiszterek Tanácsára tartozik; jól ismerik a román nézeteket és azokat teljes mértékben figyelembe fogják venni. Holman javaslatában a fegyverszünet 19. cikkelyének megerősítését igényelte. Williams rámutatott arra, hogy román szempontból ennek értelmezése a lényeges, vagyis azt szeretnék tudni, hogy Erdély egészét vagy annak csak nagyobb részét kapják meg. Lord Hood, a békeszerződés-előkészítő osztály vezetője április 4-i feljegyzésében az amerikai küldöttség javaslat-tervezetét ismertette, mely szerint „a trianoni határt állítják helyre azzal a fenntartással, hogy Magyarország és Románia egymás között megegyezhet határmódosításról.” Sir Gladwyn Jebb, külügyminiszterhelyettes április 6-án már amerikai kollégája – fent ismertetett – instrukcióiról számol be, vagyis arról, hogy a külügyminiszterhelyettesi értekezlet következő ülésén felveti az erdélyi kérdést. J.C. Dunn az angol politikát úgy értelmezte, hogy a brit küldöttség mindaddig tartózkodni szeretne az erdélyi kérdés megvitatásától, amíg a szovjetektől végső bizonyosságot nem szereznek”, hogy Románia többi határai hol húzódnak.

Az amerikai külügyminiszter megértőnek mutatkozott az angol álláspont iránt, amely a szovjeteket világos állásfoglalásra kívánta készíteni, de mégis úgy vélte, hogy Erdélyt megvitatathatják azelőtt, mielőtt a többi kérdésben kielégítő eredményt érnének el. G. Jebb végülis egyetértett azzal, hogy az erdélyi vitát nem lehet a végtelenségig halasztani, annál is inkább, mert véletlenül éppen akkor kapta kézhez azt az 1941-es szovjet térképet, amely a Duna torkolatnál a pontos szovjet-román határt mutatta. Az angol külügyminiszterhelyettesnek már több kétsége volt a Foreign Office válaszával kapcsolatban, amit az amerikai javaslatra készített elő. G. Jebb szerint „természetesen, ha a határ ugyanaz marad, kivéve Románia és Magyarország közös megegyezése esetén, akkor valószínűleg a trianoni határ fog fennmaradni, mivel nem valószínű, hogy a románok bármit is feladnának. Következésképpen az egész elgondolás csak látszatmentő (face-saving), de hogy kinek sikerül megmenteni a látszatát (though whose face is going to be saved) nem nagyon tudom, kivéve ha találunk Pazvolsky úr hivatalában (Foreign Office kutató részlegében – a szerző megjegyzése) egy ennek tisztázására vállalkozó kutatót. Feltételezem ezért, hogy legjobb azt válaszolnom: nincs különösebb kifogásom az amerikai terv ellen, feltéve, ha többi kollégám is beleegyezik.” G. Jebb a román király megnyugtatóására azt a formulát javasolta, hogy angol részről nem támasztanak nehézséget – Románia és Magyarországgal közös határa nagyjából a trianoni határ legyen, de ügyelni fognak arra is, hogy Romá-

nia többi határát is pontosan határozzák meg, és ne történhessen kísérlet arra, hogy Románia hátrányára az 1940-es határokat megváltoztassák.

A Foreign Office déleurópai főosztályának vezetői ezzel az állásfoglalással egyetértettek, csupán azt kifogásolták, hogy a királyra nem lesz valami megnyugtató hatással "a nagyjából" a trianoni határ formula, ami helyett javasolták: egyenesen mondják meg a királynak, hogy nem áll szándékukban a határ módosítását szorgalmazni, kivéve azt, amelyről a román és magyar kormány megegyezik egymással". Bevin külügyminiszter 1946. április 17-i táviratában mindezek alapján tájékoztatta Holmant, hogy a londoni háromoldalú tárgyalásokon még nem döntöttek el véglegesen az erdélyi határ kérdését, "ugyanakkor nincs okunk kételkedni, hogy valójában a trianoni határt fogják helyreállítani." Az angol külügyminiszter nem tartotta célszerűnek sem nyilatkozat kiadását, sem álláspontjuk közlését a Groza kormány tagjaival az erdélyi kérdésben mindaddig, amíg Románia többi határának vonala nem tisztázódik. Bevin azonban utasította bukaresti képviselőjét: tájékoztassa a román királyt, hogy nem áll szándékukban a trianoni határ bármiféle módosítását javasolni, vagy támogatni, habár természetesen "készek elismerni bármilyen határkiigazítást, amely Románia és Magyarország kölcsönös megegyezésével jön létre."⁴⁶

A londoni külügyminiszterhelyettesi értekezlet 1946. április 16-i ülésén a három nagyhatalom képviselői úgy döntöttek, hogy a békeszerződés-tervezetbe az 1938. január 1-jei román-magyar határ visszaállítását előíró cikkely kerüljön be. Nem egyeztek meg viszont egy szovjet javaslat ("s ezzel egész Erdély Románia területéhez csatoltatik") és egy amerikai módosító indítvány ("ugyanakkor a szövetséges és társult hatalmak készek elismerni a román-magyar határ minden olyan kiigazítását, amelyben a közvetlenül érdekelt felek utólag kölcsönös megállapodásra juthatnak, és amely jelentős mértékben csökkentené az idegen uralom alatt élő személyek számát" – az én kiemeléseim: F.M.)⁴⁷ beiktatásáról a békeszerződés-tervezet szövegébe. Mivel a szovjet javaslat más megfogalmazásban ugyan, de a közösen elfogadott cikkely tartalmát ismételte meg, ezért a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi ülészsaka (1946. április 25–május 16) egyedül a kétoldalú megállapodás lehetőségét felvető amerikai módosításról dönthetett.

A MAGYAR KORMÁNYKÜLDÖTTSÉG MOSZKVAI ÚTJA ÉS A MAGYAR-ROMÁN HATÁRKÉRDÉS

A magyar Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya nem ismerte a Londonban 1946 márciusban előterjesztett román és magyar békeszerződés-tervezetet, a határvitáról pedig Budapestre ellentmondásos értesülések jutottak el. Dr. Gyöngyössi István 1946. március 16-án Bukarestben M. Balta volt budapesti román sajtóattaséval beszélt erről, aki szerint "az ominózus határkérdés most már úgyis rövidesen megoldásra kerül és ennek megtörténte után mi sem áll már útjában a két nép valószínű kibékülésének. Úgy tudja... hogy miután az Olaszországgal megkötendő békeszerződés körül bizonyos nehézségek merül-

tek fel, ezért az olasz ügyet elhalasztják és a Romániával és Bulgáriával kötendő békeszerződések ügyét előbb vessik elő. Az angolsszász hatalmak álláspontja a román kérdésben állítólag az, hogy Erdély területének nyolc százalékát akarják visszaadni a magyaroknak, ami az ő számítása szerint mintegy 8-9 ezer km². Az orosz álláspont ezzel ellentétes, és egész Erdélyt Romániánál kívánja hagyni... értesülése szerint Románia északnyugati területének egy részéről van szó, amibe beleesne Szatmár és Nagyvárad és a határ Zilah felé türemlene ki oly módon, hogy a Szilágyság egy része is Magyarországhoz esnék. Talán Nagybánya is – mondta meglehetősen jelentősegteljesen – hiszen ez a vidék önöket ugye nagyon érdekelné?” Ezek után Balta azt a kérdést tette fel Gyöngyössynek: "vajon egy ilyen, vagy hasonló határrendezés esetén a létrejött határt a magyar demokrácia minden reservatio mentalis nélkül véglegesnek tekintené-e. Szerinte a két nép együttműködése szempontjából ez a döntő kérdés, ugyanis Románia joggal attól fél, hogy abban az esetben, ha egy ilyen, minden hátsó gondolatától mentes lelki megnyugvás magyar részről létre nem jön, úgy ez megmérgezné hosszú időre a két ország közötti viszonyt." Gyöngyössy megnyugtatóan válaszolt: "a határkérdés igazságos megoldása esetén kétségtelennek tartom, hogy egy ilyen igazságos megoldásba a demokratikus Magyarország minden hátsó gondolat nélkül valóban belenyugszik."

Iklódy (Hirsch) Dezső jelentése is megerősítette, hogy az erdélyi román körökben elterjedt hír szerint az angolsszászok 8000 km²-nyi területet óhajtanak visszaadni Magyarországnak, s a "nemzeti parasztpárton kívül minden párt hajlandó volna már területi engedményekre, ha kielégítő biztosítékot kapna Románia arra nézve, hogy egy Magyarországgal még a béketárgyalások előtt a határookra vonatkozólag kötendő megegyezés végleges volna és azszal teljesen megszűnnének a magyar revíziós igények. Annak dacára azonban, hogy e kiegyesési tendencia feltétlenül fennáll, a határkérdés létesésének nyilvánossá válta mégis csökkentette a kormány népszerűségét, miután a pártokon felül álló román sovinizmus sok, pártszempontból kifogásolható ténykedését elnézte a Groza kormánynak abban a tudatban, hogy e kormány biztosítani képes a nyugati határokat."⁴⁸

A Vörös Hadsereg romániai lapja, a "Graiul Nou" a Szovjetunió román békeszerződés-tervezete londoni beterjesztésének (1946. március 11.) másnapján nyilvánosságra hozta állásfoglalását: "Az erdélyi kérdést véglegesen eldöntötték... A Szovjetunió nemcsak a Romániával és Magyarországgal aláírt fegyverszüneti szerződésbe foglalta be Észak-Erdély visszaadását Romániának, hanem minden hatalmában állót megtett, hogy a román nép megvalósítsa e törekvését és Erdély kérdését véglegesen Románia javára oldják meg." A "Graiul Nou" cikke a román reakció által bevezetett terror-rendszerrel indokolta azt, hogy Észak-Erdélyt nem rögtön felszabadítása után adták át Romániának, majd hosszáfűzte: "A Szovjetunió Erdély kérdését nemcsak területi – amit a román állam határainak keretei kösé illesztésével meg lehet oldani, – hanem nemzeti-politikai kérdésnek tekintette. E kérdés igazságos és tartós megoldása megköveteli a demokratikus rendszer bevezetését valamennyi erdélyi népnek minden területen érvényesülő jogegyenlőségének alapján... ezt a megoldást kívánja megvalósítani a Groza kormány, mely e tar-

ományban valamennyi lakos közötti egyenlőséget szilárdított meg, bármilyen is legyen nemzetiségük.”⁴⁹

Nékám Sándort, a bukaresti magyar politikai képviselő vezetőjének 1946. március 27-i bemutatkozó látogatásánál Kavtaradze szovjet nagykövet biztosította arról, hogy „a román–magyar együttműködés és barátság a Szovjetunió helyesléssel találkozott, miután az úgy Magyarországot, mint Romániát és úgy a magyar, mint a román népet barátjának tekinti.”⁵⁰

Kertész István, a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának vezetője 1946. március 13-ára befejezettnek nyilvánította tevékenységét, mivel a magyar koalíciós pártok a békecélok meghatározásában nem jutottak egyezségre. Április 5-én Nagy Ferenc miniszterelnökhöz intézett levelében megállapította, hogy február 1-e óta jegyzéket sem tudtak elküldeni és ez azt eredményezheti, hogy „még erdélyi vonatkozásban sem leszünk képesek a magyar nép alapvető életigényeire megfelelően rámutatni”. Kertész attól tartott, hogy „a magyar demokráciát alapjában megrendítheti az a körülmény, hogy a magyar nép megoldásra váró és a dunai népek őszinte megbékélésével szorosan összefüggő kérdéseit még exponálni sem merjük méltó módon. Nem osztom azt a nézetet, hogy egy vesztett háború után ezzel kedvezőtlen nemzetközi helyzetbe kerülnénk. Egy nép, amely már nem mer kiállni saját jogos és igazságos igényei mellett, elveszíti más népek megbecsülését, önmagával pedig meghasonlik. Ha nem fognak látni bennünk semmi gerincet és szilárdságot, akkor feleslegesnek fog látszani, hogy velünk, mint nemzetközi tényezővel számoljanak, és lassan átalakulunk a nemzetközi élet tárgyává. Bizonyos vonatkozásokban a nagyhatalmak és azok között elsősorban Szovjet-Oroszország támogatására számítunk. De viszont hogyan várhatunk kívülről támogatást, ha nincs olyan magyar álláspont, amely mellé mi magunk komolyan kiállunk. Azt csak nem várhatjuk, hogy az általunk megtámadott Szovjet-Oroszország fejtsen ki és képviselje helyettünk a magyar álláspontot.”⁵¹

Kertész a lemondását felajánló levél elküldése után Gyöngyösi külügyminisztertől értesült, hogy a helyzet mégsem annyira reménytelen: szovjet meghívásra rövidesen Moszkvába utazik a magyar kormányküldöttség.⁵² Eredetileg az MKP PB 1946. március 12-i ülésén vetődött fel, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök vezetésével küldöttség utazzon a Szovjetunióba a békefeltételek megvitatására.⁵³ Április elejére a baloldali pártok álláspontja megváltozott a Romániával szembeni területi követelésekről: úgy döntöttek, hogy szovjet támogatást kell kérni az erdélyi kérdés rendezésére. Rákosi a kisgazdapárti vezetők értesére adta, hogy szovjet információkra támaszkodva négy- és tízezer négyszetkilométernyi közötti területi igényt lehet felvetni és ebben az esetben bizonyos mértékű támogatásra lehet számítani.⁵⁴ Szalai Sándor a Szociáldemokrata Párt elnöke, Szakasits részére Kertésztől kért térképeket és tanulmányokat, noha pár héttel korábban még élesen elítélte az egész békeelőkészítő tevékenységet. Szalai most már úgy vélte, hogy jó kilátások nyílnak a Romániától történő területvisszanyerésre és ez erősíteni fogja a magyar demokráciát.⁵⁵

Gyöngyösi János külügyminiszter moszkvai útja előtt azt kérte, hogy részére egy olyan magyar–román határrendezési terv készíttessék el, amely a Partium egy

részét csatolja Magyarországhoz. Annak ellenére, hogy "a magyarság leghomogénebb tömegben a Székelyföldön lakik", ennek a területnek Magyarországhoz csatolását kilátástalannak ítélte.

A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya 1946. április 6-án kapta meg az Államtudományi Intézettől Jakabffy Imre három nappal korábban elkészített magyar-román határtervét. Jakabffy elutasította az 1945 nyarán és őszén született elképzeléseket: az önálló Erdély létesítését (Makkai László és Némethy (Benisch) Arthúr terve); a székelységet korridorról összekötő visszacsatolási javaslatokat (Teleki Géza-Rónai András terveit); a határmenti magyar többségű sávot Magyarországhoz csatolni kívánó tervet (Némethy /Benisch/ Arthur minimális ajánlata); s végül a népszavazást. A romániai magyarság jövőjét biztosító és a románok jogos érdekeit sem sértő határvonalnak azt a kompromisszumos megoldást javasolta, hogy "területi igényünk akkora legyen, amelyen elfér a romániai magyarság az utolsó lélekig, méghozzá olyan területen, amely Magyarországgal szomszédos. Ez pedig nem lehet más, mint a Máramaros megyétől Temesvárig húzódó terület, amit röviden – Partium-nak nevezhetünk." A 22055 km²-nyi területen 1930-ban 1 554 788 lakos élt. Jakabffy szerint "az ajánlott területi megoldás már kiindulópontjában magában rejtje annak a lehetőségét, hogy népcsera útján oldódjék fel a magyar-román területi vita."⁵⁶

1946. április 8-án, a Moszkvába utazás előtti estén Gyöngyösi hívatta Kertész Istvánt és közölte vele, hogy a Tildy Zoltán köztársasági elnöknel tartott tanácskozás a javaslatban körvonalazott területi igényeket túlzottnak, illetőleg irreálisnak találta, mert annak alapján 865 000 román és csak 495 000 magyar⁵⁷ került volna Magyarországra. Gyöngyösi a tanácskozáson rámutatott arra, hogy e megoldás után Romániában még mindig 1 millió felüli magyar maradna, s így módon a romániai magyar kisebbség száma 180 000-rel haladná meg a magyarországi románok számát. Gazdasági, közlekedési és számos más szempontból is a 22 000 km²-es átcsatolási terv volna kívánatos mindkét állam szempontjából. Ez alapja volna egy esetleges részbeni lakosságcserének is. Mindezek ellenére a Tildynél tartott megbeszélés úgy döntött, hogy Gyöngyösi vigyen magával egy olyan tervet is, amely csupán a határmenti magyartöbbségű területek átcsatolását tenné lehetővé. Ennek végrehajtásaként készítette el Kertész István a Teleki Intézet szakértőivel április 8-áról 9-ére virradó éjszaka egy olyan területcsatolási tervet, amelynek alapján Magyarországhoz kerülne 11 800 km² terület 442 000 magyar és 421 000 román lakossal. Kertész összefoglalója szerint "így is Magyarországhoz kerülnének a Partium legmagyarabb vidékei, a nagyobb városok valamennyien, de Romániánál maradnának e városok ellátási területének legfontosabb részei, s különösen Arad és Nagyvárad kerülnének nehéz gazdasági körülmények közé. Közlekedési szempontból ez a határ Magyarország szempontjából nem kifogásolható, de viszont szinte megoldhatatlan problémákat teremt a Romániánál maradó partiumi részekben, ahol több mint 200 000 lakos maradna összeköttetés nélkül saját országa felé. Politikai szempontból e megoldásnak egyik fő hibája, hogy Romániánál maradó Erdélyben a magyarság számarányát lényegesen lepassztaná. Az erdélyi magyarságot így módon érő politikai hátránnyal nem állna arányban

az a csekély nyereség, illetőleg részben gazdasági tehertétel, amelyet a Partium magyarlakta határsávéának Magyarországhoz csatolása jelentene".⁵⁸ Gyöngyösi felhatalmazást kapott a Tildynél tarott tanácskozás résztvevőitől, hogy előadhassa a 22 000 km²-nyi terület átcsatolását célzó partiumi tervet, de mint kiegészítő megoldást magával vitte a kizárólag a határmenti magyarság átcsatolását lehetővé tevő tervezetet is. Kertész nem tartotta helyesnek, hogy Moszkvában két javaslatot terjesszenek elő, de – nyilván Rákosi 4 000 10 000 km² közötti területi javaslatának hatására – végülis ezt az eljárásmodot fogadták el a magyar koalíciós pártok.

A magyar kormányküldöttség moszkvai tárgyalásairól (1946. április 9-18) Gyöngyösi János három, angol nyelvre fordított, Kemény Ferenc egy összefoglalója maradt fenn, amelyeket annakidején eljuttattak a budapesti amerikai követhoz. Április 9-én Gyöngyösi János Molotov szovjet külügyminiszternek térképmellékletek segítségével magyarásta el a tervezeteket. Az első javaslat 11 800 km², 967 000 lakos Magyarországhoz csatolását irányozta elő. A magyar külügyminiszter indoklása szerint ez lenne a határ etnikai alapon történő újrendezése, amelynek hátránya, hogy a magyarok többsége Romániában maradna, míg sok román kerülne Magyarországhoz. "A józan közvéleményt nem annyira a területi kérdés foglalkoztatja, mint a Románia területén hagyott magyarok sorsa" – jelentette ki Gyöngyösi, majd hosszáfűzte: "Mi tudjuk, hogy Groza politikája baráti a magyarokkal szemben, de azt is tudjuk, hogy politikáját hivatalnokai és a reakciók szabotálják." Molotov a romániai magyarok sérelmeire vonatkozó közbevetett kérdésére Gyöngyösi úgy válaszolt, hogy ezek elsősorban gazdasági természetűek, mivel minden erőfeszítést megtesznek a magyarok gazdaságának szétrombolására. Ez nemcsak a középosztályt és a jómódúakat érinti, amit még könnyebb lenne megérteni, hanem a kisparasztoakat, szegényeket, munkásokat, kiskereskedőket, stb. Még fanatikusok sem hisznek abban Magyarországon, hogy lehetséges a székelők lakta terület megkapása.

Gyöngyösi ezért előterjesztette azt a javaslatát, mely szerint annyi román legyen magyar területen, amennyi magyar román területen. Ez az alapja a 22 000 km²-re vonatkozó második tervzetnek, amely nem több, mint Erdély területének egyötöde. Ezen a területen 900 000 román él, vagyis 180 000 magyarral több, azaz 1 080 000 magyar marad román területen. Általánosságban elmondható, hogy ez megközelíti az egyensúlyi állapotot, amely a legjobb biztosíték arra, hogy a két ország emberségesen bánjon kisebbségeivel. Ha azonban ez a bánásmód nem biztosítható, a második tervzetnek előnye, hogy lehetséges a lakosságcsere és valamennyi magyar, vagy román elhelyezhető ezen a 22 000 km²-es területen. Ez a terület gazdasági alappal rendelkezik és földrajzi érvekkel is igazolható, Magyarországnak fontos erdőségek találhatók rajta, jelentős a kén, műtrágya és kisebb mértékű a fémgyártása. A veszteség nem fogja Romániát érzékenyen érinteni. Molotov figyelmesen végighallgatta a magyar érveket és azt mondta, hogy a fegyverszüneti egyezményben a szövetségesek megígérték Romániának: támogatják Romániát Erdély vagy annak nagyobb része visszacsatolásában. Gyöngyösi kijelentette, hogy tervzete nem áll ellentétben ezzel, mivel "maximális igényünk

22 000 km², vagyis az erdélyi terület 1/5-e." Molotov megköszönte a magyar exposé és anélkül, hogy bármit is elárult volna a szovjet szándékokról, a beszélgetést befejezettnak nyilvánította. Sztálin 1946. április 11-én fogadta Nagy Ferencet, Szakasitsot, Gerőt és Szekfűt. A magyar miniszterelnök köszönetet mondott a felszabadításért és azért a demokratikus fejlődésért, amit az ország szovjet támogatással kaphatott, majd beszélt a földreformról, a bányák államosításáról, a bankok ellenőrszéséről, s kijelentette: úgy gondolja, szükséges jelentést tennie a magyar demokrácia egy évének eredményeiről. Sztálin félbesszakította és azt mondta, hogy Magyarország szabad és független ország, ezért miniszterelnöke nem köteles jelentést tenni, úgy hogy Nagy exposéját egy baráti ország közléseként fogja fel. Nagy Ferenc Sztálintól egy vagy két szovjet gazdasági tanácsadót kért, majd a szovjet miniszterelnök kérdésére kifejtette, hogy a Vörös Hadsereg magatartásával régebben volt némi probléma, mintahogy ez általában történik megszállás esetén, de most már a panaszok minimumra csökkentek. Sztálin ekkor kijelentette, hogy a megszálló csapatokat hamarosan kivonják Magyarországról és csak kisebb csapategységek fognak maradni. A szovjet miniszterelnök a jóvátételfizetés idejének meghosszabbításába, a Magyar Állami Vasutak sérelmeinek elintézésébe, a nyugat-európai területen található magyar javak, de legalábbis az arany visszaszolgáltatásának támogatásába is beleegyezett. Nagy Ferenc a békeelőkészítésről szólva kijelentette, hogy nincsenek követeléseink Jugoszláviával szemben, majd a magyar-csehszlovák lakosságcserét említve megállapította, hogy sokkal több magyar él Szlovákiában, mint fordítva. Sztálin nem ebben látta a probléma lényegét. A szovjetek 1 millió lengyelt telepítettek át, s cserébe csak 100 000 ukránt kaptak, ennek ellenére végrehajtották a lakosságcserét. Sztálin hozzáfűzte: nem mindegyik kormány képes ilyen bátor intézkedések megtételére. A szovjet miniszterelnök szerint a csehek készek lennének a területi kérdésekről tárgyalni, de tartanak a szlovákoktól, s kijelentette: véleménye szerint a szlovákiai magyaroknak abszolút jogos igénye az egyenlő jogok elnyerése.

Nagy Ferenc ezután rátért az erdélyi kérdésre és bejelentette, hogy külügyminiszterének tervezetei vannak e témáról. Puskin félbesszakította és azt mondta, hogy a külügyminiszternél térképek is találhatók. Ekkor Gyöngyösi megmutatta a térképeket Sztálinnak, aki felállt székéről és nagy érdeklődéssel tanulmányozta a térképet. Gyöngyösi ismertette javaslatait, ugyanúgy, ahogy azt Molotovnál tette. Sztálin az egész idő alatt figyelmesen hallgatta és többször a térképre tekintett. Kétsszer is megkérdeste, hogy benne foglaltatik a tervben valamilyen lakosságcsere, mire Gyöngyösi tagadólag válaszolt ugyan, de a lakosságcserét beépíthetőnek tartotta tervésztébe. Sztálin tréfásan megjegyezte, ha a szovjetek elfogadnák a tervet, Románia királya le fog mondani trónjáról. Nagy Ferenc azt válaszolta, hogy legalább Románia is köztársaság lesz, mint Magyarország. Sztálin ekkor megkérdezte Molotovot, milyen feltételeket tartalmaz a román fegyverszüneti egyezmény. Molotov emlékeztette arra, hogy a szövetségesek támogatást ígértek Romániának Erdélyre vagy legalábbis annak nagyobb részére vonatkozó követeléseire. Sztálin gondolkodott egy kicsit és ezután közölte, hogy "átgondolja a dolgot" és utána újra találkozni. Gyöngyösi a kétórás beszélgetésről készí-

tett összefoglalójának végén megállapította, hogy az "baráti jellegű volt Sztálin személyiségének köszönhetően, aki annak ellenére, hogy történelmi egyéniséggel mély benyomást gyakorolt ránk, mégis megmutatta egyéniségének emberi és bátorító oldalát. A küldöttség eleinte szavában volt, mivel kezdetben Sztálin nagyon merevnek látszott. De aztán észrevettük, hogy komolysága inkább a téma iránti érdeklődésnek és figyelem összpontosításának köszönhető. Sztálin humorának szikráit is megcsillantotta, és ez a küldöttség tagjait felbátorította, akik érezték, hogy egy nagy ország legnagyobb fiával és lehet, hogy a történelem legnépszerűbb egyéniséggel állnak szemben, akinek monumentalitásából ugyanakkor nem hiányzott bizonyos szellemi közösség velünk".

Gyöngyösi 1946. április 12-én Dekanov külügyminiszterhelyettesével tárgyalt, aki szovjet részről az ún. balkáni békeszerződéseket készítette elő. A magyar külügyminiszter azért tartotta fontosnak és sürgetőnek békecéljai ismertetését, mert április 25-re összehívták Párizsba a külügyminiszterek tanácsulását. Gyöngyösi a Szovjetunió szándékairól érdeklődött Délkelet-Európa vonatkozásában, noha azzal tisztában volt, hogy a szovjetek aligha fogják vele közölni elképzeléseiket. Ezért a tárgyaláson arra szorítkozott, hogy kiderítse: a magyar tervek nem állnak-e ellentétben a szovjet politikai érdekekkel. Gyöngyösi közölte Dekanovval, hogy politikája kezdettől baráti jellegű volt a Szovjetunióval szemben és nem kíván olyan terveket készíteni, amelyek ellenkeznének a szovjet politikai érdekekkel. Ezzel Dekanov egyetértett, majd a csehszlovák kérdés megvitatása után Gyöngyösi újra felvetette Romániára vonatkozó javaslatait. A magyar külügyminiszter kifejezte megértését az iránt, hogy a Szovjetunió Romániával és Magyarországgal szemben egyaránt baráti, és nem kívánja érinteni egyik ország érdekeit sem, de az iránt érdeklődött, hogy a kisebb területet érintő javaslat nem áll-e szemben a szovjet tervekkel.

Dekanov – Gyöngyösi feljegyzése szerint – megértést mutatott nehézségeik, s személyesen a magyar külügyminiszter nehézségei iránt, aki igyekezett saját pártja követeléseit kielégíteni. Azt, hogy milyen követelésekkel lépnek fel a békekonferencián, a magyar kormánynak s különösen Nagy Ferencnek, mint miniszterelnöknek és a többségi párt vezetőjének kell eldönteni. Véleménye szerint a miniszterelnök megvitathatná a témát Grozával, kísérletet téve arra, hogy megegyezzen vele. Gyöngyösi erre megkérdezte Dekanovtól, hogy a Szovjetunió aktívan támogatná-e egy ilyen megegyezés elérését. Dekanov erre azt válaszolta, hogy nem teheti politikai okok miatt. Ez a két miniszterelnök feladata. Gyöngyösi kifejtette, ha a szovjetek nem vesznek részt intenzíven egy ilyen megállapodás létrehozásában, nem lát semmilyen lehetőséget arra, hogy megállapodásra jussanak. Gyöngyösi már írásban javasolta Puskinnak, hogy Grozával eszmecserét folytatssanak, de erre nem kapott választ.

Mindenesetre – Gyöngyösi szerint – most már túl késő, mivelhogy a békekonferencia megkezdéséig már csak két hét van hátra. Dekanov egyetértett azzal, hogy a rendelkezésre álló idő valóban túl rövid. Gyöngyösi ezután előadta, hogy semmi esélyt nem lát a megállapodás elérésére. Ha Groza a választások előtt egyetlen négyzetkilométernyi területről lemondana, nagy politikai kárt okozna

magának. A magyar kormányt azzal vádolnák, hogy elmulasztotta az alkalmat sokkal jobb eredmény elérésére, ha nem bocsátkozott volna Grozával tárgyalásokba. A felelősség olyan nagy, hogy egyik kormány sem tudná vállalni. A csehszlovák tárgyalások⁵⁹ során Clementis-szel arra a következtetésre jutottak, hogy hiába tanúsít mindkét fél a legfőbb kérdésekben jóindulatot, a szóbanforgó politikai kérdések olyan természetűek, hogy csak nemzetközi döntéssel lehet őket megoldani. Gyöngyösi Dekanozov elé terjesztette elgondolását, miszerint a békekonferenciának a maximális követelést nyújtásuk be, mivel Groza is természetesen az egész Erdély területére vonatkozó maximális követelésével fog előállni. Tătărescu és Groza, mindketten kinyilvánították, hogy a jelenlegi határokat tekintik véglegesnek. Ha magyar részről egy olyan javaslatot nyújtanak be, amelyet a szövetségesek azonnal elfogadnak, ez Grozának vereséget jelentene, de ha a magyar javaslattal szemben Groza bizonyos sikert érhetne el, helyzete javulna. Ha a maximális követelés nem találkozna a szövetségesek egyetértésével, még mindig ott van tartalékban a kisebb területre vonatkozó tervzet. Dekanozov erre csak annyit válaszolt, hogy a román fegyverszünet Erdély, vagy annak nagyobb része Romániához csatolására vonatkozik. Gyöngyösi közbevetette, hogy "maximális követelésünk Erdély egyötödénél nem jelent többet", Dekanozov erre semmit sem mondott. Gyöngyösi összefoglalójában elismerte, hogy "a hosszú és élénk eszmecsere során képtelen voltam kideríteni, hogyan vélekednek a szovjetek e témáról".⁶⁰

Molotov 1946. április 15-én válaszolt a magyar küldöttség által a moszkvai megbeszélések során felvetett kérdésekre. Annak a véleményének adott kifejezést, hogy a magyar–csehszlovák és magyar–román viszonylatban fennálló függő kérdéseket a két érdekelt országnak közvetlen tárgyalások útján kell rendeznie. A román kérdéssel kapcsolatban külön kiemelte, hogy "nem tartaná célszerűnek, ha Magyarország a kérdést anélkül vinné a békekonferencia elé, hogy a románokkal e tárgyban előzetes megbeszélést folytatott volna." Gyöngyösi nem lelkesedett a kétoldalú tárgyalásokért, mivel mind Csehszlovákia, mind pedig Románia választások előtt állt: "Noha Magyarország már túl van a választásokon, olyan parlamenti többséggel rendelkezik, amely az ország közvéleményét juttatja kifejezésre és amely a szóbanforgó szempontból tehát ugyanolyan nehezen kezelhető, mint a csehszlovák és a román közvélemény. Függetlenül most már attól, hogy Magyarország a szóbanforgó kérdésekben milyen eredményt érhet el a békekonferencián, nagyon nehéz a jelenlegi parlamenti többség előtt vállalni a közvetlen megbeszélések iniciálását – különösen a román ügyben – mert abban az esetben, ha a közvetlen tárgyalások nem vezetnének sikerre, a magyar kormányt méltán érhetné a parlamenti többség részéről az a szemrehányás, hogy a közvetlen tárgyalások felvétele hiba volt, mert több eredményt lehetett volna elérni azáltal, hogy a kérdést egyenesen a békekonferencia elé viszik. Éppen ezért Magyarország csak akkor bocsátkozhatik bele ilyen közvetlen tárgyalásokba, ha e tárgyalásoknak felvételét az érdekelt kormányoknál a Szovjetunió kormánya kezdeményezi." Nagy Ferenc erre közbevetőleg megjegyezte, hogy "amennyiben ezek az országok nem tudnának egymás között megegyezni, úgy meg kell egyeztetni őket".

Gyöngyösi megkérdezte, hogy ki kezdeményesse a tárgyalásokat, mire Molotov külügyminiszter azt válaszolta, hogy természetesen az, akinek a tárgyalásokhoz érdekei fűződnek, vagyis Magyarország. Arra a kérdésre, hogy a kezdeményezés a Szovjetunió kormánya részéről helyesléssel találkoznék-e, Molotov külügyminiszter igenlőleg válaszolt. Nagy Ferenc bekapcsolódva Gyöngyösi fejtegetésébe, miszerint a kis kelet-európai demokráciák közös bajokkal küsdének, és Magyarország teljesen megérti a Grosa kormány nehéz helyzetét, valamint azt az érdeket, amelyet a Grosa kormány megmaradása Magyarország számára jelent – a magyar miniszterelnök a maga részéről megjegyezte, hogy bár a kis kelet-európai demokráciák valóban közös bajokkal küsdének, érthető, hogy bennünket elsősorban a saját bajaink érdekelnek. Erre – az összefoglaló szerint – Molotov külügyminiszter "megértést mutatni látszó mosollyal válaszolt."⁶¹

A magyar kormányküldöttség szovjet fogadtatására jellemző Sztálin 1946. április 16-án elmondott pohárköszöntője. A szovjet miniszterelnöknek úgy tűnt, hogy "jelenleg sok közepes és kis ország tart a szovjetektől. Ez a félelem megalapozatlan. Lenin kijelentette, hogy minden nemzet, legyen az nagy vagy kicsi, különleges értékkel és fontossággal bír az emberiség szempontjából. Ez az elv irányítja most is a szovjet politikát. A szovjet népesség több mint fele nem orosz, és sok nemzetiségből áll. Ezek a nemzetiségek teljes autonómiát és szabadságot élveznek. A szovjetek mindig rokonszenvet éretek Magyarország iránt, és mindig baráti viszonyt kívántak vele." Sztálin örömeinek adott hangot, hogy a magyar nemzet vezetői demokraták és hangsúlyozta: a Szovjetunió barátságot kíván Magyarországgal, függetlenül az utóbbi kormány-berendezkedéstől.⁶² A magyar kormányküldöttség hasatérése után Nagy Ferenc tájékoztatta a látogatás eredményeiről az angol és amerikai követet, a külföldi magyar misszióvesetők pedig fogadóországbeli kollégáikat. E beszámolókból egyértelműen kiderül, hogy a szovjet vesetők a területi kérdés eldöntését a fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye alapján ugyan lehetségesnek tartották a magyar igények felvetését, de nem kötelesték el magukat azok támogatására.⁶³ Rákosi Mátyás a kormányküldöttség moszkvai tartózkodása idején, 1946. április 15-én közölte a budapesti angol követel: "némi remény van arra, hogy Magyarország visszakapja Északnyugat-Erdély egy részét, vagyis azt a részt, ami tisztán magyar lakosságú, és amely a jelenlegi határral szomszédos. Úgy gondolta, hogy Oroszország kedvezően tekintett erre és arról is hallott, hogy Nagy-Britannia és Amerika nem idegenkedik egy ilyen módosítástól. Ő nem 'kérte' – ezt, de természetesen úgy érezte, ha ez elérhető, akkor rendkívülien kielégítő lenne."⁶⁴ A magyar remények annál inkább megalapozatlanabbnak bizonyultak, mivel Dekanozov szovjet külügyminiszterhelyettes, majd Molotov külügyminiszter a magyar a magyar kormányküldöttség Szovjetunióbeli látogatásának napjaiban biztosította a moszkvai román képviselőt arról, hogy a Szovjetunió védelmezni fogja Románia akkori, Magyarországgal közös (vagyis a trianoni – F.M.) határvonalát bármilyen módosítás ellen.⁶⁵ Molotov még azt is közölte Iorgu Iordan professzorral, a moszkvai román politikai képviselővel, hogy Nagy-Britannia támogatja, hogy Erdély jelentős részét Magyarországnak engedjék át. Stoica, a román külügyminisztérium vesértitkára ennek azonban

nem adott hitelt, mivel Londonból érkező jelentésekből tudta, hogy ez nem felel meg a valóságnak. A moszkva román nagykövet francia kollegájának e napokban kifejtette, hogy készek átengedni a "24000 km²-es" területet, ha Erdélyből valamennyi, azaz másfélmillió magyart kitelepítik.⁶⁷ A román kormány a Moszkvából érkező hírek hatására 1946. április 15-én utasította londoni képviselőjét, hogy a külügyminiszterhelyettesi értekezletől jegyzékben kérje a trianoni határ megerősítését, illetve Románia Magyarországgal szembeni jóvátételi igényeinek elfogadását. A szovjet kormány a háromhatalmi döntéshozatal elvét tartotta tiszteletben – a Londonban előterjesztett április 10-i módosító indítványt figyelembe véve –, amikor ugyanezen a napon, április 15-én Molotov külügyminiszter végülis a magyar kormányküldöttségnek javasolta, hogy a magyar–román viszonylatban fennálló függő kérdéseket közvetlen tárgyalások útján rendezzék.

SEBESTYÉN PÁL BUKARESTI KÜLDETÉSE

A magyar kormány 1946. április 23-i ülésén elhatározta; megbízottként Bukarestbe küldi Dr. Sebestyén Pál rendkívüli követet és meghatalmazott minisztert, hogy Groza kormányfőnek és helyettesének, Tătărescu külügyminiszternek a kapcsolatok javítására, a területi-kisebbségi kérdés rendezésére miniszterelnöki-külügyminiszteri tárgyalásokat javasoljon. A Minisztertanács ugyanakkor megbízást adott Kertész Istvánnak, a Békeelőkészítő Osztály vezetőjének arra, hogy "a Magyarországgal kötendő békeszerződéssel kapcsolatban területi igényeinket román vonatkozásban jegyzékbe foglaljuk". A megbízás alapján Kertész elkészítette a memorandumot, amelyet még 23-án este átadott Gyöngyösi Jánosnak. Másnap a külügyminiszter közölte Kertész Istvánnal, hogy "a jegyzéktervezet teljesen használhatatlan, mert abba bele lehetne magyarázni, hogy az összes magyarlakta területeket igényeljük, holott ezt csak egy győztes háború után tehetnénk. Ő nem akar mást, mint Romániával szemben konkrétan leszögezni 22000 km²-nyi területre vonatkozó igényünket, s ezt akarja röviden megindokolni".⁶⁸ Erre vonatkozólag Gyöngyösi diktálta le azt a szöveget, amelynek alapján a végleges jegyzéktervezetet elkészítették. Sebestyén Pált Bukarestbe érkezése után 1946. április 27-én délelőtt Tătărescu külügyminiszter, aznap délután 6 órakor Groza miniszterelnök fogadta, nyilván azért, hogy Tătărescunak módjában álljon közben miniszterelnökét látogatása céljáról és közlései tartalmáról informálni. A magyar kormányküldött érzékeltette, hogy "egy baráti nagyhatalom lépésünkről tud, és azt helyesli" és kifejtette jövetele célját a román külügyminiszternek, majd Grozának. Eszerint "a magyar kormány a moszkvai tárgyalás után tekintettel a béketárgyalások közelségére, elérkezettnek látta az időt arra, hogy a békeértekezleten elfoglalandó álláspontját, illetve a békekonferencia elé terjesztendő kívánságait meghatározza. A magyar politikának nincs más célja... mint hogy a nagyhatalmakkal és ezek között elsősorban a szomszédos Szovjetunióval békében és barátságban éljen, és hogy szomszédjaival a múlt viszálykodásait félretéve, jószomszédi együttélést és szoros baráti együttműködést valósítson meg és tartson

fenn, és hogy egy ekként megbékélt atmoszférában minden erejét gazdasági, erkölcsi és politikai újjáépítésének szentelhesse. Ezen általános irányelvek keretén belül a magyar kormánynak, mint az összmagyarság érdekei letéteményesének egy gondja van csupán, nevezetesen az ország határain kívül élő és a magyar állami életből kirekesztett magyarság jövő sorsának alakulása. Magyarország abban az előnytelen helyzetben van, hogy valamennyi dunai állam között népének legkisebb százalékát egyesíti saját határai között, és a magyar nép igen jelentős része él idegen államban, idegen népekkel együtt. E magyarságnak legnagyobb része Romániára esik, és ezért érthető, hogy valamennyi szomszédállam között a Romániában élő magyarság helyzete jelenti a magyar kormány számára a legfontosabb problémát. Meg fogja Tătărescu érteni, hogy ilyen körülmények között a magyar kormány a békekonferencián fel fogja vetni a romániai magyarság kérdését, és annak megoldása tekintetében javaslatokat kíván előterjeszteni. A Magyarországgal való megbékélésre és őszinte együttműködésre irányuló szándéknak, valamint a magyar néppel és magyar népi kormánnyal szemben táplált baráti érzésnek legilletékesebb román részről történő megnyilvánulásai, amelyeket a magyar kormány a legmagasabbra értékel, és a magyar néppel együtt a legőszintébben viszonz, kötelességévé teszi a magyar kormánynak, hogy barátságot barátsággal, őszinteséget őszinteséggel viszonzozzon és ezért a magyar kormány azt óhajtja, hogy mielőtt a romániai magyarság problémájával a békekonferencia fóruma elé lép, a kérdést a román kormánnyal baráti és bizalmas megbeszélés tárgyává tegye, amely megbeszélések felölelnék a Magyarország és Románia között függőben lévő összes kérdéseket, beleértve egy területi újjárendezést is, amely nélkül a magyar kormány a romániai magyarság problémájának megoldását nem tudja elképzelni. Engem a magyar miniszterelnök és külügyminiszter azért küldött ide, hogy általam formális javaslatot tegyenek egy fly találkozó megtartására, amelyen a két miniszterelnök és a két külügyminiszter venne részt, s amely célból a magyar államférfiak készek volnának Romániába utazni. A magyar kormány a magyar-román viszony jövőbeni alakulásának szempontjából igen nagy jelentőségűnek tartaná, ha ez a találkozó létrejönne, problémáinkat magunk tudnánk egymás között, barátságosan elrendezni, s mintegy kézenfogva tudnánk a békekonferencia elé járulni. Okunk van feltételezni, hogy egy fly módon létrejövő rendezést, melynek formája tekintetében tág lehetősége van a különböző megoldásoknak, mindkettőnk nagy szomszédja, a Szovjetunió kormánya is üdvözlölné." Tătărescu válaszul kijelentette, hogy "nincs felelős román államférfi, de nincs egyetlen román ember sem, aki hajlandó volna Románia nyugati határát tárgyalások, vagy akár csak bizalmas megbeszélések anyagává tenni. Erdély Románia számára, mint a románság bölcsője, mindennél szentebb és becsesebb, s ezért Románia a békekonferenciától nem kérhet és nem várhat mást, mint Erdély határainak véglegesítését." Sebestyén közbevetésére ugyan elismerte, hogy a trianoni határmegvonás olyan területeket juttatott Romániának, amelyeket igazán nem lehet a románság bölcsőjének nevezni. viszont Románia a "felszabadító háborúban" betöltött szerepére hivatkozva nem tartotta lehetségesnek, hogy a "területi kérdést akárcsak érintő megbeszélések is létrejöhessenek." A román kormány hivatalos válaszát

Groza miniszterelnök aznap délután közölte Sebestyén Pállal: "A magyar kormány közvetlen tárgyalásokra irányuló javaslatára azt kénytelen válaszolni, hogy lett volna talán egy idő, amikor a függő kérdéseinket – még a határkérdéseket is – közvetlen tárgyalások útján meg tudtuk volna oldani. Ő tett is kísérleteket abban az irányban, hogy a magyar miniszterelnökkel és külügyminiszterrel találkozzék, de magyar részről olyan választ kapott, hogy az időt nem tartják elérkezettnek egy ilyen találkozóra. Most viszont ő nincs abba a helyzetben, hogy a magyar kormánnyal területi kérdésekről tárgyaljon és ennek két oka van: egy formai és egy érdemi oka. Formai okokból nem tárgyalhat területi kérdésekről Magyarországgal, mert a probléma a nagyhatalmak előtt fekszik már, és nem tartja a helyénvalónak, hogy mi, két kis állam, a nagyok döntésének megpróbáljunk elébe vágni. Ez a tétel, így megformulázva a Tătărescuval való beszélgetés után novumként, sőt meglepetésként hatott, annál inkább, mert erre Groza beszélgetésünk során ismételtén a legkülönbözőbb variációkkal újból és újból visszatért (pl. "ne avatkozzunk mi, kis országok a nagyhatalmak politikai játékaiba" – "nagy urakkal nem jó egy tálból cseresznyét enni" stb.). E tételnek állandó hangoztatásából feltétlenül azt a benyomást kellett hogy nyerjem, hogy Tătărescunál és Grozánál tett látogatásom között alakult valahogyan ki ez az álláspont; – hogy kialakításában pusztán román, vagy egyéb tényezők is működtek közre, kikkel Groza közben konzultálhatott, arra nézve támpontjaim nincsenek. Groza ezen tétele mellett mindenestre makacsul kitartott, annak ellenére, hogy előbb csak annyit jegyeztem meg, hogy a magyar kormánynak oka van feltételezni, hogy a hatalmak – az ő tételével ellenkezőleg – örülnének, ha a magyar–román határvitában hozandó döntés terhét, sőt ódiumát levonnák róluk, majd ennél tovább menve azt is mondtam, hogy egy mindkettőnkkel egyformán baráti nagyhatalom a közvetlen rendezés megkísérlését egyenesen tanácsolta. Mindezen észrevételeimet Groza megjegyzés nélkül hagyta elmenni füle mellett, s megmaradt álláspontjánál. Minthogy nem tekintettem feladatomnak, hogy Grozát a magyar ajánlat elfogadására bármiképpen is kapacitáljam, a továbbiakban receptive viselkedtem. Érdemben nem tartja lehetségesnek Groza a határokról való tárgyalást azért, mert ő Erdély egységének megbontását lehetetlennek és végzetes hibának tartja..." "Egyébként – mondotta Groza – jó területi megoldást Erdély kérdésében nem tud elképzelni. A Székelyföldet egy korridorról Magyarországhoz csatolni Erdély feldarabolására vezetne, ami abszurdum. A magyar határ mellett 20 és egynéhány ezer négyzetkilométer lecsatolása viszont túl sok román csatolna Magyarországhoz. (Erre csak csendesén annyit jegyeztem meg, hogy a határok általa prekonizált légiesítése mellett ez éppúgy nem eshetik neki zokon, mint az, hogy ő jónak tartja, hogy "légiesített" határok mellett másfél millió magyar maradjon román fennhatóság alatt.) Végezetül megismételte Groza miniszterelnök, mennyire sajnálja, hogy a találkozásra vonatkozó magyar javaslatot a kifejtett formai és érdemi okokból nem fogadhatja el, de nem adja fel a reményt, hogy a miniszterelnök és külügyminiszter urakkal, akiket annyira nagyrabecsül, mielőbb mégis meg fog ismerkedni."⁶⁹ Sebestyén távirati úton értesítette a Külügyminisztériumot a magyar kezdeményezés román visszautasításáról.⁷⁰ Gyöngyösei külügyminiszter április 29-én délután

Schoenfeldnek és Puskinnek, Kertész István 30-án Carse angol ügyvivőnek adta át a Romániával kapcsolatos területi igényt tartalmazó jegyzéket szóbeli közléssel kiegészítve, amelyben röviden beszámoltak Sebestyén küldetésének céljáról és Groza elutasító álláspontjának indoklásáról.⁷¹ Carse a jegyzéket elkésztettnek minősítette, mert "hiszen a külügyminiszterek már együtt ülnek. Azt legalább egy hónappal előbb kellett volna átadni... s nem hiszi, hogy az angol kormány területi változás iránti kéréseinket támogatná."⁷² Holmant, a bukaresti angol politikai képviselőt Stoica a román Külügyminisztérium vezértitkára tájékoztatta, miszerint Románia "csak a trianoni határt hajlandó elfogadni, s ha a magyar kormány a magyar-román kapcsolatok megjavításáról kíván tárgyalni, ezzel meg kell várni a békeszerződések megkötését a nagyhatalmakkal."⁷³ Warner, a Foreign Office tisztviselője mindezt úgy kommentálta, hogy a magyar kormányküldött esszerint – nem váratlanul – "éles visszautasításban részesült".⁷⁴ Schoenfeld amerikai képviselő 1946. április 30-án Kertész Istvántól kapott tájékoztatás alapján arról is beszámolt, hogy mivel a magyarok szovjet sugalmazásra kezdeményezték a románokkal a tárgyalásokat, ennek visszautasítása után a magyarok a párizsi értekezlet elé terjesztik a kérdést és Puskin előző nap Gyöngyösinék azt mondta, hogy most már a magyarok szabadon megtehetik ezt.⁷⁵ A magyar kormány április végén a szövetséges nagyhatalmak elé terjesztette területi újjárendezésre vonatkozó javaslatát. Ez a békeszerződés-tervezetek kidolgozására éppúgy nem volt hatással, mint az 1946. április 15-én Londonban benyújtott román emlékirat. Burton I. Berry, bukaresti amerikai képviselő 1946. május 1-jén francia kollegájával osztotta meg jelentései következtetését, miszerint a területi újrarendezés több hátránnyal, mint előnnyel jár: a magyar kisebbség Erdély szívéig szétszórt falvakban él, ezért az átrendezése mély zavart keltene e terület életében, amelyhez hozzájárulna, hogy "a magyar hatóságok brutálisan kiutasítanak a visszanyert terület román elemeit." "Mire lenne tehát jó, ha a történelmi vitát újraélesztve Bukarest és Budapest között diplomáciai ellenségeskedéseket indítanának, hiszen a körülmények és különösen a Moszkva által diktált politika és annak Groza által történő magvalósítása Magyarországgal szemben olyan természetű, hogy hosszú időre lehetővé teszi ezek elekrülését." Berry nemcsak saját külügyminisztériumával közölte véleményét, hanem az arra kapott válasszal – magánjelleggel – megismertette Stoica román külügyi vezértitkárt is: esszerint a párizsi amerikai küldöttség az ő, vagyis Berry nézeteivel teljes összhangban álló utasításokat kapott.⁷⁶ Tătărescu április végén értesült Holman bukaresti angol politikai képviselő román királynak átadott üzenetéről. A román külügyminiszter főleg annak tudonította London és Washington lemondását 1945. szeptemberi szándékairól, hogy a Szovjetunió diadalra tudta juttatni a román ügyet szövetségeseinél.⁷⁷ A román külügyminiszter annyira biztos volt a "Románia számára alapvető probléma" kedvező megoldásában, hogy az április 15-i román emlékirat terjesztését leállította Párizsban és Londonban.⁷⁸ Petru Groza 1946. április 29-én a magyar román határvitáról, Magyarországgal kapcsolatos politikájáról véleményét így foglalta össze Nékám Sándornak, a bukaresti magyar képviselőnek: "Ő teljesen megérti..., hogy a magyar kormány a külföldön és különösen Erdélyben élő

magyar nemzetiségűek sorsa iránt nagy érdeklődéssel viseltetik. Ő maga is így tenne, ha történetesen Románia határain túl nagyobb számban élnének románok. Azt is megérti, hogy Romániával szemben ezen az alapon a nagyhatalmak előtt bizonyos területi igényeket támaszt a magyar kormány. Közölni kívánja azonban, hogy ez az ő politikáján nem változtat. Biztosíthat arról, hogy ő a magyarbarát megnyilatkozásait nem választási érdekből kezdeményezte, még kevésbé azért, hogy ezáltal a békétárgyalásokon területi előnyöket, vagy a határkérdésben valami eredményt érjen el. Neki a magyar barátság szívügye, mert meggyőződése, hogy ez a politika mind a két nép számára életbevágóan fontos, és az egyedüli helyes út. A határkérdés most a nagyhatalmak kezében van, ők fognak dönteni. Akárhogy is szól a döntés, ő ugyanazt a politikát fogja folytatni, meg fogja csinálni a vámuniót, el fogja érni, hogy a határok spiritualizáltassanak, meg fogja teremteni a két nép végleges barátságát.”⁷⁹ A Sebestyén misszió kudarcát követően túlháladottá vált az amerikai – kétoldalú tárgyalás lehetőségét nyitva hagyó – indítvány. A Külügyminiszterek Tanácsa párizsi, 1946. május 7-i délelőtti, román kérdést vitató 11. ülésén Byrnes külügyminiszter ezért visszavonta ezt a módosító javaslatot, s miután Molotov is feleslegesnek tartotta a szovjet kiegészítő javaslat fenntartását, a három nagyhatalom elfogadta a két ország közötti 1938. január 1-jei határt visszaállító rendelkezést.

JEGYZETEK

* A tanulmány első részét 1987/3 számunkban közöltük.

1. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1946. volume VI. (továbbiakban FRUS, 1946, vol.VI.) 565. Page 1946. január 9-i feljegyzése.
2. U. o. 574 Berry 1946. január 10-i 37.sz. távirata.
3. U. o. 682. Page 1946. január 20-i feljegyzése.
4. U. o. 573. Bohlen 1946. január 23-i feljegyzése.
5. U. o. 588. Byrnes 1946. április 17-i emlékirata Truman elnöknek.
6. Jean Paul-Boncour 1946. január 20-i 100.sz. távirata. Ministère des Affaires Etrangères. Archives et Documentation, Roumanie. 1944–1949 vol.26. (továbbiakban MAE A.D. Roumanie vol.26.)
7. U. o. J.Paul-Boncour 1946. február 28-i 208.sz., 1946. március 22-i 261. sz. táviratai.
8. U. o. J.Paul-Boncour 1946. március 13-i 28.sz. jelentése, 1946. május 1-jei 355. sz. távirata.
9. U. o. J.Paul-Boncour 1946. január 18-i E4. 11.sz. jelentése.
10. U. o. J.Paul-Boncour 1945. december 20-i 420.sz. távirata.
11. U. o. J.Paul-Boncour 1946. január 16-i távirata.
12. U. o. J.Paul-Boncour 1946. február 8-i 148-149.sz. távirata.
13. Holman 1946. március 25-i táviratának az amerikai külügyminisztériumba eljuttatott másolata. National Archives (Washington D. C.) – továbbiakban N. A. – 871.00/3-2546.
14. Új Magyar Központi Levéltár – Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztály (továbbiakban ÚMKL-KüM.BéO). Dr.Hirsch Dezső 1946. január 24-i 294/Bé-1946.sz. jelentése.
15. ÚMKL-KüM BéO Keresztes Zoltán 1946. február 4-i bukaresti 21/pol.-1946. sz. jelentése a román békeelőkészítésről.

16. ÚMKL-KüM BéO Nékám Sándor tanácsos 1946. március 18-i 48/pol - 1946.sz. bukaresti jelentése. Idézi: *Balogh Sándor*: Erdély és a második világháború utáni békerendezés. Külpolitika, 1987/5. 188.
17. MAE. A. D. Série Z. Europe 1944–1949 Roumanie vol.28.
18. U. o. J. Paul-Boncour 1946. március 27-i bukaresti 42.sz. távirata.
19. UMKL-KüM Bé.O. Dr. Sebestyén Pál 1946. január 1-i összefoglalója.
20. UMKL-KüM Bé.O. Kertész István 1945. július 2-i 14/Bé.res - 1945.sz. feljegyzése.
21. Hungary's International Relations before the Conference of Paris (Budapest 1947) vol.I. 39-47.1 20/res.Bé.-1946. sz. jegyzék; idézi *Balogh Sándor*: Magyarország külpolitikája 1945–1950 (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988), 145.
22. Public Record Office, Foreign Office (továbbiakban PRO FO) 371.59038 Gascoigne, 1946. február 2-i 62.sz. jelentése; R 2608/2608/21, valamint C. A. Macartney 1946. február 25-i feljegyzése.
23. Hungary's International Relations... id. mű, 48–51. 30/res. Bé - 1946. sz.jegyzék; lásd *Stephan D. Kertész*: Diplomacy in a Whirlpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia. (University of Notre Dame Press, 1953), 177.
24. Kertész 178. Népszava 1946. február 24, március 3, 10, 17, 24.
25. Stephen D.Kertész: Between Russia and the West. (University of Notre Dame Press, 1984), 184, 98. UMKL-KüM.Bé.O. Marik Pál 1946. január 28-i 625/Bé- 1946.sz. levele Kertész Istvánhoz.
26. *S. D. Kertész*: Between Russia and the West, 96,281. Transylvania (The KentUniversity Press, 1983.) 208. Schoenfeld 1946. február 18-i 350.sz. távirata szerint Dessewffy Gyula, a Kis Újság felelős szerkesztője azt állította: "Vorosilov itteni kormánytisztviselőknek megmondta, hogy a szovjetkormány kész Magyarország revíziós követeléseit Erdélyben támogatni, feltéve, hogy Magyarország gazdasági és általános politikájával arra enged következtetni: a Szovjetunió érdekében állna szomszédja erősítése."; lásd még FRUS 1946.vol.VI.272. Schoenfeld 1946. március 9-i 486.sz. távirata; PRO FO 371 59003 R 1810/256/21 Houston Boswall 1946. február 2-i távirata a Reuter 1946. január 26-i budapesti 78.sz. jelentéséről, mely szerint Vorosilov marsall a magyar kormányt felszólította, hogy "három napon belül közölje a békeszerződés megkötésére vonatkozó állásfoglalását". Schoenfeld 1946. február 7-i 253.sz.táviratában idézi Oltványit, aki szerint Vorosilov Nagy Ferencet biztosította arról, hogy a jóvátétel ügyét felülvizsgálják és 1946. tavaszán a Vörös Hadsereg csapatainak létszámmátlenül csökkennek. N.A. 864.00/2-746.
27. UMKL-KüM.Bé.O. "Molotov 1940. évi nyilatkozatai a magyar-román kérdésről" 424/Bé. - 1946. február 16-i üggyirat ex 27/res. pol - 1940. iratcsomó.Másolatban közli: Magyar Nemzet, 1988. szeptember 3. "A magyar külpolitika és az erdélyi magyarság védelme 1945–1946-ban."
28. UMKL-KüM Bé.O. Nemestóthy Dénes 1946. február 4-i 5/Biz. levele Kertész Istvánnak.
29. UMKL-KüM Bé.O. Szegedy-Maszák Aladár 1946. január 14-i 2/pont 1946. sz. washingtoni jelentése. Byrnes levelét idézem: Világtörténet 1987/3,172.
30. UMKL-KüM Bé.O. 1946. február 26-án 37/Bé res/1946 számon iktatta a kigazda javaslatot. Idézi *Balogh Sándor*, id. mű 140–141. Vasady-Kovács államtitkár a Külügyminisztériumnak 1946. február 20-a előtt adata át a kigazda jegyzéktervezetet.
31. UMKL-KüM Bé.O. "Jegyzék a három szövetséges nagyhatalomhoz a nemzetiségi és területi kérdés összhangba hozatala tárgyában" 1946. február 20. 40/Bé.res. 1946.sz. irat. Idézi *S. D. Kertész*: Diplomacy in a Whirlpool, 179.
32. UMKL-KüM Bé.O. 51/Bé.res. 1946. sz. 1946. március 6-i feljegyzés; idézi *Kertész*: Diplomacy in a Whirlpool, 178–179. *Balogh Sándor*, 141–142.
33. PRO FO 371.59003. Carse 1946. március 3-i 222.sz. távirata R 3560/256/21.
34. Lásd *Balogh Sándor*: Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945–1947. (Budapest, 1975) 181–190. *Vida István*: Koalíció és párharcok 1944–1948. (Budapest, 1986) 166–179. *Ferenc Nagy*: The struggle behind the iron curtain. (New York, 1948) 193–196.
35. PRO FO 371.59005 Gascoigne 1946. április 8-i 205.sz. távirata R/5745/256/21.
36. FRUS 1946.vol.VI.275.1. Schoenfeld 1946. április 3-i 631.sz. távirata.

37. FRUS 1946. vol.II.15.-16.1. Byrnes 1946. február 26-i 1807.sz. távirata. Lásd még: *Fülöp Mihály*: A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, Külpolitika, 1985/4. 124-155.
38. FRUS 1946.vol.II. 16-19.1. J.C.Dunn 1946. február 27-i levele F.Matthews State Department európai főosztályvezetőhöz.
39. PRO FO 371 57154 Reconstruction U 3137. J.Marjoribanks 1946. február 26-i és A.Russel február 28-i feljegyzései.
40. PRO FO 371 57153 U 2349/69/70 1946. február 28-i összefoglaló román békeszerződés területi rendelkezéseiről. Hivatkozik rá *Balogh Sándor*, id. mű 147.
41. FRUS, 1946.vol.VI. Berry 1946. február 28-i 246.sz. távirata 578-579.
42. U. o. 579-581.1. Berry 1946. március 6-i 271.sz. távirata - ismerteti: *Balogh Sándor*, id. mű, 146.
43. U. o. 581.1. Byrnes 1946. március 8-i 148.sz. távirata ismerteti: *Balogh Sándor*, id. mű 146-147.
44. U. o. 272-273.1. Schoenfeld 1946. március 9-i 486.sz. távirata - ismerteti *Balogh Sándor*, id. mű 147.
45. U. o. 586-588. Byrnes 1946. április 5-i washingtoni 315.sz. távirata; ismerteti *Balogh Sándor*, id. mű 147-148.
46. PRO FO 371.59145 R 5227/257/37. Williams 1946. április 4-i, lord Hood április 4-i G.Jebb április 6-i, Williams április 9-i, Jebb április 13-i feljegyzése és Bevin április 17-i 158.sz. távirata.
47. Ministère des Affaires Etrangères Archives et Documentation. Série Y Internationale 1944-1949. 138. kötet.
48. UMKL-KüM Bé.O. Dr. Gyöngyössy István miniszteri osztálytanácsos 1946. március 16-i 47/po- 1946. számú feljegyzés. (Dr.Kertész István 1946. március 21-én láttamozta). Dr.Iklódy Dezső min.tanácsos 1946. április 2-i bukaresti jelentése.
49. MAE.A.D.Y. Európa 1944-1949. Románia 24. kötet Jean Paul-Boncour 1946. március 13-i 27 Eu. sz. jelentése.
50. UMKL-KüM Bé.O. Nékám Sándor 1946. március 27-i 58/pol - 1946. sz. jelentése.
51. UMKL-KüM.Bé.O. Kertész István 1946. április 5-i 65/res-Bé. 1946. sz. levele Nagy Ferenchez.
52. *St. Kertész*: Diplomacy in a Whirlpool, 180.
53. *Balogh Sándor*, id. mű 143.
54. *Ferenc Nagy*: The Struggle behind the Iron Curtain, 204.
55. *St. Kertész*: Diplomacy in a Whirlpool, 180.
56. UMKL-KüM Bé.O. Jakabffy Imre 1946. április 3. 925/Bé - 1946. sz. magyar-román határterve hét térképmelléklettel.
57. Az 1930-as román anyanyelvi statisztika szerint.
58. UMKL-KüM Bé.O. Kertész István 1946. április 10-i 70/Bé.res. - 1946. összefoglalója "A magyar-román területi rendezés problémája. Partium-os megoldás" Némethy (Benisch) Art-hura: "Javaslat Magyarország határainak megállapítására" (1945. augusztus 10.). "A trianoni határ módosítása" (1945. augusztus 16.).
59. A második prágai magyar-csehszlovák tárgyalás, 1946. február 5-9.
60. Gyöngyösi feljegyzéseinek angol nyelvű fordítása. *Stephen D. Kertész*: The last European peace conference - Paris, 1946. (University Press of America, 1985.) 116-123. Arthur Schoenfeld 1946. április 22-én terjesztette fel J.C.Dunn külügyminiszterhelyettesnek Londonba. Box 100, R 6-43, N.A.
61. UMKL-KüM Bé.O. Kemény Ferenc 1946. április 15-i 1119/Bé - 1946.sz. feljegyzései; idézi *Balogh Sándor*, id. mű 159-160.
62. *St. D. Kertész*: The last European peace conference, 28.
63. FRUS 1946.vol.VI. 280-283. Schoenfeld 1946. április 20-i 742 sz. távirata Nagy Ferenc miniszterelnökkel folytatott beszélgetéséről. PRO FO 371.59053, R 6117/3408/21. Gascoigne 1946. április 19-i 421.sz. távirata Nagy Ferenc miniszterelnökkel folytatott beszélgetéséről.

- R 6403/3408/21. Frank Roberts 1946. április 25-i 1531 sz. moszkvai távirata – Szekfű magyarkövet április 24-i közléseiről. C.F.A. Warner 1946. április 18-i feljegyzése Bede István londoni magyar képviselő közléseiről. Catroux moszkvai francia nagykövet 1946. április 22-i 996-997.sz. távirata Szekfű közléséről.
64. PRO FO 371.59005. R 6151/256/21. Gascoigne 1946. április 15-i 211.sz. távirata.
65. MAE AD Série Z. Europe 1944–1949. Roumanie vol.24. Jean Paul-Boncour bukaresti francia követ 1946. április 19-i 3339.sz. távirata. PRO FO 371.59147. Holman bukaresti angol politikai képviselő 1946. április 29-i 554.sz. távirata.
66. U. o. Holman 1946. április 29-i idézett távirata.
67. MAE AD Série Z Europe 1944–1949 Roumanie vol.24. Catroux moszkva francianagykövet 1946. április 17-i 921.sz.távirata.
68. UMKL-Küm Bé.O. Dr.Kertész István 1946. április 24-i 80/Bé.res. 1946.sz. feljegyzése: "Területi igényeink előterjesztése a béketárgyalásokon". Az erdélyi kérdés területi megoldásainak különféle variációira az Államtudományi Intézet román referense készített feljegyzést. 1946. április 26-án csatolták a tervezet olyan variációját, amely szerint Arad és vidéke helyett Kolozsvár és környéke csatoltatik Magyarországhoz.
69. UMKL-Küm Bé.O. Sebestyén Pál 1946. április 30-i 1216, 1217/Bé. 1946.sz. jelentései. A Grozával folytatott beszélgetésről: *Fülöp Mihály*: Erdély sorsa 1946. (Sebestyén Pál bukaresti jelentései), História, 1988/2-3 46–47.
70. N.A. 761.64/4-2946, Schoenfeld 1946. április 29-i 786.sz. távirata.
71. ZMKL Küm Bé.O. Kertész 1946. április 30-i feljegyzése, valamint 80/Bé.res. - 1946, és 94/Bé.res. - 1946. sz. ügyirat, amely a szóbeli közlés 1946. május 2-i írásbeli megerősítését tartalmazza.
72. U. o.
73. Holman 1946. április 29-i 554.sz. távirata.
74. PRO FO 371.59145. Warner 1946. április 30-i R 6551/357/31 feljegyzése.
75. Schoenfeld 1946. április 30-i 806.sz. távirata, N.A. 764.71/4-3046.
76. MAE AD. Série Z. Europe 1944–1949 Roumanie vol.24. J.Paul-Boncour bukaresti francia követ 1946. május 1-jei 346-349. sz. és 1946. május 2-i 350-351. sz. táviratai.
77. U. o. J. Paul-Boncour 1946. május 1-jei 352. sz. távirata.
78. U. o. J. Paul-Boncour 1946. május 1-jei 353. sz. távirata.
79. UMKL-Küm Bé.O. Nékám Sándor 1946. május 3-i 177/pol. 1946. sz. jelentése.

A FASISZTA KORSZAK ÚJABB OLASZ FELDOLGOZÁSAI

Danilo Veneruso: L'Italia fascista (1922–1945). Il Mulino, Bologna, 1984. 574. (Storia d'Italia dall'unità alla Repubblica, V);

Simona Colarizi: La seconda guerra mondiale e la Repubblica. UTET, Torino 1984. 809 l. (Storia d'Italia, vol. XXIII);

Giorgi Candeloro: Storia dell'Italia moderna I–XI. Vol. VIII: La prima guerra mondiale, il dopoguerra, l'avvento del fascismo. Feltrinelli, Milano, 1987². 465. Vol. IX: Il fascismo e le sue guerre. Feltrinelli, Milano, 1986. 537. Vol. X: La seconda guerra mondiale, il crollo del fascismo, la Resistenza. Feltrinelli, Milano, 1986. 391.

Lehet-e még újat mondani a fasizmus történetéről abban az országban, amelyben a fasizmus bukása óta eltelt négy és fél évtizedben minden esztendőre jutott legalább egy kis- vagy nagymonográfia a korszak egészéről vagy valamelyik szakaszáról, a politika-, a diplomácia- és a gazdaságtörténeti eseményekről, az antifasiszta erők küzdelmeiről, a rendszer urainak viselt dolgairól, az egyház és a fasizmus kapcsolatáról, az uralkodóház szerepéről? Van-e értelme új meg új könyveket kiadni ott, ahol a diplomáciai iratok és a kisebb-nagyobb hierarchák emlékiratai elvben mindenki számára hozzáférhetők évtizedek óta? Természetesen mindkét kérdés költői, hiszen a történészek meg sem kísérelnék az újrafeldolgozást, a kiadók pedig nem vállalnák a művek megjelentetését, ha nem lehetne valamilyen vonatkozásban újat mondani – s ha nem volna művelt olvasóközönség, amely megveszi és elolvassa ezeket a könyveket.

Az itt bemutatandó művek – lévén, hogy összefoglalások – nem annyira a szerzők saját kutatási eredményei okán érdekesek, mint inkább világnézetük, politikai krédójuk, történetírói szemléletük és módszereik különbözősége miatt.

Danilo Veneruso műve a bolognai kiadó zsebkönyv-sorozatában jelent meg a hat-kötetes *Olaszország története az egységtől a köztársaságig* ötödik köteteként. A szerző a legújabbkori történet oktatója a genovai bölcsészkaron. Veneruso nem utal arra, hogy saját kutatási eredményeket is hasznosított volna. Módszerén és könyve szerkezetén a szociológiai és politológiai megközelítés érződik. A fasizmusról alkotott fölfogásában a jelek szerint Renzo De Felicéhez áll közel; habár ez közvetlenül nem bizonyítható, minthogy a szövegben nem hivatkozik rá, jegyzetek pedig nincsenek. Az irodalomjegyzéket három, jól hasznosítható segédanyag előzi meg: egy viszonylag részletes kronológia; az 1922 augusztusa és 1945 júniusa között főnnállt kormányok listája – Facta kabinetjétől Mussolini salòi kormányáig, illetve a második Bonomi-kormányig – tárcák szerint és a hivatali idő megjelölésével; továbbá tizenegy statisztikai táblázat a népességről, a tanulóiújáságról, a gazdaság különböző szektorairól és a külkereskedelemről, valamint a költségvetésről.

Simona Colarizi alapos munkája egy nagyszabású kiadói vállalkozás keretében látott napvilágot. A *második világháború és a köztársaság* című monográfia a huszonhárom kötetből álló, Giuseppe Galasso főszerkesztésében készült *Olaszország* (illetve *Itália*) *története* utolsó kötete, de a fasiszta korszak nagyobbik részét tárgyaló XXII. kötet még nem jelent meg. A hét nagy fejezetre tagolt műből csak az első három (1–361.) tartozik témánkhoz. Itt a szerző saját levéltári kutatásainak gyümölcseit is élvezhetjük: Simona Colarizi alaposan tanulmányozta és eredményesen hasznosította a rendőrségi bizalmas jelentéseket, amelyek némelyike nemcsak összintéségével, hanem úgyszólván tudományos éleslátásával döbbsenti meg a kései olvasót. (Időnként az a benyomásunk, hogy a névtelen besúgók és a megyei rendőrfőnökök vagy párhierarchák mögött egy-egy élesszemű újságíró vagy kíméletlenül következetes politikai szociológus állt és "súgott".) Colarizi legfőbb erőssége az analitikus hajlam: jó érzéke van az események, jelenségek folyamatokba illesztéséhez, a felszín elemzése által végrehajtott tudományos "mélyfúrás"-hoz. Leírásaiban és elemzéseiben jóval nagyobb érdeklődést tanúsít az antifasiszta erők helyzete és tevékenysége iránt, mint Veneruso. A három szerző közül ő fordítja a legnagyobb figyelmet a salói köztársaságban (részben újra) kibontakozó "baloldali", "szocialista" irányzatokra, amelyek sajátságos – de nem érthetetlen – módon együttéltek a legszélsőségesebb, legttotalitáriusabb, hitlerista fasizmussal.

Giorgi Candeloro monumentális vállalkozása harminc esztendei munkát követelt a szerzőtől. A két és fél századot átfogó mű kötetei előbb "elegáns" kiadásban jelentek meg, majd egymásután kerültek a boltokba a milánói kiadó egyetemesszabkönyv-sorozatának szerényebb kivitelű darabjaiként. (Az itt ismertetett három kötet közül a VIII. már szabkönyvként is két kiadást ért meg.) Candeloro a mai olasz történészek legidősebb nemzedékéhez tartozott (1909-ben született); munkássága alapján a marxista (gramscianus) történetírók közé sorolták. A másik két szerzőhöz hasonlóan ő is társadalom-történetet írt, de a szokásosnál nagyobb figyelmet fordított a munkásmozgalomra, illetve az antifasiszta mozgalomra és a kultúrára, illetve a korszak szellemi életére. Saját kutatási eredményeket itt nemigen találunk, vitázó hajlamáról azonban – főként Renzo De Felice egyik-másik kijelentésével kapcsolatban – többször is tanúságot tesz. A X. kötetben pedig némi személyes vonatkozással is találkozhatunk, minthogy Candeloro a főleg baloldali polgári (republikánus) és szocialista elemekből szerveződött Akciópárt egyik alapítója és a fegyveres ellenállás részvevője volt. Egyébként mindegyik kötete végén igen bőséges, kommentált bibliográfia van.

Ekképpen bemutatván a szerzőket és a műveket (ha csupán dióhéjban is), az összehasonlításoknak kellene következniük. A három feldolgozás (egyes témákkal és eseményekkel kapcsolatban csak kettő) ugyanis kitűnő alkalmat kínál nem csupán a módszerek, a megközelítések összevetésére, hanem az egyes jelenségekről, fontosabb eseményekről és a társadalmi folyamatokról alkotott ítéletek összehasonlítására vagy szembeállítására is. A témára vonatkozó olvasmányok együttes terjedelme azonban mintegy 2000 nyomtatott oldal; emiatt nem lehetséges e szándék eredményes megvalósítása. Ezért csupán arra vállalkozunk, hogy bemutassuk Veneruso és Candeloro fasizmus-értelmezését, az olasz fasizmusról adott jellem-

zését és – egyes vonatkozásokban – a Fasiszta Nemzeti Párt szerepének értékelését. (Megjegyzendő, hogy az olasz tudományos szóhasználatban és a köznyelvben egyaránt különbséget tesznek "nácizmus" és "fasizmus" között; az utóbbi nem gyűjtőfogalom, hanem csak Mussolini mozgalmának, illetve rendszerének a neve.) Néhány mondat erejéig utalunk a művek magyar vonatkozásaira is.

Veneruso könyvének V. fejezetében (A nemzetközi fasizmus) azt olvashatjuk, hogy az 1922-ben hatalomra jutott olasz fasiszta rendszert Európában úgy tekintették, mint az olasz választ az általános antikommunista reakcióra, ami másutt megmaradt a hagyományosabb politikai formákban. "Ebben az értelemben az európai antikommunista erők úgy mutatták be (és csodálták) Mussolinit, mint azt az embert, akinek, miután vereséget mért a kommunizmusra, sikerült megalapítania egy olyan politikai rendszert, amely rövid távon megakadályozza ennek újratermelődését, egyidejűleg biztosítva a 'rendet'. (...) A nemzetközi megfigyelők, lényegében, hajlottak arra, hogy a fasizmus szintén nyilvánvaló többi elemét (a szabadság elfojtása, egy totalitárius rendszer kiépítése, agresszív külpolitika és így tovább) bekebelezzék az antikommunizmus szempontjából." (Veneruso, 165–166.) Az olasz tapasztalat azonban megmutatta, hogy a fasizmus több és más, mint az antikommunista konzervatív rendszerek egyike. "Mindenekelőtt egy aktív tapasztalat volt, amely arra irányult, hogy bevonja a tömegeket a politikai direktívákhoz való csatlakozás folyamatába. (...) Ezzel az ideológiával a fasizmusnak sikerült a középosztályokat, az olasz társadalmi élet mérlegének nyelvét, áthelyeznie a maga oldalára. A középrétegek és ideológiájuk játszott a döntő szerep (a 'társadalmi előmenetelhez' kötve egyfelől és a 'nemzeti előmenetelhez' másfelől) magával hozta a politikai, gazdasági és társadalmi egyensúly totális megváltozását. Mussolinival és a fasizmussal a középrétegek hevesen berobbantak az olasz politikai színtérre, első ízben válva politikai személyzetté és kondicionálva a vezető osztály, a burzsoázia autonómiáját, amely burzsoázia csak fáradtságosan tudta fenntartani uralmát a társadalmi élet tartószektoraiban (a gazdaság, a magas kultúra) azon az áron, hogy átengedte a hatalom első személyben való gyakorlását. (...) Mussolini nélkül a fasizmus nem lett volna a két háború közti Európa egyik legfontosabb politikai jelensége... Az egyetlen közös nevező a fasiszták és az autoritárius konzervatívok között lényegében a meggyökeresedett antikommunizmus volt, a többi illetően a különbségek sokkal markánsabbak voltak, mint az affinitások." (Veneruso, 168–170.)

"1925-től 1929-ig lerakták az alapjait annak a totalitárius államnak, amely *in nuce* már jelen volt a Mussolini-kormány első három évében. Mindazonáltal a fasiszta totalitárius állam egy *sui generis* rendszer volt, amely képtelennek bizonyult, túl a propagandisztikus állításokon, átfogni az olasz társadalom egész ívét. Úgyhogy végül helytelenül totalitarizmusnak minősítették azt, ami végső soron egyetlen ember uralma volt: a fasiszta totalitarizmus netalán egy olyan intézményi és alkotmányos hiánnyal jellemezhető, amely majd megakadályozza, hogy túllépjen Mussolini személyén. (...) A vezető személyzet, különösen a politikai, elbürokratizálódott a kormányzati személyzet politikai és technikai színvonalának viszonylagos és fokozatos hanyatlásával. A neoabszolutizmus folytatásának

biztosítása érdekében fokozatosan félreállították és eltávolították a hatalom működő központjaiból a legjobb képességű és legerősebb jellemű személyiségeket, akik szembeállhattak volna Mussolini akaratával." Következésképpen a politikát sem a párt egésze vagy a fasiszmus történelmi vezetőinek csoportja dolgozta ki, hanem a "duce". Így astán nemcsak karizmatikus vezér lett, akire szükség van "a tömegek nacionalizálásához", hanem a fasiszmus politikájának és ideológiájának produktív forrása is. "Ennek a politikának a következménye volt a 'fasiszta misztika' megszületése, amely a duce és az ő szava kultuszában és Mussolininak egy metapolitikai, kvázi vallásos piedesztálon való elhelyezésében összpontosult." (...) "A fasiszmus totalitarizmusának fokát más tényezők is gyengítették" (a Führer-prinsíp érvényre jutásának negatív hatásai kívül): "Az egyházzal, a monarchiával, a gazdaság vezető és hordozóerőivel, a katonai vezetőkkel és a hivatalnoki karral a fasiszmusnak nemcsak hogy kompromisszumra kellett lépnie, hanem sohasem sikerült uralnia e kompromisszum határait." Ezeknek az erőknél voltak a rendszer céljaival közös törekvéseik, de összességében sohasem azonosultak a fasiszmussal, és sikerült megőrizniök autonómiájukat. (*Veneruso*, 484–487.)

A fasiszmussal kapcsolatban sokan, sokszor használták – nem csak az érintettek – a "forradalom" szót. Giorgio Candeloro határozottan visszautasítja ezt már a VIII. kötet utolsó fejezetében, amikor a liberális állam válságának és a fasiszmus hatalomra jutásának körülményeit tárgyalja: "Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a válság kiútja nem volt forradalom, ahogyan a fasiszták definiálták hatalomra jutásukat, sem társadalmi, sem politikai és intézményi szempontból. Ugyanis társadalmi szempontból a válság a létező kapitalista szerkezet konszolidálásával végződött, ami nyilvánvalóan látszik már 1921 és 1922 folyamán, a *marcia su Roma* előtt. (...) Azt sem lehet mondani, hogy az 1914–22-es évek válsága forradalmi kiutat nyert intézményi és politikai síkon, minthogy ez inkább – a világháborút megelőző fél évszázadhoz képest – a tendencia megfordítását determinálta. (...) a nagy háború előestéjén, a szervezett, nagy tömegek jelenléte miatt is, Olaszország immár azon az úton volt, hogy demokráciává váljék, a konzervatív agrárcsoportok ellenállása és annak a néhány imperialista csoportnak a nyomása ellenére, amely segítette a nacionalista és antidemokratikus ideológiák elterjesztését. (...) Az 1914–22-es válság konklúziója tehát nem forradalom volt, ahogyan a fasiszták hangoztatták és ahogyan elfogadja manapság némely tudós, hanem ellenkezőleg, reakció volt, amelyet egyébiránt sok új aspektus jellemzett a hagyományos konzervatív rendszerekhez képest." (*Candeloro* VIII, 417–419.)

A középrétegek szerepét illetően ugyanitt vitatkozik a szerző Renzo De Felice tézisével, amely szerint a fasiszta mozgalom nagyrészt a felemelkedő középrétegek kifejeződése volt. "De Felice lényegében összeköti a fasiszmust a jelenkori kapitalista társadalomnak egy valóságos jelenségével, vagyis a közbülső rétegek erős számszerű növekedésével, és ezeknek egységes konzisztenciát, arculatot tulajdonít, tehát osztálytudatot és autonóm politikai cselekvési képességet. (...) A középrétegek tehát nem alkotnak és nem alkottak a fasiszmus születése és megszületésének idején egy egységes és autonóm társadalmi erőt. A kultúra, az ideológiák, a szokások és a hétköznapi mentalitás révén is alávetették magukat az ipari

és agrárpolgárságnak, habár éppen az ő soraikból került ki a kultúra- és ideológia-termelők nagy többsége: az írók, a művészek, a filozófusok, a tanárok, a tanítók. (...) Végül, ezeket nem lehet 'felemelkedők'-nek mondani, hacsak nem a számszerű növekedés értelmében, és legfőljebb meghatározott, eléggé limitált kategóriák esetében, mint amilyenek a paraszti eredetű új kistulajdonosok, vagy mindazok, akik a városi kispolgárságból jöttek és a háború alatt tisztékké váltak. Mindezek attól féltek, hogy elvesztik a fáradságosan vagy éppen szerencsésen megszerzett tulajdont és rangfokozatokat, és a fasiszta mozgalom számára manőverezhető tömeget alkottak a középrétegekhez tartozó többiekkel együtt, akiket viszont a háború megkárosított, és attól féltek, hogy elsodorja őket a proletárforradalom, úgyhogy a tehetetlenségi erő következtében tovább küzdöttek a proletariátus ellen akkor is, amikor már eltűnt az úgynevezett bolsevik veszély. (...) A fasiszmus sikere tehát, úgy tűnik fel, nem hozandó összefüggésbe a középrétegek válságával, sem ezek felemelkedésével, jóllehet az őket alkotó különböző társadalmi kategóriákban több-kevésbé hangsúlyos módon törekedtek, a felépítmény és a szerkezet körülményeinek hatására, az uralkodó kapitalista csoportokkal szövetkezni: ennek a szövetségnek vált közvetítőjévé és eszközévé a fasiszmus." *Candeloro*, VIII, 421-424.)

A IX. kötet bevezetőjében Candeloro megállapítja, hogy a fasiszmus és az előző korszak, illetve a fasiszmus és a későbbi olasz történelem viszonyát egyaránt a kontinuitás és a szakítás egyidejű előfordulása jellemzi. A fasiszta rendszer ugyanis nemcsak néhány intézményt – mint például a monarchia, a hivatalnoki kar és a hadsereg – örökölt, hanem – a külpolitika egyes irányzatain kívül – egy lényegileg autoritárius kormányzati rendszert és gyakorlatot is. Másrészt a fasiszmus szakított a liberális parlamentarizmus hagyományával, és teljesen megszüntette a szabadságjogok korábbi garanciáit. Különösen a szakszervezeti szabadság megszüntetése érdemel itt említést. "Másodszor, meg kell jegyezni, hogy a fasiszmus – kezdetben közép- és kispolgári csoportok kifejeződése, azután erős agrárius csoportoké –, '22 és méginkább '25 után a polgári erők (nem mindig kompakt, de összességében tartós) blokkjának támogatását élvezte, amely blokkban a leghatalmasabb ipari és pénzügyi csoportok kerekedtek felül. A fasiszmus tehát a társadalmi konzerváció és reakció rendszere volt azoknak a munkás- és paraszterőknek a tekintetében, amelyeket a szocialisták, később részben a katolikusok, a kommunisták és egyes zónákban az anarchisták is szerveztek, s amelyek a XIX. század utolsó évtizedétől mindinkább megerősödtek Olaszországban, egészen az 1919-20-ban elért csúcspontig. Tehát reakciós rendszer, de újtípusú, mert a fasiszmus – mindenekelőtt 1925-től kezdve – a tömegek megszervezését és, amennyire lehetséges, a konszenzusuk elnyerését célozta meg egy sor eszközzel, amely lassanként tökéletesedett a harmincas években. E konszenzus eléréseért a fasiszta propaganda különböző irányokban nyilvánult meg: a duce magasztalásában; a korporativizmusnak mint a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentét megoldásának prezentálásában; a falusiasításban és a teljes talajjavításban; de mindenekelőtt a 'helyet a nap alatt Olaszországnak' formulában összefoglalt imperialista expanzióban, ami 1932-33-ban kerekedett felül. A polgári blokkot, amely munkásellenes

funkcióban született, tehát megerősítették a tömegek kordában tartására, ami a katonai és rendőri elnyomással együtt biztosította a rendszernek a tömegek általában passzív, de a nacionalista lelkendezés pillanataiban aktív „konszenzus”-át. A külpolitikai siker ennél fogva a rendszer erejének egyik momentumává vált a harmincas években. (...) A fasizmus mint autoritárius és társadalmilag reakciós rendszer, amely azonban megszervezi a tömegeket és egy ideológia alapján vezeti őket, tendenciaszerűen totalitárius rendszer. Ebben különbözik a múlt autoritárius rendszereitől és sok, a saját korában létezőtől, amelyeket csak – vagy túlnyomórészt – a hadseregekre és a rendőrségekre alapoztak. Ebben az értelemben a fasizmushoz leginkább hasonló rendszer a németországi nemzetiszocialista rendszer, jóllehet az olasz fasiszta rendszerhez képest ez teljesebb és koherensebb volt szerkezetében és háborús és hódító politikájában...” (*Candeloro*, IX, 8–10.)

A harmadik szerzőnek, Simona Colarizinek nem volt módja állást foglalni a fasiszta korszak egészével kapcsolatban, mivel a téma tárgyalását 1938-cal kellett kezdenie. Egy fontos kérdésben eltér a véleménye a történészek többségének álláspontjától: ellentétben azzal a nézettel, amely szerint Mussolini rendszere 1925 és 1929 között „teljesedett ki”, azaz vált totalitáriussá, ő ezt a kifejeletet az 1937 és 1939 közötti szakaszban látja. Ennek okát a náci Németországhoz való teljes és visszafordíthatatlan csatlakozásban, legfőbb megnyilvánulását pedig a faji megkülönböztetés bevezetésében és a vele járó politikai változásokban véli megtalálni. Az összefüggést illetően nincs is vita a történészek között. Az a nézet azonban, amely szerint a totalitárius rendszer csak a harmincas évek második felében épült ki, *Renzo De Felicé*től származik (nagy életrajzi munkájának *Mussolini il duce* című kötetében fejtí ki). Ezzel a fölfogással vitatkozik *Candeloro*, aki műve IX. kötetében (440–442.) egy lábjegyzetben emlékeztet arra, hogy a totalitárius rendszer főbb elemei már körülbelül egy évtizeddel korábban megvoltak az olasz fasizmusban.

”1925 végén az autoritárius állam kiépítése jelentékeny lépéseket tett meg, de inkább adminisztratív, mint törvényhozási úton. Kibontakozott azonban a nyilvánvaló körvonala annak, hogy az államot, nem pedig a pártot teszik az új Olaszország politikai életének centrumává” – írja *Veneruso* (80.), aki ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy abban az időben lett vége a parlamentáris államnak; de ami kibontakozóban volt, az még nem a totalitárius állam, hanem az autoritárius államnak az a típusa, amelyet még az albertinus statutum (a Szárd Királyságban 1848-ban életbe lépett alkotmány, amelyet Károly Albert király hagyott jóvá) és a múlt század végén Sonnino miniszterelnök irányzott elő.

Ami a Fasiszta Nemzeti Pártot illeti, az „államosítás” már 1927 elején befejezett tényré vált: Mussolini január 5-én kiadott körlevelében a prefektusok ellenőrzése alá helyezte a PNF szervezeteit és különösen annak federálisait (megyei titkárait). ”Öt év elteltével tehát a párt elvesztette mindenfajta politikai funkcióját. Talpon maradt – és egyre növelt funkciókkal (amelyek hamarosan kvázi totalitáriusakká váltak) –, mint hatalmi és a tömegek kordában tartására szolgáló apparátus és mint a másutt hozott döntések visszhangja.” (*Veneruso*, 83.)

Veneruso – amint az már a fasiszta rendszerrel kapcsolatos áttekintésből is kitudt – úgy látja, hogy a középrétegek az ország történetében először szerezték meg a politikai hatalom és a főhivatalok posztjait. Ez a nagyszabású személycserével a következménnyel járt, hogy az új funkcionáriusok és tisztviselők közül sokan alkalmatlanoknak bizonyultak a megszerzett poszt betöltésére. Éppen ez az alapvető hiányosság serkentette Mussolinit, hogy egyre inkább átalakítsa a párt szerepét, amely 1925 és 1927 között immár arra lett kárhoztatva, hogy a fegyelmelésnek és az egyre inkább rendszerként megjelenő erő besorolásának egyszerű eszköze legyen. A párt politikai szerepe ilyenén lefokozásának ellentételezése egyedüliségének, túltengésének és formális totalitarizmusának elismerése volt. Farinacci utóda, Turati tehát hozzálátott, a fasiszta állam és Mussolini szolgálatában álló egyedüli párt új képeinek és új szerepeinek definiálásához. A pártot ennél fogva az állam minden szervezetét közösen jellemző hierarchikus tendenciák szerint mintázták meg. Ahogyan az állami hierarchák, úgy a pártéi is, a legfőbbtől a legkisebbekig, a felülről történő kinevezés kritériumai szerint lettek kiválasztva. A titkárt a Nagytanács nevezte ki a kormányfő javaslatára, aki, *ipso iure*, a fasiszták vezére is volt. (...) Ezen szervek egyikének sem volt lehetővé téve a valódi politikai tevékenységben való részvétel, hanem mindegyik hűséges végrehajtója kellett hogy legyen annak a politikai vonalnak, amely a csúcson határozott el a politikai tevékenység egyetlen elismert és érvényes fórumaitól, Mussolinitól.” (Veneruso, 94–95.)

A pártfunkcionáriusok azért nem maradtak hatalom és befolyás nélkül. Ha a politikai hatalomból kizárattak is, rendelkezésükre álltak a ”második kormány” pozíciói a különböző fasiszta tömegszervezetekben. Itt alkalom nyílt az érdekszövetségek kialakítására és a meggazdagodásra is. Részben ez volt az oka annak, hogy 1932-ig időről időre tisztogatásokat hajtottak végre. 1932-ben azonban újból lehetővé vált a pártba való belépés. Attól kezdve ”Starace egy olyan pártnak a képét ápolta, amely közvetlenül – a tagfelvételeken keresztül – vagy közvetve – a szakmai és szabadidős szervezetek révén – az egész olasz lakosságot szándékozott besorolni. Attól a pillanattól kezdve nemcsak hogy nem hajtottak végre több tisztogatást, hanem, ellentétben azzal, ami korábban történt, többé semmiféle politikai ellenőrzést sem gyakoroltak. A pártigazolványnak, amely a személyazonossági igazolvánnyal vált egyenértékűvé, többé semmi jelentősége nem volt.” (Veneruso, 95.)

”Kötelezővé tették az ifjúsági fasciókba való belépést, amelyek így, az iskolákon keresztül, besorolták az egész olasz ifjúságot. 1932-ben kibocsátották a Fasiszta Nemzeti Párt új szervezeti szabályzatát, amely jelentőségteljesen még csak nem is utalt arra a tényre, hogy ez éppenséggel egy párt, amelyet immár egyszerűen úgy definiáltak, mint a vezér és az állam szolgálatában álló milíciát. A párt tagjai ezért kötelesek voltak nem vitatkozni, hanem hűségesen követni a vezér parancsait, ahogyan a fasiszta eskü megerősítette. Magát a pártot keményen militarizálták: az egyenruhák viselését határozottan előírták a pártgyűléseken és ceremóniákon és néhány különleges munkahelyen is. Egy ilyen párt azonban nem gyakorolható semmiféle politikai funkciót, hacsak nem volt az merőben szerve-

zési jellegű. (...) A rendszer vezetői ezért nem a párton belül, hanem a párton kívül lettek kiválogatva: ez csak merő bürokratikus fikcióból – lévén mindenki a párt tagja – jelölhette azokat a személyiségeket, akik valójában személyes koalíció által lettek kiválasztva. A párt lényegében segédrendőri erőnek bizonyult.” (*Veneruso*, 213–214.)

Ilyen körülmények között teljesen érthető, hogy a későbbiekben – a második világháború és számos más tényező hatására – ”1942 novembere és 1943 júliusa között a fasiszmus széthullása addig a pontig jutott, hogy maguk a fasiszta szervezetek váltak a defetizmus és a ducéval kapcsolatos kritika központjaivá. Igen sokan voltak azok a fasiszták, akik ebben a végső periódusban nyilvánosan hajtották végre a fasiszmustól való eltávolodás aktusait, mint például a jelvény eldobása és a tagsági igazolvány meg nem újítása.” (*Veneruso*, 387.)

Giorgio Candeloro többé-kevésbé hasonlóan ítéli meg a fasiszta párt paraboláját. Az 1926-ban végrehajtott átszervezés kapcsán megállapítja: ”A PNF szerkezete tehát mereven hierarchikussá vált, olyannyira, hogy – a párttisztiségekkel felruházott fasisztákat jelölendő – közhasználatú lett a ’hierarcha’ kifejezés.” 1927 és 1932 között tagfelvételi zárlat volt, ami azonban a 18-21 éves fiatalokra nem vonatkozott. A tömeges kizárások és az ugyancsak tömeges új belépések eredményként ”jelentős változás volt a párt összetételében: eltávolítottak ugyanis sok, a squadrista időszakból való régi fasisztát, és sok új elem lépett be, nem csupán fiatalok, hanem öregek is, egykori támogatók vagy egyszerűen karrieristák. Szociális szempontból, úgy tűnik fel, 1921-22-höz képest százalékosan csökkent a parasztok és a munkások aránya, és megnőtt a kispolgároké, mindenekelőtt a köztisztviselőké. A fasiszta párt e tekintetben is – még inkább, mint a múltban – annak a polgári bloknak a kifejeződésévé vált, amely fenntartotta a rendszert. (...) A PNF politikája egyébként mind kevésbé különbözött Mussolini politikájától. A párt ténylegesen a vezér akaratának eszközévé vált, nem pedig a rendszer különböző komponenseinek közvetítő és ellenőrző eszközévé, amint az – úgy tűnik fel – Turati szándékában állt kezdetben.” (*Candeloro*, IX, 141–142.)

1929 decemberében Mussolini akaratából törvényt fogadtak el a Fasiszta Nagytanács összetételéről és állami funkcióiról, majd néhány nappal később királyi rendeletben tették közzé a párt új szervezeti szabályzatát. ”Ezekkel a törvénybe foglalt utasításokkal, úgy tetszik, teljessé vált a rendszer kiépítése. De a következő években, egészen az 1943. július 25-i államcsínyig, Mussolini sokkal inkább a személyi diktatúrája eszközeként használta a rendszer intézményeit, semmint egy reguláris működésre és igen hosszú ideig való fennállásra rendelt berendezkedés szerveiként, ahogyan a fasiszta propaganda állandóan proklamálta. Így a Nagytanács, amely 1923-tól egészen 1929-ig összesen 32 ülőszakra és 107 ülésre lett összehívva, 1930-tól 1936-ig csak 9 ülőszakra és 57 ülésre, 1937-től 1943-ig pedig 10 ülőszakra és 23 ülésre.” (*Candeloro*, IX, 158.)

1937 és 1939 között újabb intézkedések tették még hangsúlyosabbá a párt állami szerv jellegét: a párt titkára miniszteri rangot kapott (habár már korábban is joga volt részt venni a minisztertanács ülésein), létrehozták a PNF Országos Tanácsát; majd pedig 1939-ben a korábbi, népszavazással jóváhagyott parlament

helyébe lépett a fasciók és a korporációk kamarája, amely a párt országos tanácsa és a korporációk országos tanácsa tagjaiból állt. "Mussolini elhatározása, hogy növelje személyi hatalmát, nem talált akadályra a kormányban és a pártban sem, amelyet a nagyon hűséges Starace irányított, aki neveltségessé tette magát formalista ritualizmusával, korlátolt és katonás bürokratizmusával, de a vezér teljes bizalmát élvezte, aki majdnem nyolc évig meghagyta ezen az igen fontos poszton." (*Candeloro IX, 442.*)

Starace hosszantartó titkársága sok ellenérzést és gyűlöletet váltott ki a véténytársakból. Elmozdítása azonban nemcsak ezzel függött össze, hanem azzal is, hogy a "duce" veje, Galeazzo Ciano a maga befolyása alá akarta vonni a pártot egy közbülső – de őt szolgáló – személy által. Ez volt a fiatal Muti, akinek ugyanúgy nem sikerült igazi pártot csinálnia a pártból, mint elődeinek és utódaiknak (és ez utóbbiak sem voltak kevesen 1940 és 1943 között). "Meg kell azonban mondani azt is, hogy Mussolini, a fasizmus legtehetségesebb emberei iránti bizalmatlansága és féltékenysége miatt, a háború alatt csekély politikai jelentőségű embereket helyezett a párt élére, alkalmatlan fiatalokat váltogatva meglehetősen középszerű öregekkel." (*Candeloro X, 121.*)

Simona Colarizi viszont úgy látja, hogy 1939–1940-ben a politikai tartalmától megfosztott és mértéktelenül megnőtt párt "a rendszer hanyatlásának legnyilvánvalóbb jele", és "megfosztja Mussolinit totalitárius terve végrehajtásának egy fontos eszköztől". Starace leváltása után a szétesés és a degradálódás folyamata még gyorsabb lett, olyannyira, hogy a pártban sokan visszafírók az előző titkárt. Erre mutat egy 1940 januárjában, Rómában írt bizalmas jelentés is, amely szerint "a párt nagy erőfeszítéseket tesz, hogy sikerüljön egy kis rendet tennie a fasiszták fejében", de az eredmény csak ennyi: "nagy ellentét szavak és tettek, nyilatkozatok és köz- és magáncselekedetek között". (*Colarizi, 61.*)

1943-ban az utolsó őrségváltást hajtotta végre Mussolini: a párt élére a "tisztá" squadrista múltú Scorzát állította. Hogy milyen eredménnyel, azt jól mutatja az a Rómában írt bizalmas jelentés, amely így foglalja össze a közvéleményt: "Ma, amikor a nemzet keményen megfizet a hibákért, ma, amikor az ellenség a kapuk előtt áll, és az országot materiálisan és morálisan lerombolta 21 év korrupció, rendetlenség, tehetetlenség és vereség... ma túlságosan késő van ahhoz, hogy segítségért folyamodjunk, hogy megkísérljük a megmentését egy teljesen megmérgezett és többé nem gyógyítható szervezetnek, főleg olyan felületes sebészeti beavatkozással, amelyet Scorza excellenciás úr látszik véghezvinni. Egyszerűen ma – ismétlik – az ország nem hisz többé sem az emberekben, sem az intézményekben, és csak arra törekszik, hogy megszabaduljon egy olyan rendszertől, amely annyi szerencsétlen bizonyítékkal szolgált és amely romlásba döntötte [az országot]." (*Colarizi, 176.*) Egy hónappal később, 1943. július 25-én hajnalban váltotta le Mussolinit a Fasiszta Nagytanács.

A monográfiák szerzői természetesen bőségesen foglalkoznak az olasz külpolitikával is. Ennek áttekintésére nincs módunk, de úgy véljük, hogy a magyar vonatkozások ismertetése érdekes lehet még akkor is, ha ezek szakmai szempontból nélkülözik az újdonságokat.

Mussolini európai politikájának egyik sarkpontja volt már a húszas évek közepén a Közép- és Délkelet-Európa – olasz szóhasználat: a "dunai és balkáni Európa" – iránti érdeklődés. Ez 1925-től, a locarnói szerződés megkötésétől kezdve egyre erőteljesebben érvényesült is. "Mussolini, hogy stabillá tegye az olasz befolyást abban az övezetben, mindenfajta, különösen fegyverellátással segítette a legyőzött hatalmakat. Mindenekelőtt beavatkozott Ausztria és, kevésbé látványos mértékben, Magyarország belügyeibe, nyíltan támogatva mons. Seipel autoritárius katolikus rendszerét és Horthy régensét Magyarországon." Az olasz diplomácia polémiája nem annyira Németország, mint inkább a francia hegemonia előnyeit élvező kisantant országai ellen irányult. "Ennélfogva Mussolini különösen erőteljesen támogatta az Erdélyre... és Csehszlovákia egy részére irányuló magyar követeléseket." (*Veneruso*, 138–139.) "Közép-kelet- és a balkáni Európában a 'fasiszta' pártok és mozgalmak gyakran etnikai kisebbségek politikai követeléseinek kifejezési formái voltak: a németekéi és a szlovákokéi a csehekkal és a morvákkal szemben, a magyarbarát erdélyiekéi (sic!) Az eredetiben: 'transilvani ungarofili' – T. F.) a románokkal szemben, a horvátokéi a szerbekkel szemben. Másutt viszont az ellentétes jelenség volt tapasztalható, mint Katalóniában és Baszkföldön, mint Isztrián és Venetia Giuliában, az antifasizmus az illető államok centralizmusa elleni reakcióból táplálkozott." (*Veneruso*, 173.) "1935-ig Mussolini a nacionalista politikát testesítette meg annak 'kis egyensúlyi' változatában. Regionális egyezményeket kötött vagy próbált kötni a nagy európai államokkal a kicsik kárára, a legnagyobb gondot fordítva arra, hogy kizárja a kombinációkból az európai kontinens periférikus nagy államait (Egyesült Államok, Szovjetunió, Japán) [Sic!]. Egyidejűleg megpróbált kihasítani egy 'olasz' térséget az európai politikában, privilegizált kapcsolatokat létesítve Ausztriával, Magyarországgal, Albániával és – hol a konszenzus, hol az opposíció dialektikus pozíciójában – Jugoszláviával, Görögországgal, Romániával." (*Veneruso*, 267.)

Az 1922 és 1929 közötti időszak egyik külpolitikai jellemzője a dunai és a balkáni országokkal szemben követett aktív, de némileg zavaros politika volt azzal a fő céllal, hogy aláássa a francia befolyást és elszigetelje, meggyöngítse, majd pedig szétdarabolja Jugoszláviát – állapítja meg *Candeloro*. "Ugyanakkor szerződést kötöttek 1927 áprilisában Olaszország és Magyarország között, és olasz részről megkezdődött a magyar revizionizmus eléggé nyílt támogatása, amely revizionizmus nagyon eleven volt Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia tekintetében, amelyeknek határai közé az 1920-as trianoni szerződés következtében jelentős magyar kisebbségeket csatoltak. Itt emlékeztetni kell arra, hogy közvetlenül a háborút követő drámai viszontagságok után a hatalom a konzervatív erők kezében volt, Horthy admirális, régens és Bethlen gróf, miniszterelnök vezetésével, akik főleg a mágnások, nagy földbirtokosok érdekeit képviselték. Az ország helyzete ennél fogva nagyon eltérő volt a vele határos országokétól, amelyekben többé-kevésbé széleskörű földreformot hajtottak végre vagy kezdtek el. Mindenesetre Olaszország egyezménye Magyarországgal ellentétet implikált nem csupán Csehszlovákiával (amellyel a római kormánynak nagyon hideg volt a viszonya), hanem Romániával is, jóllehet olasz részről megpróbálták lehetőség szerint tartó-

sítani az 1926-ban létrejött jó kapcsolatokat. (...) Mindazonáltal az olasz kormány, bár elvben és néhány gyakorlati kérdésben támogatta a budapesti kormány politikáját, amelyet titkon fegyverekkel látott el a békeszerződést megszegve, 1928-ban és ezt követően néhány évig vigyázott arra, hogy a magyar kormány ne tegyen a dunai szektorban kialakult status quo fenntartására veszélyes revíziós kezdeményezéseket." (*Candeloro*, IX, 174–175.)

Az 1937–38-as fejlemények és az olasz–német viszony tárgyalása során Candeloro megjegyzi, hogy a dunai térséget fenyegető német expanzionizmus megfékezését célzó olasz tendencia erőtlenné vált: "... az úgynevezett Róma–Bécs–Budapest horizontális tengely, amely 1934-ben jött létre, immár nagyon meggyengült, ugyanis Ausztria ellenállási lehetőségei a náci elnyeléssel szemben, azt lehet mondani, napról napra csökkentek, miközben nem volt kétséges, hogy amikor majd végrehajtják az Anschlusst, Magyarország végül sokkal inkább Berlin, semmint Róma felé fog orientálódni." (*Candeloro*, IX, 415.)

Todero Frigyes

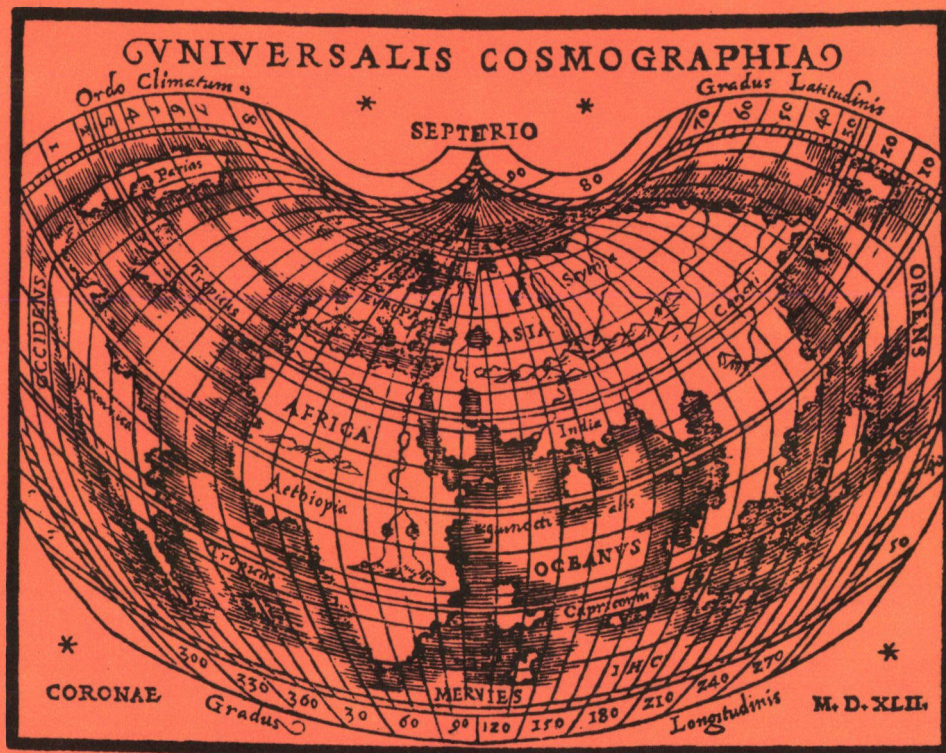

Ára: 30,- Ft

VILÁGTÖRTÉNET

1988. őszi

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1988 ősz

3.szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Karl von Loeve: Kereskedelem és mezőgazdaság Litvániában, 1400–1600	3
Maria Bogucka: Amszterdam és a Baltikum a 17. század első felében.....	18
Magnus Mörner: A tagosítása folyamata a svéd vidéki társadalomban.....	35
Torvald Höjer: A svéd semlegesség eredete. (A svéd külpolitika a 19. században)	56
Makai János: A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és Andrej Bogoljubszkij az orosz történetírásban	66
Angi János: II. Katalin 1767-es Utasítása a Törvényelőkészítő Bizottság számára	84
Válogatott bibliográfia az orosz felvilágosult abszolutizmus szovjet történeti szakirodalmából, 1956-1986 (V. Molnár László)	99
Anderle Ádám: Vallás és identitás Latin-Amerikában az 1920-30-as években	112

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J.Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. - OSzK. RMK. II.28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál (Budapest, V.,
Józsefnádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120.-Ft, példányonkénti eladási ára: 30.-Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

Hozott anyagról sokszorosítva

8918828 MTA Sokszorosító, Budapest. F.v.: dr. Héczey Lászlóné

A szegedi József Attila Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszék és a Világtörténet c. folyóirat gyümölcsöző együttműködése hosszú évek óta tart. Anderle Ádám professzor és tanítványai - egyetemi hallgatók, ifjú történészek - fordításaikkal, valamint önálló tanulmányaikkal gyakran viszik olvasóinkat történeti „kalandozásokra”: Latin-Amerika, a Mediterrán-térség, vagy – mint jelen esetben – a Balti-tenger partján fekvő országok történetének felvillantásával. Ezek a történeti „kalandozások” nemcsak ismereteinket gyarapítják, hanem jelentősen hozzájárulnak ahhoz is, hogy Magyarország történetét a nemzetközi – és földrészek közötti – összefüggésekben is vizsgálva jobban megértsük.

KARL VON LOEWE

KERESKEDELEM ÉS MEZŐGAZDASÁG LITVÁNIÁBAN 1400-1600

(The Economic History Review, XXVI.sz. 1973/23-27.)

1

A mezőgazdaság folyamatos kommercializálódása Litvániában a 15. és a 16. század folyamán nagy és összetett kérdés. A Litván Nagyhercegség története a 15-16. században tipikus példája egy kelet-európai nagyhatalom politikai hanyatlásának és hogyan lesz Nyugat-Európa éléskamrája. A köznemesek vagy dzsentrik hatalma, amely nőtt a Lengyelországgal létrejött dinasztikus egyesülés (krewói unió 1385-86.) után, kritikus mértékben meggyengítette a központi hatalmat, de ugyanakkor együttjárt a külföldi és belföldi piac jelentős fellendülésével. E politikai és gazdasági fejlemények közötti összefüggésre most nem térünk ki. Arra törekszünk, hogy megkeressük azokat a tényezőket, melyek elősegítették a litván gazdaság és a fejlődő nyugat-európai piacrendszer korai összekapcsolódását.

Elsősorban a gabonaexport játszott a főszerepet ebben a folyamatban. Következésképpen a földbirtoklási gyakorlat és a mezőgazdasági technológia fejlődése, ami lehetővé tette nagymennyiségű fölös termék előállítását, döntő volt azon földesurak számára, akik az európai és a hazai piacra termeltek.

A Nagyfejedelemség többetnikumú szövetségi állam volt, amely betöltötte a kievi Oroszország (Kievi Rusz) helyét, annak 13. századi összeomlása után. Az ország hatalmas volt, magában foglalta Litvánia (a mai szovjet köztársaság), Fehéroroszország (Belorusszia) és Ukrajna területét. A 13. századi tatár invázió után a különböző független keleti szláv fejedelemségek két táborra oszlottak: azokra, akik litván ellenőrzés alá kerültek és azokra, akik mongol adófizetők

váltak és a tatár „iga” lerázása után Moszkva alárendeltjei lettek. Megalakulása után a litván állam elhúzódó harcokban rögzítette kiterjedt határait. A teuton lovagrend veresége 1410-ben csak rövid nyugalmat biztosított Litvániának és csak az 1436-os breszti béke rendezte nyugati irányú területi követeléseit.

III. Iván uralkodása alatt Moszkva növekvő agresszivitással próbálkozott a korábban a Ruszhoz tartozó területek megszerzésével, amelyek most Litvánia részei voltak. 1514 után (ebben az évben foglalta el Moszkva Szmolenszket) a moszkoviták nem tudtak újabb litván területeket szerezni, de az ellenségeskedések állandóak voltak és egészen 1558-ig terhelték a kincstárat, amikor IV. Iván cár komolyan megkezdte Livónia elleni háborúját, amely, bár negyedszázadnyi küzdelem után végül is sikertelen maradt, mindazonáltal arra ösztönözte Litvániát, hogy 1569-ben még szorosabb szövetséget kössön Lengyelországgal (lublini unió).

A litván közigazgatás a 15-16. században két alapvető részből állt: az „etnikai” Litvánia, valamint a „Rusz” területeiből. Az etnikai Litvániához tartoztak a két vajdaság (vojevodsztvo), Troki és Vilnius egyes területei, valamint a teuton lovagrend veresége után Szamogitia előljáróság (sztarosztvo). A Rusz-területek a korábbi keleti-szláv „ugyel” (amit gyakran, de pontatlanul „örökbirtoknak” szoktak fordítani) részfejedelemségei voltak, melyek a Kievi Oroszország romjain jöttek létre. Ebben a cikkben a Litvánia meghatározás az egész Litván Nagyfejedelemség jelölésére szolgál.

Litvánia átfogó gazdaságtörténetének megírása még várat magára. Az első világháború előtt és alatt kiadott néhány tanulmány, mint Dovnar-Zapolszkij¹ és Picheta munkái², jelentős mértékben járultak hozzá ismereteinkhez. Az első világháború óta szovjet tudósok a parasztság történelmére helyezik a hangsúlyt és ilyen szempontból Litvániával számos hasznos tanulmány foglalkozik. A kelet-európai parasztság megértéséhez olyan történészek hozzájárulásait, mint Grekov³, Picheta⁴, valamint mostanában Pokilevics⁵, Jurginis⁶ és Palsuto⁷, nem lehet túlbecsülni, de még sok teendő van, hogy teljessé tegyük ezt a rendkívüli munkát kereskedelemről, iparról, földbirtoklási viszonyokról és más, az általános gazdasági fejlődés vizsgálatához döntően fontos témákról szóló tanulmányokkal.

A Litvániával foglalkozó szakirodalomban mind a földrajzi, mind az eseménytörténeti vonatkozás tekintetében vannak még fehér foltok. Például a mezőgazdasági technológiával foglalkozó, rendelkezésünkre álló legjobb munkák némelyike csupán az etnikai Litvániára korlátozódik és csak utal a Nagyfejedelemség más területeire. Erre a jelenségre két példa Jurginis⁸ és Dundulienė⁹ tanulmánya. A Picheta és Pokilevics közti véleményecsere¹⁰ nagyon hasznos volt, mivel kutatásaikban mindketten összekapcsolták az etnikai Litvániát és Fehéroroszországot. Ukrajna kihagyása jellemző a jelentős munkákra, valószínűleg azért, mert 1569-ben Lengyelországhoz csatolták és egy évszázaddal később teljes egészében Moszkvához került. Ez a cikk tükrözi ezt a tendenciát és „figyelman kívül hagyja” Ukrajnát olyan mértékben, hogy csak elszigetelt példákban említi a területet.

A litván földbirtoklás sokfélesége és ezek fejlődése a 15-16. század folyamán tükrözi az ország fő jellegzetességeit és fejlődését. Négy különböző földbirtoklási forma létezett: 1. egyházi birtok, 2. koronabirtok, 3. szolgálati birtok, 4. magántulajdonban levő allodiális birtok. Ezek közül az első, az egyházi (római katolikus) tulajdonban levő föld olyan jelentéktelen (és a szakirodalomban olyan ritkán tárgyalt), hogy egy áttekintés szempontjából mellékes¹¹.

A koronabirtok, amely magában foglalja a parasztfalvakat, a földesúri birtokokat és a majorságokat, általános becslés szerint az ország területének legalább a felét tette ki. A Litván Nagyfejedelemség kialakulásának időszakában (13-14. század) a litván nagyfejedelmet elismerő „ugyel” fejedelmek továbbra is megtartották széleskörű autonómiájukat¹². Amikor ezeknek a fejedelmeknek a birtoka a központi hatalom kezére került (az ugyel-fejedelem családjának kihalása után), azt a nagyfejedelem megbízottai kapták meg kezelésre, akiket, más feladatok mellett, megbíztak a helybeli parasztok különféle adóterheinek beszedésével. Ezeknek a tisztségviselőknek a neve kezdetben helytartó (namesztnyik), majd a 16. század elejétől birtokosként (gyerzsavsztvo) említik őket¹³. Talán a koronabirtok szétszórt elhelyezkedése és töredékes állapota, valamint fejedelmi birtokká válásuk véletlenszerűsége következtében a nagyfejedelmi birtokgazdaság szemmel láthatóan gyengén igazgatott volt és rosszul összehangoltan működött a 16. századot megelőzően.

A 16. század elején a központi hatalom számos rendeletet és utasítást adott ki tisztségviselőinek¹⁴. Ezek a rendeletek a következő (jóllehet csak közelítőlegesen) általános képet mutatják: a paraszti adókból származó központi bevételek csökkennek, elsősorban a kincstárat leginkább érintő pénzjáradék. A 15-16. században a Moszkvával határos területeken folytatott katonai tevékenység növekvő kiadásainak következtében a központi hatalom olyan kétségbeejtő helyzetbe került, hogy a koronabirtokok elzálogosítása mindennapos kincstári eljárássá vált (erre alább még visszatérünk). Azonban sem az elzálogosítás, sem a koronabirtokok kezelőinek adott figyelmeztetés nem oldotta meg a fejedelmi gazdaság alapvető problémáit; az egységes irányítás és a gondos igazgatás hiánya olyan hiányosság, ami súlyosbította a nagyrészt Moszkvával folytatott háborúk okozta pénzügyi nehézségeket.

A koronabirtokok teljes újjászervezése 1557-ben kezdődött. Az ebben az évben induló reform (amit ugyanazok a tanácsadók dolgoztak ki, akik II. Zsigmond Ágost nagyfejedelem anyjának, Bona Sforzának birtokain hajtották végre ezt először) a központi gazdaság legsúlyosabb hibáinak kijavítását ígerte. A reform gondoskodott a termőföldek, volokák egységes adórendszeréről (egy voloka kb. 54 acre = 24 hektár) a föld minőségétől függően, ezért gyakran utalnak rá úgy, mint „a voloka-reform”. Ahol a föld különösen jó volt, ott majorságokat alakítottak ki és arra kötelezték a fejedelem parasztjait, hogy robotmunkát végezzenek a majorsági földeken. A reform mélyreható változtatásokkal tette rendbe

a korábban kaotikus fejedelmi gazdaságot, de valószínűleg sokáig tartott, amíg megfelelően fogékonyra vált a lendületesen fejlődő piaccgazdálkodásra.

Kérdéses, vajon a központi hatalom élen járt-e a reform terén a többi, nem fejedelmi tulajdonban levő birtok előtt, vagy utánozta őket. French egyik újabb keletű tanulmánya a reformról megismétli Picheta állítását, mely szerint a magánföldbirtokosok követték a fejedelem példáját és 1557 után kezdték újjászervezni birtokaikat¹⁵. Bár French úgy tűnik, nem tud róla, mégis egyre valószínűbb, hogy a központi hatalom valójában a magánföldesurak példáját követte, akik már sokkal előbb megkezdték a mezőgazdaság újjászervezését a kelet-európai termékek növekvő piacának kihasználása érdekében. Erről Pokilevics szolgáltatja a legmeggyőzőbb érvet művében¹⁶.

A második jelentős földbirtoklási formát általában magántulajdonban levő földekként jelölik. Ezen birtokokat a központi hatalom adományozta a nemeseknek katonai szolgálatukért cserébe. A hagyományos becslések szerint a korona- és magánbirtokok együtt Litvánia megművelt területének több mint 90%-át tették ki. Ahogy azt majd később látni fogjuk, ezt a nézetet komoly kritikával illetik. Annak érdekében, hogy ezeket a földeket megkülönböztessük az igazi allódiális földbirtoktól és hangsúlyozzuk a föld birtoklásával járó jellemző kötelezettséget, szolgálati birtoknak fogom nevezni ezeket.

A hűséges szervitorok szolgálatának földdel való honorálása a 13. században kezdődött, de a 15. század közepéig nem ért el „nagy arányokat”¹⁷. Kezdetben a földesúri joghatóság a megajándékozott nemes társadalmi helyzetétől függően változott, de a 16. század végére a szolgáló nemesek jogai már nem voltak annyira eltérőek. Ez a fejlődés az összes nemesi jog egységesítésében mutatkozott meg, legyen szó hercegről (knyaz), főúrról (pan) vagy köznemesről (bojár sljaktics)¹⁸. A 16. század végére a központi hatalom ellenőrzése a szolgálati birtok elidegenítése és igazgatása felett megszűnt. Minden valószínűség szerint két évszázaddal korábban viszonylag sok kötöttség terhelte ezeket a birtokokat. A központi hatalom beavatkozása a szolgáló nemesek ügyeibe nem volt szükségszerűen a kötelezettségek egyfajta tartós eróziója, de az ennek ellenkezőjét igazoló bizonyíték hiánya erre a következtetésre vezet. A szolgálati és a magánbirtok közötti megkülönböztetés a 15. századi privilégiumokban nem egyértelmű. A szolgálati birtok feletti szabad rendelkezés jogának világos szabályozása 1529-ig, a Litván Statutum megjelenéséig nem történt meg. A szolgálati birtokkal rendelkező nemesek csak birtokuk 1/3-át idegeníthették el állandó jelleggel¹⁹, és csak a birtok 2/3 részét zálogosíthatták el²⁰. Ezek a világos szabályozások csak 1566-ig, az ez évi Litván Statutum életbe lépéséig maradtak érvényben, amelynek következtében minden korlátozást megszigorítottak. Mivel a 15. században növekvő tendencia mutatkozott a nemesség jogait terhelő kötöttségek enyhítésére, az 1529-es Statutum törvénycikkei ezen folyamat folytatásának is tekinthetők, amelyek a szolgálati birtokkal való rendelkezés esetében logikus befejezéshez érkezett az 1566-os Statutumban²¹.

A központi hatalom megtartotta névleges hatalmát a szolgálati birtokok parasztjai fölött is, és ily módon rendelkezett az alávetett parasztságra kivetett

robotoltatás jogának odaitélésével. A 15. század elején a robot elérte az évi 14 napot²². Plusz robotoltatásra adott engedélyekkel a 15-16. század folyamán végig találkozunk. A nagyfejedelemtől származó engedély (területi kiváltság formájában) szükségessége kissé érthetetlen. Úgy látszik, a jobbágyi megkötés erősödése a hagyománnyal való komoly szakítást jelentett és mint ilyet a központi hatalomnak (amelynek a törvény szerint tulajdonában voltak a szolgálati birtokok) szentesítenie kellett²³. Számos példa van a heti két napos robotra is az 1530-as, 40-es, 50-es évekből, ami jelzi a földtulajdonosok készségét, amivel a hagyománnyal ilyen módon történő szakítást elfogadták²⁴. A robotmunka emelkedése határozottan azt mutatja, hogy a majorsági művelés növekedett, és úgy tűnik, a rendelkezésre álló adatok is alátámasztják ezt a következtetést. A 16. században a majorsági földek és a paraszti földek aránya a nem fejedelmi tulajdonban levő birtokokon 1:4-hez; a 17. századra ez az arány 1:2-re változott²⁵.

A központi hatalom autoritása hanyatlásának a szolgálati birtokok parasztjai felett még kézzelfoghatóbb és az egész országra jellemző példáját mutatják a nemességnek a 15. század első felében adott privilégiumok. 1434-ig a fejedelem megtartotta minden paraszt közvetlen adóztatásának jogát, beleértve a szolgálati birtokokon dolgozókat is. Az 1434-es privilégium azonban megszüntette a természetben fizetett járadéknak (ez volt a „gyaklo” nevű adó, amit elsősorban gabonában fizettek) a központi hatalom számára való begyűjtését, engedélyezve, hogy azt a nemesek szedjék be és rendelkezzenek vele. Az 1447. évi Általános Föld Privilégium (Obscsezemszkij privilej) megismételte ezt a cikkelyt és ugyanakkor hozzátette, hogy az évi pénzadó (serebscsina) ettől kezdve különleges adó lesz, amit csak válságos időkben vetnek ki. Ennek következtében a szolgáló nemesek megszerezték a természetjáradék közvetlen hasznát és élvezték az évi pénzjáradék megszűnéséből származó közvetett hasznát (a viszonylag békés parasztságot).

A két, egymást kiegészítő folyamat (az adóterhek és az elidegenítési kötések enyhítése, valamint a központi hatalom engedélye a szolgálati birtokokon dolgozó parasztság robotmunkájának növelésére) kétségtelenül azt eredményezte, hogy megnőtt az igény a szolgálati földtulajdonra; ezt mutatja az a tény, hogy 1440-80 között Kázmér nagyfejedelem nem kevesebb, mint 1200 földadományt tett²⁶. Ez a három tényező valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a 16. század közepére a szolgálati birtokok a megművelt földek majdnem felét foglalták magukban.

Marad még a nehezen meghatározható, de potenciálisan jelentős földbirtoklási forma: a valóban magántulajdonban levő, vagy allódiális birtok. Amikor a 13-14. században a korábbi Kievi Rusz ügyel-fejedelmei csatlakoztak a litván szövetségi államhoz, sokuk minden változás nélkül megtartotta örökölt földjét, kivéve a háramlási jogot: a föld a fejedelmi család kihalása után visszaszállt a nagyfejedelmekre. A legtöbb történész egyetért abban, hogy a 15. század végére minden család kihalt, a Pinszk hercegek kivételével²⁷. Világos bizonyított van azonban arra, hogy valójában számos földbirtokos (a Pinszkeken kívül) megőrizte allódiális földbirtokát és mentes volt a központi hatalom iránti mindenfajta kötelezettségtől, beleértve a katonai szolgálatot is²⁸. E mentességük következtében

természetesen kevés nyom maradt meg róluk a kancellária feljegyzéseiben. Alapos kutatómunkára van szükség ebben a kérdésben ahhoz, hogy név, birtoknagyság és a függetlenség foka szerint azonosítsuk azokat a nemeseket, akik illenek a független, örökletes birtoktulajdonosok csoportjába. Csak azután helyezhető el ez a feltételezett birtoklási forma a megfelelő helyre az átfogó gazdasági fejlődés keretén belül. Ha a valóságban néhány birtok mentes volt a központi hatalomhoz fűződő kötöttségektől, akkor tulajdonosaik nagyobb piac-orientált termelést folytathattak, amit megkönnyítettek az alacsonyabb általános költségek. Ebben az esetben az ilyen földek szerepe a politikai és gazdasági egyensúly megváltoztatásában nagyobb, mint azt méretük után gondolnánk.

Összefoglalva, a 15-16. század folyamán a birtokviszonyok általában nagy változásokon mentek át. Legjelentősebbek talán a szolgálati birtokok kapcsolatos fejlemények voltak. A szolgálati birtokok száma nőtt a 15. század végén és jövedelmezőségüket illetően fokozatosan kevesebb szolgálat terhelte őket. A szolgáló nemesek a nagyobb haszon érdekében valószínűleg újjászervezték birtokaikat, növelték a majorsági művelést és a robotmunkát, megelőzve e téren a központi hatalmat. A nemesség szándéka, hogy szolgálati birtokokhoz jusson és ily módon csökkentse a központi hatalom potenciális bevételeit, valamint a robot növelése a birtokokon világosan mutatja, hogy tudatában volt és fogékonyan reagált a pillanat gazdasági realitására.

A központi hatalom vagy a nemesség képessége a fejlődő belső és külső piac kiaknázására közvetlen kapcsolatban van a vizsgált időszak agrártechnológiájának szintjével. Az iparilag fejletlen társadalmakban a technikai fejlődés csekély volt, és a találmányok is csak kis mértékben befolyásolták a népesség és a föld arányát²⁹.

Nyuga-Európában a háromnyomásos gazdálkodás fémjelzi a mezőgazdasági társadalmat, amely az egyik legfontosabb technológiai újítást vezette be. A háromnyomásos gazdálkodás bevezetésének időpontja Litvániában sokat vitatott kérdés, noha French cikkében ezzel ellentétes megállapítások találhatók³⁰. A központi hatalom 1557-es mezőgazdasági reformjáról szóló hatalmas munkájában Picheta azt állítja, hogy a háromnyomásos gazdálkodást a központi hatalom vezette be saját birtokain és ez szolgált követendő példaként az egyéni fölbirtokosok számára³¹. Azonban Lowimanski kijelenti, hogy a reform a birtoklás megerősítésével csak siettetette a háromnyomásos gazdálkodást, kirekesztve ezzel az addig domináló sávós művelést³². Állítása szerint egyfajta fejletlen háromnyomásos gazdálkodás már a 13. századtól megvolt: az első évben rozst vetettek, a másodikban zabot, a harmadik évben ugaron hagyták. Jurginis szerint³³ az égetéses módszer (podszeka) a 16. század elejére korszerűtlenné vált és már nem volt jelentős. Mindamellet bizonyítani próbálja, hogy ezt a földterület három részre való felosztása váltotta fel, amelyben 2/3 részt hagytak ugaron minden évben, mert csak egy parcellát vetettek be és aztán két évig hagyták pihenni. A háromnyomásos vetésforgós rendszer a 16. század közepéig nem vált uralkodóvá, állítja Jurginis. Dundulienė meggyőző érvekkel kérdőjelezi meg Jurginis állítását,

kijelentve, hogy a szokványos háromnyomásos vetésforgó-rendszer a 16. század közepe előtt általánosan elterjedt volt³⁴.

Szemmel láthatóan a háromnyomásos gazdálkodás bevezetése, akárcsak a földterület három részre való felosztása, folyamatos vita tárgya. A kérdés vizsgálata során felmerülő egyik legfőbb nehézség a földrajzi helyzet. Jurginis és Dundulienė általában az etnikai Litvániáról beszél, azaz Vilnius és Troki vajdaság, valamint Szamogitia előljáróság egyes területeiről. A Rusz-földeken, amelyek az ország nagy részét magukban foglalták, a helyzet némileg más lehetett. A korábbi, földbirtoklásról szóló tanulmányok részletező módon támasztják alá a háromnyomásos vetésforgó-rendszer viszonylag korai (15. századi) bevezetését, amelynek révén évente a termőföldnek csak 1/3-át hagyták ugaron. A Baltikumban nőtt a gabona piaca. Nyilvánvaló, hogy a 15. század végétől a majorsági termelés is nőtt³⁵. Rendelkezésre álltak a szükséges technikai eszközök, elsősorban a nyugati területeken (Podólia, Volhinia) a lengyel nemességgel való barátkozás révén. Ezek a nyugati területek élen jártak a robotterhek növelésében is. Egyedül ebből a tényből is indokolt azt feltételezni, hogy a 16. század elejére a háromnyomásos gazdálkodás elterjedőben volt (akárcsak a Moszkvai Fejedelemségben)³⁶.

A koronabirtokoknál a majorsági gazdálkodás 1557-ig nem vált meghatározóvá, még ott sem, ahol lehetőség lett volna rá, és ennél fogva az ott dolgozó parasztokat nem kötelezték robotmunkára. Ezzel ellentétben a nem-koronabirtokon, és különösen a szolgálati birtokokon (mivel ez az a terület, amiről a legtöbb bizonyítékunk van) a robot a 15. században rohamosan terjedt. Az átlagos évi 14 nap robot helyett heti egy nap robot kivetésének jogát adományozták a szolgálati birtokok tulajdonosainak: Dorogicsin számára 1444, 1492 és 1516-ban, Bjelszk számára 1501 és 1547-ben, Kiev számára 1507-ben; heti két nap robotot Polock és Vityebszk számára 1522, 1531, 1551 és 1553-ban³⁷. Világos, hogy a szolgálati birtokosok majorságuk kiterjesztése következtében vezették be a robotot.

A szolgálati birtokosoknak adott engedélyek az idő és a területi elhelyezkedés szempontjából jelentősek. A Lengyelországgal határos Podólia területe első haszonélvezője volt a háromnyomásos gazdálkodásnak, amit valószínűleg az új falvakban vezettek be a 15. század közepén³⁸. Dorogicsin és Bjelszk is Podóliában található, és csábító a gondolat, hogy a majdnem négyszeresére emelt robotoltatás adományozását a fejlettebb háromnyomásos gazdálkodásra való utalásnak tekintsük, amely módszer a korábbi technológiáknál több figyelmet vont maga után. Az 1557-es mezőgazdasági reform csak a koronabirtokokra vonatkozott. A reform szerkezetéért felelős egyének Bona királynő reformját hajtották végre a királynő birtokain az 1550-es évek elején. A szántóföld alapegysége a „voloka” lett, amit három, egyenként tíz (néha tizenegy) „morg”-ból álló részre osztottak. A termőföld minősége (jó, átlagos, rossz, nagyon rossz) meghatározta a földművelő parasztok terheit³⁹. Ahol robotmunkát követeltek, ott az heti két napot tett ki. A terményjáradéknak megvolt a pénzbeli egyenértéke; de a birtok vezetője és nem a jobbágy határozta meg, hogy természetben vagy pénzben szedi-e be.

A nemesek növekvő gazdasági függetlensége, az áttérés a háromnyomásos gazdálkodásra, a megnövekedett robot és a nemesi birtok növekvő részesedése a

majorságból- közvetett bizonyítékai a litván mezőgazdaság változásának. Ez meggyőzően bizonyítja, hogy a szolgálati birtokokok használták a háromnyomásos gazdálkodás technológiáját a piaci hatásokra adott válaszként. A központi hatalom csak 1557-ben követte a magánbirtokokok példáját és szervezte újjá a koronabirtokokat a földterület hármas felosztásával, a háromnyomásos vetésforgó bevezetésével és a robot növelésével a majorsággal rendelkező birtokokon. Ezek a változások tükrözték a litván mezőgazdaságnak a növekvő nyugat-európai szükségletekhez történő, egy évszázadon át tartó hozzáigazítását.

3.

A mezőgazdaság termelési szerkezetének széleskörű változásait összefüggésbe kell hozni a szükséglet növekedésével. Azonban az ezt a reakciót kiváltó piacról jelentős vita folyik. Annak a lehetőségét, hogy a legfőbb ösztönző a külkereskedelem volt, a szovjet történészek szinte mindannyian figyelmen kívül hagyták. Ebben a kérdésben Pokilevics újabb szemrehányást tesz Pichetának, kijelentve: a robot egyre nagyobb számú megjelenése a Baltikumtól távol eső kereskedelmi utak mentén fekvő magánbirtokokon bizonyítja, hogy a belső, és nem a külső piac váltotta ki ezt a fejleményt⁴⁰. Kutrzeba, Rutkowski és mások érveit cáfolva (akik összekapcsolták a majorság növekedését az árforradalommal) Pokilevics fenntartja állítását, mely szerint az árforradalom legalább a 16. század közepéig nem jelentkezett, de a robot bevezetését már a 15. században elkezdték. Az árforradalom nem elindította, hanem csak siettetette a folyamatot. Pokilevics ugyancsak kijelenti, hogyha csupán az inflációról volt szó, akkor a pénzjáradékot természetjáradékra változtatnák át - ami ugyan előfordult, de „egyáltalán nem jelentős mértékben”. Pokilevics helyesen mutat rá: a pénz- és természetjáradékot a robot csak kiegészítette, de nem helyettesítette⁴¹.

A Pokilevics által felvetett kérdésekkel foglalkozni kell, de állítása a belső piac elsődlegességéről nem meggyőző. Részben igaz az a megállapítása, hogy az árforradalom nem indíthatta el a majorsági gazdálkodást, mert (bár más okok következtében) majorság már a 13. századtól létezett. Azonban az árforradalmat a más területekkel (különösen Nyugat-Európával) való jelentős kereskedelem kezdetének tekinteni túlzott leegyszerűsítés. Nyugat-Európa általános gazdasági talpraállása a 14. századi összeomlás után 1450-re szemmel láthatóvá vált, ami az árak általános emelkedésével járt⁴². Ez az áremelkedés a 15. század végére világosan éreztetette hatását Lengyelországban és Litvániában⁴³.

Polikevics érvelésének leggyengébb pontja az a ki nem mondott állítás, hogy bármilyen nagyságrendű külkereskedelem csak az árforradalom következményeként indult meg. Litvánia nem a 14. század közepének árforradalma idején „fedezte fel” a Nyugatot (vagy fordítva), hanem néhány évszázaddal korábban. Már akkor is, amikor Litvánia Litván Nagyfejedelemséggé vált, azaz a 13-14. század folyamán, az államszövetségbe bevont területeken a nyugati országok által igényelt árukat állítottak elő és a Nyugattal való kereskedelem is megszokott volt.

Viasz és irha volt a legfőbb exportcikk. Az erdei termékek (kátrány, hamuszír és szurok) szintén a Nyugat által megvásárolt cikkek közé, tartoztak, cserébe a posztóért és sóért⁴⁴. Szmolenszk és Polock helyzete miatt fontos láncszem volt a nyugati kereskedelemben: az előbbi a Dnyeper mentén dél felé, az utóbbi pedig Riga és a Nyugat felé vivő út mentén.

A német lovagrend 1410-es veresége megnyitotta Königsberg és Memel városait a litván kereskedelem számára, nem beszélve a thoruni béke (1466) után Danzig-ról (Gdansk)⁴⁵. Ezek a politikai események, valamint Lengyelország és Litvánia dinasztikus egyesülése (1385-86), megkönnyítették a litván gazdaság bekapcsolódását a nyugati piacrendszerbe. A Danzigon átmenő lengyel és litván gabona mennyisége 1490-ben (18.000 tonna) és 1492-ben (19.000 tonna) azt mutatja, hogy a földesúrak aktívan bekapcsolódtak a külkereskedelmi forgalomba. A 16. század közepére a Danzigon átmenő gabona mennyisége három- vagy négyszerezése, évi 55-75.000 tonnára nőtt⁴⁶.

A gazdaságlkodás megnövekedett jövedelmezősége hamar nyilvánvalóvá vált a litván nemesség számára a 15. század végén, és szinte tolongtak a Kázmér által adományozott földekért. Bár ez önmagában nem bizonyíték a külföldi piac meglétére (inkább a földbirtoklás megnövekedett gazdasági vonzerejét tükrözte), mégis rendkívül jelentős tényező.

A piac ösztönző hatása jól tükröződik a robotoltatási jogadományok területi megoszlásában. Az elsőként 1444-ben Dorogicsinnek, majd 1501-ben Bjelszknak adományozott ilyen privilégiumok erre a lengyel határon fekvő két szomszédos területre vonatkoztak. Ez a két terület csak a 15. században került be véglegesen az államszövetségbe, miután a mazorai nagyfejedelem megvásárolta őket⁴⁷. Mindkét terület közvetlen víziút mentén feküdt, mely a Bug, illetve a Narev folyókon át a Visztulán haladt Gdanskig. A 15. század közepétől Gdansk volt a hollandok és az angolok legjelentősebb kelet-európai központja⁴⁸, következésképpen az itteni földbirtokosok szoros kapcsolatba kerültek a nyugati piacokkal. Polock és Vityebszk, melyek 1522-ben, illetve 1531-ben jogot nyertek a heti két nap robotoltatásra, a Nyugati Dvina mentén feküdt, és ez a folyó kötötte össze a fellendülő forgalmú rigai kikötővel a két várost⁴⁹.

A Gdanskhoz vezető úttal rendelkező nyugati területek (Dorogicsin és Bjelszk), valamint a rigai kijáratú északi régiók (Vityebszk és Polock) egymás után nyertek robotoltatási privilégiumot, olyan sorrendben, ahogy a kikötők jelentős kereskedelmi központokká váltak, ahogy kereskedelmi forgalmuk bővült. A sorrendbeliség előnye, melyet Gdansk élvezett, fokozatosan megmutatkozott a kereskedelmi forgalmában: a 16. század közepén Gdansk Rigához képest hatszor több gabonát exportált ugyanabban az időben⁵⁰.

Az 1507. évi kievi privilégiumot nehéz lenne megértenünk, ha kizárólag a nyugati kereskedelem kereteiben gondolkodunk. A Dnyeper partján fekvő fővárosával a kievi terület a fekete-tengeri kereskedelem hagyományos kapuja volt; olyan kereskedelemé, mely Bizánc török meghódítása után (legalábbis egy időre) viszonylag jelentéktelenné vált. A 15. század legvégén és a 16. század elején azonban Kiev egyfajta reneszánszát élte az északi (Moszkvai Nagyfejedelemség, Dánia, Svédor-

szág) és a keleti (Perzsia, India, Arábia, Szíria) külkereskedelem létfontosságú központjaként⁵¹. A kievi kereskedők adómentessége, valamint a fővárosnak adományozott magdeburgi jog kétségtől összefüggtek Kiev növekvő kereskedelmi jelentőségével, és gyanítható, hogy a régió egy másik piacrendszer expanziójára reagált⁵².

Egy földbirtokfelmérésekkel foglalkozó tanulmány hasznos lehetne ahhoz, hogy további tényekkel támaszthassuk alá a kereskedelmi fejlődés és a megnőtt munkajáradék közötti összefüggést. A 16. század első felétől induló birtokfelmérések részlegesen, Pokilevics azonban említést tesz néhány olyan földesúri majorság (szolgálati birtok ?) felméréséről, melyeknek az 1540-es években heti 2-3 nap robotoltatási joguk volt. Ez azonban nem döntő bizonyíték annak a tézisnek alátámasztására, hogy az export jelentéktelen volt⁵³.

A nemeseknek a nagyfejedeleméhez viszonyított gazdagságára közvetett bizonyítékként szolgál az, hogy Zsigmond elzálogosította a koronajavakat – majorságokat és várakat –, valamint az, hogy ha a helyzet megkövetelte, a nemesek képesek voltak tekintélyes adót fizetni. Az elzálogosítás a 15-16. század fordulóján a Moszkvai Nagyfejedelemség ellen viselt háborúk során kialakult pénzügyi nehézségek következménye volt⁵⁴.

Az elzálogosítás kérdésének bizonyítása sem meggyőző, de a jókora készpénz-kölcsönök, befektetések, valamint az adófizetés képessége beleillenek abba a hipotézisbe, hogy a földbirtokos nemesség egy külső piac igényeire reagált, olyan jövedelemforráshoz jutva ezáltal, melyet a központi hatalom nem akart – vagy nem tudott – kihasználni. A nemességnek ez a tőkéje tette lehetővé egyesek számára, hogy hasznat húzzanak a központi hatalom romló pénzügyi helyzetéből. E tőke növekvő jelentősége, a pénzjáradékra való áttérés gyakori hangsúlyozása a természetjáradékkal szemben, valamint az a tény, hogy a balti kereskedelem ismert volt a nyugat-európai ezüstszállítmányok korlátlan elnyeléséről, a bizonyítékok meggyőző egybeesését adják. A pénzkészletet biztosító belső piac kialakulásának gondolatát nehéz elfogadnunk. Csábító az a következtetés, hogy a magántermelésbe kapcsolódó nemesség előbbre látó volt a központi hatalomnál a kereskedelemről származó profithoz jutás lehetőségeit tekintve, és hogy jóval azelőtt bekapcsolódott a külkereskedelembé, mielőtt a központi hatalom felismerte volna az abban rejlő lehetőségeket.

1550-re a nagyarányú külkereskedelmi forgalom szemmel látható. A század közepéig az angolok kereskedelmük nagy részét Danzigra korlátozták. Az 1570-es években figyelmüket Königsberg felé fordították, amelynek kikötője közelebb volt az általuk vásárolt áruk (zömmel kender és len) beszerzési forrásához⁵⁵. A hollandok, akik 1450 óta importálnak baltikumi gabonát a németalföldi textildolgozó városokban mutatkozó hiány enyhítésére, 1580-ra a Sund-szoroson átmenő forgalomra hajóik 54 %-át szerelték fel⁵⁶. 1600-ra a hollandok baltikumi kereskedelmének mintegy 80 %-a Danzigba, Königsbergbe és Rigába összpontosult; a hajók holtsúlyal vitorláztak kelet felé és a balti kereskedelemre jellemző nagy tömegű árukkal tértek vissza⁵⁷. A 15. század végén a Danzigon átmenő évi gabonaexport átlag 18.000 tonna volt. A 16. század közepére ez kb. 65.000

tonnára emelkedett. Az 1618-as évben 200.000 tonna feletti mennyiséget exportáltak a városon keresztül⁵⁸. A rozs mennyisége általában a búzáénál is drámaibb módon növekedett: 1460-1681 között harmincszorosa nőtt; a legnagyobb emelkedést 1550 után érte el⁵⁹. Az 1560-as években évente kb. 10-11.000 tonna gabonát exportáltak Rigán és Königsbergen keresztül⁶⁰. A Visztulán Wroclavon át Danzigba hajózott gabona 1537-ben 11.000 tonna, 1560-ban 18.000 tonna és 1579-ben 31.000 tonna volt⁶¹.

Pokilevics gabonára vonatkozó adatait használva azt látjuk, hogy a 16. század első felében az általa feltételezett háromszoros növekedés megduplázódott. Szak kifejezéssel élve, a 16. század végi növekedés a század elején megindult mértani haladványt követte mindenfajta kilengés nélkül. Természetesen abszolút értelemben a 16. század vége egy sokkal drámaibb növekedés időszaka volt. A század végére a litván mezőgazdasági termelés a nyugat-európai piac és tőkés gazdaság részévé vált. Ezzel a jól dokumentált kereskedelmi tevékenységben bekövetkező növekedéssel párhuzamosan a vámmentes kereskedelem terén a litván nemesség sorozatos győzelmeivel találkozunk. Talán a legjelentősebb sikert 1559-ben érték el, amikor az országgyűlés (szejm) véglegesen mentesítette a nemeseket minden export és import vám, valamint raktározási díj fizetése alól⁶². Ezen időszak gazdasági működésének irányát két esemény színezi: az 1557-es mezőgazdasági reform és a lublini unió 1569-ben. Az első kísérlet volt a Moszkvával váratlanul kiújult ellenségeskedések következtében támadt pénzügyi nehézségek leküzdésére; a második lényegében annak a ténynek felismerése, hogy a növekvő állami bevételek ellenére Litvánia nem tudja egyedül folytatni a Moszkvával 1558-ban kezdett háborút. Ráadásul a lublini uniót a nagyfejedelem (mint lengyel király) által Ukrajnának és Volhíniának a tulajdonképpeni Lengyelországhoz való csatolása eredményeként kényszerítették a nemességre, amely ellen a litván mágánások szenvedélyesen tiltakoztak.

A mezőgazdasági reform és az unió kapcsolatban van egymással, mert a mezőgazdaságból származó jövedelmek növelésével a központi hatalom megpróbálta megszabadítani magát attól, hogy a nemesek (különösen a leggazdagabbak) által elfogadott intézkedéseket hajtsa végre, akiktől pénzügyileg nagy mértékben függött. A mezőgazdasági reform sikertelenségét a livóniai háborúra szánt tőke előteremtése tekintetében, ellensúlyozta politikai sikere; a központi hatalom pénzügyi helyzetének javulása inkább látszólagos volt, mint valóságos. A reform elég nyilvánvaló módon próbálta kikényszeríteni a Lengyelországgal való egyesülést, a nemesség felső rétegeinek ellenkezése ellenére, de alkalmatlan volt, hogy elejét vegye egy ilyen unió szükségességének. A kereskedelem fejlődése és a nemesek gazdasági engedmények iránti követelése közti párhuzam 1550 után világossá vált. Az utóbbi tendencia a 15. században kezdődő változások kiterjesztése volt, és kétségtelenül ösztönözte a vizsgált kereskedelmi növekedés kezdeti szakasza. Ily módon a politikai válság és a gazdasági fejlődés bizonyos mértékig a 16. század során végig összefonódott, amit a történészek általában nem ismertek fel.

A 16. század közepe a mezőgazdaság progresszív kommercializálódása végpontjának tekinthető. 1400-tól 1550-ig a nemesség birtokában lévő földterület

állandóan növekedett, gyakori volt a robotoltatási jog adományozása; mindkét tendenciát elősegítette a nemesség növekvő politikai befolyása.

A nemesség hamar felismerte a külföldi piacra termelés jövedelmezőségét, növelte a majorsági gazdálkodást. A háromnyomásos vetésforgó-rendszer termelékenyebbé és hatékonyabbá tette a mezőgazdaságot, következésképpen alkalmasabbá is a Nyugat-Európa számára szükséges gabonamennyiség megtermelésére. A nyugat-európai piacokon jelentkező egyre bővülő keresletre adott válasz volt a fő gazdasági ősztönző a 15. század közepe után; ellentétben néhány más magyarázattal.

1550 után a külső piac elsődlegességére vonatkozó meggyőző bizonyítékot ad arra a megállapításra, mely szerint Litvánia integrálása a nyugat-európai piacrendszerbe hosszú fejlődés és nem hirtelen változás eredménye volt. A nemesség birtokain már alkalmazott módszerek gyors, egységes bevezetése a koronabirtokokon 1557-ben szembeszökő, de mivel a reform jelentőségét rosszul értelmezték, az azt megelőző mezőgazdasági fejlődés képét kétségtelenül elferdítették. A központi hatalom által bevezetett újítás, az átalakított birtokszervezet és -igazgatás modellje, eltorzította a litván mezőgazdaság nyugat-európai piacra való belépésének időpontjára vonatkozó nézetünket, azt a benyomást keltve, hogy egy hirtelen technikai vívmány hajtotta az országot a nemzetközi piacra. Ez a vélemény logikailag tarthatatlan és el kell vetni, mert a litván nemesség már a 15. század közepétől kezdve termelt a nyugati gabonapiacra.

Fordította: Ihász Gábor

Jegyzetek

1. *M.V. Dovnar-Zapolszkij*: Gaszudarsztvennoje hazjajsztvo Velikava knyázsesztva Litovszkava pri Jagellonah I. (Kiev 1901)
2. *V.I. Picheta*: Agrarnaja reforma Szigiszmunda-Avgusta v Litovszkorusszkom gaszudarstve (Moszkva, 1958) Ez a második kiadás csak kis mértékben tér el az 1917-es első kiadástól, amely két kötetben jelent meg.
3. *B.D. Grekov*: Kresztyane na ruszi (Moszkva, 1954) két kötet.
4. *V.I. Picheta*: Isztorija szelszkava hozjajsztva i zemlevladyenija v Belorusszii (Minszk, 1928)
5. *D.L. Pokilevics*: Kresztyane Belorusszii i Litvi v XVI-XVIII vv. (Lvov, 1957)
6. *J. Jurginis*: Baudzsiavos isigalejimas Lietuvoje (Vilnius, 1962) Ennek orosz nyelvű kivonata „Zakreposcsenye kresztyan v Litve” (Vilnius, 1963)
7. *V.T. Pasuto*: Obrazovanye Litovszkava gaszudarsztva (Moszkva, 1960)

8. *J. Jurginis*: Zemledelie i tehnika szelszkava hozjajszta Litvi v XII-XV vekah (Lietuvos TSR Moszklu Akademijos Darbai, 1955. Serija A, No.1. 57-74.)
9. *P. Dundulienė*: Zemdirbiste Lietuvoje; nuo seniausiu laikų iki 1917 metų (Vilnius, 1963)
10. *Picheta* nagyon erős kritikája (Voproszi isztorii. 1946. No.10. 120-123.) Pokilevics két korai cikkére világosan mutatja azt az élénk vitát, amely az előbbi 1947-es halála után egyoldalúvá vált. Ezzel a kritikával kapcsolatban talán még jelentősebb az, hogy felfedi a *Picheta* gondolkodásában az Agrarnaja reform c. munkája megjelenése óta bekövetkezett változásokat.
11. Az egyházi birtokok elhelyezkedéséről ld. *J. Jakubowski*: Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI. wieku; czesi polnocna (Kraków, 1928. 17.o.)
12. *Oswald P. Backus*: Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377-1514 (Lawrence, Kansas, 1957. 1.o.)
13. *M.K. Ljubaskij*: Oblasztnoje gyelenije i mesztnije upravlenije Litovszko-russzkava gaszudarsztva ko vremenij izdanyija pervaja Litovszkava statuta (Moszkva, 1892. 68.o.)
14. Ezen utasítások és az 1557-es mezőgazdasági reform közti feltételezett hasonlóságról ld. *V.I. Picheta*: Nakaz sztarosztam i gjerzsavtszam i volohnaja usztava (megj. a „Belorusszija i Litva XV-XVI. vv.”, Moszkva, 1961., c. gyűjteményben, 43-60. Vö. *N.G. Berezakov*: Usztava zamkov, gjerzsav i dvorcov Szigismunda-Avguszt, predsasztvovaszaja volohnoj usztave (Zsurnal Minisztersztva narodnava proszvecsenijja, 1912:5. 99.-105.
15. *R.A. French*: The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania (Agricultural History Review, XVIII, 1970. 106.
16. *D.L. Pokilevics*: Dvizsenijje foedalnoj zemelnoj renti v Velikom knyazsesztve Litovszkom v XV-XVI. vv. (Isztorieszkije zapiszki, XXXI. 1950. 216.
17. *V.I. Picheta*: Feodalnoje pomesztje v XV-XVI. vv. v Velikom knyazsesztve Litovszkom (megj. a „Belorusszija i Litva XV-XVI. vv.” c. gyűjteményben, 191.)
18. *Backus* 31-33.
19. *K.I. Jablonszkisz*: Statut Velikava knyazsesztva Litovszkava 1529 goda (Minszk, 1960. 36-37.o. első rész, 15. cikk)
20. Uo., 37. (első rész, 16. cikk)
21. Ha valóban volt egyenes vonalú fejlődés, akkor a 15. századi privilégiumokban szereplő birtokok feletti szabad rendelkezés az allódiális birtokra és nem a szolgálati birtokra kell, hogy utaljon. Ld. *Backus*, 37.
22. *V.I. Picheta*: Juridiceszkije polozsenijje szelszkava naszelenijja na csasztnovladelcseszkij zemljah ko vremenij izdanyija Litovszkava sztatuta 1529 goda (Belorusszija i Litva XV-XVI. vv. c. gyűjtemény, 325.
23. A régi szokásjog („sztarina”) ereje Litvániában különösen erős volt ebben az időszakban. Ld. *Picheta* erről szóló, némileg túlzó állításait a Juridiceszkije polozsenijje-ben, 409-410. A területi kiváltság formájában adott megemelt robotoltatási engedély ugyanígy mutatja a szolgálati birtokok parasztjainak valamiféle helyi egységesítésére irányuló nemesi törekvést.
24. *Pokilevics* Dvizsenijje., 208., 214.
25. *Pokilevics* Kresztjane. 7.
26. *Z. Ivinskis*: Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts (Berlin, 1933. 115.)
27. *Backus*, 16.

28. *Karl von Loewe*: Military Service in Early Sixteenth-Century Lithuania: A New Interpretation and its Implications (*Slavic Review*, XXX. 1970. 252-253.
29. *B.H. Slicher Van Bath*: The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850. (London, 1963, 12-13.)
30. *French*, id. hely, 106.
31. *Picheta*, Agrarnaja reforma, 542.
32. *H. Lowmianski*, Studia nad poczatками spoleczenstwa i panstwa litewskiego (Vilnius, 1931. I. 214-219.)
33. *Jurginis*, Zemledelie, 68-70.
34. *Dunduliene*: Zemdirbiste. 43.
35. *Pokilevics*: Dvizsenyije, 209.
36. *Kocsin* rámutat, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemségben a technológiáról szóló iratok későbbiek, mint a művelési forma bevezetése; az első dokumentumok a 15. század végéről származnak, de Kocsin arra hajlik, hogy az új módszer bevezetését a 14. század közepére tegye. (*G.E. Kocsin*: Szelszkoje hozjajszto na Ruszi koncá XIII-nacsala XVI. v., Moszkva-Leningrád, 1965. 158.)
37. *D.L. Pokilevics*, Zemleusztroisztvo i pozemelnil kadasztr v Belorusszii, Litve i Ukrajne v XVI-XVII. (Materiali po isztorii zemledelija SSSR, Szbornyik I. Moszkva, 1952. 329.)
38. *French*, id.hely, 108.
39. *Picheta*: Agrarnaja reforma, 195-196. A „voloka” három részre osztását nem szabad bizonyítéknak tekinteni a háromnyomásos vetőforgó-rendszer jelenlétére. - *Slicher Van Bath*, 60.
40. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 208-209.
41. U.o. 210-211.
42. *Slicher Van Bath*, 144.
43. *M.Malowist*, The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries (*Economic History Review*, második sor. XII. 1959. 185-186.)
44. *George Vernadsky*: The Baltic Commerce of the West Russian and Lithuanian Cities during the Middle Ages (*Baltic and Scandinavian Countries*, III. 1937. 406-407.
45. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 201.
46. *Picheta*, Agrarnaja reforma, 54.
47. *Ljubavszkij*, Oblasztnoje, 16.
48. *Malowist*, id.hely, 183.
49. Polock és Vityebszk földrajzi helyzetének más értelemben is hatása volt. A Szmolenszki terület moszkovita elfoglalása 1514-ben jóval közelebb hozta a két várost a Moszkvai Nagyfejedelemség nyugati határához, és így növelte azt az érzékenységet, amivel a litván nagyfejedelem megítélte a szolgálati birtokokon bevezetett robotra szóló kérést - vagy bármilyen kérést. Cseppet sem állt érdekében, hogy elidegenítse azt a nemességet, amely védősáncul szolgálhatott későbbi moszkvai terjeszkedés esetén.
50. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 202.
51. *Picheta*, Agrarnaja reforma, 36-39.
52. U.o. 38.
53. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 208-209.

54. Leggyakrabban maga a birtokos (gyerzsavszto) zálogosította el a birtokot; esetenként az a nemes lett a hivatalos birtokos, aki kölcsönt adott a kincstárnak, azonban a birtokból származó minden jövedelmet (nemcsak bizonyos százalékát) saját maga számára szedett be. A zálogbaadás tartama változó volt: 2-3 évtől élethossziglanig. Voltak esetek, amikor a központi hatalom engedélyezte az elzálogosított birtok végrendeleti hagyományozását. Bár már Zsigmond uralkodásának kezdeti szakaszából is vannak példák, a koronabirtokok elzálogosításának legintenzívebb szakasza 1521-22-ben lehetett. Egy felületes vizsgálatból úgy tűnik, a kincstárnak nyújtott kölcsön összege átlagosan 1200 kopa körül volt (1 kopa = 60 gros /garas/), abban az időben, amikor egy munkára használt ló értéke 30 gros, egy ököré 50 gros volt. 1529-ben külön adót vetettek ki a még zálogban levő koronabirtokok kiváltására. *Ljubavszkij*, Oblasztnoje, 695-697.; *Picheta*: Agrarnaja reforma, 26-28.
55. *Sven-Erick Aström*: From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late Seventeenth Century, I. (Helsinki, 1963. 24.)
56. *D. W. Davies*: A Primer of Dutch Seventeenth Century Overseas Trade (Hága, 1961. 9.)
57. Uo. 11.
58. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 202.
59. *Malowski*, id.hely, 184.
60. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 202.
61. *M. Hrusevszkij*: Isztorija Ukrajni-Ruszi. (New York, 1955. VI. 194.)
62. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 212.

MARIA BOGUCKA

AMSZTERDAM ÉS A BALTIKUM A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

(The Economic History Review, 1973/3.)

E cikk azt kívánja feltárni, hogy néhány balti kikötőváros hogyan kapcsolódott be a 16. század elején a nagy kelet-nyugati kereskedelembe, amelynek központja Amszterdam volt, és amely oly fontos szerepet játszott a 16-17. századi világ-gazdaságban. A tanulmány fő forrása az az 1784 db teherszállítási szerződés, amit 124 jegyzőkönyv vizsgálata során fedeztem föl az amszterdami Gemeente Levéltárban. Más adatok ritkasága és töredékessége miatt ezek a források, habár némiképp befejezetlenek és egyoldalúak, bizonyos következtetések és összehasonlítások alapjául szolgálnak. Teherszállítási szerződésekkel, amelyek a kereskedelem történetének ilyen vizsgálata szempontjából értékesek, A.E. Christensen és J. Schreiner már foglalkoztak munkáikban, és ezek a balti kereskedelem tanulmányozását illetően a legnagyobb jelentőséggel bírnak. Az amszterdami, több mint kétezer jegyzőkönyv a bejegyzésekkel, amelyek a 17. század első felére vonatkoznak, a további adatok ritka, értékes tárházát jelentik a témával kapcsolatban. Az, hogy még nincsenek teljes egészében felfedezve, a beiktatás hiányának és paleográfiai nehézségeknek is tulajdonítható. Bár a könyveket, amelyeket a szerző tanulmányozott, azokból a jegyzői hivatalokból vette, amelyek főként a balti tengeri kereskedelembe voltak érdekeltek, kétségtelenül még számos teherszállítási szerződést fel lehetne fedezni abban a gazdag anyagban, amelyet a vizsgálatból kihagyott.

Másrészt még a kétezer példány legalaposabb vizsgálata sem tudna kimerítő statisztikai képet adni Amszterdam és a Baltikum tengeri kereskedelméről. A jegyzékek egy része elveszett, nem minden hajóskapitányok és kereskedők közötti megegyezést kellett igazolni a jegyzői hivatalokban; és amikor maguk a hajótulajdonosok hajói szállították az árut, nem volt szükséges egyetlen ilyen szerződés aláírása sem. Azon kívül néhány szerződés nem is jöhetett létre; vagy bizonyos módosításokkal valósulhatott meg. Tehát soha nem remélhetjük, hogy teljes statisztikai képet nyerünk Amszterdam tengeri kereskedelméről a jegyzőkönyvekből, és azokat a táblázatokat, amelyeket ilyen okmányok alapján összeállítottunk, úgy kell tekintenünk, hogy a minimumot mutatják. Habár a jegyzőkönyvi iratok értékes információval szolgálnak az amszterdami kereskedők kereskedelmi orientációjával kapcsolatban. Azon az alapon, amit ezek az akták nyújtanak, következtetéseket lehet levonni bizonyos ténykedések intenzitásáról és gyakoriságáról, amelyek rendkívüli időszakokban zajlottak, és időszakonkénti összehasonlítást is végezhetünk bizonyos kikötővárosok és területek közötti kapcsolatok erősségét illetően. A forrásokban lévő gazdag információ lehetővé teszi, hogy egy feltéte-

lezett statisztikát állítsunk fel, amelyet kétségtelenül igazolni és ellenőrizni kell más típusú forrásokból vett megfelelő adatokkal, amelyek a Sund (tengerszoros Svédország és Dánia között /the Sound/) vámügyi jegyzékeiben szerepelnek. E tanulmány feladata, hogy anyagot szolgáltatson az ilyenfajta szembeállításához. Az 1. táblázat mutatja, hogy majdnem 2000 hajót, több, mint 721.000 laszt teljes és 123,9 laszt átlagos szállítási kapacitással hajónként, jegyeztek a 17. század eleji jegyzőkönyvekbe, amelyeket a Baltikumba küldtek.

1. táblázat

Amszterdam partnerei a balti kereskedelemben, 1597-1651

Kikötő	Teherszállítási szerződések száma:%		Szállítási kapacitás: (lasztban)%		Átlagos szállítási kapacitás:(lasztban)
Danzig	950	53,3	121.060	54,7	127,4
Riga	366	20,5	45.288	20,5	123,7
Königsberg	96	5,4	11.524	5,2	120,0
Revel	66	3,7	8.268	3,7	125,2
Windau	55	3,1	7.132	3,2	129,6
Wiborg	41	2,4	4.245	1,9	103,5
Abo	30	1,7	3.485	1,6	116,1
Stettin	29	1,6	2.624	1,2	90,4
Parnau	19	1,1	2.485	1,1	130,7
Lübeck	18	1,-	2.654	1,2	147,4
Libau	17	0,9	2.151	0,9	126,5
Narva	15	0,8	1.145	0,5	76,3
Memel	10	0,5	1.215	0,6	121,5
Elbing	7	0,4	870	0,4	124,2
Egyéb	65	3,6	7.038	3,3	108,2
Összesen	1.784	100,0	221.184	100,0	123,9

Egy laszt, amelyet ürmértékként is és súlymértékként is használtak, durván 2 tonnának felelt meg.

E hajók több, mint fele valószínűleg kikötött Danzigban, amely több mint 50%-okkal kereskedett, a hajók számában és befogadó képességében kifejezve, Amszterdam baltikumi kereskedelmében.

I. Danzig

A 2. táblázatban a 950 szerződés, amelyet a Danzig felé irányuló utakra kötöttek, az évtizedek során felbomlott. Ezeket a számadatokat nem szabad olybá

venni, mint az ingadozások pontos és meggyőző képét Amszterdam kereskedelmi intenzitásáról Danziggal, mert a véletlenül kimaradt utak is nagy szerepet játszhatnak itt. Azonban a táblázat által feltüntetett tendencia valószínűnek látszik; a kereskedelmi kapcsolatok gyakoriságának növekedése az első két évtizedben; csökkenése az 1620-as években, főként a Baltikumban feléledő ellenségeskedéseknek köszönhetően; és végül ismét növekedése az 1630-as és 40-es években.

2. táblázat

Teherszállítási szerződések a Danzig felé irányuló utakra

Év	Szám
1597 - 1600	9
1601 - 1611	53
1612 - 1621	194
1622 - 1631	3
1632 - 1641	300
1642 - 1651	391

Egy különálló, de ezzel kapcsolatos kérdés annak megállapítása, hogy hány hajó, amely kikötést tervezett Danzigban (ahogyan a szerződésekben szerepel), állt is meg valójában ott. Danzig kikerülésének lehetősége és más balti kikötőkben való megállás (Riga, Revel, Königsberg, vagy Memel), ha ez előnyösebbnek bizonyult, a szerződések 90%-ának esetében elképzelhető. A gyakorlatban előforduló ilyenfajta szabálytalanságok százalékarányát a danzigi kereskedelemben nem lehet biztosan leszögezni, de ez nem lehetett magas. Mivel hasonló kikötések egyéb szerződésekben is előfordultak, amelyekben más kikötők szerepeltek végcélként, feltételezhetjük, hogy ezek az eltérések nagyrészt semlegesítették egymást. A legtöbb teherszállítási szerződést, amely Danzigba irányuló szállítással volt kapcsolatos, egyedülálló kereskedők kötötték meg (775 szerződés, azaz 81,6%). Ritkábbak azok a szerződések, amelyeket két személy kötött (147 szerződés, azaz 15,5%); és csak nagyon kis számú (28, azaz 2,9%) szerződés az, amelyet több, mint két kereskedő kötött. Elégé valószínű, hogy néhány megállapodás, amelyet egyes emberek kötöttek, a valóságban társaságok ügye volt, amelyek, talán azért, hogy egyszerűsítsék a jegyzőkönyvi megegyezést, így választották azt, hogy ismeretlenek maradjanak. Nem valószínű, hogy ez általánosan elterjedt lett volna, bár azért feltételezhetjük, hogy a danzigi kereskedelem jelentős részét egyéni cégek irányították: ez a jelenség kétségtelenül kapcsolatos a hajóépítés, a navigációs módszerek fejlődésével és a tengeri biztonság növekedésével.

A legtöbb, szerződést kötő kereskedő Amszterdamból jött (76%). Azonban sokan más holland városok lakói voltak, pl. Oostzaan (15,4%), Enckhuisen, Lantsmeer, Staveren, Hoorn vagy Harlingen; tanúskodik erről az a jelentős érdeklő-

dés, amelyet a kereskedelmi kapcsolatok ápolása jelez Danziggal egész Észak-Hollandia kereskedőinek részéről. Más országokbeli kereskedők is kötöttek szerződéseket pl. angolok, portugálok, franciák és svédek. Ez bizonyára a balti kereskedelem nemzetközi színezetének köszönhető. Azok a társaságok, amelyek bekapcsolódtak a balti kereskedelembe, ugyanazokat a nemzetközi jegyeket hordták magukon; amszterdami-danzigi kereskedő társaságok létrejötte különösen gyakori volt.

A 3. táblázat azt mutatja, hogy több, mint 380 holland kereskedő kapcsolódott be az Amszterdam és Danzig közötti kereskedelembe. E kereskedelem vonzereje tehát vitathatatlan. Ezt megerősítheti a kereskedők hasznának tanulmányozása; a haszon, amely a gabona exportálásával keletkezett Danzigtól Amszterdamba, átlagosan több mint 40%-ra becsültek.

3. táblázat

*A Danzigba irányuló teherszállítási szerződések
száma ugyanazon kereskedő aláírásával
(csak holland kereskedők)*

Kereskedők száma	Teherszállítási szerződések száma	Százalék
177	1	46,5
72	2	18,9
33	3	8,7
22	4	5,7
14	5	3,6
10	6	2,6
8	7	2,1
11	8	2,9
11	9	2,9
9	10	2,4
14	több mint 10	3,7
Összesen: 381		100,0

Habár sok kereskedő volt érdekelt a danzigi kereskedelemben, egy kis csoport azonban intenzív nagybani kereskedelmet bonyolított le. Bár olyan kereskedők, mint Aris Albertson Snoeck, vagy Claes Cornelissen Melckpoet (lásd 4. táblázat) nem monopolizálták az egész amszterdami-danzigi kereskedelmet, sok szerződést aláírtak és sok hajót küldtek, így elérték, hogy az üzleti forgalom nagy százalékát ők zsebeljék be. Ahogyan a 4. táblázat mutatja, főleg az amszterdami kereskedők hajlottak a pénzhalmozás felé, míg a második helyet az oostzaani polgárok foglalták el.

4. táblázat

Nagykereskedők a danzigi kereskedelemben

Név	Város	Teherszállítási szerződések száma
Aris Albertson Snoeck	Amszterdam	46
Claes Cornelissen Melckpoet	Oostzaan	35
Cornelis Graefland	Amszterdam	29
Outgert Luytssen	Oostzaan	26
Claes Janssen Clopper	Amszterdam	23
Claes Andressen	Amszterdam	18
Egberth Dolingh	Amszterdam	17
Matheus Swellengrebel	Amszterdam	17
Symon Jacobsen Coppes	Oostzaan	15
Pieter Janssen	Oostzaan	14
Claes Jacobsen	Oostzaan	12
Dirck Rodenbergh	Amszterdam	12
Marten Cornelis van Hoorn	Amszterdam	11
Marten Crossen	Amszterdam	11

Szabály szerint, minden teherszállítási szerződés nemcsak a hajó nevét említi, hanem méreteit is. Az 5. táblázat adatai különböznek a G. W. Kernkamp által megadott számoktól, aki a Sundon 1601-43 között áthaladó hajókat három csoportra osztotta: 100 l fölöttiek (37%), 30-100 l-ig terjedők (60%), és 30 l alattiak (3%). Azonban az ő beosztása a Sundon áthajózó valamennyi hajót tartalmazta, míg a mi táblázatunk csak azokat a hajókat említi, amelyek megálltak Danzigban. Valószínűleg az utóbbiak közé a nagyobb hajók tartoztak, vagy a szállított árú, vagy az üzlet jelentősége miatt. Az átlag raksúly majdnem megduplázódott a 17. század első évtizedében (80 laszt, az 1640-50-es években 140 laszt). Ez a növekedés Christensen 1594-1639-re számított eredményeivel egyezik meg. Ez a tendencia azonban nem látszott tartósnak.

A 17. század második felének gabonakereskedelmét vizsgálva, A.J. Faber egy Danzigba tartó holland hajó szállítási kapacitást csak 80 laszt gabonára becsüli, amely e tanulmány szerint az átlagkapacitáshoz való visszatérést jelenti.

A teherszállítási szerződések nem szögezik le világosan, hogy milyen árút kellett szállítani a bérelt hajóknak. Ez azért lehetett, mert a hajóskapitányok, vagy ügynökök, Danzigban jelentős szabadságot kaptak a behajózást illetően; vagy annak a ténynek is tulajdonítható, hogy a kereskedelem bizonyos útvonalon jól kijelölt irányban haladt és szükségtelennek látszott a szerződésben részletezni a különböző árukat. Majdnem 100, azaz több mint 10%-a a feltárt szerződéseknek egyáltalán nem említi a szállítmány mibenlétét. Azon szerződések idevágó adatait amelyek mégis megnevezik a szállítmányt, a 6. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

*Az Amszterdam-Danzig kereskedelmi útvonalon
közlekedő hajók szállítási kapacitása*

Szállítási kapacitás (lasztban)	Hajók száma	Százalék
0 - 15	0	0
16 - 80	92	9,7
81 - 120	202	21,3
121 - 190	574	60,4
191 - 220	47	4,9
meg nem állapított	35	3,7
Összesen:	950	100,0

A vegyes szállítmányok valószínűleg különböző ipari termékeket tartalmaztak: időrőlk-időre említés esik kátrányról, lugkőről, kőrifáról, viaszról, gyümölcsről, lenmagról és ezüstércről is.

6. táblázat

*Teherszállítmányfajták, ahol fel van tüntetve
az Amszterdam - Danzig kereskedelemben*

Szerződés száma	Teherszállítmány fajtája	Százalék
719	só	75,6
503	gabona	52,0
329	kavics	34,6
83	gerenda vagy árbocfa	8,7
81	bor	8,5
43	hal vagy hering	4,5
34	malomkövek	3,5
24	len vagy kender	2,4
48	vegyes	5,0

A szerződésekben említett útvonal attól függően változott, hogy mikor írták alá a megállapodást. Az első szakaszban, amely 1597-1631 közötti időszakot jelent (259 szerződéssel) a legegyszerűbben meghatározott útvonal Amszterdamból vagy egy másik holland kikötő-városból indult a Baltikumon keresztül Danzigig, vagy ha ez megvalósíthatatlan, esetleg a kereskedőnek kedvezőtlen volt, más ki-

kötőkig. Így Königsbergig, Rigáig, vagy Memelig. Ez az útvonal azonban csak a szerződések 11%-ában fordul elő. Gyakoribbak voltak (27%) azok a szerződések, amelyek Hollandiától Portugáliáig vezető útvonalról szóltak, (Setubalnál sőt, vagy Farónál bort felvéve) Danzigot érintették, (sőt kirakodva gabonát vettek fel) és végül Amszterdamba érkeztek vissza. Körülbelül a szerződések 6%-a szólt hasonló útvonalra, bár ezek portugál kikötők helyett franciákat említene, így a jellegzetes só-felnevőhelyet, Broage-t, vagy ritkábban Franciaország északi kikötővárosait. A szerződések 18%-a ettől egy kicsit eltérő változatot tartalmaz: a hajónak, ahelyett, hogy visszamentek volna Danzigból Amszterdamba, egyenesen folytatniuk kellett útjukat, olyan olasz kikötők felé, mint Genoa, Spezia, Leghorn, Viareggio, Vecchia, Nápoly, Bari vagy Velence, sőt még távolabb, Kréta vagy Ciprus felé. A szerződések 13%-ában meghosszabbított utak szerepelnek; másodszori kikötés Portugáliában (főleg Lizabonban és a só-felnevőhelyeknél, néha Faronál vagy más partmenti kikötőkben). A hajók 12%-ának Spanyolország felé kellett vennie útját (Huelva, San Lucar de Barrameda, Cadiz, Malaga, Motril, Valencia, Barcelona, vagy Mallorca), 10%-uknak másodszor is meg kellett állnia Franciaországban gyakran azért, hogy sőt rakodjon be La Rochelle táján, vagy bort Nantes-ban, Bordeauxban, Bayonne-ban vagy Marseilles-ben. A meghosszabbított szerződések 93%-a előírta, hogy a hajók visszatérjenek Amszterdamba, így fejezve be a hosszú bonyolult kacskaringókkal tűzdelt utat. A fő útvonaltól való eltérések nem voltak gyakoriak. Csak ritkán volt elképzelhető a szerződések alapján, hogy a hajók dán, vagy angol kikötőben, vagy Ostende-ben megálltak. Egy alkalommal egy hajó, amely Itália és a mediterrán szigetek felé tartott, egészen Afrikáig eljutott, Palesztina és Egyiptom kikötőjében is megállt. Egyetlen szerződés szól egy Kanári-szigetekig elérő útról, ahol a hajó terhe hordókból állt. Figyelemre méltó az az érdeklődés, amely igyekezett közeli kapcsolatot fenntartani Danzig és a déli kikötők között. Ez részben a balti gabona iránti keresletnek tulajdonítható, amely annyira szembeszökő volt a Mediterraneumban akkortájt, részben pedig a spanyol és olasz borok, déligyümölcsök, selyem és hasonló áruk iránti érdeklődésnek köszönhető, amely Danzigban, mint Lengyelország legfontosabb kikötőjében oly élénken élt.

A második szakaszban, 1632-51 között a kereskedelmi utak – amint a teherszállítási szerződések mutatják – jelentősen megváltoztak. Danzig és a Mediterraneum között fenálló közvetlen szerződés, amely oly nagy szerepet játszott a 16-17. század fordulóján, megszűnt. Csak egyetlenegy megállapodásban esik szó az Amszterdam-Danzig-Marseilles-Genoa, Livorno vagy Nápoly-Szicília és ismét Amszterdam útvonalakon való hajózásról. A spanyolországi kikötőkkel tető alá hozott szerződések, amelyek azelőtt oly gyakoriak voltak, most hiányoznak: csak három Danzig-Cadiz, vagy S.Lucar-Amszterdam útról való említést lehet találni. Másrészt egy kisebbfajta növekedés, az összes szerződés 12%-át illetően figyelhető meg a legegyszerűbb (Hollandia-Danzig-Amszterdam) útvonal menti hajózásban. Ebben a későbbi szakaszban a legtöbb szerződés a Hollandia-Franciaország (La Rochelle és Brouage környéke, főleg sóberakodás miatt) - Danzig-Amszterdam útvonalra szól. Az ilyen szerződések száma 373-ra rúg, azaz 54%-ra, hogyha azo-

kat az útvonalakat, amelyek ettől a vonaltól egy kissé eltértek, nem számítjuk és 421, azaz 61% a számuk, hogyha beleszámítjuk. A Portugáliával kötött szerződések a második helyen szerepelnek (Hollandia-Setubal-Danzig-Amszterdam); e szerződések kb. 1/3-a említ mellékutakat Svédországba, (Norrköping, vagy Stockholm) és Angliába (Dover, vagy ritkábban London). Összegezve, ez a csoport 147 szerződést, azaz kb. 21%-ot jelent. A többi egyedülálló szerződéseket foglal magába Amszterdam-Danzig és aztán Kalmar, Koppenhága, Stockholm, Bergen, Bremen, Hamburg, Rostock, London, Dover, stb. felé irányuló utakra.

Ezekből az adatokból bizonyos következtetéseket vonhatók le. A kereskedelmi útvonalak a későbbi időpontokban rövidebbeknek látszanak a korábbi periódusokhoz képest, bár a forgalom ezeken az utakon meglehetősen élénknek tűnik, a jelentős számú szerződésekből következőleg. Így arra következtethetünk, hogy egy stagnálási szakasz után a kereskedelem ismét fellendült, bár ugyanakkor térbeli kiterjedése korlátozottabbá vált és a specializálódás, mely rövidebb utakat jelentett, növekedett. A balti gabona, vagy másnéven a danzigi gabona nem tartotta tovább domináns helyzetét a Mediterraneum és az Ibériai-félsziget piacain. Számos oka volt e változásoknak. A demográfiai mozgásoktól és változásoktól eltekintve, amelyek akkor az európai mezőgazdaság fejlődésében megfigyelhetők, a legfontosabb tényezők az árak és a nyereség közötti kapcsolat jelentette. A Danzig-Ibériai félsziget kereskedelme közötti közvetítők csak akkor tudtak haszonhoz jutni, ha gabonát exportáltak. A 17. század elején az ilyen üzleten nyert haszon, az alacsony holland teherszállítási ráta segítségével, gyakran elérte a befektetett tőke 100%-át; és az 1609-14-es évek kisebb átmeneti hanyatlása után a haszon még magasabb lett. Elméletben, ha megvizsgáljuk, a gabonárak különbségeit a danzigi és spanyol piacokon az 1640-es években, a gabona-exporton nyert profit azon az útvonalon el kellett, hogy érje, a több mint 200, vagy 300%-ot. A gyakorlatban azonban a további kereskedelem azon az útvonalon lehetetlenné vált. A spanyol áruk, só vagy egyéb gyarmati cikkek, mint pl. fűszerek importja Danzigba ritkán vált kifizetődővé a Spanyolországban kivetett magas vámtarifák és a túlságosan kicsi árkülönbségek miatt. Az ezüst és az ércpénz behozatala, amelyet a gabona-kivitel ellensúlyozására vezettek be – gyakori a 17. század elején, és hasznos, azon kockázat ellenére is, amit az ezüst és az ércpénz exportjának megtiltása eredményezett és virágzó a spanyol korona kilátásba helyezett szigorú büntetése ellenére is, ami a törvényszegőket sújtotta – nem folytatódott az 1630-as és 40-es években.

A 17. század első két évtizedében a spanyol dukát árszija nagyon magas volt, több mint 50%, de később ez lecsökkent, sőt, leszámítolásba fordult. Ez az ezüsthány miatt következett be, amelyet Spanyolországban ebben az időben kezdtek érezni, és amely az Ibériai-félsziget és Danzig közötti jelentős árkülönbség eltűnéséhez vezetett. Következésképpen, amikor az ezüst és az ércpénz importjából származó profit kétségesse vált, az egész Danzig-Spanyolország közötti kereskedelem leállt az Ibériai-félsziget magas gabonaárai ellenére. Egyszerűen semmi nem volt, amit a kereskedők haszonnal cserélhettek volna az importált gabonáért. Franciaország jelentősége, mint a Baltikum kereskedelmi partnere, úgy nőtt,

ahogyan az ibériai és itáliai kikötők fontossága csökkent. Danzigban a francia só sikeresen kelt versenyre az ibériai sóval és a francia borok kiszorították a 17. század első éveiben a távoli délről importáltakat.

Bizonyos adatok, amelyek elszórva találhatók a jegyzőkönyvekben, egyfajta elgondolást sugallnak nekünk az ebben az időben előforduló kereskedelmi szerveződésekről. A kereskedők, akik szerződéseket írnak alá, most megpróbálnak maximális hajlékonyságot biztosítani kereskedelmi ügyeikkel kapcsolatban; a legtöbb szerződésben az áll, hogy az út alatt a kapitánynak a hajót bérlő kereskedő ügynökeivel kapcsolatban kell lennie és utasításait követnie kell. Ez az ügynök-rendszer gyors fejlődésével volt kapcsolatban, amely abban az időben a nemzetközi cserekereskedelem virágzó szerveződésének alapja volt. Az ügynökök szolgáltatatta információk alapján a hajóskapitányoknak az utolsó pillanatban kellett eldönteniük, hogy melyik kikötőben állnak meg és milyen árut rakodnak be. Két nagy információ-központ létesült: az egyik a Sundnál, a másik La Rochelle-nél. Amszterdammal együtt ez a két hely lett a balti cserekereskedelem irányító központja, amelyek szervezői megtanulták, hogy gyorsan reagáljanak a piaci változásokra. Egy másik említésre méltó változás az a szokás, hogy egész flottákban kezdtek hajózni, nagyon gyakran hadihajók kíséretében. Ez a szállítási védelemrendszer már 15. és a 16. században is ismert volt, de csak időszakonként vették igénybe, amikor ellenségeskedések lángoltak fel. A 17. század második negyedében azonban ez a szállítási mód olyan mértékben szokássá vált, hogy a szerződések 80%-ának esetén biztosították ezt; amikor a hajónak egyedül kellett haladnia, védőkíséret nélkül, a teherszállítási díj ennek megfelelően magasabb volt.

II. Riga és más lett kikötők

A teherszállítási szerződések fényében Lettország (Észtország és Courland kivételével) második helyet foglalja el Danzig után, mint Amszterdam balti kereskedelmi partnere. Lettország részesedését Amszterdam balti kereskedésében a 17. század első felében a következő számadatokkal lehet illusztrálni: 403 teherszállítási szerződés, amely 22,6%-ot tesz ki Amszterdam kereskedelmében a balti kikötőkkel; a lett kikötőkben megálló hajók szállítási kapacitása 49.263 laszt, így ez 22,3%-a a szerződésekben említett teljes szállítási kapacitásnak. Nagy hajók közlekedtek azon az útvonalon és bár az átlagos teherbírási képesség egy kicsit kisebb volt, mint a Danzigba tartó hajóké, ez is több mint 120 laszt volt (nagyobb hajókat, amelyek az Amszterdam-Parnau út nagyobb részén hajóztak lásd a 7. táblázatban).

7. táblázat

Amszterdam kereskedelme a lett kikötőkkel

Kikötő	Teherszállítási szerződések száma:%		Szállítási kapacitás: (lasztban)%		Átlagos szállítási kapacitás:(lasztban)
Riga	366	90,8	45.288	91,7	123,7
Parnau	19	4,8	2.485	5,1	130,7
Narva	15	3,7	1.145	2,4	76,3
Osilien	3	0,7	.345	0,8	115,0
Összesen	403	100,0	49.263	100,0	122,2

A lett kikötők közül, amelyek az Amszterdammal való kereskedelemben szerepet játszottak, a legfontosabb kétségtelenül Riga volt, amelynek üzleti forgalma a terület teljes kereskedelmének 90%-át tette ki és ez Amszterdam balti kikötővárosaival való teljes kereskedelem 20,5%-át jelentette. Riga és Danzig volt a lengyel határon termő gabona legfontosabb export-kikötője. Úgy látszott, az, hogy a svédek 1621-ben elfoglalták Rigát, nem hozott fordulópontot e kereskedelem fejlődésében. Ahogyan következtetni lehet, nemcsak teherszállítási szerződésekből, de a jegyzőkönyvek más adataiból is, amszterdami kereskedők élő kapcsolatot tartottak fenn ezzel a kikötő-várossal az egész időszakon át. Az Oroszországgal való üzletelést szintén gyakran bonyolították le Rigán keresztül és ez is hozzájárult e kikötőváros fontosságához. A jegyzőkönyvek említést tesznek olyan kereskedelmi társaságokról, amelyeket Riga, Amszterdam, Antwerpen kereskedői alapítottak. Riga nyugat felé irányuló kiviteli cikkei gabonfélékből álltak (rozs, árpa és zab) és jelentős mennyiségű lenmag és kendermag, viasz, kender, hamuzsír, kőrísfa néha gerenda is járult hozzá. Nagy mennyiségű portugál és francia só, hering és bor áramlott Rigába Amszterdamon keresztül: a szerződések 22%-a tesz említést kavicsról. Parnauból, mely 1617-től svéd ellenőrzés alatt állt és Narvából, amit 1581-ben foglaltak el a svédek, főleg gabonát (rozs, búza, zab és árpa) és jelentős mennyiségű viaszt vittek ki.

Az utak nagy része, amelyeket a teherszállítási szerződésekben Lettfölddel kapcsolatban említenek, meglehetősen egyszerű: 68%-uk foglalkozik az Amszterdam-Lettország-Amszterdam útvonallal. Néha a Lettországba vitorlázás előtt a hajónak ki kellett kötnie némely kikötőben Nyugat-Franciaországban, ahol sőt vett fel (a szerződések 14%-a szól erről), vagy portugál kikötőkben (8%). A szerződések majdnem 10%-ában egy Amszterdamtól Lettorszáig tartó valószínű útról, amelynek során Franciaországot érintve főleg bretagne-i, vagy bordeaux-i kikötőkben sőt, vagy bort rakodtak be, aztán vissza Lettországba, ahol egy újabb kirakodás, majd berakodás következett és végül visszatértek Amszterdamba.

A lett kereskedelem a 17. század első negyedében Lambert van Tweenhuysen és Timmerman és Amelandt cége fontos szerepet játszott. Számos teherszállítási szerződésen található olyan kereskedők aláírása, mint Claes van Domselaer, Dirck Vlack, Guillaume Bert, Dirck van Oostzaanen, Jacob Symesen, Louw, Anthony van Beaumont és Jacob Lucassen Rotgans. A század második negyedében a kereskedelemben a vezető pozíciót Selió Marselis vette át, aki az orosz kereskedőkkel folytatott élénk kapcsolatairól volt ismert, a Goyke testvérekkel és Aris Snoeckkel, Marten Carstennel, Rutger Niederhof-fal, Hans Vlamingh-gal, Martan Carschuyrrel, Cornelis Graefflandtal, Egbert Dolingh-gal, John de Gruyter-rel, Cornelis van Cuyckkal és John Calckbrennerrel együtt. Sokan közülük egyidejűleg aktív kereskedelmet folytattak Danziggal. A teherszállítási szerződések kb. 9%-át enckhuisen-i és Oostzaani kereskedők kötötték, akik üzleteiket Amszterdamban keresztül bonyolították. Az Amszterdam-Lettföld kereskedelem majdnem teljesen holland kereskedők kezében maradt. Voltak azonban bizonyos rigai kereskedők, mint pl. Jochem Crumhausen, Jurgen Schraden és Lenert Huller, akik tevékenyek voltak Amszterdamban. Lehetséges, hogy ők nemcsak saját üzletüket vezették, hanem más rigai kereskedők nevében is ügködtek.

Az Amszterdam-Lettföld közötti kereskedelem szervezeti felépítése jelentősen különbözik az Amszterdam és Danzig közöttitől. A szerződések majdnem fele jelzi, hogy a hajóskapitány felerészt tulajdonosa volt vagy a hajónak, vagy a szállítmánynak – ez a jelenség majdnem teljesen ismeretlen volt a danzigi kereskedelemben, ahol a pontosan jelzett specializáció, a kereskedő és a szállító feladatainak szétválasztása volt a jellemző. A szerződések 37,5%-át, több mint két kereskedő írta alá, a megállapodások 18%-a esetén, amelyben végcélként Riga kikötője szerepelt, nem az egész, csak a fél hajót bérelték, vagy esetleg egyharmadát, egynegyedét. Az Amszterdam-Lettföld kereskedelem sokkal szétszórtabb, gazdasági fejlettségét tekintve alacsonyabb szintű és kevésbé monopolizált volt, mint az Amszterdam-Danzig közötti.

III. Más balti kikötővárosok

Már sokat írtunk Észtország szerepéről a balti kereskedelemben és földesúri farmjainak termelési eredményeiről. Revel, amely 1561 óta svéd kézben volt, Amszterdam negyedik legnagyobb kereskedelmi partnereként ismert. A 66 teherszállítási szerződés az egésznek 3,7%-át képviseli és a hajók teljes szállítási kapacitása ezekben az időkben 8.268 lasztra rúg, ami 3,7%-al egyenlő. A Revelig tartó utat nagyhajók tették meg – az átlagos szállítási kapacitás 125 laszt volt, csak egy kicsivel kevesebb a Danzigba tartó hajóknál (vö.: 1. táblázat).

A Revelbe tartó hajók kereskedelmi szerződéseiben főleg francia és portugál sóról esik említés a nyugatról behozott áruk mellett. Revelben a sóárak sokkal magasabbak voltak, mint Danzigban, ahol a só iránti kereslet meglehetősen alacsony volt, hiszen a Lengyelországban fogyasztott sót Wieliczka-Bochnia és Ruténia bányáiban termelték ki – a lengyel nemesség ezt a sót alacsonyabb áron

vásárolta meg. A sóért cserébe a kereskedőknek, vagy hajóskapitányoknak Revelben gabonát kellett felvenniük (búza, rozs és árpa) valamint viaszt, kendert és kátrányt. E kereskedők között ismét kiemelkedő szerepet játszott Lambert van Tweenhuysen, aki Revelben ügynököket alkalmazott és a kereskedőknek berakodási árút kölcsönzött. Más amszterdami kereskedők – Egbert Dolingh, Seger Cornelise, John Calckbenner, Melchior Crumhausen, a Cornelius testvérek és Gisberg Hogenberg, Caspar Brinckmann, ifj. Corneleus Graefflandt – szintén erőteljes kereskedelmet folytattak Revelben és ügynököket is foglalkoztattak ott. Az ezen az úton folyó kereskedelem legmeglepőbb jellegzetessége, hogy kis mennyiségű árút szállítottak a hajón: magányos kereskedők nagyon gyakran nem teljes hajókat béreltek ki, csupán 50-60, vagy 70 lasztnyi árút akartak elszállíttatni. A hajóskapitányok, sőt egyszerű matrózok is nagymennyiségű áruval kereskedtek saját szakállukra, vagy a hajó-tulajdonosok nevében. Az aláírt szerződések általában a legegyszerűbb útra szóltak: Amszterdam-Revel-Amszterdam; csak kis számú megállapodásban (10%) esik szó közvetlenül Franciaországba, vagy Portugáliába irányuló útról. Amszterdam ötödik legnagyobb jelentőségű kereskedelmi partnere a Baltikumban Windau volt, Courland legfontosabb kikötője, 55 szerződéssel (az egésznek 3,1%-a); ami a 7132 laszt összes szállítási kapacitás 3,2%-nyi részét tette ki. Courland másik nagy kikötője Libau volt, amely szintén meglehetősen fontos kereskedelmet folytatott Hollandiával. Általában a Courland-i kikötők 79 szerződése e balti kereskedelemnek 4,4%-át jelentette a szerződések számát tekintve, vagy a szállítási kapacitás szerint szintén 4,4%-ot (lásd 8. táblázat). Az ezen az úton közlekedő hajók átlagkapacitása 129 laszt volt – nagyobb, mint a Danzigban megálló hajóké.

8. táblázat

Amszterdam kereskedelme a Courland-i kikötőkkel

Kikötő	Teherszállítási szerződések száma:%		Szállítási kapacitás: (lasztban)%		Átlagos szállítási kapacitás:(lasztban)
Windau	55	69,6	7.132	69,9	129,6
Libau	17	21,5	2.151	21,1	126,5
Meg nem állapított	7	8,9	910	9,0	130,0
Összesen	79	100,0	10.193	100,0	129,0

Az amszterdami kereskedők sőt, heringet és sajtot szállítottak a Courlandi kikötőkbe, cserébe gabonát (rozs és árpa) kendert, kátrányt, viaszt és fagerendát szállítottak. Ugyanezek a kereskedők a balti kereskedelem más részén is aktívak

voltak, mint pl. Lambert van Tweenhuysen, Anthony van Beaumont, Selió Mar-selis, Cornelis van Cuyck, Cornalis Claesen Oostzaanból felbukkantak ebben a kereskedelemben is. A behajózott mennyiség kevés volt; a hajótulajdonosok – és kapitányok jelentős részt vállaltak e kereskedelemben. Az utak több mint 80%-a közvetlenül Hollandiából Courlandba és vissza irányult, bár alkalmanként kiterjesztették francia, portugál, vagy olyan német kikötőkben való megállásra, mint Hamburg.

Königsberg jelentős kereskedelme miatt a Porosz Hercegség kikötői foglalták el a következő helyet az Amszterdam-Baltikum kereskedelmében. Königsberg maga végcélként szerepelt 96 szerződésben (ez a szerződések teljes számát tekintve 5,4%-ot, a szállítási kapacitás szempontjából 5,7%-ot jelent). A másik kikötő, Memel, kisebb jelentőséggel bír.

9. táblázat

Amszterdam kereskedelme a Porosz Hercegség kikötővárosaival

Kikötő	Teher szállítási szerződések száma:%		Szállítási kapacitás: (lasztban)%		Átlagos szállítási kapacitás:(lasztban)
Königsberg	96	90,5	11.524	90,4	120,0
Memel	10	9,5	1.215	9,6	121,5
Összesen	106	100,0	12.739	100,0	120,7

Mindent összevetve, a Porosz Hercegség részesedése a kereskedelmében, figyelembevéve a hajók számát és rakományukat, valószínűleg nem tett ki 6%-ot Amszterdam balti kapcsolatait illetően a 17. század első felében.

A Porosz Hercegség behozatala francia és portugál sóból, dohányból, francia és spanyol borokból, heringből, néha fegyverekből és jelentős mennyiségű ércpénzből állt. A területről kivitt cikkek között szerepelt a gabona – rozs és zab, lenmag, hajdina és más gabonaneműek, kender, viasz és fagerenda. Lambert van Tweenhuysen a kereskedelemben szintén tevékenyen részt vett, ahogyan Jonas Witsen, Dirck Rodenburg, John de Gruytter, Aris Albesten Snoeck, Gisbert Tiebbes Popta és Heyndrick van Vecheln is. Az oostzaan-i kereskedők között, akik a kereskedelem ezen ágával foglalkoztak, ott találhatjuk Claes Cornelissen Melckpoetet és két testvért és kereskedelmi partnert, Outger és Dirck Luytsent, akik Danziggal való élénk kapcsolatukról voltak ismertek (lásd 4. táblázat). Néhány francia kereskedő La Rochelle-ből szintén bonyolított le üzleteket a Porosz Hercegséggel Amszterdamon keresztül.

A kereskedelem szerveződése ezen az útvonalon ugyanazokat a jegyeket mutatja, mint amit Litvániában megfigyeltünk. Szórt kereskedelem, kis mennyiségek

és a hajóskapitányok jelentős beavatkozása. A szerződések kb. 30%-át több mint két kereskedő kötötte és sok esetben a megállapodások hangsúlyozták, hogy a szerződő felek egy vállalat nevében tették kézjegyüket a papírra. Nagyon gyakran ügynökök tevékenykedtek megbízó főnökeik nevében. A leggyakrabban (79%) említett út a szerződésekben az Amszterdam-Königsberg (vagy Memel) közötti és vissza, bár más utakat egészen a francia kikötőkig kiterjesztettek, általában La Rochelle-ig, vagy a só-kikötőig és néha Portugáliáig vagy Norvégiáig.

A Finnországgal való kereskedelem az összes szerződés 4,4%-át tette ki és a szállítási kapacitás kb. 4,0%-át. Néhány történész nézeteivel szemben a finn kikötőkben megálló hajók, amelyek átlagos kapacitása 108 laszt volt, valószínűleg némiképp kisebb volt a más balti kikötőkben megálló hajóknál.

10. táblázat

Amszterdam kereskedelme a finn kikötővárosokkal

Kikötő	Teherszállítási szerződések száma:%		Szállítási kapacitás: (lasztban)%		Átlagos szállítási kapacitás:(lasztban)
Wiborg	41	51,3	4.245	49,0	103,5
Abo	30	37,5	3.485	40,2	116,1
Egyéb	9	11,2	927	10,8	103,0
Összesen	80	100,0	8.657	100,0	108,2

Kátrányt, egy kis rozst és árpát exportáltak főként sóért cserébe nyugaton. Néhány ismerős névvel találkozunk a kereskedők között: John Cackbrenner, a Cornelis testvérek, Gysberg Hogenbergh, Anthony Benchmann, Jochem Crumhausen (rigai és amszterdami polgár is egyben) és az oostzaani kereskedő, Jacob Claes Slinger. A Franciországba tartó hajók útja általában nem volt bonyolult; egyetlen francia, vagy portugál só-kikötő sem tartozott bele az útba, talán mert a kátrányt főleg Hollandiába szállították.

Nyugat-Pomerániával is folyt egy kisebbfajta kereskedelem: 41 teherszállítási szerződés (az egésznek 2,3%-a) és 3.905 laszt (az egésznek 1,7%-a) teherbíróképességű hajótömeg mutatja ezt. Az erre hajózó vitorlások átlagos kapacitása kicsi volt, ritkán érte el a 100 lasztot.

11. táblázat

*Amszterdam kereskedelme
a nyugat-pomerániai kikötővárosokkal*

Kikötő	Teherszállítási szerződések száma:%		Szállítási kapacitás: (lasztban)%		Átlagos szállítási kapacitás:(lasztban)
Stettin	29	70,8	2.624	67,4	90,4
Egyéb	12	29,2	1281	32,6	106,7
Összesen	41	100,0	3.095	100,0	95,2

Stettin bizonyos jelentőséggel bír, más kikötőket azonban ritkán említene a szerződésekben. Valószínű, hogy német kereskedők inkább, mint hollandok és főleg a nem túl távoli Lübeckből valók, szintén nagy szerepet játszottak a Nyugat-Pomerániával való kereskedelemben.

Lambert van Tweenhuysen volt a legjelentősebb amszterdami kereskedő, aki Stettinnel üzleti kapcsolatban állt, a 17. század elején Stettin polgármesterének, Simon Giesebrechtnek megbízottjaként is működött és intézte ügyeit Hollandiában. Más amszterdami kereskedők – akik Nyugat-Pomerániába küldtek hajókat – közé tartoztak Herman Dolingh, German Pouillie, Adrian van der Graeff, és Matthew Swellengrebel, valamint Pieter Cornelis Lantsmeerből és Joris Labat, egy francia kereskedő, aki Stettinnel Amszterdamon keresztül tartott fenn kereskedelmi kapcsolatot.

Búza, rozs, gyapjú és fagerenda voltak a fő áruk, amelyeket a területről hoztak sóért, heringért és borért cserébe. Ez az árucseré hasonlóan kis mennyiségben bonyolódott: egy kereskedő csak 20 laszt heringet forgalmazott. Kb. a hajók 60%-a Amszterdamból egyenesen Pomerániáig ment és vissza, bár a szerződések 10%-a esetében a hajóknak csak Pomerániáig kellett vitorlázniuk és aztán a kapitány kérésre bárkit, aki hajlandó volt a hajót bérebevenni. A szerződések fennmaradó 30%-a hosszabb utakra szólt, azonban ez arról tanúskodik, hogy a 17. század elején közvetlen szerződések jöttek létre Franciaországgal, sőt Portugáliával és Itáliával.

Megtaláltunk 18 szerződést, amely Lübecket is említi: ez kb. 1%-át teszi ki Amszterdam balti kereskedelmének; az, hogy ez a rész olyan kicsi, valószínűleg annak tulajdonítható, hogy Lübeck saját hajózási kereskedelme és tengeri kereskedőhálózata eléggé fejlett volt. A Lübeckbe hajózó vitorlások azonban különösen nagyok voltak, átlagosan 147,4 laszt teherbírásúak. Valószínűnek látszik, hogy az Amszterdam és Lübeck között üzleti kapcsolat meglehetősen élénk volt. Az amszterdami kereskedők (Isaak, Carell és Hans Wolff) ügyeiket lübecki kereskedőkre bízták (Christopher Kus); és fordítva, Stavoren kereskedője (Andries Pieters) lübecki kereskedő amszterdami ügynöke volt (John Vuchting és Hen-

rick Breitefeldt). Más amszterdami kereskedők közül, akik állandó kapcsolatot tartottak fenn Lübeck-kel, meg kell említeni John Calckbrennert, Gisbert van Raebhorstot, Rutger Niederhoffot és Edam polgármesterét is, John Mieuwsent. Lübecki hajóskapitányokat gyakran említenek úgy, mint amszterdami kereskedők szolgálatában állókat. A teherszállítmány a Hollandia-Lübeck vonalon általában búza, árpa, rozs és fagerenda volt, a sóval együtt amely a legfőbb importcikket képezte. Az egyenes útvonalat az esetek 47%-ában tarkították a portugál kikötőkben való megállással.

Végül említést érdemel 3 szerződés, amely Rostockig és három, amely Wismarig szólt. A század elejétől mindvégig a Portugáliába, vagy Itáliába szállított gabona volt a fő rakomány.

IV.

Amszterdam Baltikummal folytatott kereskedelme a 17. század első felében, a jegyzőkönyvek anyagának végzett elemzése szerint két alapvető árú cseréjére koncentrálódott: gabonára és sóra, bár ezüst vagy ércpénz és kavics szintén szerepelt cseretermékként északi részről. Olyan árúk, mint bor és hering nyugatról, fagerenda és erdei termékek keletről, szerepeltek a lista második helyén. A holland kereskedőknek Danzig volt a második legnagyobb kereskedelmi partnere, a forgalom több mint felét bonyolítva, majd ezt követve Riga és más litván kikötők sorakoztak. A Poroszországgal, Észtországgal és Franciaországgal folytatott széleskörű kereskedelmet ezek az amszterdami kereskedők kaparintották meg. Befolyásuk Nyugat-Pomerániában és olyan balti kikötőkben, mint Lübeck, jelentéktelenebb volt, itt a cserekereskedelem megmaradt a helyi kereskedők és matrózok kezében, a Hanse család leszármazottainál.

Ugyanazon nevek előfordulása a balti kereskedelemben, tekintet nélkül a területre vagy a kikötővárosra, meglepő. Nem kétséges, hogy egy bizonyos kereskedőcsoport ezekre a szerződésekre specializálódott és a kereskedelem összpontosulása főleg Danzigban volt egyértelműen megfigyelhető. Más balti kikötővárosokkal való szerződéskötés lazább volt, következésképpen kevésbé kimutatható. Azonban, még ott is a kereskedelem nagy holland cégek kezében volt, amelyek csaknem kizárólagosan uralták a Baltikum és a francia, portugál só-kikötők közötti üzletet. Ezek a cégek valószínűleg nagy mennyiségű tőke felett rendelkeztek; kihasználták az Amszterdam biztosította hatalmas hitel-lehetőséget is; számos ügynököt alkalmaztak, és gyakran vállaltak ügynökösködést nyugaton.

Az itt bemutatott anyag azt is jelzi, hogy a közvetlen kereskedelem a Baltikum és a Mediterraneum között elég erőteljes volt a 17. század első 25 évében, de az azt követő években az megakadt. A század második negyedében kevés szerződés foglalkozik a balti gabona Portugáliánál távolabbi közvetlen szállításával; közben a balti piacokon az ibériai sót kiszorította a francia. Ezeket a jelenségeket, amelyek az árváltozásoknak és kereskedői haszon ingadozásainak tulajdonítható, igazolja a terület befolyásának érezhető csökkenése a balti kereskedelemben. Ebben

az időben találunk a jegyzőkönyvekben olyan feljegyzéseket, amelyek azt mutatják, hogy a hollandok megkíséreltek gabonát venni más, nem balti kikötőkben: Oroszországban, Dániában, sőt még Franciaországban is, amely sok évig inkább a balti gabona importálója, semmint gabonexportőr volt. Ez a fejlődés az amszterdami piacon megjelenő gabona iránti kereslet hihetetlenül gyors növekedésének köszönhető, amely a 17. században bukkant fel, vagy pedig a balti kikötők elégtelen gabonaellátásának tulajdonítható? Kétségtelenül mindkettő szerepet játszott. A végső elemzésben leszögezhetjük, bár a balti terület, melyet a 16. században a hollandok a maguk „aranykereskedelmé”-nek neveztek, még mindig Amszterdam fő gabonaellátójának bizonyult; a közeledő hanyatlás, a 17. század első felében már elkerülhetetlen volt.

Fordította: Gódor Éva

Magnus Mörner

A TAGOSÍTÁS FOLYAMATA A SVÉD VIDÉKI TÁRSADALOMBAN

(*Peasant studies, Pittsburgh, Vol. VI, No. 3. July, 1977*)

1. Bevezetés

A föld szétaprózódása nagy számú parcellákra felosztások, örökösödés és más egyéb okok eredménye, amely hosszabb, vagy rövidebb idő alatt zajlott le. Ezt a telkek nagysága és száma, valamint a központtól való távolságuk alapján lehet lemérni. Bár túlzásnak látszik, a szétaprózódás akadályt állíthat a mezőgazdasági fejlődés elé. Azonban a szétaprózódás és más szerkezeti sajátosságok hatása a mezőgazdaságra meglehetősen változik a gazdasági és technikai körülményeknek megfelelően. Az akár az állam, akár a nagybirtokosok, vagy akár a gazdálkodók részéről támogatott tagosítás célja, hogy orvosolják a szétaprózódás valódi vagy vélt kárait.

Az 1. világháborút megelőzően, az angliai bekerítéseket kivéve, sehol nem volt a tagosítás alaposabb, mint a skandináv országokban. Ennek a cikknek a célja, hogy ezt a fejlődést Svédország esetében összefoglalja, bemutassa gazdasági, társadalmi és politikai hatásait, röviden, hogy nemzetközi, összehasonlító keretben szemlélje.

A tagosítás Svédországban a 18. század közepén kezdődött és gyakorlatilag a 20. század elején fejeződött be. Ha a „paraszt” fogalom Svédország 18. századi vidéki népességére könnyen alkalmazható, ugyanilyen nyilvánvalóan 1900-ra a vidéki lakosság piac-orientált „gazdálkodókból” állt. Mikor ment végbe az átmenet?

Hogy elkerüljük az elemzés csapdáit, a cikkben a „gazdálkodó” vagy a „falusi” fogalmakat használom (a falvak felbomlásáig). Ez megegyező egy egyszerű svéd terminus, a *bonde* (többesszám: *bönder*) használatával (éppúgy, mint a németben a *Bauer*), amely a falusi földművelőt jelöli, tekintet nélkül más jellegzetességekre, amelyek az időbeni változásnak alárendeltek.

Ezek a *bonde*-k körülbelül ie. 500 óta éltek együtt különböző típusú falvakban (*byar*). Svédország egyes részein, mint Skåne és Västergötland tartományok esetében, a 18. századi falvak gyakran 10-25 gazdaságból álltak, de máshol az 5-10 volt szokás. A falvak nagy részének felbomlása a svéd gazdaságok tagosításának legfeltűnőbb és legdrámaibb vonása volt.

2. Források

Svédországban a 16. századtól fogva a közigazgatási okiratokat igyekeztek gondosan megőrizni, ami egyrészt annak köszönhető, hogy svéd területen nem volt háború, másrészt mutatja az állami közigazgatás folyamatosságát és aránylag magas színvonalát. Ez utóbbi körülmény meglehetősen megbízható adatokkal szolgál, amelyek gyakran hosszabb időtartamot átfogó időszak kiadványok formájában hozzáférhetők. A mi témánkra vonatkozó okiratok demográfiaiak, kincstáriak és bíróságiak, éppúgy, mint azok, amelyek magával a föld tagosításával vannak összefüggésben. Egyházközségi feljegyzéseket gyakran folyamatosan az 1680-as évektől őrznek. A *husförhörslängder* (a katekizmusvizsgák egyházközségi okmányai) különösen hasznosnak bizonyulnak. 1748-tól kezdve tartalmazzanak adatokat minden egyházközségi tag (gyerekeket is beleértve) nevére, korára, nemére, társadalmi helyzetére, foglalkozására, hittani tudására, lakóhelyére, költözésére, házasságára, halálára nézve. 1735-től a plébánispapoknak évenkénti jelentést kellett készíteniük a központi kormányzat számára a születésekről és (1721-től kezdve) az elhalálozásokról. 1748-ban egy különleges statisztikai szervezetet állítottak fel, amit 1858-ban szerveztek újjá. A svéd lakosság adatainak folyamatos nyilvántartását régtől fogva szem előtt tartják. A kincstári adatok a korai 17. század óta a *mantal*-ra alapozódnak, ami egy „közönséges bonde” tanyájának adóját jelenti. Ez egy mintegy 9-14 hektáros birtokra vonatkozott. A fejadó-nyilvántartások, amelyeket ezen az alapon készítettek, 1628-ig mennek vissza, de a jelen évszadig csak 15-63 év közötti személyeket tartalmazza és a szegényeket, stb. is kizárták. Vannak olyan listák is, amelyek a dézsmafizetést jegyzik (1527-től kezdve 2/3-a a Koronához áramlott).

A bírósági dokumentációk között az elhunytak (*bouppteckningar*) birtokainak leltárai különösen értékesek.

A nagyszámú térképeknek, amelyeket a Földmérő Hivatal (jelenleg *Lantmäteristyrelsen*) 1628-as alapítása óta falu- és gazdasági szinten készített, a földtagosítás története szempontjából közvetlen jelentősége van. Az alább bemutatásra kerülő reformok eredményeképpen ezek a tevékenységek kiterjedtek. A Hivatalban tárolt 200 000 térkép mellett még kb. 600 000 található a helyi földmérő hivatalokban. Faluszintű reformokkal kapcsolatos dossziékat mind közigazgatási, mind bírósági archivumokban tárolnak.

A gazdasági terület és mezőgazdasági termelés statisztikái kevésbé megbízhatóak, mint az eddig említett más források. Ezeket az adatokat a plébánosoknak kellett összegyűjteni 1805-től kezdve és 1820 után vannak tartományi szintű áttekintéseink, nemzeti méretben végül 1858-tól kezdve állították ezt össze. Úgy tűnik, hogy a statisztikákat alábecsülik. A 19. század utolsó három évtizedében a megyéről megyére készített általános gazdasági térképek megbízhatóbb alapnak bizonyulnak a földterület becslésére, mint a statisztikák. Magánföldbirtokosok beszámolóit bizonyos mértékig ellenőrző és kiegészítő célokat szolgálnak. Azonban azok jellegüknél fogva majdnem kizárólagosan a nagybirtokokra vonatkoznak.

Bár, ahogyan majd látni fogjuk, a földtagosítást és sok kapcsolódó jelenséget már bőven tárgyaltak, néhány mélyen rejlő helyi kivétellel, a téma kutatása még végrehajtásra vár. Ez nyilvánvalóan a „l'embarras de richesse” esete és azé a problémáé, hogy a történelmi dokumentumok tanulmányozását összehangoljuk a különleges föld-ökológiai feltételekkel.

3. A svéd vidéki társadalom a 18. század közepén

Svédországban az open-field rendszert *tegskifte*-ként ismerték (teg=földsáv; skifte=újrakiosztás). A parasztok lakóhely-parcelláit különböző típusú és méretű falvakban gyűjtötték össze. A szántóföldet sok, különböző minőségű területre osztották. Minden falubelinek volt egy telke minden területen. Az örökösök közötti felosztásnak köszönhetően, vagy eladással, az aprózódás néha végletessé vált, különösen Dél-Svédország termékenyebb, nyílt részein, „Volt rá példa, hogy a falubeliek több mint száz parcellát birtokoltak ugyanabban a faluban, néhány esetben még tetemesebbet is”.

Logikusan, a falubelieknek ugyanazt a ritmust kell követniük parcelláik művelésénél (*bytvång*=falukényszer, kb. német Flurzwang). Azonban, az aratást kivéve, egyéni művelés folyt. A legelőket szintén felosztották a falubeliek között, míg a falusi közlegelőket (*allmänningar*), mint a nevük is mutatja, közös használatban tartották. A 19. századra a *tegskifte* olyan változatait lehetett megtalálni, amelyek korábbi formák nyomait viselték magukon. A korai középkori hagyományok is szokásban voltak, de néhány helyen mégis későn, a 17. században vezetik be. Ezt a meglepően állandó változatot *solskifte*-nek nevezték (sol=nap). Elméletileg, a telkek sorrendje, a gazdaságoknak a faluban elfoglalt helyük alapján, minden területen ugyanolyan kellene, hogy legyen (napjárásnak megfelelő=órajárásnak megfelelő). Minden gazdaság kiterjedését az egésztől kivett része határozta meg (*byomål*), de gyakran a lakóparcella is befolyásolta. Így az open-field rendszer nem kellene, hogy statikus legyen, bár annak látszik egy későbbi, az erőteljes változás nézőpontjából.

Nem meglepő, hogy a termelékenység csökkent. Svédország északi részén, ahol a szarvasmarha aránya magas volt, az egynyomásos rendszer volt uralkodó, míg a középső részekben a föld felét minden évben ugaron hagyták. Délen a háromnyomásos rendszer volt jellemző, amely csak két gabonafélét (árpa, rozs) foglalt magában. Az alacsony termelékenység miatt még idényidőben is, valamint Svédország ritka népsűrűsége ellenére is, az ország 1685-től kezdve bizonyos mértékig a gabonaimporttól függött.

A földbirtok kifejlődését úgy ismerjük, mint a fiskális egységben kifejezett *hemman/manta*-t, egy közönséges tanyát, amely mintegy 9-14 hektáros művelhető földből áll. Ahogy az első táblázat mutatja, a tulajdonosi formák változása 1500 óta valóban feltűnő. Külön mutatja a Korona 1527-es reformját, a nemesek elidegenítéseinek 17. századi folyamatát, amelyet a Korona az 1680-as években

erőteljesen megállított, valamint az adó csökkentéseit (*skatteköp*), amely által a Korona bérleti tulajdonosai lettek földjeiknek (1719-70, 1789).

A nemesek maguk által vezetett birtokai a földterület 6%-át tették ki 1772-ig, amely csak együtőde a nemesi földbirtoklásnak. A svéd falusi társadalom paraszti jellegű volt. Azonban mivel a *säterier*, vagyis az adó alól mentesült ősi birtokok bizonyos tartományokban koncentráálódtak, mint Skåne és Södermanland, a kötött szolgálat formájában megjelenő bérleti kötelezettségek (Skåne-ban *hoverinek* nevezték) időnként a kizsákmányolás komoly formáiként jelentek meg, eltérően a kelet-európai szolgaságtól, vagy a középkori jobbágyságtól.

A 18. századi Svédországban, mint ahogy a nyugati világ legtöbb országában is ez volt a helyzet, jelentős népességnövekedés volt tapasztalható. Ez 1749-58 között évi 0,8-os volt. Így növekedett a nyomás a hagyományos falusi társadalomra, amely a nemzeti népességből a családok 80, vagy több százaléka. Ebből következően a parcellázás (*hemmansklyvning*) lendületet kapott. 1684-ben a *hemman* negyedének megállapították az alsó határát. Úgy találták, hogy a birtok további aprózódása veszélyezteti a birtokok fiskális életképességét. 1747-ben azonban ezt a határt megszüntették. Így a gazdaságok felosztása azzal fenyegetett, hogy a hagyományos falurendszer kerete felbomlik. A 18. században az acre-ben kifejezett földterületben jelentékeny növekedés volt, de ennek mértéke még felméréndő. Ebben az időben a telkesítés főleg a népességnövekedéshez látszik kapcsolódni.

4. A háromszakaszos reform

A hagyományos *tegskifte* elleni támadás a 18. század közepe táján indult. Amint Folke Dovring aláhúzza, a tagosítás Svédországban pontosan „akkor kezdődött, amikor a parcellázódás erőteljesen növekedett; a régi falvak és falvacskák külterületén fekvő földek szabaddá tételének mozgalma összekapcsolódott a korábban nemzedékeken át stabil földdarabok újraosztási hullámával.”

1746-ban Jacob Faggot (1699-1776), a Földmérő Hivatal vezetője kiadta híres brosuráját, amelynek címe „Svenska lantbrukets hinder och hjälp” (A svéd mezőgazdaság akadálya és orvoslása). Modern merkantilista szempontból helyeselte a népességnövekedést, mint a fejlődés egy útját. Faggot a tagosítást a megkívánt nagyobb népesség eltartásának egyik előfeltételeként tartotta. Azt javasolta, hogy még a legegyszerűbb falubeli kérésére is végre kell azt hajtani. Faggot a „falukényszer” „kárait” is aláhúzza, amelyek, úgy tartotta, hogy kibogozhatatlanul kapcsolódnak a *tegskifte*-hez. A svédeknek látszólag csak a leghatározatlanabb elképzeléseik voltak az Angliában végbemenő bekerítési folyamatról. Amint Eli F. Heckscher óvatosan állítja, „nem lehetetlen, hogy jó hírnevet érdemel jelentős eredetiségéért.”

Nagyon érdekes megfigyelni azt a gyorsaságot, amellyel az állami kormányzatban Faggot ki tudta fejteni eszméit. A „rendi szabadság korszaka” (*frihetstiden*) parlamenti rendszer idején (1718-72) a kormányon levő Hat Párt gyorsan jóváhagyta nézeteit. Először Faggotnak sikerült 1749-ben módosítani a Földmérők

Szabályzatát, ajánlva, hogy „szelíden, de határozottan”, a földek előrehaladott újraosztásának ártalmatlanságával hassanak a falubeliekre. Ha az általános meg egyezést meg lehetne valósítani, a helyreállítást úgy kellene végrehajtani, hogy olyan kisszámú telket ítéljenek oda minden gazdaságnak, amennyit lehet. Erre a Faggot által javasolt szót, *storskifte* (nagy újrakiosztás) használták, de a falu beleegyezésétől való függés nyilvánvalóan csökkentette az ötletek végrehajtását.

1755-ben Faggot egy másik memorandumot szerkesztett a témában, hangsúlyozva, hogy a tagosítás szükséges a mezőgazdasági termelékenység növeléséhez. 1757-ben a Földtagosítási Törvény a *storskifte*-t függővé tette az egyszerű falubeliek kérésétől. Ez azonban csak a szántó területet érintette és a cél csupán az volt, hogy minden gazdaság parcelláit egy területen belül egyesítse. Határáként szolgáló árkokat ástak az egyesített telkek között. 1762-ben egy másik rendelkezés megtiltotta, hogy egy gazdaságon belül 4 parcellánál több legyen, de a gyakorlatban a beféradt földmérők továbbra is többet ítéltek oda. 1783-ban maximum 8 telket engedélyeztek. Másrészt Faggot eredeti elképzeléseihez képest egy egyszerű falubelinek nem volt joga, hogy saját földje egytagba vételét kérje, még ha birtokainak nagy része szétszórva feküdt is. A földmérők térképeit a helyi törvényszékeknek kellett jóváhagyni. Mérsékelt formában a *storskifte*, amelyet Skåneban éppúgy, mint Uppland-on, Stockholmtól északra elindítottak, gyorsan terjedt és 1772-re a svéd birtokok egyharmadát érintette. Finnországban, amely 1802-ig a Királyság része volt, maradandó hatása lett. A *storskifte* a falurendszert érintetlen hagyta, de 1783-ban a módosítás nyilvánvalóan megnyitotta az utat a radikálisabb módszerek felé.

Nem meglepő, hogy a kezdeményezés most a nemesi földbirtokos osztálytól indult ki, mivel a földbirtokosok úgy rendezhették át bérlőik falvait, ahogy akarták. 1782-ben egy korábbi hadseregkapitány, Rutger Maclean báró (1742-1816), egy gyatrán vezetett majorbirtokot örökölt, Svaneholm-t, a skånei alföld szívében. Magában foglalta majdnem az egész Skurup egyházközséget, 700 emberrel. A bérlők 4 külön faluban éltek, külön a *säteri*-től (ősi birtok), amelyet külön földművesek műveltek. Maclean végzetes döntést hoz, hogy a tagosítást a legegyszerűbb formában hajtsa végre. Készítettek egy térképet és a földet 73 gazdaságra osztották; mindegyikhez 40 acre szántóföld és 8 acre legelő tartozott. A szögletes telkeket, amelyek közepén egy új gazdasági épület állt, közvetlen utak kötötték össze. A földesúr azt is elhatározta, hogy bérlőinek nem kell majd egy napot sem a majorban szolgálni. Bérleti díjaikat pénzben kell fizetni, míg a *säteri* földeket teljesidős mezőgazdasági munkások művelik. Azonban a bérlők nagyon vonakodva költöztek el falvaikból, bár a gyakran mesélt történet Maclean-ről, hogy hangosan jajveszékelt a bérlőit fegyveresekkel kísérte új otthonaikba, feltehetően koholmány. 1786-ban az egyházközségnek le kellett mondania népességének hetedéről. Mint tulajdonost, a merész kísérlet költségei őt terhelték. Maclean közel került a csödhöz, és nyilvánvalóan a gabonaárak pillanatnyi emelkedése mentette meg. Az új gazdaságok gyorsan sikeresnek bizonyultak a termelékenység szempontjából és az üres gazdaságok is megteltek. 1800-ra Skurup lakossága 1786-hoz viszonyítva megduplázódott.

Macleane kísérlete a legtisztább formában fejezte ki a 18. század végi racionalizmust. Környezetében felvilágosult, jóakarátú despota volt, aki tudta, hogy mi a legjobb. Igen jártas volt kora kultúrájában. Svaneholm-ban alapított iskolája barátja, Pestalozzi hatását tükrözi. Különösen sokat olvasott a mezőgazdaság kérdéseiről. Egy skót törzs nagyon távoli leszármazottja volt és ismereteit a bekerítésekről francia és német, valamint angol írókra építette. Mégis, Maclean valószínűleg jobban befolyásolta az, ami éppen Öresund Straits-n fordul elő. Dániában egy felvilágosult földbirtokos, aki később vezető politikus lett, A.P. Bernstorff gróf birtokán az egy gazdaság - egy egység tagosítást valósította meg nem korábban, mint 1764-ben. 1781-ben törvényes bevezetése követte.

Más skánai földbirtokosok, akik Maclean először örülnék tartották, hamarosan megpróbálják követni példáját. A hatóságok is tudomásul vették. Faggott utódja, Eric Wetterstedt, mint a Földmérő Hivatal igazgatója, először nem rokonszenvezett az ötlettel, amely érvénytelenítette az oly sok *storskifte*-re bevezetett határozatokat. Később aztán meggyőződött a módszer gazdasági előnyeiről. Ebben az időben Svédországban autokratikus királysági forma uralkodott. A fiatal király, IV. Gusztáv tanácsadói, Adolf és Wetterstedt részt vettek abban, hogy rábeszéljék őt, törvényesen szentesítse az *enskifte* (egyszerű újrakiosztás) reformot, amelyet Maclean előzően már bevezetett. De a báró nevét soha nem említették határozottan a törvényben, mert a királyi despotizmus ellenségének bizonyult a drámai 1789-es országgyűlésen. Skáné főköormányzója, Johan Christopher Toll tábornagy, részben katonai okokból, támogatta az *enskifte*-et. A lázadó parasztokat könnyebb legyőzni, ha nem zsúfolt falvakban védik magukat. Az *enskiftét* először Skánében vezették be 1803-ban, de 1804-ben kiterjesztették Västergötland délnyugati tartományára is, és 1807-ben végül az egész országban, kivéve Dalecarliát, Norrlandot és Finnországot.

A *storskifte*-től eltérően az új reformnak, bár határozottan nem kívánta a falvak, valamint szántók, legelők, közlegelők felosztását, a gyakorlatban mégis ilyen hatása lett. A kérdésben szintén nem tartották szükségesnek az udvari jóváhagyást, csupán a megye kormányzóját. Mint korábban, a nagy földbirtokos döntése, vagy egy egyszerű falusi kérése elégséges volt, hogy a földmérők megkezdjék nehéz munkájukat.

Ez nehéz volt mind az elkeseredett ellenállás miatt, amellyel szembetalálták magukat, mind a munka természetének bonyolultsága miatt. A föld különböző kategóriáit minőség szerint kellett osztályozni és minden egyes gazdasághoz tartozó összes szétszórt telket fel kellett mérni. Azután életbevágó döntést kellett hozni, néha a parcellákat felvázolva, hogy kinek kell a faluból elköltözni. Azok, akik elköltöztek, gyakran nagyobb kiterjedésű, de gyengébb területet kaptak, amelyek eddig falusi közföldek voltak. Állami anyagi támogatást nyújtottak a költözéshez, de ez messze volt attól, hogy e meghatározott célra elég legyen. A földmérők munkáját a gazdaság tulajdonosa maga fizette, míg a bérlői felmérésért a földesúrnak kellett fizetni.

A következő két évtized folyamán az *enskifte*-t könyörtelenül végrehajtották a legdélebbi tartományokban is. Ezt nagyban megkönnyítették a rendellenesen

magas gabonaárak, amelyek a napóleoni háborúk alatt uralkodtak. Logikusan, mind a földesurak, mind a szabadbérlők gazdasági problémákkal néztek szembe, amikor 1819-ben az árak leestek. Dániától eltérően nem alapítottak a tagosítást megkönnyítendő rendkívüli hitelintézeteket és jónéhány skånei szabadbérlő tönkrement. Azonban a nemesek bérleit még komolyabban érintette az, amikor a földbirtokosok földjeiket tagosítva egyszerűen kilakoltatták őket. Malmöhus megye összes bérleinek 40%-a, Oscar Bjurling szerint, erre sorsra jutott 1810 és 1850 között, amikor mezőgazdasági bér munkásokkal helyettesítették őket. Ez egy még feltűnőbb ellentétet mutatja a Dániában lezajló tagosítási folyamatnak. Ott a bérlők különböző jogai jelentékeny legális támogatást kaptak az 1790-es évek folyamán.

Mindazonáltal Skåneban az *enskite* reform sikeresnek bizonyult. Ahogy Fagot elképzelte, a radikális tagosítás az országnak ezt a részét a királyság nagy magtárává változtatta, ahogy ma is az. Malmöhus megyében a gazdaságoknak az összterülethez viszonyított aránya az 1805-ös 16%-ról 1833-ra 43%-ra emelkedett.

Västergötland tartományban néhány falu szintén nagy volt és a természetes körülmények is kedvezőek voltak az *enskite*-hez. A távolabbi északon azonban a reform tovább haladt. Minél ésszerűtlenebbnek tűnt, annál nehezebbnek bizonyult végrehajtani. A falvak kisebbek voltak és a gazdaságok kevésbé szétapróztak, mint a legdélibb területen. Ugyanakkor a terep tördelebb volt és eltérő volt erdőségben, valamint egyenetlen volt minőségben is. A birtoklás és a földfelettség különösen bonyolult természete miatt Dalecarlia tartományt kivonták az *enskite* alól, de 1807-ben alávetették a *storskifte*-nek.

Az alkotmányos monarchia bevezetése után 1809-ben az ellenállás az *enskite*-vel szemben egyre hangosabb lett azoknak a svéd parasztoknak a részéről, akik az országgyűlésen képviselést kaptak. Válaszképpen ezekre a panaszokra, a *laga skifte*-t (legális újrakiosztás) iktatják törvénybe 1827-ben, M.J. Danskwardt belügyi segédtitkár vezetésével. Ez a fajta tagosítás minden gazdaságnak maximum 3 különböző parcellát engedélyezett. Helyettesítette az 1807 óta párhuzamosan zajló *storskifte*-t és *enskite*-t. Meg kell figyelni, hogy ez a tagosítási törvény nem volt része a király és az országgyűlés által közösen elrendelt törvényhozásnak, hanem a közigazgatási törvényhozáshoz tartozott, amelyet egyedül az előbbiek tartottak fenn. Az 1823-30-as országgyűlésen ismét hangoztatott szembenállás ellenére a *laga skifte* szigorúan fenntartotta a falvak széttörésének elvét, bár mikor, amikor szükségesnek látszott. Ez a tagosítási törvény érvényben maradt és 1926-ig fokozatosan alkalmazták. Csak Dalecarlia maradt kivétel a törvény alól. Északon, Norrlandban, a *laga skifte*-t később vezették be. Itt ezt egy másik alapos folyamat előzte meg, *avvittringen*, amely a korona és a gazdaság közötti határvonalra utal az erdők, mocsarak és hegyek kiterjedt területén.

A földtagosítás néha még a harmadik szakaszban is nagyon fájdalmas folyamat maradt. Östergötland tartományban egy falu 16 gazdaságot foglalt magába 1915-ben is. E folyamat idején egy farmer megőrült, egy másik felakasztotta magát és az a sok per, amely írgységből és keserűségből eredt, húsz évig tartott.

Västergötlandban egy korábbi, 1820-as évekbeli eset mutatja a nagyon éles konfliktusokat, amely a falvak széttröszése következményéből fakadt. Egy népdal szintén ezt mutatja. Azonban a falubeliek többsége gazdasági okokból támogatója maradt a *skifte*-nek. A választóvonal a *skifte* támogatói és ellenzői között ebben az esetben nem esett egybe a falun belüli különböző gazdasági-társadalmi rétegekkel. Inkább azok látszottak ellenezni a módszert, akiknek távolabbra kellett költözni.

Ahogy a második táblázat mutatja, nem kevesebb, mint 66 ezer svéd parasztháztartásnak kellett elköltöznie korábbi lakóhelyéről 1828 és 1926 között. A harmadát képviselik azoknak a gazdaságoknak, amelyet a *laga skifte* érintett. Délen a jelenség közel volt a 40%-hoz. Nem meglepő ezért, hogy tiltakozásuk a legelkeseredettebb és legharagosabb volt. Mégis a legtöbb esetben azok, akiknek el kellett költözni, gazdaságilag a legtöbb hasznot húzták a kényszerű módszerekből. Nagyobb darab műveletlen földdel ellátva, támadóivá váltak a nagyon kiterjedt telkesítésnek.

A példák számos helyi változatát mutatják a tagosításnak. Nyolc körzetben, Skåne járásaiban az 1806-1840 közötti 340 *skiften*-ből 41%-ot hajtottak végre 1826 és 1835 között. A délnyugati Skaraborg megye három körzetében 1771 és 1880 között a teljes 51 378 hektáros területet alávetették valamilyen *skifte*-nek. Csak az 1854-65 közötti tizenegy év alatt a teljes terület 44%-át tagosították. De ebben a példában szereplő gazdaságok majdnem felét, amelyeket az 1860-as és 1870-es években legmagasabb adóértékűre becsülték fel, 1830 előtt tagosították. Érdekes megfigyelni, hogy a folyamat egészében lassabban zajlott le Kelet-Svédország középpontjában, ahol a majorbirtokosok száma aránylag nagy volt. A földesúrak anélkül, hogy alávetették volna magukat a *laga skifte* szabályainak, valahogy át tudták rendezni birtokaikat. Mégis ez a hozzáállás paradoxnak látszik, ha valaki felidézi azt a mohóságot, amellyel Scania-feli felebarátai megragadták az *ensskifte* lehetőségeit.

Úgy becsülik, hogy 1827 és 1860 között Svédország teljes gazdasági területének 45%-át vetették tagosítás alá. 1870-re a folyamat gyakorlatilag lezajlott, északot kivéve, 1950-re a gazdasági területeknek legfőljebb 5%-a tudott még hasznot húzni valamiféle tagosításból.

1. Táblázat

Földbirtoklás: a hemman százalékaránya Svédországban
(kivétel Finnország)

Év	Gazdaságtulajdonos* (Skatte)	Korona (Krona) (	Nemesség (Fralse) Bérlők	Egyház (Kyrka))
1500	51,7	5,5	21,8	21,0
1560	49,4	28,2	22,4	0,0
1655	(34,8	)	65,2	0,0
1700	31,5	35,6	32,9	0,0
1815	52,6	14,5	32,9	0,0

*birtokos paraszt (adózó p.)

Forrás: *E.F. Heckscher: An Economic History of Sweden (1954), 126-128.*

2. Táblázat

A laga skifte eredményeként falvaikból elköltözni kényszerülő
bonde háztartások, 1822-1870

Terület	A költöző bonde háztartások száma	Százalékarányuk a skifte által érintett háztartások teljes számából
Götaland	47.300	39,7
Svealand	14.600	27,7
Norrland	4.100	17,6
Egész	66.000	33,8

Forrás: *G. Utterstörn: Jordbrukets arbete, I. (1957) 566.o.*

5. A következmény: gazdasági szempontok

A legtöbb tudós egyetért abban, hogy bár a tagosítás, mint olyan, nem eredményezhetett gazdagságot, mégis a svéd mezőgazdaság lenyűgöző terjeszkedésének útját egyengette. Különösen meglepő lenne a talajjavítással való kapcsolat.

A gyakran idézett hivatali statisztikák szerint Svédországban 1800 és 1860 között a majorföldek majdnem megháromszorozódtak, 850 000 hektárról 2,5 millió hektárra. Ez a növekedés tovább folytatódott századunk kezdetéig. A jelenlegi kutatások azonban arra hajlanak, hogy valamiképpen csökkentség a globális adatokat. David Hännerbert a Narke-i tartomány agrárstruktúra fejlődését tanulmányozta alaposan, és a fent említett helyett inkább az 1,5 millió hektárról (1800) a 3 millió hektárra (1865 való növekedést tételezi fel. Milyen mértékben volt az ezidáig alig ismert talajjavítás folyamata a tagosítás következménye?

Egy Västergötland megyei község jelenlegi esettanulmánya alapján valójában ez volt a fő ok, ami miatt 1821 (a *laga skifte* éve) és 1879 között a hektárterület megduplázódott. Az ország ugyanazon részében fekvő nagyobb területek tanulmányozását alapul véve Sture Martinus szintén a tagosítás nyomában vizsgálja a talajjavítás fokozódását, de nem zárja ki a *laga skiftéhez* viszonyított elsődleges fontosságát sem. Az *enskifte* vagy *laga skifte* nagyon gyakran borította fel a farmokon a már korábban létező egyensúlyt a szántóföldek és legelők között. Ez a talajjavításra szükségszerűen erős ösztönzést jelentett.

Még nehezebb lesz a talajjavítás költségeit felbecsülni. Martinus nézete szerint, az előző (tagosítás) egyszerűen feltételezi az utóbbit (talajjavítás), a további befektetéseket, azért, hogy jövedelmezőbb legyen. A korai 19. század folyamán a nagy földtulajdonosoknak, csakúgy mint a parasztoknak, mindezeket a költségeket főleg a gabonaeladásból származó profitból kellett finanszírozni. A földtulajdonosok még az újonnan szerzett földjeik részeinek eladására is rákényszerülhettek, Gustaf Utterström véleménye szerint a tagosítás ritmusa éppen ezért követi a gabona ármozgását. Azonban, amikor ezt Skåne tartomány esetében megvizsgáljuk, hipotézisünket csak részben támasztja alá.

A század közepe felé megjelentek mind a takarékpénztárak, mind a jelzálog- és kölcsönintézetek (hypoteksföreningar). Néha hitelt kaptak a *skifte* finanszírozására. Azt azonban észre kell venni, hogy mind ezeket, mind a nem-vidéki magánkölcsonzőket főleg a nagy földtulajdonosok vették igénybe. Martinus mintája szerint a kisfarmerek alapján véve továbbra is több más, tehetősebb földtulajdonosra támaszkodtak a kölcsönök esetén.

Az 1860-as évekig a jelentős termelésnövekedésért főleg a hektárnövekedés volt a felelős. Így a hazai mezőgazdaság nyilvánvalóan ki tudta elégíteni a gyorsan növekvő lakosság részéről táplált növekvő igényeket. 1800-tól 1880-ig a svéd lakosság megduplázódott, 4,5 millióra. Bár, amint a 4. táblázat mutatja, a 100 lakosra jutó majorföldek területe 64 hektárról 74 hektárra emelkedett.

Az 1820-as évekig Svédország gabonaimportra kényszerült. A század közepe felé a gabona iránti külső kereslet hirtelen megnövekedett. A Gabonatörvény 1846-os hatálytalanítása után Anglia lett a svéd zab egyik legjelentősebb vásár-

lója, amit elsősorban lovak takarmányozására használtak fel. 1871-75-ig terjedő időszak alatt a svéd zabtermelés (nem számítva a vetőmagot) nem kevesebb mint 37 százalékat exportálták. Ez az export világosan kapcsolható a talajjavításhoz (és így a tagosításhoz is), mivel az új földek gyakran szegényebbek voltak és ezért inkább a zab termelésére voltak alkalmasak, mint más, igényesebb növények számára. Ez a gabonaexport azt sugalmazza, hogy a növekvő hazai piacot már sikerült kielégíteni. Az is lehetséges, de a statisztikák hiánya miatt nehéz bizonyítani, hogy a gabonafogyasztást felváltotta a burgonyafogyasztás és ez lehetővé tette a gabona exportját. A burgonyatermesztés erőteljesen növekedett, nem kevésbé a homokos, megjavított talajokon is. Az 1850-es évektől egészen az 1870-es évekig a gabonaexport alapvető fontosságú maradt a nemzeti gazdaság számára. Ezalatt az időszak alatt a mezőgazdasági jövedelem fejlődése és a bruttó nemzeti termék növekedése között közeli kapcsolat van.

A nagyfokú talajjavítás technológiai fejlődést feltételezett, de az 1860-as évekig a mezőgazdasági termelés módszere szinte változatlan maradt. Az évszázad hátralevő részében történő nagy mezőgazdasági terméshozam növekedést a felszerelésekbe és a trágyázásba történő befektetés előzte meg. Ez azt is jelentette, hogy a nagy és kisebb farmok termelékenysége közötti különbség növekedett.

Bár a tagosítási reformok gazdasági értékeléséhez általában a lenyűgöző 19. századi mezőgazdasági növekedés szolgáltatott hátteret, a 20. századi távlatok megkérdőjelezték ezt. Így, 1945-ben John Frödin, geográfus, erősen vitatta, hogy a reformok voltak a felelősek a tagosított földek új, jelentős felosztásának ösztönzéséért, a *hemmanskyvning* formájában, csakúgy mint a partmenti földek termővé tételéért. Következésképp, a 20. század közepe felé haladva a tagosítási reform nemkívánatos eredménye lett, hogy néhány kistulajdonost pusztulásra ítélték. Szintén Frödin szerint, paradox párhuzam vonható a megművelt földek ősi felosztása és az erdőföldek hosszú, keskeny sávokra való felparcellázása között, amely a racionális erdőszet szemszögéből a legkényelmetlenebb jelenség. Frödin megkérdőjelezi a falvak feldarabolásának gazdasági ésszerűségét az egyre terjedő modern berendezések, mint a csatornák, folyóvízellátás, elektromosság, telefon- és postai szolgáltatás szempontjából, amely csakúgy problémája a vidéknek, mint a mezőgazdaság mechanizálásának.

Természetesen, Frödin kritikája is nagyobb hangsúlyt kapna, ha a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alapítását vonzó célnak tekintenénk. De ha a tagosítási reform célja és fő jelentősége az volt, hogy létrehozta a tudatos és független farmerek osztályát, amely valószínűleg alkalmazkodott az új technikához és ötletekhez; és hogy megkönnyítette a termelésnövekedést egy kritikus pillanatban, akkor mindent összevetve nehéz tagadni, hogy a svéd tagosítási reformnak volt pozitív gazdasági hatása. Másfelől, amint azt Nyugat-Európa mezőgazdaságtörténete mutatja, a „falukényszer” megszűnhetett tagosítás nélkül is; és Frödin azt is kimutatta, hogy a mezőgazdasági termelékenység számottevő növekedése még azokon a területeken is megtörtént (Dél-Németország), ahol a felosztottság továbbra is túlsúlyban volt.

6. A következmény; társadalmi szempontok

Nem kétséges, hogy a tagosítási reform társadalmi következményei vitatottabbak, mint a gazdasági hatások. Igaz, amint azt az egyik tudós, Alf Aberg állítja, „a társadalom képtelen volt megoldani az agrár-szegénység azon problémáit, amelyeket az *enskipte* már korábban segített létrehozni.”

A falvak feldarabolása valójában egybeesik a demográfiai hullámmal. A falusi felnőtt férfilakosság 1750 és 1860 között nem kevesebb, mint 40%-al emelkedett, 400 000-re. Mégis a *bönderek* száma – akár szabad parasztokról, akár bérlőkről van szó, akik a teljes falusi felnőtt férfilakosság 80%-át adták 1750-ben – alig emelkedett. 1860-ban kevesebb, mint a 60%-ot adták. Másrészt, ugyanebben az időszakban megháromszorozódott a kiscsászák (*torpare*) és a szegény kisbérlők száma, aki a bonde határán vagy a földesúri földön éltek és a napi munka nehéz terheinek voltak alávetve. Voltak még nyomorúságosabb falusi proletárok, az úgynevezett *backstugusittare*-k („emberek, akik a lejtőn kunyhókban élnek”): gyakran idősök, vagy nyomorultak voltak és csak azzal a kis földterülettel rendelkeztek, ahol burgonyát és répát termesztettek; és az *inhysesshjon*, azok a nincstelenek, akiket csak az élelem és a szállás minimumával láttak el cserébe bármilyen munkáért, amit a faramereknek el tudtak végezni. Ennek a két csoportnak a létszáma megkettőződött. A kései 18., és a korai 19. század folyamán egy másik falusi proletárcsoport bukkant fel hirtelen – ez volt a *statare*. Mezőgazdasági munkások voltak, akik vagy a földparcellák hasznélvezeti jogával rendelkeztek, mint alapvető fizetéssel, vagy barakkokban együtt éltek és fizetésük nagyrészt a farm termékeiben kapták meg. Ezt a nagyon mozgékony, de nagyon kizsákmányolt csoportot nem helyezték törvényen kívül egészen 1944-ig. Végül ott voltak a *bönderek* fiai és az állandó gazdasági cselédek (*drängar*), akik a szolgálókkal együtt (*pigor*) a teljes vidéki lakosságnak kb. negyedét adták 1750 és 1850 között.

Hogyan lehetne a svéd vidék proletarizálódását megmagyarázni? Általában természetesnek tartják, hogy ez volt a demográfiai hullám funkciója. A *statare* esetében azonban világos, hogy ennek az új proletárcsoportnak a megjelenése közvetlenül a nagybirtokok újjászerveződéséhez kapcsolódik. Az egész témát Christer Winberg vetette fel újító módon mostani monográfiájában, amely egy Västergötland-i községről szól a 18. század közepétől a 19. század közepéig. A szerző rámutatott, hogy ebben a körzetben a hektárterület növekedése gyorsabb volt, mint a lakosságé és a szaporodási arány alacsonyabb volt a földnélküli elemek, mint a *bönder* körében. A korábban említetteknek kb. a fele valójában a később említettek közül táplálkozik – a lefelé irányuló társadalmi mozgás egy jelensége. Továbbá, míg a 18. század folyamán a *backstugusittare* és az *inhysesshjon* gyakran alkotott nemteljes családokat (pl. özvegyek és gyerekek), később közöttük is megnövekedett a felnőtt férfiak száma. Így a proletarizálódás egész folyamata a vidéki újjászerveződés környezetébe illeszkedik a mezőgazdasági termékekre irányuló, egyre növekvő igény formájában. Winberg azt is állítja, hogy a parasztok egyre növekvő integrációja a piacgazdaságba a társadalmi rétegződéshez vezetett

el. A további kutatások mutatják, hogy milyen hasznos lehet ez az új megközelítés.

Mind a kisgazdák, mind azok, akik csupán letelepedtek a közös falusi földeken, nagyon megszenvedték az *enskiftét* és *lagaskiftét*. Gyakran teljesen figyelmen kívül hagyták őket. De elég érdekes módon Lennart Jöberg mostani tanulmánya azt írja, hogy a béresek bérének csökkenése az 1780-as és 90-es évek alatt sokkal komolyabb volt, mint majd 1830 és 1840 között lesz, amikor a lakosság növekedése és a falvak feltörése különösen gyakori lesz. A valószínű magyarázat az lehetne, hogy az új majorsági földek talajjavítása nagyban emelte a mezőgazdasági munkára való igényt. Mindenesetre nem kétséges, hogy a *bönder* és a falusi proletariátus közötti szakadék egyre szélesedett, amint az előbbi elkezdte behajtani a svéd mezőgazdasági szektor erősen emelkedő jövedelméből fakadó előnyöket. Utterström szerint a tagosítás után a *dräng* számára egyre nehezebb lett a *bönder* közé emelkedés azzal a megtakarított pénz segítségével, ami egy kis farm megvásárlásához volt szükséges. A társadalmi kontroll összeszűkült, amikor egyszerű *bonde* védnők helyettesítették a faluközösséget a hatalom forrásaiként. A kései 18. századtól kezdve egyre kockázatosabb és félrevezető a svéd mezőgazdasági társadalmat a földesúr-paraszt ellentétpártjának terminusában elemezni. 1789 után még a közönséges paraszt is képes volt *frälse hemman*-t szerezni, ami 1810 után a nemesi birtoktermészetűekre is kiterjedt és éltek is ezzel a lehetőséggel. Hogy vajon a parasztság (mint a földesurak) integrálódott-e a piacgazdaságba, az csupán a társadalmi rang kérdése volt.

Az 1840-es évektől a USA-ba irányuló tömeges emigráció fokozatosan csökkent a svédországi társadalmi feszültségeket és problémákat. A *bönder* és *torpare* vezető szerepet játszott a migrációban, a tömeges emigráció legkorábbi szakaszában. Amint Sten Carlsson kimutatta, az évszázad vége felé azonban, amikor a svéd emigráció elérte csúcát (1886), az emigrációs hullámban való részvételük sokkal alacsonyabb volt, mint a teljes svéd lakosságban való arányuk. Az igaz, hogy bizonytalan jövőjű házасulatlan fiaik és lányaik az emigráció fontos hányadát tették ki, de az igazi vidéki proletariátus meglepően kevés közöttük. Egyszerűen nem volt elég pénzük a hajójegyre. Ehelyett a mezőgazdaságból az iparba irányuló belső munkavándorlás tömegét tették ki.

Van-e közvetlen hatása a falvak feltörésének a belső migrációs hullám fejlődésére? Amennyire tudjuk, ezideig a kutatások ezzel a kérdéssel nem foglalkoztak. Sokatmondónak tűnik például, hogy Västergötland tartományban a legintenzívebb *skifte* reform időszaka (1854-65) egybeesett vagy közvetlenül megelőzte az emigrációs arány növekedésének első szakaszát (1880-as éveket megelőzően). Legáltalább pszichológiai síkon van kapcsolat. Kétségtelen, hogy azok, akiket szülőföldjük elhagyására kényszerítettek a *skifte* erőltetésének eredményeképp, csak egy, vagy kevesebb mint egy mérföldre költöztek el. Még így is, ez a változás sokkal fatálisabb döntéseket eredményezhetett a tengerentúli migrációhoz képest, amelyek kevésbé sugalltak tiszteletet.

Más társadalom-pszichológiai szempontok nagyobb figyelmet kaptak a *skifte* reform körül folyó tudományos viták folyamán, olyan viták során, amelyek külö-

nősen élesek voltak az 1940-es és 50-es évek alatt. Még ha lehetetlen is bizonyítani és mérni, a földtulajdonosok, akik maguk mögött hagyták a falut az új tagosított földekért, valószínűleg kezdeményezéseiknek több teret, nehéz munkájukért pedig személyesebb jutalmat találtak. Helyzetük így alapvetően hasonló lett az újvilági bevándorló farmeréhez. Ő is nyitottabb lett az új ötletek irányába, kész volt kipróbálni az új terményeket, a művelés új módszereit és a termékek piacra termelésének új módjait. Ezzel kapcsolatban érdemes visszaidézni a tagosítási reform előtt, a hatóságok által a mezőgazdaság racionalizálására tett erőfeszítéseket, amelyek azonban mindig elbuktak. Alf Åberg szerint még a burgonyatermesztés elterjedése is összeegyeztethetetlen volt a termesztés különböző ritmusa miatt. Azt is figyelembe kell venni azonban, hogy a burgonya elfogadása egész Észak-Európában megtörtént attól függetlenül, hogy a tagosítás megtörtént-e vagy sem. Bármiképpen legyen is, mindent összevetve, a tagosítás újító hatása nagyon valószínűnek tűnik.

De vannak-e a *skifte-reformoknak* ilyen széleskörű szociálpszichológiai hatásai? Åberg nézete szerint hozzájárultak az elemi oktatás gyors és sikeres elterjedéséhez az 1842-es rendelet beiktatása után. Továbbá, Albert szerint, megkönnyítették a *Szabad Egyház* és a *mértékletesség* népszerű mozgalmának gyors elterjedését.

Másrészt, a tudósok, mint pl. John Trödin és Bertil Boethius is hajlanak, hogy hangsúlyozzák mindazokat a pozitív értékeket, amelyeket a falvak feltörésének következtében veszítettek el, mint pl. a harmóniát, az együttműködési szellemet és a biztonságérzetet, amelyeket a falusi közösség jellemzőinek tartottak. Ez az interpretáció veszélyesen közeljárt az idealizációhoz és az egyszerűsítéshez, bár a magányosság és az unalom egy kissé magasabb foka része lehetett annak az árnyak, amit a paraszti osztály fizetett a megújult erejéért.

7. A következmény: politikai szempontok

Svédországban a 18. századi parlamentáris rendszerben a mérsékelt reform a paraszti rend támogatását élvezte. Másrészt, a parasztságra később egyre drasztikusabb reformokat erőltetett az abszolút monarchia, később a hatalmas állam-bürokrácia, attól függetlenül, hogy akarta-e őket vagy sem. Azonban, amint azt Oscar Bjurling hangsúlyozza, a földtulajdonos nemesség szintén hasznot húzott ezekből a későbbi reformokból, különösen Svédország legdélibb részein. A reformokat arra használták fel, hogy eltávolítsák bérlőik jelentős részét, amíg a napi munkát továbbra is követelték megmaradó bérlőiktől. 1811-ben falusi felkelés tört ki Skåneban, de aztán vérbe fojtották. A felkelés kiváltó oka a parasztságot soraiból történő katonai toborzás volt, de Bjurling szenvedélyes cikkében összekapcsolja ezt az *enskifte*-t kegyetlen módon kihasználó nemesség magatartásából fakadó elégedetlenséggel. A bérlőparasztságot helyzete továbbra is bizonytalan és sanyarú volt az 1860-as években. Skåneban a bérlők követelték, hogy tegyék számukra lehetővé földjeik megváltását és visszaautasították a napi munka teljesítését - ami

aztán földről való elűzésüket és erőszakos beavatkozást eredményezett (a „Tullberg” felekelés). 1907-ig a bérlok helyzetét törvény nem szabályozta kielégítően.

A falusi tömegek ezen nyugtalanságának megnyilvánulásainál sokkal fontosabb és valószínűleg a tagosításokhoz is valahogyan kötődik az a tény, hogy a svéd falusi lakosság nagy része belenyugodott életmódjának radikális változásába, sőt valójában hamarosan ki is használta ezeket. Mit jelentett az ősi országgyűlési *bonde* képviselőt sérelmeik pszichológiai levezetésének eszközeként?

1866-ban ezt az országgyűlést véglegesen felváltotta egy kétkamarás parlament, ahol a szavazati jog nagyon szigorú vagyon/jövedelemhatáron nyugodott és amely hathatósan kizárta a dolgozó osztályokat. Másrészt, a farmerek és tulajdonosok nagy tömege át tudja lépni ezt a döntő vonalat - köszönhetette ezt tagosított földjei jelenlegi vagyonbecslésének (1862). Így egy mezőgazdasági párt, a *Lantmannapartiet* lett a svéd politika vezető ereje 1888-ig, amikor is a párt megoszlott a tarifakérdés kapcsán. A 20. század korai éveiben a parasztok szívós politikai harca az egyenlő jogokért mind az adózásban, mind a katonai kötelezettségek terén végül is teljes sikerre vezetett. A svéd falusi társadalom struktúraváltozása, melyben a tagosítás kétségtelenül a legdöntőbb elem volt, hosszantartó és fontos politikai következmény lett. A teljes politikai demokratizálódás kifejlődését 1919/21-ben érték el, ami azonban főleg egy másik politikai erőhöz, a Szociáldemokrata Párthoz köthető, amely 1889-ben, az ipari munkára alapozottan alakult.

8. A svéd tagosítás megítélése egy összehasonlító kereten belül

A svédországi földtagosításnak más skandináv országokban is megvolt az analóg párja. Amint láttuk, Dánia úttörő szerepet játszott. Svédországgal ellentétben, ott a földnek nem kevesebb, mint 80%-át a nemesek bérloki művelték meg. Az *enskifte*-t ott 1781-ben vezették be és a másik eltérés Svédországtól az, hogy ezt 1786-ban hamarosan követte egy különleges nemzeti hitelbank felállítása, a bérlofarmerek jogvédelmének törvénybe foglalása (1787-91) és legelsősorban a napi munka korlátozása (1795-1799). Így a dán út, amint az Bjurling jelzi, úgy tűnik, sokkal szélesebb és tisztább társadalmi reformáló erő. Svédországhoz képest a dán tagosítást megkönnyítette egy másik tényező: a földvagyon egyetlen kézben való öröklése a felosztás helyett. A gyakorlatban azonban a szokások kevésbé különböztek, mint a törvények. Másrészt, Norvégiában a tagosítási reform később történt meg, mint Svédországban. Az első átfogó törvényt 1857-ben léptették életbe és az főleg az ország északi részeit érintette. Finnországban a *storskifte*-t (finnül: isojoko) a Svédországhoz való tartozás korszakában vezették be, de a későbbi reformokat nem. (Finnországot 1809-ben választották el Svédországtól). Új tagosítási törvényt fogadtak el 1848-ban, de a még hathatósabb intézkedésekre egészen 1916-ig kellett várni. A skandináv országokban a földtagosítás az agrárszektor szerkezetváltozási folyamatának egyik alkotóelemeként értékelhető, amely hosszabb, vagy rövidebb ideig a farmer tulajdonos osztályoknak előnyére válik mind anyagi, mind politikai téren.

Pontosan ebből a szemszögből állíthatjuk ezzel szembe Anglia korai és ugyanilyen gondosan végrehajtott bekerítési mozgalmát hatásos ellentétként. Amint azt Eli F. Heckscher írja, Svédországban „nem volt meg sem a földről való menekülés, sem a kisebb farmerek javainak csökkenése”. Ellenkezőleg, a parcellázás lendületet kapott. Heckscher hangsúlyozza a viszonylag alacsony földmérési költségeket Svédországban, összehasonlítva azokat Angliával. A svéd földmérők „polgári alkalmazottak voltak, rögzített fizetéssel”, akik „csupán jutalmat kaptak minden egyes ügyletért, míg Angliában drága ügynökökre volt szükség”.

Az angol bekerítési mozgalmak jelentőségét Banington Moore abban állapítja meg, hogy az angolok „elidegenítették a parasztkérdést az angol politikáról”. Ezért nem volt meg a parasztnak olyan nagy tömege, akik szolgálták a földdel rendelkező felsőbb osztályok reakciós csoportjait, mind például Németországban vagy Japánban, „vagy nem voltak parasztforradalmak” orosz, vagy kínai mintára. Amint már láttuk, ez az okfejtés egyáltalában nem vonatkozik a skandináv gyakorlatra. Az angliai bekerítések és a *skifte*-reform közötti összehasonlítás azonban könnyen félrevezetőnek bizonyulhat. Először: amint azt Sven Dahl kimutatja, az eljárás mód távolról sem ugyanaz. Másodszor: a bekerítésekkel foglalkozó kutatások állapotát az értelmezések teljesen eltérő iskoláinak a meglétével lehet jellemezni. A revizionisták – mint pl. J.D. Chambers és G.E. Mingay – szerint a bekerítési mozgalmak csúcsa 1760 előtt volt és következőképp az ipari munkára tett hatásuk sokkal kisebb fontosságú volt, mint azt korábban hitték.

Minden különbségük ellenére az angliai és skandináviai fejlődés, amint azt a 4. táblázat mutatja, világosan elkülönül Európa többi részétől, ahol a tagosítás folyamata sokkal később következett be és a 2. világháború utáni Kelet-Európától eltekintve sokkal kevésbé volt teljes. Folke Dovring véleménye szerint Anglia és Skandinávia az első helyen dicsekedhetett ezzel a sikerrel, a falvak többségétől nyert beleegyezésre való bárminemű igény hiányában. Abban az időben, amikor ezek a reformok ezekben az országokban végbementek, a farmerépületek nem voltak olyan drágák és elmozdításuk is egyszerű volt. Összhangban voltak a számárerőről a lóerőre való átállás folyamatával is. Dovring aláhúzza, hogy ugyanakkor az angliai és skandináv reformokat azzal a liberális törekvéssel egyetértésben hajtották végre, hogy felszabadítsák az egyént a többiekhez való kötöttség alól; figyelmen kívül hagyva azt a paradox tény, hogy ez magában foglalná oly sokak „egyéni birtokjogának” a megsértését is. Így az erős földbirtokos elit, amely érdekelve volt a tagosításban, valamint a viszonylag hathatós bürokrácia nyilvánvalóan biztosítani kívánta a sikert.

A tagosítás végső értékelése, mint a mezőgazdaság fejlődésében egy tényező, nagyon aprólékos összehasonlító munkákat kívánna meg azon országok gazdasági fejlődéséről, amelyek végrehajtották a tagosítást, illetve amelyek nem (figyelembe véve a természetes előfeltételeket és más változók számát is). Valójában az eredmények nagyrészt feltételesek. Milyen lenne a francia mezőgazdaság a korai 19. században végrehajtott radikális fejlődésű tagosítással? Milyen lenne a svéd mezőgazdaság csak *storskiftével* és valószínűleg *bytvångban*, nyomáskényszerben végződve, vagy ha egyáltalán nem lettek volna tagosítási intézkedések?

9. Következtetések

A tagosítási politika Svédországban viszonylag korai és egy háromlépcsős folyamat tartóssága ösztönözte. Kb. 150 év után a majorföldök kivételesen magas fokú tagosítását érték el. A falvak feltörése volt az eredmény szinte az egész országban.

Sten Carlsson nézete szerint „a falvak feltörése elkerülhetetlen volt, de ezt főlegesen drasztikus úton vitték végbe - ez lett a radikális és egyforma reformokra hajló felvilágosodás előnyének következménye”. Talán a merevségnek több köze van a szokatlanul erős bürokrácia képzelőerejének hiányához.

Ugyanakkor meg kell azt is jegyezni, hogy a parasztok kezdeti ellenállása végül is fokozatosan alábbhagyott. Egyre többen jöttek rá a reformoknak arra a fontosságára, hogy növelik a termelékenységet. A *skifte-reform* iránti igények ezért megduplázódtak a kedvező üzleti áramlatok alatt. Így, amint Gustav Utterström kiemeli, félrevezető lenne a *skifte-reformot* csupán úgy értékelni, mint a felülről jövő nyomás egy kifejeződését.

De még így is, több mint valószínű, hogy a tagosítási folyamat során néhány fontos emberi érték elveszett. Az egyéni kezdeményezőert és az önállóságot valószínűleg megszerezték. Bár a földnélküliség nyomorúsága tetőfokra hágott a tagosítás időszakában, a teljes okozati összefüggés mindeztidáig nem világos. Úgy tűnik, mintha a *skifte* a falusi lakosságnak növekedést kínált volna, de a talajjavítás rákövetkező felgyorsulása időlegesen segítette elnyelni a falusi fölösleget. Ez egy kettős folyamat előtti évtizedekre esett: az Atlanti-óceánon túlra irányuló nagyfokú emigráció, amely az 1800-as években érte el csúcspontját; és az iparosítás, amely az 1890-es évektől kezdve határozottan csökkentette a demográfiai nyomást. A tagosítás felszámolta a modernizálás útjába eső alapvető akadályt és felgyorsította a svéd mezőgazdaság termelékenységnövekedését.

Mégis, Sven Dahl szerint, bár a *skifte-reformok* az agráréxpanszió előfeltételei voltak, mégsem voltak az „agrárforradalom” elválaszthatatlan részei. Ezt a folyamatot az ipari forradalom által létrehozott igények idézték elő. A *skifte-reform* inkább a pre-indusztriális mezőgazdasági reformmozgalom eredménye volt.

A *skifte* eltérő eredményei bármennyire kiegyensúlyozzák is egymást, társadalmi, ökológiai, pszichológiai és gazdasági változások nagyon alapos folyamatait jelentették. Ez sokkal észrevehetőbb egy olyan országban, amelyet különben a történeti kontinuitás magas foka jellemez.

Ezen a fokon különlegesebb értékelést nem igen lehet tenni. Ennek ellenére, vagy talán éppen ennek a rendelkezésnek a kivételesen bőséges dokumentációja miatt – néhány helyi kivételtől eltekintve – a rendszeres kutatást tovább kell folytatni. A mennyiségi meghatározás aprólékos módszerének segítségével a svéd történészek elkezdtek feltárni az egyes társadalmi, gazdasági térségeket. Az emigrációs kutatások nagyon biztató eredményei után néhány évtizeddel is ez a helyzet. A *skiften* folyamata és hatása lehetne a következő nagyobb kutatások célja. Ugyanakkor Utterströmnek, a kutatás ezen ágában legjáratosabb tudósok egyikének igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy a *skiften* történetét nem elszigetelten,

hanem a lehető legszélesebb összefüggésben kell kezelni. Végül is, csak számos általános gazdasági és társadalmi változáshoz, mint például a falusi technikához és a hitelhez, az ármozgásokhoz és az üzleti áramlatokhoz, a falusi szektor szociális szerkezeti változásaihoz és a gondolkodás egyéni és racionális áramlataihoz való kapcsolódásaikon keresztül lehet őket megérteni.

3. Táblázat

A tagosítás és a gabonaármozgás Skåne tartományban 1802-50

Év	A bevezetett tagosítások száma a tartományban	Ár/hektoliter koronában Malmöhus megyében	
		Árpa	Rosz
1803	29	2.50	3.64
1804	44	2.50	3.94
1805	41	2.73	4.09
1806	47	2.73	4.85
1807	33	2.73	4.85
1808	15	4.24	6.36
1809	8	3.03	4.85
1810	28	2.73	3.94
1811	40	4.70	6.21
1812	29	6.06	8.48
1813	15	4.70	7.50
1814	20	4.54	7.04
1815	21	4.24	6.82
1816	17	5.15	7.57

Év	A bevezetett tagosítások száma a tartományban	Ár/hektoliter koronában Malmöhus megyében	
		Árpa	Ross
1817	21	4.85	7.27
1818	23	6.06	8.48
1819			
1820			
1821			
1822			
1823	27	2.50	3.64
1824	27	2.50	3.64
1825	37	2.88	4.39
1826	33	6.67	8.48
1827	28	3.79	5.45
1828	27	3.64	4.92
1829	23	3.94	6.06
1830	38	4.24	6.97
1831	26	4.09	6.06
1832	26	4.09	6.06
1833	26	3.18	5.00
1834	25	4.54	5.91
1835	25	4.70	6.06
1836	25	5.00	6.13
1837	26	5.91	7.88
1838	16	5.76	7.57
1839	12	4.85	6.36
1840	13	4.54	6.78
1841	12	4.54	10.00
1842	7	4.54	9.09
1843	7	4.85	6.67
1844	8	3.79	5.30
1845	14	5.45	9.09
1846	5	6.82	9.39
1847	16	5.91	7.88
1848	11	4.70	5.91
1849	4	2.97	5.76
1850	5	4.54	6.82

4. Táblázat

*A népesség és a szántóföldek területe Svédországban
(Finnország kivételével)*

A.

Év	Népesség (1000 lakosban)	A szántóföldek területe 1000 hektárban	A 100 lakosra jutó földterület
1800	2.347	1.500	64
1850	3.483	2.600	75
1865	4.114	3.000	73
1880	4.566	3.400	74
1900	5.136	3.600	70
1920	5.904	3.800	64

Forrás: D. Hannerberg: Svenskt agrarsamhalle under 1200 ar. (1971). 31.

B.

Ténylegesen foglalkoztatottak száma a mezőgazdaságban		
Év	A mezőgazdasági lakosság ezrekben kifejezve	Százalék
1850	2.714	78
1870	3.017	72
1880	3.102	68
1900	2.828	55
1920	2.596	44
1950	1.647	23

Forrás: The Biography of People, (1974.). 200.

5. Táblázat

A felnőtt férfiak száma a svéd mezőgazdaságban (ezrekben)					
	1751	1772	1800	1860	1900
Bönder	186.6	192.3	209.7	230.9	271.5
Torpara	29.7	33.6	64.6	99.8	72.3
Backstugusittare és inhysesjon	20.0	28.1	44.4	46.5	54.2
Statare				23.8	33.4
Összesen	234.5	253.9	318.7	401.0	431.4

Forrás: Sten Carlsson: Bonden i svensk historia, III/1956. 24. Gustav Utterström: Jordbrukets arbetare, I(1957.). 25.

6. Táblázat

A földek felosztottsága Európában (minta)			
Ország	Hektárankénti parcellák	Farmonkénti parcellák	A tagosítatlan területek mennyisége a mezőgazdasági területekhez viszonyítva (%-ban)
Nyugat- Németország	1.4	10	50
Spanyolország (1945)	0.6	7	50
Franciaország (1901)	1.1	18	30
Hollandia (1950)	0.4	3	43
Dánia, Svédország			5

Forrás: F. Dovring: Land and Labour in Europe in The Twentieth Century, (1965). 40.

Fordította: Kovács Rita és Szurmai Mária

**A SVÉD SEMLEGESSÉG EREDETE
(A SVÉD KÜLPOLITIKA A 19. SZÁZADBAN)**

(Historische Zeitschrift, 186. kötet, 65-79.)

Európában ma csak két olyan ország létezik, amely a napóleoni háborúk óta nem vett részt semmilyen háborúban. Ez a két ország Svédország és Svájc. Napjainkban a semlegesség mindkét népnél egy erősen meggyökeresedett politikai dogma lett, amit a polgárok nagy része magától értetődőnek tart. A háborút csak külső támadás következményeként tudják elképzelni és nem, mint a saját államuk által indított, kezdeményezett jelenséget.

Történelmileg mégis óriási különbség áll fenn a svéd és a svájci semlegesség között. Svájc semlegességének meg van a maga ősi tradíciója. 1815 óta Svájc semlegessége Európa nemzetközi jogrendjének állandó része, a nagyhatalmak is elismerik és biztosítják. A svéd semlegesség ezzel szemben egy politikai célszerűség eredménye. Csak bizonyos háborús esetekben volt ez a semlegesség jogi nyilatkozatok és rendelkezések tárgya. Nem vezethető vissza ősi tradíciókra és ez képezi a cikk döntő momentumát.

A svéd politika fő jellemvonása egészen más volt a 17., 18. és 19. század kezdetén, mint a semlegesség. A 17. században, mint Európa egyik nagyhatalma, Svédország igen mozgékonyan részt vállalt a politikában és a nagy európai háborúkban. A XII. Károly uralkodása idején bekövetkező összeomlás és a nagy svéd keleti-tengeri birodalom felbomlása után a területileg összeszűkülte ország folytatta aktív külpolitikáját. Fő célja az Oroszország elleni bosszú és a Keleti-tenger mentén elvesztett területek visszaszerzése volt. Háborút indított ezért 1741-1743 és 1788-1790 között, de ezek nem hozták meg a várt eredményt. A nagy európai konfliktusokban is részt vett Svédország, ilyenkor saját érdekeit nagyhatalmi tudattal képviselte. Így például – noha eredmény nélkül – a hét-éves háborúban a nagy koalíció oldalán harcolt Poroszország ellen. Később IV. Gusztáv Adolf király (1792-1809), a 19. század kezdetén a Franciaország ellen szerveződő harmadik koalíció tagja lett; részben a forradalom ideológiáját ítélte el, részben – és ez volt az elsőrendű ok – az akkoriban erősen fenyegetett európai hatalmi egyensúly megmentéséért aggodott.

A tilsiti béke után az aktív politika eredménye: Finnország egészének elvesztése. Svédország ezzel – Svéd-Pomerániától eltekintve – mai területére szorult vissza, a nagy Keleti-tengeri birodalom, amely 1660 és 1810 között állt fenn, szétesett és egy tisztán nemzeti állam képét öltötte. De e nemzetállam vezetői sem gondoltak még hosszú ideig a semlegességre. Az 1809-ben kötött „szerencsétlen” béke után a közvélemény is az Oroszországgal szembeni revansot és Finnország visszaszerzését követelte, amelyet a győztes Napóleonhoz való csatlakozással kép-

zeltek el. A svéd politika új irányítója, Bernadotte marsall – a mostani dinasztia első képviselője – akit éppen azért választottak meg, mert a fenti célok megvalósítását remélték tőle, mint ismeretes, egészen más politikát folytatott: béke Oroszországgal, lemondás Finnországról, sőt szövetség Oroszországgal és Angliával Napóleon ellen, hogy megszerezze Norvégiát, kárpótlásul Finnorszáért. Norvégia meghódítása és a dél, illetve nyugat felől fenyegető dán-norvég bekerítettség veszélyének elhárítása már a 17. és a 18. században a svéd politika tradicionális célja volt. Mindez akkoriban még nem úgy jelent meg, mint az elveszett Finnország kompenzációja.

1814: szövetség Norvégiával; valamint Pomeránia és a Rügen sziget eladása Svédországot a Skandináv-félszigetre szorította vissza és oly módon izolálta a kontinenstől, amelyet mi a mai közlekedési technika mellett csak igen nehezen tudunk elképzelni. Svédország és Norvégia kapcsolata a szárazföldre hasonló lett Angliához. Egy konzekvens semlegességi politika földrajzi feltételei ezzel tehát adottak voltak, de erre sem a kormányzat, sem a közvélemény nem hajlott. A svéd politika tulajdonképpen irányítója, egészen haláláig, maga XIV. János Károly király (Bernadotte, 1818-1844) maradt.

Számos katonai kalandja ellenére a nagyhatalmak küldötteivel történő bizalmas megbeszéléseken, mint felelősségteljes, tartózkodó, sőt némi habozást mutató államférfi lépett fel. Ezzel szemben még a 20-as és 30-as években is egy nagy európai krízis lehetőségével számolt, amelyben Svédország – mint 1812-1814-ben is – szövetségét az erősebb oldalon előnyösen eladhatná. Ilyen helyzet azonban soha nem jött létre. Az uralkodó Svédországról és saját európai befolyásáról igen pozitívan vélekedett, a nagyhatalmak mindenféle olyan próbálkozását élesen támadta, amikor a másodrendű államok megkérdése nélkül akarták változtatni a fennálló status quo-t.

Az 1830 körül gyorsan erősödő liberális ellenzék a maga részéről szintén nem támogatta a semlegességet. Az 1812 óta egyre szorosabbá váló svéd-orosz barátság végét kívánta és abban reménykedett, hogy a liberális Nyugat leszámol az abszolutisztikus Kelettel és ebben Svédország feladata Finnország megtisztítása, valamint a romantikusan áhított Lengyelország bekebelezése lesz, az utóbbi diplomáciai úton, de ha kell, akár katonailag is.

A reálpolitikát tekintve a svéd béke és biztonság számára a 19. században a legnagyobb veszélyt az érlelődő orosz-angol háború jelentette, amelynek fő hadszíntere a Keleti-tenger mentén lett volna. A 19. században Skandinávia keleti és nyugati területei közötti viszony bizonyos hasonlóságokat mutat a jelenlegi szituációval. Elsődlegesen a Sund-szoros és a Gotland sziget jelentette a térség Achilles sarkát a skandináv kettős birodalom számára. (Noha bizonyos skandináv és angol politikai körök kissé túlzott elképzelései alapján Norvégia északi vidékei is ilyen szerepet tölthettek be.) A 19. század angol-orosz konfliktusaiban – a 30-as években, a krími háborúban, 1878-ban, végül 1885-ben – hirtelen heves válságok léptek fel a svéd politikában is és ilyenkor Gotland mindig is különösen érzékeny pontot jelentett.

Egy másik tényező, amely a svéd politikában a napóleoni idők szövetség-kísérleteitől kezdve egészen az évszázad utolsó évtizedeinek semlegességi politikájáig különös hangsúlyt kapott: a hadsereg. Svédország 1800 körül már természetesen nem volt katonai nagyhatalom Európában. Hadserege és a 18. század végén energikusan felépített hadiflottája 1810-1815-ben az akkori fogalmak szerint még bizonyos jelentőséggel bírt. A szétesés 1815 után indult meg. Új hajókat nem építettek, a nyílt tengeren gyakorlatra csak nagyon ritkán került sor. A szárazföldi hadsereg még mindig egykori állapotában létezett, amelynek eredete a 16. és korai 17. század vazalluskirályainak idejére nyúlik vissza és a 17. század végén XI. Károly alatt teljeseedik ki és épül fel. Néhány paraszttudvar együtt állított ki egy gyalogost és látta el ezt és családját élelemmel és egy kisebb birtokdarabbal („Soldattorp”). A tiszteket és a lovasságot a koronabirtokok által, vagy különös esetben kiutalt adó alapján, „in natura”, azaz természetben látták el. XIII. Károly uralkodásának idején az e módon szerveződött hadsereg valószínűleg Európa első hadserege volt. Az általános hadkötelezettség idején azonban ez a hadsereg már túllontúl kicsinek bizonyult (összesen 30.000 főt számolt) és a hosszantartó békeidőszakok alatt a katonák kiöregedtek és sokkal inkább érezték magukat fölműveseknek, – így sokan a tisztek közül is – mint katonának. A 19. század közepén ez az egész rendszer egyre elmaradottabbá, használhatatlanabbá vált. Így az általános hadkötelezettség alapján 1812-től kiegészítésként behívott újoncok szinte semmilyen gyakorlattal nem rendelkeztek. A felszerelés is egészen elavult volt. A század közepe táján az a két alkalom, amikor a kormányzat – ahogyan ezt hamarosan látni is fogjuk – komolyan gondolt háborúba való belépésre, bebizonyította, hogy katonai eszközök egy aktív politika számára már nem léteznek. Egy mozgósítás – kb. 20.000 ember behívása – több hónapot vett volna igénybe és a csapatok katonai értéke évről évre egyre kétségbeejtőbbé vált. Mindezek adták az aktív politika ellenzőinek fő érveit mind 1855-ben, mind 1863-64-ben. Jól rávilágít a korabeli helyzetre az a tény is, hogy mindkét alkalommal több, magasrangú katonatiszt, sőt a közvélemény is a háború ellen szavazott.

A 30-as években, az első nagy angol-orosz válság eredményeként született meg az első jelentős svéd semlegességi szerződés. Nem kétséges, ez alkalommal, hogy Svédországnak –tiszván gyakorlati – politikai megfontolásból és nem doktrínér okokból – meg kellett próbálnia a két erős hatalommal szemben semlegesnek maradni, mindaddig, amíg ez egyáltalán lehetséges. Tulajdonképpen az 1834 januárjában kötött szerződés semmi újat nem hozott, mégis érdemes közelebbről megvizsgálni azt a legfontosabb pontját, amely a svéd és norvég kikötők háború alatti helyzetével foglalkozik. Hat hadikikötő kivételével a többi kikötőnek nyitva kellett állnia mindkét fél hadihajói számára. Ez a megoldás semlegesnek tűnt, a valóságban azonban az akkori tengeri hatalmi viszonyok között Angliának kedvezett. Szentpétervárott valami egészen mást kívántak: a Keleti-tenger államai zárják le beltengerüket minden hatalom felé. Az 1834-es nyilatkozat mégis hosszú időre a későbbi svéd semlegességi nyilatkozatok példájává vált. Ezzel magyarázható például, hogy a krími háborúban az angol-francia keleti tengeri hajóraj

Gothenburgnál, illetve a Stockholm melletti külső szigeteknél horgonyoz és Gotlandon épül fel az angol-francia ellenállás egyik bázisa.

A krími háború előtt néhány évvel vált égetően fontossá egy másik kérdés is, amely időnként erősebben fenyegette a svéd békét és semlegességet, mint az angol-orosz ellentét. Schleswig-Holstein problémája volt ez. Mindenekelőtt egy szellemi mozgalom hatására ez a kérdés – amely kezdetben a három északi birodalom közül közvetlenül csak Dániát érintette – a svéd politikában is főkérdéssé vált. A kontinensen jelentkező nemzeti mozgalmak ellenpéldája északon az úgynevezett skandinávizmus, amelynek végső, kissé ködös célja az volt, hogy a három északi népet egy államalakulatban egyesítse; mindezt a közös történelemre, származásra és kultúrára, valamint a közeli rokonságban álló nyelvekre alapozva. E szellemi áramlat követői főleg az akadémikusok közül kerültek ki, akik az akkori közvéleményt szinte teljesen uralták. A skandinávizmus azonban egy idő után konkrét külpolitikai célkitűzésekkel telítődött. Svéd követői abban reménykedtek, hogy dán és norvég testvéreiket fellelkesíthetik Oroszország elleni revanssterveik, valamint Finnország felszabadításának támogatására, ennek fejében Dániában azt várták, hogy Schleswig, mint dán terület hozzájuk kerül. A hangsúly azonban az utóbbin volt, hiszen a schleswigi kérdés – eltekintve a krími háború idejétől – sokkal aktuálisabb volt, mint Finnország problémája. A svéd akadémikusokat is könnyebbnek tűnt megnyerni a „dán Schleswig” dolgában, mint a dánokat egy nyílt ellentétre ösztönözni hagyományos szentpétervári védelmezőjük ellen.

A svéd skandinávisták lelkes Schleswig-érdeklődése olyan politikai realitás volt, amelyet a stockholmi kormányzatnak is figyelembe kellett vennie, különösen, ha a közvéleménnyel egyetértésben akart élni. Erre az egyetértésre törekedett az új király, I. Oscar (1844-1859) is. A nem skandinávisták számára is világos volt, hogy egy, a kontinentális nagyhatalmak és Svédország között ütközőként fennálló önálló, életképes Dánia léte a svéd állam számára nagyon fontos érdek. A különben elképzelhető lehetőségnek – a dán monarchia feldarabolásában való részvételnek – Svédországban nem sok híve volt és igen erélyesen el is utasították, amikor később Stockholmban porosz oldalról ez a javaslat hangzott el.

Schleswig kérdése 1848-ban vált égető problémává, ekkor már a stockholmi vezetésnek is konkrétan meg kellett határoznia helyzetét. Oscar király a kérdést illetően igen ügyesen és céltudatosan politizált. Svédország a háborúban nyíltan nem vett részt, de tulajdonképpen semleges sem volt. A leginkább talán a „nem folytat háborút” („nicht kriegführend”) modern kifejezés illik ide. A svéd diplomácia Dánia ügyét a nagy fővárosokban hatékonyan támogatta; Shonen területén (dél-nyugat Svédország) hadsereget vontak össze és egy részét a Fünen-szigetre irányították, hogy így Dániának könnyebb legyen csapatait Schleswig és Jütland területére koncentrálnia.

Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy az aktív svéd magatartás volt az egyik fő oka annak, hogy a háború Dánia számára 1848-ban szerencsésen végződött. A nagyhatalmak állásfoglalása, így mindenekelőtt Oroszországé, magátólértetődően fontosabb volt. De másrésről nem szabad elhallgatni, hogy a svéd diplomácia is hatékonyan közrejátszott. A malmői fegyverszünet svéd területen, Oscar király

jelenlétében jött létre és a későbbi svéd külügyminisztert, Manderströmöt küldték Berlinbe, hogy Poroszországot a feltételek elismerésére ösztönözze.

Ez a céltudatos és végül eredménnyel koronázott politika növelte Svédországnak és királyának presztízst. Az 1850-1852-es londoni megállapodásokat a Dán Monarchia jövőjére vonatkozóan Svédország a nagyhatalmak oldalán írta alá; és ez egyfajta külső megnyilvánulása volt annak, hogy Észak-Európában hatalmi faktorként ismerik el. Néhány évvel később, amikor III. Napóleon követelte, hogy Spanyolországot, mint nagyhatalmat, ismerjék el, Poroszország csak abban az esetben volt hajlandó ezt támogatni, ha Svédország is a spanyolországihoz hasonló rangot kap. A háttérben természetesen ott húzódott Berlin ellenszenve egy új katolikus-római nagyhatalommal szemben; a választott módszer azonban azt mutatja, hogy még 1860 körül sem tűnt abszurdnak az a lehetőség, amely – még ha csak papíron is – Svédországot a nagyhatalmak sorába emeli. Hogy Svédország még mindig olyan északi hatalom volt, amely saját presztízének és saját érdekeinek aktív hangoztatásával lépett fel, nyilvánvaló volt.

Az 50-es évek közepére esik az is, amikor Svédország utoljára próbál fegyveresen beleavatkozni az európai nagyhatalmi politikába. Oroszország és Anglia keleti-tengeri érdekszféráiról volt szó. A krími háborúval a világ két akkori nagyhatalmának egyetlen nyílt háborúja robbant ki, a medvék és walfok háborúja. Az utóbbi évtized kutatása meggyőzően bebizonyította, hogy Oscar király azt az alkalmat egyértelműen az aktív politika fokozására akarta felhasználni; Oroszország állandó gyengítésére, Finnország felszabadítására, sőt esetleges visszaszerzésére. A nyugati hatalmak oldalán akart harcolni, feltétele azonban az volt, hogy a nagyhatalmak fő célja a Keleti-tenger területének rendezése legyen, Svédország a háborúban vezető szerepet kapjon, valamint London és Párizs garantálja a svéd háborús célokat. Az uralkodó megpróbált egy erőteljesen felfokozott propagandával mind birodalmában, mind Nyugat-Európában az aktív politika számára támogatókat találni; a svéd liberális közvélemény erre minden további nélkül meggyerhető volt.

A részletekben itt most nem merülhetünk el. 1855 nyarán a királynak és szűk bizalmi körének úgy tűnt, hogy az idő megérett és a nyugati hatalmak is készek arra, hogy a király kívánságait teljesítsék. A tárgyalások első eredménye az úgynevezett Novemberi Egyezmény (Novembertrag) lett, amelynek értelmében Anglia és Franciaország biztosította a svéd-norvég területeket Oroszországgal szemben, Oscar király és utódai pedig kötelezték magukat, hogy nem adományoznak, vagy adnak el Oroszországnak területeket. A következő lépésnek egy formális szövetség megkötését, majd 1856 tavaszára Svédország háborúba történő belépését tervezték, hogy ezáltal megindulhasson a keleti-tengeri nagy offenzíva. Ekkor azonban kiderült, I. Oscar, mint ahogyan sokan kortársai közül is, III. Napóleon politikáját rosszul értelmezte. A király a novemberi egyezményt a támadó háború első lépéseként fogta fel, míg a franciák császárának szemében mindez utolsó fenyegető intézkedéseinek egyikét jelentette, amellyel Oroszországot a békére ösztönözheti. Az 1856-os év nem a keleti-tengeri hadjáratot, hanem a párizsi kongresszust és a békét hozta. A svéd politika számára az egyetlen pozitív eredményt az jelen-

tette, hogy megfűtötták Oroszországnak az Åland-szigetek újabb megerősítését, amelynek feltételeként a nyugati hatalmaknak meg kellett semmisíteniük a 30-as években itt felépített erődítményüket. Negatív következmény volt az 1812-ben elkezdődött orosz-svéd barátság megszakadása. Stockholmban újra számolni kellett egy orosz támadás lehetőségével.

Az 1855-ös bevetés sikertelensége azonban nem eredményezte a svéd politika irányvonalának semlegessé és passzívvá válását. Oscar király az aktivitás egy más módján próbált biztonságot teremteni. Aktív skandinávista lett. A jövőt tekintve a három északi korona egyesítését akarta a Bernadotte-ház fennhatósága alatt, Dániának Schleswig védelmére szövetséget ajánlott fel. Úgy tűnt, elérkezett a skandinávizmus megvalósításának nagy pillanata. Az akkori dán politika teljes tervszerűtlensége azonban meghúsította a dolgot és ez a pillanat soha nem jött vissza.

A 60-as évek új helyzetet teremtettek, de még mindig annak jegyében, hogy Svédország aktívan részt vesz az európai sorskérdések rendezésében. A lengyel felkelés következett. A liberális közvélemény és az új király, XV. Károly (1859-1872) a nyugati hatalmak intervenciójában bízott, amelyben Svédország is megtalálhatná a maga helyét. Ebből, mint ismeretes, semmi nem lett. A „sors” szempontjából súlyosabbnak tűnt a dán kérdés, amely ekkor „nagy tragikus fináléjával” nézett szembe. Az 50-es évek végétől egészen a német-dán háború kitöréséig a svéd kormányzat fáradhatatlanul, mint Dánia szószólója lépett fel az európai fővárosokban, miközben Koppenhága azon fáradozott, hogy Dániát a svéd nézeteknek megfelelő politikára ösztönözze. Különösen gyakran hangsúlyozta a svéd külügyminiszter, Manderström gróf Holstein elválasztásának szükségességét az egységes monarchiától. Amikor Dánia követte az adott tanácsot és kiadták 1863-ban a Márciusi-pátenset, Svédország természetesen kijelentette, hogy vállalja a morális garanciát. Svéd semlegességről tehát szó sincs még, sokkal inkább egy olyan határozott meggyőződésről, amely alapján Svédország a konfliktusban saját érdekeit képviselheti és jogot formálhat Észak status quoinak védelmére.

A konfliktus fokozódásával egyre gyakrabban tették fel a kérdést: nyújt-e Svédország a diplomáciai támogatáson kívül katonai segítséget Dániának, avagy egy ilyen segítségnyújtás nyilvános megígérése által elhárítja-e a háború kirobbanását. 1863 nyarán XV. Károly Manderström miniszterrel egyetértésben Schleswig védelmére szövetséget ajánlott fel a dán királynak. A szövetség feltételeinek részleteiről a tárgyalásokat augusztusra tervezték.

Elérkeztünk a 19. század svéd külpolitikájának nagy kríziséhez. Lassanként kiderül, hogy a külpolitika hagyományos aktív felfogásával szemben immáron jelen van egy erős ellenzék, amely ott található a király tanácskozó asztalánál is. Több miniszter határozottan a Dániának ígért szövetség és annak veszélyesnek látszó következményei ellen lépett fel. Az ellenzék indokai közül jeletőségteljesebbek a gazdasági vonatkozások voltak, amelyeket különösen a pénzügyminiszter, Freiherrn von Gripenstedt szorgalmazott. Svédország gazdasági élete akkoriban fellendült; a krími háború megmutatta, milyen előnyös lehet háború alatt a semlegesség. Valamint a 60-as évek nagy gazdasági vállalkozásához, a vasútépítéshez a szüksé-

ges tőke nagyrésze kölcsönök formájában Frankfurtból és Hamburgból érkezett; így egy kimondott németellenes politika a tőkeszegény Svédországnak igencsak bizzar ötletnek tűnt.

Fontosak voltak a katonai okok is. A szakértők mélységesen meg voltak győződve a hadsereg gyenge ütőerejéről és elavult állapotáról. A Dániának nyújtandó segítséget az amúgy is erősen fenyegetett szomszéd számára fölöslegesnek, Svédország felé pedig túllontúl veszélyesnek tartották. Az is erősen kétségbe vonható volt, hogy fel tudnak-e állítani egy megfelelő expedíciós hadsereget, mielőtt a háború befejeződik. Ehhez jött még az a gyötrő félelem, hogy Oroszország a kis, mozgékony hadsereg és a hadiflotta távollétét kihasználná az 1855-ös Novemberi Egyezmény számlájának kiegyenlítésére. Az 1863-64-es dilemma sok hasonlóságot mutat az 1939-40-essel, amikor Dánia szerepét Finnország veszi át.

Hónapokig tartó politikai és erkölcsi válság lett a következménye ennek a habozásnak. Végül teljesen fel kellett adni a szövetség tervét. Mivel mind a terv támogatói, mind annak ellenzői egy nyilvános visszavonással nem akarták gyengíteni Dánia helyzetét és mivel hosszú ideig valóban nem tudtak dönteni, Koppenhágát a várható svéd politikai pálfordulásról világosan nem tájékoztatták. Ez hozzájárult erősen a dán politika megmerevedéséhez és a végleges svéd felmondás alkalmával nagyobbra növelte a dán keserűséget a kellenél. Az aktív tábor akkori résztvevőinek a történetek iszonyú politikai és erkölcsi hajótörést jelentettek és erősen kihatottak későbbi tevékenységeikre.

A reális hatalmi eszközök és az európai hatalomra törekvő hagyományos politikai igények között mély szakadék mutatkozott meg. Az aktív politika, törekvés az Észak-Európában megvalósítandó önálló befolyásra – rossz színben tűntek fel. A megváltozott helyzetet világosan jellemzi: amikor Manderström 1866-ban a porosz-osztrák béketárgyalásokon az észak-schleswigi dán igényeket védelmezte, csúfondárosan visszautasították.

A külpolitika problémája tovább érlelődött az 1870/71-es német-francia háború idején. Svédországnak ebben a háborúban nem voltak közvetlen érdekei; semlegessége így senki által nem vitatott, eleve eldöntött kérdés volt. Mind a hagyományos nagyhatalmi politikára hajló régi arisztokrácia, mind a liberális, aktív beállítottságú, orosz- és poroszellenes polgárság számára azonban III. Napóleon Franciaországa mindig is a nagy bálványt jelentette. Ez az ország most porban hevert. Reálpolitikai szempontból fontosabbnak mégis valami más tűnt. A Novemberi-Egyezmény két biztosítéka, Franciaország és Anglia, 1856 után Oroszország ellen az egyetlen védelmet jelentették. Franciaország – legalábbis egyenlőre – nem volt nagyhatalom többé, Anglia pedig Gladstone alatt megszűnt kontinentális hatalmi faktor lenni. Dánia összeomlott, sőt jövőjét, mint szabad állam, sokan megkérdőjelezték. Svédország ott állt, 1855 óta először magára maradva, Oroszországgal szemben külső biztosíték nélkül. Berlinben, Európa új hatalmi centrumában a svéd királyt 1863-as és 1870-es politikája miatt elővigyázatlannak tartották és francia szimpátiáját sem nézték jó szemmel. Svédország külpolitikáját egészében át kellett értékelni.

Ezt követelte a belpolitikai háttér is. Az 1866-os birodalmi reform után, amikor a négy rendet két modern kamara váltotta fel, a svéd társadalom történelmi csoportjai, a mélyen meggyökeresedett tradíciók fő hordozói, sokat veszítettek politikai befolyásukból. Az új, kétkamaras országgyűlés legerősebb faktora – viszonylag váratlanul – a birtokos parasztság lett. Soraikban a kalandokra hajlamos „urak” ellen bizalmatlanság uralkodott; az állami költségvetés, mindenekelőtt a diplomácia és a hadsereg dolgában alapos takarékossgot követeltek. Ezek a paraszti követelések az 1864-es nagy kudarc után megértésre találtak a városi középosztály soraiban is. A 19. század vége felé jellemzővé vált a kamarában az aktív külpolitika elleni bizalmatlanság és a birodalom katonai védelmével szembeni közömbösség.

Svédországnak politikailag passzívvá és katonailag gyengévé kellett válnia! Több képviselő – immár alaptalanul – félt attól, hogy a király és a nem parlamentáris miniszterei kalandos külpolitikát űznének, ha rendelkezésükre állna egy mozgékony hadsereg és egy kielégítő hadiflotta. A valóságban II. Oscar (1872-1907) és tanácsadói nem kívántak kalandokba bonyolódni. Arra törekedtek, hogy Svédország 1871-től fennálló viszonylagos izoláltságát megtörjék és az új európai helyzetben az esetleges orosz hódítás ellen biztosítékot találjanak az 1855-ös francia-angol garancia helyett. Barátságosabb viszony Szentpétervárral és szoros kapcsolat kiépítés Berlinnel – ezek voltak fő célkitűzéseik, amelyeket részben sikerült is megvalósítaniuk.

Ez a politika tehát egyáltalán nem egyezett meg a népjogon lefektetett, permanensen semleges Belgium vagy Svájc politikájával. Egyes képviselők javaslatát, amely szerint Svédországnak is egy ilyen permanens semlegességre kell törekednie, a birodalmi gyűlés többször egyhangúlag visszautasította. Svédország fenntartotta kereskedelmének szabadságát. A századvégi nagy válságokban – 1878 és 1885, valamint az 1914 előtti évtized válságában – azonban szigorú semlegességi politikát folytatott, amely teljesen eltért I. Oscar krími háború idején tanúsított, vagy XV. Károly 1863-64-es viselkedésétől.

Az 1871 utáni évtizedekben a semlegesség egyre nyilvánvalóbbá vált a széles svéd közvélemény számára. Ezzel a politikai valósággal minden kormányzatnak – legyen az királyság vagy parlamentarizmus – számolnia kellett. A szövetségi politikának már a békeidőben és az olyan körökben is, amelyekben minden politikai megfontolás esetén az orosz támadás veszélye dominált, immár egészen kevés támogatója volt. Jellemző, hogy II. Oscar élénk skandinavista és francia szimpátiája után német orientációt kezdeményezett; és noha az orosz veszélyről még mindig meg volt győződve, a hármasszövetséghez csak Anglia belépése esetén volt hajlandó csatlakozni; bár ez Svédország részéről a béke „túlbiztosítása” lett volna.

Általánossá vált az a vélemény, miszerint Svédország egyetlen helyes külpolitikája az, ha egyáltalán semmilyen külpolitikát nem folytat; ez jelenik meg szinte szimbólikusan abban a tényben, hogy 1914-ben a svéd külügyminisztériumnak semmiféle politikai osztálya nem létezett.

Amikor az első világháború 1914-ben kitört, alapvetően más volt a helyzet, mint a krími háború idején. Noha Svédországban mindkét katonai tömbnek voltak támogatói – kezdetben különösen Németországnak, mint Oroszország ellenfelének –, mégis a háborúba való belépést csak elenyésző kisebbség akarta. Az akadémikusok és a tisztek között léteztek aktivisták, akik az alkalmat arra akarták felhasználni, hogy a központi hatalmakkal szövetségben az orosz veszélyt végérvényesen megszüntessék és Finnországot felszabadítsák. Befolyásuk kicsi maradt, mert bár a jobboldali pártokkal szimpatizáltak, a választásokon terhet jelentettek számukra. A pártok túlnyomó többsége semlegességet kívánt mindaddig, amíg ez lehetséges. Így probléma legfeljebb az volt, hogy Svédország a helyes oldalon lépjen be a háborúba, ha akarata ellenére mégis arra kényszerülne, hogy semleges álláspontját feladja.

Az egyetlen alkalom, amikor a svéd aktivitás szükségét komolyan fontolóra vették, 1918 tele volt. A finnországi kommunisták ugyanis megpróbálták ekkor a forradalmi Oroszországgal szövetségben a frissen felszabadított ország törvényes állapotát erőszakkal megdönteni és Finnországot újra a Kelethez csatolni. Svédország polgári rétegeiben az aktív segítségnyújtás hangulata erőteljesen megélénkölt. Az erősödő svéd munkásmozgalom, amely akkorra már a kormányban is helyet kapott, a Finnország elleni háborút osztályharcként fogta fel és a bolsevikokkal szimpatizált, ezért a beavatkozás politikailag nem volt keresztülvihető. Németország fegyveres beavatkozása Finnország ügyeibe végül egyértelműen eldöntötte a kérdést.

Hogy Svédország az első világháborúban semlegességét eredményesen megtudta őrizni, mindez tovább növelte a semlegesség értékét a nép körében. A genfi Népszövetséghez történt csatlakozás pedig a katonai eszközök nagyarányú csökkentését vonta maga után. És amikor a 30-as évek közepén az európai helyzet elsötétült, Svédország, mint a kisebb államok többsége, úgy döntött, hogy nem válik egyik nemzetközi tábor szövetségesevé sem, hanem katasztrófa esetén megtartja függetlenségét.

A második világháborúban a semlegesség így magátólértetődő volt. Ezekben az években csak egy alkalommal került napirendre az aktív politika kérdése. Ismét Finnország sorsáról volt szó. Az 1939-1940-es téli háborúban viszonylag széles körben hajlottak arra, hogy a fenyegetett testvérnépnek fegyveres segítséget nyújtsanak. Ebből nem lett semmi. Már az elején nyilvánvalóvá vált, hogy a széles apolitikus tömeg „semlegességhite” megingathatatlan. Egy aktív külpolitika ennél fogva súlyos belső válságot idézett volna elő. Kiderült az is, hogy Svédország hadászati eszközei a két háború közti leszerelési politika következtében nem voltak kielégítőek egy ilyen feladathoz. Végül fennállt a veszélye, hogy a Finnországgal kötött szövetség Hitler háborújában Svédország számára az Angliával való összeütközést jelenti.

1863-1864 és 1939-1940 között, mint ahogyan azt már korábban is említettük, több hasonlóság mutatható ki. Mindkét esetben a pártok az intervenció ellen szavaztak. A „semleges” szót azonban az utóbbi esetben kikerülték; Svédországot a „nem folytat háborút” jelzővel illették. A bajban lévő testvérnépnek mindene-

setre hatalmas segítséget nyújtottak fegyver, lőszer árú és pénz formájában, ami nélkül a finn siker aligha lett volna elképzelhető.

A külpolitika kérdését a háború után is feltették. Fontos pillanatban hajlandó volt a svéd kormányzat még a semlegességet is feladni. 1948-ban Dániának és Norvégiának egy kölcsönös védszövetséget ajánlott fel, hogy ezzel megakadályozza a két ország NATO-hoz való csatlakozását. Készek voltak tehát, hogy saját nemzeti semlegességüket feláldozzák az egész Észak semlegességének megőrzéséért. A három állam közül a földrajzi helyzetből kifolyólag és a katonai segítségnyújtás esetén egy ilyen szövetségben a legnagyobb kötelezettséget Svédország vállalta, míg Dánia és Norvégia az esetleges előnyöket élvezhette volna. Hogy ez az ajánlat egyáltalán létrejött, azt mutatja, hogy Svédország immár kész volt levonni a történelmi tapasztalatokból azt a konzekvenciát, hogy egy nagyhatalom behatolását egy másik északi nép területére Svédországban egészen rendkívülis esetben tekintik és ilyenkor a semlegesség megszokott alapelveit felfüggesztik. A norvég külügyminiszter viselkedése az északi szövetség tervét megghiúsította. A sajtóban néhány hang később a NATO-hoz való csatlakozás mellett érvelt; a birodalmi gyűlésen azonban ilyen soha nem merült fel. A négy nagy párt mindegyike a szövetségtől mentes politikát választotta, és ebben az esetben teljes összhangban voltak a közvéleménnyel.

Fejtegetésünk végére értünk. A svéd semlegesség, amely ma ugyanolyan megingathatatlan és ősi tradícióból fakadónak tűnik, mint a svájci, a valóságban viszonylag késői történelmi jelenség. Nem azoknak a tradícióknak felel meg, amelyek még száz évvel ezelőtt egészen elevenen hatottak. Sokkal inkább fájdalmas politikai és történelmi tapasztalat gyümölcse, amely a 19. század közepére érett meg. Hosszú ideig abból a földrajzi feltételből fakadt, hogy Svédország az európai perifériának is egy elszigetelt helyén fekszik. Ezt jogilag soha nem kodifikálták, lassanként azonban élő tradícióvá vált. A politika felelősei – noha csak a kritikus szituációkban – a kereskedelem szabadságát hirdették, mint ezt 1940-ben tették. A nép körében a semlegesség, a két világháborúban megóvott békének köszönhetően egyre nagyobb hitelt és bizalmat nyert. Nem szabad itt elfelejtenünk, hogy 1940 elején a hangulat Dániában és Norvégiában is hasonló volt. A két testvérnép végül mégis teljesen más politikai és katonai tapasztalatokkal került ki a háborúból, mint Svédország. Láthatjuk tehát, hogy a semlegesség tekintélye gyakorlati eredményeitől függ.

Fordította: Nyegrán Andrea

A VLAGYIMIR-SZUZDALI FEJEDELEMSÉG ÉS ANDREJ BOGOLJUBSZKIJ AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

„Személyek, helyszínek, perpatvarok, kibékülések, csaták, hadjáratok, ostromok, tárgyalások ezrei kapcsolódnak össze minden évben. A jelenlegi barátok holnap ellenségek lesznek. Egyes fejedelmek hirtelen eltűnnek, mások megjelennek és ismét átengedik az előbbieknek, akik mintha a felhők közül ereszkednének le. A harcok, Isten tudja, miért – szakadatlanul felújulnak. A városok egyik kézről a másikba kerülnek”¹ – így jellemezte a részfejedelmi Oroszország politikai viszonyait a 19. század közepén Pogogyin, az orosz történetírás hivatalos irányzatának képviselője.

Két évtizeddel később a szlavofil Besztuzsev-Rjumin hasonló véleményének adott hangot: „A részfejedelmi időszakot általában és teljes joggal a legnehezebben érthetőnek és magyarázhatónak tartják. A történelmi lét különálló központjainak nagy száma, a rengeteg, számunkra – távoli utódok számára – nem teljesen érthető okok miatt egymással harcoló személy, a városi lakosság részvétele ezekben a viszályokban arra kényszerít bennünket, hogy a Jaroszlávtól (Bölcs Jaroszláv halálától - M.J.) a tatárok betöréséig tartó időszakra úgy tekintsünk, mint az események alapján a legkomorabb és a kutatás szempontjából a legsötétebb periódusra”.²

Az önálló Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség, melyet a 12. század második feléig első központjairól Rosztov-Szuzdali, ill. Szuzdali Fejedelemségnek szokás nevezni, viszont éppen e „komor” korban jött létre és vált az egyik legjelentősebb óorosz állammá.

A kijevi állam északkeleti része Jurij Vlagyimirovics vezetésével Msztjiszlav Vlagyimirovics nagyfejedelem halála (1132) után vált önállóvá. Jurij Szuzdal mellett új rezidenciát hozott létre, s a Szuzdali Fejedelemség megerősítésére törekedett. Ezért annak határai mentén és fontosabb pontjain város-erődöket építtetett. Így alapította meg például a mai Jurjev-Polszkij és Pereszlavl-Zalesszkij városokat. Nevével hozzák összefüggésbe Moszkva alapítását is. Sikeresen harcolt a novgorodiakkal és arra kényszerítette őket, hogy fejedelmükké legidősebb fiát, Rosztjiszlavot tegyék meg. Befolyása Muromra és Rjazanyra is kiterjedt. Nem csoda, hogy a távoli területek ügyeibe való beavatkozásai miatt a Dolgorukij (Hosszúkezű) ragadványnevet kapta. A fejedelmi belháborúban való aktív részvétele végül meghozta számára a várva-várt eredményt: 1155-ben véglegesen elfoglalta Kijevet. Röviddel utána (1157-ben) azonban meghalt. Utóda Északkelet-Oroszországban fia, Andrej Jurjevics lett.

Andrej Szuzdal helyett Vlagyimirt választotta székhelyéül, melyet kora egyik legszebb és legjelentősebb óorosz városává tett. Ő is központja közelében építtetett új rezidenciát, méghozzá – a hagyomány szerint – Istennek kedves he-

lyen. Innen származik a Bogoljubszkij ragadványnév. Az 1160-as években Andrej Bogoljubszkij a gazdasági erőforrásokra, a kis- és középbirtokosokra valamint – Rosztov és Szuzdal kivételével – a városokra támaszkodva viszonylag erős fejedelmi hatalmat hozott létre. Ennek érdekében erőszakos eszközök alkalmazásától sem riadt vissza. Egyházpolitikája sikertelen volt, többek között azért, mert az önálló vlagyimiri érsekség megteremtését nem tudta elérni. Külpolitikáját a jelentős eredmények mellett a nagy kudarcok is jellemezték. Váltakozó sikerrel harcolt a volgai bolgárok és a novgorodiak ellen. Saját csapatai és szövetségesei 1169-ben ugyan bevették Kijevet, 1173-ban azonban egy hasonló kísérlet óriási vereséggel végződött. Élete tragikus körülmények között ért véget: 1174-ben saját rezidenciáján bojárrok összeesküvésének áldozata lett.

E dolgozat tulajdonképpen témája a Bogoljubszkij-értékelés története az orosz történetírásban. A fejedelem tevékenységének számos olyan vonása van, amely eltérő véleményekre adott és ad lehetőséget. Apja akarata ellenére hagyta el Visgorodot, majd annak a területnek lett az uralkodója, melyet Dolgorukij fiatalabb fiainak szánt. Rokonait és apja bojárjait elűzve szilárdította meg hatalmát. Két püspökkel is meggyűlt a baja, pedig bőkezűen támogatta az egyházat. A források szerint fiatal korában bátorságával tűnt ki a belháborúban, vlagyimiri uralkodása (1157-1174) idején viszont csak egyetlen hadjáratban vett részt személyesen. A Kijevért folytatott küzdelem során az ő csapatai rabolták ki először az „orosz városok anyját”-t. Megszerezte a kijevi trónt, mégsem ült rá, hanem Vlagyimirban maradt. 1170-ben hadai nagy vereséget szenvedtek Novgorod alatt, de a gazdasági blokád meghozta számára a sikert. Szegény alattvalóiról gondoskodott, míg udvartartásának tagjaival rosszul bánt, sőt egyes fejedelmeknek is parancsokat osztogatott. Szolgái közé idegenek is bekerültek, s éppen jáász származású kulcsára nyújtotta a legnagyobb segítséget az összeesküvőknek. Ezt a lehetőséget használták ki az orosz történetírás különböző irányzatainak képviselői: erősen negatív és teljesen pozitív vélemények is születtek.

Az orosz történelem első jelentős szintézisét a nemesi „történetíró”, V.Ny. Tatyiscsev hozta létre. Fő művét, amely az „Orosz történelem a legrégibb időkől” címet kapta, csak halála után kezdték megjelentetni. E munka forrásainak kérdése többször felvetődött a történettudományban. Már a 19. századi kutatók egy része kételkedett Tatyiscsev sok adatának hitelességében, de akadtak védelmezői is. Az „Orosz történelem...”-ben nem kevés olyan adat található, amely jelentős mértékben kiegészítheti ismereteinket, különösen a 11-13. század történetére vonatkozóan. Értékük azért vitatható, mert Tatyiscsev főként saját tulajdonában lévő, ill. másolatban megszerzett forrásokat használt fel, s ezek egy része elpusztult a bolgyinói udvarházban keletkezett tűzvész idején.

Az „Orosz történelem...” szerzője hazája történetét az orosz állam történetével, az állam történetét pedig az egyeduralkodó történetével azonosította. Oroszország kormányzásának valamennyi formája közül az egyeduralkodó részesítette előnyben. A részfejedelmi rendszerben csak visszalépést, hanyatlást látott és a nagyfejedelmek okatlan politikájának következményét, mivel az utóbbiak az állam területét fiaik között osztották fel.

Az orosz historiográfiában először Tatyiscsev készítette el Oroszország történetének teljes periodizációját. Szerinte 862-től 1132-ig az egyeduralom volt a jellemző, amelyet 1132-ben megbontottak, s csak 1462-től sikerült ismét visszaállítani. Ebben a koncepcióban Dolgorukij lett az egyeduralom megsértője, minthogy „trónt alapított Fehér-Oroszországban”,³ s ezzel az állam két nagyfejedelemségre bomlott. Ezért nem véletlen, hogy Tatyiscsev így értékelte tevékenységét: „a szerződések és az igazságosság ellenére sok háborút robbantott ki”.⁴ Építő és telepítő tevékenységét viszont kiemelte,⁵ mint ahogyan fiát is. Tatyiscsev szerint Bogoljubszkij „nagy emléket állított magának azzal, hogy az apja által Szuzdalban sokáig befejezetlenül hagyott templomok építését befejezte és újakat épített”⁶, valamint növelte Vlagyimir városának a területét és megnagyobbította a várát.⁷

Más vonatkozásban azonban az „Orosz történelem...” eltérően ítélte meg a két fejedelmét. Andrej 1155. évi lépését – apja hozzájárulása nélkül délről a Szuzdali Fejedelemségbe ment – például egyrészt azzal indokolta, hogy nem értett egyet apja életmódjával.⁸ Dolgorukijt, mint láttuk, elítélte viszálykodásáért, Bogoljubszkijt viszont, aki vlagyimiri uralkodóként csak Kijev és Novgorod ellen három nagy hadjáratot indított, így jellemezte: „jobban szerette a háborúnál a békét, a javak szerzésénél pedig az igazságot”.⁹ Kijev 1169. évi elfoglalását és kifosztását azonban Tatyiscsev sem helyeselte, legalább is erre lehet következtetni a szörnyű részletes leírásából.¹⁰

Tatyiscsev, mivel a részfejedelmi rendszert az egyeduralom szempontjából elítélte, a vlagyimiri uralkodó egyes tulajdonságait viszont méltatta, ellentmondásos, de negatív színezetű Bogoljubszkij-képet alkotott. Végző értékelése is erről árulkodik. Nem vitatta az évkönyvírók állításait, melyek szerint Andrej ügyes hadvezér, ájtatos és igazságos fejedelem volt, de megjegyezte, hogy a templomoknak és a papoknak anyagi javakat adományozott, s ezért a krónikásoknak dicsérniük kellett őt.¹¹ Ezután Bogoljubszkij hibáit sorolta fel, például azt, hogy túlságosan büszke lett, nem volt eléggé szorgalmas a kormányzásban, a bolgárok és a Novgorod elleni hadjáratok alkalmával nem tudott rendet teremteni, majd így zárta le az értékelést: „lehet, hogy ezért sajnálták kevésbé halálakor úgy az egyháziak, mint a világiak.”¹²

A nemesi történetírás legkiemelkedőbb alakjának, Ny.M Karamzinnek a részfejedelmi rendszerrel és Andrej Bogoljubszkijjal kapcsolatos értékelése különbözött Tatyiscsevétől. Karamzin fő műve „Az Orosz Állam története”, amelyet az 1810-es évek második felében kezdtek kiadni. Készítésekor a szerző, Tatyiscsevtől eltérő módon, elsősorban az állami irattárak és könyvtárak dokumentumait használta fel. Grandiózus munkájában védte az egyeduralmat. Az ország történelmét ő is az állam történetével, az állam történetét pedig az egyeduralom történetével azonosította. Azonban sok újat hozott úgy az orosz történeti folyamat értelmezésében, mint az egyes események értékelésében.

Karamzin a történelmi személyiségek tevékenységének eszmei és erkölcsi motivációit igyekezett feltárni, mivel azt tartotta, hogy a történelemben a döntő szerepet a nagy emberek játsszák. Ilyen nagy ember volt szerinte Andrej Bogoljubszkij, akit, Tatyiscsevhez hasonlóan, apjával szembeállított. Jurij Dolgorukij

észak-keleti tevékenységét: a telepítést, a városok alapítását, a templomok építését, a papok számának növelését ugyan elismerte, de a fejedelmet hatalomra vágyónak és könnyelműnek nevezte.¹³ Azt tartotta, hogy Dolgorukij sem nagylelkű, sem jószívű nem volt, s az annyira kedvelt Monomah fiaként „nem tudta kiérdemelni a nép szeretetét”.¹⁴

Karamzin Andrejt bátor, de békeszerető, kiemelkedő értelmi képességekkel rendelkező, ájtatos, bőkezű és higgadt uralkodóként jellemezte.¹⁵ Meggyilkolásával kapcsolatban ugyan elismerte, hogy Bogoljubszkijt nem szerették, de igyekezett mentesíteni a fejedelmet: jellemének pozitív vonásait kezdte sorolni, a népet pedig meggondolatlanoknak és hálátlanoknak nevezte.¹⁶ Jó forrásismeretét is segítségül hívta Bogoljubszkij „ártatlanságának” bizonyításához. Az Ipatyev-évkönyv megőrizte a 12. századi „Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról” című művét, amelynek szerzője felhasználta és átalakította Pál apostol egyik gondolatát. Ezt vette át Karamzin is: „ahol törvény van, ott sok a sérelem is”¹⁷, majd így folytatta: „Következésképpen az általános elégedetlenség a törvények rossz végrehajtása vagy a bírák igazságtalansága miatt keletkezett.”¹⁸

Kijev 1169. évi elfoglalása azonban végképp nem illett a nemesi történetíró Bogoljubszkij-értékelésébe. A tényeket nem hagyhatta figyelmen kívül. Felháborodva ecsetelte a város bevétele utáni helyzetet: „A győztesek saját magukra szegyeint hozva megfélemlítettek arról, hogy oroszok: három napig rabolták nemcsak a lakosságot és a házakat, hanem a kolostorokat és a templomokat is”¹⁹. A számára rendkívül kényelmetlen problémát Karamzin úgy oldotta meg, hogy a kijevi eseményekben résztvevők tetteinek bírálata közben egyszerűen fátylat borított a hadjárat szervezőjének bűneire.

Karamzin szerint a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget Bogoljubszkij alapította.²⁰ Még fontosabb a koncepció szempontjából az a megállapítás, mely szerint Andrej „előkészítette Északkelet-Oroszországot arra, hogy úgymond államunk valódi szíve legyen”.²¹ Ez a gondolat Karamzin Bogoljubszkij képének kialakítása során nagyon fontos tényező lett. A nemesi történetíró tehát nemcsak azért dicsőítette Andrejt, mert az egyeduralkodó 12. századi képviselőjének tartotta,²² hanem azért is, mert koncepciójában a fejedelem által létrehozott állam a cári birodalom (megszervezésének) központja lett. Ennek az utóbbi államnak pedig, amely jelentős anyagi támogatást nyújtott Karamzinnak „Az Orosz Állam története” megírásához, érthetően szüksége volt pozitív történelmi személyiségekre. Bogoljubszkij pedig ilyen pozitív történelmi személyiség lett, aki a szerző szerint – azonkívül, hogy értelmi képességeit tekintve Salamon királyhoz hasonlított – „természetesen az egyik legbölcsebb orosz uralkodó volt a politikai döntések terén, avagy abban a tudományban, amely megerősíti az államhatalmat”.²³

Karamzin történeti koncepciója az állam által támogatott hivatalos koncepció lett. V.K. Kjuhelbeker szerint, aki maga is dekabrista volt, a dekabristák Karamzinnak szinte egy nézetével sem értettek egyet.²⁴ Ny.M. Muravjov például élesen bírálta „Az Orosz Állam történeté”-t.²⁵ Az uralkodók tevékenységét a dekabristák jórészt erkölcsi szempontok alapján értékelték.²⁶ A részfejedelmek politikáját elítélték. Úgy vélték, hogy azok csak saját érdekeikkel törődtek.²⁷ Másrészt

Muravjov szerint a szuzdali fejedelmek egyeduralkodásra törekedtek,²⁸ s mivel a dekabristák elítélték az egyeduralkodókat, Andrej Bogoljubszkijt sem értékelték pozitívan. Ezen két ok miatt tevékenységével kevésbé foglalkoztak.

A Bogoljubszkij – értékelésben a 19. század közepéig számottevő változás nem történt. A hivatalos irányzat egyik legfőbb képviselője ekkor M.P. Pogogyin volt, aki Karamzin nyomdokain haladt. „Tanulmányok, megjegyzések és előadások az orosz történelemről” című többkötetes munkájában Pogogyin – Karamzinhoz hasonlóan – Bogoljubszkij tevékenységét szembeállította apjáéval, bár Novgoroddal kapcsolatos politikájukat hasonlóknak tartotta. „Már Jurij Dolgorukij elkezdte a novgorodiak sanyargatását. Különböző adókat szedett tőlük, elvette városaikat, feldúlta földjeiket, nem engedte, hogy inség idején gabonát szállítsanak nekik”²⁹ – írta ezzel kapcsolatban, s véleménye szerint Andrej Novgorodot „még jobban korlátozta, mint apja”.³⁰ A különbséget többek között abban látta, hogy Jurij 1132 után gyakran vett részt a belháborúkban és csak a vereségek után tért vissza Északkelet-Oroszországba, hogy erőt gyűjtsön a további harcokhoz,³¹ Andrej viszont 1155-ben otthagytta Dél-Oroszországot.³²

Pogogyin úgy vélte, hogy Bogoljubszkij urlakodásával a Szuzdali Fejedelemség történetében új korszak kezdődött.³³ Szerinte Andrej fejedelemsége nagy területű és népes volt, az uralkodó pedig élt a rendelkezésre álló eszközökkel: „engedelmességre kényszerítette a szomszédos rjazanyi és muromi fejedelmeket,..., majd a távolabb levőket, végül megszerezte Kijevet is”.³⁴ Pogogyin, csakúgy, mint Karamzin, felmentette az 1169. évi szörnyű eseményekkel kapcsolatban Bogoljubszkijt, aki „Msztjiszlav Izjaszlavics nagyfejedelem engedetlensége miatt”³⁵ haragudott meg és küldött sereget Kijev ellen. A szerző nem mulasztotta el megjegyezni, hogy Andrej, miután megszerezte a régi főváros feletti fennhatóságot, hamarosan rangidős is lett Monomah utódai között, s velük „saját kénye-kedve szerint rendelkezett.”³⁶

Bogoljubszkijt rendkívüli képességekkel megáldott embernek tartotta, aki Oroszország legerősebb fejdeme lett.³⁷ Karamzinhoz hasonlóan az 1174-es gyilkosságért nem magát Andrejt tette felelőssé. Szerinte a fejedelmet személyes természetű okok miatt ölték meg.³⁸

A 19. század közepén a szlavofilok sem mutattak fel számottevő eredményeket a Bogoljubszkij-értékelésben. Új szakaszt nyitottak viszont a nyugatosok irányzatához tartozó polgári történészek, akik jelentős lépést tettek előre a hivatalos nemesi historiográfiához viszonyítva a széttagoltság időszakának tanulmányozásában és értékelésében. A nyugatosok történetírói irányzata, az államjogi iskola, a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek feltárására törekedett. Az államjogi iskola nézeteinek első összefoglalását K.D. Kavelin 1846-ban kiadott műve, a „Pillantás a régi Oroszország jogi életére” jelentette. Ebben a szerző az államnak a nép életében való meghatározó szerepét hangsúlyozta, s az orosz történelmet az állam fejlődéseként írta le. Kavelin, valamint az irányzat másik két kiemelkedő képviselője, B.Ny. Csicserin és Sz.M. Szolovjov koncepciója között egyes kérdésekben ugyan eltérés fedezhető fel, de kiindulópontjuk azonos volt. Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a „Pillantás a régi Oroszország jogi életére” szerzője

idővel eltávolodott a nyugatosoktól és az 1850-es évek végétől egyre inkább a szlavofilokhoz közeledett.

Kavelin fenti művében a Szuzdali Fejedelemség alapítójával is foglalkozott. Kiemelte építő és telepítő tevékenységét, s rámutatott, hogy Jurij Dolgorukij és fia, Anrej Bogoljubszkij törekvései a kijevi nagyfejedelmi trónnal kapcsolatban különböztek egymástól.³⁹ A szerző szerint északon tehát Novgorodban és a hozzá tartozó területeken, az obscsina megerősödött, de Oroszország többi részén a 12. században „a dolgok új rendje” jött létre.⁴⁰ Ennek a rendnek a kezdetét 1169-től számította, mivel akkor Bogoljubszkij sikeres ostrom után öccsének adta a kijevi trónt, míg ő Vlagyimirban maradt.⁴¹ Kavelin koncepcióját Szolovjov is átvette, sőt továbbfejlesztette. Ezért részletesebb ismertetése az ő nézeteinek bemutatásánál a legcélszerűbb.

Mivel Andrej Bogoljubszkij a Kavelin által képviselt rendszer fontos eleme volt, ő nagyra értékelte a vlagyimiri uralkodót, bár tevékenységének csak egy részével foglalkozott: „ebben a kiváló történelmi személyiségben először ölt testet a régi Oroszország állami életének új típusa – a nagybirtokos, a gazda, a saját földjeivel korlátlanul rendelkező birtokos típusa, olyan típus, amely még határozottabban kifejezésre jut később testvérében és utódjában, Vszevolod Georgijevicsben és véglegesen Moszkvában fejlődik ki.”⁴²

Az államjogi iskola másik kiemelkedő alakja, sőt az egész orosz polgári történetírás egyik legjelentősebb képviselője, Szergej Szolovjov Oroszországban mérsékelt reformok bevezetését tartotta szükségesnek. Az ország középkori történetéről alkotott nézeteit jól szemlélteti „A Rurik-ház orosz fejedelmei egymáshoz való viszonyának története” című műve is. Ebben igen fontos szerepet kapott Északkelet-Oroszország és Andrej Bogoljubszkij. Szolovjov szerint Rurik idejétől Bogoljubszkij uralkodásáig a nemzeti viszonyok jellemezték Oroszországot, amely az uralkodó nemzetség egységes tulajdona volt. Andrej uralkodásától az állami viszonyok, melyeket, az egyeduralom jellemzett, harcot indítottak a nemzeti kapcsolatok ellen. Az Iván Kalitától III. Ivánig terjedő időszakot Északkelet-Oroszország Moszkva körüli egyesítése jellemezte. III. Iván uralkodásától a Rurik-dinasztia kihalásáig pedig győzelmet arattak az állami viszonyok.⁴³ Szolovjov úgy vélte, hogy Oroszországban a feudális rend nem létezett, szerinte ez csak a germán államokra volt jellemző. Koncepciója és a nemesi történetírás által felállított rendszer között sok a hasonló vonás. Ilyennek tekinthető például a történelmi fejlődés jellegének megváltozása a politikai központ délről való áthelyeződése miatt. Az államot viszont úgy próbálta megközelíteni, mint a nemzeti viszonyok és a magántulajdonosi viszonyok harcának eredményét.

Szolovjov történetírói tevékenységét elsősorban az „Oroszország története a legrégibb időktől” című grandiózus munkája tette ismertté, amelyet 1848-ban kezdett írni. Az első kötet 1851-ben jelent meg, az utolsó, a 29., pedig halála évében, 1879-ben. Óriási mennyiségű forrásanyag felhasználásával a 18. század 70-es éveit dolgozta fel Oroszország történetét. Ezzel a művel Szolovjov Karamzin összefoglaló munkáját akarta felváltani.

Az „Oroszország története...” az uralkodók tevékenységét állította közép-pontba, amelyet aprólékosan, esetenként sok-sok lényegtelennek tetsző részletek felhasználásával ismertetett. A fejedelmek között Bogoljubszkijt kiemelkedő hely illette meg. Szolovjov ugyan nem abszolút pozitív történelmi személyiségként mutatta be – Karamzinhoz képest ez is előrelépést jelentett –, de uralkodását, ill. annak bizonyos fejleményeit igen fontosnak, sőt korszakalkotónak tartotta. Elismeréssel írt Andrej Bogoljubszkij bátorságáról,⁴⁴ és nagyra értékelte templomépítő tevékenységét.⁴⁵ Azt azonban nem tagadta, hogy a fejedelmet délen nem szerették,⁴⁶ és cselekedeteit északkeleten sem támogatta mindenki.⁴⁷ Nem kerülhette el Kijev bevételének és kirablásának ismertetését, de – Karamzinhoz hasonlóan – a vlagyimiri uralkodót közvetlenül nem okolta a pusztításért. Ellenkezőleg, óriási jelentőséget tulajdonított egy, a győzelemmel kapcsolatos fejleménynek, annak, hogy Kijev elfoglalása után Bogoljubszkij mégis Vlagyimirban maradt: „Andrej ezen lépése nagy jelentőségű esemény volt, fordulóponthoz, amelytől a történelem új irányt vett fel, amelytől Oroszországban a dolgok új rendje kezdődött”.⁴⁸ Szolovjov „a dolgok új rendjé”-n az „állami viszonyokat” értette, hiszen szerinte a nemzeti viszonyok elszenvetdtek az első súlyos csapást, és először mutatkozott meg a nemzeti viszonyoktól az állami viszonyokhoz való átmenet lehetősége.⁴⁹

A fenti koncepció Dél-Oroszországi fejlődésétől elválasztotta Északkelet-Oroszországot, s az „új rend”-et csak az utóbbira tartotta jellemzőnek. Szolovjov szerint a Vlagyimiri Fejedelemségben olyan „talaj” volt (a fejedelmi tulajdon), amelyen „a dolgok új rendjét sokkal könnyebben fogadhatták el”.⁵⁰

Szolovjov Bogoljubszkij-képébe jól beleillett az a tény, hogy Andrej időnként parancsokat próbált osztogatni rokonainak. Nem is mulasztotta el idézni a fejedelemnek Roman Rosztizslavicshoz és öccseihez küldött utasítását, melyet az Ipatyev-évkönyv tartalmaz: „Fivéreiddel nem az én akaratom szerint jársz el, így hagyd el Kijevet, Dávid Visgorodból, Msztizslav Belgorodból (távozzon - M.J.), menjetek valamennyien Szmolenszkbe és osztozkodjatok ott, ahogy akartok!”⁵¹ Andrej és a fejedelmek viszonyával kapcsolatban a „podrucsnyik” (az uralkodótól függő szövetséges, vagy szolga) szó is megjelent az Ipatyev-évkönyvben.⁵² Természetesen Szolovjov ezt is felhasználta a fejedelem hatalmának szemléltetése érdekében. Msztizslav Rosztizslavics szavai azonban inkább azt bizonyítják, hogy a szolovjovi „új rend” képviselőjének Dél-Oroszországgal kapcsolatos politikája nem volt éppen sikeres. Msztizslav ugyanis a következőket üzenté Bogoljubszkij-nak: „mi eddig tiszteltünk téged, mint atyánkat... de ha te ilyen szavakkal küldtél (követet - M.J.) hozzánk, nem mint fejedelemhez, hanem mint podrucsnyikhoz és egyszerű emberhez, akkor cselekedj úgy, ahogyan kigondoltad, az Isten pedig ítélni fog felettünk”.⁵³ A fenti üzenetet az 1173. évi második (ezúttal kudarcba fulladt) Kijev elleni hadjárat követte.

A 19. század második felére áttérve röviden utalni kell a forradalmi demokraták Bogoljubszkijjal és a részfejedelmi Oroszországgal kapcsolatos álláspontjára. Bár egyes képviselők munkássága részben vagy egészében a század első feléhez,

illetve középhez tartozik, a kérdéssel kapcsolatban nincs olyan eltérés nézeteik között, amely indokolná azok időrend szerinti szétválasztását.

A forradalmi demokraták a dekabristák demokratikus irányvonalát folytatták, sőt jelentős előrelépést is tettek az orosz történelem értékelése terén. Bírálták Karamzin és Pogogyin tevékenységét. Ny.G. Csernisevszkij például arra a következtetésre jutott, hogy Pogogyin tudományos munkáinak „egyáltalán semmilyen tudományos jelentőségük nincs”.⁵⁴ Az 1840-50-es években heves küzdelmet folytattak a szlavofilokkal. Csernisevszkij és Dobroljubov pedig széleskörű kritikát gyakorolt a polgári történészek, leginkább Kavelin, Csicserin és Szolovjov nézeteivel kapcsolatban.

A forradalmi demokraták, bár nem voltak történészek, figyelmet szenteltek a részfejedelmi Oroszország története tanulmányozásának. Nem is tudtak a korszakról olyan értékelést adni, amely tudományos szempontból elfogadható lenne. V.G. Belinszkij, mivel nem látta tisztán a széttagoaltság valódi okait, a részfejedelmi rendszert meglehetősen leegyszerűsítve értelmezte és a fejedelmek egymás közötti harcait irracionálisnak fogta fel: „... a részfejedelmi belháborúk története... értelmetlen és unalmas.”⁵⁵ A fejedelmi harcok fő okát, A.I. Herzennel együtt, a bonyolult trónöröklési rendben vélte felfedezni. Azonban mind Belinszkij, mind Herzen talált pozitív tény is a részfejedelmi időszakban. Fontosnak tartották például azt, hogy az óorosz nép Északkelet-Oroszországban új területeket hódított meg. A tárgyilagos képhez az is hozzátartozik, hogy bár Csernisevszkijnek és Dobroljubovnak a széttagoaltsággal kapcsolatos nézetei közül több megegyezik Belinszkij és Herzen nézeteivel, Csernisevszkij tovább lépett a forradalmi demokrata elődei által megkezdett úton és megpróbálkozott a részfejedelmi rendszer gazdasági-társadalmi alapjainak feltárásával.

Valamennyien egyetértettek abban, hogy a fejedelmi belháborúk történeti szempontból természetlenek voltak.⁵⁶ Ezért kevés figyelmet szenteltek a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség felemelkedésének és uralkodóinak. Már pedig az északkeleti fejedelmek kivették részüket a csatározásokból, sok esetben azok előidézői is voltak. Ezek után nem meglepő az a tény, hogy például Ny.A. Dobroljubov műveinek kilenc kötetes kiadásában Jurij Dolgorukijról mindössze két, Andrej Bogoljubszkijról pedig három helyen található említés – különösebb értékelés nélkül.⁵⁷

Az 1860-80-as években Karamzin követői és az államjogi iskola képviselői folytatták egymás elleni harcukat. A szlavofil irányzat viszont ekkorra lényegében felbomlott, bár hívei közül néhányan továbbra is kifejtették nézeteiket. Akadtak az orosz történettudománynak olyan művelői is, akik egyetlen táborhoz sem tartoztak.

A késői szlavofil K. Besztuzsev-Rjumin „Orosz történelem” című művének 1872-ben megjelent első kötetében a részfejedelmi rendszert is fontosnak tartotta. Ezt azzal indokolta, hogy ekkor „mindenütt fejedelmek jelentek meg druzsinákkal, ugyanolyan életforma vette kezdetét. A legtávolabbi területekre is eljutott bizonyos fokú civilizáció, melynek terjesztéséhez kiváltképpen a kereszténység járult hozzá”.⁵⁸

Dolgorukij uralkodásának azonban nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Még városalapító tevékenységét is megkérdőjelezte. Mindössze Dmitrov és Jurjev alapítását ismerte el egyértelműen. Véleménye szerint Jurij nem elégedett meg Szuzdallal és 1132-től állandóan részt vett a déli belháborúban.

Besztuzsev-Rjumin Bogoljubszkij egyetlen lépését sem tartotta az orosz történelem fordulópontjának. A fejedelemmel kapcsolatban jóformán csak a jól ismert tényeket ismertette. Andrej fiatal éveiben tanusított bátorságát ugyan elismerte, de véleménye szerint később a vlagyimiri uralkodó önkényeskedett a többi fejedelemmel és a vallásügyet is önhatalmúlag akarta intézni.⁵⁹

Besztuzsev-Rjumin Dolgorukij – és Bogoljubszkij-képe alapvetően nem volt pozitív, de negatív sem. Az apa és fia tevékenysége bemutatásának szűk két oldalt szentelt. Ebből is arra következtethetünk, hogy hasonlóan tartotta őket a korszak többi fejedelméhez.

Ny.I. Kosztomarov nem tartozott az államjogi iskolához, sőt egyértelműen egyik irányzathoz sem. Radikálisabb nézeteket vallott, mint Szolovjov, de Andrej Bogoljubszkijt ő is fontos történelmi személyiségnek tartotta. Tevékenységével két művében is foglalkozott. Az egyikben azt vizsgálta, hogy az egyeduralom létrejött-e a régi Oroszországban és arra a következtetésre jutott, hogy „a tatár hódítás előtti időszakban Oroszország későbbi egyeduralmi rendszerének semmiféle alapjai nem jöttek létre”.⁶⁰

A probléma tanulmányozása során természetesen nem hagyhatta figyelmen kívül a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséget és annak uralkodóit sem. Fellépett azon nézet ellen, amely szerint „a vlagyimiri fejedelmek tudatosan kezdtek törekedni a részfejedelmek alávetésére és az orosz földek saját hatalmuk alatt való egyesítésére.” Ez esetben meg kellett indokolnia az 1169. évi hadjáratot. Helytálló magyarázatot azonban nem sikerült találnia. Szerinte ugyanis „a pogrom és Kijev megalázása” annak a következménye volt, hogy korábban szuzdaliakat gyilkoltak meg a városban. Úgy ítélte meg, hogy a fenti események után a Kijevi Fejedelemségben „a műveltség hanyatlott és északra tevedött át”. Nem értett egyet Szolovjovval Andrej Bogoljubszkij 1169. évi lépéseinek értékelésében. Azt tartotta, valamely fejedelem trónról való letaszítása és egy másiknak a helyére ültetése a részfejedelmi időszakban megszokott jelenség volt, „sokszor ismétlődött és semmiféle fordulatot nem jelentett a dolgok menetében.”⁶¹

Kosztomarov másik, a téma szempontjából fontos műve az 1873-76 között keletkezett „Orosz történelem életrajzokban...”, amelynek műfaja irodalmi, megközelítési módja pedig pszichológizáló. Ebben a munkában Kosztomarov párhuzamot vont Bogoljubszkij és Dolgorukij tevékenysége között, amikor azt állította, hogy az apa Kijevért folytatott harca a csírája volt azon törekvésnek, amely a keleti orosz területek vezető szerepének elismertetésére irányult és ez a törekvés Andrej idejében már világosan kivehető volt.⁶²

A szerző az első nagyorosz fejedelemnek tartotta Bogoljubszkijt és a vele foglalkozó fejezet elején kedvező színben tüntette fel. Azt írta, hogy „Andrej amilyen bátor, olyan okos is volt és amilyen körültekintően döntött, olyan határozott volt a végrehajtásban is.”⁶³ Nem vitatta érdemeit a templomépítés és az orosz kutlúra

fejlesztése terén sem, bár ez a kérdés nem is volt vita tárgya az orosz történetírásban. Azonban úgy vélekedett, hogy a templomok építése és a papság jóindulatának megszerzése nem csupán a terület fejlődését, gyarapodását szolgálta, hanem meghatározott politikai célt, a fejedelmi hatalom megerősítését is.

Kosztomarov nem hagyta figyelmen kívül az egyházpolitika árnyoldalait sem, de ez esetben s néhány más kérdésben még mintha mentséget próbált volna keresni Bogoljubszkij számára. Az általa pártfogolt egyháziak rablásával és garázdálkodásával például a fejedelem jótéteményeit állította szembe.⁶⁴ Andrej rokonainak elűzését helyeselte és megjegyezte, hogy ez a lépés nem ellenkezett a terület érdekeivel. Úgy vélte, ezek az intézkedések – a kevésbé hűséges borjárok eltávolítását is ide sorolta – a fejedelem kezében egységes hatalmat összpontosítottak az egész Rosztov-Szuzdali Föld fölött, „és ezáltal ennek a területnek a legnagyobb jelentőséget biztosították az orosz területek között.”

A rangidősség fogalmának használata Kosztomarovnál is megtalálható. Viszont felismerte, hogy Bogoljubszkij saját vezető szerepét Kijev jelentőségének csökkentésével, valamint Novgorod alávetésével kívánta elérni.⁶⁵ Ezzel kapcsolatban azonban értékelése negatív színezetű lett. Szerinte Andrej „egész tevékenységének egyetlen mozgatórugója a hatalomvágy volt. Olyan helyzetet akart teremteni maga körül, amelyben mint a bábukat, át tudta volna helyezni a fejedelmeket egyik helyről a másikra, küldözhetne volna őket druzsinájukkal ide-oda saját kénye-kedve szerint, arra kényszeríthette volna őket, hogy barátkozzanak és civakodjanak és arra, hogy ismerjék el őt rangidősnek és elsőnek”.

Kosztomarov tehát éppen azért ítélte el Bogoljubszkijt, amiért az egyeduralom védelmezői dicsőítették és újabb adalékokkal szolgált a pozitívból végül teljesen negatívvá váló összképhez. Gúnyosan jegyezte meg, hogy Andrej halála megmutatta, mennyire értékelte gondoskodását a Rosztov-Szuzdali Föld. Eltítélte a fejedelmet, mert önkényesen kormányzott, a népre súlyos adókat vetett ki, saját kénye-kedve szerint bárkit kivégeztetett. „A szörnyű gonosztettek, amelyeket az évkönyvek Feodor püspökkel, pártfogoltjával kapcsolatban közölnek, akkor is elég sötét árnyékot vetnek Andrej uralkodásának időszakára, ha annak, amiről beszámolnak, csak a fele igaz”⁶⁶ – folytatta az értékelést a szerző, s további adalékokkal szolgált álláspontja bizonyításához.

A 19. század 60-as 80-as éveiben a Bogoljubszkij-értékelésben a karamzini koncepció egyik legismertebb követője D.I. Ilovajszkij volt. A másik irányzat vezéralakjának, Szolovjovnak a tevékenysége még tartott, majd a 80-as években Je.A. Belov jelentkezett legjelesebb folytatójaként. Ilovajszkij Jurij Dogorukijról ugyan jóval pozitívabb képet alkotott, mint Karamzin, mégis úgy vélte, s ebben egyetértett a nemesi történetíróval, hogy Andrej nem olyan volt, mint apja.⁶⁷ Bátor, istenfélő, okos és józan életű emberként jellemezte a vlagyimiri uralkodót.⁶⁸ Bogoljubszkijt tartotta az első orosz fejedelemnek, „aki nyíltan és eltökélten kezdett az önkényuralom és az egyeduralom megteremtésére törekedni.”⁶⁹ Ezért Ilovajszkij, a monarchia védelmezője számára Andrej Bogoljubszkij pozitív történeti személyiség volt.

Belovnak az orosz bojárság történeti jelentőségéről írt munkája 1886-ban jelent meg. Ennek elején elemezte a druzsinának a régi Oroszországban játszott szerepét, s foglalkozott Bogoljubszkij tevékenységével is. Úgy ítélte meg, hogy Andrejt a saját maga által létrehozott új druzsina azért pusztította el, mert a fejedelem nem tanácskozott vele az ősi szokás szerint.⁷⁰ A vlagyimiri druzsina viszont gyengébb volt, mint a déli. Ezért kellett titokban végeznie az uralkodóval.⁷¹

Belov azt tartotta, hogy a Rosztovban és Szuzdalban a vecse-rendszer Bogoljubszkij idejétől kezdve meggyengült,⁷² a druzsina és a fejedelmek viszonyában pedig egyenesen fordulat következett be Andrej halála után: „utódai látva, hogy a druzsinához fűződő viszonyok az utóbbitól teszi őket függővé, az alárendelt városokban keresnek támaszt a régi vecsei városok és a druzsina ellen is. Erre az útra maga Andrej Bogoljubszkij vezette rá őket, aki tartózkodási helyéül nem Rosztov Velikijt, hanem az alárendelt Vlagyimirt választotta”.⁷³ Belov szerint a fejedelem délről északra való költözése óriási történelmi jelentőségű volt, amelyet a leghelytállóbban Szolovjov értékelt: „Andrej ezen lépése nagy jelentőségű esemény volt, fordulópont, amelytől a történelem új irányt vett fel, amelytől Oroszországban a dolgok új rendje kezdődött”.⁷⁴ Belov idézte, de nem értelmezte pontosan Szolovjov szavait, aki ezt azzal kapcsolatban írta, hogy Bogoljubszkij Kijev bevétele után Vlagyimirban maradt. Viszont 1169 az orosz történelem belovi periodizációjában⁷⁵ is fontos szerepet kapott. Ő az orosz történelem 17. század végéig terjedő szakaszát kijevi, szuzdali (vlagyimiri) és moszkvai periódusra bontotta. A kijevi korszak 1169-ig, a szuzdali 1300-ig, a moszkvai pedig a 17. század végéig tartott.

Kronológiailag a fenti időszakhoz is tartozik Szolovjov tanítványa, az orosz polgári történettudomány magasan kiemelkedő alakja, V.O. Kljucsevszkij, bár tevékenysége a 20. század elejéig tartott. Kljucsevszkij figyelmet szentelt a gazdasági és társadalmi tényezőknek, bár a gazdasági folyamatokat sok esetben jogi szemszögből közelítette meg. Fő műve és nézeteinek összegzése „Az orosz történelem kurzusa” (a „Kursz”) volt, amelyet kutatásai alapján az 1880-as években állított össze. Első kiadására viszont csak jóval később, 1904 és 1910 között került sor. A „Kursz” kiemelkedett azon munkák közül, melyek az orosz történelmet egységes egésznek fogták fel. Az egyetlen olyan, Oroszország történetét a 19. századig tárgyaló összefoglaló mű volt, amely nem a tényanyagot, hanem az elméleti kérdéseket állította előtérbe.

A „Kursz” abban is különbözött az elődök és a kortársak (Ilovajszkij, Platonov és mások) munkáitól, hogy szerzője Oroszország múltját nem a nagyfejedelmek és cárok uralkodása szerint mutatta be, hanem a periodizációt a történelmi folyamat meghatározó mozzanatait alapul véve próbálta elkészíteni. Az orosz történelem felosztásánál a legnagyobb jelentőséget Kelet-Európa és Szibéria orosz népességgel történő betelepítésének tulajdonította. Az első periódust a 8. századtól a 12. század végéig, illetve a 13. század elejéig számította. A második szakasz Kljucsevszkij szerint a 13. századtól a 15. század első feléig tartott. Ezzel összefüggésben úgy vélte, hogy Északkelet-Oroszország története az orosz nép fejlődésének

teljesen új fejezete volt. Arra a következtetésre jutott, hogy az említett területen sajátos gazdasági szerkezet jött létre.

Kljucsevszkij távol állt az egyeduralom védelmezőtől. Fő művében sem kímélte az uralkodókat. Külön részt szentelt Andrej Bogoljubszkij személyisége bemutatásának. Rendkívül találóan jellemezte a fejedelmet. Mint ahogyan Északkelet-Oroszország fejlődését, őt magát is a kolonizációval hozta összefüggésbe. Szerinte Andrej kimagasló személyiség volt, s tevékenysége szemléletesen kifejezte a telepítés hatását.⁷⁶ Igazi északi fejedelemnek tartotta, ezzel is megkülönböztetve a kortárs uralkodóktól. Bizonyos vonatkozásban nagyapjához, Vlagyimir Monomahhoz hasonlította.⁷⁷

Kljucsevszkij Bogoljubszkij uralkodásának értékelésekor nem tudott teljesen elszakadni a szolovjovi koncepciótól: „ez a tevékenység az Orosz Föld politikai viszonyaiban való fordulat létrehozásának kísérlete volt”. Összességében azonban Szolovjovtól eltérően értékelte a fejedelem uralkodását. Látszólag elsimerő szavait is enyhe írónia hatja át: „Nagyon istenfélő volt, és szerette a szegényeket, sok templomot építtetett területén, a hajnali istentiszteletek előtt maga gyűjtötte meg a gyertyákat a templomban, mint egy gondos templomi sztaroszt, megparancsolta, hogy hordjanak szét az utcákon ételt és italt a betegeknek és a szegényeknek, atyai gyöngédséggel szerette Vlagyimirját”.

Kljucsevszkij különösen az uralkodó bogoljubovói tevékenységét ítélte el: „számos rossz dolgot követett el: nagy hadakat gyűjtött és küldött hol Kijevet, hol Novgorodot rabolni, hatalomra vágyó fondorlatainak szövevényét sötét kljazmai szögletéből az egész Orosz Földön szétvetette. Úgy irányítani az eseményeket, hogy 400 novgorodi Beloozeróban megfutamítson egy hétezres szuzdali sereget, majd olyan hadjáratot szervezni Novgorod ellen, amely után a novgorodiak a szuzdali foglyokat háromszor olyan olcsón árulták, mint a birkákat, mindezt Andrej esze nélkül is meg lehetett volna tenni. Miután apja előkelő bojárait elűzte a Rosztovi Földről, olyan cselédséggel vette magát körül, amely hálából úri jótéteményeiért visszataszító módon megölte őt és kirabolta a palotáját”.

Bogoljubszkij, ez a „zord és szeszélyes gazda”⁷⁸ fejedelemségében olyan adminisztrációt épített ki, hogy rögtön halála után „teljes anarchia keletkezett”-folytatta a bűnlajstrom felolvasását Kljucsevszkij, majd hozzátette: „Oroszországban még soha nem kísérték fejedelmi halált ilyen szégyenletes események”. Ezek okaként a rossz környezetet jelölte meg. Szerinte „Andrej fejedelem személyében a nagyorosz először lépett a történelem színpadára és ez a fellépés nem mondható sikeresnek.”

Kljucsevszkij felfogása új fejezetet nyitott a Bogoljubszkijjal kapcsolatos nézetek kifejtésében. Az ő értékelése ugyanis eredményközpontú volt. Ezen az alapon alkotott negatív Bogoljubszkij-képet. Azonban a „Kursz”-ban arra is utalt, hogy a fejedelem tevékenységét az objektív történelmi körülmények is befolyásolták: „Andrej cselekedeteiben nem minden volt véletlenszerű jelenség, személyes jellemnek, rendkívüli vérmérsékletének következménye. Feltételezhetjük, hogy politikai elképzeléseit és kormányzási szokásait jelentős mértékben az a társadalmi környezet formálta, amelyben felnőtt és tevékenykedett”.⁷⁹

A 19. század utolsó évtizede a Bogoljubszkij-értékelés szempontjából nem bírt különösebb jelentőséggel. A 20. század elejéről viszont Sz.F. Platonov, A.Je. Presznyakov és M.Ny. Pokrovszkij véleménye is figyelmet érdemel.

Kljucsevszkijhez hasonlóan Platonov is figyelmet szentelt a fejedelmi hatalom rendjének, vagyis a trónutódlás kérdésének. Arra a megállapításra jutott, hogy az a kijevi Oroszországban kialakult „nyomorúság” egyik oka volt.⁸⁰ Ugyancsak fontos szerepet tulajdonított Északkelet-Oroszország földrajzi tényezőinek és betelepítésének, ill. betelepülésének. Véleménye szerint Jurij Dolgorukij, valamint fiai, Adrej és Vszevolod „nagy igyekezettel végezték a telepítést és egy évszázad leforgása alatt nagy és erős fejedelemséget csináltak” a Szuzdali Földből.

„Elérve céljait északon és teljhatalmú uralkodóvá lévén a szuzdali területen, Andrej befolyást kívánt magának a kijevi és novgorodi ügyekbe és fennhatóságra törekedett az egész orosz földön” - írta Platonov Bogoljubszkij törekvéseiről, amelyeket – Kljucsevszkijjellel ellentétben – egyáltalán nem ítelt el. Nem tette ezt meg Kijev bevételével és kirablásával kapcsolatban sem. Mindössze azt jegyezte meg, hogy a kijevi események után Andrej Bogoljubszkij „továbbra is Vlagyimirban lakott, de viselte a nagyfejedelmi címet és a déli fejedelmektől engedelmséget követelt, az engedetlenek ellen pedig hadseregeket küldött. Ilymódon, a szélső fejedelem, a szuzdali kiterjesztette hatalmát minden orosz területre.”

Platonov szerint Bogoljubszkij új fejedelmi típust képviselt, s „Oroszország története” című munkájában úgy vélte, hogy mindazok, „akik a régi megszokott rendhez ragaszkodtak, gyűlölték Andrejt, ellenben azok az emberek, akik az önkényuralom előnyeit megértették, Andrejben ideális fejedelmet láttak”.⁸¹

Platonov az uralkodó személyiségének egyes negatív vonásait is kiemelte, de alapvetően Bogoljubszkijnek az egyeduralkodóhoz fűződő viszonya alakította ki felfogását, ami nemhogy Kljucsevszkijhez, de Ilovajszkijhoz képest sem számított különösebb előrelépésnek.

Szolovjov és Kljucsevszkij Északkelet-Oroszországgal kapcsolatos koncepcióit már egyes polgári történészek bírálták. Közéjük tartozott Presznyakov, aki életének utolsó éveiben – az októberi forradalom után – arra törekedett, hogy saját korábbi elgondolásait is felülvizsgálja. Egyik legfontosabb műve, az „Előadások az orosz történelemről”, 1908 és 1916 között keletkezett. Vitathatatlan értékei mellett hiányosságai is vannak. Ez alatt nem az értendő, hogy a feudalizmus terminust egyáltalán nem használta a kijevi Oroszország bemutatásakor, hiszen ez mind a mai napig vita tárgya. Az „Előadások...” hiányosságai inkább arra vezethetők vissza, hogy hiányzik belőlük a társadalmi fejlődés folyamatának feltárása, sőt egyáltalán a formációelmélet.

Presznyakov másik fő műve „A nagyorosz állam létrejötte”. Ebben Szolovjov Északkelet-Oroszország felemelkedésével kapcsolatos elméletét bírálta: „Az orosz történelem szolovjovi rendszere egyrészt sajátosan törvényesítette az orosz történelem hagyományos útjának elképzelését, amely út Kijevből Vlagyimiron keresztül Moszkvába vezetett”⁸², „másrészt a szolovjovi rendszer inkább lerombolta, mint megerősítette az észak-orosz és a déli-kijevi történelem szerves kapcsolatáról szóló elképzelést”.⁸³ Presznyakov az ironiát is segítségül hívta, hogy szemlé-

letesebben tudja bemutatni, mennyire helytelen volt nagy történetíró-elődjének az az álláspontja, amely élesen elválasztotta a régi Oroszország északkeleti részének fejlődését a délitől: „Természetesen Szolovjov előtt nem maradt rejtve, hogy a 'történelem' nem egyszerűen délről indult, hanem sajátos módon ott is folytatódott”.⁸⁴

Azt aényt, hogy 1169-ben Andrej Bogoljubszkij nem ment délre elfoglalni a nagyfejedelmi trónt, hanem Északkelet-Oroszországban maradt, Szolovjov és Kljucsevszkij különböző módon értékelte. Az „Előadások...”-ban Presznyakov reagált a két álláspontra és Kljucsevszkijnek adott igazat: „Ez az esemény az orosz történelem hagyományos sémájában nagyon sajátos értékelést kapott, amely kevéssé felelt meg a valóságnak: a politikai központ északra való átvitele nem történt meg. Helyesebben értékeli a helyzetet Kljucsevszkij, mondván, 'Andrej első ízben választotta el a rangidősséget a helytől'. Andrejt elismerték rangidősnek, de városát, a Kljazma-menti Vlagyimirt nem”.⁸⁵ Bár Presznyakov az orosz történetírásban korábban megjelent sematizmus leküzdését tűzte ki maga elé, kísérlete ez esetben nem járt sikerrel: a rangidősség hangoztatásával az osztályok feletti fejedelmi hatalom rendszerét helyezte előtérbe, vagyis ezen a téren nem tudott előrelépni az államjogi iskola felfogásához képest.

Andrej Bogoljubszkij belpolitikáját Presznyakov is Jurij Dolgorukij belpolitikájával együtt értékelte. Szerinte Jurij és Andrej uralkodása a Szuzdali Föld számára a fejedelmi közigazgatás és uralom fokozott megszervezésének időszaka volt.⁸⁶

A külpolitikát tekintve Dolgorukij valamint két fia, Andrej és Vszevolod uralkodása között szintén párhuzamot vont Presznyakov. Szerinte a három északkeleti fejedelem külpolitikájában fő vonulatot jelentett a Novgorod és a bolgárok elleni küzdelem.

Presznyakov nem Bogoljubszkij dicsőítésére vagy elítélésére törekedett. Sőt, a fejedelem uralkodását elkülönítve nem is vizsgálta, csak apja és öccse uralkodásával együtt. A 12-13. századi Oroszországban elfoglalt helyüket igyekezett megjelölni. Hogy Andrej Bogoljubszkij tevékenységét nem pozitívan értékelte, arra az alábbi sorokból következtethetünk: „Korábban a kijevei rangidősséget a kijevei Oroszország összorosz érdekei, legfőképpen a kunokkal vívott létfontosságú harc feladata igazolták és tartották fenn, a szuzdali rangidősség azonban olyan erővé vált, amely arra kényszerítette a 'rokonokat', hogy politikát szolgáljanak, amelynek feladatai vagy tőlük idegenek, vagy egyenesen saját érdekeikkel ellentétesek voltak.”⁸⁷

Végül érdemes megvizsgálni a korai marxista történetírás kiemelkedő képviselőjének Andrej Bogoljubszkijről alkotott nézeteit. A szovjet történettudomány megalapozója, Pokrovszkij, művei tekintélyes részét még az októberi forradalom előtt írta. Világnézete és Oroszország történetével kapcsolatos koncepciója igen ellentmondásosan formálódott. Pályája kezdetén sokat köszönhetett tanárainak, köztük Kljucsevszkijnek. Azonban nem fogadta el szolgalelkűen az orosz történettudományban meghatározó szerepet játszó koncepciók egyikét sem, sőt erősen bírálta a polgári történészeket: „Ezek a Csicserinek, Kavelinek, Kljucsevszkijek,

Csuprovok, Petraszickijek közvetlenül azt a meghatározott osztályharcot tükrözték, amely Oroszországban a 19. században zajlott, és.... a történelem, melyet ezek az urak írtak a múlt politikai viszonyain kívül semmi mást nem mutat be”.⁸⁸ Nagy munkája, az „Orosz történelem a legrégibb időkől” is a polgári történetírás, legfőképpen a 20. század elején oly népszerű „Kursz” ellen irányult.

Az „Orosz történelem a legrégibb időkől” a feudalizmus kialakulásának kezdetét a kijevi Oroszország idejére tette, a feudális társadalom végső megszilárdulását pedig a 13. századra. Szolovjovnak az óoroszl viszonyokkal kapcsolatos nézeteit bírálta. A szerző szerint Szolovjov koncepciója alapján a régi Oroszország politikai viszonyait kizárólag a fejedelmek határozták meg.⁸⁹ A 12-13. századi északkeleti uralkodói hatalom vonatkozásában is különbözött Pokrovszkij véleménye. Azt tartotta, hogy a fejedelmek egymáshoz való viszonyában Andrej Bogoljubszkij idejében nem következett be változás, s a szuzdali „egyeduralkodó” kijevi unokaöccseivel kapcsolatos magatartása aligha különbözött sokban például Msztyiszlav Vlagyimirovics tététől, aki száműzte polocki rokonait. Pokrovszkij végeredményben így jellemezte a fejedelmek kapcsolatait: „szerettek a testvériségről beszélni, de tényleges kapcsolataik nem ezen az érzelmösségen alapultak és az erős ’testvér’ nem szegellt mindig mindent megtenni a gyengébbel, amit akart, a gyilkosságot és a megvakítást is beleértve”.

Pokrovszkij elvetette Kljucsevszkij Bogoljubszkijjal kapcsolatos nézeteinek egy részét is. Szerinte Andrej politikai fogalmai és kormányzati szokásai nem függték össze azzal a társadalmi környezettel, amelyben felnőtt és tevékenykedett, mert „Vlagyimir politikai erkölcsi, annak ellenére, hogy új város volt, de lehet, hogy éppen annak köszönhetően, semmiben sem különböztek Kijev vagy Novgorod ugyanilyen erkölcsétől.” Ezt leginkább a fejedelem belpolitikájára vontakoztatta, hiszen néhány sorral lejjebb azt állapította meg, hogy bár külpolitikájában nem, belpolitikájában Andrejt is „eredetiség” jellemezte.⁹⁰ Ezek szerint Bogoljubszkij belpolitikai lépéseinek mozgatórugóit kizárólag saját személyiségével kell összefüggésbe hozni.

Művében Pokrovszkij kitért Andrej Bogoljubszkij meggyilkolására és annak következményeire is. Megállapította, hogy I. Pál cár halálának körülményei kevésbé hasonlítottak a bogoljubovói eseményekre. A Bogoljubszkij meggyilkolása utáni felkelést valódi népi forradalomnak nevezte és az 1068. és 1113. évi kijevi felkelésekkel állította párhuzamba. A bogoljubovói – vlagyimiri népi megmozdulás okait kutatva a szerző arra a következtetésre jutott, hogy Bogoljubszkij egyeduralkodó az egyik első arra irányuló rendszeres törekvés volt, hogy a néptömegeket új módon zsákmányolja ki. Ennek az új módszernek az alapos bemutatása viszont elmaradt. Így nem tudni, pontosan mivel is vádolta a vlagyimiri fejedelmet.

Andrej Bogoljubszkij tevékenységét Pokrovszkij az őt a trónon követő két unokaöccs, Msztyiszlav és Jaropolk Rosztiszlavics viselt dolgaival vetette össze,⁹¹ de nézete elszigetelt volt az orosz történetírásban. Az utóbbiak valóban úgy viszonyultak fejedelemségükhöz, mint egy idegen területhez. Ez azonban a kizsák-

mányolás mellett rablást és fosztogatást jelentett. Ezért vésződött oly csúfosan urlakodásuk.

Bogoljubszkij tehát a fenti koncepcióban jóformán csak egy a sok orosz uralkodó közül, s ez a forradalmi demokraták felfogására emlékeztet. A marxista történész fő feladatának a néptömegek szerepének vizsgálatát tekintette, a fejedelem tevékenységét nem tartotta jelentősnek, sőt még el is ítélte, mivel az szerinte súlyosbította a nép helyzetét. Pokrovszkij az objektív történelmi körülmények szerepét részben figyelmen kívül hagyta a vlagyimiri uralkodóval kapcsolatban. A Bogoljubszkij-értékelésben ezért sem tudta felülmúlni Kljucsevszkijt.

Karamzin és követői, valamint az államjogi iskolához tartozók általában pozitív Bogoljubszkij-képet hoztak létre. A dekabristák és a forradalmi demokraták nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a fejedelemnek. Nem pozitív, vagy egyenesen negatív véleményt többféle koncepciót képviselő történészek (Tatyiscsev, Besztuzsev-Rjumin, Kosztomarov, Kljucsevszkij, Presznyakov, Pokrovszkij) is formáltak. Az első kidolgozott negatív értékelés Kosztomarov nevéhez fűződik. Ez azért figyelemre méltó, mert ő „Orosz történelem életrajzokban...” című művében lényegében a karamzini szemlélettel és módszerekkel alkotott a Karamzinével ellentétes véleményt. A látszólagos ellentmondás oka jelentős mértékben Kosztomarov politikai nézeteiben keresendő.

Véleményünk szerint az orosz historiográfiában a leghelytállóbb Bogoljubszkij-értékelést Kljucsevszkij hozta létre, amelynek lényege tehát a következő: az uralkodó kiemelkedő történelmi személyiség volt. Hatalmának növelése érdekében saját fejedelemségét „zord és szeszélyes gazda”-ként irányította és beavatkozott a többi orosz terület ügyeibe. Azonban kül- és belpolitikája sikertelen maradt. Cselekedeteit a jelleme és a társadalmi környezet is befolyásolta. Ezen értékelés továbbvitele, kiegészítése és árnyaltabbá tétele a szovjet történészek feladata lett.

JEGYZETEK

1. *M.P. Pogogyin*: Isszledovanyija, zamecsanyija i lekcii o russzkoj isztorii, t. IV., M., 1850, VI.
2. *K. Besztuzsev-Rjumin*: Russzkaja isztorija, t. I., Szpb., 1872. 152.
3. *V.Ny. Tatyiscsev*: Isztorija Rosszijszkaja, t. 3., M.-L., 1964, 44.
4. I.m. 60.
5. I.m. 44.
6. I.m. 60.
7. I.m. 61.
8. I.m. 55.
9. I.m. 105
10. I.m. 90.
11. I.m. 249.
12. I.m. 249.
13. *Ny.M. Karamzin*: Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo, t. II., Szpb., 1892, 181.

14. I.m. t. II., 181.
15. I.m. t. II., 154, 158, 196, t. III., 18, 19.
16. I.m. t. III., 18.
17. I.m. t. III., 18.
18. I.m. t. III., 18.
19. I.m. t. II., 207
20. I.m. t. II., 185
21. I.m. t. II., 185.
22. I.m. t. II., 196.
23. I.m. t. III., 19.
24. V.K. *Kjuhelbeker*: Dnyevnyik, L., 1929. 128.
25. Ny.M. *Muravjov*: Ob „Isztorii“ Karamzina. Izbrannije szocialno-polityiceseszkije i floszofszkije proizvegyenyija gyekabrisztov, t. 1., M., 1951, 333-336.
26. Sz.Sz. *Volk*: Isztoriceseszkije vzgljadi gyekabrisztov. M.-L., 1958, 380.
27. I.m. 323.
28. I.m. 381.
29. M.P. *Pogogyin*, t. V., M., 1857, 366.
30. I.m. t. V., 309.
31. I.m. t. V., 308.
32. I.m. t. V., 367.
33. I.m. t. V., 309.
34. I.m. t. V., 417.
35. I.m. t. V., 309.
36. I.m. t. V., 422.
37. I.m. t. V., 309.
38. I.m. t. V., 309.
39. K. *Kavelin*: Vzgljad na jurigyiceseszkij bit drevnyej Rosszii. M., 1846, 27.
40. I.m. 27.
41. I.m. 28.
42. I.m. 29.
43. Sz.M. *Szolovjov*: Isztorija odnosenyij mezsdu russzkimi knyazjami Rjurikova doma, M., 1847, I-X.
44. Sz.M. *Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon, kny. I., t. 2., M., 1959. 534.
45. I.m. kny. II., t. 3., M., 1960, 47
46. I.m. kny. I., t. 2., 513.
47. I.m. kny. I., t. 2., 536.
48. I.m. kny. I., t. 2., 529.
49. I.m. kny. I., t. 2., 531.
50. I.m. kny. I., t. 2., 532.
51. I.m. kny. I., t. 2., 541.
52. Ipatyevszkaja letopisz. Szpb., 1871, 390.
53. Sz.M. *Szolovjov*: Isztorija Rosszii, kny. I., t. 2., M., 1959, 542.
54. Ny.G. *Csernisevskij*: Polnoje szobranijje szocsinyenyij v 16-i tomah, t. VII., M., 1950, 296.

55. Idézi *V.Je. Illicskij*: Voproszi drevnyerusszkij isztorii v oszveacsennyi revoljucionyerov-gyemokratov. Trudi Moszkovszkovo Goszudarsztvennovo isztoriko - arhivnovo insztyituta, t. XI., M., 1958, 229.
56. i.m. 230-233.
57. *Ny.A. Dobroljubov*: Szobranijje szocsinyenyij v 9-i tomah, t. 1., M.-L. 1961. 209., 210, 256., t. 3., M.-L., 1962, 327, t. 4., M.-L., 1962. 350.
58. *K. Besztuzsev-Rjumin*, 192.
59. i.m 188-189.
60. *Ny.I. Kosztomarov*: Nacsalo jegyinogyerzsavija v Drevnej Ruszi. Szobranijje szocsinyenyij, kny. 5., t. XII., Szpb., 1905, 41.
61. i.m. 40.
62. *Ny.I. Kosztomarov*: Russzkaja isztorija v zsziznyeopiszanyijah jejo glavnyejsih gyejatyelej, kny. I., Szpb., 1912, 58.
63. i.m. 58-59.
64. i.m. 62.
65. i.m. 64.
66. i.m. 71-72.
67. *D.I. Ilvazszkij*: Isztorija Rosszii. Szocsinyenyija, t. I., M., 1906, 403-404.
68. i.m. 404, 411, 414.
69. i.m. 405.
70. *Je.A. Belov*: Ob isztoriceszskom znacsenyii russzkovo bojarsztva do konca XVII veka. Szpb., 1886, 3.
71. i.m. 14-15.
72. i.m. 4-5.
73. i.m. 3.
74. i.m. 13.
75. i.m. 20-22.
76. *V.O. Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztorii, cs. 1. Szocsinyenyija, t. I., M., 1956, 317.
77. i.m. 317-18.
78. i.m. 321-23.
79. i.m. 324.
80. *Sz.F. Platonov*: Oroszország története. Athenaeum, é.n., 47.
81. i.m. 76-80.
82. *A.Je. Presznyakov*: Obrazovanyije Velikorusszkovo goszudarsztva, P., 1918. 7.
83. i.m. 8.
84. i.m. 7.
85. *A.Je. Presznyakov*: Lekcii po russzkoj isztorii, t. I., M., 1938, 238-239.
86. *A.Je. Presznyakov*: Obrazovanyije..., 34.
87. i.m., 36-38.
88. *M.Ny. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, kny. 1., M., 1966, 28.
89. *M.Ny. Pokrovszkij*: Russzkaja isztorija sz drevnyejsih vremjon, Izbrannije proizvegyenyija, kny. 1, t. I., M., 1966, 170.
90. i.m. 171.
91. i.m. 173.

II. KATALIN 1767-ES UTASÍTÁSA A TÖRVÉNY- -ELŐKÉSZÍTŐ BIZOTTSÁG SZÁMÁRA

Mindmáig nem sikerült megnyugtató módon megoldani azt a történeti problémát, vajon II. Katalin orosz cárnő (1762-1796) felvilágosult monarchának tekinthető-e?¹ Jelen dolgozat II. Katalin nevezetes „Nakaz”-ának az elemzésével kíván hozzájárulni a kérdéskör teljesebb megismeréséhez.

II. Katalin alakja nem épült be olyan szervesen az orosz nemzettudatba, mint I. Péteré vagy IV. Iváné, jóllehet igaz az a vélemény, hogy ha I. Péter ablakot nyitott Európára, úgy Katalin tárta azt szélesre.² Ha ránézünk Oroszország térképére, önmagában is lenyűgöző a területi gyarapodás. De nem pusztán területi növekedésről van szó. I. Péter Északi háborúja a kor tisztán látó politikusai számára már nyilvánvalóvá tette, Oroszország érdekeinek figyelembevételével nélkülözhetetlen eredményesen a kontinens ügyei; de II. Katalin alatt vált mindenki számára egyértelművé, hogy Oroszország immár *európai nagyhatalom* lett. Olyan nagyhatalom, melynek csak egy háborúra volt szüksége ahhoz – még ha ez nem is Katalin alatt következett be –, hogy a kontinensen hegemon szerephez jusson, s azt csaknem fél évszázadon át meg is őrizze.

„Nem volt orosz és nem Katalinnak hívták”. Zoé Oldenbourg kezdi ezzel a hatásos mondattal II. Katalinról írt életrajzát.³ 1729. április 21-én⁴ született a németországi Stettinben, eredeti neve Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst volt. 14 éves korában jegyezték el Karl Ulrich von Holstein Gottorppal, I. Péter unokájával, az orosz trón örökösével, 1744 óta élt Oroszországban, s az 1762. június 28-i palotaforradalommal került trónra, saját férjét, III. Pétert fosztva meg a hatalomtól.

Uralkodásának első néhány éve rendkívül mozgalmas. Kulcsfontosságú törvények és rendeletek egész sorát hozza, miközben egyre jobban megismeri birodalmát.⁵ Ennek a szakasznak a lezárását, s egyben legfontosabb eseményét jelenti az új Törvényelőkészítő Bizottság összehívása, majd e bizottság munkája.

Ezekben az első években Katalin rengeteget dolgozott, minden kormányzati ügyben saját maga kívánt dönteni. Ennek lehetetlenségére nemsokára rá kellett döbbenjen, de a legfontosabb, érdemi döntések meghozásának jogát később is megtartotta magának. Hamarosan megszületett benne az az elhatározás is, hogy a birodalom nyilvánvalóan elavult törvényeit újakkal cserélje fel. Ennek előzményei még legalábbis az évtized elejére nyúlnak vissza.⁶ A konkrét elhatározás valamikor 1764-65 fordulóján születhetett meg, amikor Katalin hozzálátott, hogy a majdan összehívandó Törvényelőkészítő Bizottság számára vezérfonalul egy Utasítást állítson össze.⁷

A Nakazon Katalin mintegy két évig dolgozott, amint azt francia „barátnő”-jének írott leveleiből rekonstruálni lehet. 1765 januárjában látott munkához, s

1767 elejére a Nakaz készen állott.⁸ A fennmaradt levéltári anyag hosszú és kitartó munkáról tanúskodik, a cárnő nem kevés energiát fektetett a Nakaz megírásába. Mindenekelőtt rengeteget olvasott és jegyzetelt. A levéltári anyagból bizonyítható a francia Enciklopédia addig megjelent köteteinek, Montesquieu „A törvények szelleméről”, Beccaria „A bűnökről és a büntetésekről”, Bielfeld „Politikai intézményének” című műveinek, Justi egy munkájának, Quesnay egyes cikkeinek ismerete és felhasználása.⁹

Leginkább Montesquieu művét használta, s ez követhető a legjobban az írás folyamatában is. A többi felhasznált mű közül Beccariaé gyakorolta a legnagyobb hatást a cárnőre¹⁰, de maradtak fenn kijegyzetelt címszavak a francia Enciklopédiából is.¹¹ A többi forrásmunkáról ilyen jegyzetek nem maradtak ránk, s az átvételek is inkább gondolatiak, mint szószerintiek.

A kész munkát Katalin megmutatta néhány hozzá közel álló személynek, s kikerlte a véleményüket is. Tudjuk, hogy ezek között volt M.I. Voroncov gróf, V.P. Baszkakov, A.P. Szumarokov, A.I. Bibikov, Fr. Behmer, Gavriil és Innokentyij püspökök, Platon szerzetes, a Golicin testvérek és I. Jelagin is.¹² Az említett személyek azonban nem az egész Nakazt kapták kézhez, hanem csak annak bizonyos fejezeteit, amint ez kiderül az érintettek reflexióiból.¹³ Katalin egy d'Alembert-hez írott levelében azt írta a Nakazról, hogy „több, mint a felét áthúztam, szétéptem és elégettem és csak az Isten tudja, mi lesz a maradékkal.”¹⁴ Mindez – állítólag – azért történt, mert a mű első változata túlságosan radikális volt. Katalin elbeszélése szerint arra Panyin azt mondta, hogy ezek olyan axiómák, melyek falakat képesek ledönteni.¹⁵

1766. december 4-én manifesztum jelent meg, mely tudatta az orosz birodalom népével, hogy a cárnő a kihirdetés után félévvel Törvényelőkészítő Bizottságot hív össze Moszkvába. A rendelet pontosan előírta, hogy a birodalom mely rétegei, csoportjai kötelesek képviselőt küldeni a bizottságba, meghatározta a választandó képviselők számát és a választás módját is. A képviselőknek 1767 július havának végéig kellett a fővárosba érkezniük.¹⁶ A választások, néhány kivételtől eltekintve, rendben zajlottak le.

Amikor a képviselők rendben összegyűltek Moszkvában, Katalin – ahogy feljegyzéseiből írja – összehívott „néhány különböző gondolkodású személyt”, hogy előzetesen megvitassák a Nakaz szövegét. „Itt minden egyes cikkelynél viták alakultak ki; én megengedtem nekik, hogy lehúzzák és kihagyják mindazt belőle, amit akartak; ők annak, amit én írtam, több mint a felét kihúzták és megmaradt a „Törvénykönyv Utasítás”, ahogyan azt kinyomtatták”.¹⁷

A Törvényelőkészítő Bizottság 565 taggal kezdte meg működését. Tagjainak száma, összetétele állandóan változott. A képviselők aránya Kljucsevszkij számításai szerint a következőképpen alakult:

Kormányzati intézmények - kb. 5%

Nemesség - kb. 30%

Városok - kb. 39%

Falusi lakosok - kb. 14%

Kozákok, más nemzetiségűek,

fenn maradó osztályok - kb. 12%¹⁸

Ezek az arányok természetesen állandóan változtak, ahogyan a képviselők száma 518 és 580 között ingadozott. A képviselők maguk is kaptak választóiktól utasításokat, ezek száma 1465 volt.¹⁹

A Bizottság munkája 1767. július 30-án ünnepélyes istentisztelettel vette kezdetét. Az egyik első ülésen Katalinnak a „nagy”, „bölc” és a „haza anyja” jelzőket adományozták. Három „külön” bizottságot hoztak létre az adminisztratív-szervezési ügyek áttekintésére, majd később további öt fős bizottságokat az új törvénykönyv egyes részeinek kidolgozására. Összesen 19 ilyen „külön bizottság” működött. A Törvényelőkészítő Bizottság elnöke A.I. Bibikov generális lett.

Katalin Nakazának ünnepélyes felolvasása után, augusztus 8-án, a bizottság hozzlátott az „érdemi” munkához. December végén feloszlott, hogy azután 1768 februárjában már Péterváron üljön ismét össze. A munka azonban természetlennek bizonyult, egyik témától csapongtak a másikhöz, anélkül, hogy egyetlenegy is bármiféle javaslatként vagy döntéshozatalig vitattak volna. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy belátható időn belül semmiféle törvénytervezet nem jön létre.²⁰ ráadásul a résztvevők száma is egyre csökkent: a hivatalok képviselői már Pétervárra sem költöztek át, 1768 végére pedig az eredeti létszám a felére apadt. A viták sem abba az irányba haladtak, ahogyan az a cárnőnek kedvére lett volna, így a kirobbanó orosz-török háborúra hivatkozva 1769 januárjában a Törvényelőkészítő Bizottságot „ideiglenesen” feloszlatták, úgy, hogy soha többé nem hívták már össze. A „külön bizottságok” még 1773 februárjáig folytatták munkájukat, amikor is a Pugacsov-felkelés miatt ezek is feloszlottak. A Törvényelőkészítő Bizottság végleges feloszlására egy 1774. december 4-i rendelettel került sor.

Ha új törvénykönyv nem is született, azért Katalin elégedett volt a történetekkel. A legfontosabb célt elérte, sikerült legitimálni hatalmát mind az orosz társadalom, mind a külföld szemében. Másrészt olyan nagyságú anyag gyűlt össze, melyből reális képet nyerhetett az országban uralkodó viszonyokról, s ezt nagyon jól kamatoztatta későbbi törvényeiben.²¹

A Nakazt a német származású Katalin franciául írta, az oroszra fordítást jó részt Kozickij végezte el. Azon részeket, melyenek fordítása kéziratban nem maradt fenn, nem valószínű, hogy Katalin ültette volna át oroszra, mert 1766-ban ehhez nem volt még meg a kellő nyelvtudása.²²

Mint már említettük, Katalin erősen „támaszkodott” néhány filozófiai és jogi munkára, azokat nem csupán gondolatilag, hanem túlnyomórészt szó szerint, vagy csaknem szó szerint idézve.

Az első helyen kell utalni a források sorában Montesquieu „A törvények szelleméről” című munkájára. Katalin tényleg „kifosztotta” Montesquieut, ahogyan maga is írta; átvette a legérdekesebb részeket, de néha úgy átalakította azokat a maga szájíze szerint, hogy a „mester” nemigen vallotta volna a sajátjának.²³

Összeségében a Nakaz első 20 fejezetéből, 526 pontjából 284 származik Montesquieutól, a kiegészítő két fejezetből további 10, a Nakaz 655 pontjából tehát 294. Az átvétel mérvének érzékeltetésére álljon itt még az alábbi adatsor: az első 141 pontból Katalin csak 18-at írt önállóan, ebből is 6 fejezetcím; a XI-XIII.

fejezetekből 98 pontból csak 12-t, a XVIII-XX. fejezetekben 32-t. Összesen 340 pontból csak 62 származik Katalintól, a többi átvétel Montesquieutól.²⁴

A Nakaz végleges változatában a sok javítás miatt kevés a szó szerinti idézet, a kéziratban ennél jóval több volt. Viszont néhány olyan pont is bennmaradt, ahol Montesquieu első személyben beszélt és Katalin azt megismétli, tehát ő is az első személyt használja, mintha az a saját véleménye volna! Az idézetek jó része csak stilisztikailag, vagy néhány szóban különbözik az eredetitől, elég ritka a szabad idézet. Egyetlen olyan pont van, ahol Katalin pontosan az ellenkezőjét állítja annak, mint Montesquieu és ami be is került a Nakazba.²⁵ Mindez nem jelenti azt, hogy nem akad olyan változtatás (főleg a mondatok új egymás mellé állításának következtében), ahol jelentősen módosul az eredeti mondanivaló és szándék.²⁶

A források között az átvétel nagyságának tekintetében Beccaria említett műve áll a második helyen: innen 108 pont származik. 4 kivételével valamennyi a X. fejezetben található, ami Beccaria művének rövidített változata. E fejezetből csak 3 pont Kataliné: a fejezet címe, egy rövid kiegészítés és egy kérdés.²⁷

A többi „forrásból” már nem ilyen tömegesek az átvételek. Bielfeld említett munkájának használata kétségtelen. 1765. április 6-i levelében Katalin megköszönte Bielfeldnek, hogy elküldte neki könyve első kötetét. A hamarosan megjelenő orosz fordítás is valószínűleg magának a cárnőnek a kívánságára történt. Csaknem bizonyos 38 pont átvétele, a XXI. fejezet szinte teljes egészében Bielfeldtől származik. Ugyanakkor amilyen könnyű volt átvenni Montesquieu rövid és frappáns mondatait, olyan nehéz volt Bielfeldet átültetni.²⁸

Justi művének ismerete és felhasználása is csaknem bizonyítottnak tekinthető. 1765-ben Fonvizin lefordított és kiadott két broszúrát, melyek Justi említett munkájából származnak és lehetetlen, hogy Katalin ne figyelt volna föl rá. Hasonlóan Bielfeld művéhez, erről sem maradtak fenn kijegyzetelt részek, de így is 24 pontot lehet Justira építettnek tekinteni.²⁹

Az Enciklopédiából Katalin átvette az „impôt”, a „commerce”, az „économie”, „dépense” és „richesse” címszavak részleteit. Két helyen szó szerinti az idézet, s több, mint 20 pont tükrözi még egyértelműen az Enciklopédia címszavait.³⁰

Quesnay-t is az eszmei források közé szokták sorolni. Az átvételek itt leginkább gondolatiak, szó szerinti egyáltalán nem is szerepel. Katalin ismerhette *Quesnay* néhány cikkét, figyelmét pedig valószínűleg az Enciklopédia hívta föl rá, melynek első kötetein *Quesnay* is dolgozott.³¹

Néhány kutató *Sonnenfeldet* és *Blumenfeldet* is a források közé sorolja³², de ezt már igen nehéz lenne bizonyítani. Minden forrást valószínűleg nem is ismerünk, mert néhány fejezetről semmiféle olyan anyag nem maradt fenn, ami az előkészítő munka időszakából származik. A könyörgés, amivel a Nakaz kezdődik, a Biblia egy helyével rokonítható. Négy pont törvényhozási akták részleteivel egyezik meg Katalin uralkodásának elejéről, míg kettő szó szerint megegyezők Beckij 1764. március 22-i jelentésének részletével „A mindkét nembeli ifjúság neveléséről”.³³

Összességében, ha a fejezetcímeket nem számoljuk, az első húsz fejezet 507 pontjából 408 valahonnan átvett; míg a huszonkét fejezet 631 pontjából 469. Ez több, mint a háromnegyedét jelenti a szövegnek.³⁴

A Nakaz végleges változata egy bevezető részből, húsz fejezetből és két később hozzácsatolt kiegészítő fejezetből áll. A Nakazhoz szervesen tartozik még egy, a legfőbb ügyésznek készített utasítás is. Az első húsz fejezet 526 pontot tartalmaz, a kiegészítések további 129-et, míg az ügyészi utasítás 13-at.³⁵

Az adott keret nem teszi lehetővé a részletes tartalmi ismertetést. Csak azokat a fejezeteket emelnénk ki, melyek különösen érdekesek témánk szempontjából.

Az első fejezet mindössze két pontból áll, de ezek kulcsfontosságúak: „6. Oroszország európai hatalom. 7. Ennek bizonyítéka a következő. A változásokat, melyeket I. Péter indított meg Oroszországban, az tette még könnyebbé, hogy a korábbi erkölcsök egyáltalán nem feleltek meg az éghajlatnak és hozzánk különféle népek keveredésével és idegen területek meghódításával hozták őket. Amikor I. Péter európai erkölcsöket és szokásokat vezetett be egy európai népnél, akkor olyan könnyűnek találta azt, amire maga sem számított.”³⁶

E két pont jelentőségét az adja, hogy abban a kérdésben foglal állást, amelyik talán az egész XIX. századi orosz szellemi élet legfontosabb problémája lett.

A második fejezet néhány pontja sem kevésbé fontos. Montesquieu földrajzi determinista elveit felhasználva szögezi le, hogy: 1. Oroszországban a nagy kiterjedés szükségessé teszi a monarchikus államformát. 2. Ez a monarchia autokratikus kell, hogy legyen. Katalin úgy véli, hogy másfajta államforma el sem képzelhető Oroszországban; ha ez mégis bekövetkezne, akkor az végzetes lenne az ország számára. Meghatározza azokat az elveket is, melyekkel az abszolút monarchia alátámasztható.³⁷

A harmadik fejezetben a cárnő kifejti, hogy az „Uralkodó minden állami és polgári hatalom forrása”, míg az uralkodás lényegét „közbenső, alárendelt és a felsőtől függő hatalmak alkotják”. „Az állam alapvető törvényei kis csatornákat, azaz kormányzatokat feltételeznek, melyeken keresztül az uralkodó hatalma kifejezésre jut.”³⁸

A negyedik fejezet folytatja az előző fejezet gondolatsorát. „Kell, hogy legyen egy letéthely a törvények számára”. „Oroszországban a Szenátus a törvények letéthelye”. Ez olyan intézmény, amit azért hoztak létre, hogy gondoskodjon az „uralkodó akaratának megfigyeléséről az alaptörvényeknek és az állami rendeleteknek megfelelően”. A zavaros és ellentmondástól nem mentes fejtegetésekből kiderül, hogy Katalin azt a feladatot szánja a Szenátusnak, hogy ott:

1. Átnézzék az uralkodó által hozandó törvényeket, s ha azokat ellentétesnek találják a korábbi törvényekkel, semmisítsék meg őket. 2. Ha viszont megfelelnek a korábbi törvényeknek, akkor „felveszik azokat az államban már korábban megerősítettek közé és az egész népnek közhírré teszik”. 3. Gondoskodjanak a törvények betartásáról. 4. Büntessék meg a törvénszegőket, de éppúgy védjék is meg a népet az uralkodó „önkényes kívánságaitól és állandó szeszélyeitől”.³⁹

A tizenkettedik fejezet számunkra különösen érdekes, mert Oroszországról szóló pontjai Katalin önállóan fogalmazta. A cárnő azon kesereg, hogy „Oroszor-

szág nemcsak, hogy nem rendelkezik elég lakossal, de olyan mérhetetlenül nagy földjei vannak, melyek nincsenek benépesülve és kevésbé megműveltek”. „A muzsikoknál nagyrészt egy házaspárnak tizenkét, tizenöt, csaknem húsz gyereke van; mégis negyedük alig éri meg a felnőttkort”. A nemesség is bűnös ebben, mert „az a törekvése, hogy növelje bevételeit, csökkenti Oroszországban a lakosságot és *aföldművelést*”. „Fölöttébb szükséges volna a törvény erejével előírni a földesuraknak, hogy nagy körültekintéssel vessék ki adóiaikt.” „Így jobban elterjedne a földművelés és a nép létszáma az államban megnőne.”⁴⁰

A tizenötödik fejezet a nemességről szól. Katalin a nemesség fogalmát és eredetét a francia Enciklopédia nyomán a következőképpen határozza meg: „A nemesség a becsületet illető fogalom, megkülönbözteti a többiektől azokat, akiket ez az elnevezés díszít... Ősidők óta szokásos, hogy kiemelik a másoknál erényesebb és másoknál több szolgálatot teljesítő embereket, s ezt a becsületükre vonatkozó elnevezést adják nekik; úgy alakult, hogy különböző kiváltságokkal éljenek, amelyek ezeken az előbb elmondott alapelveken nyugszanak”.

Később ezt írja: „Az erény érdemmel párosulva a nemesség rangjára emeli az embereket... Kevés olyan eset van, amely inkább vezetne a becsület elnyeréséhez, mint a katonai szolgálat... Mégis az igazságszolgáltatásra sincs kevesebb szükség béke esetén, mint a háborúban, és az állam nélküle összeomlana.” Ezért a nemességet „meg is lehet szerezni polgári erényekkel éppúgy, mint katonai erényekkel.”⁴¹

A tizenhatodik fejezet a „középrétegekről” szól. Itt az szerepel, hogy: „Ez a réteg szabad, nem sorolják sem a nemességhez, sem a földművelőkhöz. Ehhez a réteghez kell sorolni mindazokat, akik – nem nemesek és földművesek – a művészetekben, tudományokban, tengerjárásban, kereskedelemben és kézművességben gyakorolják magukat. Ezenkívül mindazok, akik... elvégzik azokat az iskolákat, nevelőintézményeket, amelyeket MI és elődeink alapítottak... Továbbá a hivatalnokok gyermekei”.⁴² Különösen érdekes az első idézett mondat, mely magában foglalja a cárnő azon nézetét, miszerint a nemesség nem tekinthető szabadnak – hiszen az államnak szolgálattal tartozik.

A huszadik fejezet D része a „Honnan lehet megtudni, ha az állam bukásához és végleges lerombolásához közeledik?” címet kapta. Ebben a részben, többek között, a következőket olvashatjuk: „A kormányzás alapja akkor is megromlik, amikor az egyenlőség szellemét túlzásba viszik és amikor mindenki egyenlő kíván lenni azzal, akit a neki való parancsolásra rendelt a törvény.” „Igaz, vannak esetek, ahol a hatalomnak a maga teljességében kell és lehet cselekednie az Államra való minden veszély nélkül. De vannak olyan esetek is, ahol önmaga állított korlátok között kell, hogy cselekedjen. Az állami kormányzás legnagyobb művészete abban áll, hogy pontosan tudjuk, a hatalom melyik, kicsi vagy nagy részét kell alkalmazni a különböző körülmények között; mivel a monarchiában a kormányzás boldogsága részben a szelíd és elnéző kormányzásban áll”.⁴³

A Nakaz ismertetésénél emlitenünk kell egy nem elhanyagolható problémát: milyen és mekkora részeket távolítottak el a Nakazból Katalin és a bírálók. Ha

elfogadjuk Katalin korábban idézett szavait, úgy a kinyomtatott Nakaz csak egy-negyede az eredeti szövegnek, hiszen kétszer is kihúzták az első szöveg felét.

Pontos ismereteink nincsenek minderről. A levéltári anyag, melyet Cssecsulin áttekintett és közöl, nem támasztja alá Katalin állításait. Egyetlen fejezetből távolítottak el nagyobb részeket, a XI.-ből. Itt valóban több, mint a felét kihagyták az eredeti szövegnek.⁴⁴

Mint az első változathból kiderül, Katalin elkerülhetetlennek látta:

1. A földesúri önkény behatárolását a jobbágyság megbüntetésénél.
2. Az ingóságokkal való rendelkezés jogának megadását a jobbágyság számára.
3. A robot és egyéb szolgáltatások pontos szabályozását.

Arról nincsenek ismereteink, hogy kik voltak azok a személyek, akik az említett részeket kihúzták és hogy voltak-e hívei az eredeti változatnak és alakultak-e ki viták a kihúzás körül.⁴⁵

A Nakaz összeállítása utáni első időkben Katalin nagyon elégedett volt művével, ezt jól tükrözik II. Frigyeshez, Diderothoz, Mme Geoffrinhez írott levelei. A közigazgatási reform után már új tettere volt a legbüszkébb, s így háttérbe szorult a Nakaz. Erről tanúskodnak Grimmnek és Voltairenek írott sorai. Később, amikor elmúlt az új munka feletti fölbuzdulása, újra nagyra értékelte a Nakazt.⁴⁶

Katalin uralkodása alatt a Nakazt nyolcszor adták ki. A Törvényelőkészítő Bizottság ülésein minden hónap elején fölolvasták. Minden kormányzósági kancellária kapott belőle egy példányt még az 1767-es évben, majd 1768-ban a Szenátus előírta, hogy minden hivatalos helyen évente háromszor fel kell olvasni.⁴⁷

Hogyan értékelhetjük mi a Nakazt és ami attól elválaszthatatlan, Katalin uralkodásának első néhány évét? A történettudományban erősen megoszlanak a tekinetben a vélemények.

Az értékeléshez legalább két szempont szerint kell mérlegre tenni a Nakazt; egyrészt, hogy mennyire tudott vezérfonalul szolgálni a Törvényelőkészítő Bizottság számára, másrészt, hogy mennyiben tekinthető a felvilágosult abszolutizmus dokumentumának.

Az első szempont nem okoz nehézséget, az események magukért beszélnek. A bizottság nem jutott semmire, s ebben a Nakaznak is szerepe volt. Igaz, a rendiség hiányában, az önérdékvényesítés rendkívül alacsony fokán egy ilyen munka nem is vezethetett eredményre. A Nakaz sem segített semmit a képviselőknek, tartalma és nyelvezete érthetetlen volt számukra. Másrészt pusztán elveket tartalmazott, semmiféle gyakorlati segítséget sem jelentett a munkához. Hiába olvasták fel hónaponként minden bizottságban, alkalmatlan volt arra, hogy útmutatást adjon.

A másik szempont már sokkal több problémát vet fel. Összeállítható-e egy összefüggő politikai gondolatrendszer a Nakazból? Ha igen, akkor az tekinthető-e a felvilágosult abszolutizmus bizonyítékának? Szolgai másolásról van-e szó, vagy önálló szellemi produktumról, minden átvétel ellenére?

Taranovszkij megkísérelte, hogy egy önálló gondolatrendszert állítson össze Katalin nézeteiből.⁴⁸ Ezt az összeállítást azonban némi fenntartással kell fogadnunk. A körülmények miatt ugyanis szinte lehetetlen megállapítani Katalin *tény-*

leges nézeteit. Először is, rendkívül kevés a saját maga által fogalmazott szövegrész; az pedig bizonytalan, hogy mások által leírt mondatokba ő mit értett bele. Másodszor, nem lehet megnyugtatóan megállapítani a levéltári anyag alapján, hogy az eltérő szövegrészek (a Nakaz és a felhasznált források közötti eltérésekről van szó) mennyiben Katalinnak és mennyiben a fordítónak valamint a bírálóknak köszönhetőek. Harmadszor, az a tény, hogy a Nakazban lefektetett elvek közül kevés valósult meg, erősen kétségessé teszi, mennyiben gondolta Katalin komolyan a leírtakat, s mennyiben tekinthette taktikai lépésnek.

A Nakaz gondolatainak önállóságáról erősen megoszlanak a vélemények. Scsebalovszkij szerint önállóan lehet őket tekinteni, mivel „az átvételeket Katalin szelekcióval végezte és ez a szelekció az ő önálló megfontolásán alapult”.⁴⁹ Csecsulin képviselte a legfelkészültebben az ellenvéleményt: „azokban a fejezetekben, melyek Montesquieure alapozódnak, az egész Nakaz ... ismétlése és magyarázata ennek a könyvnek”. (A törvények szelleméről van szó.)⁵⁰

Csecsulin hosszas munkával elvégezte az egyes cikkek forrásának megkeresését is és összehasonlította őket a Nakaz pontjaival.⁵¹

Taranovszkij véleménye az volt, hogy nem egyenként, hanem *összességében* kell összehasonlítani a forrásokat és a Nakazt. Ő ezt a legfontosabb forrással, Montesquieuvé el is végezte a legérdekesebb részeknél, a monarchia fogalmánál és a politikai terminusoknál.⁵² E szerint Montesquieu monarchia alatt rendi monarchiát értett, ahol a rendeket a földbirtokos nemesség (esetleg két rendet alkotva), a papság és a városi rend alkotják, s ezek felett áll az állam. Katalin monarchia fogalma ettől jelentősen eltért, de Taranovszkij szerint mégsem egy „leplezett despotizmust” rejtett el felvilágosult frazeológiában. A despotizmust maga Katalin sem akarta, az általa elképzelt monarchia azonban nem rendi, hanem „bürokratikus”.

Véleményünk szerint a kérdés illetén szélesítése sem elegendő, ugyanazon okok miatt, amiért egy összefüggő politikai gondolatrendszer felvázolása is alig lehetséges. Még ha egy önállóan fogalmazott munkáról is lenne szó, a gyakorlat jelentené valódi értékelését. Közhely, de igaz, hogy egy politikus vagy politikai rendszer értékelését sohasem programok és kinyilatkoztatások, hanem mindig a *megvalósított* tényleges politika alapján kell elvégezni.

Arra a kérdésre, hogy a Nakaz mennyiben tekinthető a felvilágosult abszolutizmus dokumentumának, így csak Katalin intézkedéseinek tükrében lehet válaszolni.

Az 1917 előtti orosz történetírásban az a nézet uralkodott, hogy Katalin első évei a felvilágosult abszolutizmus jegyében teltek. Katalin a francia felvilágosodás hatása alatt gyökeres változtatásokat akart az orosz társadalmi- és államrendszerben. Célul tűzte ki az orosz cári hatalom jogszerű alapokra helyezését és a jobbágyság felszabadítását a személyi függés alól, azaz az orosz társadalmi struktúra gyökeres megváltoztatását. Ezek a törekvések hatottak át a Nakazt és uralkodása első éveinek reformtörekvéseit. Az első évek után azonban fordulat következett be politikájában egy következetes abszolutizmus irányába. A jobbágyfelszabadí-

tás helyett a jobbágyi kötöttségek további kiterjesztésére és a nemesi előjogok növelésére került sor.

A fordulatot e nézet szerint a Nakaz körüli viták és a Törvényelőkészítő Bizottság tárgyalásai okozták. Ezek során Katalin szembesült a nemesség erős ellenállásával, azzal a ténnyel, hogy liberális eszméit és reformtörekvéseit a nemesség egyáltalán nem támogatja. Miután trónja eléggé ingatag volt, jobbnak látta, ha eláll terveitől, s nem kockáztatja újabb palotaforradalom lehetőségét. Katalin uralkodásának első éveit így az orosz valóság és a felvilágosult filozófia ütközését jelentették, amiből az újtó törekvések vesztesen kerültek ki.⁵³ A francia forradalom azután végleg az ellentáborba sodorta a cárnőt.⁵⁴

A szovjet történeti irodalom nagy része is elfogadta azt, hogy két szakaszra kell bontani Katalin uralkodását. A szakaszhatárt azonban a Pugacsov-felkelésben jelölték meg; s úgy vélték, a paraszti osztályharc volt az a kényszerítő erő, amely Katalint arra bírta, hogy feladja felvilágosult elveit. Ugyanakkor a felvilágosult abszolutizmuson nem egy markáns ismertető jegyeket mutató kormánypolitikát, hanem az európai történelem egy időszakát értették.⁵⁵

A szovjet történeti irodalom azon része, amelyik kormánypolitikaként interpretálta a felvilágosult abszolutizmust, viszont azt vetette fel, hogy inkább I. Péternél kell keresni annak megnyilvánulásait, semmint II. Katalinnál.⁵⁶ Ez azonban mindaddig csak hipotézis marad, amíg a kellő összehasonlító vizsgálatokat a *maga teljességében* el nem végzik.

Visszatérve az 1917 előtti orosz történetíráshoz, véleményünk szerint álláspontjuk tarthatatlan, minthogy fontos tények mondanak neki ellent. Először is, teljesen logikátlan azt feltételezni, hogy Katalin a palotaforradalom után elég biztonságban érzi magát a nemesség törekvéseivel szemben, s csak néhány évi uralkodás után méri fel annak erejét. Ez inkább fordítva van: az első néhány év az, amikor sokkal óvatosabb lépéseket kell tennie, s később, amikor megszilárdította hatalmát, már szabadabban politizálhat. Ez egyértelműen bizonyítható több szempontból is. Egyrészt azokkal az intézkedésekkel, amelyeket közvetlenül hatalomra kerülése után hozott (színpadias tettek a nép megnyerésére, a palotaforradalom résztvevőinek busás megjutalmazása, a Dánia elleni háborús tervek feladása, az egyházi javak szekularizációjának visszavonása, a nemesség érdekében hozott rendeletek sokasága, a veszélyes elemek eltávolítása, stb.). Másrészt ezt bizonyítja a Törvényelőkészítő Bizottság munkája is, – ez nagyon alkalmas volt az országban uralkodó erőviszonyok felmérésére. Miután a cárnő meggyőződött róla, hogy trónja immár szilárd alapokon áll, nyugodtan feloszlathatta a bizottságot nagyobb ellenállás nélkül. A külpolitika is ezt igazolja: defenzív lépések az első években a belpolitikára való koncentrálás érdekében; illetve a törökök elleni háború megindítása, mielőtt belpolitikailag is elég erősnek érzi magát egy ilyen vállalkozásra.

Másodszor, könnyen cáfolható az az állítás is, hogy Katalin, lemondva a despotizmusról, a cári hatalom jogszerű alapokra helyezését tűzte ki célul. Ennek ellentmond a Panyin által javasolt kormányzati reformtervezet elvetése, s az is,

hogy Katalin éppen az első években igyekezett minden fontos ügyben *személyesen* dönteni. (Ezt nem utolsósorban éppen pozícióinak gyengesége indokolta.)

Harmadszor, az az állítás, hogy Katalin jobbágyszabadítást akart volna, nem igazolható. Még a Nakaz kihúzott pontjaiba is csak nehezen érthető bele bármiféle ilyen szándék. Igaz, 1761-ben még voltak naív álmodozásai erről, de ezt egyrészt egy több évtizedes folyamatnak képzelte, másrészt később a hatalom pozíciójából egészen másképp látta a helyzetet. Akkorra már felmérte, hogy ennek a lépésnek más vonatkozásai is volnának - pld. a jobbágyszabadítás a nemességet ellene fordítaná. Éppen uralkodásának első öt éve alatt születik két olyan rendelet (1765 - megengedi a földbirtokosoknak, hogy külön bírói ítélet nélkül is tetszőleges időre kényszers munkára küldhessék jobbágyaikat; és 1767 - megtiltja a jobbágyoknak, hogy panaszt tegyenek földesuruk ellen), melyek a földesúri hatalom kiterjesztését jelentik a jobbágyság felett.

Utóbbi rendeletek meggyengítik azt a véleményt is, hogy a Pugacsov-felkelés vet véget II. Katalin uralkodásában a felvilágosult korszaknak. Az is felvethető, vajon Katalint maga a jobbágyszabadítás töltötte el oly nagy aggodalommal, vagy az, hogy Pugacsov III. Péternek titulálta magát, s ezzel Katalin gyenge pontjára tapintott rá - t.i. Katalinnak semmilyen jogcíme nem volt az orosz trónra.

Ezen túl, az 1785-ös nemesi jogokat biztosító rendeletnek és kormányzói utasításnak is megvannak az előzményei az 1760-as évekből.⁵⁷ Sőt, a Törvényelőkészítő Bizottságnak az ötlete sem Katalintól származik, hiszen annak összehívását Erzsébet cárnő uralkodása idején elrendelték és a küldöttek egy részét is megválasztották

Mindezek alapján joggal tehető fel a kérdés: akkor mi szükség volt a francia felvilágosodás elveinek és frazeológiájának átvételére, a Nakazba való beépítésére?

Katalinnak az volt a célja, hogy ideológiailag is megfelelő módon alátámassza az Orosz Birodalom államrendjét. Korának leghaladóbb filozófiai irányzatától vette a frazeológiát és részben az érveket; s ahogyan ezzel alátámasztja az abszolutizmust, éppúgy minden korábnál ügyesebben elkendőzi annak osztálytartalmát és autokratikus vonásait.⁵⁸

A francia felvilágosodás politikai irodalma, még az olyan mérsékeltebb formájában is, mint amilyenben a „Törvények szelleméről” íródott, a „régí rend” teljes lerombolására törekedett. Még ha mindezt nem is forradalmi úton képzelte, teljességgel ellentétes volt egy olyan autokratikus jegyeket erőteljesen mutató rendszerrel, mint II. Katalin Oroszországa. A francia filozófusok és Katalin kapcsolatának elemzése külön tanulmányt igényelne, de annyit itt is megállapíthatunk, hogy látszólag szoros kapcsolatukat bizonyos érdekegybeesés indokolta és nem valamilyen elvközösség vagy elvbarátság. Mindkét félnek szüksége volt arra, hogy a másikra hivatkozhasson *saját* céljai érdekében.

A német politikai irodalmat már sokkal könnyebb volt a maga teljességében felhasználni. Az, hogy ezeknél a gondolkodóknál az első helyre a nép általános jóléte került és ehhez képest másodlagos volt a régi politika alapjainak megőrzése, nagyon is megfelelt Katalinnak. Az már más kérdés, hogy következetesen végiggondolva összeegyeztethetetlen volt a francia felvilágosodás szabadságeszményével.⁵⁹

Katalin mindkettőből azt használta fel, ami megfelelt az orosz abszolutizmus liberális formulákkal történő legitimálásához. Az, hogy mindehhez mit szól az orosz társadalom, már nem érdekelte Katalint, hiszen kiskorúnak tekintette magát, amely úgysem tudja felfogni saját érdekeit.

A felvilágosodás elveinek felhasználása még egy, már részben érintett célt szolgált; a felvilágosult monarchia, „Észak Szemiramisza” képének kialakítását a Nyugat és az utókor szemében: „Dicsekedjetek, valami csak megmarad belőle” (Voltaire).⁶⁰

Miben összegezhetjük dolgozatunk eredményét? Arra vállalkoztunk, hogy megvizsgáljuk azt a dokumentumot, melyet az orosz felvilágosult abszolutizmus kultúrájának szoktak tekinteni, a dokumentumot összevetjük II. Katalin uralkodásának első öt-hat évével és a vizsgálatból bizonyos következtetéseket vonunk le. Azt talán sikerült bizonyítanunk, hogy hamis az a feltevés, hogy Katalin uralkodása két olyan időben elkülöníthető szakaszra osztható, melyek közül az elsőre a felvilágosult abszolutizmus, míg a másodikra autokratikus jegyeket magán viselő abszolutizmus a jellemző. Ha a cárnő uralkodását időben akarjuk két szakaszra bontani, úgy inkább egy rövid, 5-6 éves első szakaszt tételezhetünk, mely uralmának megszilárdításához kellett; és egy másodikat, ahol már szabadabban uralkodhatott.

Egy más alapon történő elkülönítés ennél jobbnak látszik: Katalin két arculatát nem időben kellene egymással szembeállítani. Katalinnak u.i. egyszerre kétféle uralkodói képnek kellett megfelelnie. Egyrészt bizánci hagyományok alapján az orosz uralkodóknak ki kellett alakítani magukról egy meghatározott képet az orosz társadalom előtt, melyet Katalin esetében is – többek között – autokratikus jegyek jellemeztek. A hagyományos orosz cári képet Katalin hazafias, hithű pravoszláv érzelmeinek hangoztatásával, néha színpadias mutogatásával akarta kialakítani. Erre még egy másik szempontból is szüksége volt, hiszen német származása és trónra jutásának körülményei alapjaiban látszottak aláásni a hagyományos cár-képet.

Katalin ezen túl egy egészen más természetű képet is ki kívánt alakítani magáról, a művelt (elsősorban francia) Nyugat számára. Ez a kép, a felvilágosult monarcha képe, gyökeresen eltért az előzőtől mind önmagában véve, mind a kialakítására igénybe vett eszközöket tekintve. Ehhez volt szüksége a francia filozófusok segítségére és ennek érdekében használta fel a felvilágosodást. Ez a kettősség magán a Nakazon is végigvonul, elkülöníthetőek ilyen alapon két nagy részre a pontjai.

Azt a kérdést, hogy II. Katalin tekinthető-e, s ha igen, akkor mennyiben, felvilágosult uralkodónak, úgy véljük, csak uralkodásának egészét mérlegre téve lehet megválaszolni. Az első néhány év vizsgálata nem elégséges az érdemi állásfoglaláshoz. Kétségtelen tény, hogy a felvilágosult uralkodó képe Katalinnal kapcsolatban egy olyan sztereotípia, melyet már kora, a 18. század megalapozott. Hogy a történettudomány ma is annak tekintheti-e, az további kutatások és viták feladata eldönteni.

Jegyzetek

1. A felvilágosult abszolutizmus fogalmára és az értelmezésére ld. *Barta János*: A felvilágosult abszolutizmus. *AcUD Series Historica XXIII*. Debrecen, 1976, 3-27, u.ő. A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában. Bp, 1982, 7-38; *Kosáry Domokos*: Felvilágosult abszolutizmus - felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*, 1975/4. sz. 675-720; u.ő. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp, 1980, 250-345; *A. Lentin* bevezető tanulmányát az *Enlightened Absolutism* c. dokumentumkötetben (Avero, 1985, XX.). Az oroszországi felvilágosult abszolutizmus vitás kérdéseiről ld. *Niederhauser Emő*: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. *AcUD Series Historica III*. Debrecen, 1964, 73-82; a hatvanas-hetvenes évek fordulóján zajló szovjetunióbeli vitát (erről magyar nyelven áttekintést ad *Horváth A.* cikke a *Világtörténet* 1981/4. sz.-ban, 97-110., a fontosabb cikkekről folyamatosan ismertetést jelentett meg a Századok a 70-es évek első felében, *A.Ja. Averb* vitázárónak tekinthető cikkét közölte a *Világtörténet* 1984/3. száma (47-78.); *N.M. Druzinyin*: Proszvescsonnüj abszoljutyizm v Roszszi. In: *Abszoljutyizm v Roszszi* (XVII-XVIII vv.). Moszkva, 1964, 428-459; *I.A. Fedoszov*: Proszvescsonnüj abszoljutyizm v Roszszi. *Voproszsi Isztorii*, 1970/9. sz. 34-55.
2. *Z. Oldenbourg* szócikke az *Encyclopaedia Britannica* 3. kötetében; ld. *The New Encyclopaedia Britannica in 30 Volumes. Macropaedia. Volume 3*. 1005.
3. *Z. Oldenbourg*: Nagy Katalin. Bp. 1973, 7.
4. Az évszámokat az oroszországi időszámítás szerint adom meg, az eltérés a Gergely-naptárhoz képest a 18. században (1700. március 1. - 1800. február 28. között) 11 nap.
5. A legfontosabb rendeletek címszavakban: -1764 február - az egyházi földbirtokok szekularizációja; -1765 augusztus - statutum a földesúri szeszfőzési monopólium felállításáról; -1765 - általános földbirtokrendezés; rendeletek egész sora a nemesi szolgálatról -1765 - rendelet, mely megengedi a földesuraknak, hogy bírósági ítélet nélkül is tetszőleges időre kényszermunkára küldhessék jobbágyaikat; -1767 - rendelet, mely a jobbágyoknak még azt is megtiltja, hogy bármilyen esetben panasszal élhessenek földesurukkal szemben stb.
6. Katalin ekkori terveiről (még Erzsébet a cárnő és Katalinnak látszólag semmi esélye rá, hogy ő legyen az uralkodónő!) ld. *Oldenbourg*, id. mű, 290-293. Valójában még ennél is messzebb nyúlnak a szálak. Golicinnek és Tatyiascevnak is voltak új „alkotmánytervei”, 1754-ben már létrehoztak egy bizottságot egy új Törvénykönyv kidolgozására, s 1761-ben a nemesség és a kereskedők már képviselőket is választottak oda.
7. „... Az első három év folyamán megtudtuk, hogy hatalmas a zavar az ítélkezés és a végrehajtás terén... áthidalhatatlan az eltérés az állandó és az ideiglenes törvények között, ... azon felül a nehézségeket megsokszorozta az eltérés, ami az akkori idők és szokások ... és bölcs államférfi nagyatyánk, Nagy Péter cár nagy tetteinek következményei között fenáll ... Mi magunk kezdtünk hozzá 'Utasítást' készíteni, aminek alapján kell cselekedniük azoknak, akiknek megparancsoljuk, hogy fogalmazzák meg az új Törvénykönyv tervezetét...” - így szól erről az 1766. december 14-i manifestum. Ld. *Polnoje szobranije zakonov Roszszijazkoj Imperii* (továbbiakban PSZZ) XVII. kötet, No. 12801. Idézi: *Sz.M. Szolovjov*: Isztorija Roszszii sz drevnyejsih vremjon. Toma 27-28. Knyiga XIV. Moszkva, 1965, 34-35.

8. Katalin 1765. március 28-án Mme Geoffrinhez írott leveléből tudjuk, hogy minden reggel három órát foglalkozik azzal, hogy birodalmának törvényeket munkáljon ki, s hogy ez már két hónapja tart. V. ö. V.O. *Kljucsevszkij*: Kursz ruszszkoj isztorii. Csaszty 5. In: Szocsinyenyija. Tom 5. Moszkva, 1958, 76. 1767 januárjára pedig már kész volt a Nakaz. Ugyanakkor Katalin nem csapott nagy hírverést munkájának, arról csak legközvetlenebb környezete tudott. Ez kiderül a francia konzul hazaküldött leveléből, aki még a Törvényelőkészítő Bizottság üléseiről szóló első jelentésében is a Minisztériumnak tulajdonította a Nakaszt, s ezt csak a következő jelentésében korrigálta. Ha egy nem utolsósorban kémkedéssel foglalkozó konzul előtt 1767 nyarán sem volt ismert a tény, hogy Katalin írta a Nakaszt, akkor a Bizottság munkájának megkezdése előtt ez csak egy szűk kör számára volt ismert. Ld. *N.N. Knorring*: Jekatyerinszkaja zakonodatyelnaja komiszsija 1767 goda v oszvecsenyii inosztrannüh rezigyentov pri ruszszkom dvore. In: Szbornyik sztatyej ... P.N. Miljukovu 1859-1929. Praha, 1929, 309-325.
9. Montesquieu „A törvények szelleméről” c. munkáját Katalin kétszer is kijegyzetelte, először nyilván az anyaggyűjtés során, amikor még nem akarta direkt belevenni a Nakazba (itt a helyek sincsenek megjelölve, ahonnan az idézeteket vette), s itt még az olvasás közbeni gondolatait is rögzítette. A második kimásolás már szisztematikusan történt, más papíron és tintával, tehát később az előzőnél. Az ide vonatkozó levéltári anyagot közli: *N.D. Cssecsulin*: Vvegyenyije k Nakazu. Szankpetyerburg, 1907, CXVII.
10. A Nakaz egy fejezete, a X., teljes egészében Beccarián alapszik, lényegében művének rövid összefoglalása.
11. Az Enciklopédia szócikkeit még Beccaria munkájának ismerete előtt jegyzetelte ki Katalin, majd miután az olasz szerző munkáját jobban beemelhethetnek ítélte, az Enciklopédiából csak mintegy 4-5 szócikk került be a Nakazba. V.ö. *Csecsulin* id. mű. CXXXII, CXLI-CXLII.
12. *P.V. Ivanov*: K voproszu a szocialno- polityicseszkoj napravlennosztyi „Nakaza” Jekatyerinü II. In: Ucsonüje zapiszki III. Kurszk, 1954, 23-27. Katalin Baszkakov megjegyzéseivel elégedett volt, Szumarokovével már kevésbé. Ld. *Szbornyik imperatorszkoj Ruszszkoj Iztoricseszkoj Obacsaszva* (továbbiakban Szbornyik RIO), t. X. 75-87. Idézi: Szolovjov: id. mű, XIII/33-34.
13. Ld. *Csecsulin*: id. mű. CV.
14. *Szbornyik RIO*, t. X. 167. Idézi: *Szolovjov*: id. mű, XIII/66.
15. *Kljucsevszkij*, id. mű, 78.
16. A manifesztum szövegét ld. PSZZ, t. XVII, No. 12801. Idézi: *Szolovjov*: id. mű, XIII/34-36.
17. A pontos forrást nem megjelölve idézi *Kljucsevszkij*: id. mű, 76., és *Szolovjov*: id. mű, XIII/73.
18. *Kljucsevszkij*, id. mű, 87.
19. *Ocserski isztorii SzSzSzR*. Roszszija vo vtoroj polovinye XVIII v. Moszkva. 1956. 894.
20. A bizottság ilyen összetételben nem is igen hozhatott volna létre egy új törvénytervezetet, ehhez sem társadalmi összetétele, sem a képviselők jogi stb. felkészültsége nem volt elégséges. V. ö. V.O. *Kljucsevszkij*: Zapadnüje vlijanyija v Roszszii poszle Petra. In: Nyeopublikovannüje proizvegyenyija. Moszkva, 1983, 62-63.
21. Katalin így ír erről: „Az én képviselőim gyűlése sikeres volt, mert azt mondtam nekik: tudjátok mik az én elveim; most mondjátok el panaszaitokat, hol szorít nálatok a cipő? Igyekszünk ezt kijavítani”. (A forrás megjelölése nélkül idézi *Kljucsevszkij*, id. mű (1958), 106-107.) Sok évvel később pedig Katalin így emlékezett: a bizottság adott „megvilágítást

- az egész birodalomról, arról, hogy kivel van dolgunk és kiről kell gondoskodnunk". *Zapiszki imperatricü Jekatyerinü II.* Szankpetyerburg. 1907, 545.
22. *Csecsulin*, id. mű, LXI, XCVIII, CXXI., *Kljucsevszkij*: id. mű (1958), 77. Kivétel egy kicsiny rész.
23. Erről részletesen ld. *F.V. Taranovszkij*: Polityicseszkaja doktrina v Nakaze Imperatricü Jekatyerinü II. In: Szbornyik... M.F. Vlagyimirszkomu-Budanovu. Kijev, 1904, 44-86.
24. *Csecsulin*, id. mű, CXXIX-CXXXI.
25. U. ott. CXXXI.
26. Erről részletesen ld. *Taranovszkij*: id. mű, 73-83.
27. *A.F. Kisztjakovszkij*: Vlijanyije Bekkarii na ugovnoje pravo. In: Zsurnal grazsdanskogo i ugovnogo prava, 1864, No. 9, 459-470.; *Sz. Zaruđnŭj*: Bekkarija. O presztuplenijah i nakazanyijah, v szravnyenyii sz glavoju X. Nakaza Jekatyerinü II i sz szovremennŭmi ruszszkimi zakonami. Szankpetyerbrug, 1878. Ld. még *Sz. Bjelikov* cikkét Beccaria 1889-es orosz kiadásában. (Harkov, 1889.). Idézi: *Csecsulin*, id. mű, CXXXII-CXXXVIII.
28. U. ott. CXXXIV. 1. A levelet, melyet Katalin Bielfeldnek küldött, ld. *Szbornyik RIO*, t. XIII. 3-4.
29. Az, hogy Katalin csak ennyit épített be Justitól a Nakazba, az késői orosz megjelenéssel magyarázható (1765), ekkorra a Nakaz nagyobbik része már készen lehetett. Közvetett bizonyítékai is vannak az átvételnek - több helyen esik szó olyan nem orosz jelenségekről, melyekről Justi írt. V. ö. *Csecsulin*: id. mű, CXXXVIII-CXL.
30. U. ott. CXXI-CXLII.
31. U. ott. CXLII-CXLV.
32. Sonnenfelset csak a múlt században sorolták a lehetséges források közé, míg Blumenfeld neve újabban merült fel! Ld. *Ocserki*, id. mű, 276., *Isztorija SzSzsZsR sz drevnyejsih vremjon do nasih dnevj*. Tom III. Moszkva, 1967, 447.
33. *Csecsulin*, id. mű CXLIV-CXLV.
34. *Csecsulin*: Ob isztocsnjikh Nakaze. Zsurnal minyisztversztva narodnogo proszvescsenyija, 1902. aprel'. 279-320., és *Csecsulin*: id. mű (1907), CXXIII-CXLV.
35. Az általam használt kiadás: *Nakaz imperatricü Jekatyerinü II. dannoj komoszszii o szocsinyenyii projekta Novogo Ulozszenyija*. Szankpetyerburg, 1907, 174.
36. *Nakaz*, 2-3. V. ö. *Montesquieu*: A törvények szelleméről. Bp, 1962, I. kötet 510-511.
37. *Nakaz*, 3-4.
38. U. ott. 5.
39. U. ott. 5-7.
40. U. ott. 77-78.
41. *Az orosz felvilágosodás*. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: *Niederhauser Emál*. Bp, 1966, 76-78.
42. U. ott. 78-79.
43. *Nakaz*, 139.
44. A XI. fejezet eredeti kézíratos anyagát áttekintik: *Csecsulin*, id. mű (1907), XXXIV-XL., és *Ivanov*: id. mű.
45. *Ivanov*, id. mű, 22.
46. *Csecsulin*, id. mű, LXXXVI-LXXXVII.
47. U. ott. CXLVI.

48. Ld. *Taranovszkij*, id. mű, 45-61.
49. *P.K. Scsebalovszkij*: Jekatyerina II kak piszatyelnica. Zarja, 1869. Mart, 117. Idézi: *Taranovszkij*: id. mű, 63.
50. *Csecsulin*, id. mű, (1902) 289.
51. U. ott., és *Csecsulin* (1907), CXXIXk-CXLVI.
52. *Taranovszkij*, id. mű, 65-83.
53. *S.F. Platonov*: Oroszország története. Bp, é.n. 300-301. *A.A. Kizevter*: Pervoje pjatyiletijje pravlenijja Jekatyerinü II. In: Szbornyik ... P.N. Miljukovu. id. mű. 310-312., és v. ö. *Kljucsevszkij* és *Szolovjev* id. műveivel is.
54. *Sz. Szolovjev*: Oroszország története. Ungvár, 1895, 433-435., és v.ö. *Kljucsevszkij*, id. műveivel is.
55. V. ö. *Ocserki*, *Istoriija SzSzsZsR*, *Ivanov* id. művekkel.
56. V. ö. *Druzsinyin*, id. mű, 428. Ennek az összehasonlító vizsgálatnak az igényét Niederhauser Emil is felvetette idézett munkájában. Ő is arra a következtetésre jutott, hogy I. Péterre illik inkább a felvilágosult jelző, mint II. Katalinra.
57. Erről részletesen ld. *Kizevter*, id. mű, 314-318.
58. V. ö. *N.I. Pavlenko*: Igyei abszoljutyizma v Roszszi. In: Abszoljutyizm v Roszszi. id. mű, 390-391.
59. *Taranovszkij*, id. mű, 62-63.
60. Idézi: *Oldenbourg*, id. mű, 405.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA AZ OROSZ FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS SZOVJET TÖRTÉNETI SZAKIRODALMÁBÓL (1956-1986)

Összefoglaló munkák

Beljavszkij, M.T.: Dvorjanszkaja imperija XVIII veka. (Osznovnije zakonodatelnije akti). M. 1960; Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj Rosszii XVII-XVIII vekov. Szbornyik sztatyej poszvjasonnij pamjatyi A.A. Novoszelszkovo. M. 1975; Hresztomatija po isztorii SzSzsZR XVIII veka. Red.: *Beszkrovnij, L.G.* - *Kafengauz, B.B.* *Szosztaviliv, Beljavszkij, M.T.* - *Pavlenko, N.I.* M. 1963; Iz isztorii feodalnoj Rosszii. (Sztyaty i ocserki k 70-letyiju szo dnya roszyenyija V.V. Mavrogyna). L. 1978; Isztorija SzSzsZR sz drevnyejsik vremjon do konca XVIII veka (*Beljavszkij, M.T.* - *Leontyev, A.K.* - *Novickij, G.A.* - *Ribakov, B.A.* - *Szaharov, A.M.*) M. 1983; *Jacunszkij, V.K.* Szocialno - ekonomicseszkaja isztorija Rosszii XVIII-XIX vekov. Izbrannije trudi. M. 1973; *Kljucsevszkij, V.O.* Kursz russzkoj isztorii. M. 1958; Ocserki isztorii SzSzsZR. (Red.: *Baranovics, A.I.* - *Kafengauz, B.B.* - *Alefirenko, P.K.* - *Klokman, Ju.P.* - *Kuseva, J.N.*). Rosszija vo vtoroj polovinye XVIII veka. M. 1956; Szbornyik dokumentov po isztorii SzSzsZR. (Red.: *Mavrogyn, V.V.*) t. 5. XVIII vek. M. 1973;

Szolovjov, Sz.M.: Isztorija Rosszii. M. 1963; Szpravocsnyiki po isztorii dorevoljucionnoj Rosszii. (Bibliografija). M. 1971; *Tutyiszev, V.N.*: Isztorija rosszijszkaja v szemi tomah. M.-L. 1962; *Troickij, Sz.M.*: Rosszija v XVIII veke. M. 1982.

Felvilágosult abszolútizmus

Avreh, A.Ja.: Russzkij abszoljutyizm i jevo rol' v utverzgyenyii kapitalizma v Rosszii. Isztorija SzSzsZR. 1968/2; *Cserepnyn, L.V.*: K voproszu o szkladvanyii abszoljutnoj monarhii v Rosszii (XVII-XVIII vv.) M. 1968; *Csisztovonov, A.N.*: Nyekotorije aszpekti problemi genezisza abszoljutyizma. Voproszi isztorii. 1968/5; *Davidovics, A.M.* - *Pokrovszkij, Sz.A.*: O klasszovoj szusnoszty i etapah razvityija russzkovo abszoljutyizma. Isztorija SzSzsZR. 1969/1; *Druzeinyin, N.M.*: Proszvescsionnij abszoljutyizm v Rosszii. V knyige: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII-XVIII veka). M. 1964. 428-459;

Fedosov, I.A.: Proszvescsionnij abszoljutyizm v Rosszii. Voproszi isztorii. 1970/9; *Fedosov, I.A.*: Szocialnaja szusnoszty i evoljucija rosszijszkovo abszoljutyizma. Voproszi isztorii. 1971/7; *Jacunszkij, V.K.*: Osznovnije etapi genezisza kapitalizma v Rosszii. Isztorija SzSzsZR. 1958/5; *Pavlenko, N.I.*: K voproszu ob evoljucii dvorjansztva v XVII-XVIII vekah. V knyige: Voproszi genezisza kapitalizma v Rosszii. L. 1960. 54-75; *Pavlenko, N.I.*: Szpornije voproszi genezisza kapitalizma v Rosszii. Voproszi isztorii. 1966/11;

Pavlova-Szilvánskaja, M.P.: K voproszu ob oszobennosztyah abszoljutyizma v Rosszii. Isztorija SzSzsZR. 1968/4; Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Rosszii. Matyeriali Vseszoznoj diszkusszii. M. 1969; *Rubin, V.A.*: Problemi vosztocsnoj deszpotyii v trudah szovetszkikh isszledovatyeljei. Narodi Azii i Afriki. 1966/4; *Sapiro, A.L.*: Ob abszoljutyizme v Rosszii. Isztorija SzSzsZR. 1968/5; *Szaharov, A.N.*: Isztoricseszkije faktori obrazovanyija russzkovo abszoljutyizma. Isztorija SzSzsZR. 1971/1. 110-127; *Troickij, Sz.M.*: O nyekotorih szpornih voproszah isztorii abszoljutyizma v Rosszii. Isztorija SzSzsZR. 1969/3; *Troickij, Sz.M.*: Russzkij abszoljutyizm i dvorjansztvo v XVIII veke. Formirovanyije bjurokratyii. M. 1974;

Trickij, Sz.M.: Russzkoje dvorjansztvo XVIII veka v izobrazsenyij amerikanszkovo isztorika. Isztorija SzSzsR. 1970/5.

I. Gazdaság

Mezőgazdaság

Alekszandrov, V.A.: Obicsnoje pravo kreposztnoj Rosszii (XVIII-nacsalo XIX veka). M. 1984; *Alekszandrov, V.A.*: Szelszkaja obscsina v Rosszii (XVII-nacsalo XIX veka). M. 1976; *Anfimov, A.M.*: Majoratnoje zemlevlagyenyije v carszkoy Rosszii. Isztorija SzSzsR. 1962/5; *Buganov, V.I.* - *Preobrazsenszkij, A.A.* - *Tihonov, Ju.A.*: Evolucija feodalizma v Rosszii. M. 1980; *Buligin, I.A.*: O kapitaliszticeszkom rasszlojenyij kresztjansztva doreformennoj Rosszii. Isztorija SzSzsR. 1964/4; *Buligin, I.A.*: Polozsenyije kresztjan i tovarnoje proizvodstvo v Rosszii. (Vtoraja polovina XVIII veka). M. 1966; *Druzinyina, J.I.*: Szevernoje Pricernomorje, 1775-1800. M. 1959; *Indova, J.I.*: K voproszu o dvorjanszkoy szobstvennosztyi v Rosszii v pozdnyij feodalnij period. V knyige: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj v Rosszii XVI-XVIII vekov. M. 1975;

Jacunszkij, V.K.: Genesisz kapitalizma v szelszkom hozjajsztve Rosszii. V knyige: Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Jevropi. 1959 g. M. 1961; *Jasman, Z.D.*: Popitki vvegyenyija ulucssennih szelszkohozjajsztvennih orugyij v pomescsicajih hozjajsztvah vtoroj polovini XVIII veka (po matyerialam „Trudov” Volnovo ekonomiceszkovo obscsesztva). Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Jevropi 1965 goda. M. 1970 246-255; *Kovalcsenko, I.D.*: Nyekotorije voproszi genesizsa kapitalizma v kresztjanszkom hozjajsztve Rosszii. Isztorija SzSzsR. 1962/6; *Milov, L.V.* - *Vdovina, L.N.*: Kultura szelszkohozjajsztvennovo proizvodstva. V knyige: Ocserki russzkoy kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor:

Ribakov, B.A. M. 1985. 39-147; *Oreskin, V.V.*: Volnoje ekonomiceszkoje obscsesztvo v Rosszii, 1765-1917. M. 1963; *Preobrazsenszkij, A.A.*: Sztruktura zemelnoj szobstvennosztyi v Rosszii XVII-XVIII vekov. Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Jevropi. 1966 g. Tallin. 1971; *Prokofjeva, L.Sz.*: Kreposztznaja obscsina vo vtoroj polovinye XVIII - pervoj polovinye XIX. veka. L. 1981; *Rubinstejn, N.L.*: Szelszkoje hozjajsztvo Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka. M. 1957; *Sepuhova, N.M.*: Ob izmenenyij razmerov dusevlagyenyija pomescsikov Jevropejszkoy Rosszii v pervoj csetvertij XVIII-k-pervoj polovinye XIX veka. V knyige: Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Jevropi. 1963 g. Vilnius, 1964; *Szavkov, K.V.*: Vazsnij etap v perehogye ot feodalnovo k burzsuaaznomu zemlevlagyenyiju v Rosszii. Voproszi isztorii. 1958/3. 24-43; *Tarle, J.V.*: Bila li Jekatyerinszkaja Rosszija ekonomiceszski otsztaloz sztranoj. Szocsinyenyija. t. 4. M. 1958; *Trickij, Sz.M.*: O burzsuaaznom rasszlojenyij kresztjan i szkladivanyij rinka najomnoj rabocsej szili v Rosszii v pervoj polovinye XVIII veka. Isztorija SzSzsR. 1965/4.

Manufakturaipar

Iszajev, G.Sz.: Rol' tyeksztijilnoj promislennosztyi v genesizse i razvityij kapitalizma v Rosszii (1760-1860). L. 1970; *Kozlova, N.V.* - *Kosman, L.V.* - *Tarlovskaja, V.R.*: Kultura promislennovo proizvodstva. V knyige: Ocserki russzkoy kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: *Ribakov, B.A.* M. 1985. 148-212; *Krivosnogov, V.Ja.*: Najomnij trud v gornozavodszkoj promislennyosztyi Urala v XVIII veke. Szverdlovsk. 1959.; *Ljascsenko, P.I.*: Isztorija narodnovo hozjajszstva. 3. izdanyije. M. 1960; *Paulenko, N.I.*: Isztorija metallurgii v Rosszii XVIII veka. M. 1962; *Paulenko, N.I.*: O nyekotarih szpornih voproszah szocialno - ekonomiceszkovo razvityija Rosszii v XVII - pervoj polovinye XIX veka. Isztorija SzSzsR. 1984/3. 94-101; *Poljanszkij, F.Ja.*: Ekonomiceszkoje razvityije Rosszii v XVIII veke. V knyige: Isztorija narodnovo hozjajszstva SzSzsR. M. 1960; *Poljanszkij, F.Ja.*: Gorodszkoje remeszlo i manufaktura v Rosszii XVIII veka. M. 1960; *Volkov, M.Ja.*: Ocserki isztorii promiszlov v Rosszii (XVII-XVIII vekov). M. 1979.

Pénz- és hitelügy, államháztartás

Borovoj, Sz.Ja.: Kredit i banki Rosszii. M. 1958; *Borovoj, Sz.Ja.*: Kregyitnaja polityika i banki Rosszii v XVIII veke. Odessza. 1957; *Kossov, N.J.*: Opit genealogicseszkih iziszkanyij po isztorii zarozszyenyija kresztjanszkijh torgovo - promislennih kapitalov v Rosszii. V knyige: Vszpomogatyelnije isztoricseszkije diszciplini. L. 1968; *Thockij, Sz.M.*: Finanszovaja polityika russzkovo abszoljutyizma v XVIII veke. M. 1966.

Kül- és belkereskedelem

Izdomina, E.G.: Vodnije puty Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII-nacsale XIX veke. M. 1983; *Kodova, N.V.* - *Tarlovszkaja, V.R.*: Torgovlja. V knyige: Ocserki russzkoy kulturi XVIII veke. Glavnij redaktor: *Ribakov, B.A.* M. 1985. 213-256; *Kumikov, T.H.*: Vovlecsenyije Szevernovo Kavkaza vo vszerosszijszkij riнок. Nalcsik. 1962; *Milov, L.V.* - *Kovalcsenko, I.D.*: Vszzerosszijszkij agrarnij riнок (XVIII-nacsalo XX veke). M. 1974; *Mironov, B.N.*: Vnutrennij riнок Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII-pervoj polovinye XIX veke. L. 1981; *Mironov, B.N.*: Ekazport russzkovo hleba vo vtoroj polovinye XVIII-nacsale XIX veke. Isztoricseszkije zapiszki. t. 93. M. 1974;

Rogyn, F.I.: Burlacsesztvo v Rosszii. M. 1975; *Vartanov, G.L.*: Kupecsesztvo i torgujuscseje kresztjansztvo centralnoj csasztyi Jevropejszkoy Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veke. Ucsonije zapiszki Leningradszkovo ped. insztituta imenyi A.I. Gercena. 1962. t. 229. 163-177; *Vartanov, G.L.*: Moszkovszkoje i inogorodnoje kupecsesztvo vo vtoroj polovinye XVIII veke. Ucsonije zapiszki Leningradszkovo ped. insztituta imenyi A.I. Gercena. t. 194. L. 1965;

Volkov, M.Ja.: Otmena vnutrennih tamozsen v Rosszii. Isztorja SzSzSzR. 1957/2. 78-95.

II. Társadalom

Jobbágyság, antifeudális mozgalmak

Beljanszkij, M.T.: Kresztjanszkij voprosz v Rosszii nakanunye vossztanyija J.I. Pugacsova. M. 1965; *Gromov, G.G.*: Kresztjanszkoje zsiliacse. V knyige: Ocserki russzkoy kulturi XVIII veke. Glavnij redaktor: *Ribakov, B.A.* M. 1985. 317-342; Isztorija kresztjansztva Szibiri. Kresztjansztvo Szibiri v epohu feodalizma. Red.: *Okladnyikov, A.P.* - *Alekszandrov, V.A.* - *Bojarnikova, Z.Ja.* - *Vilkov, O.N.* - *Zalkind, J.M.* - *Mamszik, T.Sz.* - *Minyenko, N.A.* - *Pokrovszkij, N.N.* - *Preobrazszenskij, A.A.* - *Zolnyikova, N.D.* Novoszibirszk. 1982; *Indova, J.I.* - *Preobrazszenskij, A.A.* - *Tyihonov, Ju.A.*: Burzsoaznoje rasszlojenije kresztjansztva v Rosszii XVII-XVIII vekov. Isztorija SzSzSzR. 1962/3; *Indova, J.I.* - *Preobrazszenskij, A.A.* - *Tyihonov, Ju.A.*: Klasszovaja borba kresztjansztva i sztancovlenijje burzsoaznih odnoszenij v Rosszii. Voproszi isztorii. 1964/12; *Indova, J.I.* - *Preobrazszenskij, A.A.* - *Tyihonov, Ju.A.*: Problema klasszovo rasszlojenijja kresztjansztva v period pozdnyevo feodalizma v szvetye trudov V.I. Lenina o razvityii kapitalizma v Rosszii. V knyige: Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztočnoj Jevropi. 1961 g. M. 1962; *Mamszik, T.Sz.*: Pobegi kak szocialnoje javlenijje 40-90-je godi XVIII veke. Novoszibirszk. 1978; *Zaharova, L.*: Polozszenijje kresztjan i obszsesztvenno-polityicseszkaja miszl v Rosszii XVIII veke. M. 1969. *Alekszandrov, A.A.*: Gnyev naroda. (Vossztanyije Pugacsova). Izsevszk. 1974; *Andrusenko, A.I.*: Kresztjanszkaja vojna 1773-1775 godov na Jaike, v Priuralje, na Urale i v Szibiri. M. 1969;

Andrusenko, A.I.: Pugacsovszkoje vossztanyije i Kjuksuk-Kajnardzszijszkij mir. V knyige: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii. (XVIII-pervaja polovina XIX veke). M. 1969; *Alisev, Sz.N.*: Tatari Szrednyevo Povolzsja v Pugacsovszkom vossztanyii. Kazany. 1973; *Bekmahanova, N.*: Legenda o Nyevigyimke. (Ucsasztyije kazahov v Kresztjanszkoy vojnye pod rukovodsztvom Pugacsova v 1773-1775 godah). Alma-Ata. 1968; *Bogoljubov, K.V.*: Pugacsovszkij ataman. (Ivan Beloborodov).

Szverdlóvszk. 1973; *Buganov, V.I.*: Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII-XVIII vekov. M. 1976; *Buganov, V.I.*: Ob ideologii ucsasztynikov kresztjanszkikh vojn v Rosszii. Voproszi isztorii. 1974/1. 44-60; *Buganov, V.I.*: Pugacsov, M. 1984; Dokumenti sztavki J.I. Pugacsova, povsztancseszkikh vlasztiej i ucsrezsagyenyij 1773-1774 godov. M. 1975; *Golobuckij, V.A.*: Makszim Zseleznyak. M. 1960; *Golobuckij, V.A.*: Zaporoz'szkoje kazacesztvo. Kijev. 1957;

Indova, J.I. - *Preobrazenszkij, A.A.* - *Tyhonov, Ju.A.*: Narodnije dvizseniya v Rosszii XVII-XVIII vekov i abszoljutyizm. V knyige: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII-XVIII veka). Szbornyik sztatyej. M. 1964; *Kaluzszenij, V.I.*: Volnyenyija na zavodah Urala v 50-60-je godi XVIII veka. Szverdlóvszk. 1960; Klasszovaja borba i obscesztvenno - polityicseszkaja zszizny dorevoljucionnoj Rosszii. (Red.: *Sztepanov, I.V.*). Tyumeny. 1978; *Kondrasenkov, A.A.*: Ocserki isztorii kresztjanszkikh vossztanyij v Zauralje v XVIII veke. Kurgan. 1962;

Korolenko, V.G.: Pugacsevszkaja legenda na Urale. - Szobranijie szocsinyenyij. M. 1971. t. 5. 487-508; Kresztjanszkaja vojna 1773-1775 godov v Rosszii /Red.: *J.I. Indova*). M. 1973; Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773-1775 godah. Vossztanyije Pugacsova. Otv. ed.: *V.V. Mavrogynin*. L. 1961-1970; Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom Jemeljana Pugacsova v Csuvasii. Szbornyik dokumentov. Csebokszari. 1972; Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom Jemeljana Pugacsova v Udmurtii. Izsevszk. 1974;

Kurmaceva, M.D.: Kresztjanszkaja vojna 1773-1775 godov v Nyizsegorodszkom kraje. Gorkij. 1973; *Lebegyev, V.I.*: K voproszu o haraktyere kresztjanszkovo dvizseniya v Rosszii XVII-XVIII vekov. Voproszi isztorii. 1956/4; *Limonov, Ju.A.* - *Mavrogynin, V.V.* - *Panejah, V.M.*: Pugacsov i jevo szpodviznyiki. M.-L. 1965; *Limonov, Ju.A.* - *Mavrogynin, V.V.* - *Panejah, V.M.*: Pugacsov i pugacsovcy. M.-L. 1974; *Mahanek, K.Sz.* - *Tomzszinszkij, Sz.M.*: Novije matyeriali o Kresztjanszkoi vojnye pod rukovodsztvom J.I. Pugacsova. Voproszi isztorii. 1972/8; *Martinov, M.N.*: Pugacsovskij ataman - I. Beloborodov. Perm. 1958; *Martinov, M.N.*: Voszkeszenszkij zavod v kresztjanszkoi vojnye 1773-1775 godov. Isztoriceseszkije zapiszki. 1967. t. 80. 287-304; *Mavrogynin, V.V.*: Klasszovaja borba i obscesztvenno-polityicseszkaja miszl v Rosszii v XVIII veke (1773-1790-je godi). L. 1975; *Mavrogynin, V.V.*: Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773-1775 godah, Voproszi isztorii. 1973/9; *Mavrogynin, V.V.*: Pod znamenem Kresztjanszkoi vojni. M. 1974;

Milov, L.V.: Klasszovaja borba kresztjansztva v Rosszii XVII-XVIII vekov. Voproszi isztorii. 1981/3. 34-53; *Muratov, H.L.*: Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom J.I. Pugacsova. M. 1970; *Orlov, A.Sz.*: Volnyenyija na Urale v szeregyinye XVIII veka. M. 1979; *Ovcinnikov, R.V.*: Manyfesztii i ukazi J.I. Pugacsova. M. 1980; *Ovcinnikov, R.V.*: Puskin v rabotye nad arhivnimi dokumentami („Isztorija Pugacsova“). L. 1969; *Ovcinnikov, R.V.*: Szledsztvije i szud nad J.I. Pugacsovim. Voproszi isztorii. 1966/3., 4., 5; *Ovcinnikov, R.V.*: Szpodviznyiki Pugacsova szvogyetyelsztvujut. Voproszi isztorii. 1973/8. 97-114; *Ovcinnikov, R.V.* - *Troickij, Sz.M.*: Novejszaja amerikanszkaja isztoriografija Kresztjanszkoi vojni pod predvegyityelsztvom J.I. Pugacsova. Isztorija SzSzSzR. 1974/5;

Panejah, V.M.: O sztyepenyi ucsasztija narodnosztiej Baskiri v Kresztjanszkoi vojnye 1773-1775 godov na pervom jejo etape. Ucsonije zapiszki Permszkovo unyversztityeta. 1966. No. 158. 50-59; *Pronstejn, A.P.*: Don i Nyizsnyje Povolzszje v period Kresztjanszkoi vojni 1773-1775 godov. Rosztov na Donu. 1961; *Pronstejn, A.P.* - *Minyzenkov, N.A.*: Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII-XVIII vekov i donszoje kazacesztvo. Rosztov na Donu. 1983; *Pronstejn, A.P.*: Ob ideologii vossztavszih vo vremja kresztjanszkikh vojn v Rosszii XVII-XVIII vekov. Kijev. 1967; *Puskin, A.Sz.*: Isztorija Pugacsova. - Szobranijie szocsinyenyij. t. 7. M. 1976. 5-153; *Rindzjunszkij, P.G.*: Igzejnazja sztorona kresztjanszkikh dvizsenij 1770-1850-h godov i metodi jejo izucsenyija. Voproszi isztorii. 1983/5; *Rindzjunszkij, P.G.* - *Rahmatullin, M.A.*: Nyekotorije itogi izucsenyija Kresztjanszkoi vojni 1773-1775 godov. Isztorija SzSzSzR. 1972/2; *Rozner, I.G.*: Jaik pered burej. M. 1966; *Rozner, I.G.*: Kazacesztvo v Kresztjanszkoi vojnye 1773-1775 godov. Lvov. 1966; *Siskov, V.Ja.*: Jemeljan Pugacsov, t. 1-3. M. 1974; *Szalnyikov, Ju.V.*: „... volnosztiju zsaluju“. (Pugacsov). Isztoriceseszkaja poveszty. M. 1974; *Szmirnov, I.I.* - *Manykov, A.G.* - *Podjapolszkaja, J.P.* - *Mavrogynin, V.V.*: Kresztjanszkije vojni v Rosszii v XVII-XVIII vekah. M.-L. 1966; *Uszmanov, A.N.*: Kinzja Arszlanov-vidajuscsijszja szpodviznyik Pugacsova. Isztoriceseszkije zapiszki. t. 71. M. 1962. 113-133;

Polgárság, városi fejlődés

Goroda feodalnoj Rosszii. Szbornyik sztatyej pamjatyi N.V. Usztyugova. M. 1966; *Gromiko, M.M.*: Zapadnaja Szibir' v XVIII veke. Novoszibirszk. 1965; *Lizarov, Sz.Sz.*: Isztorija gorodov Szibiri doszovetszkovo perioda. Isztorija SzSzsZR. 1978/6; *Klokman, Ju.R.*: Isztoriografija russzkih gorodov vtoroj polovini XVII-XVIII vekov. V knyige: Goroda feodalnoj Rosszii. Szbornyik sztatyej pamjatyi N.N. Usztyugova. M. 1960; *Klokman, Ju.R.*: Ocserki szocialno-ekonomicsszkaj isztorii gorodov Szevero-Zapada Rosszii v szeregyine XVIII veka. M. 1960; *Klokman, Ju.R.*: Russzkij gorod XVIII veka v szovremennoj brszuasnoj isztorigrafii. M. 1962;

Klokman, Ju.R.: Szocialno - ekonomicsszkaja isztorija russzkovo goroda (vtoroja polovina XVIII veka). M. 1967; *Krasenyinnnykova, I.L.*: Oblik russzkovo goroda XVIII veka na primere Orenburga. Arhitekturnoje naszlegijje. t. 26. M. 1976; *Rabinovics, M.G.*: Ocserki demografii russzkovo feodalnovo goroda. M. 1978;

Rindzjunszkij, P.G.: Gorodszkoje grazhdansztvo doreformennoj Rosszii. M. 1958; *Rindzjunszkij, P.G.*: Kresztjanye i gorod v kapitaliszticsszkaj Rosszii. M. 1983; *Szoboljeva, N.A.*: Rossziszskaja gorodszkaja i oblaszt'naja geraldika XVIII-XIX vekov. M. 1981; *Szorina, N.D.*: K voproszu o processe szocialnovo razlozsenijja goroda v szvjazi sz formirovanyiem kapitaliszticsszkikh otnosenij v Rosszii v XVIII.-nacsale XIX veka. Kalinyin. 1964;

Népesség

Bodarszkij, Ja.J.: Naszelenijje Rosszii za 400 let. M. 1973; *Gromiko, M.M.*: Zapadnaja Szibir v XVIII veke. Russzkoje naszelenijje i zemlegyelcseszkoje oszvojenijje. Novoszibirszk. 1965; *Bruk, Sz.I.* - *Kabuzan, V.M.*: Migracija naszelenijja v Rosszii v XVIII.-nacsale XX veka (csiszlenosztj, sztruktura, geografija). Isztorija SzSzsZR. 1984/4; *Kabuzan, V.M.*: Kreposzt'noje kresztjansztvo Rosszii v XVII- 50 godah XIX veka. (Csiszlenosztj, szosztav i razmescsenijje). Isztorija SzSzsZR. 1982/3. 67-86; *Kabuzan, V.M.*: Naradonaszelenijje Rosszii v XVIII.-pervoj polovinye XIX veka. M. 1963; *Koszven, M.O.*: Etnografija i isztorija Kavkaza. M. 1961; *Kuseva, J.N.*: Narodi Szevernovo Kavkaza i ih szvjazi sz Rosszijej. M. 1963; Russzkoje naszelenijje Pomorja i Szibiri (period feodalizma). M. 1973; *Tokarjev, Sz.A.*: Etnografije narodov SzSzsZR. M. 1958; *Volkova, N.G.*: Etnycsszkij szosztav naszelenijja Szevernovo Kavkaza v XVIII.-nacsale XX veka. M. 1974.

III. Politika

Belpolitika

Beljasszkij, M.T.: Dvorjanszkaja imperija XVIII veka. M. 1960; *Fjodorov, V.A.*: Sztaraja koncepcija vnutrennej polityiki v XVIII.-pervoj polovinye XIX veka. Voproszi isztorii. 1963/18; *Korzun, M.Sz.*: Russzkaja pravoszlavnaja cerkov na szluzsbe ekszpluatatorszkikh klasszov (X vek-1917 god). Minszk. 1984; *Paulenko, N.I.*: Igyeja abszoljutyizma v zakonodatjelsztve XVIII veka. V knyige: Abszoljutyizm v Rosszii XVII-XVIII vekov, M. 1964. 389-427; *Petrova, V.A.*: Polityicsszkaja borba vokrug szenatszkoj vlasztji 1763 goda. Vesztnyik LGU. t. 8. 1. 1967; Polityicsszkije szsilnije v Szibiri (XVIII.-nacsalo XX veka). M. 1983; *Poronyev, B.F.*: Feodalizm i narodnije masszi. M. 1964; *Szmírnov, M.A.*: Cerkov'v isztorii Rosszii. (IX v. - 1917 g.). M. 1967; *Szmírnov, N.A.*: Polityika Rosszii na Kavkaze v XVI-XIX vekah. M. 1958; *Trickij, Sz.M.*: Isztografija dvorcovih perevorotov v Rosszii XVIII veka. Voproszi isztorii. 1966/2. 38-53; *Zolnyikova, N.D.*: Osznovnije problemi vo vzaimootnosenijjah cerkvi i goszdarsztva v Szibir (XVIII vek). Novoszibirszk. 1981.

Külpolitika

Bolhovityinov, N.N.: Rosszija i vojna SzSA za nevezaviszimoszty. M. 1976; *Bolhovityinov, N.N.*: Sztanovlenije russzko-amerikanszkih odnosenyij, 1775-1815. M. 1966; *Druzinyina, J.I.*: Kjuksuk-Kajnardzsijszkij mir 1774 goda. M. 1955; *Dzedzeula, K.J.*: Rosszija i velikaja francuz'szkaja burzsuaznaja revoljucija konca XVIII veka. Kijev. 1972; *Rodzinszkaja, I.Ju.*: Russzko-anglijszkije odnosenyija v 60-h godah XVIII veka. Trudi Moszkovszkovo gosz. isztoriko - arhivnovo insztituta. t. 21. M. 1965; *Strange, M.M.*: Russzkoje obszsesztvo i francuz'szkaja revoljucija 1789-1794 godov. M. 1956; *Sur, L.A.*: Rosszija i Latyinszkaja Amerika. M. 1964;

Sztanyiszavszkaja, A.M.: Russzko-anglijszkije odnosenyija i problemi Szregyizemnomorja, 1798-1807. M. 1962; *Sztarcev, A.I.*: Amerikanszkij voprosz i russzkaja gyiplomatyija v godi vojni SzSA za nevezaviszimoszty. V knyige: Mezsduнародnije szvjazi Rosszii v 17-18 vekah. M. 1966; *Tyhvinzkij, Sz.L.*: Rosszija i SzSA: sztanovlenije odnosenyij, 1765-1815. M. 1980; Vosztocsnij voprosz vo vnyesneyj polityike Rosszii (konyec XVIII-nacsalo XX veka). Red.: *Georgijev, V.A.* - *Kinjagina, N.Sz.* - *Pancsenkova, M.T.* - *Seremet, V.I.* M. 1978; *Zutisz, Ja.Ja.*: Osztejszkij voprosz v XVIII veke. Riga 1964.

Hadsereg

Beszkrovnij, L.G.: Osznovnije elementi voennoj isztoriografii Rosszii. M.-L. 1962; *Beszkrovnij, L.G.*: Russzkaja armija i flot v XVIII veke. M. 1958; *Rahmatullin, M.A.*: Generalisszimusz A.V. Szuvorov i „nauka pobezsdaty”. Isztorija SzSzSzR. 1980/5. 64-91; *Szemenjuk, G.I.*: Oruszije voennaja organizacija i voennoje iszkussztvo kazahov v XVIII-XIX vekah. V knyige: Voproszi voennoj isztorii Rosszii (XVIII-pervaja polovina XIX veka). M. 1969;

Sztanyiszavszkaja, A.M.: Polityicseszskaja gyejatyelnoszty F.F. Usakova v Grecii, 1798-1800. M. 1983; *Szuorov, A.V.*: Nauka pobezsdaty. M. 1980; *Zolotarjev, V.A.* - *Mezsevcis, V.A.* - *Szkorodumov, D.J.*: Vo szlavu otyecsesztva Rosszijszkovo (Voennaja isztorija Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka) M. 1983; *Zsulin, P.A.*: M.I. Kutuzov, M. 1978.

Közigazgatás

Klokman, Ju.R.: Ucserezagyenyija gorodov v Jaroszlavl'szkaj gubernyii po oblasztnoj reforme 1775 goda. V knyige: Problemi obszsesztvenno-polityicseszskoj isztorii Rosszii i szlavjanszkih sztran. M. 1968; *Zseludkov, V.P.*: Vvegyenyije gubernszkaj reformi 1775 goda. Ucsonije zapiszki Leningradszkovo gosz.ped. insztituta imenyi A.U. Gercena. t. 229. L. 1962.

IV. Művelődés

A kultúra fogalma, kultúrális élet

Iszajevics, Ja.D.: Ukrainszkaja kultura XVIII veka. Isztorija SzSzSzR. 1980/5. 85-98; *Krasznobajev, B.I.*: Ocserki isztorni russzkaj kulturi XVIII veka. M. 1972; *Krasznobajev, B.I.*: Osznovnije cserti novoj russzkaj kulturi. Voproszi isztorii. 1976/9; *Lotman, Ju.M.* - *Uszpenszkij, B.O.*: O szemiotyicseszskom mehanyizme kulturi. Tartu. 1971; *Lotman, Ju.M.*: Sztatyi po tipologii kulturi. Tartu. 1973; *Markarjan, E.Sz.*: Ocserki teorii kulturi. Jerevan. 1969; *Mezsgyev, V.M.*: O ponjatyii „kultura”. M. 1969; *Mironov, B.N.*: Gramotnoszty v Rosszii 1797-1917 godov. Isztorija SzSzSzR. 1985/4. 137-153; Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: *Ribakov, B.A.* Red.: *Alekszandrov, V.A.* - *Beljavszkij, M.T.* - *Vdovina, L.N.* - *Gorszki, A.D.* - *Dmitrijev,*

Sz.Sz. - Jepifanov, P.P. - Kosman, L.V. - Krasznobajev, B.I. - Leontyev, A.K. - Szarabjanov, A.K. - Fedoszov, I.A. - Sulgin, V.Sz. M.MGU. 1985.; Poznanszkij, V.V.: Ocserk formirovaniya russzkoj nacionalnoj kulturi. M. 1975; Predtyecsenszkij, A.V.: Osznovnije voproszi isztorii russzkoj kulturi XVIII-XIX vekov. Gorkovszkij gosz. unyiverszitet. Gorkij. 1963.

Felvilágosodás

Beljavszkij, M.T.: Zarosgyenyije proszvetyityelsztva v Rosszii. (K isztorii russzkoj obszcsesztvennoj miszli XVIII veka). Naucsniye dokladi Visszej skoli. (Isztoricaeszkiye nauki). 1958/3. 27-46; *Gordon, L.Sz.*: Nyekotorije itogi izucsenyija zaprescszonnoj lityeraturi epohi Proszvescsenyija. M. 1960; *Kamenszkij, Z.A.*: Filoszofszkije russzkovo Proszvescsenyija. M. 1971; *Kogan, Ju.A.*: Proszvetyityel XVIII veka. Ja.P. Kozelszkij. M. 1958; *Kuljabkoc J.Sz. - Szokolova, N.V.*: Barszovucsenyik Lomonoszova. V knyige: Lomonoszov. Szbornyik sztatyej i matyerialov, t. VI. M.-L. 1965. 207-216; *Kuzmin, A.G.*: Russzkoje proszvetyityelsztvo XVIII veka. Voproszi isztorii. 1978/1. 106-126; *Lotman, Ju.V.*: Putyi razvityija proszvetyityelszkoi prozi XVIII veka. V knyige: Problemi russzkovo Proszvescsenyija v lityerature XVIII veka. M.-L. 1961; *Morjakov, V.I.*: Izucsenyije russzkovo proszvetyityelsztva XVIII-nacsala XIX veka v szovetszkoi isztioriografii. Isztorija SzSzSzR. 1986/2. 42-55; *Rabinovics, V.I.*: Revoljucionnij proszvetyityel F.V. Karzsavin. M. 1966; *Rév, Mária*: Szhodsztvo i razlicsija v razvityii igyej proszvescsenyija v Rosszii i Vengrii vtoroj polovini XVIII veka. V knyige: Russzkaja lityeratura XVIII veka i jejo mezsdunarodnije szvjazi. L. 1975. 70-75; *Szerman, I.Z.*: Tregyiaikovszkij i proszvetyityelsztvo, Szbornyik „XVIII vek.” t. 5. M.-L. 1962. 205-222.

Társadalmi eszmék

Bak, I.Sz.: Antifeodalnije ekonomicseszkiye ucsenyija v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. M. 1958; *Bernadszkij, V.N.*: Ocserki po isztorii klasszovoj borbi i obszcsesztvenno-polityicseszkoj miszli v tretyej csetvertyi XVIII veka. Ucsenije zapiszki Leningradzkovo gosz. ped. insztituta imenyi A.I. Gercena. t. 229. L. 1962; *Bolebru, A.G.*: Peredovaja obszcsesztvenno - polityicsesz-kaja miszl vtoroj polovini XVIII veka i carizm. Dnyepropetrovsk. 1979; *Dergacsev, I.Z.*: Iz isztorii russzkoj obszcsesztvennoj miszli v Rosszii. Szaratov. 1968; *Fedoszov, I.A.*: Iz isztorii russzkoj obszcsesztvennoj miszli XVIII. sztoletyija. (M.M. Scserbatov). Izdanyije MGU. M. 1967; *Galín, G.A.*: Pervenci szvobodi. (A.N. Ragyiscsev). M. 1971; *Gracianszkij, P.Sz.*: Polityicsesz-kaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. M. 1984; K isztorii ekonomiki, klasszovoj borbi, kulturi i obszcsesztvennoj miszli v Rosszii konca XVIII-XIX sztoletyij. (Red.: Pugacsov, V.V.). Ucsenije zapiszki Gorkovszkovo gosz. unyiverszityeta. Szerija isztoriko-filogicsesz-kaja, vipuszk 58. Gorkij. 1963; *Karjakin, Ju.F. - Plimak, J.G.*: Zapretnaja miszl obretajet szvobodu. M. 1966; *Kogan, Ju.A.*: Ocserki po isztorii russzkoj ateiszticseszkoj miszli XVIII veka. M. 1962; *Kogan, L.A.*: Kreposztnije volnodumci. M. 1966; *Kogan, L.A.*: Narodnoje miroponyimanije kak szosztavnaja csaszty isztorii obszcsesztvennoj miszli. Voproszi filoszofii. 1963/2; *Klibanov, A.L.*: Narodnaja szocialnaja utopija v Rosszii. M. 1977; *Kurmaceva, M.D.*: Kreposztijnaja intelligencija v Rosszii. (Vtoraja polovina XVIII-nacsala XIX veka). 1983; *Kurmaceva, M.D.*: Kreposztijnaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. Voproszi isztorii. 1979/I. 82-95; *Mavrogyn, V.V.*: Klasszovaja borba i obszcsesztvenno polityicsesz-kaja miszl v Rosszii XVIII veka. L. 1964; Ocserki isztorii russzkoj eticseszkoj miszli. (Red.: Peunova, M.N.-Celikova, O.P. - Skorinov, V.P.). M. 1976; *Poznanszkij, V.*: Talanti v nyevole. M. 1962; *Pugacsov, V.V.*: A.N. Ragyiscsev. (Evoljucija obszcsesztvenno-polityicseszskih vzgljadov). Gorkij. 1960; *Scsipanov, I.Ja.*: Filoszofija russzkovo proszvescsenyija. (Vtoraja polovina XVIII veka). M. 1971; *Strange, M.M.*: Demokra-ticsesz-kaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. M. 1965; *Zaharova, L.F.*: Polozsenije kresztjan

i obszecsztvenno-polityicseszka miszl v Rosszii XVIII veka. M. 1969; *Zapadov, V.A.*: K isztorii „volnih” tipografij v Rosszii XVIII veka. L. 1970;

Irodalom

Babkin, D.Sz.: A.N. Ragyiscsev. M. 1966; *Berkov, P.N.*: Isztorija russzkoj komegyii. 1977; *Berkov, P.N.*: Isztorija russzkoj zsurnalisztyiki XVIII veka. M.-L. 1958; *Berkov, P.N.*: Nyekotorije szpornije voproszi szovromennovo izucsenyija zsiznyi i tvorcsesztva A.N. Ragyiscseva. Szbornyik „XVIII vek”. t. 4. M.-L. 1959. 172-206; *Berkov, P.N.*: Problemi russzkoj proszvescsenyija v lityerature XVIII veka. M.-L. 1961; *Berkov, P.N.*: Zsiznyi i tvorcsesztvo N.M. Karamzina. V knyige: Karamzin, N.M.: Izbrannije szocsinyenija. M.-L. 1964; *Blagoj, D.D.*: Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka. 4. izdanyije. M. 1960; *Blagoj, D.D.*: V.V. Kapnyiszt. V knyige: Russzkije dramaturgi XVIII veka. t. I. M.-L. 1959; *Bruhanszkij, A.N.*: Muravjov i „ljogkoje sztyihotvorsztvo”. Szbornyik „XVIII vek”. t. 4. M.-L. 1959. 157-172; *Bukcsin, Sz.*: Szugyeбноje gyelo Gyenyisza Fonvizina. Voproszi lityeraturi 1979/2. 203-211; *Csajkovszkaja, O.*: „I v proze glasz szlisen szolovjin”. (Zametki o dokumentalnoj lityerature XVIII veka). Voproszi lityeraturi. 1980/II. 196-214; *Dobroľjubov, N.A.*: Russzkaja szatyira v vek Jekatyerini. Szobranyije szocsinyenij. t. 5. M.-L. 1962; *Fjodorov, V.I.*: Lityerturnije napravlenija v russzkoj lityerature XVIII veka. M. 1979; *D.I. Fonvizin*: Szobranyije szocsinyenij. (Vsztupityelnaja sztatyja: Makogonenko, G.P./ t. I-2. M.-L. 1959; Fonvizin v russzkoj kritike. (Red.: P.J. Samesz.). M. 1958; *Glunov, V.I.*: Sztanovlenije realizma v russzkoj lityerature XVIII-nacsala XIX veka. Volgograd. 1976; *Gorskovics, Z.I.*: A.D. Kantjimir. Szbornyik „XVIII vek”. t. 5. M.-L. 1962; *Gukovszkij, G.A.*: Tregyakovszkij kak teoretyik lityeraturi. Szbornyik „XVIII vek”. t. 6. M.-L. 1964; *Izakovics, I.V.*: „Brigadir” i „Nedoroszl” D.I.Fonvizina. L. 1979; Isztorija russzkoj lityeraturi v trjoh tomah. t. I. M.-L. 1958; Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka. Bibliograficseskij ukazatyel. L. 1978; *Kandel - Fedjusina - Benina*: Russzkaja hudozsesztvonnaja lityeraturavegyenije. Ukazatyel' szpravocsno - bibliograficseszkij poszobij sz konca XVIII veka po 1974 god. M. 1976; *Kapnyiszt, V.V.*: Szobranyije szocsinyenij. (Vsztup. sztatyja: Babkin, D.Sz.). t. I-2. M.-L. 1960; *Kapnyiszt, V.V.*: Szocsinyenija. (Vsztupityelnaja sztatyja: Berkov, P.N.). M. 1959; *Karamzin, N.M.*: Izbrannije proizvegyenyija. (Szosztavil: Muravljov, Vlagyimir). M. 1966; *Karamzin, N.M.*: Izbrannije proizvegyenyija. t. I-2. (Vsztup. sztatyja: Berkov, P.N. - Makogonenko, G.P.). M. 1964; *Kiszdjagina, L.G.*: K voproszu o razvityii szocialno-polityicseszkij vzgljadov N.M. Karamzina v 90-h godah XVIII sztoletija. Vesztnyik MGU, szerija isztoricseszka. 1968. No.-5; *Kresztova, A.V.*: Otrazsenije formirovanyija nacii v russzkoj lityerature XVIII veka. V knyige: Voproszi formirovanyija russzkoj narodnosztyi i nacii. M.-L. 1958; *Krlov, I.A.*: Problemi tvorcsesztva. (Red.: Szerman, I.Z.). L. 1975; *Kulakova, L.I.*: Esztetyicseszkie vzgljadi Karamzina. V knyige: Ocserki isztorii russzkoj esztetyicseszkoj miszli XVIII veka. M. 1968; *Kulakova, L.I.*: D.I. Fonvizin. M.-L. 1966; *Kulecsov, V.I.*: Isztorija russzkoj kritiki XVIII-XIX vekov. M. 1978; *Lotman, Ju.M.*: Evoljucija mirovozzrenenija Karamzina (1789-1803). Ucsonije zapiszki Tartuszkovo unyiverszityeta. Tartu. 1957; *Macaj, A.I.*: „Jabeda” Kapnyishta. M. 1958; *Majkov, V.I.*: Izbrannije proizvegyenyija. (Vsztup. sztatyja: Zapadov, A.V.). M.-L. 1966; *Makogonenko, G.P.*: D.I. Fonvizin, 1745-1792. V knyige: Russzkije dramaturgi XVIII veka. t. I. M.-L. 1959; *Makogonenko, G.P.*: Gyenyisz Fonvizin. Tvorcseskij puty. M.-L. 1961; *Makogonenko, G.P.*: Ot Fonvizina do Puskina. M. 1969; *Makogonenko, G.P.*: Russzkoje proszvescsenyije i lityerturnije napravlenija XVIII veka. Russzkaja lityeratura. 1959/4; *Markov, V.M.*: Ocserki po isztorii russzkovo jazika i lityeraturi. Kazany. 1967; *Modzalevszkij, L.B.*: Lityerturnaja polemika Lomonoszova i Tregyakovszkovo v „Jezsemeszjacs-nih szocsinyenijah” 1755 goda. Szbornyik „XVIII vek”. t. 4. M.-L. 1959. 45-66; *Morjakov, V.I.*: Iz isztorii evoljucii obszecsztvenno-polityicseszkij vzgljadov proszvetityelej XVIII veka. Rejnall i Ragyiscsev. M. 1981; *Moszkvicsseva, G.V.*: Russzkij klasszicizm. M. 1978; *N.I. Novikov+* i jevo szovremennyiki. Izbrannije szocsinyenija. (Red.: Szvetlov, L.B.). M. 1961; *Orlov, P.A.*: Russzkij szentimentalizm. M. 1977; *Orlov - Fjodorov*: Russzkaja lityeratura XVIII veka. M. 1972; *Pigaryjev,*

K.V.: Russzkaja lityeratura i izobrazityelnoje iszkussztvo (XVIII-pervaja csetverty XIX veka). M. 1966; *Puhov, V.V.*: K isztorii izdanyija „Zsivopoiszsa” N.I. Novikova. Ucsonije zapiszki Leningradszkovo ped. insztituta. L. 1967; *Rasszadin, Sz.B.*: Fonvizin. M. 1980; Rol'i znacsenyije lityeraturi XVIII veka v isztorii russzkoj kulturi. (Red.: Lihacsov, D.Sz. - Makogonenko, G.P. - Szerman, I.Z.). M. 1966; Russzkaja lityeratura i folklor. (XI-XVIII veka). L. 1970; Russzkaja lityeratura v borbe sz religijej. (Red.: Sztyepanov, N.L.). M. 1963; Russzkaja lityeratura XVIII veka i jejo mezsduнародnije szvjazi. L. 1975; *Satalov, Sz.J.*: Vremja-metod-karakter. Obraz cseloveka v hudozsesztvennom mire russzkih klasszikov. M. 1976; *Skjar, I.V.*: Formirovanyije mirovozzrenyija A. Kantyemira. Szbornyik „XVIII vek”. t. 5. M.-L. 1962; *Storm, G.P.*: Potajonnij Ragyiscsev. M. 1968; *Szerman, I.Z.*: I.P. Bogdanovics - zsurnaliszt i krityik. Szbornyik „XVIII vek”. t. 4. M.-L. 1959; *Szerman, I.Z.*: Russzkij klasszicizm. L. 1973; *Szmarnov - Szokoloszkij, N.P.*: Russzkije lityeraturnije almanahi i szbornyiki XVIII-XIX vekov. M. 1965; *Szperanszkij, M.N.*: Rukopisznije szbornyiki XVIII veka. M. 1963; *Sztanyko, A.I.*: Russzkaja periogyicseszskaja pecsaty XVIII veka. Rosztov na Donu. 1979; *Sztarcev, A.I.*: Bil li Karzsavin drugom Ragyiscseva. Voproszi lityeraturi. 1971/4; *Sztarcev, A.I.*: Ragyiscsev v godi „Putyesesztvija” M. 1960; *Sztyepanov, V.P.*: Csulkov i „folklornoje” napravlenyije v lityerature. V knyige: Russzkaja lityeratura i folklor (XI-XVIII veka). L. 1970; *Sztyepanov, N.L.*: I.A. Krilov. Zsizny i tvorcsesztvo. 2. izdanyije. M. 1958; *Szvetlov, L.B.*: A.N. Ragyiscsev. M. 1958; Szvodnij katalog russzkoj knyigi XVIII veka, 1725k-1800. t. I-5. M. 1963-1967; *Tatarinova, L.J.*: Isztorija russzkoj lityeraturi i zsurnalisztjiki XVIII veka. M. 1975; *Tregyjakovszkij, V.K.*: Izbrannije proizvegyenyija. 2. izdanyije. (Vsztupityelnaja sztatyja: Tyimofejev, L.I.). M.-L. 1963; *Zapadov, A.V.*: Gyerzsavin. M. 1958; *Zapadov, A.V.*: Kratkij ocserk isztorii russzkoj cenzuri 60-90-h godov XVIII veka. V knyige: Russzkaja lityeratura i obsacsesztvenno-polityicseszskaja borba XVII-XIX vekov. L. 1971. 94-135;

Színház

Ancsipolszkij, Z.Ja.: Ljugyi russzkovo teatra. M. 1983; *Kulikova, K.F.*: Kinzsál Melpomeni. (Russzkaz o zsiznyi Fjodorova Volkova). M.-L. 1963; *Kuzmina, V.D.*: Russzkij gyemokratyicsesz-kij teatr XVIII veka. M. 1958; *Krjazsimszkaja, M.A.*: Iz isztorii russzkoj teatralnoj krityiki konca XVIII-nacsala XIX veka. M. 1959; *Lenszkaja, L.A.*: Tyeatralnaja skola Seremetyevih vo vtoroj polovinye XVIII veka. Vesztnyik MGU. 1980/3. 46-56; *Vszevolodszkij - Gerngrossz, V.N.*: Russzkij teatr vtoroj polovini XVIII veka. M. 1960.

Zene

Aszejev, B.N.: Muzikalnij teatr v Rosszii ot isztokov do Glinki. M.-L. 1959; *Gozenpud, A.A.*: Muzikalnij tyeatr v Rosszii do Glinki. L. 1959; *Keldis, Ju.V.*: Russzkaja muzika XVIII veka. 2. izd. M. 1965; *Levaseva, O.J.*: Pesznyi Kozlovszkovo. V knyige: Russzko-polszkije muikalnije szvjazi. M. 1963;

Kézőművészet

Alekszejeva, T.V.: Borovikovszkij. M. 1960; *Alekszejeva, T.V.*: V.L. Borovikovszkij i russzkaja kultura na rubesze XVIII-XIX vekov. M. 1975; *Beleckij, P.A.*: Ukrainszkaja portrétnaja zsivopisz XVII-XVIII vekov. L. 1981; *Borovikovszkij, V.L.*: Albom. (Szosztavila: Zsarkova, I.M.). M. 1979; *Gavrilaov, J.I.*: A.P. Loszenko. L. 1977; *Gersenzon-Csegodajeva, N.M.*: D.G. Levickij. M. 1964; *Gofman, I.*: I.P. Martosz. L. 1970; Grafika 18-20 vekov. Goszu darsztvennij Russzkij Muzej. (Red.: Ribakova, L.P. - Serman, Sz.Sz.). M. 1958; *Grimm, G.G.*: Kvarengi. L. 1962; *Gyenyiszov, Ju.* -

Petrov, A.: Zodsij Rasztrelli. L. 1963; Isztoria russzkovo iszkussztva. (Red.: Rakova, M.M. - Rjazanceva, I.V.). t. 1. M. 1979; *Jevszina, N.A.*: Arhyityekturnaja tyeorija v Rosszii XVIII veka. M. 1975; *Kaganovics, A.L.*: Anton Loszenko i russzkoje iszkussztvo szeregyni XVIII sztoletyija. M. 1963; *Kaganovics, A.L.*: „Mednij vszadnyik”. Isztoria szozdanyija monumenta. L. 1975; *Kovalenszkaja, N.N.*: Isztoria russzkovo iszkussztva XVIII veka. M. 1962; *Kovalenszkaja, N.N.*: Russzkij klasszicizm. M. 1964; *Kurilceva, V.*: Ukrainszkaja zsvopisz XVIII-nacsala XX vekov. L. 1961; *Lapsina, N.P.*: F.Sz. Rokotov. M. 1959; *Lapsina, N.P.*: Russzkoje iszkussztvo XVIII veka. M. 1963; *Lazarova, O.P.*: Russzkij szkulptor Fedot Subin. M. 1965; *Lisovszkij, V.G.*: Akagyemija hudozsasztv. L. 1972; *Levinason, N.P.*: Masztyera -hudosznyiki Moszkvi XVIII veka. M. 1961; *Lisvic, N.* - *Zernov, B.* - *Voronyihina, L.*: Iszkussztvo XVIII veka. M. 1966; Ljugyi russzkovo iszkussztva. Szbornyik sztatyej. Gorkij. 1960; *Logvin, G.N.*: Ukrainszkoje iszkussztvo (X-XVIII veka). M. 1963; *Luzsckaja, A.N.*: Tyehnyika maszljano zsvopiszi russzkij maszterov sz XVIII po nacsalo XX veka. M. 1965; Medaljornoje iszkussztvo v Rosszii 18 veka. (Szosztavil: Szpasszkij, I.G.). L. 1962; *Mihajlova, K.V.*: V.L. Borovikovszkij. L. 1968; *Moleva, N.M.*: Levickij. M. 1980; *Petrov, V.N.*: Konnaja sztatuja Petra I i raboti Rasztrelli. L. 1972; *Petrov, V.N.*: M.I. Kozlovskij. M. 1977; *Pozmanszkij, V.V.*: Arhangelzskoje. M. 1966; *Pronyina, I.A.*: Dekoratyivnoje iszkussztvo v Akagyemii hudozsasztv. M. 1982; *Rogacsevszkij, V.*: F.G. Gorgyejev (1744-1810). M.-L. 1960; Russzkaja isztoricseszskaja zsvopisz. (Red.: Lebegyev, A.K.). M. 1962; Russzkij portret XVIII-XIX vekov iz szobranij muzej RSZFSZR. (Red.: Jamcsikov, Sz.V.). M. 1980; Russzkij riszunok XVIII veka. (Vsztup. sztatyja: Gavrilov, J.I.). M. 1982; Russzkoje iszkussztvo barokko. (Red.: Alekszejeva, T.V.). M. 1974; Russzkoje iszkussztvo XVIII veka. Matyeriali i isszledovanyinyija. (Red.: Alekszejeva, T.V.). M. 1979; Russzkoje izobrazityelnoje iszkussztvo XVIII veka. (Red.: Nyekraszova, J.). M. 1966; *Szaharova, A.*: A.P. Antropov (1716-1795). M. 1974; *Szarabjanov, D.V.*: Isztoria russzkovo i szovetszkovo iszkussztva. izd. 2. M. 1966; *Szelinova, T.A.*: I.P. Argunov (1729-1802). M. 1973; *Szmironov, G.V.*: D.G. Levickij. L. 1968; *Szmyegirjev, V.L.*: Znamenitij zodsij V.I. Bazsenov. izd. 2. M. 1962; *Szucskov, Sz.V.*: F.Sz. Rokotov. L. 1976; *Vasziljenko, V.M.*: Russzkaja rezba i roszpisz po gyerevu XVIII-XX vekov. M. 1960; *Verescagina, A.G.*: Hudosznyik, vremja, isztoria. (XVIII-nacsalo XX vekov). L. 1973; *Voronyina, N.M.*: Levickij. M. 1968; *Voronyina, N.M.*: Russzkoje iszkussztvo XVIII veka. M. 1962; Zamecsnlje polotna. Knyiga dlja izucsenyija po isztorii russzkij zsvopiszi XVIII-nacsala XX vekov. (Red.: Varsavszkij, Sz.P.). L. 1966; *Zanova, Z.T.*: G.I. Ugrjumov (1764-18239). M. 1966; *Zotov, A.I.* - Szopocinszkij, D.I.: Russzkoje iszkussztvo. M. 1963.

Tudomány

Akagyemija nauk SzSzsZR. Perszonalnij szosztav, 1725-1917. t. 1. M. 1974; *Antosko, Ja.F.*: Isztoria geografi. izd. 5. M. 1974; *Bogoljubov, A.N.*: Rosszizskaja nauka XVIII veka. Voproszi isztorii. 1980/4. 82-95; *Fel, Sz.Ja.*: Kartografija Rosszii XVIII veka. M. 1960; *Figurovskij, N.A.*: Ocserk obcszej isztorii himii. M. 1969; *Grekov, V.I.*: Ocserki iz isztorii russzkij geografcsezkij isszl edovanyijah v 1725-1765 godah. M. 1960; *Knyazev, G.A.* - *Kolcov, A.V.*: Kratkijocserk isztorii Akagyemii nauk SzSzsZR. izd. 2. M. 1957; *Komkov, G.D.* - *Levin, B.V.* - *Szemjonov, L.K.*: Akagyemija nauk SzSzsZR. t. 1. 1724-1917. M. 1977; *Krasznobajev, B.I.*: Glava dvuh akagyemij. (J.R.Daskova, 1743-1810). Voproszi isztorii. 1971/12; *Kuljabko, J.Sz.*: Zamecsatylneje pitomci Akagyemiceszkovo unyiversztyeta. L. 1977; *Lebegyev, M.D.*: Ocserki po isztorii geografi v Rosszii XVIII veka (1725-1800). M. 1964; *Lukina, T.A.*: I.I. lepjohin. M.-L. 1965; *Puskarjov, A.P.*: Akagyemija nauk i russzkaja kultura XVIII veka. Voproszi isztorii. 1974/5. 28-38; Rayvityije fiziki v Rosszii. t. 1. Ot nacsala XVIII veka do Velikoj Oktjabrszkij szocialiszticeszkij revoljudii. (Red.: Predvogyityelev, A.Sz. - Szpasszkij, B.I. - Konokov, A.F.). M. 1970; *Snejberg, Ja.A.*: U isztokov elektrotiehnyiki. Zisizny i gyejatyelnoszty russzkovo elektrotiehnyika, akagyemika V.V. Petrova. M. 1963; *Szokolovszkaja, Z.K.*: 200 naucsnihi biografi. M. 1975; *Utkina, N.F.*: Vzaimootno-

senyije matematiki i jesztyesztvennih nauk v Rosszii v XVIII veke. Voproszi filoszofii. 1964/8; *Zabludovszkij, P.J.*: Isztorija otyecsasztvennoj megycini. M. 1960.

M.V. Lomonoszov és a Moszkvai Egyetem

Azarenko, J.K.: Mirovozzrenyije M.V. Lomonoszova. Minszk. 1959; *Beljavszkij, M.T.*: M.V. Lomonoszov - nas pervij unyiverszityet. M. 1961; *Beljavszkij, M.T.*: Nas pervij, nas rosszizszkij. M. 1970; *Berkov, P.N.*: Lityerturnoje tvorcsesztvo M.V. Lomonoszova. M.-L. 1962; *Csenakal, V.L.*: Euler i Lomonoszov. V knyige: Leonard Euler. M. 1958; *Kapica, P.L.*: Lomonoszov i mirovaja nauka. V knyige: Zsizny dlja nauki. M. 1965; *Kukuskin, Ju.Sz.* - *Selesztov, D.K.*: Moszkovszkomu unyiverszityetu 225 let. Voproszi isztorii. 1980/1. 21-32; *Liszcov, V.P.*: Lomonoszov - rodnacsalnyik russzkovo proszvetyityelsztva. Voronyezs. 1961; *Liszcov, V.P.*: M.V. Lomonoszov v russzkoi isztoriografii 1750-1850. godov. Voronyezs. 1983; Lomonoszovszkij szbornyik. Arhangelszk, 1983; *Lomonoszov, M.V.*: Izbrannije proizvegyenyija. 2. izdanyije. (Vsztupityelnaja sztatija: *Morozov, A.A.*). M.-L. 1965; M.V. Lomonoszov v vozpominanyijah i harakterisztikah szovremennyikov. (Red.: Pavlova, G.J.). M.-L. 1962; *Morozov, A.A.*: Lityerturnoje tvorcsesztvo M.V. Lomonoszova. M.-L. 1961; *Morozov, A.A.*: M.V. Lomonoszov, 1711-1765. L. 1965; *Parkadze, V.*: M.V. Lomonoszov. Tbiliszi. 1961; *Szaharov, A.M.*: Lomonoszov - isztorik v ocenke russzkoi isztoriografii. Vesztnyik MGU. szterija isztoricseszkaja, 1961. No.-5; *Szicsev, M. Mihajlov, M.V.*: Iz isztorii russzkoi skoli i pedagogiki XVIII veka. M. 1960; *Zapadov, A.V.*: Otyecrusszkoi poezii (M.V. Lomonoszov). M. 1961.

Történettudomány

Asztahov, V.I.: Kursz lekcij po russzkoi isztoriografii. Harkov 1959; *Belkovec, L.P.*: K voproszu ob ocenke isztoriograficseszkizh vzgljadov G.F. Millera. Isztorija SzSzSzR. 1985/4. 154-166; *Bolruh, A.G.*: Russzkaja isztoriografija vtoroi polovini XVIII veka i carizm. V knyige: Nyekotorige problemi otyecsasztvennoj isztoriografii i isztocsnikovegyenyija. Dnyeopetrovsk. 1978. 65-76; *Cserepnyn, L.V.*: Otyecsasztvennije isztoriki XVIII-XX vekov. M. 1984; *Marscenko, M.I.*: Ukrainszkaja isztoriografija (do szeregyini XIX veka). Kijev. 1959; *Mirzojev, V.G.*: Isztoriografija Szibiri (XVIII vek). Kemerovszk. 1963; *Pestics, Sz.L.*: Russzkaja isztoriografija XVIII veka. L. 1961; *Pojakova, V.M.*: V.V. Kresztinyin i jevo obcsesztvenno - polityicseszkaja gyejatyelnoszt. L. 1962; *Pojakova, V.M.*: V.V. Kresztinyin i obcsesztvennaja borba v Arhangelszskom poszagye v 60-90-h godah XVIII veka. Isztorija SzSzSzR. 1958/2. 78-102; *Szaharov, A.M.*: Isztoriografija isztorii SzSzSzR. Dosztovetszkij period. M. 1978; *Szaharov, A.M.*: Lomonoszov isztorik v ocenke russzkoi isztoriografii. Vesztnyik MGU. szterija „isztorija”, 1961. No.5; *Valk, Sz.N.*: Avguszt Ljudvig Slecier i V.N. Tatyiscsev. Szbornyik „XVIII vek”. t. M.-L. 1959. 191-199; *Valk, Sz.N.*: I.N. Boltyin i jevo rabota nad „Russzkoi Pravdoj”. M.-L. 1958; *Valk, Sz.N.*: Tatyiscsev i nacsalo novoi russzkoi isztoricseszkoi lityeraturi. V knyige Makogonenko, G.P.: Rol'i znacsnyije russzkoi lityeraturi XVIII veka. M.-L. 1966. 67-73; *Zadera, A.G.*: Voproszi isztorii kresztjansztva v rabotah russzkizh isztorikov vtoroi polovini XVIII veka (M.M. Scserbatov, I.N. Boltyin, A.N. Ragyiscsev). Ucsonije zapiszki Rosztovszko - na Donu gosz. unyiverszityeta. t. 1. vipuszk 3. 1958.

Technika

Technika Alekszandr, I.: Hudozsnyik mehanyicseszkizh gyl (I.P. Kulibin). M. 1972; *Bogoljubov, A.N.*: Isztorija mehanyiki masin. Kijev. 1964; *Bogoljubov, A.N.*: Praktyika mehanyiki i

mehanyika praktikov. (Iz isztorii nauki i tyehnyiki XVIII veka). M. 1976; *Danyilevskij, V.V.*: Nartov. M. 1960; Iz isztorii jesztyesztoznanyija i tyehnyiki Pribaltiki. (Red.: Szlavenasz, P.). Vilnius. 1980; Isztorija tyehnyiki. Red.: Danyilevskij, V.V. M. 1962; Isztorija tyehnyiki. Red.: Suhargyin, Sz.V. 1967; *Koscsin, N.I.*: Kulibin (1735-1818). M. 1972; *Kozlov, A.G.*: Tvorci tyehnyiki na Urale. Szverdlovsk. 1981; *Malevinskij, Ju.N.*: Dorozse vszjakovo zolota (Kulibin). M. 1980; *Raszkín, N.M.*: I.P. Kulibin. M.-L. 1962; Tyehnyika v jejo isztoricseszkom razvityi. Red.: Suhargyin, Sz.V. - Kuzmin, A.A. - Sztoosztokova, N.N. M. 1979; *Virginskij, V.Sz.*: Tvorci novoj tyehnyiki v kreposztnoj Rosszii. (XVIII-pervaja polovina XIX veka). izd. 2. M. 1962; *Zagorszkij, F.N.*: A.K. Nartov (1693-1756). L. 1969.

Földrajzi felfedezések

Alekszejev, A.I.: Hozsgyenije ot Bajkala do Amura. M. 1976; *Alekszejev, A.I.*: Szugyba Russzkoj Ameriki. Magadan. 1975; *Antosko, Ja.F.*: Isztorija geograficseszkovo izucsenyija Zemli. (Razvityije geograficseszkikh znanyij v XVIII veke). M. 1965; *Antosko, Ja.F.* - *Szolovjov, A.I.*: Isztorija geograficseszkovo izucsenyija Zemli. M. 1962; *Belov, M.I.*: Podvig Szemjona Gyezsnjone. M. 1973; *Bery, L.Sz.*: Isztorija russzkikh geograficseszkikh otkrityij. M. 1962; *Csukovszkij, N.K.*: Bering. M. 1961; *Danyilzon, A.B.* - *Makrusin, V.A.*: Zov dalnyih morej. M. 1979; *Fradkin, N.G.*: Sz.P. Kraseninnyikov. izd. 3. M. 1974; *Gemp, K.P.*: Vidajucsijszja pamjatnyik isztorii pomorszkovo moreplavanyija XVIII sztoletijja. L. 1890; *Glusankov, I.V.*: Szekretnaja ekszpegyicija. (Ekszpegyicija Krenyicina-Levasova). Magadan. 1972; *Glusankov, I.V.*: Szekretnaja ekszpegyicija 1768-1769 godov. (K isztorii otkrityija Aleutszkikh osztrovov szpecalnoj russzkoj ekszpegyicijej). Nauka i zszizny. 1971; *Grekov, V.I.*: Ocserki iz isztorii russzkikh geograficseszkikh isszledovanyijah v 1725-1765 godah. M. 1960; *Gvozgyeckij, N.A.*: Geograficseszkije otkrityija v SzSzSzR. M. 1978; *Gyivin, V.A.*: Russzkije moreplavanyija k beregam Ameriki poszle Beringa i Csirikova. V knyige: Ot Aljaszki do Agnyennoj zemli. M. 1967; *Gyivin, V.A.*: Russzkije moreplavanyija na Tyihom okeanye v XVIII veke. M. 1971; Isztorija otkrityija i isszledovanyija Szovetszkaj Azii. (Red.: Azantyjan, A.A. - Belov, M.I. - Gvozgyeckij, N.A.). 1969; *Kondratov, A.M.*: Bila zemlja Beringija. Magadan. 1981; *Lebegyev, D.M.*: Ocserki po isztorii geografii v Rosszii XVIII veka (1725-1800). M. 1957; *Lebegyev, D.I.* - *Jeszakov, V.A.*: Russzkije geograficseszkije otkrityija i isszledovanyija sz drevnyejszih vremjom do 1917 goda. M. 1971; *Magidovics, J.P.*: Ocserki po isztorii geograficseszkikh otkrityij. M. 1967; *Malov, V.I.*: Zatyerjannije ekszpegyicii. M. 1980; *Markov, Sz.*: Vecsnije szledi. (Ocserki o russzkikh putyesesztennyikah XVIII-XIX vekov). Nauka i zszizny. 1972/1. 56-63; *Ohladnyikov, A.P.*: Otkrityije Szibiri. M. 1981; *Paszcekkij, V.M.*: Arktyicseszkije putyesesztennyija rosszijan. M. 1974; *Paszcekkij, V.M.*: Pervootkrivateli Novoj Zemli. M. 1980; *Paszcekkij, V.M.*: Putyjami pervoprohodcev. (Iz isztorii ucsasztyija russzkikh morjakov v isszledovanyii Szibiri i Dalnyevo Vosztoka. Morszkaj szbornyik. 1981/10; *Paszcekkij, V.M.*: Vitusz Bering. M. 1958; *Polevoj, B.*: Grigorij Selihov. - „Kolumb russzkij”. Magadan. 1960; Sztransztoznanyija rosszizszkovo kupca Grigorija Selihova iz Ohotszka po Vosztocsnomu okeanu k amerikanszkim beregam. (Red.: Polevoj, B.P.). Habarovszk. 1971; *Tomalin, A.N.*: Kak ljugyi otkrivali szvoju Zemlju. L. 1981; *Tyhómarov, G.Sz.*: Bibliograficseszkij ocserk isztorii geografii v Rosszii XVIII veka. M. 1968; *Zemleprohodci*. Isztoricseszkije povesztyi o vidajucsijszjah zemleprohodcah i moreplavatyeljah Dalnyevo Vosztoka XVII-XVIII vekov. (Vsztup. sztatyja: Krivcsenko, Sz.). Habarovszk. 1976.

Kulturális kapcsolatok

Alekszejev, M.P.: D. Didro i russzkije piszatyeli jevo vremenyi. Szbornyik „XVIII vek”. t. 3. M.-L. 1958; *Alekszejev, M.P.*: Filologicseszkije nabljugenyija F.V. Karzsavina. V knyige: Romanszkaja filologija. L. 1961; *Beljavszkij, M.T.*: Francu'szkije proszvetityeli i konkursz o szobsztennosztyi kreposztnih kresztjan v Rosszii (1766-1768). Vesztnyik MGU. szerija „isztorija”,

1960. No. 6, 26-51; *Bolhovityinov, N.N.*: B. Franklin i M.V. Lomonoszov. Novaja i novejsaja isztorija. 1973/3; *Bolhovityinov, N.N.*: Sztanovlenyije naucsnihi i kulturnih szvjazej mezsdu Amerikoj i Rosszijej. Isztorija SzSzSzR. 1965/5; *Braun, Arscibald*: Sz.J. Gyesznyickij i I.A. Tretyakov v Glazgovszkom unyiverszityete (1761-1767). Vesztnyik MGU. szerija isztoriceseszka, 1969. No.4; *Dvojcsenko - Markov, E.*: K isztorii russzko-amerikanszkih naucsnihi szvjazej vtoroj polovini XVIII veka. Szovetszkoje szlavjanovegyenyije. 1966/2; Epoha proszvescsenyija. Iz isztorii mezsduarodnih russzkoj lityeraturi. L. 1967; *Gercsuk, Ju.Ja.*: Etnograficseszkiye nabljugenyija russzkovo putyesesztennyika F.V. Karzsavina v Amerike (konyec XVIII veka). Szovetszka etnografija. 1972/1; *Gordon, L.Sz.*: Francuzszkij dramaturg Deforzs (1746-1806) i jevo pjesza o vossztanyii russzkih kreposztnih. Szbornyik „XVIII vek”. t. 4. M.-L. 1959; *Karacuba, I.V.* - *Krasznobajev, B.I.*: Russzkiye v Anglii v XVIII veke. Isztorija SzSzSzR. 1982/4; *Karacuba, I.V.*: Nyekotorije isztocsnyikovedcseszkiye aszpekti izucsenyija zapiszok anglijszkih putyesesztennyikov po Rosszii. Isztorija SzSzSzR. 1985/4. 116-136; *Levin, Ju.D.*: Anglijszka proszvetyityelszkaja zsurnalisztyika v russzkoj lityerature XVIII veka. V knyige: Epoha Proszvescsenyija. (Red.: Alekszejev, M.P.). L. 1967. 3-80.

Összeállította: V. Molnár László

VALLÁS ÉS IDENTITÁS LATIN-AMERIKÁBAN AZ 1920-30-as ÉVEKBEN

Az 1920-as években Latin-Amerika-szerte megfigyelhető az uralkodó osztályokon belüli konzervatív jellegű aktivizálódás. Ennek fő oka az imperialista tőkebehatolás következtében kibontakozó kapitalista fejlődés, amely sok kreol hacendado-réteget, bányatulajdonosokat egyaránt negatívan érintett. Venezuela, Közép-Amerika, Peru, Bolivia, Brazília "regionalista" zavargásai: puccskisérletei, polgárháborúi, a konzervatív-liberális pártok felerősödő viszállyai ezzel a ténnyel kapcsolódtak össze.¹ Jelentős támogatást kaptak e hanyatló rétegek a fegyveres erők velük összefonódó csoportjaitól és a katolikus klérustól is.

A La Plata térségben ezzel a jelenséggel egybekapcsolódtak a bevándorlás milliós hullámai, amelyek különösen látványos érveket szolgáltatottak a „rég nemzeti értékeket” és sajátosságokat „fenyegető” veszélyérzet számára.

A kreol konzervatívizmus felerősödése tehát a latin-amerikai uralkodó osztályok belső átrendeződésével függött össze és a pozícióvesztés ellensúlyozására szolgált, vagy azt tükrözte. Politikai tartalmát, orientációját tekintve sokféle árnyalat megtalálható e konzervatív reagálásban, ám meghatározó közös vonás a múlthoz való fordulás, enyhe kapitalizmus-ellenség, az individualizmussal szemben a közösségi (korporációs) elemek hangsúlyozása és a nemzeti múlt értékeiben a spanyol katolikus örökség felértékelése, egy „nativista” orientáció, az irodalomban pedig a *criollismo* megerősödése.

Braziliában például Mexikó braziliai nagykövete, José Vasconcelos generálta a nativista irodalmi mozgalmat 1923-tól, amely „Brazília brazilizálását” tűzte ki jelszóként, az Európától való elfordulást sürgetve. Ez az alapos néprajzi kutatásokat is elindító kultúrális törekvés Braziliában politikai kontúrokat is öltött. Az *Anta* és a *Verdamarelo*^{1a} csoport a rurális demokráciában, a belső vidékek parasztjában kereste a nemzeti értékeket. A *bandeirante* dicséretét zengte, bizonyos értelmiségi csoportokban viszont felerősödtek az indián örökség hangszínei. Ez lényegében kultúrális jellegű, mélyen katolikus nacionalista áramlat volt és visszhangot keltett a brazil hadsereg fiatal tisztjei között is.

Tulajdonképpen sem ezek a törekvések, sem a nagyszámú, kérészéletű és provinciális párt nem talált a 20-as években közös nevezőt Braziliában - leszámítva a katolicizmus kötelekeit. Ez a kávéprosperitás esztendeiben nem is volt várható.²

A La Plata-régióban, Argentínában formálódott ki legerőteljesebben a kreol konzervatívizmus. Kultúrális téren L. Lugones, Ricardo Rojas, Manuel Gálvez és Alberto Gerchunoff műve tükrözte ezt rendkívül magas irodalmi színvonalon. Tőlük tulajdonképpen teljesen függetlenül a tradicionális argentin arisztokrácia csoportjainak részvételével és a hadsereg főtisztjai karának támogatásával egy igen erős, konzervatív politikai mozgalom és szervezet is formálódott.

Lugones a gaucho hagyományokhoz fordult, s a függetlenségi háborút hozzájuk, a névtelen népi hősközhöz kapcsolta, akik a „nemzeti ellenállást” testesítették meg a montonerákban és a republiquetákban. Ez tehát Lugones szerint „gaucho háború” volt, népi háború, melynek eposzát kívánta Lugones megrajzolni.³

Manuel Gálvez és Ricardo Rojas ehhez a felfogáshoz kapcsolódtak. Mindketten a provinciák arisztokráciájából származtak, mindkettejük családjai fontos politikai pozíciókat töltöttek be Argentínában, de a századvégen kiszorultak a hatalomból, gazdaságilag is tönkrementek. Gálvez és Rojas ezt az életélményt fejezték ki, amikor szembeállították a kozmopolita Buenos Airessel a belső provinciák értékeit. Buenos Aires és a partvidék, szerintük, hús- és búzagyárrá változott, a bevándorlás hullámai miatt nemzeti vonásait elvesztette, a bűnök városává vált. A főváros az egzaltált individualizmusnak, az erkölcstelenségnek, a siker kultuszának a szimbóluma lett. Ez a materializmus fenyegeti a Nemzetet, mondták, s ide értették a sztrájkokat és a munkáserőszak más jelenségeit is. Az eszmék, ideálok hiánya ellen léptek fel és vissza akarták állítani az egyensúlyt a csaknem teljesen külföldivé váló, haladó *partvidéki* és a tradicionális, stagnáló *belső* provinciák Argentínája között.

Gálvez és Rojas az Andok provinciáiból érkeztek, jól beszéltek kecsuául is.⁴ Ez magyarázza, hogy különösen Rojas, a múlt értékeiben az indián örökséggel is számoltak, amely az „exotismo”, a kozmopolita utánzás ellenszere lehetne „egy új autochtón alkotásban”. Az Amerikára javasolt „Eurindia” elnevezése is erre utalt. Rojas az „indianismo sentimental”-t látta továbbélni a gauchóban, az argentin etnikai kohó mesztic produktumában.⁵

Rojas és Gálvez bevándorlás-ellenessége *defenzív* jellegű és *haladás-ellenes nacionalizmus* kialakításával járt együtt, amelyben a moralizálás és az esztétikai szempontok felerősödése a talaját vesztett, elerőtlenedő provinciális kreol arisztokrácia egyensúlyigényét fejezte ki. Irodalmi alkotásaikban azonban nagy szeretettel és művészi erővel ábrázolták a vidéki életet, az embereket, s ennek a belső Argentínának a mentalitása, beleértve erős vallásosságát is, művészetük és politikai felfogásuk része lett.⁶

Gálvez és Rojas a demokráciához vezető úton egy új elit megszületését ígérte, a *tanítókét*, akik az oktatás-nevelés gyámsági szakaszán át emelnék fel a még tudatlan népet. Ez reakció volt az argentin választások áldemokráciájára, ahol a spanyol nyelvet nem is értő új állampolgárt az oligarchia pártjai könnyen manipulálták. Demokrácia-ellenességüket ebben a keretben kell értékelni, s „paternalista demokráciájuk” erre a helyzetre adott válasz, éppúgy mint az argentin történelem erős embereinek, elsősorban Rosas diktaturájának a rehabilitálása, aki az európai szellem elleni lázadást szimbolizálta számukra.⁷

Egy ukrán zsidó közösséggel Argentínába érkező Alberto Gerchunoff Rojas és Gálvez gaucho-felfogásának más értelmet adott. A *zsidó gauchók* (1910) című könyvében közösségének adaptálódási folyamatát mutatja be, azt, hogy a fiatalok hogyan szakadnak el az ortodox szokásoktól és hittől, akik „már kétellyel lépnek a zsinagógába, le hagyják hagyományos szokásaikat, a vidék öltözetét és szokásait veszik fel, s a környezet lassú hatására ráébrednek a szabadság ösztönére.”

Gerchunoff szótárában az itt született zsidó fiatal már *kreol* és *gaucho* Ezt az értelmezést a Gálvez és Rojas által kialakított argentinidad-felfogás ugyanis lehetővé tette – gondoljunk Rojas előbb idézett felfogására –; ilyen értelemben nyitott volt felfogásuk, mert ezt nem etnikai mozzanatokhoz kötik, hanem az emóciókhoz, a nép kollektív tudatához. Gerchunoff is ilyen felfogásban gondolkodik az új hazáról. Az ezzel való azonosulás, szolidaritás tesz argentinné, mondja ő is. A környezet formál argentinná, ahol regénye szereplőjének, Jacobónak, aki a „kolonia első kreolja”, jobban ízlik a „falusi házban, nyílt tűzön fazékban fortyogó maté-tea, mint a szamovárban készített...”⁸

Argentínában azonban a kreol konzervatívizmusnak a kulturális szférán kívül is erős jelentkezése figyelhető meg. Buenos Aires arisztokratikus klubjainak, a hadsereg több főtisztjének kezdeményezésére 1919-ben megalakult az *Argentín Patrióta Liga*, amely félkatonai szervezettel is rendelkezett. Nativista érveléssel, erős bevándorló-ellenességgel léptek fel és megnyerték a katolikus klérus támogatását is. A tradicionális földbirtokos csoportokat képviselték, akik a dinamikus tőkés fejlődést és a bevándorlókat a kommunizmussal, anarchizmussal azonosították.

A Liga a patriotizmust a katolikus hittel és a hősiességgel kötötte össze és az erkölcsi irredenta programját hirdette meg. Demagógiája hatott az argentin fehér középrétegekre és kispolgárságra is, s valójában a 30-as évek jobboldali, fasisztaszimpatizáns diktatúráit alapozta meg. Támogatást kapott több argentin írótól is, pl. L. Lugonestől, aki ugyancsak a fasizmus felé sodródott.⁹

Peruban az 1920-as években a *Mercurio Peruano* című folyóirat volt a konzervatív kreol platform reformista, keresztényszociális vonásokat is mutató változatának építője. A lap eszmei vezetője Victor Andrés Belaúnde, aki elszegényedett arequipai arisztokrata családból származott.

V. A. Belaúnde Mariátegui marxista platformjával szemben igyekezett új ideológiát megalapozni, annak „integrált szocializmusával” szemben „integrált kereszténységet” állítva. Mariáteguít, akit a gyarmati kor sötét színekké ábrázolt, spanyolellenességgel vádolta.

Belaúnde a gyarmati korszak spanyol értékeire figyelt, s a függetlenségi háborúban is „fajunk alkotó energiáit” látta.

Az indiánkérdésben, saját korai nyilatkozatait felidézve azt kívánta bizonyítani: ő maga is felfigyelt az indiánok súlyos helyzetére. Ennek oka szerint, hogy „köztünk él még a feudális rendszer, egy vallás nélküli, költészet nélküli, dicsőség nélküli feudalizmus.” Indiánvédő törvénykezést javasolt, de ez nála nem tartalmazta a földosztás gondolatát. Belaúnde csodálatának tárgya a gyarmati korszak korporatívizmusa. A megoldást Peru számára az ehhez való visszatérésben látja, ahol a kapitalista individualizmussal szemben közösségi szervezetek (indián közösség, céh, egyházi szervezet, stb.) lennének a társadalom alapsejtjei.

Belaúnde Peruban *háromféle* koncepciót lát formálódni: „Az imperialista elmélet számára az indián a nemzeti infrastuktúra része. A modern biológiai elméletek, melyek egyes fajok felsőbbrendűségének koncepciójában realizálódnak, az imperialista koncepciót jelentik. A nemzetet csak a fehér és a mesztic jelenti, az

indián eltűnésre és felszívódásra van ítélve... Ezzel az imperialista tézissel szemben, mely az indiánt kizárja a nemzeti lelkületből, jelentkezik az indigenista faji tézis, vagyis az antitézis: az indián az ország... Az imperialista tézisnek gazdasági az indíttatása, az indigenista tézisnek politikai és demagóg célzata van. A keresztény szintézis anélkül jött létre, hogy érdekeket képviselne.”

Ez utóbbi Belaúnde álláspontja: „keresztény-nemzeti”, „etikus-realista”. E tézisben „Logikus az etikai inspiráció, mert csak a morális és szellemi egyenlőségen alapulhatnak a politikai jogok és gazdasági reformok”. E keresztény-nacionalista képletben központi szerepet az értelmiségi elitnek szám, amely „az egyensúly és harmónia” érdekében a különböző társadalmi csoportok közt közvetítene. Ez az elit az úri középosztályból érkezik.¹⁰ Belaúnde az indigenisták bírálata kapcsán kitér a rasszizmus és nacionalizmus kapcsolatára. Úgy látja, Ázsiában a faj – a rasszizmus – a nacionalizmus kifejezője, Peruban ellenkezőleg: a dezintegráció és a nemzet pusztulása következhet belőle. A conquista ugyanis csupán biológiai tény volt, mely során „mesztic típusú faj” jött létre, amely a többséget alkotja; a kreol maga is – a környezet hatására – mesztic. Ilyen körülmények között a rasszizmus – s Belaúnde az indigenistákat és Mariáteguít is indián rasszizmussal vádolja – a nemzet széteséséhez vezet, írja.

Belaúnde és a *Mercurio Peruano* a tőkés iparfejlődésben érdekelt fehér középrétegeket is képviselni kívánta, ezért erőteljesen fellépett az „agrárfeudalizmust” lebontó reformok érdekében és az imperialista behatolás ellen.¹¹

A folyóirat keresztény-konzervatív reformizmusa a 20-as években azonban nem kapott erős tömegtámogatást.

A kreol oligarchia ellenzéki csoportjai ugyanis ennél keményebb és másfajta alternatívát formáltak. Fő ideológusuk José de la Riva Agüer volt, aki Peru egyik valaha leggazdagabb- és -legrégebbi arisztokrata családjából származott. „A felső osztályokból” alakuló kemény elit szószólója, mely a szétilált társadalomban, ahol erkölcsi hanyatlás, erőszakos szervezatlenség uralkodik, rendet tud tenni.

Az iparfejlődést Riva Agüer elutasítja, mert ez megöli a lelkesedést és mindenféle nemességet. Peru nagyságáról álmodozik, s mintát a múltban keres. Szimpátiája ezért az inka birodalomé, annak rendje és szervezettsége miatt. Különösen annak „paternalista despotizmusa” imponált a fiatal arisztokratának. A gyarmati korszakból a conquista hősi kalandja és a spanyol egyház teljesítménye ragadta meg, mert ennek intézménye is a nagy nemzet alkotásának tényezője lehet. José de la Riva Agüero a 20-as éveket száműzetésben töltötte. Amikor Leguía diktátor 1930-ban megbukott, s Riva de Agüero visszatérhetett Peruba, kiderült, hogy a konzervatív kreol oligarchia fő ideológusa – a világ gazdasági válság apokaliptikus élményétől befolyásoltan – a fasizmus adaptálását javasolta megoldásként.¹²

Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a 30-as években a latin-amerikai konzervatív kreol nacionalizmusok fasizmustól ihletett megújulásának legmarkánsabb alakja a perui José de la Riva Agüero volt. A hosszú száműzetés után hazaérkező arisztokrata politikus határozta meg legvilágosabban a perui – és latin-amerikai – oligarchia új politikai platformját, s maga is aktív részt vállalt a hatalomból – egyidőben miniszterelnökként is.

1932-ben írta: „Nincs közbülső álláspont. Vagy jobbra, vagy balra. Demokrácia, kapitalizmus, liberális tradíció: mind a közbülső utat jelenti, mely valójában a kommunizmust leplezi, vagy valamilyen utat jelent afelé. Liberalizmus, kapitalizmus és demokrácia: mind a hasznosság és a materializmus elvén alapszik, mely szétszúrt az osztályok és értékek hierarchiáját és a középszerűség uralmához vezetett és így általában beszennyezte az emberi létet... Az egyetlen megoldás a visszatérés a középkori, katolikus, spanyol tradícióhoz, mely ma a fasizmusban testesül meg.”¹³ Riva Agüero alkotásaként megszületett a „kreol fasizmus”, amely a „hispan világ” egységét sürgette fasizta alapon, kapcsolódva a spanyol Falange hasonló víziójához, az *hispanidad*-hoz.

„A *hispanidad* a spanyol népek állandó lelki közösségét jelenti és a katolicizmus, a hierarchia, az ibériai népek testvériségén alapszik... Ez a testvériség köteles bennünket arra, hogy harcoljunk a keresztény igazságosság társadalmi rendjéért, visszautasítva, mint egyaránt rosszat, a liberális kapitalizmust és a marxista kollektívizmust.”

Riva Agüero kreol nacionalizmusa USA-ellenes élt: „Hozzuk létre Dél-Amerika Spanyol Egyesült Államát, hogy ellensúlyt képezzünk az Északi Szász Egyesült Államokkal szemben”, írta. Emögött az USA-ellenesség mögött azonban alapvetően persze „gyakorlati” konfliktusok húzódtak meg. Ahogy a punói kreol fölbirtokosok írták 1931-ben: „A protestáns jenkik folytatják a nagybirtokok kialakítását.”¹⁴ Azaz: a világválság idején gondokkal küzdő sierrai parasztok és kreol földbirtokosok földjeit jórészt észak-amerikaiak vásárolták fel.

Riva Agüero szerint a nemzettudatnak, a patriotizmusnak három fő eleme van: a *vallás*, a *nyelv* és a *történelem*.¹⁵

Úgy látja, hogy a peruiság lényegi vonása a vallásos, katolikus hit. Az egyház „az összetartozás tanítója, az egység és a hierarchia. Nekünk, peruiaknak, azonos a hazával. Nekünk, peruiaknak minden vallásellenesség azonos az öngyilkossággal. A protestáns propaganda azonos a jenkibarát külföldiesüléssel”.¹⁶

A világ a nacionalizmus és marxista szocializmus konfliktusát éli, írja, s ebben a harcban „a vallásellenes bizonytalan liberalizmusnak” el kell tűnnie. A vallás szerepét persze saját politikai normái szerint jelöli meg Riva Agüero: „minden vallás... a fegyelem, a szellemiség, az engedelmesség és az önfeláldozás iskolája.” Ezekre a tulajdonságokra Riva Agüerónak, a politikusnak van szüksége: „nem adhatok felhatalmazást és nem is tűrhetem a rendetlenséget”, írta.¹⁷

A nemzeti érzés erősítésében a múltnak óriási szerepe van, hiszen a patriotizmust elsősorban két kultusz táplálja: az emlékezés és a remény, mondja.¹⁸

A perui nacionalizmus gyökereit Riva Agüero a spanyolok előtti, inka múltban kereste.

Világtörténeti panorámában szemléli az inka birodalmat, hogy leszögezhesse: „az inkák birodalma nem különleges és csodálatos kivétel ahogy ezt elképzelik és hirdetik...; részét képezi egy sorozatnak, egy történelmi csoportnak.” „És nem kommunista paradicsom, ahogy külföldi magazinokban iméltelgetik...”¹⁹ Riva Agüero ezért utasítja el az indigenisták és Mariátegui felfogását is.

Persze Riva Agüero az Inka-Peruban a rendet, a szervezethez, a békét, a harmóniát, a nyugalmat, a hierarchiát, a népet paternalista módon gondozó államot csodálta, amely a regionalizmusokat felszámolta. Ehhez a hagyományhoz igyekezett kötődni. Erre az alapra – „amelyen a perui haza született” – építhettek a spanyolok, akik még nagyobb, civilizált, keresztény és univerzális birodalmat teremtettek. De: gyarmat lettünk, alacsonyabbrendűek és függésbe kerültünk, írja Riva Agüero. Ezen a független Peru sem tudott változtatni. Ezért az inka gyökerekhez kell visszatérni: „az inkák szervezete tanulságként szolgál és egyúttal a példa erejével tanít arra, mit kell elkerülnünk vagy gyógyítanunk és hogy mit kell ösztönözni és támogatni...”²⁰

Persze Riva Agüero nem tagadja meg a „Kolónia” korszakát. Nagy értéknek a spanyolok katolikus hitét és kultúráját tartja, amely nem ismerte a rasszizmust, mondja Riva Agüero, s így a fajok békés együttélésére és keveredésére adott példát.

Riva Agüero etnikai toleranciáját – amellyel a forradalmi indigenismót is bírálta – a fentiekből érthetjük meg. Leszögezi: „a fajt nem tartotta a történelemben az egyetlen, még kevésbé a fő tényezőnek.”²¹ Ám ez csak azt jelenti, hogy a hierarchikus társadalomban, paternalista módon gyámolítandónak tartja az indián dolgozó osztályokat.

Gesztust tesz Riva Agüero a meszticek felé is. A mestizaje „az indo-hispán keveredés; látható és haladó, ezen nyugszik az americanismo és különösen a peruanismo, vagy ahogy ma mondják, a peruanidad.” Azt is elismeri, hogy „mi, fehérek, Peruban mesztic mentalitással bírnak, amely a környezetből és a tradíciókból következett...” Ám itt a *mi, fehérek* kifejezés a fontos: a gyarmati arisztokrata család sarja az „integrált Perut” hierarchizálnak képzei, ahol a hatalom a fehér oligarchia kezében van. Ő nem az etnikumok, hanem a társadalmi osztályok hierarchiájában gondolkodik, amelyet a „faj” legfeljebb megerősít vagy kifejez. Elitizmusa konzervatív, elutasítja a „középszerű pénzügyi oligarchia” uralmát, amely „éppoly gyenge, mint tehetetlen.”²²

Etnikai toleranciája számára azonban idegen a náciizmus szélsőséges rasszizmusa, mintául inkább a spanyol és olasz monarchista köntösben megjelenő fasisztust ajánlja országának.²³

A feladat, úgy látja, „nem a nemzeti szellem létrehozása, mert ez a szellem létezik”, vélekedik, hanem „a hibák és defektusok kijavítása és megszüntetése” – lelkesedéssel, bírálattal, elhivatottsággal.²⁴

José de la Riva Agüero és az általa képviselt konzervatív oligarchia „kreol fasiszmusa” a hatalom konszolidálásában csupán az erőszakszervezetekre kívánt támaszkodni. E nézet a perui kreol úri rétegek reakciós nemzet- és népfelfogását tükrözte, amely a világválság zavarait ellenségesen szemlélve a „sokaságról” cikkezett és szélsőségesen munkásellenes nézetekkel öntötte el a sajtót. A politikai konszolidációt azonban nehéz volt csupán – az egyébként sem egységes – fegyveres erővel megvalósítani. Fiatal arisztokraták egy csoportja azért a világválság éveiben a hatalom konszolidálását fasiszta tömegmozgalom szervezésével látta biztosítottak. A perui Forradalmi Unió (spanyol rövidítéssel UR) az ő művük

volt. A radikalizálódott városi mesztic kispolgárság, a fehér középrétegek és a városi nincstelen tömegek megszervezését végezték el az európai fasiszta mozgalmak mintájára: (- ing, köszönés, katonai szervezet, szimbólumok, stb). Vezérük, a hatalmat katonai puccsal megragadó mulatt katonatiszt, Luis Sanchez Cerro őrnagy lett, aki olaszországi élményei alapján látott munkához. A mögötte álló kreol fasisztabarát nacionalisták a „haza”, „becsület”, „hősiesség”, „önfeláldozás” jelszavait hangoztatták, s rendet, nyugalmat és Peru nagyságát ígérték. A megszerveződő Forradalmi Unió programjának a kulcsszavai hasonlóak: „rend”, „szabadság”, „kemény munka”. A korporáció és társadalmi béke jegyében a káosz elkerülését ígérte az UR. A „minden peruinak földet” radikális és demagóg jelszava azonban nem földosztást, hanem az őserdők kolonizációját jelentette. Ugyanakkor a párt sokat foglalkozott a bányászat, a kisbányatókések védelmével, jelezve ezzel saját sierrai orientációját is.

Sanchez Cerro mögött igen dinamikus és erős tömegmozgalom formálódott, mellyel – elnyerve az oligarchia egyetértését is – az 1931-es választásokon győzni is tudott. Sanchez Cerro erős államot ígért, s igen véres terrorral kezdett a baloldali és centрупártok felszámolásához, miközben átgondolt szociális demagógiával és gesztusokkal elégtett ki a *marginados*-t, elindította a kolonizációs programot és közmunkákat kezdett. Az UR „a morál ápolását” összekapcsolta a kommunizmus elleni harccal, ide sorolva az APRA-t is. Nagy szerepet kapott a vallásos érzés ápolása és a szociális segélyezés. Erős fegyveres szervezetet hozott létre, s nagy befolyásra tett szert a partvidék indián-mesztic agrárproletárjai között. Próbálkozott a kínai-japán bevándorlás megakadályozásával is „sárga veszedelem” jelszavát átvéve.²⁵

Latin-Amerikában tehát legkorábban Peruban jelent meg egy fasiszta ihletésű tömegmozgalom, amelyet az oligarchia jobboldali csoportjai azonban nem engedtek a hatalomba. Ehhez hasonló, illetve a peruinál is nagyobb tömegeket képviselő mozgalmak később Mexikóban és Braziliában alakultak; de megszerveződött ilyen párt Kubában és 1935 után Bolíviában is. Több fasiszta inspirációjú párt működött Chilében is. Ideológiájuk az UR-hez hasonló képletű, s a hazai oligarchiák ezekhez való viszonya is a peruihoz hasonlóan ambivalens volt.²⁶

Mexikóban Cárdenas elnökkés választása (1934) után aktivizálódtak a jobboldali, konzervatív csoportok. A perui mozgalommal és a „kreol fasizmus” platformjával összehasonlítva úgy tűnik, hogy a mexikói jobboldal két sajátossággal bírt: igen erősen agrárius arculatot igyekezett öltetni és a katolikus klérus aktív politizálásával kapcsolódott össze.

A mexikói jobboldal az agrárreform hangoztatásával, egyszerre próbálta megvédeni a nagybirtokot és kihasználni a parasztság földéhségét: „A forradalom minden agrárreformja romba döntötte az országot” -, nyilatkozta egy mexikói fasiszta vezér, Nicolas Rodriguez -: „Van elegendő föld mindenki számára, nincs szűkség a haciendák szétoztására...”²⁷

Ez a jobboldal a mexikói forradalom továbbfejlődése mellett foglalt állást. „Az igazság és az igazságosság diktaturáját” sürgette, vad antikommunista tónust használt, az osztályharmóniát és a magántulajdon szentségét hirdette.

Különös módon, antikapitalizmusuk és antikommunizmusuk egyaránt antiszemitizmusban fejeződött ki. Ebben – az európai ihletésen túl – szerepe volt annak is, hogy Mexikóban igen jelentős volt az európai zsidó bevándorlás, Lengyelországból és Ukrajnából különösen, de egész Közép-Kelet-Európából is. Ezek a csoportok a városi kispolgárság sorait és a baloldali mozgalmakat növelték és a hazai kispolgárság „versenytársaként” jelentek meg.²⁸

1934-37 között Mexikóban egy ideológiai „megalapozó” szakasz és a mozgalmépítés egyszerre tűnik elénk, amikor a jobboldal a katolikus klérus aktív részvételével új ideológiát kovácsolt, a haza és a nemzet alapvető elemeit átértékelve új tömegmozgalmat teremtett.

Ez elsősorban a történelem revízióját jelentette. A 19. századi történelem központi hősévé a mexikói történelem erős embere, Iturbide vált, akit szerintük „a bűnös liberalizmus” szorított háttérbe. A gyarmati kor is megszépült. A gyarmati *Las leyes de Indias* a *Reforma* „pártérdekeket” képviselő törvényeivel összehasonlítva felértékelődött, Benito Juarez pedig pánamerikanista, Mexikó érdekeit az USA-nak játszó monroista politikussá változott: egyébként Porfirio Diazsal egyetemben. Habsburg Miksa a nemzet hősévé, Zapata és Villa közönséges gyilkosokká váltak.²⁹

E felfogás a nagy paradoxonnak azt látta, hogy „a függetlenséggel veszítette el Mexikó függetlenségét”, mert az USA befolyása alá került az ország.

Mexikó nem spanyol gyarmat volt, érveltek, hanem a kereszténység egy kísérlete, „egy világ, határok nélkül”, „amely megmentette a korszakot a nemzetiségekre való felaprózottságtól”. Az ehhez való visszatérést a pánhiszán gondolat fisiszta változatához, a hispanidadhoz való kapcsolódásban látta ez a felfogás, amely – hispanidad – egységfront a közös ellenség ellen.³⁰

Ez a fasizmus felé orientálódó mexikói jobboldal a nemzetet a katolicizmus műveként ábrázolta. „A nemzet a kereszténység halhatatlan műve”, - s az antiklerikalizmus győzelmét a barbárságba való visszasüllyedéssel kapcsolta össze. „A vér a remény”, hirdették a spanyolista jobboldalon, amikor a kommunizmustól, az USA-tól, a liberalizmustól bekerítettség állapotában szemlélték önmagukat.³¹

A politikai szervezetépítés a *sinarquista* mozgalom megszületésében (1937) realizálódott. A név – *sinarquista* – a rend igényére (*sin anarquía* = anarchia nélkül) utalt, amelyet a tekintély és a dolgokba „beavatkozó Állam” kell, hogy biztosítson. A mozgalom a nemzet nevében lépett fel, mely Mexikót nemcsak megmenti, de naggyá tételén is fáradozik.

Mexikót „a tulajdonosok országává” kell változtatni, hirdették, szembefordulva Cardenas kollektivistá ihletésű agrárreformjával (ejidók!): „ellenezzük a kollektivizált Mexikót, amelyben a paraszt nem tulajdonosa a földnek... A mi mozgalmunk azt akarja, hogy minden paraszt valódi tulajdonosa legyen parcellájának.”³²

A jobboldal e jelszavainak óriási hatása volt a parasztságra. Katolikus gerillacsoportok alakultak a 30-as évek közepén, amelyek fegyverrel léptek fel a kormány ellen (*cristero*-mozgalom). Tömegbázist az agrárizmokban szerzett az aranyinges mozgalma, elsősorban a földnélküliek, a paraszti társadalom peremére szorult

és város felé *még nem* mozduló tömegekben, akik abban reménykedtek, hogy földhöz juthatnak.

A jól szervezett sinarquista pártnak többtízezres tagsága volt, s körülötte számos más jobboldali politikai szervezet és a katolikus klérus alkotta a jobboldal erőit - e széles vonulat vezető stábját pedig a *kreol* középrétegek, elsősorban értelmiségiek alkották.³³

Egy jobboldali áttörést Mexikóban azonban Cárdenas elnöksége idején felgyorsult reformfolyamat alapján meggátolt. A jobboldali konzervatív ideológiaépítés ezért a keresztényszociális eszmék felé fordult a 30-as évek közepétől. Ennek alapvető ideológiai elemei azonosak voltak a fasiszta orientációjú mexikói nacionalizmussal: izzó kommunista- és USA-ellenesség, a múlt katolikus revíziója, amely a spanyol jelenlétből rózsaszín legendát kreált. Ebben sincs direkt *kreol* faji argumentáció, az egységet itt is a *hit*, a *múlt*, a *nyelv* jelentette. A keresztényszociálisok azonban elutasították a fasizmust, mint megoldást, s a „mindenható Állammal” szemben az egyén védelmét hangsúlyozták. Hispanista orientációjuk azonban ugyancsak egyértelmű.³⁴

Érdekes módon a mexikói jobboldalon – ellentétben Peruval – az indián múlt, mint a történelmi érvek tára nem jelent meg. Ez egyszerre utalhat arra, hogy az azték-kor a korábbi *liberális* gondolatmenetek és a hivatalos ideológia részét alkotta -, de utalhat arra is, hogy a mexikói jobboldali radikalizmusok egyértelműbben kapcsolódtak a fehér-*kreol* rétegekhez, amelyek a Juareztól kezdődő korszak mesztic jellegű érvrendszereit nem tudták és nem akarták felhasználni. Tulajdonképpen ez az oka, hogy a nemzetet alkotó közös nevezőként a *vallás és a múlt* jelent meg. Ezt egyébként általános konzervatív jellemzőnek is tarthatjuk Latin-Amerikában.

A brazil eset hasonló példát kínál. Itt az ideológiai revízió megindítása szintén a politikai katolicizmus ideológusaihoz fűződik még a 20-as évek végén, s ennek eredményeként a 30-as évek legelején már több katolikus politikai szervezet működött Braziliában, amelyek a legnagyobb latin-amerikai fasiszta tömegszervezetet, a *Brazil Integralista Mozgalmat* (1932) alapozták meg.³⁵ *Plinio Salgado*, a mozgalom vezére az egyik fő ideológus is: „Nacionalizmusom Istennel telített” - írta. Ez – a nemzeti eszme – a központi magja az integralista ideológiának, amely a nemzet regenerálását tűzte ki célul, az ország „braziliásítását”, amelyben enyhe indianista ízként a tupi indián múlt iránti nosztalgia is jelen volt.

Ez a „braziliásítási” -program azonban Salgadónál többértelmű: az olasz fasiszmus adaptálását is jelentette, mely egyben krisztianizációs tartalmú is volt: „Krisztus által emelkedem fel, Krisztus által óhajtok nagy Braziliát...” A nemzet „organikus egysége” viszont, amelyben *család, közösség, állam, nemzet* megjelenik, „a korporatívizmus által teremődik meg, amely biztosíték a kommunizmus és liberalizmus ellen”, írta Salgado.³⁶

A mozgalomban hősi misztika jelent meg és hatalmas elhivatottság feszült. „Az integralizmuson kívül nincs megváltás” szöveg a szlogen.³⁷

A széteső Brazília élményével egy „szervezett, egységes, oszthatatlan, erős, hatalmas, gazdag és boldog” nemzet jövőjét állították szembe az integralisták, s ezt ígérték; új, eredeti brazil kultúrát és új civilizációt jövendöltek.

Erős idegenellenességükben Európa és az Egyesült Államok egyiként jelenik meg a kommunistaellenességgel és az antiszemitizmussal egyetemben, mint a kozmopolitizmus bázisai, amelyek uralkodni akarnak a brazil tradíciókon.

Ez az integralista brazil nacionalizmus romantikus és konzervatív utópiával is telítődik Salgadónál: a megálmodott Birodalom az Atlantis eltűnt civilizációjával azonosul, s erős expanzionizmussal olvad össze - egész Dél-Amerikára kiterjesztve az Atlantis-mitoszt.

Vasconcelos hatását idézi Salgado víziója, aki – Bolívarra is utalva – írja: „Mi vagyunk az Utolsó Nyugat. S mert ez vagyunk, az Első Kontinens vagyunk. Új Világ vagyunk, a negyedik Emberiség. A jöendő Idők Hajnala vagyunk. A Föld ereje... Arisztotelész ránk gondolt, Krisztus adott nekünk lelket, Cézár és Napóleon az elődeink: Simón Bolívar szóvivőnk, Amerika a mi Birodalmunk és mi vagyunk a régen várt nép...”³⁸

Plinio Salgado irracionálizmusa mellett a mozgalomban más hangok is megszólaltak. Miguel Reale a „pénzügyi szuperkapitalizmussal” szemben – amely erős antikapitalista szólamokkal társult – lép fel, Gustavo Barroso ezt viszont már durva antiszemitizmussal társítja, s a „faji egység” megteremtését igényli, erős idegenellenességet tükrözve. „Integrált állam” -elképzelésükben portugál hivatásrendi gondolatok jelentek meg, amelyben a „szervezett Nemzet” testesül meg.³⁹

Volt azonban az integralizmusnak egy populista vonulata is, amelynél a perui APRA hatását érhetjük tetten. Ezek a „szellemi és fizikai munkások”-ról írtak és „népi képviselőket” követeltek, az államot pedig szindikalista struktúráként óhajtották megszervezni - elutasítva a fasiszta totalitárius államot.⁴⁰

Ahogy az más rokon mozgalmaknál is tapasztalható, az integralismo *ellen-ségképe* meglehetősen homályos, általános frázisokon túl (zsidók, kommunisták, plutokrata tőke) nem körvonalazódott pontosabb kép. A történelmi revízió igénye is erőtlen, bár a brazil császárság apológiája ekkor és itt jelentkező új elem.⁴¹

A perui, a mexikói és a brazil fasiszta orientációjú konzervatív ideológiákban megfigyelhető közös törekvés a kommunizmus fenyegetésével és a liberalizmus vélt csődjével szemben *egy harmadik út* alternatívájának felkutatása, kikovácsolása. Közös ugyanakkor az is, hogy ez az útkeresés-igény nem kapcsolódott össze gazdasági programépítéssel. Ezekből az ezoterikus, erősen irracionális és konzervatív ideológiákból kiáltóan hiányzott – a mexikói agrárdemagógiát leszámítva – a gazdasági program. A felzárkózás-igény és hatalmi ambíciók ezért szervi gyengeségekkel küzdöttek, hogy a kreol oligarchiák politikai konszolidációs igényeit és a veszélyeztetett kreol középrétegek ambícióit fejezték ki, elsősorban agrárius indulatokat képviselve.

Az argentin konzervatív nacionalizmus Lugones, Gálvez előzményeihez kötődött és szembetűnő vonása, hogy radikális *történelmi revíziót* valósított meg, átírva az egész 19. századi argentin történelmet. Emögött mély bevándorlás-ellenesség húzódott meg, amely baloldal-ellenességgel azonosult. A baloldal párt-

jait nemzetellenesnek és külföld-utánzónak minősítették - mint amelyek semmilyen kapcsolatban sincsenek az országgal. Különösen irritáló volt számukra a „mentális külföldiséggel” vádolt Kommunista Párt, amely „exotikus kis nyelveken” adott ki újságokat. Egyébként az argentin kreol nacionalizmus ugyanígy vádolta az oligarchia világpiachoz kötődő liberális csoportjait is, akik – úgymond – segítettek abban, hogy az ország gyarmattá váljék.⁴²

Nincs azonban szó Argentínában egységes politikai irányzatról a 30-as években: sokszínű, egymással is vitatkozó de egy irányban mozgó áramlatról van szó, amelyben a kreol nacionalizmus *közös elemeinek* megléte mellett számos különös sajátosság is felfedhető. A „történelmi revizionizmus” mellett demokrácia- és idegenellenesség, a katolikus hit nemzeti interpretációja, elitizmus, a radikális párttal felemelkedő ipari érdekeltségű városi (jelentős részben *bevándorló*) középburzoázia elleni rosszérzések és a hispanidad-hoz való kötődés - hasonlóan a többi latin-amerikai országhoz. Ez az argentin konzervatív kreol nacionalizmus leginkább az új történelemfelfogás felől érthető meg, ezért ezt bemutatva rajzoljuk meg alapvető sajátosságait.⁴³ Ebben a felfogásban a központi figura a múlt századi diktátor, Rosas alakja, aki számukra az argentin nemzet szimbólumává vált. E jobboldali nacionalisták a liberális, pozitívista, szocialista és kommunista történelemfelfogással szemben alakították ki új felfogásukat, amely az argentin Pantheon eddigi hőseit – Mitrét, Sarmientót, Alberdit – a nemzet elpusztítóinak minősítette - mint ahogy az említett „nemzetellenes” irányzatokat is.

A nemzettudat központja szerintük a *rosismo*, amely a „kreol szívek lüktetését” fejezi ki. Ezt kell újra felfedezni a rárakódott hamisítások és torzítások alatt - „autentikus” új nemzettudatot formálva.

A nemzeti érzés azont túl, hogy vér, faj, nyelv és anyagi viszonyok összessége, mindeneke előtt az „*ami volt*”, az „*ami van*” és az „*ami lesz*” közötti kapcsolatot jelentő erő, amit Rosas képviselt a múlt században, hirdették. Sarmiento, Mitre, Alberdi és a „száműzöttek egész bandája” ezt az érzést tette tönkre, angol gyarmattá téve az országot, barbárnak minősítve mindent, ami nemzeti, írták. Ezek metagadták a spanyol örökséget is, amely pedig „önmagunkat jelentette”. Ezért nincs más út, mint visszatérni e hősi múlthoz és revidálni azt, hogy erőt merítsünk a ma hősi feladataihoz, írták. Rosas az egység és a haza szimbóluma számukra.⁴⁴

A jövő Argentínája „külföldi gyámkodástól” szabad, szuverén állam kell legyen - gazdasági és politikai értelemben.⁴⁵ A „bevándorló lavina”, a „halálos külső hatások” ellenében - amely egoizmust, mának-élést és „anti-Patriát” egyaránt jelent - kell az új nemzeti szellemet kialakítani, mely a nagy Argentínát megalkothatja. Ehhez pedig CAUDILLÓ-ra van szükség - ahogy Rosas esetében is ez alkotta meg az egységes, erős Argentínát. A caudillo mellett, aki a népből jön, más szellemű közoktatásra is szükség van, amely a mai iskola nemzetellenes alapsémáit elpusztítja.⁴⁶

Kétségtelen, hogy az új argentin konzervatív felfogás egy évszázados történelemépítés elutasítását jelentette, s ezzel együtt az eddigi tőkés fejlődés erős kritikáját is adta. Az árnyalatok azonban sokfélék. Leopoldo Lugones, aki a fasiszta

platformig jut el, általános jobboldali vélekedést fejez ki, amikor a munkásmozgalmat a bevándorlással kapcsolja össze, ill. azonosítja; ennek eredményeképpen jelentek meg szerinte a nemzettel szemben *ellenséges erők* és a *viszályok*, mert ezekből az idegenekből hiányzott a loyális: „Elkötelezettségük (ti. a munkásmozgalmé) nem Argentínához kapcsolódik, hanem külföldi hatalomhoz. Ez egy nemzetközi konspiráció részét képezi, amely egy induló polgárháború kezdeményezésével a társadalmi forradalom bevezetését eredményezi. A Haza azt követeli, hogy őrizzük el ezt a népséget” - hirdeti Lugones a 30-as években. A „kard órája” érkezett el, írta: „Elérkezett a cselekvés órája, mert a demokrácia a kormányzásnak elaggott formája. A társadalmat a hierarchiák alapján kell megszervezni, és csak a hadsereg – az utolsó arisztokrácia – tudja ezt megteremteni... Csak a katonai erény valósíthatja meg e történelmi pillanatban a felsőbbrendű létet, mely a szépség, a remény és az erő”. Erős Haza kell, sürgeti. Ehhez „a hazaszeretet fel kell szítani egészen a miszticizmusig és tekintélyét egészen a hódolatig.”⁴⁷

A jobboldali kreol konzervatív nacionalizmus ezen az alapon számos politikai szervezetet hozott létre a harmincas évtizedben, köztük sokan nyíltan fasiszta modellt akartak megvalósítani - mint az Uriburu tábornok-diktátor inspirálta *Legió Cívica Argentina* (1931), amelynek szabályzata szerint „A Légio minden politikai párt és a marxizmus szétzúzásának lehetőségeit keresi és egy korporatív állam szervezését szorgalmazza, amely Argentínát hét korporatív Szövetségre osztja; ezeket a nemzeti szindikátusok hoznák létre.”⁴⁸ Uriburu szindikalista korporativizmusa azonban idegen volt az argentin oligarchiától és a hadseregtől.

Nyersebben fasiszta verziók is megszülettek, olyanok, mint az Argentin Fasiszta Párt (1932), amely erős antiszemita demagógiával lépett fel a hierarchia és a diszciplína nevében; az *Argentin Nemzeti Akció* (1932) amelynek antikommunista tónusa volt markáns és a jobboldali nacionalista áramlatok egyesítésének igényével lépett fel; az *Argentin Gárda* (1933), amely a hadsereg civil életbe – elsősorban az oktatásba – való bevonását sürgette - Lugones vezetésével. A jobboldali argentin nacionalisták abban közösek, hogy úgy vélik, a fasiszmus az egyetlen hatékony eszköz mind a nemzeti gyengeségek felszámolására, mind a kommunizmus ellen. Azt látjuk, hogy Argentínában csupán a 30-as évek második felétől fordult a jobboldal az egyház és a katolicizmus felé. Ekkor fogalmazódik meg az, hogy „A nemzet fő köteleke az Egyház. Az Egyház a letéteményese a hitnek, ebben van a Nemzet egysége, mint testben a lélek”. „Isten, Haza, Tűzhely” lett a központi jelszó Argentínában is.⁴⁹

Az ideológiai szerepvállalás terepének átengedése a különböző jobboldali nacionalista csoportoknak és gondolatoknak nem jelentette azt, hogy az argentin oligarchia és a mögötte álló hadsereg a 30-as években egy percre is megnyitotta volna a hatalom sáncait ezen csoportok előtt.⁵⁰ Maguk az oligarchikus diktatúrák – legyen bár Uriburu, vagy Juan B. Justo tábornok kormánya – csupán támogatásukat és segítségüket viselte el, s energiájukat és konzervatív nemzetfelfogásukat a munkásmozgalmak és a polgári demokratikus erők korlátozása érdekében használta fel. A mindenkor diktatúra számára igazolást, legitimációs forrást és bázist jelentettek tehát. Hasonlóképpen, mint az előzőekben említett esetekben.

A kreol konzervatív nacionalizmusok megújulása kontinentális jelenség, amelyet a fentebb példaként említett országokban tapinthatunk ki legmarkánsabban. Ám megvolt ez a jelenség például Chilében is, ahol a Portales kultusz felerősödése,⁵¹ a katolikus klérus ideológia-politikai jellegű aktivizálódása, az Alessandri által szervezett jobboldali fegyveres miliciák ugyanazt a funkciót szolgálták, mint A.Somoza Nemzeti Gárdája Nicaraguában, Közép-Amerika diktátorai (Ubico, Hernández Martínez és Somoza) éppúgy fasizmus ihlette politikát folytattak, mint a déli félteke katonái és oligarchiái, vagy Venezuela hacendadói és ezek érdekvédelmi szervezetei.⁵²

Boliviában, Ecuadorban, Kolumbiában és Uruguayban, vagy Kubában hasonló sajátosságokat mutat a kreol nacionalizmus, amely a régi tradicionális *konzervatív pártok* megújulását is igyekezett elősegíteni.⁵³

A már többször említett *hispanidad* fogalmáról, koncepciójáról, ezeknek elemzéséről részletesebben is kell szólnunk.

A *hispanidad* esetében a pánhispán gondolkör új, spanyol fasiszta változatról van szó, amely a 30-as évek elején a köztársaságiak elleni küzdelemben született. A *hispanismo* konzervatív, erősen történelmi érvelésű, bigottan katolikus változatának szélsőjobboldalán született és annak birodalmi-imperialista változatoként jelent meg. Első építői az *Acción Española* folyóirat körül csoportosuló ideológusok voltak, akik közül Ramiro de Maeztú érdemel elsősorban figyelmet, aki *Defensa de la Hispanidad* c. könyvében foglalta össze ezt az új pánhispán koncepciót. Maeztú interpretációjában „a Hispanidad... nem egy faj... Mi spanyolok, nem tulajdonítunk jelentőséget sem a vérnek, sem a bőr színének, mert amit mi fajnak nevezünk, az nem ezekkel a sajátosságokkal függ össze...” A kulcsfogalom Maeztúnál „a szellem(iség), amely a *beszédben* és a *hitben* manifesztálódik.” „A Hispanidadot fehér, fekete, indián, maláj fajok és kombinációi emberei alkotják, s igen abszurd dolog lenne jellegzetességeit az etnográfia módszereivel keresni.”⁵⁴

A *hispanidad* tehát úgy tűnik, igyekezett túl lépni a bőrszín-koordináták által meghatározott identitástudaton, ám – amint erre már Riva Agüerónál utaltunk – ez nem demokratikus felfogást jelent: a „szellem egyenlősége” a vagyon, a jogok és az intellektus által erősen hierarchizált társadalomképpel kapcsolódik össze. Valójában persze ez nem volt a faji egyenlőség sem. Isidro Gomá y Tomás, Toledo érseke szerint ugyanis a hit és nyelv által a spanyol géniusz szelleme behatolt Amerika népeibe, s anélkül, hogy sajátos természete elpusztult volna, „felemelte és megtisztította” e népeket és fajokat, Spanyolországhoz tette őket hasonlóvá. Tehát a spanyol faj hegemoniájával kell számolni e felfogás szerint.

A *hispanidad* a spanyol körülmények szülötte, ezért erősen köztársaságellenes, monarchista, katolikus és antikommunista tartalommal telítődött, mely Spanyolországon belül egy forradalomellenes egységfrontot kívánt kialakítani, míg Spanyol-Amerikában – rövid távon – politikai bázist keresett a köztársaságiak ellen, egyszerre használva jenkiellenes és szovjetellenes érveket.⁵⁰

Hispanidad néven 1935-ben indult folyóirat Madridban. Ez büszkén vallotta: „katolikusok és ellenforradalmárok vagyunk” – és a civilizáció védelmét ígéri a demokráciával szemben. Maeztú itt a *hispanidadot* egyszerűen, mint a spanyolok

összességét határozza meg, Gibraltárt követeli vissza, Puerto Ricónak szabadságot követel, és a *Trón-Hit-Haza* szentháromságát hirdeti.⁵⁶ Mások a hispanidadot misszióknak és szolgálatnak tartják: „Spanyolország misszió-ország. Spanyolország legnehezebb pillanataiban megmentette a világot, Spanyolorzágnak folytatnia kell ezt a missziót, újra meg kell mentenie a világot”, szolt az érv.⁵⁷

Három külpolitikai célt jelölt meg a hispanidad önmaga számára: a „Gibraltáriszoros feletti szuverenitást, föderációt Portugáliával” és „amerika népeinek a visszakövetelését”. Ehhez „Irredenta Spanyolországot” sürget a lap, s az sem baj – mondja –, ha imperialistának neveznek bennünket, mert a jelszó: „Alkossuk meg Dél-Amerika Spanyol Egyesült Államát az Északi Szász Egyesült Államokkal szemben.”

Az *irredentizmus* korparancs, - mert „mindenki földrajzi autonómiáját keresi” írta, a németekre, olaszokra utalva.⁵⁸ Ez a stratégiai cél azonban az hispanidad latin-amerikai agitációjában természetesen nem kapott helyet. Ehelyett a spanyol jobboldali politika kozmikus utópiát vetített ki Spanyol-Amerika számára, amely úgy látta, hogy Spanyolország lesz a „világ tengelye”, s harcától függ a világ jövője is – hirdették a polgárháború éveiben a spanyol fasizmus szóvivői – akik a Szovjetunió gyarmatosító expanziójával ijesztgették tengerentúli elvbarátaikat.

A hispanidad történetfilozófiaként is meg kívánt jelenni, de ez „az új keresztesháború” és „kereszteslovag” analógiáig jutott csupán, amikor a spanyol polgárháborút glóbusméretű dimenzióvá tágította.⁵⁹

A polgárháború után azonban praktikus célokat, elsősorban a Franco-diktatúra nemzetközi elszigetelődését szolgálta nagy erővel a hispanidad eszméje.⁶⁰ E cél szolgálatára született Madridban 1940-ben a *Revista de las Indias* folyóirata is, mely a missziótudatot és az aktuális apológiát egyaránt szolgálni igyekezett.⁶¹

Latin-Amerikában az USA-ellenesség és szovjetellenesség alapján igyekeztek szövetségeket keresni a spanyol fasiszták, elsősorban a konzervatív kreol nacionalizmusokra építve és ezeket átépítve: a fasiszta eszméket és harcos intoleranciát ijekciózva ezekbe. Hirdetői a spanyol eredetű latin-amerikai egyházi hierarchiában is megtalálhatóak.

Tulajdonképpen e célból volt szüksége a hispanidadra a konzervatív kreol nacionalizmusnak is Latin-Amerikában, ahol – elsősorban az itt letelepült spanyol tőkések és spanyol kolóniák támogatásával – számos országban jelentek meg ennek a felfogásnak az orgánumai is.

A hispanidad tovább erősítette azt a jobboldali történelmi revíziót, mely a „fekete legenda” elleni harc ürügyén a gyarmati rendszer apológiájáig jutott el. Szélsőséges változatát ennek az argentin Ricardo Levene jelentette, aki „Az Indiák nem voltak gyarmatok” című könyvében foglalta össze ezt az apologetikát.⁶²

Ez a konzervatív argentin felfogás azonban egyúttal az hispanidadtól való távolságtartást is magában foglalta Levenénél, de másoknál, így például Leopoldo Lugonesnél is. Lugones ugyanis az *argentinidad* primátusát vallotta, aki számára a *hispanidad* hasznos, de nemzetfelfogás szempontjából lényegtelen mozzanat: „A spanyol rokonság nekünk megfelelő és büszkeséggel tölt el...” De „bármely argentin, akinek tiszta spanyol vére van, mint nekem is, sokkal közelebb érzi magát

egy másik argentinhoz, aki angolok, németek, olaszok vagy oroszok fia, mint egy spanyolországi spanyolhoz. Ez fontos tény, mely a fajt, amelynek a magasztalása oly sok szóvirágos beszédet inspirál, kizárja a fontos tényezők közül.”⁶³

Ez nem jelenti azt, hogy az ilyen felfogású nacionalizmus számára az *hispanidad* eszmerendszere ne lett volna hasznos. Az erős hatalom, a caudillo kultusz mellett az angolszász imperialista hatalmak és mindenféle „egzotizmus” elleni védekezés eszközeként jól működött és felhasználható ideológiai eszköz volt.⁶⁴

A latin-amerikanismo demokratikus képviselői azonban határozottan elhatárolták magukat a *hispanidad*-tól. Legmarkánsabban talán a mexikói *Cuadernos Americanos* tette ezt, amely leszögezte: A *hispanidad* „Ibero-Amerika visszakövetelése lenne Spanyolország számára... A *hispanidad* a korábbi, 1800 előtti helyzetünkhöz való visszazuhanást jelentené, nem kevesebbet. Az ibériai fasizmus az időt akarja eltörölni. De a *hispanidad* több, mint fasizmus, ez az iberoamerikai fasiszták számára preparált spanyol fasizmus. Igen, a *hispanidad* kreol fasizmus, teokrácia... és terrorizmus.”⁶⁵

JEGYZETEK

1. *Juan Bautista Feuenmayor*: Historia política de la Venezuela contemporánea. 1899-1969. II. kötet. Caracas, 1979, 27-141.; *José Luis Romero*: Las ideas políticas en Argentina, 205-226.; *David Rock*: Politics in Argentina. 1890-1930. Cambridge, 1975, 180-217.; *E. Bradford Burns*: Nationalism in in Brasil, 57-71.
- 1/a. Az *Anta* portugálul a brazil tapir neve. A csoport vezetője Plinio Salgado, aki a 30-as években a brazil fasizmus vezére lett. A *Verdamarelo* a brazil zászló zöld és sárga színére utalt, vezetője Cassiano Ricardo volt.
2. *Burns*, i.m. 60-71. Lásd még *Jorge Amado*: A reménység lovagja című regényét (Fordította Hartai Emil). Vö. *Anderle Ádám*: Luis Carlos Prestes és a braziliai hosszú menetelés (1924-1927). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Kossuth, 1975. 203-208.
3. *Leopoldo Lugones*: La guerra gaucha. Buenos Aires, 1926 (első kiadás 1906-ban).
4. *Eduardo José Cardenas - Carlos Manuel Payá*: El Primer Nacionalismo Argentino en Manuel Gálvez y Ricardo Rojas. Buenos Aires, 1979. 9-81.
5. *Ricardo Rojas*, Eurindia, 20-21., 127-128., 152.
6. *Ricardo Rojas*: La argentinidad. Buenos Aires, 1922. 8.
7. *Cardenas - Payá*, i.m. 92-94., 108.
8. *Alberto Gerchunoff*: Los gauchos judíos. Buenos Aires, 1975. 13.; Uő: El hombre que habló en la Sorbona. Buenos Aires, 1926. 29-31.
9. *D. Rock*, i.m. 180-185.
10. *V.A. Belaúnde*: En torno al último libro de Mariátegui. *Mercurio Peruano*, 1929, 129-130. szám, 205-229.; 131-132. szám, 333-345.; 135-136. szám, 568-583.; 139-140. szám, 122-136. Idézet a 129-130. számban, 228.

11. *Cesar Antonio Ugarte*: Reformas modernas contemporáneas. Uott, IV.évf. Vol.IX. 253-272.;
Uő: La política agraria de la República. Uott, VI.évf. Vol.X. 664-681.; *Alberto Arca Parro*: La
América Latina ante el desarrollo comercial de los Estados Unidos. Uott, VII.évf. (1923),
Vol.XI. 61-62. szám 65-68.
12. *Fr. Pike*: The History of Modern Peru, 203-209.; Mariátequi: Héttanulmány..., 204-205.
13. Idézi *Pike*: The Modern History, 258. A többi idézet: *José de la Riva Agüero*: Por la Verdad,
la Tradición y la Patria. I.k. Lima,1937. 267., 485.
14. *El Herald*o (Puno, Peru). 1931. szeptember 24. 3.old.
15. *José de la Riva Agüero*: Afirmación del Peru. I.k. Lima, 1960. 7.
16. Uő: Por la Verdad, 165-166.
17. Uő: 164., 234.
18. Uő: Afirmación, 8.
19. Uo. 126.
20. Uő: Afirmación, I. 137-138.
21. Uo. II.28.
22. Obras Completas, de José de la Riva Agüero. Lima, 1965. IV. XXXV. old.
23. Uő. Por la Verdad, I.k. 431-433., II.121-130.
24. O.C. IV. 506-507.
25. Erről részletesen írtam Movimientos políticos en el Peru, Havanna, 1985. c. könyvemben,
261-293.
26. Erről tájékoztat *Anderle*, Munkásmozgalom Évkönyv, 273-277.
27. *Mario Gál*: La década barbara. Mexico, 1970. 95.
28. Uo. 93-94.++
29. El olvido del Passado. *Criterio* (Mexico), 1934.(I.évf.) 3.szám, 5-19.; *Mateo Solana*: La muerte
de Maximiliano. *Lectura* (Mexico),1939. okt.1. 3.szám, 157-160.; és U ott, 1939.dec.1., 3.szám,
131.,Juarezről Uott, 1939. szept.15., 2. szám, 88-108.
30. *Pablo Herrera Carrillo*: La gran paradoja de Mexico: con la independencia perdió su indepen-
dencia. *Lectura*, 1940.febr.1. 3.szám, 135-143.
31. La victoria de la Sangre. *Criterio*, 1934. 8.szám, 14.old.
32. Idézi *Horváth Gyula*: A Sinarquista mozgalom Mexikóban (kézirat).
33. *Jean Meyer*: Le sinarquisme: un fascisme mexicain? 1937-1947. *Annales*, 1980. 6.szám, 1220-
1222.
34. A keresztényszociális eszmék az 1937-ben induló folyóiratban, az *Abside*-ban (Mexikó) vizs-
gálhatók. Lásd például *Manuel de la Cueva*:Comprensión de nuestro momento histórico. *Ab-
side*. 1937. 6.szám, 30-38.; *Juan Liné*: Nuestra herencia hispánica. Uott, 193 8. 3.sz.21-26.;
Guilebardo Murillo: Ni individualismo, ni comunismo. Uott,1939. 2.szám, 3-12.; *Alfonso Junco*:
Juarez monroista. Uott, 1939.9.szám, 51-60.; En pro de la Hispanidad. Uott, 1940. 10.szám,
12-14.
35. *Margaret Todaro Williams*: Integralism and the Brazilian Catholic Church. HAHR. 1974.
3.szám, 430-436.
36. Uo. 436-439.
37. Uo. 441.
38. Idézi: *Hélgio Trindale*: Integralismo. (O fascismo brasileiro na década de 30) Porto Alegre,
1974. 222-223.

39. Uo. 225-229.
40. Uo. 230-233.
41. *João Pandá Calogeras*: Formação Historica do Brasil. Rio de Janeiro, 1930. Recenzió a könyvről HAHR. 1931. 3.számban.
42. *Juan José Hernández Arregui*: La formación de la conciencia nacional (1930-1960). 2^aed. Buenos Aires, 1970. 47-165.
43. Átfogó képet erről Hernández Arregui műve mellett *Marysá Navarro Gerassi*: Los nacionalistas. Buenos Aires. 1968. és *Silvia Álvarez Curbello*: Vicisitudes del nacionalismo argentino. *Latinoamérica*. Anuario. Estudios Latinoamericanos. Mexico, 1971. 71-79., e művek adnak.
44. *Carlos Steffens Soler*: Reacción comunista contra el Instituto... La Nacionalidad. *Revista del Instituto de Investigaciones Historicas Juan Manuel Rosas*. 1939. 2-3.szám, 130-149. Lásd még pl. *Francisco P.Laplaza*: Rosas y la unidad nacional. Santa Fé, 1942. ism. HAHR. 1943. 1.szám 120-121.
45. *José Maria Rosa*: Defensa y pérdida de nuestra independencia económica. *Revista... de Rosas*, 1941. 8.szám, 6-19.
46. *Justo Díaz de Vivar*: La reafirmación del espíritu nacional. *Revista... de Rosas*, 1941. 7.szám, 30-39.
47. *M.Navarro Gerassi* i.m. 40-45.
48. Uo. 92, 94.
49. *H.Arregui*, i.m. 168-173.
50. *José Luis Romero*: Las ideas, 227-240. *Frederic Pike*: Church and State in Peru and Chile since 1840: A Study in Contrasts. *The American Historical Review*, 1967. I.szám 31-50.
51. Vö. pl. a heves vitát a Santiago de Chilében kiadott *Atenea* c.folyóiratban Portalesről *R.Dávila Silva*: Portales. *Atenea*, 1934.III.szám, 440-481., *Francisco A.Encina*: Portales. *Atenea*, 1935.116.szám, 279-299., és Dávila válasza, 117.szám 422-466.
52. *Anastasio Somoza*: Mensaje inaugural. Managua, 1937. Kongresszusi üzenetében Somoza a „szolidaritás keresztény koncepciója” jegyében az „osztálygyűlölet” felszámolását ígéri és az „egzotikus teóriák” elleni harcot. Lásd még a jobboldali konzervatív eszmék közép-amerikai jelenlétéről *Jorge Eduardo Arellano*: Panorama de la literatura nicaragüense. 3^aed. Managua, 1977. 60-64.; és *Salvador Mendieta*: Alrededor del problema unionista de Centro-América. Barcelona, 1934. II.k. 270-291. Vö. pl a venezuelai *Liga Nacional de Defensa Contra el Comunismo* működését az 1930-as években. *El Pobre* (San Cristobal, Venezuela) 1937. január 7. 1.; 1936. okt.z., okt.20. A Ligát egyháziak és latifundisták hozták létre és nagybankok finanszírozták.
53. *Julio E.Moreno*: Democracia aparente y Teocracia latente. *América* (Quito), 1935. 59.szám, 34-47.; *Jorge Enrique Gonzalez V*: A dónde va el Ecuador? Quayaquil. 1939. 98-99.; *G. Porras*: Un ensayo de sociología política Colombiana. *América Española* (Cartagena, Kolumbia), 1941. márc. 37.-szám, 10-11. A fasiszta szimbólumokat kubai ABC-ről lásd *J.A.Tabares*: Guiteras, La Habana, 1973. 167-169. Illusztrációként Venezuelát is említhetjük, ahol például 1936-ban öt országos szerveződésű reakciós párt mellett a provinciákban is tucatnyi „saját” párt működött. Vö. *Juan Bautista Fuenmayor*: Historia de la Venezuela Política Contemporánea. 1899-1969. Caracas, 1979. II.kötet, 299-312.; és *Manuel Vicente Magallanes*: Los partidos políticos en la evolución histórica venezolana. 5^aed. Caracas, 1983. 239-310.
54. *Ramiro de Maeztu*: La Hispanidad. *Acción Española*. (Madrid) 1931. 1.szám, 8-9.

55. *Fr.Pike*: Hispanismo, 294-298.; *Edmundo Correas*: Por la Hispanidad. Buenos Aires, 1942.; Mensaje del Caudillo a los pueblos hispano-americanos. *Hispanidad* (Manila), 1940. 3.szám, 3-6.; Se constituye el Consejo de la Hispanidad. *Hispanidad* (Manila), 1941. január, 13.szám 9. (a *Boletín Oficial del Estado, Madrid*), 1940. nov. 7-i 812. számban megjelent F.Franco dekrétum újraközlése, p. 7649.
56. *Ramiro Maeztu*: El día de la Hispanidad. *Hispanidad*, 1935. 1.szám 7-8., 22-23.
57. *Rafael Burgos*: Hispanidad es Misión. *Hispanidad*, 1935. 3.szám (nincs oldalszámozás).
58. Juan Vázquez de Mella: España en Europa?; España en América! *Hispanidad*, 1935. 4.szám (old.nélkül). Látjuk, hogy Riva Agüero szó szerint vette át a „spanyol Egyesült Államok” gondolatot a *Hispanidad*-tól. Vö. e fejezet 3.számú jegyzetét.
59. E gondolatmenet jellegzetes példája *Manuel Garcia Morente*: Idea de la Hispanidad. Madrid, 1947., amelyben 1938-as és 1942-43-as Buenos Airesben megtartott előadásait közölte.
60. Vö. például az 1940-ben Montevideóban megszülető *Hispanidad* c. folyóirat első évfolyamait. A lap egyébként beszámolt a kontinens falangista mozgalmainak híreiről is Braziliától Kubáig, de elsősorban a fasiszta Spanyolország szalonképessé tételét szolgálta.
61. *A.Ballesteros - Beretta*: Prólogo. *Revista de las Indias* 1940. I.évf. 1.szám, 5-9. Nyíltan kimondja: a lap a hispanidad szellemében működik.
62. *Ricardo Levene*: Política cultural argentina y americana. Buenos Aires. 1937. 179-195. Uő. Las Indias no eran colonias. Madrid, 3^aed. 1973. Uő: Lecciones de Historia Argentina. I.k. 15^aed. Buenos Aires, 1934.; Uő. La cultura historica y el sentimiento de la nacionalidad. Madrid, 1942.
63. *Leopoldo Lugones*: La Raza, El Gran Equivoco. *América* (Quito), 1940. január 42.
64. *Federico Ibaruren*: Hispanismo y argentinidad. *Orientación española* (Buenos Aires) 1940. 13.szám, 10-14.
65. *F.Carmona Neuclares*: Hispanismo e Hispanidad. *Cuadernos Americanos*, 1942 május-június, 2.szám, 43-55.

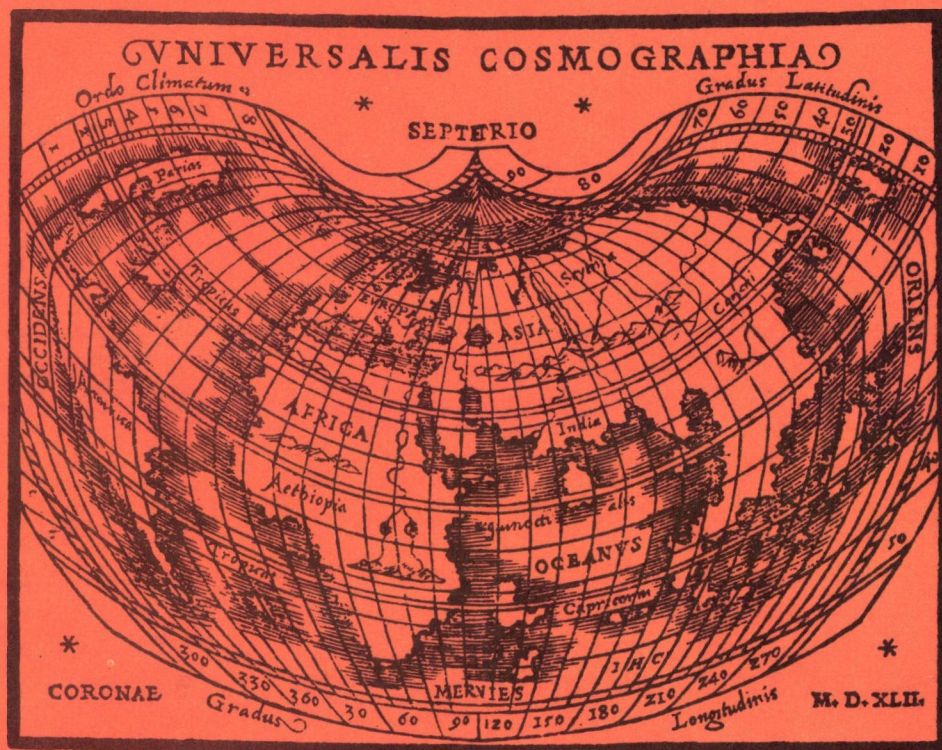

Ara: 30,— Ft

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1988. tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1988 tél

4.szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Incze Miklós-Kozári Monika: Fasiszta, fasiszta jellegű és diktatórikus rendszerek és mozgalmak az európai országokban a két világháború között	3
Láng Imre: Adalékok a nyugati integráció geneziséhez	48
Patrice Bourdelais: Városi járvány-e a kolera?	72
H. Szabó Sára: A mexikói forradalom „maderista” szakasza	80
Horváth Gyula: Brazil politikai mozgások magyarországi levéltári anyagok tükrében (1930-1938)	93
Réti György: Magyar-olasz kapcsolatok Lengyelország német lerohanása és a „furcsa háború” időszakában	104
Pankovits József: Paolo Spriano emlékére	119

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J.Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. - OSzK. RMK. II.28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál (Budapest, V.,
Józsefnádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120.-Ft, példányonkénti eladási ára: 30.-Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

Hozott anyagról sokszorosítva

8918898 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

INCZE MIKLÓS – KOZÁRI MONIKA

FASISZTA*, FASISZTA JELLEGŰ ÉS DIKTATÓRIKUS RENDSZEREK ÉS MOZGALMAK AZ EURÓPAI ORSZÁGOKBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1. világháború utáni békeszerződések által területileg újrárendezett tőkés Európa a háborút követő forradalmi hullám elültével – a társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelően – három fő régióra oszlott. A fejlett demokratikus országok – Nyugat- és Észak-Európa – a régi úton próbáltak tovább haladni. Ezt a fejlődést a gazdasági világválság megtörte ugyan, és egyben elkerülhetetlenné tette annak felismerését, hogy az államnak bizonyos mértékben be kell a gazdaságba avatkoznia. A másik régiót Olaszország és Németország képezte, ahol viszonylag gyors tőkés fejlődés volt (főleg az ipart tekintve), de ahol az ország északi és déli, illetve nyugati és keleti fele között igen nagy volt a fejlődésbeli különbség; ezek az országok – előbb-utóbb – kifejezetten a fasiszmus útjára léptek, totalitárius fasiszta, illetve náci rendszer alakult ki az élesen jelentkező gazdasági-társadalmi problémák „megoldására”, ami zsákutcának bizonyul majd, de előbb világháborúhoz vezet. A „többi” Európában, az európai peremvidékeken – Finnországtól és a balti államoktól Keletközépeurópán – Ausztria, Magyarország, Lengyelország – át a Balkán-országokig, illetve a Pireneusi félsziget országaiig a szó valódi értelmében vett, totalitárius, zárt fasiszta rendszerek nem alakultak ki. Részben ennek kevésbé zárt változatai – a Salazar-diktatura Portugáliában, a Franco-diktatura (1939-től) Spanyolországban –, részben fasiszta jellegű, tekintélyuralmi diktatúrák, részben – főleg a Balkánon – királyi diktatúrák alakultak ki. Ez utóbbi – a gazdaságilag fejletlenebb, társadalmilag nem annyira tagolt, rétegezett – országokban is megjelentek ugyan többé-kevésbé erős fasiszta mozgalmak, de általában nem, vagy tartósabban nem kerekedhettek a királyi diktatúrák fölé. (Kivétel ez alól – valójában azonban nem kivétel, mert az ország gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb volt – 1936-tól Görögország, ahol Metaxasz diktatúrája fasiszta jellegű volt.)

Ahogy a kevésbé fejlett országokban a tekintélyuralmi és királyi diktatúrát általában nem tudták a fasiszta mozgalmak rendszerekké alakítani, úgy az erős gazdasági-társadalmi fejlettség és a politikai fejlettség, a szervesen és tartósan kiépült demokratikus politikai hagyományok és politikai kultúra miatt, a nyugat- és észak-európai államokban nem volt esélye az ottani fasiszta mozgalmaknak a hatalomra kerülésre, de ilyen mozgalmak ezekben az országokban is jelentkeztek.

A gazdasági-társadalmi fejlődésben való viszonylagos elmaradottság, párosulva egyes országokban azzal, hogy a viszonylag gyors gazdasági fejlődéstől a társadalmi, politikai fejlődés elmaradt, nem tudott elég gyorsan alkalmazkodni. Így aszinkronitás keletkezett, ami további társadalmi és politikai feszültségeket eredményezett, erősen hozzájárult ahhoz, hogy tekintélyuralmi, diktatórikus rend-

szerek alakuljanak ki, ami viszont kialakította, illetve felerősítette az agresszív nacionalizmust – a nemzeti önértékében sértett vagy magát kisemmizettnek tekintett országokban, és a „védekező”, – kialakított vagy megnagyobbodott területű – országokban egyaránt. Ez a rivalizálás különböző nemzetközi politikai csoportosulásokhoz, vagy ilyenek kísérletéhez vezetett a térség államai között – ami szintén nagymértékben tovább fokozta azokat a meglévő feszültségeket, amelyek egyébként tulajdonképpen ezt kiváltották. S ha mindehhez hozzávesszük azokat a konkrét gazdasági nehézségeket, válságokat, amelyek az egyes országokban az 1. világháború után jelentkeztek – párosulva egy átmeneti forradalmi fellendüléssel –, majd a pénzügyi stabilizáció problémáit, a stabilizáció utáni rövid időszakot követő világgazdasági válságot, s annak gazdasági, társadalmi és politikai következményeit, akkor érezhetünk rá arra, hogy milyen talajon zajlottak le a két világháború közötti időszak eseményei.

I.

Az 1. világháborút követően, az 1920-as években a tőkés Európában mindenoldalú, általános – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális – válság alakult ki. E komplex válság egyfelől, főleg az európai peremvidékeken – Keletközépeurópában, Délkeleteurópában, Olaszországban és az Ibér-félszigeten – forradalmakhoz, forradalmi kísérletekhez vezetett, másfelől olyan törekvésekhez, hogy új eszközökkel, új típusú mozgalmakkal, új politikai formákkal vegyék fel a harcot a valós vagy vélt forradalmi veszéllyel szemben. Ezeken a területeken ilyen körülmények között került azután sor a tőkés konszolidációra.

Az említett területek államaiban részben már az 1920-as, majd az 1930-as években fasiszta mozgalmak jelentkeztek, ellenforradalmi diktatúrák, királyi diktatúrák, tekintélyuralmi diktatúrák, katonai diktatúrák, fasiszta, fasiszta típusú diktatúrák jöttek létre.

Ezek a rendszerek erőszakos eszközökhöz folyamodtak a polgári-demokratikus, liberális politika és intézményei minél teljesebb, vagy legalább érdemi felszámolása és a baloldali fordulat megakadályozása érdekében. Fasiszta terrorra és demagógiára alapozódó mozgalmak pedig a tőkés Európa úgyszólván minden országában keletkeztek, a fejlett nyugati és északi, demokratikus - polgári államokban azonban a hatalomrajutás esélye nélkül.

Közép-Európában és a peremvidékeken a viszonylagos gazdasági gyengeség, társadalmi elmaradottság, az erős feudális maradványok, új lakossági rétegek bekapcsolódása a politikába – és viszonylagos politikai önállósodásuk, a tartós pénzügyi- és agrárválság okozta társadalmi feszültség, az etatizmus: az állam fokozódó beavatkozása, különösen gazdasági irányító szerepe az ipari fejlődés következményeképpen, az autarchiás törekvések, amelyek a nemzetközi feszültség irányába hatottak, s a tömegpropaganda megnövekedése, amely elsősorban az érzelmekre, az ösztönökre – irracionális elemekre – igyekezett hatni, felhasználni a valós vagy vélt nemzeti sérelmeket, a legyőzöttség vagy a kisemmizettség tuda-

tát, s a revánsvágyat is, illetve – a győztesek esetében – a hatalmi pozíciókhoz való ragaszkodást, teremtett lehetőséget megfelelő politikai konstelláció esetén a különféle diktatorikus rendszerek kialakítására.

*

Az 1. világháborút követő tíz évben jött létre Magyarországon a Horthy-rendszer, az olasz fasizmus, kezdett kialakulni a portugál fasiszta rendszer és utóbbival szinte egyidejűen a lengyel tekintélyuralmi rendszer. Diktatórikus fordulatok zajlottak le Bulgáriában (átmenetileg), Litvániában, Spanyolországban és Jugoszláviában. Diktatórikus jellegű átalakítások történtek Albániában - ami az olasz gyámság velejárója volt.

Az 1929-33. évi gazdasági világválság fellendítette a fasiszta mozgalmak tevékenységét szerte Európában, kiterjesztette társadalmi bázisukat, s újabb lehetőséget teremtett egyrészt arra, hogy a már fasizált államok rendszere tovább keményedjen, másrészt arra, hogy újabb diktaturák keletkezzenek.

A fasizálódás összeurópai folyamatában kétségkívül Hitler, a náci németországi uralomra jutásának jutott a döntő szerep. Ezáltal jöhetett azután létre a fasiszta államok koalíciója, alakulhatott ez a rendszer minden reakció mintájává, s válhattak az 1930-as évek lényegében véve a fasizmus, illetve az ellene folytatott küzdelem évtizedévé.

Hitler hatalomra jutását követően 1933-34 folyamán Ausztriában diktatórikus fordulat ment végbe. 1934-ben diktaturák keletkeztek Észtországban és Lettországon is, majd 1936-ban Görögországban zajlott le diktatórikus fordulat, amelyet a fasiszta mintaképekhez igazodó Metaxas tábornok neve fémjelzett. Romániában csak 1938-ban következett el a királyi diktatura ideje: februárban Károly király az ő személyes diktaturáját jelentő új alkotmányt vezetett be.

Az észt és a lett puccs után kialakult diktatórikus rendszerek jellemzője, hogy Észtországban a számottevő „Szabadságharcos” fasiszta mozgalmat, Lettországon a kevésbé jelentős „Perkonkrust”-ot szétverték. E rendszerek társadalmi bázisa nem volt széles. A balti diktaturák egészében véve abban különböztek a balkániaktól, hogy a hatalomnak a hadsereg, mint a diktatura támasza és fenntartója nagyobb stabilitást biztosított. A görög puccs a balkáni típushoz tartozott, Bulgáriához és Jugoszláviához képest azzal az eltéréssel, hogy itt a baloldali táborban egy valamivel számottevőbb polgári liberális csoporttal is számolni kellett, – puccsok, tábornoki diktaturák és köztársasági kormányok váltogatták egymást. Egyébként a fejlődés Görögországban – a többi balkáni államhoz hasonlóan – mint említettük, diktaturához vezetett.

A világgazdasági válság által kiváltott második fasizálódási hullám során tehát Németországban, Ausztriában, (ismételten) Bulgáriában, Észtországban, Lettországon, Görögországban és Spanyolországban zajlott le *diktatórikus fordulat*.

Ezek a fordulatok döntően belső fejlődés eredményeként, alapjában a belső társadalmi erők küzdelmének rezultánsaként mentek végbe, Spanyolországban

viszont a kifejléhez már nagymértékben hozzájárult az olasz és a német katonai beavatkozás az 1936-ban elkezdődött polgárháborúba.

A fasiszta mozgalmak az 1930-as években Európa-szerte felélénkültek, aktivitásuk fokozódott, s újabb és újabb csoportok, mozgalmak alakultak Nyugat- és Észak-Európában és még az örök „semleges” Svájcban is. Ezeknek a csoportoknak és mozgalmaknak nagy része az összes európai országban egyúttal a náci németbarát reakciós erők tevékenysége felélénkülésének az irányába hatott.

Ilyen volt – többek között – Magyarországon a zavaros ideológiájú nemzeti-szocialista Nyilaskeresztes Párt, Romániában Codreanu mozgalma: a hírhedt Vasgárda, ez a tipikusan fasiszta, brutális terrorszervezet, az osztrák náci párt, a Bulgáriában működő macedon VMRO, a spanyol Primo de Rivera mozgalma, a Falange; a francia fasiszta mozgalmak közül elsősorban a Doriot-mozgalom, az angol Mosley fasiszta pártja, a norvég Quisling-mozgalom, a svájci frontizmus, stb.

E mozgalmak közös vonása – jelentős eltéréseik mellett – az volt, hogy az állami mindenhatóságot a nacionalista kollektivitással indokolta, illetve a nemzeti érdek talaján abszolutizálta az etatizmust, az állami autoritást, s hirdette a modernizálást, a társadalmi élet megváltoztatását célzó gazdasági és társadalmi reformmozgalmat, összekötve azt a kapitalizmus egyes vonásainak bírálataival.

II.

Magyarországon a Tanácsköztársaság fegyveres felszámolása után (1919. aug.) Horthy szabadcsapat jellegű, egyben rendőri és végrehajtó hatalmi funkciót is gyakorló, úgynevezett Nemzeti Hadseregének működése révén az ellenforradalmi rendszer valójában alkotmányon kívül született meg. A fasiszta erők csoportjai a választásokon terrort alkalmaztak, s Horthy kormányzóvá választása is fegyveres fenyegetés árnyékában történt.

Az új magyar államhatalomba beépültek, pozíciókhoz jutottak az új reakció fasiszta erőinek egyes képviselői is, s így a rendszer kezdetben túlhaladta az elsősorban kétségkívül ellenforradalmi és tökéletes restaurációs célokat. A rendszer új vonásai olykor erősebbek, olykor mérsékeltebbek voltak, a folytonosságot Horthy személye biztosította. A hatalmi kompromisszum változó arányai a belső és a külső – Magyarország háborús vesztes, legyőzött és területileg erősen megcsontott ország volt – erőviszonyokon alapultak. A rendszer fejlődése során főleg a középrétegekben, különösen e rétegekhez lesüllyedt, s a társadalmi csoport felső szintjein megkapaszkodni törekvő elemekben kereste és találta meg társadalmi bázisát.

A Horthy-rendszer tehát egy fasiszta elemeket is tartalmazó ellenforradalmi-konzervatív politikai konstrukció volt, amely nem teljesen zárt, „üreges” volta miatt nem tette lehetetlenné egészséges társadalmi, politikai, eszmei magvak bizonyos megőrzését.

A különösen a 30-as évek második felében felerősödött ellenzéki, szélsőjobboldali fasiszta, magyar nemzeti-szocialista mozgalmak, elsősorban Szálasi Ferenc nyilaskeresztes pártja az 1939-es országgyűlési választásokon ért el jelentős sikert, utóbbi az összes parlamenti helyek 18%-ához jutott. Ettől kezdve – ez volt a csúcspont – visszaesett, külső katonai erőszak nélkül nem volt képes hatalomra kerülni.

Bulgáriában 1923. júniusában véres jobboldali puccs, diktatórikus fordulat zajlott le, de az új, fasiszta reakció erői rövidesen (1925-től) háttérbe szorultak, tömegbázisuk gyenge volt. A kommunista pártot és a parasztpártot nem voltak képesek felszámolni, a fasiszta „harmadik erő”-nek nem volt önálló szervezete, s az államszervezet sem alakult át. Egy átmeneti időszak után – 1931-ben a demokrácia és liberális polgári pártokat tömörítő ún. Népi Blokk alakított kormányt – újabb jobboldali puccs nyomán 1936-ban tekintélyuralmi királyi diktatura alakult ki, –Borisz cár személyi diktatúrája.

Lengyelországban Pilsudski 1926. májusában katonai puccsot hajtott végre, s rövidesen a diktatura új – tekintélyuralmi – válfaját alakította ki. E rendszer fokozatosan távolodott a parlamentarizmustól. A fordulat társadalmi bázisa viszonylag széles volt, a magyarországihoz hasonló összetételű középréteg nem kis mértékben a rendszer támaszává vált. A fasiszálódási folyamat Hitler hatalomra jutása és különösen Pilsudski halála (1935) után Lengyelországban felgyorsult, a rendszer Pilsudski utódainak kollektív diktatúrájává vált, a vezető csoportokon belül felülkerekedtek a konzervatív és a szélsőjobboldali erők, fokozódott a nemzeti türelmetlenség, egyre erősödött a „szervezett és fegyelmezett” nép-re történő hivatkozás. A lengyel rendszer azonban – a magyarhoz hasonlóan – nem vált zárttá. Főleg a tömegmanipuláció terén ért el sikereket és lényegében képes volt a baloldali erők bizonyos fokú bénítására, de a rendszer állami strukturájába nem tudta beintegrálni a munkásosztályt, s nem tudta felszámolni a munkásmozgalmat.

A gazdaságilag lemaradott, katasztrofális pénzügyi helyzetben lévő *Portugáliában*, ahol a parlamentben klikkek vetélkedtek egymással, 1926. május 28-án katonai puccs zajlott le. 1928-ban Carmona tábornok, mint új elnök Salazart hívta meg pénzügyminiszternek, aki szabad kezet kért és kapott. Salazar gazdasági teljhatalma 1932. nyarán politikai hatalmához és fasiszta – korporatív – koncepciójának szabad érvényesítéséhez vezetett.

Az uralkodó osztályok, a gazdasági vezető rétegek tehát először a konzervatív katonai reakcióhoz folyamodtak, utóbbi pedig önként – fasiszta tömegmozgalom *Portugáliában* nem bontakozott ki – teret adott a fasiszta államrendszer kialakításához vezető kísérletnek.

Salazar egypártrendszert vezetett be és 1933-tól – az olasz példa nyomán – „nemzeti korporációk”-at épített ki.

Jugoszláviában az 1929 elején lezajlott fordulat oka elsősorban a nemzetiségi, főleg a horvát-szerb ellentét volt. A belső feszültségen Sándor király a parlamenti keretekben nem tudott urrá lenni, felfüggesztette a parlamentarizmust, átmenetileg erősen korlátozta a pártok tevékenységét az ún. „gyógyító diktatura” ke-

retében. 1931-ben e diktatura enyhülni kezdett, az alkotmányosságot formailag helyreállították.

Az 1933-34 folyamán *Ausztriában* végrehajtott diktatórikus fordulat a Dollfuss által vezetett keresztényszocialista párt és a Heimwehr koalícióján és kompromisszumán alapult. Az előzetes megegyezés és előkészítés után végeredményben ezt egy előre kitervelt provokáció segítségével valósították meg, amelyben a reguláris hadsereg erői mellett a Heimwehr alakulatai nagy szerepet játszottak. Az 1934. februári bécsi napok, a baloldali és azon belül mindenekelőtt a legerősebb szociáldemokrata baloldal szétverése lehetővé tette a parlament nélküli autoritativ állam megteremtését, de színre hívta a konkurens, náci típusú osztrák fasiszta mozgalmat is. Ez azután még ebben az évben – Németországgal a háta mögött – meg is kísérelte a kormány puccs-szerű megdöntését és a hatalom kisajátítását. Minthogy ez a kísérlet kudarcot vallott, kancellár-csere után is fennmaradt a Dollfuss által megalapozott rendszer, amelyben a *diktaturát* a konzervatív- és az új jobboldal kompromisszuma biztosította, olyan módon azonban, hogy az első maradt az erősebb fél. Ez a rendszer az új-reakció, a fasiszmus erőiből többet engedett be a hatalomba, mint később Franco. A Heimwehr-fasiszmus azonban maga is konzervatívabb volt, s így egészében véve a rendszer is mérsékelt maradt, s tónusát illetően inkább a portugál rendszerhez lett hasonló. Az ausztriai *fasiszmus* a *konzervatív*, azon belül a keresztényszocializmushoz húzó *típust* képviselte – az ország önállóságának megszűntéig, 1938. tavaszáig, az Anschlussig, amikor is Ausztria a náci Németország egy tartománya lett.

Spanyolországban 1923. őszén diktatórikus fordulat történt. Monarchikus keretben 1923-ban több mint 6 évig tartó *katonai diktatura* jött létre a forradalmi előretörés letörésére és a tökéletes konszolidáció politikai alapjainak megteremtésére. A korszak nem funkcionált, a pártokat feloszlatták, a nemzetiségek addig is gyér jogait megnyírbálták, a baloldali vezetők nagy részét bebörtönözték, a gazdaság irányítására korporációkat szerveztek - olasz mintára. A katonai diktatura bukása után demokratikus köztársasági rendszer, 1936. februárjában Népfront kormány jött létre, ami ellen katonai lázadást szerveztek és az országban polgárháború kezdődött. Franco ellenforradalmi lázadását a fasiszta Olaszország és a náci Németország katonailag támogatta. Az 1939. április 1-jén véget ért polgárháború után augusztus végéig, tehát a 2. világháború kitörését közvetlenül megelőzőleg építette ki Franco a spanyol fasiszmus rendszerét.

*Kivéve a náci német és a fasiszta olasz mozgalmakat és rendszereket.

III.

Az alábbiakban közölt iratok segítségével – a terjedelmi keretek szabta határon belül – a magyar, a lengyel, a portugál, az osztrák rendszerek, s a román, a spanyol, az angol és a francia fasiszta mozgalmak leglényegesebb vonásaira hívjuk fel a figyelmet.

1.

A gazdasági és politikai válság ügyében tartott koronatanács jegyzőkönyve¹

1931. február 20. - március 5.

... A főméltóságú úr február 20-án 17 órakor a koronatanácsot megnyitván, indokait ismerteti, melyek az összehívást szükségessé tették.

A mai nehéz időkben fokozott mértékben kívánatos az államfő és a kormány együttműködése. Részt kíván venni a kormány nehéz munkájában, s az ország mai nehéz helyzetében fokozottabb együttműködést kíván nagy célkitűzésének megfelelően az államfő és a kormány között.

A főméltóságú kormányzó úr meleg és elismerő szavakkal emlékezik meg gróf Bethlen István² 10 éves működéséről, és a kormány eddigi munkájáról. Azon reményének adva kifejezést, hogy céltudatos munkával a jövőben is eredményes lesz a kormány működése.

Majd az általa kitűzött tárgysorozat 1. pontjának tárgyalását rendeli el.

***

II.

Majd a tárgysorozat 2., 3. és 5. pontjának összevont tárgyalását kívánja a főméltóságú úr.

2. „Forradalmi kirobbanások megakadályozása céljából a statáriumnak prevencióként való kihirdetése. Kommunista törvények.”

3. „Az országgyűlés tagjainak mentelmi jogával űzött visszaélések meggátlására tett intézkedések.”

4. „A zavargások során elkövetett erőszakoskodásokból eredő károk megtérítése.”

Őfőméltósága rámutat arra, hogy e kérdések felvetését a szociáldemokrata képviselők által 1930. szeptember 1-én rendezett úgynevezett „munkanélküliek sétája” váltotta ki.

Őfőméltósága a hatóságoknak a tüntetés alatt és után tanúsított magatartását nem tartja kielégítőnek. Veszélyeztetve látja Magyarország jó hírnevét és polgárainak békéjét, ezért tárgysorozatának 2., 3. és 5. pontjaiban megemlített vagy ezekkel egyértelmű intézkedéseket tart szükségesnek.

A miniszterelnök statáriumnak prevencióként való kihirdetését sem kívánatosnak, sem szükségesnek nem tartja.

Politikai szempontból azért nem kívánatos, mert félő, hogy a rosszakaratú külföldi sajtó ezen intézkedést olybá pertraktálná, mintha Magyarországon rendet és békét már csak kivételes eszközökkel lehetne fenntartani, mely beállítás különösen a küszöbön álló külföldi kölcsön megszerzésénél kiszámíthatatlan, de ránk nézve mindenesetre káros következményekkel járna.

A statárium preventív kihirdetését pedig szükségesnek azért nem tartja, mert hiszen fennálló törvényeink szerint bármikor a legrövidebb időn belül a kihirdetés megtörténhetik.

A mentelmi jog bolygatását sem helyeselheti, mert nem kívánatos politikai vitákat provokálna, és mert megvan a mód arra, hogy tettenérés esetén minden képviselővel szemben el lehessen járni.

A miniszterelnök véleménye is az, hogy a szeptember 1-i tüntetéseknél a rendőrség kímélte a szocialista képviselőket.

Ami a zavargások során elkövetett erőszakoskodásokból eredő károk megtérítését illeti, annak idején a minisztertanács az igazságügyminisztert utasította a szükséges törvényes lépések megtételére.

Az igazságügyminiszter jelenti, hogy a rögtönbíráskodás a fennálló jogszabályok értelmében, amelyek alapján az a lázadásra, gyűjtogatásra, valamint a robbanó anyagok használásával elkövetett gyilkosságokra és szándékos emberölésre ma is érvényben van, különös tekintettel az 1921. évi III. tc. 13 §-ában kifejezett rendelkezésre, az állami és társadalmi rend elleni bűntettekre, indokolt esetben bármikor életbe léptethető. Új felhatalmazásra tehát szükség sincsen.

Az igazságügyminiszter részletesen ismerteti az idézett törvénycikk rendelkezéseit, és oda konkludál, hogy azok az összes kommunista bűncselekményeket felölelik, tehát az anyagi jog tekintetében sincsen szükség kiegészítő kodifikációra.

Az igazságügyminiszter jelenti továbbá, hogy az új sajtótörvényben szándékozik arról gondoskodni, hogy az országgyűlés tagjai felelős szerkesztőként és felelős kiadóként ne legyenek bejelenthetők. Ezúton kívánja tehát a mentelmi joggal való visszaélésnek ezt a nemét kizárni.

Az 1930. szeptember 1-én lefolyt zavargásokból származó károk megtérítése iránt egyetlen károsult sem kívánt keresettel fellépni, és ezért, nem pedig a jogszabályok esetleges hiánya miatt, maradt el a magánjogi felelősségre vonás.

Azután jelentést tesz a bűnvádi felelősségre vonás bizonyítási nehézségeiről.

Scitovszky Béla belügyminiszter jelenti, hogy a rendőrség elég bizonyító erővel bíró adatot szolgáltatott az ügyészség számára. E felett vita indul közte és az igazságügyminiszter között.

1. V. Gömbös Gyula³ honvédelmi miniszter rámutat arra, hogy a folyamatba tett intézkedések abból a szempontból bírálandók el, hogy megnyugtatták-e a polgárok közvéleményét? – Erre határozott nemmel felel.

2. a jövőben a hatóságok milyen eljárást tanúsítanak. Ha a szociáldemokrata képviselők, tehát a rendezőség, kapcsolatosan a szeptember 1-i viselkedésükkel, mely a hatóságokkal szemben kihívó volt, letartóztatásba kerültek volna (tettenérés), úgy ezen intézkedések bizonyára általános helyesléssel találkoztak volna. Miután ez elmaradt, a polgárság meg van félemlítve...

A miniszterelnök és a pénzügyminiszter még a nemzetközi pénzpiacon észlelt káros jelenségekre hívja fel a koronatanács figyelmét, és ezért ők is határozottabb fellépést tartanak a jövőben szükségesnek.

A főméltóságú kormányzó úr a 2., 3. és 5. pont feletti vitát a koronatanács következő határozatával rekeszti be:

Statáriumnak prevencióként való kihirdetése nem kívánatos; a mentelmi joggal való visszaélések meggátolására különös intézkedések nem válnak szükségessé.

A koronatanács sajnálattal veszi tudomásul, hogy a zavargások során elkövetett erőszakoskodásokból eredő károk megtérítése iránt nem volt az ügyészség részéről intézkedés tehető, és végül, a szeptember 1-i események tanúsága alapján a jövőben a rendőrség részéről erősebb, azonnali és kézzelfogható, a polgári társadalmat megnyugtató, Magyarország külpolitikai érdekeit megvédő intézkedéseket kíván.

...

V.

A március 5-én tartott folytatólagos ülésen elsősorban a napirend 6. pontja tűzetett ki tárgyalásra:

„Időszaki lapok betiltása”.

Őfőméltósága felveti a kérdést, hogy nem szükséges-e külön törvényes intézkedés avégből, hogy a kormány hathatósabban járhasson el azokkal a lapokkal szemben, amelyek országos érdekeket sértenek.

Miniszterelnök bejelenti, hogy a kivételes intézkedésekről szóló 1912. évi LXIII. tc. idevonatkozó rendelkezései a sajtóra vonatkozólag érvényben vannak. Az e törvényben adott felhatalmazás elegendő a lapok megrendszabályozására. Bármikor be lehet tiltani azokat a lapokat, amelyek az ország érdekeit sértő sajtótevékenységet fejtenek ki.

Bejelenti továbbá, hogy az elmúlt 10 esztendő alatt körülbelül több mint 50 lap tiltatott be ez alapon. Az 1930. év folyamán pedig kir. ügyész osztatott be a miniszterelnökséghez a célból, hogy állandóan ellenőrizze a lapokat politikai szempontból.

Mód van azonkívül perindításra, a kolportázs jog megvonására és a lap betiltására.

A miniszterelnök szerint jogi szempontból tehát nincs hiány, ennél fogva ez irányban intézkedésre nincs szükség, csupán a rendelkezésekre álló eszközökkel kell élni, ami viszont megtörténik.

Majd ismerteti a sajtórendészeti kérdéseket, azután pedig az igazságügyminiszter a kodifikációt illetően a miniszterelnök által előadottakhoz csatlakozik.

A koronatanács tudomásul veszi a bejelentéseket, és e tárgyban határozathozatalt nem tart szükségesnek.

...

Ez a jegyzőkönyv két példányban állíttatott ki, s az egyik Magyarország kormányzója kabinetirodájának, a másik példány a miniszterelnök úrnak adatik át megőrzés végett.

K.m.f.

Látta:
gróf Bethlen István
m.kir.miniszterelnök

A jegyzőkönyvet vezette:
Gömbös
m.kir. honvédelmi miniszter
Helyben hagyom:
Horthy
Magyarország kormányzója

Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: *Szinai Miklós és Szűcs László*. Budapest, Kossuth, 1962. 82-96.o. kihagyásokkal.

1. A gazdasági válság idején 1930. szeptember 1-én hatalmas munkástüntetés volt Budapesten, ami megrendíteni látszott az évtizede hatalmon lévő Bethlen-kormány helyzetét. Ilyen körülmények között merült föl – Gömbös hatására – az eddigi kormányzati módszereken való esetleges változtatás szükségessége a kormányzó előtt, szélsőjobboldali módszerek alkalmazásával. Ebben a helyzetben Horthy összehívta a koronatanácsot. A változtatásra irányuló törekvéssel szemben Bethlennek az volt az álláspontja, hogy az addig hozott, fennálló törvények segítségével a rendszer bármely problémát bármikor megoldhat.
2. Bethlen István, gróf (1874-1947): Az 1. világháború előtt előbb a Függetlenségi, majd az Alkotmánypárt tagjaként vett részt a magyar politikai életben. 1919-ben nagy szerepet játszott a Magyarországi Tanácsköztársaság megbuktatására szervezkedő ellenforradalomban: egyik vezető alakja volt a bécsi Antibolsevista Comité nevű, a Tanácsköztársaság megdöntésére létrejött magyar ellenforradalmi csoportnak. Az ellenforradalom győzelme utáni időszakban, 1921-31 között miniszterelnök volt. Jelentős szerepet játszott az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidálásában és gazdasági stabilizálásában. 1922 elején sikerült létrehoznia az Egységes (kormány) Pártot. 1922 márciusában rendeletileg keresztülvitte a parlamentáris választójog szűkítését és a nyílt szavazásos rendszer újbóli bevezetését. Külföldi kölcsönök felvételével hajtotta végre 1924-ben a pénzügyi stabilizációt. A gazdasági válság következtében fokozódó általános elégedetlenség miatt 1931 nyarán lemondásra kényszerült, de politikai befolyása ezt követően is jelentős maradt.
3. Vitéz Gömbös Gyula (1886-1936): Az 1. világháborúban vezérkari százados. 1919 januárjától a szélsőjobboldali MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) elnöke volt, 1919 márciusa és augusztusa között a bécsi Antibolsevista Comité tagja, a szegedi ellenforradalmi kormányban honvédelmi államtitkár. A Tanácsköztársaság bukása után nagy része volt a fehérterror szervezésében és az ellenforradalmi rendszer kiépítésében. A fajvédők vezéréként 1922-ben csatlakozott az Egységes Párthoz, de már 1923-ban kilépett, mert a Bethlen féle konszolidációs politikát túlságosan liberálisnak tartotta. 1923-ban megalakította a jobboldali ellenzéki Fajvédő Pártot. 1928-ban visszatért az Egységes Pártba, előbb honvédelmi államtitkár, majd

1929-ben honvédelmi miniszter lett. A válság mélypontján, 1932 októberében lett miniszterelnök. Miniszterelnökként sikertelen kísérletet tett totális fasiszta diktatura bevezetésére. 1936-ban – törekvéseinek kudarca után – miniszterelnökként halt meg.

2.

**Payr Hugó¹ beadványa Horthy Miklóshoz
a szélsőjobboldali mozgalmak megfékezése ügyében**

1938. október 31.

Főméltóságú Kormányzó Úr!
Legkegyelmesebb Uram!

Mélyszéles aggodalommal szívemben fordulok főméltóságodhoz kettős veszedelem nehéz órájában.² De nem tudok tovább hallgatni. Az a felelősség, mellyel mint fővárosi képviselő Budapest népének tartozom, arra a szokatlan elhatározásra kényszerít, hogy a magyar élet legmagasabb fóruma: legfőbb reménysége elé terjesszem a mai helyzet képét.

...

II. Szálasi³ sikerének titka.

A totális államok példája, érdekes módon, sokáig nem gyakorolt hatást a magyar közvéleményre. Apró, széthúzó pártocskák alakultak ugyan, de pár száz embernél többet nem tudtak vonzani. Az első lökőerőt ehhez a mozgalomhoz Szálasi adta.

Érdekes kérdés: hogyan lett ebből az egyébként jelentéktelen századosból a mai magyar politikai élet jelentős tényezője? Amikor szónokolni, írni nem tud, se sajtója, se pártja, se pártvezéri képessége, sőt még csak világos gondolata sincs.

Miután Szálasi annak idején elsőnek nekem ajánlotta fel, hogy egy Gömbös elleni akcióhoz megszervezi a hadsereget (!), s csak elutasításom után fordult ugyanezzel a szociáldemokratákhoz, majd önállósította magát, ismerem módszereit, s meg tudom világítani a „Szálasi-problémát”.

Szálasi a vezérkar politikai osztályán szolgált. Itt kezébe kerültek a német, orosz, olasz propaganda-mozgalmakról szóló leírások. Ezekből kiválasztott egy pár trükköt, s azokat megpróbálta nálunk megvalósítani.

Hogy csak egy, a leghatékonyabb trükkjét említsem: 30-40 fiatal embert alkalmazott, akiknek az volt a feladatuk, hogy reggeltől estig, mindenütt, ahol megfordulnak, elégedetlenkedjenek, és hirdessék, hogy „majd Szálasi segít”... És ezt olyan időben súgták úton-útfélen az emberek fülébe, amikor a fentebb vázolt okok miatt a tömegek egy része új politikai elhelyezkedést keresett.

Így lett Szálasi „az egyetlen, a becsületes, a segítő”, a tömegek misztikuma, reménysége és politikai vezére.

III. Az antiszemitizmus

Elősegítette a Szálasi-misztikumot a kormánypárt szélsőjobboldali frakciója, és ennek befolyása alatt álló kormánysajtó.

Ezek kezdték a versenyfutást a forradalommal. Gyökértelenek lévén a választók között, zsidózni kezdtek, s ezzel megalakították az egységfrontot kormánypárt és nyilastábor között. Sajtójuk visszhangzott a legféltetlenebb agitációtól, a kormány pedig tétlenül nézte „az erők játékát”, és tűrte, hogy az országot egyre mélyebben sodorják a forradalmi hangulatba.

Meg lehet állapítani, hogy a nyilaspártok ennek dacára nem számolhatnak jelentős „szervezett” tömegekkel. Csak a felszított zsidógyűlölet nagy és általános az országban. Ez pedig minden nyilas-megmozdulásnak nagyszerű akusztikát ad, és biztos talaja a további szervezkedésnek...

Nálunk is megnyilvánul az a csodálatos jelenség, hogy nem az éhesek, nem a munkanélküliek, nem a nyomorgók adják a nyilastömegeket, hanem a stréber kishivatalnokok, altisztek, BSZKRT-kalauzok, beugratott hadnagyok...

És meg kell mondani őszintén: a kormánypárti közönség kiábrándultságából, az ellenzéki vezérek tétlenségéből, a nyilasok trükkjeiből, kormánypárti képviselők és kormánysajtó zsidózásából összetevődött „népi mozgalmat” szította, táplálta, fűtötte a Darányi-kormány tétlensége.

A nyilasok látták, hogy felelősség nélkül lehet izgatni, gyűlésezni, röpcédulázni. Látták, hogy miniszteri nyilatkozatokkal szemben a hivatalos sajtó támogatja a forradalmi mozgalmakat, s így könnyű volt elhithetnie az új csillagot váró tömegekkel, az opportunistáknak, az elvtelen emberekkel, hogy „1938 a miénk”, és „Szálasi jön”.

IV. Az Imrédy-kormány taktikai hibái

De épp ez az elvtelenség, épp ez az opportunitás hozta magával, hogy a tavasszal, amikor Szálasi helyett Imrédy és egy keménykezűnek ismert belügyminiszter jött:

az egész országban megtorpant, megállt a nyilas szervezkedés. Az első csata ütközet nélkül is meg volt nyerve. Az emberek otthagyták a nyilaspártokat, és várták a gazdasági zseni csodaszereit.

Erre azonban hiába vártak. Valami nagyarányú tömegmunka helyett – egy fasiszta állam kialakításáról kaptak homályos értelmű kijelentéseket. A gazdasági élet „bekurbilizása” helyett jött a nyugtalanságot nem csillapító zsidótörvény, a szeszgyáraknak értelmetlen elkommunizálása, jöttek a nagy adók... egyébként maradt minden a régiiben. A jobboldali lapok tovább zsidóztak, az agitáció, a

röpcédulázás, a titkos aknamunka újból megindult, a nyilas remények ismét ki-
virágoztak.

Imrédy ekkor még azt hitte, hogy az egész nyilasmozgalom: szociális kérdés. Azt hitte, hogy ha mindenkit kenyérhez tud juttatni, megoldja ezt a problémát. A belügyminiszter viszont pusztán rendészeti kérdésnek tekintette az egész ügyet, és a kormányban senki sem gondolt arra, hogy ez nemcsak szociális és nemcsak rendészeti probléma, hanem elsősorban és leginkább politikai.

Hiszen politikai pártalakításról van szó, melynek célkitűzéseivel szemben csak azonos eszközökkel lehet harcolni. Agitáció ellen – agitációval. Erőszak ellen – erőszakkal. Ezt, sajnos, senki sem teszi. Avagy hol vannak azok a képviselők, akik nap nap után a nép közé mennek, és ott dolgoznak, beszélnek, vigasztalnak, agitálnak, hogy hitet meg lelket tartsanak az emberekben? És hol van a törvény féktelen szigora, amely megtorolná, megakadályozná a szakadatlan lázítást?

Egy hivatalos propagandairóda, amely naiv plakátokon és egy pár napidíjjal összetoborozott gyűlésen kívül mást nem tud produkálni, nem fegyver a náciizmus kolerajárvány-szerűen terjedő fertőzésével szemben.

És különösen hatástalan ez a fegyver akkor, amikor az emberek azt látják, hogy a kormány maga sem veszi komolyan a szélsőjobb elleni küzdelmet...

V. A diktatúra terve

Úgy látszik, Imrédy maga is belátta, hogy eszközei nem vezetnek célhoz, és ezért egy minden eddiginél kétségbeejtőbb tervet kovácsolt: a diktatúra tervét, a parlament nélküli kormányzás tervét, a korporációs állam, a rendi állam, a fasiszta állam kialakításának a tervét.

Főméltóságú kormányzó úr! - elérkeztem ahhoz a ponthoz, ahol kétségbeesve kell felsikoltanom:

ez a vég kezdete!

Igaz, diktatórikusan kormányozni minden őrmester tud, amíg van, aki engedelmeskedik. De a diktatúra nem államművészet. Ezért is keresi ezt az eszközt a miniszterelnök úr, aki lehet jó finánc ember, de nem politikus...

A parlamentre azonban nem a népnek van szüksége, hanem a hatalmon levőknek. Mert a parlament legbiztosabb levezető csatornája a tömegindulatoknak. Ha nagy a feszültség: egy kormányváltás, ha még nagyobb: új választás mindig enyhíti a helyzetet, és egy időre új etapot, nyugalmi állapotot teremt. Ha ez nincs meg, akkor a feszültség a hatalmon levők alatt robban, s nyomában jár a forradalom.

Rettenetes felelősség azért a diktatúra: nagy rizikó és nincs belőle visszatérés.

Nagy rizikó, mert az első diktátor szükségképpen elvezet Szálasi diktatúrájához... És nincs belőle visszatérés, mert egy diktátor, aki olyan reformokat akar megvalósítani, amelyeket a parlament előre nem szavazna meg neki, utólag sem

állhat a parlament elé. A diktatúrát tehát folytatni kell, egyre szélsőséesebb emberekkel.

De miért van minderre szükség? Mit akar a miniszterelnök úr csinálni, amit nem mer a parlament elé vinni? Azt mondják: fasiszta világrendet, egypárt-uralmi rendszert, párthadsereget, uniformizált sajtót, új zsidótörvényt, radikális földreformot, nagy ipari vállalatok nacionalizálását, régi politikusok hidegre tételét...

Ha mindennek csak a fele igaz, az is versenyfutás a forradalommal. Márpedig a forradalmat sem megelőzni, sem letörni nem lehet úgy, ha frazeológiáját a kormány túllicitálja...

A forradalmat le lehet törni erős kézzel, bátor elhatározással. A forradalmat meg lehet előzni okos szociálpolitikával és a törvények taktikázás nélküli betartásával. Csak éppen túllicitálni nem lehet a forradalmat.

Ismételten kérdem magamtól: miért van minderre szükség? Különösen most, amikor helyes propagandával egy új honfoglalás örömnepének mámorába lehetne ringatni az egész népet. Miért kell épp most a „túllicitálással” igazolni a nyilasokat, és kormányprogrammá tenni a tömegek elkeseredésének jogosságát?

Az ember valóban kételkedik abban, vajon a miniszterelnök úr ítélőképessége helyes-e?

VI. Lehet-e megállítani a nyilasveszedelmet?

Egy pillanatig sem áltatom magam: a nyilasveszedelem az ajtó előtt van. A felheccelt tömegek minden percben készek a kirobbanásra. Fokozza a veszedelmet a „leszerelés problémája”. Köztudomású, hogy a tisztikar egy része - Szálasit élteti. Nyilvánvaló tehát, hogy a helyzet súlyos, és aggodalomra ad okot. És végül a bevonultak százazeiben természetsszerűleg felgyülemlik egy csomó keserűség.

Ám mindez leszerelhető. Egy kemény és bátor közigazgatási ember, törvénykönyvvel a kézben, hátsó gondolatok és a forradalommal való kacérkodás nélkül minden kirobbanást megakaszthat. Okos szociális intézkedésekkel és politikai hozzáértéssel, ügyes propagandával pedig a nép között is szembe lehet szállni a nyilasokkal. Ami pedig a katonaságot illeti, nem hiszem, hogy energikus parancsnokok ne tudnák egy pár példás büntetéssel azt a néhány félrevezetett fiatal urat a legfelsőbb hadúr iránti esküjére emlékeztetni.

Szent meggyőződéseim – s e meggyőződésemet a budapesti nyomortanyákon, a nép között szereztem –, hogy szembe lehet szállni, meg lehet állítani a nyilasmozgalmat...

Csak épp Imrédy tervét nem tartom alkalmasnak semmi jóra. Ez szétzilálja az országot, s azért félttem e tervtől a nemzetet, társadalmi rendünket és elsősorban főméltóságod magas személyét, élete munkásságát, húszesztendő alkotását.

Ez a félelem, a kettős veszedelemtől való félelem adta kezembe a tollat...

Főméltóságú kormányzó úr! – a veszedelem órájában én is megpróbálom a helyzet őszinte feltárásával lelkiismereti kötelességemet teljesíteni. A többi az Úristen dolga.

* Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: *Szinai Miklós* és *Szűcs László* Budapest, 1962. Kossuth. 192-197.o. (kihagyásokkal).

1. Payr Hugó Nemzetgyűlési képviselő
2. 1938 november elejére belpolitikai válság bontakozott ki Magyarországon. Horthy ismét Imrédy Bélát (1.4.sz.jegyzet) bízta meg kormányalakítással, mert a nagytőke bízott Imrédy pénzügyi kvalitásaiban, aki egyébként angol és amerikai szakmai körökben is rokonszenvnek örvendett. Nem várták tehát, ami történt, hogy Imrédy szorosabbra fűzte a Magyarországot Németországgal összekötő szálakat és kapcsolatot teremtsen magyar szélsőjobbboldali elemekkel. Ezért a finánciók és konzervatív nagybirtokos vezető körök már októberben Bethlen István vezetésével akciót indítottak Imrédy ellen. Így született Payr Hugó Horthynak írt levele.
3. Szálasi Ferenc (1897-1946): A magyarországi fasiszta Nyilaskeresztes Párt- hungarista mozgalom vezetője. Nyugalmazott vezérkari őrnagy. 1944. október 15-én a náci Németország segítségével került hatalomra. 16-án Horthy – német nyomásra – miniszterelnökké nevezte ki és átadta neki az államfő jogait is. A 2. világháború befejezése után a Népbíróság mint háborús főbűnöst halálra ítélte és kivégeztette.
4. Imrédy Béla (1891-1946): Pénzügyi szakember, 1928-tól a Nemzeti Bank igazgatója, 1935-től elnöke. 1932-36 között pénzügyminiszter. 1938 májusától 1939 februárig miniszterelnök. Kormányja a korábbiaknál is erősebben hozzáláncolta Magyarországot a fasiszta hatalmakhoz. Előkészítette Magyarország csatlakozását az Antikomintern paktumhoz, és kilépését a Népszövetségből. A teljes fasiszta diktatúra kiépítéséhez kért kormányfelhatalmazást. A politikájával szemben - az uralkodó körökben is erősödő – ellenszenv miatt lemondatták.

3.

Francia értelmiségiek tiltakozása 1924-ben a lengyelországi fehérterror ellen*

A terror hulláma vonul át jelenleg Lengyelországon.¹ Az ország sajtója alig beszélhet erről, mert el van némítva.

Minden haladó véleményű újságot, mely megpróbál megjelenni azonnal felfüggesztenek; a fiatalok által alakított klubokat felkutatják és felosztatják, a szakszervezetek meg vannak fosztva helyiségeiktől; ez minden borzalmával a rendőrség és a brutális elnyomás uralma.

A Lengyel Köztársaság börtönei ma több mint 3000 politikai foglyot tartanak fogva: letartóztatott munkásokat sztrájkban való részvétel miatt, ukrán és

fehérorosz parasztokat, akiket a nemzeti függetlenség követelésével gyanúsítanak, értelmiségieket, akik a tömegek nevelésének szervezésében bűnösök.

Bántalmazva fegyőreik által, megsebezve, bottal és szíjjal verve, mocskos tálakon felszolgált répán tartva, összezárva a közönséges bűnözőkkel, akik ellopják ruháikat, hideg és fertőzött cellákban, férgeknek kiszolgáltatva, szappantól, fehérneműtől, olvasmánytól, látogatástól megfosztva, hihetetlenül rossz egészségügyi körülmények között – az életmód, amire kényszerítik őket olyan, hogy sok börtönben a letartóztatottak inkább a halált választják a lassú kínlődás helyett.

Egyébként nem mindig lassú: nemrégiben az orvosi vizsgálat, melyet egy letartóztatott, Olga Besszerabova családja kért, aki „öngyilkos” lett cellájában február 14-én, megállapíthatta, hogy a halál ütések és undorító bánásmód következtében állt be.

Március 13. óta Krakkó, Lemberg és Lodz börtöneiben több száz fogoly éhségsztrájkba kezdett, hogy kielégítsék következő követeléseiket: a férgek által fertőzött cellák megtisztítása, fehérneműváltás és fürdés hetente egyszer, a táplálék minőségének javítása, a betegek ellátása, a látogatások engedélyezése, napi két óra séta.

A legszigorúbb emberiesség nevében élénken tiltakozunk ezen visszaélések ellen és követeljük, hogy helyt adjanak a bebörtönzöttek elemi kívánságainak.

Paul Painlevé, Edouard Herriot, Léon Blum, Paul Boncour, Séverine, Romain Rolland, Victor Basch, Georges Pioch, Pierre Caron, Charles Richet, Aulard, Hadamard, Bouglé, F. Hérold, Mathias Morhadrt, Jean-Richard Bloch, Pierre Hamp, Charles Vildrac, Lucien Descaves, Henri Béraud, Michel Corday, Léon Bazalgette, Paul Colin, Albert Crémieux, Henri Marx, Paul Reboux, Noël Garnier.

Párizs, 1924 május hó.

*. La terreur blanche en Pologne. Trois documents. Vienne, 1925. 7-8.o.

1. Lengyelországban 1923 novemberében a munkásság forradalmi megmozdulásait elfojtották ugyan, de a gazdasági válság még ezután mélyült el. A tömeges elégedetlenségre a kormány terrorral válaszolt, ami külföldön is jogos tiltakozást váltott ki, annál is inkább, mivel 1924-ben Lengyelországnak a valutastabilizációhoz külföldi tőkére volt szüksége.

4.

Részletek az 1935. április 23-i Lengyel alkotmánybóli

A Lengyel Köztársaság

...

2. A köztársaság élén az elnök áll. Rajta nyugszik a felelősség Isten és a történelem előtt az állam sorsáért. Legfőbb kötelessége gondoskodni az állam jólétéről, harcképességéről és nemzetközi állásáról. Az ő személyében testesül meg az egyé és oszthatatlan államhatalom.

3. Azok az állami szervek, amelyek az elnök főhatósága alatt állnak, a következők: a kormány, a szejm, a szenátus, a fegyveres erők, a bíróságok, az állami ellenőrzés.

Az ő feladatuk a köztársaság szolgálata.

...

II. A köztársasági elnök

11. A köztársasági elnök mint legfelsőbb állami személyiség összehangolja a legfelsőbb állami szervek működését.

12. A köztársasági elnök:

a. belátása szerint kinevezi a miniszterelnököt és az ő javaslatára a minisztereket;

b. összehívja és feloszlatja a szejmet és a szenátust;

c. elrendeli a szejm és a szenátus üléseinek megkezdését, elnapolását és bezárását;

d. a fegyveres erők legfőbb parancsnoka;

e. reprezentálja az államot a külföld felé, fogadja külföldi államok képviselőit és kinevezi a lengyel állam képviselőit;

f. dönt háború és béke kérdésében; egyezményeket köt más államokkal és ratifikálja azokat;

g. betölti a számára fönntartott állami hivatalokat.

13. A köztársaság elnöke olyan személyes jogokat élvez, amelyek az ő előjogai, kiváltságai. Ezek közé az előjogok közé tartozik:

a. jelöltet állítani a köztársaság elnöke funkcióra és elrendelni az általános választást;

b. kijelölni a köztársasági elnök utódját háború esetén;

c. kinevezni és leváltani a miniszterelnököt, a Legfelsőbb Bíróság első elnökét és a Legfelsőbb Ellenőrző Kamara elnökét;

d. a hadsereg főparancsnok és a fegyveres erők főinspektorának kinevezése és leváltása;

e. az állami törvényszék bíróinak megbízása;

f. azoknak a szenátoroknak a megbízása, akik mandátumukat a köztársasági elnök választása alapján birtokolják;

g. a civilkancellária vezetőjének és hivatalnokainak kinevezése és elbocsátása;

h. a szejm és a szenátus föloszlatása az ülésszak vége előtt;

i. a kormány tagjai elleni vádemelés az állami törvényszék előtt;

j. a kegyelmi jog gyakorlása.

14. A köztársasági elnök által kiadott hivatalos iratok a miniszterelnök és a rezsort miniszterek ellenjegyzésével érvényesek. Ellenjegyzés nélkül érvényesek azok az okmányok, amelyek a köztársasági elnök személyes jogain (előjogok) nyugszanak.

15. A köztársaság elnöke cselekedeteiért nem felelős. Hivatali ideje alatt nem vonható felelősségre olyan cselekedetek miatt, amelyek nem kapcsolódnak a köztársasági elnöki funkció gyakorlásához...

...

III. A kormány

25. A kormány irányítja az állam ügyeit, azokat kivéve, amelyekben más hatalmi szervezet az illetékes. A kormány a miniszterelnökből és a miniszterekből áll. A miniszterelnök reprezentálja a kormányt, irányítja annak munkáját és meghatározza az állami politika általános alapelveit. A miniszterek az állami igazgatás egyes ágazatait irányítják, és végrehajtják a számukra előírt külön feladatokat. A kormány megalakítását, a miniszterelnök, a minisztertanács és az egyes miniszterek hatáskörét a köztársasági elnök rendeletileg szabályozza.

...

28. A miniszterelnök és a miniszterek politikailag a köztársasági elnöknek felelősek és a köztársasági elnök bármikor felmentheti őket.

29. A szejm a kormány működése fölött gyakorolt parlamentáris ellenőrző jog alapján követelheti a kormány vagy valamely miniszter lemondását. Ilyen követelést csak a rendes ülésszak időtartama alatt nyújthat be, és az erről szóló szavazás nem történhet azon az ülésen, ahol a követelést benyújtották. Ha a szejm szokatlan szótöbbséggel egyetért a javaslattal és a köztársasági elnök három napon belül a kormányt vagy a minisztereket nem hívja vissza, és a Kamarákat sem oszlatja föl, a szenátus a javaslatot a következő ülésén megtárgyalhatja.

Abban az esetben, ha a szenátus is egyetért a szejm által benyújtott javaslattal, a köztársasági elnök visszahívja a kormányt vagy a minisztert, amennyiben a szejmet és a szenátust nem oszlatja föl...

VIII. A fegyveres erők

...

62. A köztársasági elnök meghatározza az évente besorozandó újoncok létszámát. A kontingens megváltoztatása csak törvény útján lehetséges.

63. A köztársaság elnöke mint főparancsnok rendeleteket ad ki, amelyekkel részletesen szabályozza az egyes legfelsőbb katonai hatóságok szervezetét és az általa mint a fegyveres erők főparancsnoka által kiadott rendeletek ellenjegyzésének módját.

A köztársasági elnök dönt a hadseregnek az állam védelmére történő bevetéséről.

Abban az esetben, ha hadseregfőparancsnok kinevezésére kerülne sor, a fegyveres erők fölötti parancsnoklás joga a kinevezett hadseregfőparancsnokra száll át.

A hadsereg vezetésével kapcsolatos cselekedetekért a kinevezett hadseregfőparancsnok a köztársasági elnöknek, mint a fegyveres erők főparancsnokának felelős...

XI. Az Állami Ellenőrzés

...

77. A Legfelsőbb Ellenőrző Kamara a kormánytól független. A köztársasági elnök nevezi ki és menti fel a Legfelsőbb Ellenőrző Kamara elnökét, és az elnök javaslatára és ellenjegyzésével nevezi ki és menti fel a testület tagjait. ...

Az államot fenyegető külső és belső veszély

...

79. Abban az esetben, ha a fegyveres erőt fel kell használni az állam védelmére, a köztársasági elnök hadiállapotot rendel el az állam egész területére vagy területének egy részére. Amíg a hadiállapot érvényben van, a köztársasági elnöknek jogában áll a törvényhozó kamara jóváhagyása nélkül rendeleteket kiadni az állami törvénykezés területén, az alkotmány megváltoztatásának a kivételével. A köztársasági elnök a törvényhozó kamarák ülásszakát a békekötés időpontjáig meghosszabbíthatja, a szejm és a szenátus ülásszakát pedig az állam védelmének kívánalmaitól függően megnyithatja, elnapolhatja, berekesztheti. A szejmet és a szenátust – a törvényhozó kamarák által meghatározott – csökkentett létszámmal is összehívhatja, ha olyan ügyekben kell döntés, amely a törvényhozó kamarák működéséhez szükséges.

*. Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten. I.-V. Bd. Essen, 1940. 354-366.o. kihagyásokkal

1. Ez az alkotmány 1935. március 23-án, röviddel Pilsudski marsall halála előtt (május 12.), a marsall kívánságára született. Az alkotmány mérhetetlenül kiterjesztette a végrehajtó hatalom jogkörét, ezzel szolgálva a tekintélyuralmi rendszer további fönntartását. – Pilsudski, Józef (1867-1935) 1918-22 között Lengyelország államfője és hadseregfőparancsnoka volt. Átmeneti visszavonulása után 1926. május 14-én katonai puccs révén miniszterelnök, hadügyminiszter, és a lengyel hadsereg főfelügyelője, marsall lett. – Belpolitikájában a haladó és a forradalmi erők elfojtására törekedett. Külpolitikájában 1934-től a hitleri Németországhoz való közeledés híveként lépett fel.

5.

A történelmet emberek csinálják!

**Göring birodalmi miniszter¹ előszava
Pilsudski marsall visszaemlékezéseinek német kiadásához**

1935. augusztus 8.

Ahogy az utóbbi években Németország példáján bebizonyosodott, hogy milyen igazak ezek a szavak,² éppúgy a velünk szomszédos országok közelmúltbeli sorsa – mind a jó, mind a rossz oldalát tekintve – e mondat örök érvényű igazságának bizonyította.

Pilsudski marsall nagy férfi volt. Ismertem őt személyesen és mély hatást gyakorolt rám személyiségének hatalma. Önzetlen, nagy odaadással dolgozott Pilsudski marsall a hazájáért. Már életében mitikus magasságokba emelkedett hazája történelmében. A mai Lengyelország nem létezne Pilsudski nélkül.

Nekünk németeknek Adolf Hitler visszaadta a hősiesség iránti érzékünket. Ezért tiszteljük mi a világ nagy férfait. Azért ereszkedtek a zászlók Németországban is félárbórcra, amikor a lengyel hadsereg a gyászoló nép között az utolsó parádén díszmenetben elvonult Lengyelország Első Marsalljának koporsója előtt.

József Pilsudski volt azonban az a férfi is, aki a német Führerrel és kancellárral azokat az előfeltételeket és alapokat megteremtette, amelyeket nemzeteink szerencséje és azontúl a világ békéjének megőrzése érdekében tovább lehetett és a jövőben is tovább kell építeni. A népeknek meg kell ismerkedniük és barátkozniuk szomszéd népeik nagy államférfiainak és vezetőinek gondolatmenetével. Az egyes népekre jellemző sajátosságokból és *kényszerűségből* születő ellentétek ismerete az előfeltétele ezek áthidalásának.

Ezért üdvözlöm én Pilsudski műveinek német kiadását, amelyet az elhunyt marsall élénk részvételével támogatott. Műveinek Németországban történő megjelentetése több mint baráti gesztus. A szomszédunk elmélyültebb megismerését teszi lehetővé az olvasók számára.

Berlin, 1935. augusztus 8.

Hermann Göring

Pilsudski, József: *Erinnerungen und Dokumente*. (...) Mit einem Geleitwort von Ministerpräsidenten General Hermann Göring. Bd.I. Meine ersten Kämpfe. Essen, 1935. V-VI. lap.

1. Göring, Hermann (1893-1946): 1933-tól birodalmi miniszter, a porosz titkosrendőrség főnöke, porosz miniszterelnök és belügyminiszter (1934-ig). A légügyi minisztérium megszervezője, 1934-től birodalmi erdő- és vadászatügyi miniszter, 1935-től a légierő főparancsnoka, vezérőrnagy. 1940-től marsall.
2. Az előszó címéről van szó. „emberek” alatt Göring a Führer-Prinzipet, a náci vezérérvet hangsúlyozza.

**Részletek Oliveira Salazar¹
„Békés Forradalom” című könyvéből**

...

Az 1926. május 26-i diktatúráról

... A megoldást a hadsereg hozta meg, mikor 1926 május 26-án felállította a nemzeti diktatúrát. Ez a diktatúra megelőzte – ez a helyzet politikai logikájából következik – az újjáépítés munkáját a legkülönbözőbb területeken, a pénzügyeken kezdve s a következőkben nyilvánult meg: becsukta és feloszlatta a képviselőházat, feloszlatta a pártokat, erős és független kormányzatot létesített s elrendelt néhány szükséges megszorítást a sajtó és a gyülekezési szabadság területén. A múlt tapasztalata megmutatta, hogy megengedni a gyeplőt, az egyet jelent azzal, hogy a régi pártoknak megengedjük a közvélemény megmérgezését, s eltűrjük, hogy párthíveik s a nekik behódolt hivatalnokok segítségével minden eredményes munkát megakadályozzanak...

Portugália gazdasági újjáépítéséről

...Gazdasági újjászervezésünknek egyik alapvető elve, hogy az anyaország és a gyarmatok gazdasági életének ki kell egészítenie egymást s egység felé kell törekednie. Ez a politika, melyet alkotmányjogilag az 1930-ban hozott Gyarmati Okmány állapított meg, nem kelthet csodálkozást. Egyébként a gazdasági közösség elve birodalmunk határain belül nem más, mint a politikai közösség Portugáliában hagyományos elvének kiterjesztése az anyaországról a gyarmatokra, melyek tengerentúli tartományaink. Ebből az elvből következnek a sajátos vámviszonylatok az anyaország és a gyarmatok között s gyarmatok között egyenként. Ez az elv teszi egyébként lehetetlenné, hogy gyarmataink valamelyikét is, a nagyobb egység hátrányára, melybe tartozik, idegen gazdasági rendbe tartozónak tekintsék: vagyis a külföldieknek a portugál gyarmatokon folytatott kereskedelmi tevékenysége csak a mi nemzetgazdaságunk hasznára szolgálhat.

Ennyi tartozik az államra, de a gazdasági újjáépítés – legalább is nálunk – nem lehet csupán közügy, sokkal inkább az egyének erőfeszítésévé kell lennie, melyet korporatív szervezetben kell egyesíteni. A gazdasági, társadalmi és politikai téren a korporatív rendszer szolgál alapelvül. A portugál köztársaság tehát már meghatározása szerint is testületi, érdekképviselői állam, ami természetesen nem jelenti még azt, hogy a testületi rendszert mindenütt megteremtették volna, ahol megszervezése lehetségesnek és hasznosnak ismerhető el. Ellenkezőleg, a gyorsított menet helyett a lassú, de biztos haladás hívei vagyunk, mintha olyan rendszerrel kísérleteznénk, mely oly általánosan sohasem volt még végbevívve, hogy a legnagyobb óvatosság nélkül bánhassunk vele.

Annak ellenére, hogy eddig egyetlen korporációt sem alkottunk meg teljesen, a korporatív szellem lassanként mégis álthatja a portugál nemzetgazdaságot és rendszerünk győzelme szempontjából csak ez a fontos...

A portugál rendszer ideológiájáról

...Ellene vagyunk tehát mindennek, ami internacionális, ellene vagyunk a kommunizmusnak, szocializmusnak, liberális syndicalizmusnak, mindennek, ami megkisebbiti, szétesztja és feldúlja a családot, az osztályharc ellen vagyunk, a hazátlanok és istentelenek ellen, a munka rabszolgasága ellen, az élet kizárólagosan materialista felfogása ellen s az ellen a felfogás ellen, mely a jog forrásának az erőt tekint. Ellene mondunk minden nagy eretnekségnek, annál inkább, mert sohasem volt semmi bizonyosságunk arra vonatkozóan, hogy valaha is lett volna a földön olyan hely, ahol hasonló eretnekségek hirdetési-szabadságának jó vége lett volna. Ez a szabadság, ha a modern idők barbárainak megadnánk, nem szolgálna másra, csak arra, hogy aláássa civilizációnk alapjait...

A parlamentarizmusról

...Parlament-ellenesek, demokrácia-ellenesek és liberalizmus-ellenesek vagyunk s testületi államot akarunk létrehozni. Az ilyenféle kijelentések alkalmasak rá, hogy megremegtessenek bizonyos népeket, – egyesekben egyenesen borzadást keltenek, – kik szívesebben javítják ki társadalmi berendezkedésük erőnyeivel politikai rendszerük hibáit, mint hogy hajlandók lennének szembenézni azzal, hogy ugyanezek az intézmények miféle bajokat okoztak másféle felépítésű országokban. De őszintén szólva, nincs itt miért remegni, végeredményben mi is ugyanarra törekszünk, amire ők, csak hogy olyan módszerekkel, melyek jobban megfelelnek a mi létformáinknak. Azt szeretnénk, hogy intézményeink legnagyobb érdeme az legyen, hogy portugál eredetük nyomát magukon viselik.

A tizenkilencedik század egyik legnagyobb tévedése az volt, hogy úgy tekintett az angol parlamentarizmusra és az angol demokráciára, mintha azok minden európai népre alkalmazhatók lennének. Most látszik, mi lett az eredmény: a parlamentáris demokrácia mindenütt bizonytalan helyzetre, rendetlenségre vezetett vagy éppen bizonyos pártoknak az igazi nemzetre nehezedő elnyomó uralmává lett. Kivétel legfeljebb Svájc és néhány északi ország, ahol az élet és a történelem sajátos adottságai lehetővé tették, hogy a demokratikus intézmények meghonosodjanak és jól működjenek. Másutt mindenfelé diktatórikus kormányzat kerekedett felül, mihelyt a bajok már tűrhetetlenek lettek, helyreállították a rendet, újjászervezték az életet, helyrehozták a hibákat s aztán kezdődhetett minden előlről.

A kontinens demokráciái általában nem tették meg a nép érdekében azt, amit nem demokratikus kormányzatok megtehettek volna: hogy ezek a liberálisnak tekintett kormányzati formák valóban gondolt viseltek volna a polgári szabadságra. Mi antiliberalisak vagyunk, mert biztosítani akarjuk az emberi szabadságjogokat,

míg a liberalizmus néha azt is elvette tőlünk, amink volt, s képtelennek mutatkozott rá, hogy biztosítsa számunkra azokat, melyeket megszerezhettünk volna. Demokrata-ellenesek vagyunk, mert a mi demokráciánk, mely látszatra a népre támaszkodott s azt állította, hogy azt képviseli, eljutott addig, hogy csak a választások napján emlékezett vissza a népre. Mi, mi fel akarjuk emelni ezt a népet, meg akarjuk védeni, nevelni s kiragadni a plutokrácia rabszolgaságából.

Másrészről azt képzelni, amint sokan teszik, hogy a polgári szabadság hozzá van kötve a demokráciához vagy a parlamentarizmushoz, az annyi, mint nem venni számításba minden idők politikai és szociális életének legnyilvánvalóbb tényeit...

A politikai intézményekről

...A politikai intézmények területén a testületi rendszer alapvető jelentőségű. A nemzetgyűlés mellett, mely megosztja a törvényhozó hatalmat a kormánnyal, a kormány, melyet szabadon és kizárólagosan az államfő választ ki, s amely így nem függ sem parlamenti irányítástól, sem semmiféle szavazástól, jogilag és ténylegesen az a szerv, mely az egész politikai gépezetet mozgásba hozza, neki van a legnagyobb kezdeményezési lehetősége, ez felelős legteljesebben a közügyekért, ez a tekintélynek a legbiztosabb záloga, mert nincs erős állam, ha a kormányzat nem az. Az állam legfőbb magisztrátusának állandóságát a köztársasági elnök megbízatásának hosszúsága biztosítja s az a teljes függetlenség, melyet az elnök élvez a szuverénítás többi szervével szemben.

A testületeknek és a legkülönbözőbb érdekszervezetek képviselőinek, melyek csak a nemzeten belül élnek, közvetlen befolyásuk van a helyi autarchiák alkotmányára és testületi kamarát alkotnak. Abban a mértékben, ahogy ez a szervezet terjed, az állam még inkább mint a ma, a nemzetet tükrözi majd, mint szerves egészet, s az egyének befolyása a szuverénítás szerveinek alakulásában egyre inkább azon fordul, hogy mi az egyén a nemzeti életben - mint családapa, mint termelő, mint ilyen vagy olyan hit követője, amint érdekelve van a nevelés, szórakozás vagy sport valamely alkotásában: ez a való élet politikája...

A munkásszervezetekről

...Portugália nagy munkástömegei nincsenek szervezetbe tömörítve; egy kis töredékük, melyet entellektüelek vezetnek, a szocialista párthoz tartozik; egy másik nagyon kisszámú csoport a forradalmi szindikalizmus, az anarchistapárt és a kommunizmus között oszlik meg. Vannak ezek közt, nagyon kevés szabad pályán működő egyén mellett, elómunkások, akik nem mindig igazi munkások.

A szocialista párt külsejét és cselekvésmódját tekintve olyan, mint a többi köztársasági párt. A most tervezett állam keretein belül nincsen számára hely, mint ahogyan más párt számára sem; úgy látszik, hogy a munkások új gondolkodásmódjában sem találhatja meg azokat a feltételeket, melyek szükségesek fennmaradásához.

Ha csak valamely, az eszmékben és módszerekben végbemenő mély átalakulás nem következik be, feltételezem, hogy a szocializmus oly erő, mely pusztulásra van ítélve.

A többi forradalmi jellegű munkásszervezetben ma bolsevista ideológia uralkodik és idegen elemek végzik bennük a szervezési munkát. Az osztályharcban mindnyájan szociális forradalom felé hajolnak; ez nagyon összetett fogalom, mely nemcsak azt a gazdasági és társadalmi átalakulást jelenti, amelyet régen a munkástömegek kívántak, hanem minden rendnek teljes szétrombolását és egy gyökerében új társadalmi rendnek a megvalósítását, melyből hiányzik a haza, a család, a magántulajdon és az erkölcs gondolata. (Ezeket a szavakat általánosan elfogadott jelentésükben használjuk.)

Semmi sem ellenkezik jobban a diktatúra irányelveivel és az Új Állam elveivel, mint ez az álláspont; úgy tekintjük ezt az ideológiát, mint olyant, amely ellenkezik a nemzettel és érdekeivel és ennek következtében a munkások érdekeivel is...

Oliveira Salazar: Békés forradalom. Gróf Teleki Pál előszavával, Ottlik György tanulmányával. 2. kiadás Budapest, é.n., Athenaeum. 24-25., 27., 33-34., 39., 42-43., 52-53., 161-163. o.

1. Salazar, Antonio de Oliveira (1889-1970): 1926-ig, amikor is Gomes da Costa tábornok a május 26-i katonai puccs végrehajtása után meghívta pénzügyminiszternek a kormányba a pénzügyi és gazdasági viszonyok rendezésére, a coimbrai egyetemen volt a pénzügytan tanára. Pénzügyminisztersége ekkor mindössze néhány napig tartott, mert napok alatt felismerte, hogy a katonai diktatúra a kezeit meg kívánja kötni és ezért tisztségéről lemondott. A kormányba csak akkor tért vissza, amikor az 1928-ban elnökké választott Carmona tábornok, belátva, hogy katonai módszerekkel a pénzügyi káoszt felszámolni nem lehet, 1928 áprilisában ismételten felkérte a pénzügyminiszteri tárca elvállalására. Salazar a tisztség elfogadását ahhoz kötötte, hogy szabad kezet biztosítanak számára, amit meg is kapott. A gazdasági teljhatalom Salazar számára lehetővé tette a politikai hatalom fokozatos kiszélesítését. 1932 júliusában megszerezte a miniszterelnöki tisztelet, és ettől kezdve érvényesítette lényegében fasiszta koncepcióját. – 1933 márciusában új alkotmányt fogadtatott el, s a hadügyminiszteri és a külügyminiszteri tárcát is maga töltötte be. – A spanyol polgárháború idején hathatós segítséget nyújtott Franco lázadóinak. 1939. március 18-án barátsági és megnemtámadási egyezményt kötött Franco fasiszta Spanyolországával.

7.

Részlet a „korneuburgi esküből”

1930. május 18.

...Alapjaiban meg akarjuk újítani Ausztriát! A Heimwehr¹ népállamának megteremtésére törekszünk. Minden harcostársunkat rendíthetetlen hitre, áldozatkész együttműködésre és hazaszeretetre szólítjuk fel. Magunkhoz akarjuk ragadni a ha-

talmat, hogy az államot és a gazdaságot az egész nép érdekében átrendezzük. El kell felejtünk az egyéni előnyöket, a pártköveteléseket és kötöttségeket pedig alá kell rendelnünk harci céljainknak, mert a német nép közösségét akarjuk szolgálni. Elvetjük a nyugati demokráciák parlamentarizmusát és a pártok uralmán alapuló államot. Helyébe a hivatásrendek önkormányzatának erős államvezetését kívánjuk állítani, amely nem a pártvezérek, hanem a nagy hivatásrendek vezető személyiségeinek és népmozgalmunk legtehetségesebb és kipróbált férfiainak kezébe helyezi a hatalmat. Harcolunk a népünket megosztó marxista osztályharc-elmélet ellen csakúgy, mint a liberális-kapitalista gazdasági rendszer ellen. A hivatásrendek bázisán meg akarjuk valósítani a gazdasági élet önkormányzatát. Le fogjuk küzdeni az osztályharcot, megvalósítjuk a szociális méltóságot és jogegyenlőséget. A népben gyökeredző és közhasznú gazdaság révén megteremtjük népünk jólétét. Az állam a nép egészének megtestesülése, hatalma, és vezetői öröködnék azon, hogy a hivatásrendek a népközösség érdekeinek megfelelően soroltassanak be a vezetésbe. Minden harcostársunk az új német államtudat képviselőjének tekinti magát; testestül-lelekestül kész harcolni, s csak három dologban hisz: Istenben, saját erős akaratában és vezérei szavában...

Megjelent: *Ludwig Jedlicka: Zur Vorgeschichte des Korneuburges Eides. Österreich in Geschichte und Literatur. 4. füzet 1963. 152-153.o.*

1. A „Korneuburgi eskü” a parlamenten kívül álló, a polgári pártoktól elkülönült, jobboldali fegyveres szervezetnek, a Heimwehrnek volt a programja, amelyet az 1930. május 18-án Korneuburgban tartott Heimwehr vezérgyűlés fogalmazott meg. A Heimwehr az 1. világháború után alakult. Célja az Osztrák Köztársaság demokratikus rendjének megdöntése volt. Ezért sorozatos provokációkat szervezett, hogy a kormányzásban résztvevő szociáldemokratákat leszorítsa a legalitás útjáról. A Heimwehr 1927. július 15-től, a bécsi véres összeütközés (a karhatalom és a tüntetők között) időpontjától egyre nyíltabban tört a hatalom meghódítására, Ausztria fasiszta átalakítására. A Korneuburgi eskü, amellyel a Heimwehr önálló létjogosultságát kívánta a közvéleményben igazolni, egyértelmű hitvallás volt az állam fasiszta átalakítása, a demokrácia megdöntése mellett.

8.

Részlet a Heimwehr 1930. október 2-i Proklamációjából

...A Heimwehr nem azért vette kezébe a kormányzást, hogy a keresztényszocialista pártot támogassa, hanem azért, hogy ezt a pozíciót mozgalmunk, a Heimwehr mozgalom érdekében vasakarattal megőrizze, és ne engedje egy vörös többség által elragadni.

Ma a Heimwehr tagja a kormánynak, holnap a Heimatblock meghódítja a parlamentet, nem azzal a céllal, hogy a parlamenti bársonyszékekben terpesz-

kedjék, hanem hogy a pártpolitikai parlament romjain felépítse az új Heimwehr-államot...¹

Közli: Hellmut Andics: Der Staat den keiner wollte. Wien, 1962. 283.o.

1. A proklamáció hangneme mutatja, hogy a Heimwehr pozíciói a Korneuburgi eskü óta eltelt időszakban megerősödtek. Részben az ő sorozatos támadásai eredményeként 1930. szeptember 5-én lemondott Schober miniszterelnök, s helyét Carl Vaugoin hadügyminiszternek, a Heimwehr bizalmi emberének adta át. Az új kormányban a Heimwehrnek két vezetője is tárcát kapott. A Vaugoin-kormányt a Heimwehr egyik vezetője úgy titulálta, hogy az „harci kabinet vörösök ellen”. 1930. november 9-én került sor a következő parlamenti választásokra. A Heimwehr első ízben indult a választásokon („Heimatblock” néven) és nagyarányú politikai sikert remélt, de mindössze 227 197 szavazatot kapott, szemben a Szocialista Párt 1 516 913 és a Keresztényszocialista Párt 1 314 468 szavazatával. A Vaugoin-kormány lemondott, a Heimwehr képviselői pedig megtagadták az új kormányban való részvételt, mert ellenezték annak alkotmányos vonalvezetését.

9.

Részlet Dolfuss kancellár¹ 1933. szeptember 11-én elmondott beszédéből

Elmúlt a liberális gondolkodás, a marxista-materialista népámítás, a pártok uralmának ideje. Hivatásrendi alapon olyan szociális, keresztény-német államot akarunk felépíteni, amely a tekintély elvének erős bázisán nyugszik.²

Közli: *Kerekes Lajos*: Az első Osztrák Köztársaság alkonya. Budapest, 1973. 157.o.

1. Dr. Engelbert Dolfuss (1892-1934): 1932-34 között kancellár. 1932 őszétől, a gazdasági válság mélypontjától kezdve arra az útra lépett, amely 1934 februárjában a polgári demokrácia vérbefojtásához vezetett. Előkészítette az alkotmány reakciós reformját és a parlamenti demokrácia felszámolását. 1933. március 4-én feloszlatta a parlamentet és hatáskörét átruházta a kormányra. A kormány rendeletileg megtiltotta a politikai gyűléseket és felvonulásokat, és gyakorlatilag bevezette az előzetes cenzurát. Mind több provokáció történt a Szocialista Párt és az 1923-ban az osztrák köztársaság védelmére alakult fegyveres szervezete, a Schutzbund ellen.
2. A dokumentum szövegéből kitetszően Dolfuss törekedett a hivatásrendek felállítására (olasz mintára) és a pártok feloszlására. Abban reménykedett, hogy Ausztria fasiszta átépítése, a „konkurrens fasizmus” létrehozása védelmet jelenthet számára az osztrák nácik előretörésével és a náci Németországgal szemben. 1934. július 25-én, az első náci puccskísérlet során Dolfussot meggyilkolták.

Alexandru Vaida-Voevod felhívása az ország népéhez a Numerus Valachicusról és a Román Frontról

1935. május 12.

Román férfiak és nők!

Mélyen meghatva, és hálával telve köszöntöm¹ mindazokat a román férfiakat és asszonyokat, akik lelkesen csatlakoztak a „Numerus Valachicus”-hoz.²

Sokan vagyunk, akik megértjük egymást. A lelkek, melyet egyforma aggodalom remegtet, a szívek, melyek egyformán a hazaszeretet ritmusára dolgoznak, ugyanabban az akaratban találkoznak a hegyek és a mezők fölött.

Mindannyiunk közös akarata, hogy a Numerus Valachicus, amely nem más, mint kategorikus nemzeti követelményeink programja, teljesüljön.

A Numerus Valachicus semmiféle jogtalanságot nem követel, csak azt, ami a románság része, s ami Romániában neki jár és járni fog.

A Numerus Valachicus a román igazságot jelenti, erre szavaznak a jó hazafiak, a tudósok, parasztok, munkások, férfiak és nők, öregek és fiatalok. Az egész román nép azt várja, hogy az igazság napja felvirradjon.

A Numerus Valachicus az alkotó nacionalizmus parancsa, amely a Nemzet és a Király nevében, a Hazáért és a Jog beteljesedéséért bajtársi szervezetben, rendszerben, fegyelmezetten, munkával és önfeláldozással kell megszervezzék a társadalom minden osztályának és nemzedékének összefogását.

A N. V. az a mennykő, mely szétzúzza a korrupciót és a népjóléttel való visszaélést. Szét fogja zúzni a nemzeti energiánkat megfojtó nemzetközi kapitalizmus láncait.

A N. V. meg fogja szüntetni a kartelleket, melyek a gazdaságot és az állampolgárok munkáját kifosztják, nagyobb adókat facsarván ki, mint az állam összes bevétele.

A N. V.-on keresztül a parasztság felszabadul a jobbágyi viszonyokra jellemző pénzügyi és gazdasági elnyomás alól, Románia pedig a külföldi spekulánsoknak kiszolgáltatott parasztság országából a gazdag parasztok állama lesz, egy igazi paraszti és nemzeti állam.

A N. V. kiválasztja – már az elemi iskoláktól kezdve – a nemzetnek szellemi-ekkel és jellemmel Isten által leginkább felruházott fiait.

Ezt a vezető elitet majd az állam fogja a holnap Romániája számára felnevelni.

A N. V. pontot fog tenni a pénzügyi anarchia végére, következőképpen teljesen és végérvényesen megoldja majd hadseregünk felszereltségének összes gondját.

A N. V. nem fogja eltűnni, hogy országunktól és népünktől idegen elemek dúskáljanak olyan javakban, amelyek a románokat illetik meg, miközben a szorgos

kezű őslakók nem találnak munkát kínkeservesen felnevelt gyerekeik számára, akik arra kényszerültek, hogy képzettségükhöz nem méltó munkát vállaljanak.

A N. V. elfogja érni, hogy az idegen érdekeket kiszolgáló, lelkileg feslett sajtó és irodalom ne árassza el a nemzeti erkölcsöt és keresztény konszolidációt képviselő sajtót és irodalmat.

Román férfiak és nők!

Azok, akik tulajdonképpen az ország javait birtokolják, gyengíteni akarják lelkesedéseket, meg akarják törni hiteteket a mi román nemzeti erőnkben.

Remélve, hogy korrupciós eszközök segítségével az általuk megvásárolt újságokkal, és „bérenc román elvtársakkal” elvágják a bátorságotokat.

Azt remélik, hogy a pártokba szervezett és a kapzsi tudósok által megzavart, szükségét szenvedő tömeg aljassága, lustasága és butasága a rendelkezésükre áll majd, a jövőben is támogatni fogja őket a román föld gazdagsága fölötti uralomban.

A pénzmágnások, ezekkel a szolgálatukba állott csábos román hangokkal a Gyulafehérvári Határozatokra³, a kisebbségi egyezményre, a Nemzetek Szövetségére, az alkotmányra, a demokráciára, Franciaországra hivatkozva próbálnak titeket megfélemlíteni.

Egyike voltam a Gyulafehérvári Határozatok kidolgozóinak. Aláírtam a kisebbségi egyezményt, úgyszintén azt az egyezményt, amely elismeri Nagyrománia függetlenségét a leszögezett határozaton belül.

A jó Isten segített, hogy megszerezsem a román korona számára Besszarábiát, s ily módon hozzájáruljak az ország határainak kiszélesítéséhez.

Magamnak tartom fenn a jogot, hogy tiltakozzam az összes hívatlan, tudatlan és érdekelt ellen, akik ezekre a határozatokra és egyezményekre hivatkozva zsonglőrködnek.

Nem ismerem el, hogy maguknak követeljék azt a jogot, hogy jobban tudják nálam, mit jelentenek a Gyulafehérvári Határozatok, vagy hogy mit kell betartanunk a nemzetközi egyezményeink alapján.

Sem Gyulafehérvár, sem a szerződések nem alacsonyítják le Romániát. Ellenkezőleg, biztosítják a román nép szuverén jogát az ország sorsa felett.

Mi románok vagyunk Nagyrománia urai.

A mi hibánk az, hogy mostanáig eltűrtük azt a példátlan helyzetet, amelyben vagyunk, lemondván arról, hogy kiharcoljuk az etnikai arányokat.

Itt az ideje, hogy megvitassuk a vlah örökségünkkel visszaélő megalázó helyzetünket.

A vlah ifjak ne tűrjék tovább azt a híresztelést, hogy Franciaország jobban támogatja a kisebbségeket, mint az őslakos románokat.

Milyen jogon meri valaki kilesni, megtámadni érzelmeinket, melyeket hálával és szeretettel táplálunk nővérünk, Franciaország iránt!

Ahogy Nagyváradon tettem, azt teszem itt a fővárosban, a románság szívében, Bukarestben, kérvén titeket, hogy velem együtt egyhangúan valljuk meg érzelmeinket, hogy azok jussanak el mezőkön, dombokon, hegyeken, az ország

határain át a Szajna partjáig, Párizsig, és kiáltuk lelkesen mindannyian: Éljen Franciaország!

S amikor megkörménykeznek benneteket a csábítók, demokráciával az ajkukon, hazugsággal a lelkükben, kergessétek el őket is, vessetek keresztet.

Kiáltsátok a fülükbe: senki sincs felhatalmazva, sem Franciaország, sem a demokrácia, sem a parasztpárt nevében, hogy kétségbe vonja a N. V.-t, s nincs joga, hogy meg próbálja akadályozni, hogy a román legyen az úr saját hazájában.

Le a vámszedőkkel és farizeusokkal!

És az Alkotmány? Rossz, vagy jó, az sem lehet akadály a N. V. útjában.

Ha mégis bebizonyosodik, hogy utunkban áll, nem fogunk tétovázni és változtatni fogunk rajta.

Román férfiak és nők!

A N. V. századokon át védte az európai kereszténységet. A vlah vitézek mellkasa, mint gát állt az ázsiai áradás előtt, biztosítva a Nyugat népeinek a békét, hogy fejlődhessen, fejlesztve civilizációját, kultúráját, jólétét.

A vlahság a legnagyobb határozottsággal fogja érvényesíteni jogát az ősei, és azok ősei által 2000 éve megvédett ősi földön.

Azvlahnak lesz ereje, hogy fiai számára igazságot szolgáltatson, egy boldog, fenséges jövőt!

A mártírok, akiknek megkínzott teste megszenteli Erdély felszabadított földjét, miután vértanúságot szenvedtek Gyulafehérváron, együtt azokkal, akik Szeged és Vác börtöneiben az vlah igazságról vallottak, és a Marcsti és marasestii győzelmes hősök, a síron túlról azt mondják nekünk és követelik, hogy a román nemzet kapja meg jogait, melyek Nagyromániában megilletik, azokat a jogokat, amelyeket azok a halhatatlanok vívtak ki, hatalmas áldozatukkal a nemzet jövőjének oltárain.

Román férfiak és román nők!

Az N. V. létrehozásának érdekében össze kell fognunk, egy nagy lenyűgöző frontban, a *ROMÁN FRONT*-ban kell erőnket egyesítenünk.

Nem hiányozhat a Román Frontból egyetlen egészséges lelkű, tiszta szívű, józan ítélőképességű román sem.

Sorakozzatok fel, s a N. V. révén keltsétek új életre Nagyromániát.

Román Front!

Ébresszük cselekvésre a románokat, szervezzük meg őket, vállaljanak közösséget a győzelem érdekében.

Nemzet és Király, a Hazáért és a Törvényért.

A Román Frontba sorakozott és a N. V. összes zászlóvivőjének egészséget, kitartást és győzelmet

ALEXANDRU VAIDA-VOEVOD

Bukarest, 1935. május 12.

Numerus Valachicus și Frontul Românesc. Acțiunea d-lui Dr. Alexandru Vaida-Voevod, pentru restabilirea poporului român, în drepturile sale firești de națiune dominată. București, é.n., Editura Biroului de propagandă pentru Frontul Românesc, 7-11.o.

1. Vaida-Voevod, Alexandru (1872-1950): 1918 októberében képviselőként felolvasta a magyar parlamentben az erdélyi románok elszakadási nyilatkozatát. Az erdélyi Román Nemzeti Párt elnökeként aláírta a Gyulafehérvári Határozatokat, majd Nagy-Romániában 1933 elejéig többször volt miniszterelnök, miniszter; a Román Nemzeti Parasztpárt erdélyi elnöke. 1935 februárjában Kolozsváron a Numerus Valachicus érdekében fejtette ki programját. 1935 márciusában eltávolították a Nemzeti Parasztpárt erdélyi elnökségi posztjáról. Erre újabb szervezkedésbe kezdett Román Front létesítése érdekében. A dokumentum ezt tükrözi: Vaida-Voevod pártokfeletti, szélsőjobboldali, nemzetiségellenes összefogást sürgetett a Numerus Valachicus szellemében. (1945-ben Brassóban letartóztatták, perbe fogták és elfélték.)
2. A Numerus Valachicus a gazdasági nacionalizmus jegyében fogant. Előírta, hogy az 50%-nál nagyobb román tőkével rendelkező vállalatok esetében a vezetők legalább 50%-ának, az alkalmazotti és munkáslétszám legalább 80%-ának románnak kell lennie, a nemzetiségek aránya ennek megfelelő lehet. A „nemzeti munkavédelmi törvény” 1935 elején lépett életbe.
3. A Monarchia szétesése után, 1918 december 1-én az erdélyi „Gyulafehérvári Határozatok”-ban a Román Nemzeti Párt vallási és kulturális autonómiát ígért a létesítendő Nagy-Románia keretében a nemzetiségeknek.

11.

Kicsoda és mit akar a légionárius mozgalom

A mi programunk

Szinte betegség, amitől az egész világ szenved, hogy mindenki a program felől érdeklődik. Mi a programotok?, azt hallani mindenkitől, még a parasztoktól is. Mintha csak az hiányozna Romániának, s különben mindenük meg lenne mint a tejjel és mézzel folyó Kánaánban.

Értsük meg egymást szeretett olvasóim.

Először is nézzük meg, mit jelent egy program. Egy program egyféle rendeltetés, mely után egy párt azt mondja, hogy ha hatalomra jut, a szerint fogja vezetni az országot. Vagyis egy program kimondja, mit fog egy bizonyos párt tenni az egyházért, mit fog tenni az iskoláért, a parasztokért, kereskedőkért és mindenkiért. Egyrészt hogy törekszik majd a párt arra, hogy boldogság és béke legyen az országban, hogy mindenki elégedett és boldog lesz. Ezt nevezzük programnak.

Milyenek a politikai pártok programjai? Papiron mindegyik jól hangzik. A szerencsétlenséget nem a programok okozzák, hanem az, hogy egy párt se tartja és tartotta be őket.

Mindenki programról beszél, mikor nincs hatalmon, s amikor megszerezte a vezetést, minden programról megfélemlítve, mindenki azt csinál amit akar.

Semmilyen politikai párt, semmilyen programjában nem áll, hogy a párttagok alávalóságokat kövessenek el, hogy lopják az állam pénzét, hogy az állam és a mi hátunk mögött mindenféle üzletelést folytassanak. Egy programban sem szerepel, hogy egyeseknek olyan állásuk legyen, ahol havonta százezer lejeket keressenek, míg a paraszt szinte a semmiért (néhány baniért) kell eladja a terményt, hogy az éhhalál fenyegeti.

Seholsem írja, hogy az ország egyeseknek édesanyja legyen, másoknak pedig pestis.

Úgyhogy egyszer már véget kell vetni a programok aljas meséjének, amelyből mindenki csak gúnyt űz.

Hogy egy programot véghez is vigyél, elsősorban megfelelő, becsületes emberekre van szükség, akik emberségesek, hazaszeretők és minden erejükkel ragaszkodnak ehhez.

Hiába van megírva a program, ha azt pókháló lepi el és egerek rágják. Mi haszna a programnak, bármilyen jó is legyen az, ha nincsenek emberek, hogy végre is hajtsák.

A légionárius mozgalom és a légió ezt szeretné. Ahogy erre rámutattam, minden erejével tanításaival a „fészkek”-ben azért harcol, hogy új becsületes embereket formáljon, s az ő segítségükkel végre rendet teremtsen az országban. Ez a légionáriusok nagy programja. Hogy jóra való, fegyelmezett, rendszerető népet formáljon, akik a program valóra váltására képesek legyenek.

Másképp minden hiábavaló.

Ime, kit tudunk mi megújítani, hogy érthetőbbé váljék ez a programkérdés.

Egy program olyan mint valami étlap, amelyre mindenféle finomság van felírva. Ki kérdez benneteket, milyen étlapot csináljunk holnapra, mit együnk holnap? Vagyis mintha azt kérdezné: mi a programotok?

Erre azt feleljük: ahhoz, hogy egy vagy több fogást készíts elsősorban az kell, hogy legyen miből, s legyen aki elkészítse. Máskülönben a legszebb étlapot készítheted, amely mindeféle finom dolgokat tartalmaz, mégis éhes maradok, ha nincs miből elkészítsed azokat az ételeket. Vagyis visszatérve a programra: hiába szép egy program, ha nincs hozzá ember.

Ez a legfontosabb. Az ember. Az ember szentesít mindent - szentesíti a programot is.

Ílymódon hisszük, hogy megmaradhat a program készlet is,...

...

Más ellenségek

A kommunistákon és a zsidókon kívül a légionárius mozgalom többi ellensége:

1. az aljas románok,
2. a politikai pártok.

Az aljas románok azok, akik mindenféle visszaéléseket követnek el, félnek attól, hogy amint a mozgalom győzni fog tettükért felelősségre lesznek vonva a törvény előtt. Aki a nemzet ellen lesz, az jót nem várhat. Eljön a fizetség és bűnhődés napja, amikor mindenki számot ad viselt dolgaiáról. A legionáriusok nem tréfálnak. Ezek az alávaló románok azt szeretnék, ha az a nap nem jönne el soha, ezért minden erejükkel harcolnak a mozgalom ellen.

A politikai pártok azt látják, hogy ez a mozgalom napról napra erősödik és nő. A románságnak egyre nagyobb a bizalma a legionáriusok iránt és egyre kisebb a régi és ismert politikai pártokhoz.

Ezek ezért elsorvadnak és szemmel láthatólag semmisülnek meg. Egyre több kis párt válik le belőlük, amelyeknek már nincs hatalmuk és már senki sem hisz bennük.

Eközben a legionáriusok szaporodnak és erősödnek.

Ez az oka a politikai párttal ellenséges magatartásnak. Elmúlik az az idő, amikor azt tettek amit akartak s egy éjszaka leforgása alatt meggazdagodtak tagjaik.

Ion Banea: Ce este și ce vrea mișcarea legionară - Cărlăciță pentru săteni - Könyvecske falusiak számára - 3. od. Sibiu, Tipografia VestemEAN. Serviciul Propagandă legionare. 34-47.

12.

Törvényerejű rendelet az ostromállapot bevezetéséről 1938. február 11-én

Figyelembevétel az államrend és közbiztonság legmesszebbmenő fontosságát, elrendeltük és nyilvánosságra hoztuk:

1. Az ország egész területén bevezetjük az ostromállapotot.¹
2. A fegyveres erők kezébe kerül az összes törvény által biztosított hatalom, amely az Állam biztonságát és a közrendet hivatott megőrizni.

A belügyminisztérium hatáskörébe rendelik a rendőrséget és az állambiztonságot.

3. A II. Károly törvényének a 189-231, 253-255, 258-262, 290, 294, 295-298, 308-340, 349-352, 359-373, 417-418, 494, 496-497. számú bűncselekmények és vétségek a rendőri szervek hatáskörébe tartoznak.

4. A katonai hatóságoknak joga van:

- a. szükség esetén bárhol és bármikor házkutatást tartani a rendőri szervek értesítéséig;
- b. elrendelni a fegyverletételt, felmutatni és elkobozni a fegyvereket;

- c. a sajtót és mindenfajta kiadványt cenzurálni, joga van bármely újság vagy kiadvány megjelenését megakadályozni, bizonyos hírek és cikkek megjelenését megtiltani;
- d. megakadályozni gyűlést, vagy feloszlalni bármilyen gyülekezetet függetlenül attól, hogy hol és hányan találkoznak.

5. A Minisztertanács és a Belügyminisztérium által engedélyezett jelen törvényerejű rendeletek alapján kiadott határozatok megsértése katonai vagy civil szervek által 1 hónaptól 2 évig terjedő börtönbüntetést von maga után. A börtönbüntetéssel egyidejűleg a törvényhozás a Károly király-féle büntetőtörvénykönyv 25. szakaszának értelmében mellékbüntetést is kiszabhat.

6. E rendeletben kihirdetett ostromállapot akkor szűnik meg, amikor erre a helyzet alkalmasnak látszik.

7. Az ostromállapot befejezésekor a haditörvényszékeknek kötelessége a rájuk bízott bűncselekmények és vétségek kinyomozása és megoldása.

8. E határozat végrehajtásáért a Minisztertanács, a Belügyminisztérium, a Nemzetvédelmi és Igazságügyi Minisztérium felel.

Codul General al României. (Codurile, Legile și Regulamentele în vigoare) 1856-1938. Întocmit după textele oficiale. Fundator: C. Hamangiu. Volumul XXVI. 1938. Partea I. București, 1938. Imprimeria Centrală. 108-109.

- 1. Az 1937. decemberi romániai parlamenti választásokon egyik párt sem kapott kormányalkításhoz szükséges többséget. A parlamenti rendszer válságát kihasználva, a katonai körök támogatását élvező Károly király 1938. február 10-én eltörölte az 1923. évi alkotmányt és királyi diktatúrát létesített. Február 11-én ostromállapotot hirdetett ki. Az új 1938. évi alkotmány minden szabadságjogot megsemmisített.

13.

A Falange de las J.O.N.S. programja

(1934. november)

A José Antonio¹ által 1934. novemberében megfogalmazott 27 pont szó szerint így hangzik:

NEMZET - EGYSÉG - BIRODALOM

1.

Hiszünk Spanyolország nagyságában. Erejét, nagyságát és hatalmát növelni, ez minden spanyol elsőrendű fontosságú közös feladata. Ennek a feladatnak könyörtelenül alá kell rendelni minden egyéni-, csoport- és osztályérdeket.

2.

Spanyolország a világ eseményei vonatkozásában sorsközösséget alkot. Minden merénylet ez ellen az egység ellen megvetendő. A szeparatizmus megbocsáthatatlan bűn.

A jelenlegi alkotmány, minthogy szétforgácsolódásra bűjt fel, Spanyolország sorsszerű egysége ellen irányul. Ezért követeljük ennek az alkotmánynak a teljes eltörlését.

3.

Birodalmat akarunk alapítani. Kinyilvánítjuk, hogy Spanyolország történelmi kiteljesülése a birodalom. Kiemelkedő helyet követelünk Spanyolország számára Európában. Nem tűrünk nemzetközi elszigetelést. Külföldi beavatkozás számunkra tűrhetetlen.

A hispano-amerikai országokhoz fűződő kapcsolataink vonatkozásában a kultúránk, a gazdasági és a hatalmi-politikai érdekeknek egyöntetű, egységes kiterjesztésére törekszünk. Spanyolország a hispán világ szellemi tengelye; ez alapozza meg azt az igényünket, hogy a nemzetközi történésekben kiemelkedő helyet foglaljunk el.

4.

Haderőnk – szárazföldi, vízi és légi egyaránt – mind hatásfokában, mind számszerűségében érje el azt a mértéket, ami teljes függetlenségünk és a Spanyolországot a világban megillető hely tartós biztosításához szükséges. A szárazföldi, vízi és légi haderőnek vissza fogjuk adni az őket megillető rangot. Gondoskodni fogunk arról, hogy a katonai szellem az egész spanyol életet áthassa.

5.

Spanyolország dicsőségét és jólétét – mint valaha – ismét a tengeren fogja keresni. Spanyolországnak tengeri nagyhatalommá kell lennie, hogy a veszélyeket elháríthassa és a kereskedelmet védeni tudja.

Éppígy követelünk hazánk számára erős légiflottát és a légiközlekedési hálózat kiépítését.

6.

Államunk a haza sérthetetlenségének szolgálatába állított, mindent átfogó eszköz kell hogy legyen. Az állami életben minden spanyol a család, az egyházközség és a munka révén vesz részt. Senki nem vehet részt az államban politikai pártokon keresztül. A politikai pártok rendszerét minden követelményével együtt – mint a természetellenes választójog, az egymással harcoló csoportokon keresztüli képviselet és a parlament ismert formája – kíméletlenül megszüntetjük.

7.

Az ember méltósága, sértetlensége és szabadsága örök és sérthetetlen értékek. Valóban szabad azonban csak az, aki erős és szabad nemzethez tartozik.

Senkinek nem lesz megengedett, hogy egyéni szabadságát a haza egységének, erejének és szabadságának kárára használja. Szigorú fegyelem fog meggátolni minden kísérletet, amely egyenetlenséget szít, vagy a spanyolokat arra bűjtja fel, hogy a haza ellen cselekedjenek.

8.

A nemzeti-szindikalista állam minden egyéni kezdeményezésnek teret enged, amely az egész társadalom érdekeivel összeegyeztethető. Mi több, az állam pártolja és ösztönzi az egyéni kezdeményezéseket, ha az szükséges.

GAZDASÁG - MUNKA - OSZTÁLYHARC

9.

Gazdaságilag úgy értelmezzük Spanyolországot, mint a termelők egyetlen óriási munkahelyét. A spanyol társadalmat korporatív módon termelői ágak szerint vertikális szindikátusok rendszerébe fogjuk beosztani. Ennek a rendszernek a népgazdaság egészét kell szolgálnia.

10.

Elvetjük a kapitalista rendszert. A kapitalista rendszer nem ismeri fel a nép bajait, ínségét, elemberteleníti a magántulajdont, a munkásokat alaktalan tömegbe zsúfolja össze, és ezek a tömegek fogékonyak a nyomorra és kétségbeesésre. A mi lelki beállítottságunk és nemzeti tudatunk elveti a marxizmust is. Mi a dolgozó osztályok lendületét – akiket ma a marxizmus tévútra visz – a helyes vágányra fogjuk terelni, minthogy közvetlen részvételüket követeljük a nagy mű, a nemzeti állam létrehozásában.

11.

A nemzetiszindikalista állam nem fogja magát az emberek gazdasági harcától kegyetlenül elhatárolni. És nem fogja azt sem tétlenül elnézni, hogy a gyengébb osztályokat az erősebbek alá vessék. A mi rendszerünk az osztályharcnak radikálisan véget fog vetni, minthogy mindenki, aki egy termelő folyamat részese, organikus egységet alkot azon belül.

Mi elvetjük és a jövőben minden eszközzel meggátoljuk a különérdekekkel való visszaélést és a munkarendben az anarchiát.

12.

A gazdaságnak az elsődleges rendeltetése – és ezt az alapelvet fogja államunk megvalósítani –, hogy a nép minden tagjának életfeltételeit javítsa. Elviselhetetlen, hogy roppant tömegek nyomorban élnek, miközben egy kis réteg minden elképzelhetetlen luxussal el van látva.

13.

Az állam a magántulajdont, mint az egyén, a család és a közösség céljainak megvalósításához szükséges törvényes eszközt elismeri. Az állam védeni fogja a magántulajdont a nagytőke túlkapásaitól, a spekulációtól és az uzsorásoktól.

14.

Amellett vagyunk, hogy a bankokat és a korporációk segítségével a közösség számára szükséges üzemeket államosítsuk.

15.

Minden spanyolnak joga van a munkához. A nyilvános testületek kötelesek mindenkit támogatni, aki önhibáján kívül munkanélküli.

Az új rendszer teljes kiépítésének befejezéséig minden előnyt érvényben tartunk, amelyet az érvényes szociális törvények a munkásoknak megadnak, és ezeket tovább szélesítjük.

16.

Minden munkaképes spanyol munkára kötelezett. A nemzetiszindikalista állam nem lesz kíméletes azokkal szemben, akik nem keresnek munkát és a többiek nyakán akarnak élősködni.

FÖLDBIRTOK

17.

Minden körülmények között meg kell javítani az életfeltételeket vidéken. A vidék Spanyolország maradandó létbázisa. Ezért keresztül fogjuk vinni a mezőgazdaságban a gazdasági és szociális reformokat.

18.

A következő eszközökkel fogjuk növelni a mezőgazdasági termelést (gazdasági reform):

Minden mezőgazdasági terményre vonatkozóan egy kifizetődő minimál árat fogunk megállapítani.

Követeljük, hogy a vagyonnak egy része, amelyet ma a város kulturális és gazdasági célokra felemészt, adassék vissza a vidéknek, hogy a vidék elegendő anyagi eszközzel rendelkezék.

Mi egy valóban nemzeti, mezőgazdasági hitelrendszert fogunk létrehozni, amely a parasztnak alacsony kamatlábbal kölcsönöz pénzt, emellett a vagyonukat és termésüket garantálja és a parasztokat az uzsorától és a kizsákmányolástól védi.

Támogatni kell a szakiskolázást, szakemberképzést.

A földművelésben és az állattenyésztésben a föld megművelése feleljen meg a természeti feltételeknek és vegye figyelembe a termények értékesítési lehetőségeit.

Olyan vámpolitikát kell folytatni, amely védi a földművelést és az állattenyésztést.

A vízepítési munkálatokat gyorsított ütemben kell megvalósítani.

A mezőgazdasági üzemeket racionalizálni kell. A pazarló és elhanyagolt latifundiumokat éppúgy meg kell szüntetni, mint a kicsi hozamuk miatt gazdaságtalan törpeüzemeket.

19.

Szociális tekintetben a következő eszközökkel fogjuk szabályozni a mezőgazdaságot:

A művelhető földterületet újra fel fogjuk osztani, hogy családi földtulajdont hozzunk létre, és a parasztnak termelési szövetkezését energikusan támogassuk.

Azokat a néptömegeket, amelyek ma munkaerejüket silány földek fáradságos megművelésében merítik ki, meg kell szabadítani nyomorúságos helyzetükből és új, művelhető földterületre kell áttelepíteni.

20.

Fáradhatatlan hadjáratot fogunk folytatni az állatállomány növelése és az erdőtelepítés érdekében. Szigorú büntetéssel fogjuk sújtani azokat, akik ezt zavarni próbálják. Átmenetileg akár az egész spanyol ifjúságot kényszerrel bevonjuk ebbe a történelmi feladatba, a haza gazdagságának helyreállításába.

21.

Az állam jogtalanul birtokolt, vagy használt földeket kártérítés nélkül kisajátíthat.

22.

A közösségi földtulajdon visszaállítása a nemzeti-szindikalista államnak különösen fontos terve.

NEMZETI NEVELÉS – VALLÁS

23.

Az államnak jelentős feladata, hogy szigorú nevelési fegyelemmel erős és egységes nemzeti tudatot alakítson ki, és a jövő generációk szívébe elültesse a haza iránti örömet és büszkeséget.

A fiúk előkatonai nevelést fognak kapni, amely előszkészíti őket, hogy Spanyolország néphadseregében becsülettel szolgáljanak.

24.

Az oktatási rendszert úgy fogjuk kialakítani, hogy anyagi okok miatt egyetlen tehetség se veszessen el. Mindenki, aki erre rászolgál, kapjon szabad utat akár a felsőoktatásba is.

25.

A mi mozgalmunk a nemzeti megújulás alapjává a katolikus öntudatot teszi, azt, amelynek Spanyolországban dicsőséges tradíciója van és uralkodó vallás.

Az egyház és az állam jogait konkordátumban fogják szabályozni.

Nem fogunk eltérni semmiféle beavatkozást, vagy olyan tevékenységet, amely az állam méltóságát csökkentené, vagy a nemzeti egységet károsítaná.

NEMZETI FORRADALOM

26.

A Falange Espanola de las J.O.N.S. ezeknek az elveknek megfelelő új rendre törekszik. Hogy elveit a fennálló rendszerrel szembeni harcában megvalósíthassa, nemzeti forradalomra törekszik.

A Falange stílusa a közvetlen, szenvedélyes és harcos cselekvés lesz. Az élet katonaság; az életet kifogástalan szolgálatteljesítésben és izzó áldozatvállalásban kell végigélni.

Legfőbb igyekezetünk, hogy a harcot csak a mi fegyelmünknek alávetett erővel vívjuk meg győzelmesen. Keveset fogunk egyezkedni. Csak az állam birtokbavételének utolsó fázisában fog a vezetés a szükséges egyküttműködés érdekében fellépni, a vezető szerepünk azonban állandóan biztosított kell legyen.

Közl: *Bernd Nellessen*: Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange. Leibniz-Verlag, é. n. 101-107.

1. Jose Antonio *Primo de Rivera* (1903-1936): a volt diktátornak, Miguel Primo de Rivera márkija. Először az 1931. évi választásokon lépett fel - sikertelenül, s így egy ideig tartózkodott a politizálástól. 1933-ban lépett elvbarátaival előtérbe, az év tavaszán megalakították El Fascio című lapjukat. Október 29-én Falange Espanola néven új párt alakul és decembertől ezen a címen hetilapja jelenik meg. Utóbbi első, december 7-i száma közli az új szervezet programját. 1934 márciusában a Falange újabb szervezete felvette a Falange Espanola de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista nevet, s októberi kongresszusa vezérré választotta Primo de Riverát. A pártnak 1935 végén 8000 tagja volt, jórészt egyetemisták és fiatal arisztokraták. A Falangével a hadsereg ellenforradalmár vezetői nem létesítettek kapcsolatot a polgárháború idejéig.

14.

Mosley¹: A brit fasiszták egyesületének alapításáról

Az én kötelességem az volt, hogy felébresszem az élniakarást, a nagyszerűen élni akarást, és hogy magamat a nemzeti újjászületésnek szenteljem.

... minden kétséget kizáróan világos volt, hogy az erőszak kezdeményezése nem tőlünk, hanem ellenfeleinktől indult ki. Mi arra gyűltünk össze, hogy békés gyűlést tartsunk és prezentáljunk egy érvekkel alátámasztott helyzetképet, és mások azzal a céllal támadták meg gyűléseinket, hogy feloszlassák.

Ők támadtak és mi védekeztünk.

Az ezen események által előidézett hazugságok tömkelegéből leginkább azt a feltételezést vettem zokon, mely szerint én élvezem az erőszakot, csak azért, mert

meg kellett szerveznem a feketeinges mozgalmat gyűléseim védelmére. Majdnem azt állították, hogy gyűléseimen jobb szeretem a verekedést a szónoklásnál. Ez a vád természetesen nevetséges volt – mi a csodának szeretném jobban? – hiszen a gyűlések vonzották a legnagyobb hallgatóságot, amely valaha is összegyűlt Angliában. Az a politikus, aki megtámadná hallgatóságát ahelyett, hogy meggyőzné őket, bizonyosan bolond lenne...

Ha szervezett erőt alkalmaznék önnel szemben, csak két lehetőség áll ön előtt, ha a hatóság vagy képtelen vagy nem akarja fenntartani a rendet: megadni magát, vagy erőre erővel válaszolni és győzni. Az Új Párt tapasztalata alapján teljesen világos volt számomra, hogy csókot inthetek a vörös vagányoknak, becsomagolhatok és hazamehetek, vagy, kellő figyelmeztetés és felhívás után, kidobom őket a gyűléseinkről. Emlékezni kell arra, hogy nekem nem volt más eszközőm mint a beszélt szó: se a sajtó, se a rádió és kevés pénz. Nyilvános gyűlések voltak az egyedüli lehetőségeink, hogy prezentálhassuk ügyünket, és ha a hallgatóság hallani akart minket, fel kellett készülnünk, hogy harcoljunk a szólásszabadságért.

Először igen csekély volt az esélyünk és veszteni a mozgalom végét jelentette volna. Hamarosan kiderült, hogy a győzelemhez valami feltűnő ruhát kell viselnünk, egyfajta egyenruhát, hogy felismerjük egymást. Ezért van az, hogy a harcra kényszerülő emberek valamiféle egyenruhát viseltek a történelem első napjaitól kezdve. Mi ugyanezért hordtunk festett ingeket és a feketét választottuk, nemcsak azért, mert az a vörös ellentéte, hanem mert akkoriban ezt senki más nem viselte az országban. Az ing a legkönnyebb és legolcsóbb ruhadarab a felismerés céljára és az ingeket az embereknek maguknak kellett megvenniük, legtöbbjük pedig szegény volt, némelyikük munkanélküli segélyen. Már mások is viseltek akkor színes inget ugyanezen okból, de ez mozgalmukat egyáltalán nem tette olasszá, vagy németté, mint ahogy az egyenruha viselése sem teszi az angol hadsereget németté. Ezt a kifogást könnyen meg lehetett válaszolni.

De más hasonlóságok megmaradtak; a mi mozgalmunk robbanás volt az elviselhetetlen körülmények ellen, erőfeszítés az újjászületésre, mely szervezett erőszakba ütközött. Nemcsak Olaszországban és Németországban, de Európa majd minden országában olyan pártok jöttek létre, melyeket a világ azóta általában fasisztának ismer. Becsületes vagy célszerű lett volna tagadni, hogy mi fasiszta mozgalom vagyunk? Fasiszta létünk tagadásának becsületességét sokáig vitathatnánk, de célszerűtlensége eléggé kézenfekvő volt. Ha a járókelők egy elefántot látnak az utcán sétálni, akkor hiábavaló közölni velük, hogy ez egy kellemes vásárnap délutáni séta a Fiatalok Keresztény Szervezetének rendezésében. Mi egy sajátosan angol mozgalom voltunk, melyet korábban nyilvánvalóan terméketlen és esetleg őszintétlen lett volna tagadni, hogy fasiszták voltunk.

Természetesen mindig előnytelen hasonlítani külföldi pártokra, bármily felületesen is, különösen, ha alapvetően erősen hazafias a mozgalom. Ez egyszerűbb a baloldali pártjainak, melyeket ritkán jellemzett a patriotizmus, amíg túladtak a birodalmon, de akkor felfedezték, hogy kis Anglia patriotizmusa nagyszerű eszköz nagy Európa patriotizmusa ellen. A baloldali pártjai mindig nemzetköziek voltak érzésük szerint és nyíltan is szervezkedtek ily módon. A szocialisták a Második

Internacionáléhoz tartoztak, melynek a Munkáspárt hivatalos tagja volt az egész időszakban; a kommunisták tovább mennek és nemcsak hogy tagjai a Harmadik Internacionálénak, de elfogadják egy idegen párt és állam vezetését.

A liberalizmusnak is voltak nemzetközi származékai. A 19. század hitvallása tulajdonképpen a francia forradalommal kezdődött és a Liberális Párt Angliában ápolt európai kapcsolatokat, sőt büszkélkedett is velük.

A liberalizmus túlélte a hálószoza mocskát, amikor megszületett, ahogy azt sok kiváló férfiú is tette, és végül Angliában érte el felnőtt korát. A mi reformtörvényünk, és nem a kezdeti robbanás Franciaországban, volt az, ami végül megadta a 19. század jótékony formáját. Az volt a reményem és magabiztos meggyőződése, hogy Angliában a fasizmus szintén a legmagasabb szinten találta kifejeződést és arra lenne hivatva, hogy megformázza a 20. századot.

Fasiszta és nemezetiszocialista mozgalmak tagjai a többi országban is bizonyosan érezték, minthogy ez volt mind a fasizmus ereje, mind gyengesége is, hogy erősen nemzeti hit volt. Ez az impulzus adta meg neki a hazafiság erejét, de a megosztottság gyengeségét is. Meg voltunk osztva nacionalizmusunk által. Ez azt a veszélyt hordozta magában, hogy Európa ugyanolyan tragikus módon pusztul el, mint az ókori Görögország városállamai; egyesítve fajuk zsenije, filozófiájuk, építészetük és művészetük által, de megosztva a nacionalizmus által, mely a történelem szemszögéből mesterségesnek kell, hogy tűnjön. A fasizmus bűne volt, hogy megismételte ezt a hibát, a jelenleg is tartó tragédia következményével.

Minket néha gyanúsítottak azzal, hogy egy fasiszta Internacionáléba szerveződünk. Ellenkezőleg, túl nemzetiiek voltunk; a történeti nézet az lehet, hogy nem voltunk elég nemzetköziesek. Elszórt találkozások voltak csak a vezetők között, és alkalmankénti akációturizmus egymás országaiban, de a rendszeres szervezés semmiféle formája. Én magam találkoztam Mussolinival mintegy féltucat alkalommal és kétszer Hitlerrel; de egyikükkel sem 1936 után. Azokban a kritikus években túl elfoglalt voltam otthon, semhogy külföldre mehettem volna. A hibánk nem az egység, hanem a megosztottság. De ez abból a természetes okból következett, hogy különbözőek voltunk politikánkban, és szemléletünkben mozgalmaink nemzeti jellege alapján.

My Life. Sir Oswald Mosley. é.n. Nelson. 287-292.o.

1. Sir Oswald Mosley (1896-1980): Arisztokrata származású, előbb konzervatív, majd munkáspárti képviselő. Utóbbi pártból 1931-ben kizárták, mert új pártot alakított. 1933-ban indította meg Anglia legjelentősebb fasiszta mozgalmát (British Union of Fascists). Arra a következtetésre jutott, hogy a gazdaság tervszerű irányítására csak egy fasiszta totalitárius állam képes. Erősen szervezett – főleg értelmiségiekből és a városi kispolgárság alsó rétegeiből álló – mozgalmának fellendülése a válság éveire esett, majd gyorsan hanyatlott, tartósan működő tömegszervezetet nem tudott kiépíteni. Pártja kapcsolatot tartott a nácikkal.

**Marcel Bucard¹ véleménye a legortodoxabb
francia fasiszta szervezetekről (1934 április)**

Az Action française² doktrínájának merevsége ellenére – ami erejét adja – rohamcsapatainak szívóssága ellenére, amivel tapsot arat, egy száz éve hanyatló rezsimhez való visszatérést hirdet, melyet a francia nép, esze és érzése folytán, nem kíván többé: ez a gyengesége és biztos kudarcának oka.

A Solidarité française alapítójának hiteles szavával világosan kijelentette, hogy ragaszkodik a parlamenti rendszerhez és nem akar fasizmust, makacsul vádolja annak sajátosan olasz jellegét, bár a római forradalom az egyetemesség jegyeit viseli magán.

A Jeunesses Patriotes (Fiatal Hazafiak) egy idős-fiatal párt, melyet számos képviselő vezet, akik választási gyűléseket tartanak. A párt félelem nélkül feláldozza magát a hazafias ideálnak, de döntés nélkül ingadozik a francia Birodalom és az autoriter Köztársaság gerinctelen formája között, beleegyezését adva mindahhoz és bátorítva mindazt, ami nemzeti. A pártot leginkább képviselő vezető kijelentette, hogy a „jeunesses patriotes nem szándékozik fasizmust csinálni.” De hiszen mit is várhatunk egy parlamenti képviselők által vezetett párttól, legyenek ezek bármily jó szándékúak is?

Sem az U.N.C., melyben szintén nem kevés képviselőt találhatunk, sem a Croix-de-feu (Tűzkereszt), melynek jelenlegi elnöke megerősítette parlamenti köztársasági hűségét, nem képvisel fasiszta irányzatot.

A botrányt kockáztatva mondom? A fasizmus se nem jobboldali, se nem baloldali, de tagjait és szellemét leginkább a baloldali alakulatok brigádokba szervezett csapataiban találja: mert a fasizmus, mely ellentétes a marxizmussal, közelebb van a szocializmushoz – ezt a társadalmi igazságosság értelmében értve – mint a burzsoá konzervativizmus...

Én az úgynevezett paraszti népből jövök. Mindenhol, ahol küzdöttem, hű maradtam durva és tüzes lelkemhez.

Minden párton kívül, az ekét az erős dolgozókkal húzom.

Megjelent: Le Franciste, 1934. április.

Közl: J. Plumyène et R. Lasierra: Les fascistes français 1923-63. Paris, 1963. 60.

1. Marcel Bucard a Francisme nevű, az 1930-as években alakult fasiszta szervezet vezetője volt. Ez a mozgalom magára öltötte a náci és az olasz mozgalom összes külső jegyeit, de képtelen volt arra, hogy a német és az olasz eszmét valamiképpen „franciára fordítsa”, a fasizmust megkísérelje összefüggésbe hozni a francia problémákkal. Szinte teljesen „steril” mozgalom maradt, és kizárólag egy parfümgyáros anyagi támogatásának köszönhette létezését. Követőinek száma nem haladta meg a 10.000 főt.

2. Action Française - eredetileg a francia royalisták harci szervezete volt, amelyet Charles Maurras (1868-1952) alapított 1898-ban. Az 1920-as években vált fasiszta szervezetté: szellemi arculatának bizonyos változásai mellett mindvégig szűk körű intellektuális csoport maradt, s csak ifjúsági szervezete, a Camelots du Roi (A király rikkancsai) épült valamelyest szélesebb társadalmi bázisra. A Népfrent-kormány 1936-ban feloszlatta az Action Française-t.

16.

**A fasiszták 1934. december 16-17-én Montreuxban
megtartott nemzetközi kongresszusán elfogadott alapelvek**

A fasizmus egyetemessége.

1. Tekintve, hogy a fasizmus új politikai, gazdasági és társadalmi doktrína, zseniális alapítójának, Mussolininak műve, egyetemes jellegű jelenségé vált, mely elvei és a benne foglalt dolgok ereje által szükségszerűen adódott a fiatalságot és megújulást kereső nemzetek számára. A montreux-i kongresszus megerősíti a fasizmus egyetemességét.

2. Tekintve, hogy a fasizmus egy új rendet hoz létre, mindazonáltal fenntartva és újjászervezve a népeknek szükséges morális, szellemi, társadalmi és nemzeti tudományágakat, arra kényszeríti az egyént, hogy egy magasabb ideál érdekében magán fölülemelkedjen.

A montreux-i kongresszus a kapitalizmus és a kommunizmus internacionáléja elé áthatolhatatlan akadályt állít és elkötelezi magát, hogy küzdeni fog a materialista marxizmus és a nemzetet tagadó internacionalizmus ellen, a morált és szabadságot leromboló kommunizmus ellen, úgy, mint a kapitalista egoizmus, a hamis burzsoá nacionalizmus és az abból származó társadalmi igazságtalanságok ellen.

3. Tekintve, hogy a fasizmus, mely lényegéből fakadóan forradalmi, nem korlátozhatja magát egyetlen harci magatartásra a rossz és retrográd erők ellen, hanem állandó előre haladó mozgásban kell lennie, állandó alkotásban.

A kongresszus megerősíti a fasizmus konstruktív forradalmi szellemét, amely egyedül képes arra, hogy a munka világát a jobb lét útjára vezesse.

Kijelenti, hogy nem létezhet igazi fasiszta doktrína anélkül, hogy azt ne az Állam és a Társadalom korporatív rendjének ideálja irányítaná.

Megjelent: *Le Franciste*, no 38, numéro spécial.

Közlő: *J. Plumyène et R. Lasier* Les Francismes Français 1923-63. Paris, 1963. 60-61.

**Drieu La Rochelle nem tartozik többé
a doriotista¹ ortodoxiához**

(1938. október 28.)

Mi is a fasizmus tulajdonképpen? Az a név, melyet századunkban az örök emberi szükségesség hordoz. Több európai nép felkelt az európai civilizáció hirtelen szétesése ellen a háború után – és nem csak az olaszok és a németek, hanem az összes többi is, amelyek diktatórikus vagy féldiktatórikus rezsimet honosítottak meg. Ezek a népek ebben a javulásban olyan erőt fedeztek fel, mely megrészegíti, magával ragadja és túlhaladja őket.

A bennük levő teremtés és expanzió ereje érinteni fogja szomszédaikat és náluk is meghatározza a legfőbb döntéseket. E szomszédoknak el kell dönteniük, hogy átveszik-e az új hangnemet vagy elutasítják.

Anglia és Franciaország sajnos éppen most határozzák el, hogy nem fognak gyorsabban és erősebben élni. Gyorsabban és erősebben élni, ez ma annyit tesz, mint fasisztáknak lenni. Száz éve annyit jelentett mint liberálisnak lenni, és ötven éve annyit mint szocialistának.

Mit számít, hogy ki találja ki a fasizmust. Franciaországnak jó része van benne: Sorel, Péguy, Barrés, Maurras Franciaországa, Proudhon és a forradalmi szindikalizmus Franciaországa.

Ime a tény: minden, ami mozog, cselekszik a világon, a fasizmus formáját ölti magára. Csakhogy van itt valami igen alattomos veszély, amit el kell kerülni: ez a hamis fasizmus. Ime, ami körülzárja és beszorítja Franciaországot két-három év óta: a hamis fasizmus három vagy négy lárvája. Baloldali hamis fasizmus, a kommunizáló diktatúra embriója; jobboldali hamis fasizmus belegabalyodva a régi demokratikus és parlamenti cselszövésekbe; és még azok hamis fasizmusa, akik azt hiszik, hogy szegény M. Daladier diktátorrá lehet...

Például újra felfegyverkezésről beszélnek. Arról, hogy több ágyút és repülőt kellene gyártani. De a gyakorlatban, az első tapasztalatoknál kiderül, hogy nem lehet felvenni a versenyt a fasisztákkal ágyúk és repülők dolgában anélkül, hogy fasizmust csináljunk. Mert az ipar egész szerkezetét fel kell forgatni, és fasiszta módon felforgatni. Több munkát kell kapni a munkásoktól, jobb szervezési hatékonyságot a tulajdonosoktól, és nem lehet biztosítani ezt a kettős hozamot, csak ha egyiknek is, másiknak is biztosítjuk méltányos jogait. Azonban ez megoldható egy olyan társadalomban, melyet egy olyan állam irányít, amely felülemelkedett az osztályharcon, de nem oldható meg egy demokratikus társadalomban, melyben az államot darabokra tépik a tulajdonosok és a munkások.

Rohamcsapatait jobbra és balra bevezetve, M. Daladier nem tudja megvalósítani gazdaságunk ezen alapvető átalakítását, mely egyedül tenné lehetővé az új

fasiszta gazdasággal való dacolást, mely egyesíti a kapitalizmus és a szocializmus előnyeit, megszüntetve mindkettő legnagyobb hátrányait...

Ezek az emberek mind puhányak, akiket húsz év parlamenti és liberális gyakorlat megfosztott minden férfiasságuktól, minden férfias képességtől, hogy a dolgokkal szembenézzenek és nevükön nevezék a dolgokat.

Nos, és azt az egyetlen módszert nevezem fasisztának, mely egyedül képes megállítani és elterelni a fasiszta országok expanzióját. És azt mondom: önök alszanak és demokrataként fognak meghalni, vagy pedig feltámadnak, felélednek és fasisztaként diadalmaskodnak.

Drieu La Rochelle cikke. Megjelent: L'Emancipation nationale, 28 octobre 1938. Közli: *J. Plumyène et R. Lasierra: Les Fascismes Français 1923-63. Paris, 1963. 140-141.*

1. Drieu La Rochelle a doriotista mozgalom legfőbb ideológusa volt.
2. Jacques Doriot (1888-1945): Az 1. világháború után a Francia Kommunista Párt tagja lett, amelyből azonban 1934-ben kizárták. 1936 júniusában megalakította Parti populaire français (Francia Néppárt) nevű szervezetét. Korábbi sikeres mozgalmi múltja következtében több kommunista csatlakozott, szervezetéhez, s ez lett a világ egyetlen olyan fasiszta mozgalma, melyben jelentős százalékban vett részt az üzemi munkásság. A mozgalom egy területileg körülhatárolt vidékre, St.-Denisre és környékére korlátozódott, ahol Doriot előzőleg polgármester volt. A mozgalomhoz több olyan értelmiségi fasiszta csatlakozott aki a „baloldali fasizmus” megvalósításával kísérletezett. Közülük Drieu la Rochelle - mint arról az előző jegyzetben szó volt - a mozgalom legfőbb ideológusa lett. A szervezet nem volt hatékony sem a hagyományos reakció, sem a kispolgári rétegek köreiben. 1937 elején - viszonylagos fellendülés idején - 130.000 beiratkozott tagja volt, országos tömegpárttá azonban sohasem vált. Miután Doriot szovjetellenessége következtében a német közeledés híveként, majd a müncheni egyezmény támogatójaként lépett fel, mozgalmát Drieu elhagyta, és a párt sokat veszített befolyásából a németellenes nacionalista körökben. Doriot a háború alatt a Francia Önkéntes Légióval a keleti frontra távozott, hogy személyes ellensége, a szovjethatalom ellen harcoljon. (A vichyi rendszer összeomlása után egy gépkocsiban halt meg ismeretlen nemzetiségű repülőgépről az autóra bocsátott gépfegyvertűz következtében.)

ADALÉKOK A NYUGATI INTEGRÁCIÓ GENEZISÉHEZ

1. „A világ szabad népei támogatásunkra számítanak...”

Harry S. Truman 1945. október 27-én nyilatkozott első ízben a világháború befejezése óta az Egyesült Államok külpolitikájáról.¹ A tizenkét alapvetet fel-soroló beszéd szelleme, hangneme nem egyezett az alig három hónappal aze-lőtt Potsdamban elfogadott közleményével, amely leszögezte, hogy a konferencia „megerősítette a három kormány közötti kapcsolatokat és kiszélesítette együtt-működésük és kölcsönös megértésük kereteit.”² Truman hitet tett a béke, az ENSZ, a nemzetközi gazdasági együttműködés, a kereskedelemben és a nyersa-nyagok megszerzésében érvényesítendő egyenlő lehetőségek, a tengerek szabada-sága mellett; kinyilvánította, hogy az Egyesült Államok nem törekszik területi expanzióra, önző előnyökre, nincsenek agresszióra irányuló tervei. Ám beszédé-nek középpontjában nem ezek az elvek álltak. Kijelentette: „Nem hagyunk jóvá olyan területi változásokat..., amelyek nem egyeznek a szóban forgó nép szaba-don kifejezett kívánságaival”; „Elutasítjuk olyan kormány elismerését, amelyet külföldi hatalom erőszakkal kényszerít egy nemzetre”; „Háborús szövetségeseink-vel együttműködve segítjük a legyőzött ellenséges államokat az általuk szabadon választott, békés, demokratikus kormányok alakításában.”

Washington megkülönböztetett figyelmet szentelt a Földközi-tenger keleti tér-ségének. Az ürügy a Török- és Görögországba irányuló, feltételezett szovjet beha-tolás megakadályozása volt. A Szovjetunió még 1945. március 19-én felmondta az 1925. évi szovjet-török semlegességi és meg nem támadási szerződést, új szerződés kötését célzó tárgyalásokat javasolt, majd június 25-én felvetette, hogy a tárgya-lások terjedjenek ki a tengerszorosokról intézkedő 1936-os montreux-i egyezmény felülvizsgálatára.³ (Az utóbbira vonatkozóan egyetértés jött létre Potsdamban.) Az 1946 augusztusában tett új szovjet tárgyalási javaslatokat a State Department Törökország megszállására irányuló törekvésnek minősítette. A London által tá-mogatott görög monarchista rezsimet politikai és gazdasági összeomlás fenye-gette, mind kilátástalanabbul küzdött a nép erőikkel. A Fehér Házban augusztus 15-én tartott megbeszélésen Acheson külügyi államtitkár terjesztette elő a török és a görög helyzetről készült feljegyzést. A State Department, a hadügy- és a tengerészetiügyi minisztérium jelentése azt fejtegette, ha Moszkva eredményt ér el Ankarában a tengerszorosok ügyében, úgy nem lehet majd meggátolni Gö-rögország, a Közel- és a Közép-Kelet szovjet ellenőrzését, a Szovjetunió elvágja a térséget a Nyugattól, erősödik befolyása Indiában és Kínában. Truman utasí-tást adott a szovjet kormánynak küldendő jegyzék elkészítésére és arra, hogy egy haditengerészeti egység csatlakozzék az Isztambulban tartózkodó amerikai hadi-hajóhoz. A szovjet ügyvivőnek 1946. augusztus 19-én átadott jegyzék Törökország

szuverenitását és a tengerszorosok védelmére vonatkozó felelősségét hangsúlyozta. Októberben döntés született a görög helyzet vizsgálatáról. Acheson közölte MacVeagh athéni amerikai nagykövettel, hogy az Egyesült Államok kész lépéseket tenni Görögország területi integritásának védelmében, értesítette Wilson nagykövetet, hogy török igény esetén Washington a brit kormány útján fegyvert szállít Ankarának⁴. Az intézkedések annak a feltételezésével történtek, hogy a brit kormány az 1945. december 6-i amerikai-angol egyezményben biztosított 3,75 milliárd dolláros hosszú lejáratú hitel ellenére sem lesz képes gondoskodni a térség országai katonai és gazdasági támogatásáról.

A görög helyzetet vizsgáló amerikai misszió az athéni kormány tehetetlenségéről, gazdasági káoszról, a népi erők katonai sikereiről tudósította Washingtont. MacVeagh nagykövet a brit csapatok visszavonásáról, a londoni nagykövetség pedig arról adott hírt, hogy a brit kormány amerikai segítség kérését fontolgatja. A State Department jelentése görögországi kommunista hatalomátvétel lehetőségére figyelmeztetett, a veszély elhárítása érdekében Athénnek adandó gazdasági és katonai segítséget javasolt. Marshall tábornok, a lemondott Byrnes külügyminiszter utóda, 1947. február 20-án utasította Achesont a segítségnyújtás előkészítésére. A State Department február 21-én két brit jegyzéket vett át. A londoni kormány az ország gazdasági helyzetére hivatkozva bejelentette, hogy hat hét múlva kénytelen megszüntetni a görög és a török kormánynak nyújtott segítséget, s annak a reményének adott kifejezést, hogy Washington átvállalja a két rezsim támogatását. A görög kormány igényét 240-280 millió dollárra becsülte, a következő években nagy összegű támogatást tartott szükségesnek, a török helyzetet jobbnak ítélte, de figyelmeztette Washingtont, hogy Ankara nem képes a gazdaságfejlesztés és a hadsereg modernizálásának egyidejű megvalósítására. Noha a brit gazdasági helyzet súlyossága ismert volt Washingtonban, a két jegyzékben közölt rövid határidő megdöbbenetette az amerikaiakat. Az illetékes három tárca egyetértett abban, hogy az Egyesült Államok biztonsága (azaz: külpolitikai érdekei) védelmében segíteni kell a két ország függetlenségének megőrzését, a nemzetközi szerepvállalásra mindinkább képtelenné váló Anglia helyett az Egyesült Államokra vár a feladat. Truman a kongresszusi vezetők előzetes tájékoztatása mellett döntött.⁵

1947. február 27-én fogadta az elnök a Kongresszus demokrata és republikánus vezetőit. A meghívottak a brit kormány bejelentéséről és a szovjet törekvések dramatizált változatáról értesültek. Acheson tájékoztatta őket, hogy a szovjet behatolás a Balkánra három kontinenst nyitna meg Moszkva előtt: Ázsiában Irán és más keleti területek, Afrikában Egyiptom kerülne veszélybe, Európában „a Szovjetunió a kommunista beszivárgás és aknamunka eszköztárát alkalmazva... körül próbálja zárni Németországot. Franciaországban az oroszok bármelyik nekik tetsző pillanatban kikapcsolhatják a lámpát. Olaszországban, ha nem is ennyire veszélyes a helyzet, de...folyvást romlik...” A csendet Vandenberg szenátor, a kormányzat Európa-politikája republikánus híveinek vezetője törte meg. Biztosította az elnököt, ha tájékoztatja a Kongresszust és az országot, a maga részéről támogatni fogja, s meggyőződése szerint a legtöbb törvényhozó ugyanezt teszi.⁶

Truman nehéz feladatra vállalkozott. Az 1946-os kongresszusi választásokon súlyos vereséget szenvedtek a demokraták, a republikánusok uralták a törvényhozást. Zavart okozott, hogy az elnök már korábban 350 millió dolláros felhatalmazást kért külföldi segélyek céljára. A volt elnök, Hoover aligha látta tisztán Anglia pénzügyi helyzetét, mert külföldi útvjáról visszatérve egymilliárd dolláros amerikai-angol kölcsönnyújtást javasolt Európának. Időközben a sajtó hírt adott a két brit jegyzékről. Az ellentmondó hírek hatására a törvényhozás levette a napirendről a segítségnyújtás ügyét. Mi több, a kongresszusi demokraták figyelmeztették a kormányt, ne támogassa a földközi-tengeri brit politikát és a görög monarchiát. A Fehér Háznak számolnia kellett az izolacionistáknak, a takarékoság híveinek, a britelleneseknek, a reakciós görög kormány ellenfeleinek és azoknak a tiltakozásával, akik nem látták biztosítottnak az amerikai érdekeket a görög és a török kormány megsegítése révén. A segélyprogram előkészítőinek meggyőző érvekre volt szükségük, hogy a program „eladható” legyen a közvéleménynek. Vandenberg szenátor szolgáltatta a taktikát. Azt ajánlotta, halálra kell rémíteni az országot, hogy ráébredjen a program jelentőségére. Ám az elnök beszédírói nem bővelkedtek bizonyító erejű tényanyagban. A haditengerészet felderítő szervének 1946. január 21-i jelentéséből arról értesültek, hogy a szovjetországot kimerítette a háború, népe rosszul táplált, iparát szétrombolták a hadműveletek, öt évig nem kell tehát tartani szovjet katonai támadástól.⁷ Forrestal tengerészetügyi miniszter azt ajánlotta, az elnök beszéljen arról, hogy az Amerika számára létfontosságú nyersanyagok nagy hányadát a Távol-Keletről a Földközi-tengeren szállítják, s húzza alá, hogy szovjet behatolás esetén nem lehetne hozzáférni a görög és a török természeti kincsekhez. Az utóbbi érvet később törölték az elnöki beszéd tervezetéből.⁸ Fokozta a beszédírók nehézségeit, hogy a görög kormány nem juttatott el kérelmet Washingtonba. Acheson ezt írja memoárjában: „Ez idő tájt Görögország félig eszméletlen páciens volt... Eljött az ideje, hogy maga a páciens adjon életjelt. (1947) március 3-án a görög kormány, gyenge kezét irányító jó barátainak támogatásával, pénzügyi, gazdasági, katonai és közigazgatási segítséget kért...”⁹ A virágnyelven fogalmazott mondatok mögött meghúzódó valóság az volt, hogy a görög kérelmet a State Departmentben írták meg, a szöveget Athénba küldték, ahonnan diplomáciai úton a görög kormány jegyzékeként került Washingtonba. Az illetékes külügyminiszter-helyettes szókimondóan arról számolt be, hogy a görög kérelem a Kongresszus mentalitásához igazodóan fogalmazódott, a követett módszer eredményeként az amerikai kormány nem vádolható külföldi ország belügyeibe való beavatkozással.¹⁰

A közhangulat nem kedvezett új költséges külpolitikai kötelezettségek vállalásának. Az amerikai nép túlnyomó többsége múlt időben akart már beszélni a háborúról. Ebbe a közhangulatba nem illettek bele az új hírek az amerikai biztonságot és érdekeket valahol Dél-Európában állítólag fenyegető veszélyekről. Az elnök beszédírói mindenképpen el akarták kerülni, hogy a törvényhozás és a közvélemény értetlenül, vagy éppen ellenségesen fogadja a bejelentendő segélyprogramot, amelyet a State Departmentben az amerikai történelem nagy fordulatként emlegettek. Az elnök utasítására erőteljesebben hangsúlyozták a politikai

szempontokat. Marshall, aki az 1947. március 10-én kezdődő moszkvai külügyminiszeri konferenciára utazott, felhatalmazta Achesont, hogy távollétében, tekintet nélkül moszkvai tárgyalásaira, irányítsa az előkészítést. Instrukciója éles fényt vet az amerikai külpolitikára. A moszkvai tárgyalások napirendjére tűzött német kérdés másodlagos jelentőségűnek minősült. A külügyminiszter nem tartotta a világháború legsúlyosabb örökségének esetleges rendezését gátló körülménynek, hogy a görög-török segélyprogramot meghirdető elnöki üzenet tervezett időpontja – március 12. – egybeesik a moszkvai tárgyalásokkal.

Az elnök kongresszusi üzenettervezetének intern vitáin részt vevő George Kennan, a moszkvai nagykövetség volt ügyintézője, akit Marshall a nemrég létrehozott politikatervezési csoport főnökének nevezett ki, 1946. februári, 8000 szóból álló távirata kapcsán vált ismert személyiséggé. Az úgynevezett hosszú távirat nagy feltűnést keltett. Kennan arra vállalkozott, hogy iránytűt bocsát a washingtoni politikacsinálók rendelkezésére. Dolgozata arra a meggyőződésre épült, hogy a szovjet külpolitikai magatartás megértése, a washingtoni külpolitika alakítása megköveteli a moszkvai államvezetés gyökereinek, céljainak, a kommunizmus lényegének ismeretét. Elemezte a szovjet külpolitikát meghatározó tényezőket, alapelveket ajánlott a washingtoni kormányzat figyelmébe. Leszögezte, hogy az Egyesült Államok belátható időn belül nem kerülhet bensőséges politikai kapcsolatba a Szovjetunióval, továbbra is riválisnak, nem pedig partnernek kell tekintenie; Washington kövessen szilárd feltartóztatási politikát, melynek lényege: „minden ponton, ahol annak a jeleit tapasztalja, hogy az oroszok sértik a békés és stabil világ érdekeit, ütközzenek az Egyesült Államok változtathatatlan ellenerejébe”. Kennan tágran értelmezte az ellenerőt. Lehetségesnek tartotta, hogy az Egyesült Államok akciói révén befolyásolja a Szovjetunió és a nemzetközi kommunista mozgalom belső fejleményét, s mint világhatalom, fokozódó nyomást gyakorol a Kreml külpolitikájára. „Az Egyesült Államoknak módjában van olyan tendenciák előmozdítása, melyek végül a szovjet hatalom felbomlásához vagy fokozatos fellazításához vezetnek”, következésképpen el kell vállalnia „a történelem által rá rótt, morális és politikai vezető szereppel kapcsolatos felelősséget”. Mindamellet a hivatalos vonalvezetéssel való azonosulása bírálatra is készítette Kennant: „Az Egyesült Államok politikája... hosszú távú, türelmes, de szilárd és éber feltartóztatás legyen... E politika tartózkodjék a hatásvadászattól, 'hajthatatlanságot' hirdető fenyegetésektől, hetvenkedő és felesleges gesztusoktól... Tapintatlan és fenyegető gesztusok olyan helyzetet teremthetnek, midőn a Kreml realizmus iránti érzéke ellenére nem engedheti meg magának, hogy engedményeket tegyen. Az orosz vezetők... tudatában vannak annak, hogy az önuralom hiánya sohasem az erő forrása a politikában.” A figyelmeztetés azt juttatta kifejezésre, hogy a trumani politikai magatartás voltaképpen ellentétes az elérni kívánt céllal, a szovjet hatalom aláásásának tendenciáit nem kihívó, provokatív lépésekkel kell érvényre juttatni; átgondolt stratégiára van szükség, amelyet távlatokat tisztázó koncepció támaszt alá.¹¹

A Kennan-távirattal nem tudtak mit kezdeni az elnöki beszédírók. Kennan koncepcióvázlatának felhasználása új külpolitikai vonalvezetés kidolgozását felté-

telezte. Truman viszont deklaráció jellegű szöveget sürgetett. Következésképpen fogalmazási feladattá szűkült a beszédírók munkája; a szovjet- és kommunistaelleenség némi konkretizálásával tettek eleget Truman kívánságának és Vandenberg szenátor halálraemítési taktikájának. A Fehér Ház március 10-én tartott megbeszélésen részt vevő honatyák nem mutattak nagyobb lelkesedést a görög-török segélyprogram iránt, mint a február 27-i látogatásuk alkalmával. A kongresszusi vezetőktől várt támogató nyilatkozatot nem kapta meg az elnök. Vandenberg szenátor széles összefüggésekbe ágyazott kongresszusi üzenetet javasolt. A hívős légkört tapasztaló elnök nem látott okot a kijelölt időpont változtatására.

A Truman-doktrínát meghirdető kongresszusi üzenet jelentőségét külsőségek is alátámasztották. A törvényhozás két házának március 12-i együttes ülésén az elnök olvasta fel üzenetét, amelyet közvetített a rádió. A kabinet tagjai jelen voltak. A doktrina közismert. E helyütt néhány vonásáról kell szólnunk. Elsősorban arról, hogy a doktrina lényege talán az elnök egyetlen mondatában foglalható össze: „Meggyőződésem, hogy az Egyesült Államok politikájának támogatnia kell a szabad népeket, amelyek szembeszállnak a felfegyverzett kisebbségek vagy a külső nyomás leigázási kísérleteivel.” A fogalmazás arról tanuskodik, hogy Truman a görög-török segélyprogram ürügyén az Egyesült Államok világpolitikai szerepéről szólt. Következésképpen beszéde nemcsak a görög és a török kormány gazdasági és amerikai szempontból kíváncsúnak ítélt politikai helyzetének megszilárdítását célozta. Precedensül szolgált mindazon kormányoknak, amelyek a jövőben támogatásért fordulnak Washingtonhoz; e kérések teljesítése a doktrina értelmében az Egyesült Államok kötelessége lesz. Az elnök a gazdasági és pénzügyi segélynyújtás prioritását szögezte le. A katonai kiképzők és felszerelések küldése Görög- és Törökországba, de főként a Nyugat és a Kelet veszélyeztetettségének hangsúlyozása, a „szabad népek” támogatásának amerikai kötelezettséggé avatása valószínűsíti, hogy a Truman-doktrina az Egyesült Államok globális vezető szerepének vállalását deklarálta.

A beszédíróknak nehézséget jelentett az amerikai szerepvállalás létjogosultságának hitelt érdemlő bizonyítása. Definálniuk kellett a „szabad népek”, a „felfegyverzett kisebbségek”, a „külső nyomás” ismérveit. Az üzenet tanúsága szerint leküzdötték nehézségeiket. Félresöpörték azok aggályait, akik azon tűnődtek, hogy a görög és a török kormány talán nem a legszerencsésebb bizonyíték arra, milyen kormányzatra van szüksége a „szabad népeknek”. Byrness frappánsan jellemzi egyik művében, hogyan kezelték ezeket az aggályokat: „Jogosan szálítottunk katonai felszerelést. Nem kellett eldöntenünk, vajon a török kormány és a görög monarchia a szabad és demokratikus kormányok kiváló példáinak minősülnek.”¹² A beszédírók jónak látták beszúrni Truman üzenetébe: „Egyetlen kormány sem tökéletes. A görög kormány hibákat követett el. Az amerikai segélynyújtás nem jelenti, hogy mindent elnézünk neki.” Az elnök célszerűnek ítélte a hasonló minősítésű kormányok útjának egyengetését. A „felfegyverzett kisebbség” meghatározása összekapcsolódott az amerikai értelmezésű szabadsággal. A Truman-doktrina fogalmazásában a szabad országokban a többség akaratára érvényesül, a felsorolt ismérvekből következően társadalmi rendjük szabad-

ságon alapul, ezzel szemben „a kisebbség akaratán nyugvó életformát erőszakkal kényszerítik a többségre”. E definícióból következett, hogy a „szabad országok” szükségképpen antikommunisták, a kisebbségi akarat viszont kizárólag fegyveres erőszakkal érvényesülhet. A beszédírók nem feltételezték, hogy létezhet a társadalmi felemelkedés olyan útja is, amely nem egyezik az amerikai eszményekkel. Ami a külső nyomást illeti, azzal érveltek, hogy Moszkva irányítja a „szabad” társadalmak megdöntését célzó akciókat. Az elnök, totalitarizmust emlegetve, egyenlőségelet tett a szovjetország és a legyőzött Németország és Japán politikai rendszere közé, bár a Szovjetuniót nem nevezte nevén. Tartva a jogos bírálattól, az üzenet leszögezte, fontolóra vették az ENSZ szerepét, de a sürgősségre és arra való tekintettel, hogy a világszervezet és intézményei nem képesek a szükséges segítség nyújtására, elvetették a gondolatot. Hozzátehető, hogy Washington nem tervezte vitára bocsátani a nyilvánvaló célzatú programot az ENSZ fórumain.¹³

Még Acheson, Truman feltétlen híve is kénytelen volt beismerni, hogy az üzenetet követő ováció nem az elnök politikájának egyhangú helyeslését jelentette, hanem a nehéz helyzetet bátran feltáró embernek szólt. A valóságnak jobban megfelelő magyarázatát adhatjuk e bátorságnak. Az elnök a terveit, intézkedéseit többnyire gyanakvással, ellenségesen fogadó törvényhozástól kért felhatalmazást 400 millió dolláros görög-török segélyprogramra, s további igényeket is kilátásba helyezett. A Kongresszusban a republikánusok voltak a hangadók, akik csaknem biztosra vették, hogy az 1948-as elnökválasztás eredményeként ismét kezükbe kerül a hatalom, véget ér az 1933 óta tartó demokrata rezsim. Ám Truman nem volt hazardőr. Számított a republikánus Vandenberg-csoport támogatására, bízott a kétpárti Európa-politika összetartó erejében. Nem csalódott. Vandenberg szenátor a maga sajátos módján, szövegkiegészítésekkel támogatta a segélyprogram törvényjavaslatát. Kiegészítései lényegében merő verbalizmust eredményeztek,¹⁴ de hatásukra ritkultak az ellenzék sorai. Ám a Robert Taft vezette izolacionisták és a Henry Wallace (Roosevelt egykori mezőgazdasági minisztere, majd alelnöke) köré csoportosuló törvényhozók furcsa koalíciójának magva kitartott. Az izolacionisták Amerika külföldi kötelezettségvállalásait támadták, Wallace és hívei a szovjetellenesség élezését vetették Truman szemére. A két ellenzéki irányzat a doktrína neuralgikus pontját feszegette: vajon a kormányzat bárhol, minden körülmények között az elnök meghirdetett elvei értelmében fog cselekedni? Be kellett érniük Acheson közhely válaszával, mely szerint minden kérelmet az adott körülményekkel összefüggésben, esetenként fog elbírálni a kormányzat.¹⁵ A két hónapig húzóódó vita az ellenzék le nem becsülhető erejéről tanúskodott. A törvényjavaslatot a képviselőházban 287:107, a szenátusban 67:23 szavazati aránnyal hagyták jóvá. Az 1947. május 22-én aláírt törvény a szovjetellenes amerikai külpolitika új szakaszának kezdetét jelezte. Belpolitikai megfelelője, az 1947. március 22-i elnöki rendelet, a szövetségi lojalitási-biztonsági felülvizsgálatokról intézkedett. Ezek célja annak a megállapítása volt, hogy a szövetségi hivatalnokok és a szövetségi alkalmazásra jelentkezők megfelelnek-e az állam iránti lojalitás követelményeinek, foglalkoztatásuk nem sérti-e az állambiztonságot. Kezdetét vette a Truman-rezsim éveiben egyre jobban szigorított kommunistaellenes hajsza, amely

rövidesen kiterjedt a foglalkoztatás más területeire is, súlyos morális és egzisztenciális problémák forrásává vált, s a kormány és a Kongresszus közti rivalizálássá fajult. A kormány nem pusztán más földrészeken fenyegető veszedelemnek nyilvánította a kommunizmust, hanem sokarcú hazai ellenségnek is.

A New York Times akként kommentálta a Truman-doktrínát, hogy „véget ért az izolacionizmus és az esetenkénti intervenciók kora. Helyüket az amerikai felelősségtudat veszi át.”¹⁶ Mi értendő felelősségtudaton? - kérdezte az olvasó. Az elnök csak újabb retorikai variációkkal tudott szolgálni. Április 5-i beszédében kijelentette: „A világ számít vezető szerepünkre. Az események ereje szükségessé teszi e szerep vállalását. A világméretű felelősség új fogalmához való alkalmazkodásunk folyamata természetesen nehéz és fájdalmas. Költsége szükségszerűen nagy. Ám mi nem szoktunk kibújni kötelezettségeink alól.”¹⁷ Az illetékes tárcák a Truman-doktrína megvalósításának módozatait vizsgálták. Egy jelentésben ezek olvashatók: „Fontos, hogy baráti kezekben maradjanak azok a területek, ahol fémek, olaj található, s amelyek stratégiai célokat szolgálnak, jelentős ipari potenciáljuk van, vagy politikai és lélektani okokból lehetővé teszik, hogy nagyobb befolyást gyakoroljunk a világ stabilitására...” A jelentés figyelmet érdemlő konkrétumot is tartalmazott: az 1947. évi amerikai exporttöbblet várhatóan 7,5 milliárd dollárt tesz ki, ezt nagyrészt Washingtonnak kell finanszíroznia, a külföld arany- és dollártartalékai kifogyóban vannak, a közelgő hazai recesszió az export folyamatosságát követeli meg.¹⁸ A vizsgálódások Nyugat-Európára összpontosultak.

Április 28-án visszaérkezett Moszkvából Marshall. Beszámolója sötét képet festett a vártnál lassabb európai talpraállásról, s arról, hogy miközben a beteg állapota romlik, az orvosok tanakodnak. A külügyminiszter gyors ütemet diktált. Utasította Kennant, hogy két héten belül terjessze elő Európa gazdasági talpraállítási programjának vázlatát. A politikatervezési csoport jelentése Nyugat-Európa regionális gazdasági tömörülését jelölte meg célként, s amerikai pénzügyi segítséget javasolt. A következőket vetette fel: a program első fázisában fokozni kell az európai széntermelést, kiépítendő a német gazdasági helyreállítás alapjai; hosszabb távon megvalósul Németország gazdasági újjáépítése és a regenerálódott Nyugat-Európába integrálódik; az Egyesült Államoktól kért segély mértékét, az európai helyreállítás részletkérdéseit az érintett államok által kidolgozott, koordinált program tartalmazza, a kezdeményezésnek Európából kell jönnie. Az előterjesztés az újjáépítés céljainak, eszközrendszerének összehangolását hangsúlyozta, a szövegben következetesen Európa szerepelt. A szóhasználat szándékos volt, a javaslat nyitottságát jelezte. Kennanék lehetővé kívánták tenni a kelet-európai országok csatlakozását, sőt a majdani integrált Európában a Szovjetunió részvételét sem zárták ki.¹⁹ Az utóbbi eshetőség bekövetkezte természetesen megkérdőjelezte volna koncepciójukat, de a közvetlen cél annak a demonstrálása volt, hogy Amerika nem alkalmaz hátrányos megkülönböztetést Moszkvával szemben. Az előterjesztés arra a feltevésre épült, hogy a nyugat-európai regenerálódás lehetősége húzóerőként hat a kelet-európai országokra, politikai-társadalmi rendszerük formálódásának stádiumában még érdekeltté tehető az Amerika által

támogatandó gazdasági együttműködéshez való csatlakozásban. E feltevés logikája értelmében a nyugat-európai húzóerő gyengíti a Szovjetunió kelet-európai befolyását, a nyugat-európai gazdasági kooperáció többé-kevésbé európaivá szélesül, a Szovjetunió válaszában lesz. A kennani csomagterv annyiban egyezett a Truman-elvvel, hogy Nyugat-Európa erősítését célozta, amelynek veszélyeztettségét Washington imminensnek vélte. Egyezett abban is, hogy lehetségesnek tartotta a kelet-európai országok átorientálódását; politikai és gazdasági leszakadásukat a washingtoni elképzelések szerinti világrendről Truman nem vette befejezett tényként tudomásul. A kelet-európai fejlődés irányváltása felvillantotta az amerikai gazdasági befolyás lehetőségét e térségben, s tápot adott annak a reménynek is, hogy Kelet-Európa országai vállalják a washingtoni világgazdasági tervezés betetőzésének szánt nemzetközi kereskedelmi szervezetben való közreműködést és részt vesznek a világkereskedelem liberalizálásában. Kennanék nem irányoztak elő katonai intézkedéseket. Trumannak egyelőre nem kellett állást foglalnia a harcias hangvételt mellőző, de a doktrínájának fő célját szolgáló csomagtervben.

Acheson Truman megbízásából 1947. május 8-án beszédet mondott Clevelandben. Feladata a nemzetközi gazdasági problémák exponálása volt. A külügyminisztériumi államtitkár beszéde az első hivatalos megnyilatkozás volt a Truman-doktrina meghirdetése óta. Vácolta a súlyos európai és ázsiai gazdasági állapotokat, kiemelve, hogy azok egyik oka Németország és Japán – „Európa és Ázsia két legnagyobb műhelye” – újjáépítésének késedelve. Következésképpen a világnak 1947-ben 16 milliárd dollárra rúgó amerikai árúra lenne szüksége, mert az Egyesült Államok az egyedüli szállítóképes ország, de exportját fékezik a hazai szükségletek és az importőrországok fizetési nehézségei. A két akadály akként küzdhető le – mondotta –, hogy Amerika a céljainak megfelelően kiválasztott térségekbe irányítja exportját, másrészt kongresszusi felhatalmazással új finanszírozási forrásokat tár fel. A szelektív export rendeltetése a „szabad világ” gazdasági és politikai erősítése; a kitűzött cél elérése növeli Amerika biztonságát, Washington négyhatalmi megállapodás nélkül kíván cselekedni (vagyis megkezdve az antifasiszta koalíció vezető államait). Acheson természetesen nem szólt arról, hogy az exporttöbblet új módon történő finanszírozása, az amerikai kivitel folyamatosságának fenntartása elsősorban amerikai érdek.²⁰

Will Clayton, a State Department gazdasági kérdésekben illetékes államtitkára, konkrétabban fogalmazott. Friss benyomások hatása alatt valóságos riadót fűjt. Feljegyzésében leszögezte, hogy az amerikai kormányzat nagymértékben alábecsülte az európai gazdaság háború okozta kárait, a gazdaság szétzilálódásának politikai, társadalmi és lélektani következményeit. Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország amerikai-angol zónájának összesített évi fizetési mérlegdeficitjét 5 milliárd dollárra becsülte. Nem tartott szükségesnek további vizsgáldást; az amerikai fogyasztás korlátozásával előteremthetőnek vélte az Európának nélkülözhetetlen árumennyiséget, a költségeket adóból javasolta fedezni. Hároméves tartamú, évi 6-7 milliárd dolláros segélyprogramot ajánlott, melynek részleteit Anglia, Franciaország és Olaszország vezetésével az európai államok dolgozzák ki.

Aláhúzta, hogy nem ENSZ-szervezet égisze alatti megoldást, hanem az Egyesült Államok által kézben tartott programot javasolt.²¹ A külügyminiszternél május 28-án tartott megbeszélésen Kennan elaborátumát és Clayton feljegyzését tanulmányozták. Marshall egyetértett az azonnali cslekvéssel. A két dokumentum alapulvételével beszédtervezet készült. A végleges szöveget Marshall alakította ki.

1947. június 5-én elhangzott a Harvard Egyetemen Marshall felhívása Európához. A beszéden nyomon követhetők az előkészítő anyagok és Acheson clevelandi beszédének egyes megállapításai. Az európai helyzetet a Clayton által jelzett tények alapján ecsetelte a külügyminiszter, s ugyanez vonatkozott arra a kijelentésre, hogy Európa gazdasági helyreállítása a korábban feltételezettnél hosszabb időt és nagyobb erőfeszítést igényel. A következtetés: „Az elkövetkező három-négy esztendőben sokkal nagyobbak lesznek Európa szükségletei külföldi, főleg amerikai élelmiszerekben és egyéb nélkülözhetetlen termékekben, mint jelenlegi fizetőképessége, ezért tetemes kiegészítő segélyben kell részesülnie...” A Kennan és Clayton által említett követelményt, hogy ti. az európai országok maguk dolgozzák ki helyreállítási programjukat, erőteljesen hangsúlyozta Marshall. Európa gazdasági talpraállásával foglalkozott, nem utalt katonai megfontolásokra. Ily módon vélte kivédhetőnek a szovjetellenesség élezésének vádját, amellyel a Truman-doktrína hazai és külföldi kritikusai az elnököt illették. A felhívás nyitottsága Kennan nézeteit tükrözte. Ám Marshall félreérthetetlenül leszögezte a fő politikai intenciót, miszerint az amerikai politika célja a gazdaság helyreállítása, hogy lehetővé váljanak olyan politikai és társadalmi viszonyok, amelyek közepette fennmaradnak a szabad intézmények; nem kaphat segítséget a más országok talpraállását gátló állam; az Egyesült Államok ellenállásába ütköznek olyan kormányok, politikai pártok vagy csoportok, amelyek politikai vagy más hasznot szeretnének húzni az emberi nyomor állandósításából. A nyilvánvaló célzatú kijelentéseket azzal enyhítette, hogy az amerikai politika nem irányul valamely ország vagy tan ellen, az újjáépítés feladatában részt venni hajlandó bármelyik kormány számíthat az Egyesült Államok teljes együttműködésére.²²

A beszédet követően találgatások indultak meg. Marshall Európához intézett felhívást. Azt jelenti-e ez, hogy Washington Moszkvának is segítséget akar adni? A Truman-doktrínához képest visszafogottabban fogalmazott Marshall-beszéd a szovjetellenesség mérséklésének szándékáról tudósított, vagy változatlan törekvéseket hordozó Európa-politika gazdasági vonatkozásait exponálta a a külügyminiszter? Charles Bohlen, a State Department egyik szovjet-szakértője feljegyezte, hogy Marshall aggódva jelezte Kennannek a dilemmát, amellyel szembe kell néznie sajtókonferenciáján. Ha ugyanis – fejtegette – a Szovjetunióra is kiterjesztik a segítséget, akkor nem valósulhat meg az eredeti cél, Nyugat Európa talpraállítása; ha viszont kizárják Moszkvát a programból, ez szovjetellenes lépésnek minősül, és Amerika világszerte sok támogatóját veszíti el.²³ A külügyminiszter feltehetően arra gondolt, hogy köztudott: a háborúban a Szovjetunió vállalta a legsúlyosabb áldozatot. Június 12-i sajtónyilatkozatában nem dezavualhatta önmagát. Mege-rősítette, hogy felhívása a Szovjetunióra is kiterjedt. A nyilatkozat nem zárta le

az intern vitákat. Kennan azt a véleményét hangoztatta, hogy két dolgot tehet Moszkva. Elfogadja az amerikai koncepciót, és nyersanyagokkal segíti az európai helyreállítást, vagy elutasítja, magára vállalva a washingtoni kezdeményezés gátolásának ódiúmat. Acheson egyszerre volt óvatos és szókimondó. Figyelmeztetett, hogy Amerika nem vállalhatja Európa megosztásának felelősségét, másrészt kijelentette, végzetes lenne Moszkva igenlő válasza, mert a juttatások felére tartana igényt. Ezek a nézetek nem arról tanuskodtak, hogy a State Department a szovjet kormány pozitív állásfoglalását kívánja.²⁴

Washington hamarosan megszabadult a dilemmától. Angol-francia meghívásra Párizsba érkezett Molotov az amerikai felhívás megvitatása céljából; a három külügyminiszter június 27-től július 3-ig tartó tárgyalásai eredménytelenül zárultak. Molotov kifogásolta, hogy a francia-brit tervezet nem biztosít elsőbbséget a német megszállás sújtotta országok szükségleteinek; a német problematikával is foglalkozik, holott ebben a Külügyminiszterek Tanácsa illetékes; nem vizsgálja az amerikai terv és az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága közti kapcsolatot; tisztázatlanok az amerikai segítségnyújtás feltételei. Francia-brit-szovjet együttműködési bizottság alakítását indítványozta, néhány más állam képviselőinek bevonásával. Július 2-i nyilatkozatában állást foglalt egy francia-brit vezetéssel működő szervezet létrehozása ellen, amely az amerikai segítségre igényt tartó országok gazdaságának összehangolása ürügyén beavatkozna belügyeikbe, fenntartotta korábban tett megállapításait és javaslatait. A szovjet küldöttség eltávozott Párizsból. A New York Times 1947. június 18-i számában az olvasható, hogy Marshall voltaképpen kitárt egy ajtót Oroszország előtt, abban a biztos tudatban, hogy az oroszok nem fogják átlépni annak küszöbét.²⁵ A lap a Párizsi külügyminiszeri értekezlet előtt kilenc nappal tájékoztatta a világot az amerikai kormányzat intencióiról. A párizsi értekezlettel kapcsolatban Molotov nem minden ok nélkül tette szóvá az amerikai segítségnyújtás feltételeinek tisztázatlan voltát. A Marshall-felhívás konkretizálását sürgető szavai indokoltságáról 1948 tavaszán győződhetett meg a világ, amikor ismertté váltak a Marshall-terv végrehajtását szabályozó rendelkezések. Felvethető, hogy rugalmasabb szovjet tárgyalási magatartás lett volna kívánatos. Ez természetesen hasonló francia-brit magatartást feltételezett volna. Történelmi távlatból vizsgálva a tárgyalásokat, megállapítható, hogy kölcsönös bizalmatlanság uralta azokat, eloszlátására nem történt kísérlet. Következésképpen nem jöhetett létre kompromisszum Párizsban. A szovjet delegáció kitarzott álláspontja és a potsdami határozatok mellett, amelyek tárgyaló partnerei számára már csak ballasztot jelentettek. Bevin brit és Bidault francia külügyminiszter egyetlen célt látott: megnyitni az utat az amerikai segélyprogram előtt. Washington készséges partnerre talált a súlyos gazdasági gondokkal küzdő brit és francia kormányban. Az Egyesült Államoktól való függés főként a brit pénzügyi helyzettel érzékeltehető. A London központú sterlingövezet dollárdeficitjének növekedése miatt a brit kormány a fentebb említett 3,75 milliárd dolláros amerikai kölcsön egyre nagyobb mérvű igénybevételére kényszerült. Súlyosbította helyzetét, hogy a kölcsönmegállapodás értelmében 1947. július 15-én be kellett vezetnie a font konvertibilitását dollárra. Várható volt, hogy e kötele-

zettség teljesítése fokozni fogja az arany- és dollárkészleteire nehezedő nyomást. E perspektiva hozzájárult ahhoz, hogy a brit kormány nagy reményeket fűzött Marshall felhívásához. Bevin egyébként is feltétlen híve volt a Washingtonnal való együttműködésnek.²⁶

1947. július 3-án Bevin és Bidault kommunikét tett közzé, amely 22 ország képviselőjét meghívta Párizsba a Marshall-programmal kapcsolatos teendők megvitatása végett. A Kennan által hangsúlyozott nyugati húzóerő nem töltötte be a neki szánt szerepet. A közép- és kelet-európai országok némelyike (főként Csehszlovákia) eleinte hajlandóságot mutatott a részvételre, de végül az elutasítás mellett döntöttek. A fő vitakérdés a dollársegítség nagyságrendje volt. Az első becslés 29,2 milliárd dollárban jelölte meg a tanácskozáson részt vevő 16 ország négy évre terjedő fizetési mérleghiányát. Rövidesen 20,6 milliárd dollárra csökkent a deficit becsült összege. Clayton Párizsba utazott. Interveniálására 19,3 milliárd dollárban állapították meg a 16 ország segélyigényét. Az államtitkár közölte az európai gazdasági együttműködési bizottság nevet felvett munkacsoporttal, hogy Washington gazdasági-pénzügyi kötelezettségek vállalását várja el a segítségre igényt tartó országoktól. A bizottság tudomásul vette a segély előfeltételének tekintett közlést. Szeptember 22-re elkészült a 16 állam összefoglaló jelentése. Truman szeptember 25-én közölte, hogy a kézhez kapott, előzetes jellegűnek minősített dokumentumot az illetékes bizottságok és szervek felülvizsgálják.²⁷

A kormány és a törvényhozás három bizottságot küldött ki, amelyek több szempont mérlegelésével és az egymással ütköző nemzetgazdasági megfontolások összeegyeztetésével végezték munkájukat. A fő célt az amerikai export folyamosságának fenntartásában jelölték meg. A tőkés világ 1946. éviösszexportjának 30,5 százalékat teljesítő Egyesült Államok nem kockáztathatta meg a mintegy 270 millió főt számláló Nyugat-Európába irányuló árukivitele drasztikus, kb. 8 milliárd dolláros visszaesését. Felmerült az egyes exportcikkekben mutatkozó hiányok inflációgerjesztő hatásának problémája. Az az álláspont alakult ki, hogy a segélyprogram gerjesztette infláció ideiglenes áldozatnak tekintendő, amelynek terhe a hosszú távon megmutatkozó előnyökhöz képest csekély lesz. Vita bontakozott ki a talpraálló Nyugat-Európa megélénkülő exporttevékenysége folytán kiéleződő konkurenciaharcról. Amerika – úgymond – saját jövőbeni riválisát erősíti. Arra a konklúzióra jutottak, hogy vállalni kell a kockázatot. Számoltak a dollárhiánnyal küszködő Nyugat-Európa kereskedelmi átorientálódásával Kelet-Európa és más államok felé. Ezt a tendenciát fékezendőnek ítélték. Ezek a nézetek megcáfolták a hivatalos álláspontot, amely tagadta, hogy a Marshall-program elsősorban Amerika érdeke. Az egyik bizottság sikraszállt a nyugatnémet megszállási zónák megkülönböztetett kezeléséért. Kifejtette, hogy hiba volt takarékoskodni e zónák fejlesztésénél; azt ajánlotta, az egyes országoknak juttatandó segítség rovására növeljék a nyugatnémet területeknek szánt segélyt. A javaslat összhangban volt a hivatalos felfogással, amely a nyugatnémet megszállási zónák talpraállítását a nyugat-európai konszolidáció kulcsának tekintette.²⁸

A Fehér Ház a bizottságok és a kormánysszervek javaslatai alapján kidolgozott előterjesztést 1947. december 19-én küldte meg a Kongresszusnak. Truman reto-

rikája közvetlen kapcsolatot mutatott ki Nyugat-Európa gazdasági talpraállítása és a politikai cél között. Kijelentette, az Európai Újjáépítési Program „sokkal több, mint kereskedelmi ügylet: az amerikai külpolitika jelentős része.” Az indoklás: „Az újjáépítés az egyedüli biztosíték, hogy a nemzetek egy csoportja, amely a szabadság, igazság és egyéni méltóság bástyája, megtarthassa függetlenségét... Az európai gazdasági bajok kiélezték a politikai küzdelmet a szabadon és a törvények oltalma alatt élni akarók s azok között, akik ürügyként akarják felhasználni a bajokat a totalitárius állam megteremtésére... Az újjáépítés kudarca esetén a kétségbeesés filozófiáját tennék magukévá Európa szabad országai... Az események ilyen fordulata...bennünket is arra kényszeríthet, hogy megváltoztassuk gazdasági rendszerünket...” Ez világos beszéd volt. Washington a szovjet- és kommunista-ellenesség bástyájának szerepét szánta Nyugat-Európának, amely egyszersmind az amerikai tőkés rendszer funkcionálását is védelmezi. Az elnök rámutatott, hogy a program nem az eddigi segélyezés folytatása, hanem olyan akció, amely mintegy négy év alatt elősegíti Nyugat-Európa gazdasági rekonstrukcióját, a kormány a nyújtandó segítség hatékony felhasználása érdekében egyezményeket köt a támogatott országokkal, a kötelezettségeik teljesítését ellenőrzi, nem kielégítő eredmények esetén felfüggeszti a segítségnyújtást. Bejelentette, hogy a párizsi előterjesztés felülvizsgálata után csökkentette a túlzottnak talált igényeket: a kért 19,3 milliárd dollár helyett 17 milliárd dollár jóváhagyását javasolja az 1952. június 30-án véget érő program megvalósításához. Üzenete arról tájékoztatta a törvényhozást, hogy Nyugat-Európát illetően lezárul a kevésbé sikeres bilaterális kölcsönök és segélyek időszaka, az Egyesült Államok precedens nélküli, masszív segélyprogrammal kívánja előmozdítani Nyugat-Európa mint létrehozandó tömb rekonstrukcióját.²⁹

2. Az amerikai Európa-politika gazdasági és katonai pillére

Truman 1948. március 17-i beszédében élesen támadta a Szovjetuniót, amiért megsemmisíti a kelet- és közép-európai országok függetlenségét és demokratikus jellegét, ugyanilyen akciót tervez „a még szabad európai nemzetek” ellen; drámai hangon ecsetelte a Csehszlovák Köztársaság „tragikus halálát”, a Finnországra nehezedő nyomást, a skandináv félszigetet fenyegető veszélyt, „a kommunisták uralta szomszédok által támogatott görög lázadók” katonai támadását, az olasz kommunisták erőfeszítését, amely az ország feletti ellenőrzést célozza. Elismerte, hogy Európa szabad nemzetei, felismerve a növekvő veszélyt, szorosabbra fűzik kapcsolataikat; beszédével egyidejűleg öt ország 50 évig érvényes szerződést írt alá Brüsszelben a regionális gazdasági együttműködésről és az együttes védelemről. „Ez a fejlemény megérdemli teljes támogatásunkat” - szögezte le és sürgette az Európai Újjáépítési Program kongresszusi jóváhagyását.³⁰

Truman különösen ingerülte reagált az 1948. februári csehszlovák fordulatra, amely megghiúsította a nyugati reményt, hogy ez az ország hű marad a polgári de-

mokráciához. A kelet-európai fejlődéstől eltérő utat követő Finnország és a Szovjetunió tárgyalásait az észak- és a nyugati-európai államok ellen irányuló szovjet törekvések nyitányának tekintette.³¹ Washington külpolitikai állásfoglalásait, intézkedéseit rendszerint a Szovjetunió és a kommunisták akciói, feltételezett tervei következtében szükségessé vált, defenzív lépésként, a válaszcím kényszerére hivatkozva jelentette be. Ilyen válasznak minősült az 1948. március 17-én Anglia, Franciaország és a Benelux-államok által aláírt brüsszeli szerződés üdvözlése és az amerikai támogatás kilátásba helyezése.

Ami az események kronológiáját, mint az akció és a reakció ismervét illeti, gyenge lábon állt Washington igyekezete, hogy a brüsszeli szerződés támogatásának ígéretét válaszként, visszavágásként tüntesse fel. A brüsszeli szerződés előzményei a csehszlovák, finn és más fejleményeknél régebbre nyúltak vissza. Bevin 1948. január 13-án tájékoztatta Marshallt, hogy kormánya Franciaországnak és a Benelux-államoknak kétoldalú védelmi megállapodásokra kíván javaslatot tenni az 1947. március 4-i dunkerque-i brit-francia szerződés mintájára, de a változott viszonyokhoz igazítva. A Washington által kilátásba helyezett támogatás birtokában London megtette javaslatait. A Benelux-államok kétoldalú megállapodások helyett regionális szerződést ajánlottak.³² De más nyugati események is megelőzték a fentiekben említett trumani vádakat. Az amerikai, brit és francia kormány a háború utáni Európa fő problémáját, a német kérdést a Szovjetunióval folytatott tárgyalások sikertelensége ürügyén a moszkvai kormány kizárásával tervezte megoldani. Az 1947. január 1-i hatállyal összevont amerikai és angol megszállási övezet (Bizónia) irányításának továbbfejlesztését célzó, 1948. januárban Frankfurt am Mainban kezdődő angol-amerikai tanácskozáson hozott határozatokkal kormány jellegű bizóniai szerveket alakítottak. A szovjet kormány február 13-án az amerikai és a brit kormányt, február 16-án a francia kormányt jegyzékben tájékoztatta, hogy a sajtóból értesült a február 19-re összehívott londoni angol-amerikai-francia tanácskozásokról, s miután a tárgyalandó kérdéseket a potsdami egyezmény értelmében valamennyi megszálló hatalom közös megegyezésével lehet csak eldönteni, a hozandó határozatokat nem tekinti jogszerűnek. A három nyugati kormány február 23-án azzal hárította el a szovjet álláspontot, hogy a potsdami egyezmény nem tiltja a hatalmak egymás közti konzultatív megbeszéléseit. A Benelux-államok képviselőinek február 26-tól kezdődő részvételével hat-hatalmi tanácskozássá bővült londoni értekezlet első ülészakáról kiadott március 6-i nyilatkozat arról tanúskodott, hogy a német egység helyreállításáról már csak frázisszerű utalások hangzottak el a megbeszéléseken. A részt vevő országok képviselői javasolták Bizóniának és a francia megszállási zónának az Európai Újjáépítési Programhoz való csatlakozását, egyetértettek a zónák gazdaságpolitikáinak sürgős összehangolásában s abban, hogy a Ruhr-vidék szén-, kőszént és acéltermelése az európai közösség számára, Németországot is beleértve, egyformán hozzáférhetővé váljék; leszögezték, hogy szövetségi kormányforma lenne kívánatos.³³ A szovjet kormány a nyugati hatalmakhoz intézett március 6-i jegyzékeiben tiltakozott a Külügyminiszterek Tanácsa megkerülésével tartott londoni megbeszélések ellen, s az egyoldalú nyugati cselekmények részletezésével újólag

leszögezte, hogy a döntések nem lehetnek jogerősek és nemzetközi érvényűek. Szokolovszkij tábornagy, a szovjet zóna parancsnoka március 20-án bejelentette a Szövetséges Ellenőrző Tanácsban, hogy felszólította az amerikai, brit és francia küldöttet, számoljanak be a londoni tanácskozásról. Miután a Tanács nyugati tagjai nem voltak hajlandók erre, a tábornagy megállapította, hogy megsértették a németországi ellenőrző gépezetről szóló megállapodást, s a tanácskozást befejezettnek nyilvánította.³⁴

A szovjet tiltakozást figyelmen kívül hagyva április 20-án kezdetét vette a londoni hathatalmi konferencia második ülészaka. A megbeszélések végeztével kiadott június 1-i nyilatkozat bejelentette, hogy az amerikai-angol és a francia zóna az 1948. április 16-án létrehozott Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete, a nyugat-európai integrálódást előmozdító gépezet teljes jogú tagjává vált. Bejelentette továbbá, hogy a konferencia a Ruhr-vidék ellenőrzésére nemzetközi hatóság alakítását ajánlja, melyben a nyugati hatalmak, a Benelux-államok és (Nyugat-)Németország venne részt, a Ruhr-vidék termelése az európai gazdasági együttműködés programjában részt vevő országok céljait szolgálja. A londoni ajánlások félreérthetetlen fogalmazásban szabták meg a nyugatnémet övezetek politikai jövőjének irányát: „Kíváncos lenne, hogy... a német nép szabadon teremthessen... olyan politikai szervezetet és intézményeket, amelyek lehetővé teszik, hogy vállalja a megszállás és az ellenőrzés minimális követelményeivel összeegyeztethető kormányzati felelősséget...”; az övezetek miniszterelnökei kapjanak felhatalmazást alkotmányozó gyűlés összehívására. A nyilatkozat hangsúlyozta a megszálló hatalmak elhatározását, miszerint haderőiket csak előzetes megállapodás alapján és akkor vonják vissza Németországból, ha Európa békéje biztosítva van. Az intenció nyilvánvaló volt: Németország kettészakítása, polgári demokratikus rendszeren alapuló nyugatnémet állam létrehozása, mely köteles eleget tenni a megszállás követelményeinek, de a nyugati hatalmak fegyveres erői nem az egykori ellenség büntetése céljából maradnak az országban.³⁵

Időközben lezajlott a külföldi segélynyújtási törvény tervezetének 1948 januárjában kezdődött kongresszusi vitája. A két központi kérdés a segélyprogram nagyságrendje és a támogatás felhasználásának ellenőrzése volt. A segélyprogram szükségessége tekintetében nem volt vita a kormány és a Kongresszus túlnyomó többsége között. Az olykor heves szócsatákon a végrehajtó és a törvényhozó hatalom hatásköri ütközései jutottak kifejezésre. A segélyprogram nagyságrendje kapcsán nemcsak a szokásos kongresszusi attitűd – az előirányzat lefaragása – mutatkozott meg. Vitatott volt az újszerű megközelítés, a négy évre terjedő program törvénybe iktatása. A törvényhozás a keretösszeg törlése és a segélyösszegek évenkénti megszavazása mellett foglalt állást; az első évre – csökkentve az elnöki javaslatot – 4,3 milliárdot hagyott jóvá. A keretösszeg törlését részint az a megfontolás diktálta, hogy az Egyesült Államok ne vállaljon négy évre segélynyújtási kötelezettséget. Másrészt az 1948-as elnökválasztási győzelemben bizakodó republikánusok nem akarták megkötni az új rezsim kezét. A segélynyújtás irányítását a kormány a State Departmentre akarta bízni, a törvényhozás viszont új szerv, a Gazdasági Együttműködés Igazgatósága létrehozása mellett döntött (Economic

Cooperation Administration, ECA). Az Igazgatóság vezetőjének posztjára Paul Hoffmant, a Studebaker autógyár elnökét jelölték, akiről feltételezhető volt, hogy jó partnere lesz egy republikánus kormánynak.

1948. április 3-án törvényerőre emelkedett a Foreign Assistance Act, mely megteremtette a washingtoni Európa-politika gazdasági pillérének fundamentumát. A törvényben foglalt elvi nyilatkozat a következőképpen határozta meg a célt: „Tekintettel azokra az előnyökre, amelyeket az Egyesült Államok belső kereskedelmi korlátoktól mentes, kiterjedt piaca folytán élvez, s abban a meggyőződésben, hogy az európai országok hasonló előnyökben részesülhetnek, az amerikai nép alapelvének nyilvánítja, hogy támogatja ezeket az országokat az 1947. szeptember 22-én Párizsban aláírt... jelentésben foglaltaknak közös szervezet révén történő valóra váltásában.” A deklaráció tehát azt jelölte meg Nyugat-Európa gazdasági integrációja céljaként, hogy a kereskedelmi-pénzügyi korlátok, érdeellentétek által szétszabdalt, szuverén országok teremtsenek egymással együttműködve, az amerikai belső piachoz hasonlóan funkcionáló gazdaságot; az Egyesült Államok a Marshall-program emelőjével segíti ezt a folyamatot. A törvény értelmében Nyugat-Európa gazdasági integrálódásának megvalósulása az ECA irányító-ellenőrző funkcióját feltételezi. A törvény gondoskodott e funkciók hatékonyságát szolgáló eszközökről. Előírta, hogy a State Department kössön a Marshall-segélyben részesülő országokkal kétoldalú egyezményeket, amelyekben ezek az országok a következő főbb kötelezettségeket vállalják. Jóváhagyásra az ECA elé terjesztik a kapott segítséggel megvalósítandó termelési terveiket; stabilizálják valutájukat, megfelelő árfolyamokat alakítanak ki, megteremtik költségvetésük egyensúlyát; elősegítik az egymással és más országokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatokat és a szolgáltatások cseréjét, együttműködnek a kereskedelmi korlátok csökkentésében; kellő mennyiségben meghatározott árakat szállítanak az Egyesült Államoknak (a stratégiai célú nyersanyagok ún. készletfelhalmozási programjáról van szó - *L. I.*); külön számlán saját valutában letétbe helyezik az adományként kapott áruk és szolgáltatások ellenértékét, amelyet csak az ECA igazgatója engedélyével, az általa jóváhagyott célra használhatnak fel; jeleket tesznek a juttatások felhasználásáról; az Egyesült Államoknak megadnak minden felvilágosítást. A törvény kötelezte az ECA igazgatóját, hogy tagadja meg olyan termék szállítását, amely a programon kívüli európai állam számára gyártandó árú előállításához szükséges, ha a szóban forgó árú kivitelét az érintett európai országba biztonsági okokból nem engedélyezi az Egyesült Államok. Egy másik rendelkezés előírta, hogy ha egy agrártermékből felesleg van az Egyesült Államokban, akkor az ECA köteles hazai forrásból beszerezni az Európának szánt mennyiséget. Hoffman 1948. június elején átadta a megállapodás-tervezeteket a kormányoknak. Aláírásuk lényegében merő formalitás volt. Svájc kivételével, amely nem kért segítyt és nem kötött kétoldalú megállapodást, egyik állam sem kockáztatta a segély megszerzését.³⁶

Az 1948. április 3-i törvény többoldalú kötelezettségvállalást is előírt a segélyben részesítendő országoknak. Az előírás a törvény elvi nyilatkozatában említett közös szervezet létrehozását feltételezte, amely az ECA nyugat-európai partnere

reként, lényegében az amerikai döntéshozatal meghosszabbított karjaként működik, elősegíti a segélyprogram lebonyolítását, gondoskodik a washingtoni direktívák érvényre juttatásáról; irányító, koordináló és ellenőrző funkciókat lát el. A Marshall-segélyprogram nyugat-európai gépezetének, az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének (Organization for European Economic Cooperation, OEEC) létrehozataláról az 1948. április 16-i egyezmény intézkedett. Aláírói a 27. jegyzetben említett 16 állam, valamint a nyugatnémet megszállási zónák katonai parancsnokai voltak. Az OEEC akkor jött létre, amikor Washingtonban még szövegezték a segélynyújtás feltételeit tartalmazó kétoldalú megállapodásokat. A segélyre váró országok ismerték a törvényerőre emelkedett Marshall-program feltételeit. Az OEEC azonnali megalakításával gyorsítani remélték a segélyprogram megindítását.

Az OEEC funkcióit a következőképpen állapította meg az alapító dokumentum: „A Szervezet célja életképes európai gazdaság megteremtése, tagállamainak gazdasági együttműködése révén. Közvetlen feladata az európai újjáépítési program sikerének biztosítása... A cél érdekében tagállamai által végrehajtandó döntéseket hoz; megállapodásokat köt...; javaslatokat tesz az Egyesült Államok kormányának, más kormányoknak és nemzetközi szervezeteknek.” A tevékenységek keret jellegű megfogalmazásából kitűnik az OEEC kettős funkciója: a Marshall-program eredményességének előmozdítása, másrészt tagállamai együttműködésének fejlesztése. De kitűnik az alapító okmány szövegéből az is, hogy a Szervezetnek elsősorban az újjáépítési program sikerén kell munkálkodnia, a siker elvezet az életképes európai gazdasághoz. Az OEEC ebben az értelmezésben nem pusztán a Marshall-program tartamára létrehozott szervezet volt; szerepet szántak neki a program lezárulta utáni időszakban is. A szándék megvalósult. Az OEEC az ötvenes évek végéig működött, funkciói a megváltozott viszonyokhoz igazodtak, miközben formálódott a nyugat-európai gazdasági integráció szűkebb körre kiterjedő, de magasabb fokú integrálódást előirányzó képződménye, a Közös Piac.

Az OEEC a tagállamai regionális tömörülésének, integrálódásának szerveként jött létre. Az alapító okmány fokozatos integrálódásra kötelezte a tagállamokat, arra, hogy törekedjenek az egymás közti kereskedelmi és fizetési forgalmat gátló korlátok mérséklésére, mielőbbi megszüntetésére; vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek lehetőségeinek tanulmányozására, s amint erre mód nyílik, a magasabb fokú integrációt megvalósító vámunió létrehozására. A tömörülésen belüli integrálódás prioritásának fenntartásával előírta azt is, hogy a tagállamok működjenek közre a világkereskedelem liberalizálását célzó multilaterális kereskedelmi rendszer megteremtésében.³⁷

A washingtoni Európa-politika katonai pillérének megalapozása fáziskésében volt. Truman, szem előtt tartva Woodrow Wilson kudarcát, a törvényhozás egyetértésével kívánta valóra váltani a brüsszeli szerződés támogatására tett 1948. március 17-i ígérletét. Ezúttal is Vandenberg szenátor, a kétpárti Európa-politika republikánus híveinek vezetője adott segítséget. A State Departmenttel együttműködve határozattervezetet dolgozott ki, amelyet a szenátus 1948. június 11-én elfogadott. A határozat kimondta, hogy az Egyesült Államok csatlakozik önszerveződő és kölcsönös segítségen alapuló, nemzetbiztonságát érintő regionális és más kollektív egyezményekhez, s az ENSZ-alapokmány 51. cikkelye értelmében élni fog az egyéni és kollektív önvédelem jogával fegyveres támadás esetén. A határozat elvi állásfoglalás volt. A szenátus egyetértését helyezte kilátásba az ENSZ-alapokmánnyal összhangban levő, védekezést célzó nemzetközi egyezményekhez való csatlakozásra vonatkozóan. Truman elégedett volt az Egyesült Államok külföldi katonai szerepvállalásának útját egyengető határozattal. Rövidesen tapasztalta, hogy a megvalósításig eljutni - hosszú folyamat.³⁸

A brüsszeli szerződést aláíró országok az Egyesült Államok által vállalandó kötelezettségek konkretizálását sürgették. Truman az elnökválasztás előtt kockázatosnak ítélte nemzetközi katonai kötelezettségekre vonatkozó javaslat előterjesztését békeidőben. Ezért 1948 július 2-i állásfoglalásában csak azt szögezte le, hogy a Vandenberg-határozatnak „a lehető legnagyobb mértékben” érvényt kell szerezni, a State Department pedig kezdjen előzetes megbeszéléseket a brüsszeli szerződés aláíróival, tájékoztatóként Kanada álláspontjáról, valamint Norvégia, Dánia, Izland, Olaszország, Portugália és Svédország csatlakozási szándékáról, vizsgálja meg Spanyolország, a nyugatnémet és az osztrák nyugati megszállási zónáknak későbbi csatlakozási lehetőségeit. Döntés született, hogy az Egyesült Államok egyelőre nem vállal katonai kötelezettséget, megfigyelőként képviselteti magát a brüsszeli szerződés aláíróinak londoni konferenciáján, az amerikai csatlakozásról a későbbiek folyamán lehet megbeszéléseket kezdeni a kétpárti külpolitika keretei között. Az elnökválasztás miatt szükségesnek mondott óvatosság ellenére nem volt kétséges, hogy az amerikai kormányzat közben akarja tartani a brüsszeli paktum továbbfejlesztését. Lovett külügyi államtitkár július 6-án megkezdte az előkészítő megbeszéléseket a brüsszeli paktumot aláíró országok és Kanada nagyköveteivel Washingtonban. Szeptember 9-re elkészült az Észak-atlanti Szerződés Szervezete nevet kapott katonai integrációs tömörülés koncepciójának tervezete. Október végéig mind Kanada, mind a brüsszeli paktum aláírói közölték elvi egyetértésüket a tervvel.³⁹

Az 1948-as elnökválasztási kampány során sem a demokrata, sem a republikánus jelölt nem kezelte vitatémaként a külpolitikát. Thomas Dewey republikánus jelölt külpolitikai nézetei jóval közelebb álltak a hivatalos külpolitikához, mint saját pártja izolacionistáinak felfogásához. A nemzetközi katonai kötelezettségvállalásra készülődő Trumant csak Henry Wallace-nak, az 1948 júliusában megalakult Haladó Párt vezetőjének akciói irritálták. Wallace szakadatlan harcban állt a kormány külpolitikájával. Támadta a Truman-doktrínát; felismerte, hogy az elnök és Marshall retorikája közti különbség nem lényegi; kijelentette, nincs

olyan vitás kérdés Washington és Moszkva között, amelyet ne lehetne tárgyalás útján rendezni; a csehszlovák politikai fordulatot Steinhart amerikai nagykövet által bátorított jobboldali államcsínyt meggátló lépésnek minősítette; Truman-Sztálin találkozót sürgetett. Mindaddig ismétlődni fog a csehszlovák ügy, amíg Washington „fegyvert és dollárpolitikát helyez a szovjetek küszöbére” - mondotta, s leszögezte, hogy nincs szovjet inváziós veszély, az Egyesült Államok fenyegetettségének hangoztatása az amerikai fegyverkezés igazolását szolgálja. Truman új típusú megbékítési kísérletnek nevezte Wallace álláspontját, utalva a rossz emléké megbékítési politikára, amely most a Szovjetunióval való kapcsolatok normalizálásáért síkraszálló nézetek megbélyegzésével jelentett egyet.⁴⁰

A választási előrejelzések megnyugtatták Trumant. Wallace nézetei csekély visszhangra találtak a közgondolkodásban. Talán John Dewey, a neves filozófus fogalmazta meg legpregnansabban a választók zömének véleményét, megállapítván, hogy Wallace a kommunisták eszköze, elnöksége kompromisszumot jelentene a totalitarizmussal. A választási eredmények igazolták az előrejelzéseket. Wallace mindössze 1,1 millió szavazatot kapott. Truman szavazatainak száma 24,1 millió, míg Thomas Dewey-é 21,9 millió volt. A közgondolkodást értetlenség uralta. Hogyan győzhetett az az ember, akiről nemigen hangzott el dicsérő szó, akit a politika iránt érdeklődő amerikaiak zöme véletlen jelenségnek tekintett a Fehér Házban? Ám Trumant sem a találgatás, sem a szavazái eredmény szoros volta nem ingerelte. Elérte célját, saját jogon lett elnök.

1949. február elején folytatódott a NATO megalapozásának washingtoni munkálatai. A megbeszéléseket a nyugállományba vonult Marshall utóda, Dean Acheson vezette. Két kérdés állt a figyelem középpontjában. Az egyik a létrehozandó észak-atlanti szerződéshez csatlakozó tagállamok megállapítása volt. Több ország érdeklődött Washingtonban a csatlakozás lehetősége iránt. Az első jelentkező Norvégia volt. Külügyminisztere kényes kérdéseket tett fel: kapnak-e garanciát a csatlakozó államok területi integritásuk védelmére, elsőbbséget élveznek-e a katonai segítségnyújtás terén a kívül maradtakkal szemben? Nemleges választ kapott, arra hivatkozva, hogy a cél az egyéni és kollektív önvédelmi rendszer kialakítása. Acheson feltétlenül kerülendőnek tartott bárminő idő előtti kötelezettségvállalást. A norvég kormány a negatív válasz ellenére bejelentette csatlakozását. A példát követte Dánia és Izland. A francia nagykövet Olaszország csatlakozását ajánlotta. A javaslat ellen szóló érveket – hogy ti. Olaszország nem észak-atlanti állam, gyenge a katonai potenciálja – ellensúlyozta a politikai megfontolás: erős a kommunista párt, s kockázatos lenne, ha a magára hagyott állam Kelet felé orientálnódna. Ez hatott. Portugália tagságának érdekében, tekintettel az Azorszigetek stratégiai jelentőségére, tisztázni kellett Salazar Francóval kötött meg nem támadási és barátsági szerződése ügyét. A portugál nagykövet bejelentette, hogy kormánya tisztázta Madriddel, a két ország közti szerződés nem összeegyeztethetetlen a NATO-val. Spanyolország tagságának ügye többek tiltakozására lekerült a napirendről. Március 17-én a (Norvégiával együtt) nyolc tárgyaló állam alapító tagként történő csatlakozásra hívta fel Olaszországot, Dániát, Izlandot

és Portugáliát. Török- és Görögország, hivatkozva az olasz tagságra, panaszt tett mellőzése miatt. Kérésüket két évvel később teljesítették.

A másik kérdés, az úgynevezett automatikus belesodródás problémája, heves vitákat váltott ki. Az európai nagykövetek, szovjet (és francia részről hangsúlyozottan: esetleg német) támadástól tartva, egyértelmű kötelezettségek vállalását szorgalmazták. Az amerikaiak és kanadaiak vonakodtak ettől. A szerződéstervezet fogalmazói latin-amerikai precedenst, az ENSZ-alapokmány 51. cikkelyét és a Vandenberg-határozatot vették alapul. A tervezet értelmében a felek megegyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek; ha ez bekövetkezik, mindegyikük az ENSZ-alapokmány 51. cikkelye által elismert egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, azzal támogatja a megtámadott felet vagy feleket, hogy egyénileg és a többi féllel egyetértésben megteszi azokat az intézkedéseket, amelyek a békének és biztonságnak az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart.

A vita a „szükségesnek tartott intézkedések” kitétel kapcsán éleződött ki. Az európai nagykövetek kívánságára azzal egészült ki a szöveg, hogy az intézkedések fegyveres erő alkalmazását is magukban foglalják (5. cikk). A 11. cikk értelmében a szerződést a feleknek saját alkotmányos előírásaiknak megfelelően meg kell erősíteniük és végrehajtaniuk. Ez a fogalmazás amerikai értelmezés szerint eleve kizárta az úgynevezett automatikus háborúba sodródást, mert az Egyesült Államok alkotmányának megfelelően a szerződés szenátusi ratifikálásáról intézkedett, ami a végrehajtás előfeltétele volt. Egyes szenátorok ennek ellenére automatikus hadüzenettől tartottak, az amerikai kötelezettségek konkrétumait firtatták, de kisebbségben maradtak. A szenátus 82:13 szavazati aránnyal jóváhagyta az 1949. április 4-én 12 állam képviselője által Washingtonban parafált NATO-szerződést.⁴¹

Truman a washingtoni Európa-politika katonai pillérének fundamentumát alkotó szerződést – némileg ellentétben annak szövegével – az észak-atlanti térség békéjét fenntartó offenzív-defenzív szövetségnek nevezte. Szövegéből két tendencia olvasható ki. Olykor a verbalizmus határát súrolva tesz hitet az ENSZ céljai és alapokmánya mellett. A sokat vitatott 5. cikk azzal az előírással egészült ki, hogy a fegyveres támadás következtében fogatosított intézkedéseket a Biztonsági Tanács tudomására kell hozni, s véget érnek, mielőtt a BT meghozza a szükséges döntéseket. Így módon az 5. cikk összhangban van az Alapokmány 51. cikkével. A szerződés 7. cikke nyomatékosan hangsúlyozza a BT elsődleges felelősségét és az alapokmány rendelkezéseinek érvényét, stb. A másik tendencia a szerződés végrehajtásáról és továbbfejlesztéséről intézkedő előírások konkrétsága, ugyanakkor rugalmas értelmezhetősége. A 3. cikk leszögezi, hogy a felek külön-külön és együttesen, önszegély és kölcsönös segítség útján fenntartják és fejlesztik egyéni és kollektív védelmi képességüket. A szövetséges országok számára különösen fontos előírás arra kötelezte az Egyesült Államokat, hogy saját fegyveres erőinek fejlesztésén túlmenően gondoskodják szövetségesei védelmi képességének növeléséről. Ez az adott időpontban fegyverek, hadfelszerelések rendelkezésre bocsátásának

kötelezettségét jelentette; egységes parancsnokságnak alárendelt NATO-haderő kérdésével egy évvel később kezdtek foglalkozni. Ugyanezt a tendenciát tükrözi a szervezeti kérdésekről intézkedő 9. cikk és a 10. cikk. Utóbbi lehetővé teszi más európai állam csatlakozását, megnyitva az utat Görög- és Törökország, majd az NSZK tagsága előtt.⁴²

A NATO-szerződés parafálása után Acheson megvitatta Bevin brit és Schuman francia külügyminiszterrel a nyugatnémet állam létrehozásának fő kérdéseit. Kiindulópontjuk az az óhaj volt, hogy csökkenjen a nyugati hatalmak kormányzati felelőssége Nyugat-Németországban s fokozódjék a németeké. Megvizsgálták, milyen jogokat kell fenntartania a nyugati hatalmaknak, amelyekben szerveik közvetlenül intézkednek, s kijelentették, hogy a németek a többi területen a készülőkben levő szövetségi alkotmánynak és a tartományok alkotmányainak megfelelően jogosultak cselekedni, a szövetséges szervek feladata az ellenőrzésre korlátozódik. Acheson megállapította, hogy a cél a német nép legszorosabb integrációja egy európai társulásba egy demokratikus szövetségi állam keretében. Az alapkérdésekről az 1949. április 8-án Washingtonban aláírt egyezmények a következőképpen intézkedtek: a francia megszállási övezet egyesül Bizóniával, a létrejövő Trizóniában (Nyugat-Németországban) megszűnik a katonai kormányzat, megalakul a nyugati hatalmak legfelső ellenőrző szerveként a három főbiztosból álló Szövetséges Főbizottság; megszállási statutum lép érvénybe, amely felsorolja a szövetségesek által fenntartott jogokat a lefegyverzés, a külügyek, a külkereskedelem, a valutaügy, az alkotmánymódosítás jóváhagyása, stb. terén, hangsúlyozva, hogy e jogok megszűnőben levőnek tekintendők; a szövetségesek óhaja, hogy a német nép a megszállással összeegyeztethető legnagyobb mértékben kormányozza önmagát.

A politikai rendezés a nyugatnémet állam gazdasági alapjának szabályozásával egészült ki. A nyugati hatalmak 1949. április 13-i egyezménye 11,1 millió tonnára emelte a nyugatnémet acéltermelés maximumát, amelyet Bizóniára vonatkozóan 1947. augusztus 29-én – önhatalmúan hatályon kívül helyezve a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1946. március 26.-i határozatát – 10,7 millió tonnában állapítottak meg. Az egyezmény a George Humphrey vezette amerikai bizottság 1949. januári jelentése alapján nagyszámú nyugatnémet gyárat mentesített a leszerelés alól; így módon az 1947. októberi háromhatalmi megállapodás nyomán végrehajtott csökkentés után leszerelendőnek nyilvánított üzemek száma tovább zsugorodott: az eredetileg megállapított szám egyharmadát tette ki. Ám ezek leszerelése is kérdéses volt; az 1948-as Foreign Assistance Act értelmében az ECA igazgatója kérhette, hogy a leszerelendő gyárak telephelyükön működhessenek tovább, mert így hatékonyan szolgálják (Nyugat-) Európa újjáépítését. Az egyezmény újr szabályozta a tiltott vagy korlátozott iparágakra vonatkozó előírásokat, számos könnyítést engedélyezett. Nyugat-Németország integrálódásának jelentős instrumentuma volt az 1949. április 28-i Nemzetközi Ruhr Hatóság-egyezmény, amely a nyugati nagyhatalmakéval azonos szavazatszámot biztosított (Nyugat-) Németország számára; az azonos szavazatszám az Egyesült Államokkal, Angliával és Franciaországgal egyenlő státust juttatott a nyugatnémeteknek a Hatóság irányító szervében.⁴³

A három külügyminiszter washingtoni tárgyalásai természetesen nem voltak nézeteltérésektől mentesek. Főként Schuman észrevételei okoztak gondot Achesonnak, aki attól tartott, hogy a franciák különvéleménye megghiúsíthat amerikai-brit-német egyetértéssel hozott döntéseket. Az erőltetett tempójú tárgyalásokon sikerült megtalálnia a francia aggályokat áthidaló formulát. A fő cél, a nyugatnémet állam mielőbbi megteremtése, a három nagyhatalom nézetazonosságát feltételezte. Az időtényező sürgetett. A szovjet kormánnyal történt megállapodás május 23-ra tűzte ki a Külügyminiszterek Tanácsa Párizsban tartandó ülésének kezdetét. A megvitatásra kerülő német kérdésben az legyen a nyugati hatalmak álláspontja – fejtette Acheson –, hogy nem lehet visszaforgatni az idő kerekét. A tömör fogalmazás Washington eltökéltségéről tanúskodott: a nyugatnémet állam megteremtése olyan stádiumba jutott, ahonnan nincs visszaút, a szovjet kormány tudomására kell hozni, hogy Németország újraegyesítése csak a nyugati hatalmak feltételeinek elfogadása esetén valósulhat meg. Az amerikai álláspontot alátámasztotta az 1948-as külföldi segélynyújtási törvény 1949. április 19-i módosítása, amely azzal egészítette ki az eredeti elvi nyilatkozatot, hogy az Egyesült Államok népének alapelve *Európa egyesítésének bátorítása*.⁴⁴ A szövegmódosítás az egy évvel azelőtti, gazdasági integrációra vonatkozó deklarációt most (Nyugat-) Európa politikai integrációjának ösztönzésével egészítette ki. Az integrálódási folyamat soron következő láncszeme a nyugatnémet állam létrehozása volt. Május 23-án, a külügyminiszterek párizsi tanácskozásának első napján hatályba lépett a nyugatnémet alkotmány. Az időzítés aligha tanúskodott a nyugati hatalmak kompromisszumkészségéről.

A nyugati külügyminiszterek Acheson álláspontjához igazodtak Párizsban. Felvetették, milyen előnyt jelentene a nyugatnémet területeknek, ha visszaállítanák a keleti zónát is magában foglaló négyhatalmi irányítást, amit Visinszkij külügyminiszter sürgetett. Utaltak arra, hogy a nyugatnémet gazdaságnak nincsenek jóvátétel címén elszállítható feleslegei, a keletnémet gazdaság deficites, a szovjet zónában nem léteznek szabad intézmények; szóvá tették a szovjet tulajdonban levő vállalatok kérdését. Bevin választa a nyugati koncepciót: a nyugatnémet alkotmány legyen érvényes az egész országban, amely politikai és gazdasági egységként működne, területei szabadon kereskedhetnének egymással; a jóvátétel megszűnik; a szovjet tulajdonban levő vállalatok reprivatizálандók; négyhatalmi ellenőrzéssel össznémet választásokat kell tartani valamennyi párt részvételével, kivéve a nácikat. Visinszkij a potsdami megállapodásokhoz való visszatérést, a Szövetséges Ellenőrző Tanács felújítását, a négy övezet német szerveiből alakítandó össznémet államtanács létrehozását és a német békeszerződés eljárási kérdéseinek kidolgozását javasolta. A nyugati hatalmak elvetették a szovjet javaslatokat. Arra a következtetésre jutottak, hogy Visinszkijnek nincsenek a Nyugat számára elfogadható javaslatai. A békeszerződéssel összefüggő szovjet javaslatról az volt Acheson magánvéleménye, hogy ostoba ötlet olyan témával kapcsolatos eljárási kérdésekbe bonyolódni, amelynek lényegét illetően fényévnyi távolságra van egymástól a Nyugat és a Szovjetunió.⁴⁵ A külügyminiszterek tárgyalása nem mozdította elő a német kérdés megoldását. A nyugati hatalmak kész tények elé

állították a Szovjetuniót. A washingtoni koncepció értelmében Nyugat-Európa egyenjogú tagjává akarták fogadni az újraegyesített Németországot. A Szovjetunió elutasította feltételeiket és a mögöttük meghúzódó törekvéseket. Következésképpen koncepciójuk a nyugatnémet állam integrálódásának előmozdítására korlátozódott. Az 1949. szeptember 20-án megalakult Német Szövetségi Köztársaság a washingtoni Európa-politika gazdasági pillérének szervezeteként létrehozott OEEC egyenjogú tagjává vált. A szovjet álláspont egyes elemei a kibontakozás irányába mutattak ugyan, de konkrétumokat tartalmazó békeszerződéstervezet meggyőzőbben jelezte volna a kompromisszumkészséget. Visinszkij habitusa, tárgyalási stílusa nem volt alkalmas a hidegháború jegének megtörésére. Megjegyzendő, hogy az olajág átnyújtására – ilyen szándék esetében – Acheson sem lett volna megfelelő ember.

Időközben folytak az Európa-politika katonai pillérével kapcsolatos munkálatok. A katonai szervek nekilendült fantáziája 30-40 milliárd dolláros kezdeti beruházásokkal és nagy összegű évi kiadásokkal számolt. A politikatervezési csoport a nyugat-európai gazdasági talpraállás támogatásának prioritásából kiindulva évi 1-2 milliárd dollárt kitevő katonai célú kiadást javasolt. Truman 1949. július 25-én 1,4 milliárd dollárra rugó katonai segítségnyújtási programot terjesztett a Kongresszus elé. A fogadtatás nem volt kedvező. Úgy tűnt, a kétpárti külpolitika nem funkcionál. A hangadó törvényhozók sokallották a kért összeget, a katonai segítség elhalasztását és a NATO-országok stratégiai és szervezési terveinek előzetes megvitatását ajánlották. A State Department a halogatás elhárítása érdekében átdolgozta az előterjesztést. A képviselőház nagy szótöbbséggel felére csökkentette az alóirányzatot. A szenátus által megszavazott összeg közelebb állt a kormány javaslatához. Hátravolt még a két ház között egyeztetés. A törvényhozás a szenátusi verziót tette magáévá. A döntésben közrejátszott a szovjet atombombakisérlet sikeréről hírt adó szeptember 25-i moszkvai bejelentés. Megszűnt az amerikai atommonopólium. Az elnök 1949. október 6-án aláírta a katonai segítségnyújtásról intézkedő törvényt (Mutual Defense Assistance Act), amely 1,2 milliárd dolláros felhatalmazást tartalmazott.

1949 őszén befejeződtek az amerikai Európa-politika gazdasági és katonai pillérének megalapozási munkálatai. Kelet-Európa lemaradt a formálódó nyugati integrációhoz képest.

JEGYZETEK

1. *Memoirs by Harry S. Truman*. Vol. 1. Year of Decisions. Garden City, N.Y., 1955. 537-538.
2. Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Bp., 1969. 381-382.
3. A tengerszorosok ellenőrzésére vonatkozó montreux-i egyezményt l. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918-1945. Bp., 1966. 380-392.
4. *Dean Acheson: Present at the Creation*. New York, 1969. 195-196., 198-200.; *Foreign Relations of the United States*. Diplomatic Papers (a továbbiakban: FR). 1946. Vol. 7. 235-237., 840-842., 916-917.

5. *Robert J. Donovan*: Conflict and Crisis. The Presidency of Harry S. Truman, 1945-1948. New York, 1977. 278.; FR 1947. Vol. 5. 32-35., 35-37.; *Acheson* i.m. 217-219.
6. *Acheson* i.m. 219.; a helyzetjelentés Nyugat-Európára vonatkozó részét J.M. Jones „The Fifteen Weeks” c. műve (New York, 1964) alapján idézi *John Lukacs*: Az Egyesült Államok 20. századi története. Bp., 1988. 300. Lukacs kommentárja: „Ez az okfejtés nemcsak Sztálin nyugat-európai szándékainak (feltehetőleg szándékos) félreértéséről tanúskodott, de arról is, hogy előadója rosszul ítélte meg Európa tényleges politikai helyzetét.”
7. *Acheson* i.m. 220-22.; *David McLellan - John W. Reuss*: Foreign and Military Policies. In: The Truman Period as a Research Field. Columbia, Miss., 1967. 56.; *Barton J. Bernstein*: American Foreign Policy and the Origins of the Cold War. In: Politics and Policies of the Truman Administration. Chicago, 1970. 40.
8. *Thomas G. Paterson*: The Quest for Peace and Prosperity: International Trade, Communism, and the Marshall Plan. In: Politics and Policies of the Truman Administration. 91-92.
9. *Acheson* i.m. 221.
10. *Leonard P. Liggio*: American Foreign Policy and National-Security Management. In: A New History of Leviathan. New York, 1972. 242-243.
11. A távirat „The Sources of Soviet Conduct” címmel a Foreign Affairs 1947. júliusi számában X jelzéssel került nyilvánosságra. Köztudott volt, hogy Kennan a szerző.
12. *James Byrness*: Speaking Frankly. London, Toronto, 1947. 302
13. A Truman-doktrínát *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1945-1982. Bp., 1985. 119-125. A doktrína teljes szövegét l. Department of State Publication 2785. Idézi *Ronald J. Stupak*: American Foreign Policy. New York, San Francisco, London, 1976. 185-190.
14. *Acheson* i.m. 223-224. Az egyik kiegészítés például azt indítványozta, hogy az elnök legyen köteles visszavonni a segítséget a támogatott ország lakosságának többségét képviselő kormány kérésére. Nem volt nehéz átlátni, hogy mivel a két országban nem az amerikai demokráciafel-fogásnak megfelelő kormányok vannak hatalmon, nem kerülhet sor a segély visszavonására.
15. *Acheson* i.m. 225.
16. Idézi *Robert H. Ferrell*: Truman Foreign Policy. In: The Truman Period as a Research Field. Univ. of Missouri, 1974. 38.
17. Memoirs by Harry S. Truman. Vol. 2. Years of Trial and Hope. Garden City, N.Y., 1956. 107-108.
18. FR 1947. Vol. 3. 209. A tényleges 1947. évi exporttöbblet 8,7 milliárd dollárt tett ki. The Statistical History of the United States from Colonial Times to the Present. New York, 1976. 884.
19. *Donovan* i.m. 290-291.
20. *Acheson* i.m. 228-229.
21. Uo. 230-232.
22. A Marshall-beszédet l. Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945-1955. Szöveggyűjtemény. Szerk. Zsigmond László. Bp., 1971. 227-228.
23. *Charles Bohlen*: The Transformation of American Foreign Policy. New York, 1969. 90-91.
24. *Eric F. Goldman*: The Crucial Decade - and After. New York, 1960. 74-75.; *Acheson* i.m. 232.
25. *V.M. Molotov*: A külpolitika kérdései. Bp., 1949. 551-565.; New York Times, 1947. jún. 18.
26. A brit pénzügyi fejleményeket l. *Láng Imre*: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években. Bp., 1970. 235-240.

27. A párizsi értekezleten Anglia, Ausztria, Belgium, Dánia Franciaország, Görögország Hollandia, Írország, Izland, Luxemburg, Norvégia, Olaszország, Portugália, Svájc, Svédország, Törökország képviseltette magát. A Washingtonba továbbított jelentésben figyelembe vették Németország amerikai-brit és francia zónájának szükségleteit is. Documents on American Foreign Relations 1947. Vol. 9. Princeton, 1949. 183-184., 195-197.
28. Documents on American Foreign Relations uo. 220-228.; *Paterson* i.m. 87-88., 93-94., 96.
29. A Decade of American Foreign Policy. Basic Documents, 1941-49. Washington, 1950. 1285-1297.
30. Memoirs by Harry S. Truman. Vol. 2. 241-242.
31. A szovjet- finn tárgyalások 1949. április 6-án barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával végződtek.
32. Memoirs by Harry S. Truman. Vol. 2. 243. A dunkerque-i brit-francia szerződés kölcsönös segítségnyújtásra kötelezte a feleket újabb német agresszió esetén.
33. A Szovjetunió és a berlini kérdés. A Szovjetunió külügyminisztériumának okmánygyűjteménye. Bp., 1949, 4-5; Szöveggyűjtemény 1945-1955 256-257.
34. A Szovjetunió és a berlini kérdés. 4-17.
35. Szöveggyűjtemény, 1945-1955. 258-260.
36. A Decade of American Foreign Policy. 1299., 1301-1321.; Szöveggyűjtemény 1945-1955. 242-245. A kétoldalú megállapodásokat, Svájc kivételével, a 27. jegyzetben felsorolt országok képviselői, valamint Bizónia, Németország francia megszállási övezete és Trieszt angol-amerikai zónája katonai parancsnokai írták alá. A „megfelelő” árfolyam kialakítására vonatkozó előírás az egyes országok valutái paritásának a Nemzetközi Valutaalap engedélyével történő kiigazítására vállalt kötelezettséget jelentette.
37. Documents on European Recovery and Defence. London, New York, 1949. 69-77. A multi-laterális világkereskedelmi rendszer megteremtésének tervével kapcsolatos munkálatokra l. a 26. jegyzetben hivatkozott monográfiát.
38. Szöveggyűjtemény 1945-1955. 286-287. A határozat többi pontja (a vétójogról való lemondás, az ENSZ-alapokmány felülvizsgálása stb.) a tervezet elfogadtatásának megkönnyítését szolgálta, s a korabeli washingtoni aspirációkról tanuskodott.
39. Memoirs by Harry S. Truman. Vol. 2. 246-248.
40. *Karl M. Schmidt*: Henry Wallace. Quixotic Crusade 1948. Syracuse Univ., 1960. 74-77., 84-86.
41. A NATO-szerződés előkészítésére l. *Acheson* i.m. 276-286. A szerződést Anglia, Belgium, Dánia, Egyesült Államok, Franciaország, Hollandia, Izland, Kanada, Luxemburg, Norvégia, Olaszország és Portugália írta alá.
42. A NATO-szerződést l. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1945-1982. 172-178.
43. *Acheson* i.m. 286-290.; az 1949. áprilisi egyezményeket l. Szöveggyűjtemény 1945-1955. 266-270.; *Halmosy*, uo. 179-183.
44. A Decade of American Foreign Policy. 1322. Kiemelés tölem - L. I.
45. *Acheson* i.m. 290-301.

PATRICE BOURDELAIS

VÁROSI JÁRVÁNY-E A KOLERA? TÉNYEK ÉS PÉLDÁK

(Le choléra, épidémie urbaine? Faits et representations)

Legelőször azon gondolkozzunk el, érdemes-e egyáltalán feltennünk a címbe-foglalt kérdést. A válasz nem nyilvánvaló? Vagy nem bizonyított, hogy a lakosság városokban való tömörülése és keveredése mindig is elősegítette a fertőzéseket a pestistől egészen napjaink AIDS-éig? Tény, hogy e megállapítás mögött az a nyilvánvaló elképzelés húzódik meg, hogy a fertőző mikroorganizmusok a levegőn keresztül terjednek, ill. az, hogy sok ember egyazon helyen való koncentrációja megnöveli annak a valószínűségét, hogy a beteg személy, akár „ártalmas kórokozóival”, akár pusztá jelenlétével megfertőzi a környezetét. A populációk kollektív emlékezete végeredményben egy lényeges tapasztalatot szűrt le a járványok történetéből, lett legyen szó lepráról vagy pestisről: ajánlatos volt a lehető leggyorsabban eltávolodni a már beteg személyektől és a megfertőzött helyektől. Azaz a fertőzés pontos módja jóval később válik ismertté, mint az embernek a helyhez való alkalmazkodása.¹ Az előbbit, a betegséget, az orvosok szellemi elgondolás, erőfeszítés révén ismerik fel.

A 19. sz. elején, amikor megkísérelték feltérképezni – mai, 20. századi szóhasználatunkkal élve – a „fertőző típusú” betegségek terjedését, két alapvető elképzelés ütközött össze. Az egyik szerint a miazmák okozzák a betegségeket, míg a másik az egyének közötti közvetlen kapcsolatokról eredezteti azokat. Mindkét felfogásnak megvoltak a maga elszánt hívei, olyannyira, hogy a 19. század közepén még a levegőben keresték a kolera kórokozóit. Az 1865–66-os járvány idején például két neves tudós, Pasteur és Claude Bernard megpróbálkozott a betegség eddig nem izolált vírusainak „csapdába ejtésével”. Kísérletüket így írták le: „Egy nyílást vágtunk a kolerás betegek kórterméhez kapcsolódó szellőző csatorna egyikén. Ehhez a réshez hűtőkeverékkel körülvett üvegcsövet helyeztünk és egy ventilátor segítségével a terem levegőjét a csőbe áramoltattuk azért, hogy ott a lehető legtöbb részecske sűrűsödjön össze.”²

Ez a kísérlet végül sikertelennek bizonyult, mivel a kolera kórokozói nem a levegőben találhatók.

Ha az 1830–31-es sajtót – beleértve az orvosi szaksajtót is – tanulmányozzuk, azt a periódust tehát, amikor már a második súlyos járvány (pandémia) közeledik Nyugat-Európához, meglehetősen pontosan követhetjük az útvonalat. Jessoré, Calcutta, Kabul, Buhara, Recht, Asztrahány, Orenburg, Moszkva, Pétervár, Riga, Hamburg, London, majd Párizs követi egymást a terjedés láncolatában. Ám az effajta felsorolás aligha árul el valamit is a járvány urbánus jellegéről. Vizsgálatunk tárgya tehát nyilvánvalóan az útvonalak kirajzolódásának a hatékonysága, nem pedig a csapás súlyosságában jelentkező sorrend.

Szisztematius vizsgálódásunkat a továbbiakban francia területre korlátozzuk. Először is megkíséreljük kimutatni, milyen volt a város helye az irodalmi „tanúvallomásokban”, a kolera ikonográfiai bemutatásában. 1832-ben a francia helyzet ebből a szempontból fölöttébb sajátos. Tudniillik a novellák, elbeszélések zöme éppen a fővárost hirtelen lerohanó kolerát idézi. A járvány következtében a lakosság jelentős része pusztult el rövid idő alatt. Az egyik legszínesebb leírás a betegség első nyilvános jelentkezéséről Heinrich Heinétől származik. A bőjt derekán történt, amikor városszerte zajlottak a bálók, tele jelmezes mulatozókkal, akik a kolera maszkját viselték, amikor „hirtelen az egyik legsziporkázóbb bohóc különös hideget érzett a lábán, levetette maszkját és mozdulatával – mindenki döbbenetére – kékeslila arcot fedett fel ... hamarosan több szekérre való álarcost szállítottak kórházba, ahol a legnagyobb részük – még a groteszk álarc alatt – meghalt.”³

Az 1830-as forradalmat követő sajtószabadság nyomán született új hírlapok fő helyen foglalkoztak a fővárost elborító járvány jellemzőivel: írtak a betegek és halottak számáról; orvosi véleményeket, kezeléseket idéztek; ill. a nagyvilági és társasági élet visszafogásáról adtak hírt. A regényírók, akik emlékirataikban, vagy levelezésükben hagytak örökül vallomásokat a koleráról, pl. Châteaubriand, Balzac, George Sand, vagy Eugène Sue a regényében – valamennyien elsősorban a párizsi életről írnak. Ha csak ezekre a dokumentumokra hagyatkozhatnánk, úgy tűnhetne, a kolera valamennyi francia vidéken ismeretlen volt.

Az ikonográfia csupán megerősíti Párizs helyét a korabeli dokumentumokban és ábrázolásokban. A Rethel metszete, a „der Tod als Erwürger” szintén a *már idézett Heine szöveg* nyomán született.

A kolera-morbus „megérkezését” ábrázolja a bőjtcsütörtököt ünneplő párizsiak körében.⁴ Néhány álarcos mulató oly gyorsan halt meg, hogy még arra sem volt idő, hogy maskaráiktól megszabadítsák őket, mozdulatlanul hevernek a földön.

A másik neves metszet egy, a sajtóban ismertetett jelenetet ábrázol. Egy váratlan kalandot, mely doktor Koreffel esett meg a járvány első napjaiban. Az orvost a Notre-Dame templomterén csoportosuló munkások tartóztatták fel, megakadályozni akarván, hogy egy kolerabeteget a közeli Hotel Dieu-be szállítson.⁵ Az orvosok iránti gyanakvás, a betegséggel szemben tanúsított hitetlenkedés oly mérvű volt, hogy a nép egy része azzal vádolta az orvosokat, szegényeken kísérleteznek! Ezen a rajzon Koreff doktor épp felfedi a beteg felsőtestét és erről az eltorzult vonásokkal teli arcáról, a beesett, mélyen ülő szemekből a közönséges veszély helyett a döbbenetet olvashatni ki.

„A mérgezett kenyér” elmondja, mit tesz a nép általános gyanakvása és a pánik. Ahelyett, hogy lecsillapították volna a tömeget, mely egy kenyérmérgezővel vádolt ismeretlennek támadt, a párizsi közrend felelősei megkóstolják a kifogásolt ételmet. Lehetővé téve a gyanúsítottnak, hogy elmeneküljön a nép haragja, vagy tán maga a halál elől.⁶

„A kolera-morbus, ah! Ó, drága júliusi forradalom” az egyik legszebb szatirikus-politikai metszet az 1830-as forradalom ellen. Az építészeti elemekből és az 1830. júliusi napokra való utalásokból ítélve ez is párizsi tárgyú.

Mihelyt az 1832-es kolera megidézéséről van szó, azonnal előtérbe kerül Párizs helye. Párizs az első járványsújtotta város (merthogy figyelmen kívül maradt, hogyn tört előre a betegség a határoktól odáig), Párizs mint jelentékeny főváros, a neki kijáró tevékenységek székhelye – egy szóval a szerepe kiemelkedő. A járvány tényleg széleskörű volt a fővárosban, mintegy 50 000 beteget írtak össze, s ez valószínűleg csak a minimum. A halandóság mértéke a terjedéssel áll arányban: Párizs több mint 21 000 embert vesztett, köztük egy miniszterelnököt; egy generálist, a republikánus ellenzék lelkét; néhány előkelő dámát, köztük a királyi családból származókat is. Mindezen elemek együtt csak megerősítették azt az elképzelést, miszerint a kolera főleg a nagyvárosokban, azok közül is a legnagyobb bontakozik ki. Döbbenetes erejű, hirtelen kirobbanása Párizsban oly különös, hogy még évekkel ezelőtt is gondolkodóba ejtette az embert. *Hogyan is lehetséges a főváros ilyen direkt lerohanása?*

A valóságban azonban más a helyzet. Ha körülnézünk a Pas-de-Calais-i és kelet-franciaországi megyei levéltárakban, már 1831 végétől, 1832 első hónapjaiból is gyanús halálozási esetekre bukkanunk.⁷ A kis kikötőket, apró falvakat a La Manche és az szaki-tenger irányába, az Aire-től a Lys folyóig, egészen a partig és kelet felé, vagy pl. Meuse megye több helységét már kezdettől fogva nem kímélte a ragály. Az Orvosi Lap március 31-én ismeri be: „Már három hónapja birtokunkban van több, minden kételyt kizáró kolera-morbus eset, melyet kiváló szakemberek állapítottak meg, ám a már eleve nyugtalan lakosság felzaklatásától félve hallgattunk mindaddig, míg a betegség kifejtettebb stádiumig nem jutott.”⁸ Ám ez utóbbi, a kolera kifejlődése csak akkor következik be, amikor a bacilusok „eredeti” felhalmozódása Párizs belsejére elegendő mennyiségű. Vajon a járvány, a betegség súlyosbodásában szerepet játszik-e a városok nagysága? Először is ezt a hipotézist kell ellenőriznünk.

A. Moreau de Jonnes összegyűjtötte annak a 80 francia városnak a kolerával kapcsolatos statisztikai adatait, amelyekben a lakosság létszáma meghaladta a 2000 főt 1832-ben.⁹ A császári flotta egykori tüzér kapitányának, ennek a kíváncsi, eredeti embernek valamennyi munkája kiválónak bizonyult. Ezúttal is rendkívül értékes ismeretekre leltünk az itt felhasznált dokumentumban. A szerző a kolerás halálozási arány növekvő értékei szerint rakta sorba a városokat. Vajon van-e összefüggés ezen értékek és a város mérete között? A húsz legérzékenyebb városra vonatkozó adatok egyszeri olvasata után is kiderül, ezt az összefüggést el kell vetnünk.

Városok	Népesség	Halandóság %-ban
Morlaix	9596	6,7
Paimpol	2108	5,9
Vitry-le-François	7194	5,3
St-Dizier	6388	5,0
Ploujean	2780	5,0
Bar-le-Duc	12496	4,8
La Ferté s/Jouarre	3927	4,8

Gerbeville	3044	4,8
Meaux	8537	4,2
Senlis	5066	4,0
Clamecy	5539	3,8
Les Sables d'Olonnes	4906	3,8
Douardenez	2687	3,8
Tonnerre	4242	3,8
Corbeil	3708	3,7
Etampes	8109	3,7
Villenauxe	2430	3,4
Pont-St-Maxence	2575	3,3
Romorantin	6985	3,1
St. Waast-La-Hougue	3502	3,1

Ez a statisztikai arány bebizonyítja, hogy aligha van jelentékeny összefüggés a város nagysága és a kór súlyossága között ($r=0,45$).

Persze ellentétképp felhozhatjuk – s nem ok nélkül –, hogy a 4000 főnél kevesebbet számláló települések nem vonultatják fel a várost definiáló attributumokat (adminisztratív, kereskedelmi, kulturális funkciók, népsűrűség, városi létfeltételek), amelyek nyilvánvalóbb statisztikai kapcsolatot mutatnának ki a járvánnyal. A mintegy 25, 4000 főnél nagyobb lélekszámú, legalább 2%-os kolerás veszteséget számláló város vizsgálata szintén nem fordítja meg a kezdetben javasolt konklúziót, mivel a korrelációs együttható éppen a kapcsolat hiányát húzza alá ($r=-0,04$). Anélkül, hogy a korreláció a visszájára fordulna, szögezzük le, ismerünk számos olyan falut, ahol – 1832-ben és 1854-ben egyaránt – a lakosság negyede, sőt harmada pusztult el, tehát jóval több, mint akármelyik városban.

A kolera járványtanának mai ismeretei nem teszik lehetővé, hogy direkt kapcsolatot keressünk a város demográfiai kiterjedése és a veszteség intenzitása között. Valószínűleg a lakott hely fekvése, a kereskedelmi útvonalakhoz való közelsége határozza meg a fertőzés valószínűségét. A kolera – még a pandémia szintjén is – mindig az emberek és áruk körforgása során terjedt. Bengáliától kezdve a csapatok terjesztik a ragályt az egész félszigeten, majd a partmenti hajózás révén egészen a Perzsa-öböljéig jut, a zarándokok viszik át Arábiába. A Tigris és Eufrátesz partjain felfele tartó karavánok, majd az Iszpahánba, Teheránba tartó kereskedők, aztán a Kaszpi-tenger partmenti helyiségei terelik Oroszország felé.¹⁰ A pandémia ezután az orosz birodalom kereskedelmi útvonalait követi, Közép-Európa, ill. a Balti-tenger kikötőin keresztül Nyugat-Európa felé tart. Az európai konfliktusok szintén elősegítik a járvány terjedését, pl. 1830–31-ben az orosz sereg Lengyelországba való előretörése idején. Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül az Egyesült Államokba tartó bevándorló mozgalmakat sem, amelyek ugyancsak könnyítik a bacilusok terjedését. Így lehetséges, hogy a járvány utolsó nagy rohama Észak-Nyugatról éri el Európát, méghozzá orosz bevándorlók segítségével, akik az 1891–92-es éhínség és a zsidóüldözések miatt, közel 100 ezren várnak behajózásra az amerikai partok felé *Bréma és Hamburg kikötőjében*.¹¹

Ha a fertőzés már bekövetkezett, a betegség, a szóródási körzet függ a helyi mobilitástól, a higiéniai és egészségügyi feltételektől, ill. a lakók szervezetének ellenállásától.¹² Kimutattuk, hogy a fertőzött víz fogyasztása nem az egyedüli és nem is a legfontosabb eleme a ragálynak, mivel a bacilus nagyon jól terjed kézzől kézre, direkt módon és öltözet, kézfogás útján vagy egy konyhai edény közvetítésével is...¹³

A járvány terjedési földrajza tehát többet árul el egy adott várost ért csapásról, mint maguk a járványok sajátosságai, ám ez utóbbiak szerepe sem elhanyagolható. Ha egyazon térképen tüntetnénk fel a 4000 főnél nagyobb lélekszámú és a legsúlyosabban érintett – lakosságuk 2–6,7%-át feszítő – városokat, két fő lokalizációs típust találunk anélkül, hogy ezen típusok kizárólag a nagy népsűrűségű városokra szorítkoznának. *Partmenti településekről*, nemritkán *jelentéktelen kikötőkről*, vagy a legközelebbi városról van szó, ill. Párizs környékén és Keleten látunk bizonyos koncentrációt, valamint egy északi irányú és a Párizsi-medence dél-nyugati része fele tartó áttevődést. Ha tehát van logika, akkor az térbeli. A legsúlyosabban érintett városok globálisan a járvány által leginkább sújtott megyékben találhatók. Fenti állításunkat mindamellett árnyalnunk kell Bretagne esetében, mert míg egyes partmenti városok vérvesztesége óriási, addig a megye egészét érintetlenül hagyja a járvány. Mindez csupán azt húzza alá, mennyire izolálódott a breton tengerpart a fertőzést elkerülő hátszágától, holott az számos tengeri behozattal foglalkozó helységgel rendelkezett.

Vajon ezen a földrajzi egységen belül világosabb-e az összefüggés a kolerás halandóság szintje és a városok nagysága között? Ha most eltekintünk Párizstól – „súlya” túlságosan befolyásolhatná a korrelációs együtthatót –, ebben az esetben is korrelációs mutatónk $-0,26$, ami aligha bizonyító erejű. Ellenben a legsúlyosabban érintett városok – az esetek túlnyomó többségében – megfelelnek Franciaország észak-keleti helyőrségi városainak. E városok ugyanis a leggyakrabban csapatmozgások – rendkívül lényeges faktor – révén kapcsolatban voltak a fertőzött zónákkal.

Ellentétben az igen elterjedt elképzeléssel, az 1832-es franciaországi helyzet egészét tekintve nincs összefüggés a városok demográfiai nagysága és az ott dúló kolera súlyossága között. Bizonyos, hogy a nagyság nem az egyetlen, járványt befolyásoló tényező. Elemzésünket akár le is szűkíthetnénk néhány városra, aholis azt vizsgálánánk, van-e kapcsolat bizonyos kerületek sűrűn lakott volta és a kolerajárvány intenzitása között. Nos, ha lenne is, mit bizonyítanánk vele? Hisz a legsűrűbben lakott kerületekben a legszegényebbek éltek. Márpedig kimutattuk, hogy a kolerás halandóság – a legszélsőbb értékeket figyelembevéve is – a vizsgált életkor függvényében 1–6-ig, az átlagnál minimum 50%-kal volt magasabb a szegények körében.¹⁴ Ez teszi oly izgalmassá a Chaillot utcai különös halandóságot is.¹⁵ És csakugyan, az utca páratlan oldalán 41 halottja volt a kolerának, míg a másikon csak öt. Szociális értelemben az utca nem egynemű, éppen két negyed határán áll: az egyik oldalon szegény környezet, míg a másik polgári. Ráadásul, ahogy a köztisztasági hivatal jelöli is, a páratlan oldalon lakók által fogyasztott víz a Chaillot utcai tűzcsapból, azaz a Szajnából származott, míg ugyanennek az

utcának a túloldalán a l'Ourcq kanálisból kapták a vizet, ami teljesen fertőzésmentes volt. A legkomolyabban érintett rész – abszolút számokban – a legszegényebb, egyúttal a legsűrűbben lakott (ami valószínűleg csökkenti a kiszámított értékek kilengését is) és az a terület, ahol a fertőzött vizet fogyasztották.

Tanulásként csupán az marad, hogy a tényezők egész csoportja szükségeltetik ahhoz, hogy a járvány ilyen gyilkos méreteket öltjön.

Ha nincs statisztikai kapcsolat a városok nagysága és a kolera súlyossága között, vajon nem kellene módosítanunk a kezdetben feltett kérdést? Például: mennyiben és hogyan játszik bele a város a járvány lefolyásába?

Amit a mai járványtan alapján a koleráról tudunk, lehetővé teszi, hogy pontosítsuk a kapcsolat ezen aspektusát. Ha a csapás terjedése hosszú távon több tényező kombinációjának függvénye – nevezetesen a legfontosabbak: a helyet változtató személyek és a köztük levő kapcsolatok intenzitása, a közlekedés időtartama –, akkor tehát a város staféta-szerepe nyilvánvalóvá válik, főleg, ha zarándokhelyekről (pl. Mekka), vagy nemzetközi kereskedelmi csereközpontokról van szó, mint a Perzsia és az orosz birodalom közti kereskedelmet szabályozó városok, vagy a Balti-tenger kikötői (pl. Riga), amelyek Európával tartanak kapcsolatot.

A lakosság sűrűsége és a keveredés sajátos feltételei következtében az adott város a járvány erősítőjévé lehet. Először is a városfalakon belül, hiszen a direkt kapcsolatok nagy számúak és elég egy vízfertőzés, hogy azonnal veszélybe sodorja a lakosság egészét. Így Londonban, 1854-ben John Snow az egyik jól körülírható terület magas halandóságától indítatva arra a konklúzióra jutott, hogy valamennyi érintett család ugyanarról a Broad Street-i kútról látta el magát vízzel. Elzáratta a kút csapját és a járvány bámulatos gyorsasággal napok alatt alább hagyott. Az iménti siker a lehetséges vízfertőzések irányába terelte a kutatásokat, más tényezők rovására. Ebben a londoni esetben is elhanyagoltak egy fontos momentumot: a kút fogantyújának eltávolítását. Attól kezdve nemcsak hogy nem fogyaszthattak volna vizet a lakók, de nem is csoportosultak volna a kút körül, s nem fogdosták volna sorra a kút baktériumoktól szennyezett fogantyúját. Ma már bizonyított dolog, hogy az emberek közti érintkezés a fertőzés neuralgikus pontja: *mosdó kilincsek, csapok...* Ám egy *újabbban azonosított veszély miatt még nem szabad lebecsülnünk a régebbieket!* A 19. sz. végén a vízellátás rendszerének minősége még meghatározónak bizonyult. Itt van pl. az alábbi, jól kivizsgált és sajnálatosan látványos példa, Hamburg és Altona két közbülső városának esete 1892-ből. Az első város, ahol a vízellátást közvetlenül az Elbából szivattyúzva oldották meg, történelmének leggyilkosabb fertőzését élte, míg a másodikat, melynek a vízvezetékhalózata egy előzetesen megszárt homokágyban végződött, teljesen megkímélte a járvány.¹⁶ Egy nem tökéletes technikai megoldás következtében tehát egy nagyváros olyan kis falucska szintjére süllyedhet, amelynek egyetlen kútja van s az is fertőzött!

Mint a bugyogó fazék, melyben a feltételek néha kedvezőnek tűnnek a mikrobák mozgásba hozására, így a város is, szinte ontja magából a kórokozókat és így a járvány terjesztője kifelé. A már fertőzött lakosság „mozgásformáin” keresztül a járvány szétszóródása nő: lett légyen szó a *hagyományos kereskedelmi mozgásról,*

vagy a szoptatós dajkák falujukba való visszatéréséről, csapatmozgásokról, vagy a járvány láttán elmenekülő diákokról, munkanélküliekről, polgárokról. 1832-ben erre a képletre a legmeggyőzőbb példát Párizs hozta.

A főváros kolerás halandósága növekedésének első hetétől a betegség továbbterjedési zónája meglehetősen pontosan követi azoknak az asszonyoknak a tartózkodási helyét, akik rendszeresen járnak a fővárosba dajkának ajánlkozni, s a gyermekeket magukkal is viszik dajkaságba. A későbbi hetek alakulásában – a rendelkezésre álló archív anyagoknak köszönhetően – nem nehéz felfedezni, hogy a fertőzés keletre való irányulása ugyanolyan ütemű, mint a párizsi régióból jött csapatok áthelyeződése.

Általánosabb érvénnyel: a cserekapcsolatok struktúrájának egészét kell figyelnünk, bármilyen természetűek legyenek is ezek a kapcsolatok. Ezek fejlődése árul el a legtöbbet a járvány terjedésének földrajzi változásairól, pl. 1832 és 1854 között Franciaországban.

Végezetül a város harmadik szerepe: a baktériumok rezerválása. A város így olyan endémia ideiglenes színhelyévé válik, amelyben bármelyik pillanatban várható egy második kolerás fellángolás és tovább terjedhet a szomszédos területekre. Így történt ez 1832 júniusában és júliusában Párizsban, vagy Hamburgban a 19. század végén.

Végeredményben ugyan nem vonható le statisztikai összefüggés a városok nagysága és veszteségeik nagyságrendje között, az urbánus jelenségnek azért mégis sajátos szerepe van a kolera járványtanában, a betegség megjelenésében. Amennyiben a járvány elsősorban városi jelenség, ez csak az általa kiváltott orvosi, adminisztratív és politikai intézkedéseket illeti. A felkelések és indulatok, az erőszakosság és a zavargások kifejezetten urbánus jelenségek. A vidék világa a járványok idején jóval csendesebbnek tűnik. Kétszeresen, mivel az esetek effektíve nagyon ritkák, és az egyre sugárzó betegség falusi megnyilvánulásaira jóval kevesebb figyelem fordult, legfeljebb egy-egy orvos, előljáró, rendőrbiztos vagy helytartó figyelt fel rájuk. A város vidék fölötti uralma a kolera kapcsán is megnyilatkozik.

Franciaországban a közigazgatási szervezet és az összes hatalom a fővárosban összpontosult, s ez vezetett ahhoz a kiemelkedő szerephez, amelyet fentebb aláhúztunk. A neves orvosok párizsi kórházakban praktizálnak, az orvosi akadémia tagjainak zöme szintén a fővárosba való, s innen ered a járvány analízise, okainak kutatása, a kezelési javaslatok, ill. a lakosság számára javallott instrukciók megfogalmazása is. A közigazgatási hierarchiára számítva, amely az alprefektusokat a kormányzókkal összeköti (ez utóbbi a belügyminisztériumhoz tartozik), egy Párizsból igazgatott szakmai-orvosi piramis szervezi a kolera elleni harcot a vidéki nagyvárosokban és a megyei székhelyeken, majd az alprefekturákon, amelyek feladata a környező vidék megtisztítása volt.

Az elit – akár hivatalnok, akár orvos – urbánus. Ennélfogva, a városok az ösztönző központjai a járvány elleni harcnak. Helyük annál fontosabb, minél kiemelkedőbb helyet töltenek be Franciaország gazdasági és közigazgatási rendszerében. Ez a szerep nem új keletű, ám a közigazgatási és szociális előrehaladás közegében

e szerepet minden bizonnyal felerősítették a 19. század folyamán egymást érő kolerajárványok.

(Fordította: Farkas Edit)

Jegyzetek

1. Állapítja meg: *Elias, Norbert*: La civilisation des moeurs, valamint La dynamique de l'Occident (Paris, Calmann-Lévy, 1973 és 1975) c. munkáiban. Újabban *Goudsbloom, Johan* foglalkozott a témával: Les grandes épidémies et la civilisation des moeurs. (Actes de la Recherche en sciences sociales, Paris, Edition de Minuit, 1987. június.)
2. *Vallery-Radot, René*: La vie de Pasteur. (Paris, Hachette, 1901.)
3. Heine, Heinrich. Idézi: *Chevalier, L.* a párizsi koleráról írott tanulmányában: Le choléra, la première épidémie du XIXe siècle. (La Roche-sur-Yon, Société d'Histoire de la Révolution de 1848. 1958.)
4. *Bourdelaïs, Patrice - Dodin, André*: Visages du choléra. (Paris, Berlin, 1987, 82.)
5. Uo. 85.
6. Uo. 84.
7. *Bourdelaïs, Patrice - Raulot, Jean-Yves*: Une peur bleue. Histoire du choléra en France. Paris, Payot, 1987.
8. Gazette médicale de Paris, 1832. március 31, 13. szám.
9. A fenti dokumentumokat az Auxerre-i városi levéltár őrzi. 423. kézikönyv.
10. *Bourdelaïs, Patrice - Raulot, Jean-Yves*, 9–52.
11. *Evans, Richard J.*: Death in Hamburg. Society and Politics in the cholera years 1830–1910. Oxford, Clarendon Press, 1987.
12. *Bourdelaïs, Patrice - Raulot, Jean-Yves*, 109–123.
13. *Bourdelaïs, Patrice - Dodin, André*, 73–79.
14. *Bourdelaïs, Patrice - Raulot, Jean-Yves*, 122.
15. Uo., 159.
16. *Evans, Richard J.*, 290–293.

(A magyarországi kolerajárványokról: *Tilkovszky Lóránt*: Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp. 1955. Érdemes a cikkben kifejtettekkel való szembesítése annak, hogy az 1830-as, lengyel-orosz háború nyomán Magyarországot is elérte a kolerajárvány, amely Pestig is eljutott. Továbbá: *J. Fráter Zsuzsa*: Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. Történeti Statisztikai Füzetek, 5. Bp. 1980. – A szerk.)

H. SZABÓ SÁRA

A MEXIKÓI FORRADALOM „MADERISTA SZAKASZA” (A POZITIVIZMUS „MEGSZELIDÍTÉSÉNEK KUDARCA”)

Elismert tétel a mexikói és a mexikó forradalommal foglalkozó nemzetközi szakirodalomban, hogy a mexikói forradalom (1910–1917) pozitívizmus ellenes forradalom is volt és mint ilyen éppen a pozitívizmus (illetve mexikói képviselői) által választott fejlődési úttal szemben kereste a tőkés fejlődés felgyorsításának kevesebb társadalmi feszültséggel járó módoszatait.¹

A pozitívizmus és a mexikói forradalom tanulmányozása során azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy a fenti megállapítás csak akkor igaz, ha a forradalom egészét (beleértve tehát a strukturális reformok időszakát is),² a forradalom végeredményét (pl. 1917-es alkotmány) tekintem. Amikor a forradalom egyes szakaszait vizsgáltuk, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kezdeti szakaszban a forradalmat vezető erőknek nem volt szándékában a pozitívizmus következményeinek felszámolása, csak – bátortalan – kísérlet történt a pozitívizmus gazdasági és társadalmi következményeinek tompítására. A mexikói forradalom igazi pozitívizmusellenességét csak 1914-től (a constitucionalisták fellépésétől) lehet tettenérni. A fentieket bizonyítandó, a jelen tanulmány a forradalom első, ún. „maderista” szakaszának elemzi.

*

Bár a pozitívizmus – egyes korai képviselőinek közvetítésével – már a 19. század derekán megjelent Mexikóban, igazi fénykorát a század utolsó két évtizedében és a 20. század első tíz évében élte.³

Mexikóban – mint a latin-amerikai térségben általában – a megkésett tőkés fejlődés felgyorsítása volt a pozitívizmus fő célja.

Európában a pozitívizmus a már hatalomra került polgárság ideológiájává vált, amelynek érdekei a társadalmi forradalmaktól mentes, békés gazdasági evolúcióhoz fűződtek. Latin-Amerikában – a megkésetttség miatt – a pozitívizmus a feltörekvő burzsoázia ideológiai fegyverévé vált a gazdasági és politikai hatalom felé vivő harcban.

Mexikóban az 1850–1860-as évek polgárháborúi után Porfirio Diaz diktátornak uralma (1876–1911 – négy év megszakítással) a társadalmi békét jelentette. Azt a belső békét, amely nélkülözhetetlen volt a tőkés fejlődés kibontakoztatásához. A Diaz-rendszer ideológusai a pozitivisták voltak. Ők dolgozták ki azt a gazdaságfejlesztési koncepciót, amelynek alapjai a pozitívizmusban gyökereztek. A mexikói pozitivisták nem kötődtek a Comte-i ortodoxiához. Erős a Spencer-i hatás a pozitivisták társadalomfelfogásában.

Tény, hogy a pozitivisták dolgozták ki Mexikó első átfogó gazdaságfejlesztési koncepcióját.⁴ Ennek lényege, hogy minden társadalmi fejlődés alapja a munka. A munka biztosítja a pozitivista értelemben vett haladást. A haladáshoz azonban a pozitivista tartalmat hordozó rend kell. Ezt a rendet Mexikó körülményei között csak egy erős központi kormány biztosíthatja, amely nem teszi lehetővé a regionalizmus (és vele a helyi caudillók) újraéledését. Az erős kormány biztosítéka – szerintük – az erős ember. Ezt az erős embert találta meg Mexikó Diaz elnökben, aki a pozitivisták szerint megvalósította az „erélyes diktatúrát”, amely nem egy ember, hanem a mögötte álló erő – a burzsoázia – diktatúrája. A diktatúra az adott fejlettségi szinten természetes állapot, mivel a mexikói nép még nem nőtt fel a Comte-i értelemben vett pozitív szintre. A népnek csak egyes csoportjai, rétegei (Spencer szerint az „egészségesebbek”, a „tehetségesebbek”) a haladás igazi hordozói, ezért a rendnek olyannak kell lenni, amely elősegíti az életképesebbek boldogulását. Ami a jogokat illeti: „mindenki azzal a joggal rendelkezik, amelyet képes elérni”. Az 1892-ben (Liberális Szövetség néven) párttá szerveződött pozitivisták Comte és Spencer tanítása alapján Mexikó problémáira tehát pozitivista tudományos választ kerestek. Innen közkeletű nevük a szakirodalomban és a publicisztikában egyaránt: (tudomány = ciencia, tudományos = científico) científicók.

A científicók szerint Mexikó legnagyobb problémája a hatékonyság elégtelen volta. Mindenekelőtt az agrárágazatban. Mexikó ugyanis elsősorban agrárország. Az agrárexport feladata a devizakitermelés, amely fellendíti (majd) az ipart és a kereskedelmet. A földet azok kezében kell koncentrálni, akik minél nagyobb hasznot tudnak kisajtolni belőle. Fajelmélettel is „alátámasztották” gazdasági koncepciójukat. Mexikóban a dinamikus, az erősebb faj a mesztic. Ezzel szemben az indián a legkevésbé életképes. A mexikói – évszázados – agrárfejlődés eredményeként azonban a megművelhető földterületek jelentős része az indián föld- és faluközösségek (ejidók) birtokában volt. A científicók tehát ideológiailag is „meghatározták” a 19. századvégi nagy földrablásokat, amelyek során egyes tőkésedő birtokosok kezén több tízezer hektáros óriásbirtokok jöttek létre, és a parasztok (peónok) tömegeit fosztották meg földjüktől. (Többségük továbbra is volt földjén dolgozott, immár az új birtokosnak, mint igen rosszul fizetett bémunkás).

A paraszti elégedetlenség megnyilvánulását, a szaporodó felkeléseket a Pax Porfiriata érdekében, a katonaság kegyetlenül vérbefojtotta.

Az agrárfejlődés érdekében a científicók szorgalmazták az infrastruktúra, főleg a vasút fejlesztését. Szélesre tárták a kaput a külföldi – elsősorban USA-tőke előtt. A valóban jelentős gazdasági fejlődés azonban társadalmi mozdulatlan-sággal, politikai merevséggel párosult. A pozitivisták a haladást bármilyen társadalmi áron biztosítani akarták. A társadalmi ár azonban túl nagyra nőtt. Elsősorban az agrárszektorban lehet statisztikailag is kimutatni a „haladás” társadalmi árát: 1910-ben 830 latifundista és 410 343 kis- és középbirtokos mellett 3 123 975 földnélküli peónt írtak össze Mexikóban.⁵ A peónok tehát a científicók javasolta gazdaságpolitika legfőbb áldozatai voltak. A 20. század elejére kiderült, hogy a diktatúra, a merev társadalmi határok az éppen a pozitívizmus által felgyorsított,

tőkés fejlődés további fejlődésének gátjává váltak. A középrétegeket a mobilitás hiánya változtatta diktatura ellenes erővé. A nemzeti érdekelttségű ipari vállalkozókat a belső piac minimális volta nyugtalanította. A 20. század elejére tehát egyre jelentősebb erők követeltek egy demokratikus nyitást, amelynek előfeltétele a diktatura megszüntetése volt.

*

A mexikói forradalom döntő ereje a forradalomba elementáris erővel „berobbanó” peónság, a peónok alkotta hadseregek voltak. Számukra a forradalom legfőbb célja a föld visszaszerzése. Ezért is álltak csatasorba a forradalom első vezetőjének, Francisco Maderónak a hívására.

Francisco Madero liberális gondolkodású, a romanticizmusra és – mint később kiderült – szubjektivizmusra hajlamos földbirtokos Diazzal szemben indult az 1910-es elnökválasztási kampányban. Madero személye, valamint az a tény, hogy nem kompromittálódott a pozitivistá gazdaságpolitikában, elfogadható volt az ellenzék legszélesebb köreinek. Madero fellépésekor mindjárt szimbólummá vált, az ellenállás, a diktatúraellenesség, a remélt változás szimbólumává. Madero mögött felsorakozott a nemzeti burzsoázia egy jelentős része, a városi középrétegek, a peónság.

Madero politikai nézeteit egy 1908-ban megjelent könyvében fejtette ki.⁶ Diaz kormányzásának két alapvető érdeme volt – írta Madero: 1. Véget vetett a belháborúnak és ennek következtében 30 évig béke honolt Mexikóban, mert „megszüntette a gyűlöletet, amely megosztotta Mexikót”. 2. „Diaz kormányzásának nagy érdeme, hogy hozzájárult ahhoz, hogy az országban az anyagi haladás kibontakozhasson, elősegítve a vasútépítést, védelmezve az ipart, stb”.⁷ De mindezeket úgy tette, hogy „megszüntette a szabadságjogokat, meggyalázta az alkotmányt, a törvényt, amelyet senki sem igyekszik betartani”, a nemzet feje ahelyett, hogy a nép és a törvények szolgája lenne, „önmagát azok fölé helyezte”. Madero következtetése: „a jelenlegi kormányt nem a nép nevezte ki, nem is támaszkodhat rá. Ereje a bajonettek ereje”. Felteszi a kérdést: „ha egy abszolutisztikus kormány helyett demokratikus kormányunk lett volna, anyagi haladásunk nem lett volna nagyobb?”

Madero végkövetkeztetése: csak egy valóban igazságos, hatásos választás (sufragio efectivo) biztosíthatja, hogy Mexikónak a nép által választott kormánya legyen. Ennek érdekében a legfontosabb az újraválaszthatóság eltörlése (Diaz ugyanis négy évenként mindig újraválasztották), azaz a no-reelección elvének alkalmazása. A Madero vezette és a maderista táborat tömörítő Nemzeti Demokratikus Párt (Partido Nacional Democratico) választási jelszavai éppen ezért lettek a sufragio efectivo és a no-reelección.

Madero tehát nem akart mélyreható gazdasági-társadalmi fordulatot. A politikai élet demokratizmusától várta azt az erőt, amely – idővel – képes visszahatni a társadalom egészére. Könyvében gazdasági koncepcióról nem olvashatunk. Madero csupán a felső vezetésben akart személyi változtatásokat, mert úgy vélte,

elegendő, ha "törvénytisztelő kormányzók vezetik a nemzetet, olyan törvényeket diktálhatnak, amelyek az ország boldogulása és a haladás számára megkönnyítik az utat."⁸

Madero választási beszédében is a két kulcsszó: a jog és a szabadság. Madero – aki a kampány elején, a porfirato alatt a científicók által a politikai élet periferiájára szorított, a politikai mozgásból kizárt birtokosokat képviselte, magától értetődőnek tartotta, hogy a pozitivisták jogfelfogásával (amely hivatalos rangra emelkedett) szembe kell helyezni a jogrendet, a törvényességet, azt a jövőt, amelyben minden ember egyenlő és nemcsak az „erősek és az életképesebbek”. A jognak, a törvénynek ez a szinte fetisizálása mutatkozott meg az Orizaba-ban (munkáslakta környék) tartott beszédében: „A kormánytól nem függ fizetések emelése, a munkaidő csökkentése, és mi, akik megtestesítjük törekvéseiteket nem is azért jöttünk, hogy ilyesmit ígérjünk, mert Ti nem is ezt kívánjátok. Ti a szabadságra áhítoztok, azt akarjátok, hogy jogaitokat respektálják, hogy lehetőségek legyen erős társaságokat létrehoznotok, hogy egyesült erővel védhessétek jogaitokat... *Ti nem kenyeret, hanem egyedül csak a szabadságot akarjátok*, mert ez a szabadság arra szolgál majd, hogy kenyeret szerezzenek vele.”⁹

A pozitivista iskolákban nevelkedett Madero (Mexikó híresebb tanintézeteiben a pozitívizmus hívei oktattak) társadalomelméletét a pozitívizmus befolyásolta. Szerinte sem érett meg vezetésre „az egyszerű nép, amelyet sose kényszerítettek arra, hogy iskolába járjon, aki csak lealacsonyító, bestiális vágyait, mindenekelőtt alkohol iránti vágyait elégíti ki..., amely csak tapsol a hivatalos ceremóniákon, bár lelke mélyén – tudatlansága ellenére – érzi, hogy minden, amit mondanak hamis... A műveletlen nép nem határozhatja meg kik legyenek a köz képviselői... Itt Mexikóban... nem az analfabéta tömegek fogják irányítani az országot, hanem az értelemségi elemek.”¹⁰

A pozitivistáktól eltérően azonban Madero nem fokozatosan akarja „adagolni” a jogot, abban az arányban, ahogy a nép „fel nő” (a pozitív szintre), hanem egyszerre, a demokratikus kormányzás segítségével. Madero tehát megfordította a pozitivistá tételt. Madero azonban teljesen félreismerte az adott gazdaságtársadalmi szituációt, benne a néptömegek óhaját. Az éhező tömeg közvetlen követelése éppenséggel a kenyér, azaz az azonnali, a kézzel fogható gazdasági intézkedések, pl. a földkérdés megoldása volt és nem a szépen hangzó, de számukra – egyelőre – üres jogi követelések. (Ennek a későbbiekben messzemenő következményei lettek.)

Felmerül a kérdés, kihez szólt akkor Madero? Kik értették meg? Kivel volt azonos „hullámhosszon?” Ki volt igazi – szellemi értelemben partner – bázisa? Csak az a kisszámú hasonlóan gondolkodó földbirtokos? A kérdésre a választ Madero is megadta, ha figyelmesen elolvassuk könyvét. Szerinte az „egyetlen (erő) amely nem elégedett (a porfiriatóval) a szegény értelmiség, akit nem rontott meg a gazdaság korrumpáló hatása, akik között ott találjuk a gondolkodókat, a filozófusokat, az írókat, a Haza és a Szabadság imádoit – és ez (az erő) a középosztály”.¹¹ Maderonak igaza lett; a mexikói forradalom egészen végigvonul a középosztály központi szerepe a forradalom (és intézményei) szervezése során.

A középosztály azonban korántsem volt olyan egységes, mint Madero hitte. A forradalmi demokratáktól az anarchistákon keresztül a pozitivistákig igen sok ideológiai áramlat mutatható ki és került felszínre attól függően, hogy az adott szituáció (a forradalom adott szakasza) melyiknek kedvezett. Pl. Madero alatt a késői mérsékeltbb pozitivista középosztálybeli nemzedék még nem veszített erejéből. Ők végsősoron csak a científicók túlkapásait igyekeztek mérsékelni és ilyen irányban befolyásolták Maderót is.

Madero elnökelöltséget Diaz eleinte nem vette komolyan. Madero azonban már csak ellenzéki szimbólumerejénél fogva is egyre népszerűbb lett. Diaz 1910 júniusában mondvacsinált ürüggyel elfogatta és Monterrey városában (Mexikóvárostól többszáz kilométerre) börtönbe csukatta.¹² Monterrey-i börtönéből írta Diaznak levélben, hogy az ország már belefáradt egy ember örökös kormányzásába. „Kormánycserét akar és azt, hogy alkotmányosan és ne paternalisztikusan – mint Ön teszi ezt – kormányozzák.”¹³ Maderónak sikerült megszökönie a börtönből és az Egyesült Államokba menekült. Diaz a választásokon győztesnek nyilvánította magát. Madero nem nyugodott bele a vereségbe. 1910 novemberében a maderisták fegyveres felkelést kezdeményeztek.

Madero a San-Luis-Potos-i Tervezetben¹⁴ szólítja fegyverbe a diktatúra megdöntésére híveit. Megismétli, hogy a diktatúra ellen a demokrácia nevében harcolnak. A cél: a hatásos választás és újraválasztás megszüntetésével demokratikus kormányzatot adni Mexikónak. A Tervezet (a korabeli szóhasználatban a mozgalmak programját nevezték Tervezetnek) semmisnek tekinti az elnökválasztás eredményét, nem ismeri el Diaz kormányát és mindenkit felszólít megdöntésére.

A felkelés (majd a forradalom sorsát) a Tervezet 3. pontjában foglaltak határozták meg. A 3. pont ugyanis kimondja, hogy „teljesen igazságos, hogy visszakerüljenek a földek régi tulajdonosaikhoz, akiktől azt elrabolták...”

Ez a pont – pontosabban a föld ígérete (visszajuttatásának reménye) – vonzotta tömegesen Madero táborába a peónok tömegeit és nem mint Madero vélte, a sufragio efectivo és noreelección elve. „A parasztseregek voltak a forradalom igazi motorjai, a motor fűtőanyaga pedig a földéhség volt” – írja Horváth Gyula.¹⁵

A gerillaharcmodort választó, terepismerettel rendelkező, a lakosság szimpátiáját élvező parasztseregek – kezdeti bizonytalanságok után – sorozatban mérték vereséget a hagyományos harcmodorhoz szokott kormánycsapatokra. A harcok Északon kezdődtek, ahol Pascual Orozco és Francisco (Pancho) Villa vezették a felkelőket. A kormánycsapatok helyzetét nehezítette, hogy Emiliano Zapata vezetésével a Mexikóvároshoz közel eső Morelos (szövetségi) államban is fellázadtak a földnélküli parasztok. Az első komolyabb vereségek után Diazt közvetlen környezete meggyőzte, hogy távozásával megnyitja egy kompromisszumos béke előtt az utat, oly módon, hogy a rendszer lényegesebb változtatások nélkül „megússza” a forradalmat. Egy Diaz nélküli porfirizmus túlélésében bíztak. A San-Luis-Potosi Tervezet egyébként bizonyította, hogy Madero sem radikalizálódott, és – az adott helyzetben – elfogadható a porfirista tábornak. A kompromisszum megkötésére Ciudad Juárezben került sor 1911-ben. A Ciudad Juarezi egyezmény¹⁶ kimondta,

hogy Diaznak távoznia kell (Diaz Európába emigrált), a hatalmat egy ideiglenes kormány gyakorolta az új választások kiírásáig.

A Ciudad Juárezi béke Madero legszűkebb köre és a porfiristák között kötött kompromisszumon alapult. Egyetlen pontja sem említette az ország előtt álló legfontosabb kérdéseket (pl. a földkérdést, a külföldi érdekeltségű javak hogyan tovább kérdését). Madero szerint a kompromisszum nagy siker volt, mert megnyitotta az utat a demokratizálódás felé: „Teljes győzelmet arattunk, és most egyforma igazságosság lesz a gazdagok meg a szegények, az erősek és a gyöngék számára” – írta a mexikói néphez idézett kiáltványában 1911. május 26-án (Diaz lemondása után és Európába távozása napján).¹⁷

A kompromisszum azt is tartalmazta, hogy az új elnökválasztásig León de la Barra (volt külügyminiszter – egyébként meggyőződéses porfirista) lesz az ideiglenes elnök. Az átmeneti kormányban többségben voltak a régi rend hívei, sőt a kifejezetten cientifico-párti személyek, mint pl. Carvajal y Rosas belügyminiszter, Manuel Calero fejlesztési miniszter, Rascon tábornok hadügyminiszter. Az egyik katonai szempontból kulcsfontosságú posztra, a Szövetségi kerület kormányzó tisztere A. Garcia Granadost nevezték ki, aki nyíltan is hangoztatta forradalom és Madero ellenességét. A felkelők közül három vezető kapott tárcát, mindhárman közelálltak a cientificókhoz.

León de la Barra kormánya igyekezett betartani a kompromisszumot. Tehette ezt annál is inkább, mert az egyezmény egyetlen mondata sem kötelezte a régi rend alapjainak változtatására. Ugyanakkor az egyezmény betartása lehetőséget adott arra, hogy leszereljék a felkelő csapatokat: „a mai naptól kezdve az ország egész területén beszüntetik a hadicselekményeket Diaz tábornok és a forradalom fegyveres erői között. *Ez utóbbiakat fel is kell oszlatni*, s valamennyi államban intézkedések történnek a nyugalom és a társadalmi rend helyreállítására.”¹⁸

A felkelő csapatok zömét leszerelték, egyes egységeit – izolálva – beosztották a helyi katonai vezetők parancsnoksága alá. A tagállamok katonai, polgári vezetésében alig történt változás.

Madero kiáltványban szólítja fel a felkelőket, hogy tegyék le a régi fegyvert, amit eddig a diktatúra ellen használtak „és vegyék fel az új fegyvert: a Szavazati Jogot. Használjátok szabadon ezt a fontos fegyvert és hamarosan tanúi lesztek, hogy sokkal nagyobb és tartósabb győzelmet arattok vele, mint puskáitokkal.”¹⁹

Az éhező, ráadásul győztes tömegeknek, amelyek kézzelfogható eredményeket vártak a forradalomtól, Madero így felelt: „Higgyetek az új hatóságok igazságosságában, működjete együtt velük, ne várjátok, hogy a gazdasági és társadalmi helyzet gyorsan jobbra fordul, ez nem rendelektől, nem törvényektől függ, hanem a társadalom valamennyi osztályának együttes erőfeszítésétől. Legyetek meggyőződve, hogy az új kormány és én személyesen is minden lehetőt elkövetek, hogy a helyzet javuljon, de ehhez mindennapi és gyümölcsöző együttes erőfeszítések szükségesek.”²⁰

Nem minden felkelő egység tette le a fegyvert. Északon Pascual Orozco tagadta meg a fegyverletételt, de fegyveres (a kormány szóhasználatával) „bandák” voltak Puebla, Oaxaca, Veracruz államokban is.

A legélesebb helyzet azonban a Mexikóvárossal szomszédos Morelos államban alakult ki. Emiliano Zapata, a morelosi peónok vezetője – Maderóval való egyeztetés után – hajlandónak mutatkozott letenni a fegyvert, abban az esetben, ha a federális csapatok kivonulnak a Ciudad Juárezi egyezmény óta elfoglalt déli (Morelos, Puebla, Oaxaca) területekről.²¹ León de la Barra kormánya azonban gyorsan véget akart vetni a legveszélyesebbnek tűnő gócpontnak. Victoriano Huerta tábornok igen kegyetlen hadjáratot kezdett a zapatisták ellen. Madero ismételten közbenjárt a béke érdekében. Találkozott Zapatával és a fegyverletétel fejében földet ígért. Zapata válaszát egyik tábornokának feljegyzéseiből ismerjük: „Señor Madero, én nem azért csatlakoztam a forradalomhoz, hogy hacendado (= földbirtokos) legyek... Az egyetlen, amit mi akarunk Madero úr az az, hogy adják vissza a peónoknak a földjeiket, amit a cientificók raboltak el tőlük.”²² Miután Madero ígéretet tett az agrárkérdés megoldására, Huerta tábornok pedig megállt csapataival, Zapata is megkezdte emberei leszerelését.

Az ideiglenes kormány alatt tehát semmi sem változott – csupán Diaz nem volt az állam élén. Végsősoron egy Diaz nélküli porfirizmusról beszélhetünk 1911 májusa és októbere között. Ilyen körülmények között érthető az a felfokozott várakozás, amellyel Madero elnökségét várták a változás hívei. A kétségtelenül népszerű Maderót 1911 októberében 98%-os eredménnyel választották elnökké.

Milyen feladatok vártak az új elnökre? Mindenekelőtt a parasztság földigényének kielégítése, mivel a parasztság alkotta az új rendszer legfőbb népi bázisát. Ez természetesen együtt kellett, hogy járjon a latifundista rendszer felszámolásával. Ki kellett építeni az új adminisztrációt a legfelsőbb szinten épp úgy, mint a helyi szinteken. Igen fontos feladat volt a hadsereg átszervezése, hiszen a porifrista hadsereg érintetlen volt. A városokban egyre erőteljesebben hallatta hangját a munkásság. Nyugtalan volt és nem bízott Maderóban a katolikus egyház.

Madero a forradalmat azonban befejezettnek tekintette. Kétségtelen tény, hogy Madero (rövid) elnöki periódusát a demokrácia „igénye” jellemzi. Soha ennyi ellenzéki erő nem működhetett szabadon Mexikóban. Valahogy úgy jellemezhetnénk a helyzetet, hogy mindenki mindent mondhatott, de senki sem hallgatta meg, és ami a leglényegesebb: semmi sem változott. A legégetőbb probléma a földkérdés maradt.²³

Maderót egyfelől a spontán paraszti földfoglalások, másfelől saját hívei is figyelmeztették e kérdés rendkívüli fontosságára. Mivel a földkérdésben semmi kézzelfogható eredmény nem született, a zapatisták ismét felvették a fegyvert. Az addig csak elszórt, gerillaharcmodort választó parasztcapatokat Zapata formálisan is hadsereggé szervezte. „A zapatizmust a nyomor tartja életben” – olvasható egy spanyol követi jelentésben.²⁴ A zapatisták szerint a nyomor fő oka az, hogy a cientificók által elvett földet a forradalom képviselői sem adták vissza. Szerintük Madero elárulta a forradalmat, hiszen nem teljesítette ígéretét (a San-Luis-Potosi Tervezet 3. pontját) és nem tett semmit a cientificók által létrehozott rendszer megváltoztatására. Mindezt a mexikói forradalom egyik legfontosabb dokumentumban, az Ayalati Tervezetben fejtették ki.²⁵

Az Ayalati Tervezetben Zapata tehát nyíltan Madero ellen foglalt állást. „Nem személyekért, hanem elvekért fogtunk fegyvert” – olvasható a kiáltványban, amely leszögezi, hogy a zapatisták mindaddig folytatni fogják a harcot, amíg – mint a 7. fejezetben írták – „ki fogják sajátítani azon monopóliumok (cientificók tulajdonában lévő földek) harmadrészét, amelyet a gazdag tulajdonosok birtokolnak, abból a célból, hogy Mexikó polgárai és népe megkapja az ejidókat, ültetvényeket, nagybirtokokat azért, hogy a szántóföldek bevetésével javuljon a mexikóiak élete és jóléte felvirágozzék.” Az Ayalai Tervezet a parasztságnak a föld ígérését nyújtotta. A felkelő peónok számára Zapata személye garancia volt. Érthető, hogy a felkelés futótűzként terjedt el Morelosban, sőt a környező államokban (Puebla, Oaxaca, Mexico államok).

Madero elnök a zapatisták katonai elszigetelésére törekedett. Bevetette a federális hadsereget Zapata ellen. A federalisokat ismét az a Huerta tábornok vezette, akit még Diaz diktátor küldött a morelosi parasztok ellen. Ebben a zapatisták saját igazuk megerősítését látták: semmi sem változott, csak az elnök személye. Madero 1912 áprilisi elnöki üzenetében látszatra magabiztosan jelentette ki: „katonai szempontból Morelos kérdése megoldottnak tekinthető.”²⁶ Levéltári anyagok azonban azt bizonyítják, hogy nagyon aggódott a morelosi helyzet miatt, sőt a federalisok parancsnokait taktikai utasításokkal is igyekezett ellátni, azt ajánlva, hogy az ismét gerillataktikát választó zapatisták ellen ők is „gerillataktikával” harcoljanak, azaz alakítsanak „repülő hadoszlopokat”, kisebb, gyorsan mozgó egységeket.²⁷

A zapatistákkal egyidőben új kormányellenes fegyveres lázadás tört ki több száz kilométerre északra, Pascual Orozco vezetésével.

Ez a felkelés – amelyet az egyik legismertebb maderista tábornok, Orozco vezetett – azzal fenyegetett, hogy áttérjed egész Észak-Mexikóra. Orozco – Zapatához hasonlóan – a San-Luis-Potosi Tervben ígértek végrehajtását kérte számon Maderón. Orozco arra számított, hogy a Maderóval elégedetlen maderisták (főleg a parasztok) zászlaja alatt egyesülnek. Csakhamar kiderült azonban, hogy Orozco közvetlen környezetében egyre több científicó (vagy a régi renddel szimpatizáló latifundista) tűnt fel – kihasználva Orozco hatalomvágyát. Orozco mindjobban elkötelezte magát a helyi (Chihuahua-állambeli) hatalmasságoknak is. Ezzel viszont a forradalmi táborban szigetelte el magát. Jellemző, hogy Orozcót éppen az a Pancho Villa verte le, aki együtt harcolt vele Madero mellett, és akit Orozco elsőnek akart megnyerni lázadásához.

A maderista tábor egyes értelmiségi körei is belátták, hogy az új rendszer csak akkor lesz tartós, ha sikerül társadalmi bázisát kiszélesíteni. Azt is látták, hogy ennek elsődleges feltétele a földkérdés megoldása.

Már 1911-ben született egy tervezet (aláíróiról közelebbit nem tud a szakirodalom), amely azt javasolja, hogy az összes megművelhető földnek az állam legyen a tulajdonosa. A Santa Roza-i Tervezet²⁸ egyes aláíróit ott találtuk Orozco táborában. Orozco vereségével ez a csoport többet nem jelentkez(het)ett. Meg kell azonban jegyezni, azt a tényt, hogy ez a gondolat újra megjelenik a mexikói for-

radalom folyamán 1917-ben, sőt hatással lesz az alkotmányra (1917) is, amely rögzíti, hogy minden föld eredeti tulajdonosa az állam.

A parlament egyes kispolgári körei is tisztán látták a földkérdés megoldásának szükségességét. Ők – főleg a Luis Cabrera által vezetett csoport –, abból indultak ki, hogy a kormánynak meg kell előzni más (főként alulról jövő) kezdeményezéseket. Cabrera nyíltan is arra figyelmeztetett, hogy a zapatistákkal folyó harcnak egyetlen igazi fegyvere van: a föld. Cabrera azt javasolta, hogy egy korlátozott reform keretében juttassák földhöz – pontosabban ejidoföldhöz (a falu tulajdonában, de egyéni használatban lévő földhöz) – a parasztot. De csak annyi földhöz, amelyen nem tudja teljes szükségletét megtermelni. Így egyfelől ott maradna a földön (a faluban), másfelől – ezzel összefüggésben – kénytelen lenne kiegészítő pénzkeresethez nézni, azaz olcsó és biztosított munkaerőt jelentene a középbirtokosok számára. Cabrera csak a latifundiumokhoz kívánt nyúlni azzal a céllal, hogy létrehozzák a kis- és középbirtokosok Mexikóját. Cabrera a forradalmat okozó bajok között szerepelteti a „cientificismót”, amelyet meg kell szüntetni és nem fogadható el – írja – hogy egyesek a bajok okát faji tényezőkre vezessék vissza.²⁹

A képviselők másik befolyásos csoportja, Wistano Luis Orozco-val értett egyet, aki szerint egyenesen hiba lenne a latifundiumok felosztása, mivel a latifundiumok középbirtokokra való feldarabolása a „köztársaság halálát jelentené”.³⁰ Orozcoval szöges ellentétben, a kispolgári radikálisokat képviselő Andrés Molina Enriquez szerint a latifundiumok megszüntetése és a kisbirtokos Mexikó létrehozása nemcsak – és az adott helyzetben elsődlegesen nem – gazdasági, hanem politikai, sőt létkérdés. Szerinte ugyanis, ha nem lépnek ez irányban, új forradalom, egy még véresebb forradalom jön és az majd úgyis eldönti a kérdést.³¹

A földkérdést tekintette elsődleges fontosságúnak a kormány baloldali ellenzékének számító (kispolgárság egyes köreit, értelmiségieket, anarchistákat tömörítő) Liberális Párt is. Képviselője, Joan Sarabia a parlamentben elmondott beszédében az alábbiakban látta megoldhatónak a földproblémát. Vissza kell adni az indiánoknak a cientificók gazdaságpolitikája során eltulajdonított földeket (ejidókat). Ugyanígy a kistulajdonosoknak is. Legyen egy földbirtoklási maximum-határ. E felett mindent sajátítsanak ki. A kisajátított földért az állam fizessen kártérítést. Sarabia felszólította a kormányt, hogy cselekedjen, mielőtt nem késő.³²

Madero nyugalomra intette azokat, akik a régi rend alapjainak megsemmisítését sürgették, hiszen a legfontosabb „garanciája” a régi rendnek Diaz és a „cientifico párt már nem létezik”.³³ Határtalan és alaptalan optimizmusról tesz tanúságot kijelentése 1911-ben: „nincs semmilyen ellenség előttünk, akiktől félni kellene.”³⁴

Madero 1912 közepén szükségesnek tartotta, hogy nyilvánosan is leszögezze álláspontját a földkérdéssel kapcsolatban. Az Imparcial c. laphoz eljuttatott levelében arról ír, hogy: „mindig is a kisbirtok kialakítása mellett törtem lándzsát, de ezzel nem azt akarom mondani, hogy bármelyik földbirtokostól is elveszünk a földet... Egy dolog, hogy állandó erőfeszítés során létrehozzuk a kisbirtokot,

és más dolog szétesztani a nagybirtokokat, amelyre nem is gondoltam soha és egyetlen beszédemben, proklamációmban sem ígértem.”³⁵

Tévedés lenne azt állítani, hogy Madero nem vette észre a parasztság földhésgét, csak azt úgy próbálta csillapítani, hogy nem nyúl a latifundiumhoz. Madero agrárreform terve a következő volt: 1. Az állami földeket kisbirtokra osztva kiparcellázzák, 2. az állam felvásárlásról földeket a latifundistáktól és azt kisbirtokosoknak juttatja.³⁶

Ez a terv azonban több akadályba ütközött. Az állami földeket Diaz már korábban elajándékozta, kiárusította. Az a terület, amire Madero gondolt, minimális volt. A másik akadály a pénzhiány. Miből vásárolta volna meg az állam a birtokokat? Felmerül az a kérdés is, hogy milyen földeket adtak volna el a birtokosok. Kétségtelenül a rosszabb minőségű birtoktestektől igyekeztek volna megszabadulni.

Az elnök, hogy a hiábavaló várakozás miatti paraszti elégedetlenséget csökkentse, más utakat is keresett. Erre utalnak egyes, a Madero levéltárban őrzött, és 1912 végén írt levelei. 1912 novemberében pl. azt írja, Aquascalientes állam agrárügyekkel foglalkozó illetékeseinek, hogy „helyesnek tartja, ha azok, akik már húsz éve művelnek korábban használaton kívüli földeket, kapják meg azt tulajdonként úgy, mintha fel tudnák mutatni tulajdonjogukat.”³⁷ Madero azonban nem tett nyilvánosan lépéseket az agrárreform érdekében – helyette egy bizottságot bízott meg a kérdés tanulmányozásával.

A Madero kormány munkáspolitikáját sem kísérte több siker. Madero alatt alakult meg a Munkaügyi Osztály, amely a Fejlesztési Minisztérium mellett működött, azzal a céllal, hogy közvetítsen a munkásság és a vállalkozók közötti vitákban. (Fontos feladata volt még a statisztikai információs adatok gyűjtése.) Mivel a sztrájkjogot a kormány elismerte, hamarosan lett is dolga a Munkaügyi Osztálynak. Az is hamar kiderült, hogy az új hivatal nem képes betölteni funkcióit. 1912 januárjában a munkavállalók és a munkaadók között értekezleten kellett volna dönteni a sztrájkok okairól; a 13 órás munkaidőről és az alacsony berről. Az értekezleten a munkások küldöttei szóhoz sem jutottak. A maderista periódusban a munkásság anyagi helyzete – a Munkaügyi Osztály egyes tisztességes munkatársainak akarata ellenére – semmit sem javult. A munkásság sem bízott már az elnökben, különösen a jogról szóló beszédeiben. 1912-ben a sztrájkjogot, a gyűlekezési jogot is megkapták, de munkafeltételeik, életkörülményeik nem javultak. (Legközvetlenebb követelésük a tízórás munkanap és a 10–15%-os fizetésemelés volt.)³⁸

Madero tehát elvesztette azt a két legfontosabb társadalmi erőt (különösen a parasztságot), amelyre támaszkodhatott volna az uralmát káosznak, anarchiának tekintő jobboldallal (latifundisták, nagyburzsoázia, egyház és főleg a hadsereg) szemben. Madero kormánya 1913 elejére teljesen támasz nélkül maradt. 1913. február 13-án a hadsereg Huerta tábornok vezetésével elsöpörte Madero „forradalmi” kormányát. (Maderót és alelnökét Huerta parancsára megölték.) Az elnök a puccsal hatalomra jutott Huerta tábornok lett.³⁹

Francisco Madero felkelése és elnöksége alkotja a mexikói forradalom első szakaszát. Ezt a szakaszt élesen el kell különíteni a mexikói forradalom többi szakaszától. Ez árnyaltabbá teheti a mexikói (egészében véve) igen radikális forradalomról kialakított általános(ított) képet. Többek között azt a bevezetőben említett sztereotípiát is módosítja, hogy a mexikói forradalom egésze (a latin-amerikai viszonylatban különösen erősen ható) pozitívizmus (mexikói szóhasználatnál científico) ellenes forradalom volt. Ez utóbbi a maderista szakaszban a felső vezetés – a „hivatalos” forradalom, a hatalom szintjén – nem mutatható ki. A pozitívizmus és a forradalom harcát vizsgálva megállapítható, hogy a pozitívista ideológia és gyakorlat elleni radikális fellépésre csak 1914-től, a constitucionalisták fellépésétől került sor. Az új ideológia, az ennek megfelelő politikai gyakorlat letéteményese az 1917-es alkotmány, amely a korábbi pozitívista gyakorlattal való végső szakításnak is tekinthető, hiszen ekkor iktatódott törvénybe, és ettől vált (fokozatosan) gyakorlattá a földreform, a szociális törvények, a no-reeleccion, a sufragio efectivo, az oktatási reform, a jogi egyenlőség, stb.

Madero csak kísérletet tett, hogy a pozitívizmus egyes „kinövéseit” lenyese-gessék, de 1911–1913-ban ez már elkésett; a mexikói tőkés fejlődésnek új utakat kellett keresni és – az adott helyzetben – ez csak erőteljes radikalizálódással járt együtt.

JEGYZETEK

1. Vö: Pl. *Nyikolaj M. Lavrov*: A mexikói forradalom 1910–1917. Kossuth, 1983. *Arnaldo Córdova*: La ideología de la Revolución Mexicana. México, 1979; *Adolfo Güly*: La Revolución Interrumpida. México, 1979; *Adolfo Güly–Enrique Semo*: Interpretaciones de la Revolución Mexicana. México, 1979.; *Jesus S. Herzog*: Breve historia de la Revolución Mexicana. México, 7 ed. 1979; *Jean Meyer*: La révolution mexicaine. Paris, 1972. *Frank Brandenburg*: The making of modern Mexico. London, 1964.
2. A mexikói forradalmat a szakirodalom „szűkebb” és „bővebb” értelemben egyaránt elemzi. A forradalom szűkebb értelmezésének hívei a forradalmat lezártnak tekintik 1917-tel. (Pl.: *Ny. Lavrov*, *Jean Meyer*). Többen az 1940-ig tartó időszak egészét elemzik, mivel a forradalom céljait csak a strukturális reformok időszaka váltotta valóra. (Pl.: *Horváth Gyula*: A mexikói munkásmozgalom a forradalom és a strukturális reformok alatt, 1910–1940. Tudományos Szocializmus füzetek. Műv. Min.; *A. Córdova–Anatoli Shulgovski*: Mexico en la encrucijada de su historia. México 1977.)
3. A pozitívizmus mexikói sajátosságairól. Vö: *H. Szabó Sára*: Rend és haladás. A pozitívizmus Mexikóban. (In: Tudományos Közlemények. Filozófiatörténet. Kaposvári Tanítóképző Főiskola, Kaposvár, 1984. 17–26.); *Leopoldo Zea*: El positivismo en Mexico. México, 1968.
4. *Arnaldo Córdova* 42.
5. *Estadísticas sociales del porfiriato. 1877–1910*. México, 1956. 40.
6. *Francisco I. Madero*: La Sucesión Presidencial en 1910. México, 1960.

7. *F. I. Madero* 140, 226.
8. Madero levele Ambrozio Ulloához (a guadalajarai Függetlenségi Párt vezetőjéhez). Archivo de don Francisco Madero. Epistolario 1900–1910. t. 2. México. 1963. 446–447.
9. Discurso de Madero en Orizaba (1910. máj. 22.) In: *Federico González Garza: La Revolución Mexicana. Mi Contribución Politico–Literaria*. México, 1936. 417–422.
10. *Francisco I. Madero* La sucesión..., 240, 296.
11. *Francisco I. Madero* La sucesión..., 240.
12. E tanulmányban csak témánk szempontjából fontos eseményekre térünk ki. Magáról a korról vö: *Lavrov, Jesus*, stb.
13. Madero levele Porfirio Diazhoz. 1910. jún. 14. In: Archivo de don Francisco (Madero. Epistolario 2... 180.)
14. Plan de San Luis Potosi. In: Fuentes para la historia de la Revolución Mexicana. Planes politicos y otros documentos. Tomo I. (*González Ramírez Manuel* ed.) México, 1954. 33–41.
15. *Horváth Gyula*: A földreform sorsa Mexikóban a forradalom és a konszolidáció éveiben (1910–1930). Agrártörténeti Szemle, 1984/1–2 sz. 148.
16. Historia Documental de Mexico. Tomo II. 1974. 460.–461.
17. Manifiesto a la Nación. In: Antologia. Mexico en el siglo XX. 1900–1913. Textos y documentos. Tomo 1. (Mario Contreras y Jesus Tamayo ed.) México, 1975. 358.
18. Convenios de Ciudad Juarez In: Historia documental... 461.
19. Manifiesto a la Nacion. 1911. máj. 26. In: Antologia... 3611.
20. Idézi: *Ny. M. Lavrov* 117.
21. Memorial de Zapata. 1911. szept. 26. In: Antologia... 371.
22. *Gildardo Magaña*: Emiliano Zapata y el agrarismo en Mexico. Tomo I. México, 1934. 160–161.
23. A forradalom és a földkérdés kapcsolatáról ír: *Horváth Gyula*, i. m. – ezért itt csak a témánk szempontjából fontos kérdésekre térünk ki.
24. Archivo de la Embajada de España en Mexico. En Micropeliculas/Biblioteca de Colegio de Mexico. Rollo 16. Caja n: 286–1912. Leg. 4–No. 17.
25. Eredetije olvasható: Archivo General de la Nación – AGN (Genovevo de la O/C. 19. Exp. 1.)
26. Los Presidentes de México ante la Nación. Informes, manifestos y documentos. Tomo III. México. 1966. 2.
27. Madero levelei 1912. november 23., 1913. január 22-i keltezéssel. Archivo de Francisco Madero (micropeliculas) Historia (INAH) Rollo: 11.
28. Plan de Santa Roza. In: Fuentes para la Historia... 93–94.
29. *Luis Cabrera*: La solución del conflicto. In: Antologia... 344–349.
30. *Wistano Luis Orozco*: La cuestión agraria. In: La Cuestión de la Tierra 1910–1911. Tomo I. Colección de folletos para la historia de la Revolución Mexicana. México 1960. 224–225.
31. *Adrés Moína Enriquez*: Filosofía de mis ideas sobre Reformas Agrarias. In: La Cuestión de la Tierra... 254–255.
32. Discurso por Dip. Juan Sarabia. In: La Cuestion de la Tierra... 224–229.
33. Carta de Madero al Federico Gonzalez Garza: In: Documentos Historicos de la Revolución Mexicana. Vol. I. Revolución y Regimen Maderista. México, 1964. 71.
34. U.o.
35. Madero levele az Imparcial c. lap igazgatójához. In: *Gildardo Magaña* i. m. Tomo II. 313–315.

36. Manifiesto de Madero. (1912) Archivo de la Embajada de España en Mexico... Caja num: 286-1912. Leg: 4-No: 13.
37. Madero levele Ruiz de Chavezhoz. 1912. nov. 26. Archivo de Francisco I. Madero. Rollo: 11.
38. Vö: *Ramon Eduardo Ruiz*: Madero's administration and Mexican Labor. In: *James W. Wilkie - Edna Monzón de Wilkie* (szerk.): Contemporary Mexico. University of California Press. 1976. 187-201.; *Menegus Borneman Margarita*: El movimiento obrero atraves de la prensa en la época maderista. In: Memoria del Primer Coloquio Regional de Historia Obrera. CEHSMO, 1977.
39. Vö: *Jesús Silva Herzog*: Breve historia de la Revolución Mexicana. México, 1973; Historia General de Mexico. Tomo IV. El Colegio de Mexico ed. México, 1976.

BRAZIL POLITIKAI MOZGÁSHOK MAGYARORSZÁGI LEVÉLTÁRI ANYAGOK TÜKRÉBEN (1930–1938)

A brazil történelem egyik legváltozatosabb, eseményekben kétségkívül a leg-
gazdagabb korszaka az 1930–1940 között eltelt időszak. Ez a tíz év tanúja volt
egy (a későbbi gazdasági-társadalmi fejlődést alapvetően befolyásoló) felkelésnek
(1930), az erre reagáló ellenforradalmi lázadásnak (1932), a feltörekvő burzsoázia
és az ültetvényes oligarchia kényszerű kompromisszumának (amely az 1934-es al-
kotmányban öltött testet), a fasiszta mozgalom megerősödésének, Latin-Amerika
legszervezettebb népfrentjának (1935), az általa inspirált felkelésnek, az Új Állam
bevezetésének (1937), és a fasiszta puccsának (1938).

A korszaknak viszonylag széleskörű a brazil és nemzetközi szakirodalma. A
szakirodalmat azonban az általános „összefoglaló” művek uralják és meglehe-
tősen kevés a levéltári forrásokat (is) feldolgozó írás.¹ A levéltári forrásoknak
azonban nemcsak az elsődleges forrás funkciói lehetnek. Kétségtelen, hogy az
objektivitásra való törekvés nélkülözhetetlen elemei a levéltári, *elsődleges* doku-
mentumok, de fontosak a másodlagos források is. Ez utóbbiak közé sorolom a sok
esetben forrásértékű követi jelentéseket is. Az említett szakirodalom eléggé mos-
tohán bán ez utóbbi lehetőséggel, pedig a (nem egyszer az események sűrűjében
forgó, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező) jelentésre kötelezett követek, követségi
munkatársak értékes adalékokkal járulhatnak hozzá a történész „rekonstrukciós”
munkájához. Különösen hasznos lehet egy távoli országnak a brazil belpoliti-
kát viszonylag semleges, tehát „objektívebb” szemmel néző követeinek értékelése
az adott politikai mozgásokról. E cikkben az Országos Levéltár (OL-Budapest)
őrzött követi jelentésekből tekintünk át néhányat. Olyanokat válogattam ki, ame-
lyek árnyaltabbá tehetik az említett eseményekről kialakult képünket, és hasznos
adalékokkal szolgálhat a brazil történelemmel foglalkozó nemzetközi szakiroda-
lom számára is.

*

Braziliában a kávéprosperitás éveiben, a 19. század végén, a 20. század elején
a gazdasági hatalmat az ültetvényes oligarchia tartotta kezében, azon belül pe-
dig a kávéültetvényeseké volt a döntő szó. Az 1906-os kávévalorizációs törvény,
az ún. taubetei egyezmény² biztosította, hogy túltermelés esetén, vagy amikor
a világpiacon csökken a kávé ára, a kormány felvásárolja a megtermelt kávé-
mennyiséget, tárolja, majd jó profittal kecsgetető értékesítés esetén piacra viszi.
Ez a termelők számára állandó és biztos piacot biztosított. Hosszú távon azonban
igen súlyos veszélyeket tartalmazott a valorizációs törvény. A tartósan nyomott
világpiaci árak miatt az 1920-as években egyre nagyobb eladhatatlan készletek
halmozódtak fel a raktárakban – jó értékesítési lehetőségre várva. Ez a felesleges

menyiség a gazdasági világválság alatt már 30–54 millió zsák kávé tett ki. A nyilvánosságra hozott adatok eltérőek, ezért is orientáló értékűek lehetnek a követi jelentések adatai. Egy 1934-ből származó magyar követi jelentés a Nemzeti Kávé Bizottság (Conselho Nacional do Café) bizalmas adataira hivatkozva közli: 1934. jún. 30-ig összesen 29 140 665 zsák felesleges kávé semmisítették meg és még 34 432 023 zsák megsemmisítésre ítélt kávé állt a raktárakban.³ Ez összesen 63 672 688 zsák megsemmisítendő kávé jelent. Hivatalos adatok szerint ennél tíz millióval kevesebb, 54 millió várt megsemmisítésre.⁴

A világválság hatása, amely katasztrofálisnak bizonyult az egész latin-amerikai térségre, Braziliában hatalmi válságot is előidézett.

A kávéprosperitás éveiben a politikai hatalom szilárdan az ültetvényesek kezében volt. Az ültetvényesek érdekeinek védelmezője és szószólója a két legerősebb „kávéállam” Köztársasági Pártja volt. A brazil politikai életre jellemző, hogy országos hatósugarú pártok nem léteztek. Helyi érdekű, nem egyszer egyes politikuskok köré gyülekezett érdekcsoportok helyettesítették a pártokat. Érdekesebben – és találóan – jellemzi ezt a helyzetet az egyik követségi jelentés:⁵ „Európai értelemben vett politikai pártok Braziliában nem léteznek. A pártmegoszlás nem annyira pragmatikus és nepotikus kapcsolatok révén történik... *Itt a Republikánus Pártban tömörült latifundiális kaszt monopolizálta a belpolitikát.*”⁶ Egy másik jelentés így fogalmaz: „a pártok nem annyira programbeli különbséget, mint inkább nepotizmuson alapuló személyi, illetőleg clique rendszerből fakadó eltéréseket mutatnak fel.”⁷

Ami a brazil külpolitikát illeti, a legtömörebben egy 1929-es jelentés foglalja össze a lényegét: „Brazília mai külpolitikája röviden úgy jellemezhető, hogy annak irányításánál elsősorban gazdasági természetű megfontolások a mérvadóak. Ennek természetes következménye, hogy a súlypont az Egyesült Államokkal való jóviszony ápolásán fekszik. Ezen az úton reméli Brazília a gazdasági megerősödésének azt a fokát elérni, amely számára Dél-Amerikában a vezető nagyhatalmi állást biztosítani fogja.”⁸

A gazdasági válság hatására a Köztársasági Pártokból kiváltak a valorizáció ellenzői és megalakították a Demokratikus Pártot (Partido Democrático), amelyhez – látva az oligarchia megosztottságát – csatlakozott az ipari burzsoázia jelentős része, valamint a belső piacra termelő földbirtokosok. A Minas Gerais állambeli Köztársasági Párt a paulistákat (= São Paulo-beli) vádolta a gazdasági bajokért. A harmadik – gazdaságilag – legerősebb állam Rio Grande do Sul Köztársasági Pártja, a „kávéások” örök ellensége volt, hiszen az ottani termelést (állattenyésztés, gabonatermelés) nem védték állami preferenciák. Az anti-status quo erőök közös fellépésére az 1930-as elnökválasztás adott lehetőséget. Az ellenzéki pártok megalakították választási szövetségüket; a Liberális Szövetséget (Aliança Liberal). A kortársak szemében két „párt” küzdött egymással: a konzervatív és a liberális párt. „A két szembenálló párt programja erősen földi egymást: gazdasági expanzió, kávétermelési és értékesítési program, kiegészítve a polycultura inaugurálásával, bevándoroltatás és kolonizálási investíciók, vasutak, utak, légi-

forgalom kiépítése és az iparnak ráépítése a termelésre, a valuta stabilizáció után conversio, stb.”⁹

Az 1930-as elnökválasztás eredménye a kortársak előtt nem volt kétséges. A követési jelentésben ez áll: „Habár a most lefolyt elnökválasztás eredményei még nem tétettek közzé, kétségtelen – és a brazil választási tradícióknak teljesen meg is felel – hogy a kormányon lévő párt jelöltje ezúttal is győz az urnánál.”¹⁰

Az események arról tanúskodnak, hogy a követési jelentés írója valóban jól ismerte a brazil viszonyokat. Valóban minden addigi (köztársasági) választást az uralmon lévő párt jelöltje – a „hivatalos” jelölt – nyert meg. Így történt 1930-ban is. Ami azonban eltért a szokásostól az az, hogy a vesztes, a Liberális Szövetség jelöltje Getulio Vargas (Rio Grande do Sul kormányzója) nem nyugodott bele vereségébe és fegyveres felkelést robbantott ki a központi kormány és győztes jelöltje (Julio Prestes) ellen.

Az Argentínával határos Rio Grande do Sul állam évszázados szeparatista törekvései közismertek voltak. A kormány propagandája ezt a tényt alaposan ki is használta. A követi jelentés szerint széles körben hitelt is adtak e propagandának: „A forradalom valódi gyújtópontja a déli Rio Grande do Sul államban van... Ez az az állam, amely évtizedek óta a braziliai egyesült államokból kiválni törekszik. Állítólag már ki is kiáltotta függetlenségét.”¹¹ A követ tévedett. A Getulio Vargas által indított felkelés éppen ellenkező célt követett. Szakított a szeparatista hagyományokkal és Brazília egységének megszilárdítását szorgalmazta, erős centralizált államhatalom kiépítése útján. Azt azonban helyesen állapította meg egy jelentés, hogy „Eme mozgalom genézisében különösen három körülmény domborodik ki. A forradalom leghatásosabb propaganda eszköze és egyik fő célja az volt, hogy a federális hatalmat az ezt alkotmányellenesen hosszabb idő óta monopolizáló Sao Paulo állam kezéből kiragadja; továbbá, hogy a tényleg meghonosult volt klikkrendszernek és nepotizmusnak, valamint a közpénzekkel való felelőtlen gazdálkodásnak vége vessék. Végül az a jellegzetes jelenség, hogy a forradalmi mozgalom aktív propagálói és szervezői (néhány neves és inkább nimbuszt adó régi ellenzéki politikustól eltekintve) azok a fiatal 25–40 körüli intellektuelek voltak, akik gárdája köré mindenáron regime változást jelszava alatt a legheterogénebb elemek (a szélső nacionalistáktól a kommunistáig) csoportosultak nagyrészükből lehiggadt világnézet, politikai, gazdasági és szociálpolitikai koncepció nélküli egyének.”¹²

A követi jelentések hosszú sora ecseteli a „forradalmi” és a „konzervatív” erők közti harcok pillantnyi állását, az USA óvatos külpolitikáját. Meg kell jegyezni, hogy a jelentések objektív hangvételűek. Inkább a kívülről érdeklődéséről, mint valamelyik erő iránti szimpátiájáról adnak számot. A jelentések túlzott jelentőséget tulajdonítottak a kommunisták szerepének az 1930-as felkelésben. Ismeretes, hogy a Brazil Kommunista Párt (és későbbi vezetője, az akkor argentin emigrációban élő Luis Carlos Prestes) távol maradt az 1930-as felkeléstől. Azt – tévesen – csak az oligarchia két csoportja közti harcának tekintette. A BKP szerint 1930 csak egy egyszerű puccs volt, amely során a vezető pozícióban lévő személyek változtak csupán.¹³ Nem vette észre, hogy az 1930-as felkelés (a brazil szakirodalom

következetesen forradalomról ír) egy olyan folyamat elindítója lett, amelynek fő tartalma a burzsoáziának az oligarchia rovására történő megerősödése volt. 1930 tehát egy új korszak nyitánya lett a brazil történelemben.

A követi jelentések is átvették a korabeli jobboldal szóhasználatát, amely szerint a fiatal, radikális változásokat sürgető tenentisták, (Vargashoz átállt fiatal katonatisztek gyűjtőneve. Tenente = hadnagy) kommunisták. A kommunistákat tehát egyszerűen a tenentistákkal azonosították, a tenentisták szociális programja (8 órás munkaidő, sztrájkjog, fizetett szabadság követelése) alapján. Sok jelentés ír a „kommunistákról”, akik „nyíltan vagy burkolva nagyobb munkásmozgalmak előidézése révén, vagy egyszerre mindkét módon előterbe nyomultak.”¹⁴ A követségi jelentéseket készítő diplomaták nem vették észre, hogy ebben nem a kommunisták, hanem a népi (pontosabban munkás és kispolgári) bázist kiépíteni szándékozó, a populizmus csíráit hordozó tenentista akciókat kell látni.

A „forradalom” győzelméről, az új (Vargas) kormány intézkedéseiről szóló jelentések közül kiemelkedik az 1930. december 30-i jelentés, amely „a forradalom” („amelyben a kommunizmus is mérsékelten érvényesült”) főbb intézkedéseiről ad számot. A jelentés a gombamódra szaporodó intézkedések közül valóban azokat emeli ki, amelyek – ahogyan a későbbi fejlemények tanúsítják – a legfontosabbak voltak: 1.) valuta és kávéárak szétválasztása, 2.) „quantitativ kávétermelés átalakítása a qualitativra”, 3.) egyéb mezőgazdasági ágazatok fejlesztése, 4.) tagállamok közti vámok és illetékek leépítése, 5.) a törvényszékek és közigazgatás újjászervezése.¹⁵

Sok érdekes adatot, új törvényt ismertetnek a jelentések az 1931-es esztendőből.

Sajnos a korábbi évekről megszokott értékelő elemzések nem jellemzik az 1932-es Sao Pauló-i felkelésről írott jelentéseket. Az esetek túlnyomó többségében a jelentések a pusztá hadi események leírására korlátozódnak. Az olvasónak az az érzése támad, mintha a jelentésírók sem lennének tisztában az eseményekkel. A Sao Paulóban kitört „paulista alkotmányos forradalom”-nak titulált felkelés megítélése ma sem egyértelmű a brazil történetírásban.¹⁶ Egyes szerzők a polgárháborúnak induló, de a kormánycsapatok gyors győzelme következtében hamar befejeződött eseményt a diktatórikus eszközökkel kormányzó Vargas elleni alkotmányos forradalomként emlegetik. Valóban deklarált célja volt a paulistáknak az alkotmányosság visszaállítása, de a felkelés mögötti erők összetételéből (paulista ültetvényes kávéárisztokrácia, régi hadsereg vezérkara) 1930 előtti szerepéről arra lehet következtetni, hogy az 1932-es paulista felkelés egy restaurációs kísérlet volt.

A paulisták és Vargas küzdelme láttán a BKP igazolva látta tételét, az oligarchia két tábora közötti harcról és még jobban elhatárolta magát az eseményektől, mint 1932-ben. A tenentisták, akik a kormányt támogató populista tábor megszervezésén dolgoztak, így rivális nélkül képviselhették a baloldalt (ráadásul a hivatalos baloldalt). „Köznnyelven Getulio Vargas kormányát a hadnagyok (tenentes) uralmának nevezik”, – olvasható egy követségi jelentésben.¹⁷ Ez egyben arra is utal, hogy 1932-től a jelentéseket író diplomaták már világosan látták,

hogy a tenentisták nem egyenlők a kommunistákkal. Különösen azután, hogy a tenentisták is a kommunista párt hivatalos bejegyzése (legalizálása) ellen szavaztak.

Fontos, más (pl. brazil) forrásokból csak kevésbé megbízható statisztikai adatokból megszerezhető információt közöl egy követségi jelentés a brazil hadsereg létszámáról, amely 1932-ben 63 524 fő. (A jelentés részletesen elemzi az egyes alakulatok létszámát, a zászlóaljok és ezredek összetételét, felépítését). Természetesen hiba lenne a jelentésben közölt adatok kritikátlan felhasználása. A más forrásokból származó töredékadatok azonban megerősítik, hogy a követségi jelentés készítője meglehetősen pontos adatok birtokába jutott.

Az 1933, 1934 évi jelentések kisebb fontosságú eseményekről, vagy a külpolitikáról tájékoztatnak. Meglepő, hogy nem értékeli az 1934-es alkotmányt, amely végső soron egy kompromisszum volt a Vargas kormány által képviselt nemzeti burzsoázia és az ültetvényesek között. A sajátos körülmények között született alkotmány polgári demokratikus jogokat biztosított. Vargast alkotmányosan is elnökké választották. (Mandátumának 1938-ban kellett lejárni.) Végső soron az alkotmány kompromisszumon alapult. Rögzítette azt az álláspontot, amikor a nemzeti burzsoázia Vargas vezette csoportja átvette a politikai hatalmat, de az oligarchia (még) megtarthatta gazdasági pozícióit. Az alkotmány elemzése helyett az alkotmány kiadásáról szóló követségi jelentés csak az alkotmány teljes szövegét mellékelte. (A *Diario Oficial* 1934. júl. 20-i példányát). Más jelentésekből kiderül, hogy a diplomaták miért nem tartották fontosnak (sőt miért tartották talán feleslegesnek) az alkotmány elemzését. Egyszerűen úgy gondolták, hogy nem lesz tartós, mert vagy a tenentisták „minden pillanatban képesek a kormányt elsöpörni”, vagy Vargas „esetleg egy katonai puccs árán is meg fog erősíttetni diktátori pozíciójában.”¹⁸

A „balos” tenentistákról szóló szűkkörű ismertetésekkel szemben a követségi jelentésekben fontosabb a jobboldal új képviselőinek, a fasisztáknak (a fasiszmus brazilai változatának, az integralizmus képviselőinek) a bemutatása. Az 1935-ös évről szóló jelentésben olvasható: „Kibontakozott Integralista Párt név alatt egy fasiszta pártalakulat, amely különösen a baloldali elemek erősebb mozgolódása következtében az év második felében tekintélyes erősödést mutatott. Vezetői között a tudományos és gazdasági világ több tekintélyes tagja található. Főleg Dél- és Közép-Braziliában bír talajjal”¹⁹ (Dél- és Közép-Braziliában élt a bevándorolt németek közül 600 000.)²⁰ „Fegyelmezett szervezeteik vannak. A hadsereg tábornokai szimpatizálnak velük. Az elnök a mozgalmukat már régebben támogatta.”²¹ Plinio Salgado integralista vezér szava fél millió szavazatot ér – olvasható a jelentésben.²² Ez nagyon fontos adat a történész számára, aki nehéz helyzetben van a fasiszták erejének megállapításakor. A különböző források egymásnak ellentmondanak. Maguk az integralisták egy millió szavazatra számítottak. Mértékadó kutatók becslése szerint az integralisták összlétszáma 1937-ben (a mozgalom tetőpontján) 400 000 lehetett.²³ Ez nagyjából egybeesik a követségi jelentésben írott 500 000 fővel. Ha ezt a kb. 3 millió brazil szavazóval vetjük

egybe, megállapítható, hogy az integralisták (amely Latin-Amerika legnagyobb és legszervezettebb fasiszta pártja volt) igen komoly erőt képviseltek.

A brazil fasiszták és az egyház közötti szoros kapcsolat sem kerülhette el a követségi munkatársak figyelmét. Már az 1932, 1933-ból írott jelentések is foglalkoznak az egyház gyors jobbratolódásával: „Eme pártalakítási láz közepette igen érdekes és figyelemre méltó, hogy a katolikus egyház, anélkül, hogy pártállást foglalt volna, aktívan részt vesz híveinek politikai irányításában azon célzattal, hogy azokat az extremista irányzatok követelésétől visszatartsa. A parochiában e célból nyílt plakátokon hirdetett heti összejöveteleket tartanak, amelyeken ... a híveknek a jövő évben történő választásokon követendő magatartást, illetőleg irányt adnak.”²⁴ „Kétség nem fér hozzá, hogy az utóbbi hónapokban megnyilvánult jobbfelé tolódás (az egyházban – H. Gy.) legnagyobbbrészt az itteni római katolikus egyház által a rio de janeíri bi borosérsek alig látható, de igen erélyes vezetése alatt kifejtett ténykedésére vezethető vissza. A Katolikus Választólíga erősen szerteágazóan kiépített szervezete révén, amelynek fiókjai vannak a plébániákon az Egyháznak módjában áll egy ellensúlyozhatatlan befolyást gyakorolni a szavazó közönségre.”²⁵ E jelentések megerősítik azt az ismertényt, hogy 1932–37 között több mint 20 püspök és érsek adott ki az integralistákat támogató állásfoglalást politikai ügyekben.²⁶

Meglepően kevés anyag található a jelentésekben az 1935-ben kibontakozott népfrontról, és a népfrontfelkelésről (1935 november),²⁷ annál több viszont a népfrontfelkelés leverését követő intézkedésekről. Fontos adatokhoz jut a történész arról a „tiszogató” munkáról, amelyet a kormány a kommunista veszély ürügyén a baloldali értelmiségiek soraiban végrehajtott. A népfront támogatói között ugyanis „feltűnően sok volt az intellektuális belföldi elem.”²⁸ A tiszogatót nem kerülte el a hadsereg sem.²⁹ A kommunista veszély állandó napirendtartásával Vargas elnök azt akarta elérni, hogy olyan feltételeket teremtsen, hogy 1938-tól ismét az elnöki palota lakója lehessen. Ehhez volt szüksége a kommunista veszély ürügyén 1935 decemberében bevezetett és 1937-ig állandóan meghosszabbított ostromállapotra, amikor az elnök teljhatalommal rendelkezik. Vargas politikai manővereiben támaszkodhatott az integralista pártra. Vargas polgári és az oligarchiát képviselő ellenzéke lázasan készülődött az 1938-ban esedékes választásokra (az alkotmány értelmében az elnök csak egy négyéves periódusra választható, így Vargasnak 1933-ban mennie kellett.) A követségi jelentések részletekbe menően ismertetik az ellenzéki csoportosulásokat, az ellenzéki személyeket és feltételezett tömegbázisokat. Fontos (mint később kiderült) időtálló megfigyeléseket is olvashatunk a jelentésekben: „Az elnökjelöltség kérdése látszólag csak az ellenzékot izgatja, mert a kormány és pártjai (elsősorban az integralistákat érti alatta – H. Gy.) e tekintetben eddig még csak sejtető enunciació sem történt. A kormány nyugodtan nézi, amint az ellenzék egymással viaskodik a jelöltségen.”³⁰

Az ellenzék a parlamentben megpróbálta gyengíteni a kormány legfőbb támaszát jelentő pártot, az integralistákat. 1936 decemberében olyan határozatot fogadott el a parlament (95:97 arányban), hogy korlátozzák az integralisták szervező tevékenységét. (Pl. szervező irodák bezárásával, ellenőrzésével.) A követségi

jelentés hozzászeli: „Az integralisták ellen indítandó eljárás azonban aligha fog gyakorlati sikerekkel járni, mert ezeknek a legmagasabb helyekig menő szimpátiáik vannak.”³¹

Vargas a megtisztított hadseregre, az integralistákra támaszkodva 1937 novemberében államcsínyt hatott végre. „Megbuktatta” önmagát mint alkotmányos elnököt és kinevezte magát mint diktátort. Bevezette a történetírásban Új Állam (Estado Novo) néven ismert államalakulatot. Az Új Állam erősen centralizált, korporációs elemeket tartalmazó szervezet volt, amelyen külső jeleiben nyomon követhetők a fasiszmus jellemvonásai. Ezért egyes kutatók fasiszta berendezkedésű államnak tartják az 1937–1945 között fennálló – döntően a burzsoázia érdekeit szolgáló – Új Államot.³²

Mielőtt az Új Állam és a fasiszták (a fasiszmus) viszonyát megvizsgálánk, beszélni kell egy, az Új Állam felé vezető úton fontosnak bizonyult tényezőről, a Cohen tervről.

1937 júliusában lejárt az utolsó, a népfront miatt elrendelt ostromállapot. A népfront és a kommunista vezetők többsége börtönben ült, így a parlament nem akart hozzájárulni az új ostromállapot bevezetéséhez. Vargasnak a hadseregben folytatott tisztogató munkája azonban még nem fejeződött be. A polgári ellenzék is új erőre és – az ostromállapot megszűntével – mozgástérhez jutott. A kormánynak szüksége volt valamilyen ürügyre, hogy az ostromállapotot ismét bevezethesse. Ezt az ürügyet szolgálta a Cohen terv. 1937. október 1-jén az összes nagy napilap közölte egy „titkos” kommunista összeesküvés tervét, amelyet a Komintern nevében egy Cohen nevű egyén írt alá. A Cohen tervet már a kortársak is hamisítványnak tekintették. Amint később kiderült, az integralisták vezérkarában született meg a „kommunista” összeesküvés és felkelés terve.³³ A Cohen tervről szóló követségi jelentés mellékeli a Jornal do Commercio egy példányát, amely közli a terv teljes szövegét. (Meg kell jegyezni, hogy a népfrontpolitikával, különösen a legkülönbözőbb antifasiszta erők szövetségét erősen szorgalmazó brazil népfront elképzelésekkel szöges ellentétben álló szöveg – eléggé ügyetlen hamisítvány.) A követségi jelentést készítő sem állhatja meg, hogy ne adjon hangot egyéni véleményének: „hogy a leleplezés révén nyilvánosságra hozott iratok autentikusak-e, vagy sem, az itt kevésbé fontos, de fontos az, hogy feltárásukkal indokoltá váljék a csak röviddel ezelőtt megszüntetett hadiállapot visszaállítása.”³⁴ Ugyanebben a jelentésben már olvasható is; október 19-től december 31-ig újból bevezették a preventív ostromállapotot. (Az új választások pedig 1938. január 3-ára voltak kiírva.)

1937 júliusában már azt közli az egyik követségi jelentés, hogy: „itt nem tartják kizártnak azt sem, hogy Vargas a hadseregre és az integralistákra támaszkodva módot találjon arra is, hogy az elnöki székben mint diktátor továbbra is megmaradjon.”³⁵ A brazil közvéleményben a fasiszták és Vargas kapcsolata ismert volt. Vargas ezt a kapcsolatot nem is titkolta. Sőt, erősíteni igyekezett azt a látszatot, hogy a fasiszták és az ő útja egyfelé vezet: „Egy a pikantériát nem nélkülöző körülmény, hogy a braziliai fasiszta párt (integralisták, zöldingesek) néhány héttel az államcsíny előtt ünnepélyes felvonulás keretében Vargas elnök-

nek lojalitási nyilatkozatot tett, amelyet ez az elnöki palota erkélyéről fogadott. Nem könnyű az ezen nyilvános aktussal kifelé megterhelt Vargas elnöknek most a coup d'État után a nagy demokráciák előtt azt bizonyítani, hogy az új alkotmány³⁶ semmi köze a fasizmushoz... Az integralisták vezetőinek köréből nyert bizalmas információim szerint ez a most Vargas elnök rendelkezésére álló alakulat az egész országban jól fegyverkezett van megszervezve és körülbelül egy-millió kétszázezer fegyverrel ellátott embert számlál.³⁷ Bár az egymillió (ráadásul fegyveres) emberről nyert információ erősen túlzó, az tény, hogy az integralisták egyes csoportjait kiképezték a fegyverforgatásra. (De maga az integralista taglétszám nem haladta meg a fél milliót)

Vargas a puccs után betiltott minden pártot (dec. 2.) a parlamentet nem hívta össze. Gyakorlatilag diktátorként kormányzott. Az integralistákat meglepetésként érte a pártellenes elnöki rendelet. Arra számítottak, hogy Vargas beveszi őket a kormányzásba. Nem így történt. Az integralisták, miután megtették a burzsoáziának azt a szívességet, hogy segítettek szétverni a népfrontot, üldözni a kommunistákat, bevezetni (a megismételt) ostromállapotot és az Új Államot, amely során a történelmi küzdelem a burzsoázia és az oligarchia között az előbbi javára dőlt el – feleslegessé váltak. Vargas jól számított. Ráadásul az integralistákat is megosztotta azzal, hogy több követelésüket (állam erősítése a regionalizmus rovására, nacionalista propaganda, ipar fejlesztése, erős kezű kormányzás, diverzifikált – nemcsak angolszász barát – külpolitika) megvalósította, illetve megígérte, hogy megvalósítja. A fentiekre hívja fel a figyelmet az egyik jelentés, amely szerint az új alkotmány, Vargas (1937 novemberi puccsa) szakadást idézett elő az integralista táborban. Kialakult egy a status quót elfogadó, egyre erőteljesebb csoport. (A jelentés – némi túlzással – Vargas párti integralistákról ír.) A másik – és egyre kisebb – részük továbbra is a vezérrel, Plinio Salgadoval tartott és becsapottnak érezte magát. A Vargas ellenessé vált „kemény mag” először megpróbálta átmenteni a pártot, azzal, hogy szervezetileg átalakította; létrehozva a Brazil Kulturális Társaságot (Associação Brasileira de Cultura). A „kulturális szervezetté” átalakult pártban a maradék tagság továbbra is aktív szervezeti életet élt. Egy követségi jelentés arról tudósít, hogy 1938. március 20-án „lelepleztek egy összeesküvést, amelynek célja lett volna: erőszakkal kezébe keríteni az államhatalmat, lemeszárolja az elnököt, s a kormány összes tagját. Az összeesküvők ruhájuk alatt rejtve zöld inget hordtak és tagjai voltak a felosztatott integralista pártnak.” Le foglalt, német gyártmányú fegyverekről szóló cikkeket (a rendőrség a lapokban is megjelentette a nyomozati eredményt) a kortársak gyanakodva fogadták, hiszen a Cohen terv emléke még élénk volt. Az integralista puccskísérletről szóló hír azonban igaznak bizonyult. A puccskísérletre 1938. május 11-én éjszaka került sor. A szemtanúként kevesek által átélt puccskísérletről így szól a jelentés: „A puccskísérlet dramatikus része ablakaim alatt játszódott le s éjjel fél egytől fél négyig a követség gépfegyver, puska és kézigránát tüzeiben állott, amelyben elég kellemetlenül éreztem magamat.”³⁹

Vargas elnök az elnöki palotában családjával együtt ellenállt a támadóknak, amíg a felmentő csapatok meg nem érkeztek.⁴⁰ Erről így ír a követségi jelentés:

„A palotaőrség parancsnoka összejátszott a felkelőkkel, s így az elnök a palota védelmében csak a saját és családtagjai revolvereire, valamint kisszámban híven maradt palotaőrség puskáira és egy altiszt által kezelt gépfegyverre volt utalva. Az elnök egyik lánya (Alzira – H. Gy.) aki revolverével szintén bátran védte a palotát, a támadók golyóitól homlokán könnyebb sérülést is szenvedett... Ugyanakkor a felkelők megszállták a telefonközpontot, a tengerészeti arzenált, a villanytelepet, a rádiót... Az elnöknek közvetlen telefonvonalán még sikerült a rendőrfőnököt a támadásról értesíteni.”⁴¹ – A helyszínre érkező hadügyminiszter katonái mentették meg az elnököt. Az integralistákat még a reggeli órákban mindenütt leverték. A brazil külügyminiszter még aznap a rend teljes helyreállításáról számolhatott be a külföldi követségeknek írt körlevelében.⁴²

A vereséggel az integralisták sorsa is megpecsételődött. Plinio Salgado európai száműzetésbe ment, az integralista kulturális bizottságokat feloszlatták.

Vargas elnök gyorsan kihasználta az integralisták vereségét. Ezúttal nem belpolitikai manőverezésre, hanem külpolitikai síkon. Az 1937-es puccs miatt nyugati polgári demokráciák attól tartottak, hogy a jobbra tolódó Vargas az integralisták segítségével fasizmust vezet be és a fasiszta országok felé közeledik. A brazil burzsoáziának 1937 után már nem volt szüksége sem a fasisztákra, sem a fasizmusra. Ezért most eljött az alkalom, hogy látványosan bizonyítsa, hogy Brazília számára a fő külpolitikai irányvonal az angolszász (főleg USA) orientáció. Kapóra jött az a közismert tény, hogy az integralistáknak – a braziliai német követségen keresztül – kapcsolatai voltak a náci Németországgal. „A puccsot követő harmadik napon Oswaldo Aranha külügyminiszter magához kérte Karl Ritter német nagykövetet, s szemrehányást tett neki, hogy a felkelés, információi szerint, a német pártszervezet itteni tevékenységére vezethető vissza... kérte a nagykövetség kulturtanácsosának H. H. von Cossel úrnak azonnali elhelyezését.”⁴³ (Néhány hónap múlva a német nagykövetet is persona non gratának nyilvánították.)⁴⁴ Minden bizonnyal az olasz származású iparmágnások nyomására az integralisták ügyében csak a német kapcsolatokat „derítették” fel. Ez érdekes és eddig nem ismert adalék. A követségi jelentés ugyanis megjegyzi: „feltűnő... hogy a 11-i puccskísértetért miért csak a németeknek kell a hátukat tartaniuk, s az olaszokat semmi bántódás sem érte.”⁴⁵ (Pedig az integralistáknak épp annyi kapcsolatuk volt az olaszokkal, mint a németekkel.) „Az utcán németül beszélők zaklatásnak vannak kivéte” – írja a közhangulatról a jelentés.⁴⁶

Vargas kormánya a külföld felé tehát bebizonyította, hogy nem kíván fasiszta berendezkedést, így visszanyerte az USA és a polgári demokratikus hatalmak rokonszenvét, amely 1937 után erősen megcsappant. Vargas azonban, miután az integralista veszély elmúlt, igyekezett a hazai németiséget (és rajtuk keresztül bizonyos fokig Németországot is) megnyerni, hiszen politikai, de nem utolsósorban anyagi erejükre szüksége volt. 1938. november 10-én (saját puccsának első évfordulóján) a hangsúlyt már „a német munka megbecsülésére” helyezte.⁴⁷

Brazília 1939. szeptember 6-án kinyilvánította semlegességét, de pár évvel később – a latin-amerikai országok közül egyedül – az USA oldalán harcoltak (Olaszországban) a brazil katonák a 2. világháborúban.

JEGYZETEK

1. Ez utóbbiakat is feldolgozó, az 1930-as évek Brazil történetével foglalkozó fontosabb könyvek: *Thomas Skidmore*: Brasil: De Getúlio a Castelo. Rio de Janeiro, 1976; *Hélio Silva Varyas* ciklusából az igényesebbek: *A revolução traida, A guerra paulista; Todos os golpes se parecem*. Rio de Janeiro 1972; 1976; 1970.
2. A Taubatei Egyezményt közli: *Bradford Burns*: A Documentary History of Brasil. New York. 1966. 326–329.
3. OL. Gazd. Pol. K. 69. 623. cs. dr. Boglár Lajos São Paulo konzulátus vezetőjének jelentése.
4. *Oswaldo Aranha*: Discurso pronunciado por associação Commercial de Rio de Janeiro. Rio de Janeiro, 1934, 22.
5. Haydn Albert miniszteri rezidens 1931. nov. 16-tól rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri rangot kapott. Mivel ő írt alá minden követi jelentést (sőt több aláírás nélkül szerepel) – és témánk szempontjából a Braziliáról tudósítottak és nem a tudósító személye az érdekes – a továbbiakban eltekintve a jelentést küldő nevéől, csak mint követi jelentést említjük a forrást.
6. OL. Kül. K. 1932. 75. cs. 9. t. 1932. jan. 15.
7. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t. 1930. márc. 10.
8. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t. 1929. jan. 1.
9. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t. 1930. márc. 10.
10. Ugyanott
11. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t./1930.
12. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t/1930. 4743. sz.
13. Vö: *Horváth Gyula*: Adalékok a brazil munkásmozgalom történetéhez. Tájékoztató. (Az Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának kiadványa) 1980. 1. sz.; *Chilcote Ronald*: The Brazilian Communist Party. New York. 1974; *Leoncio Basbaum*: Historia Sincera da Republica. São Paulo, 1976. III. köt.
14. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t./1930. 4743. sz.
15. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t./1930. dec. 30.
16. Erről a problémakörrel ír *Paulo Nogueira Filho*: A guerra civil. 1932. (Rio de Janeiro, 1966.) c. négy kötetes munkájában, amely részletesen – források bemutatásával – ismerteti a felkelés menetét.
17. OL. Kül. K. 63. 74. cs. 9. t./1932. okt. 25.
18. OL. Kül. K. 63. 76. cs. 1933. dec. 12; 1934. jan. 2.
19. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9. t. 1935. évi jelentés.
20. *Ernesto Guidici*: Hitler conquista América. Buenos Aires, 1938, 123,
21. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9/38. t. 1937. júl. 14.
22. Ugyanott
23. *Peter Flynn*: Brasil. A Political Analysis. London, 1978. 73.
24. OL. Kül. K. 63. 75. cs. 9. t./1932. dec. 12.
25. OL. Kül. K. 63. 75. cs. 9. t. 1933. ápr. 26.
26. *Margaret Todaro Williams*: Integralism and the Brazilian Catholic Church. Hispanic American Historical Review, 1974, 3. sz.

27. A brazil népfrontról és az azt követő politikai eseményekről Vö: *Horváth Gyula: Az 1935-ös brazil népfront kérdéséhez. Párttörténeti közlemények, 1983, 3. sz.*
28. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9. t. 1936. jan. 19.
29. Ugyanott
30. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 1937. jan. 20.
31. Ugyanott
32. Véleményünk szerint – amelyet részben e cikkben is kifejtünk –, nem volt fasiszta államalakulat az Új Állam.
33. Az integralista tiszt, aki a hamisítványt készítette a *magyar Kun Béla nevét írta a terv alá*, (hogy a Komintern kapcsolatot bizonyítsák). Később a Kunt Cohen-re változtatta. A gépiró pedig (véletlenül?) elhagyta a Béla nevet. Vö: *Hélio Silva: Todos os golpes... 385.*
34. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1937. okt. 19.
35. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1937. júl. 14.
36. Vargas a puccs napján új alkotmányt vezetett be. Az alkotmány a portugál és lengyel alkotmányok mintájára készült. (Mivel Vargas 1945-ig teljhatalmú diktátor volt, az alkotmány csak holt papír maradt.)
37. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1937. nov. 25.
38. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1938. ápr. 10.
39. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1938. máj. 24.
40. A fasiszta puccskísérletről, az elnöki palota védelméről ír Vargas lánya: *Alzira Vargas do Amaral Peizoto: Getulio Vargas, meu Pai. Rio de Janiro, 1960.*
41. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1938. máj. 24.
42. Ugyanott
43. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1938. máj. 28.
44. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. 1938. nov. 3.
45. OL. Kül. K. 63. 77. cs. 9./38. t. máj. 28.
46. Ugyanott
47. OL. Kül. K. 63. 78. cs. 9./39. 1939. feb. 10.

A MAGYAR-OLASZ KAPCSOLATOK LENGYELORSZÁG NÉMET LEROHANÁSA ÉS A „FURCSA HÁBORÚ” IDŐSZAKÁBAN

1. A magyar-olasz együttműködés a 2. világháború első hónapjában

A második világháború kitörésekor a Teleki-kormánynak a következő fő külpolitikai célkitűzései voltak:¹

1. Az együttműködés folytatása a tengelyhatalmakkal, oly módon, hogy az erősödő német nyomást a tengely olasz végére való fokozott támaszkodással el-
lensúlyozza.

2. A nyugati hatalmakkal való szakítás – és a háborúba lépés – elkerülése.

3. Erdély visszaszerzése.

Az olasz diplomácia viszonyulása a magyar külpolitika fenti céljaihoz nem egyforma volt.

A tengelybarátságot – különösen Olaszországgal – természetesen üdvözltek Rómában.

A semlegességet és a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok megőrzését tudomásul vették, hiszen a második világháború kezdetén Olaszország is hasonló magatartást tanúsított.

Az Erdéllyel kapcsolatos magyar tervek aggodalmat keltettek az olasz külpolitika irányítóiban, egyrészt, mert meg akarták őrizni ezzel az országgal fennálló nem túl jó, de korrekt kapcsolataikat; másrészt mert tudták, hogy a magyar követelések ellenkeznek Hitler szándékaival. Márpedig Németország összehasonlíthatatlanul többet nyomott az olasz „külpolitikai latban”, mint Magyarország. Ezért az olasz kormány igyekezett mérséklőleg hatni a Romániával szembeni területi igényeit érvényesíteni kívánó magyar kormányra.

A magyar kormány tisztában volt azzal, hogy Németország ellenzi Románia-ellenes tevékenységét. Erről a következőket mondta Csáky a budapesti olasz követnek: „Németország nincs túl nagy bizalommal Magyarország iránt, mert nincsenek agresszív szándékai Romániával szemben. Ugyanakkor érdekelt abban, hogy Magyarország és Románia között fennmaradjanak az ellentétek.” Csáky a szokott magabiztosságával hozzáfűzte, hogy „Magyarország Németországtól függetlenül lép akcióba.”²

Közvetlenül a német-lengyel háború kitörése előtt és annak első napjaiban az olasz diplomácia, amely el akarta kerülni a felkészületlen Olaszország belépését a világháborúba, újabb kísérletet tett a német-lengyel konfliktusnak egy nemzetközi értekezleten való megoldása érdekében.

Villani Frigyes, római magyar követ augusztus 29-én az alábbiakat jelentette az olasz külpolitika közvetítő szándékairól: „Ciano gróf ma délután fogadott. Titoktartást kérve közölte, hogy Olaszország, mint a Német Birodalom szövetsé-

gese és Anglia barátja, egyebet nem tehetvén, Berlinben és Londonban minden befolyását érvényesítette a békés megoldás érdekében és mai értesülései szerint némi remény van a békés elintézésre... Személyes benyomásom az, hogy Danzig kérdését nem lehetvén egyedül elintézni, az lehet, hogy talán értekezlet útján iparkodnak megoldani a békét a jövőben is veszélyeztető európai problémákat.”³

A magyar követ személyes benyomását később megerősíteni látszottak az olasz közvetítő akcióról a magyar külügyminisztériumba érkező más hírek is, továbbá az a tény, hogy a német–lengyel háború első két napján Anglia és Franciaország nem üzent hadat Németországnak.

A Teleki-kormány egy „új Münchentől” remélte a Romániával szembeni területi igényeinek békés úton való kielégítését.

A magyar kormány ekkor kettős erőfeszítéseket tett: egyrészt kisebbségvédelmi követeléseivel tovább élte a magyar–román ellentéteket, másrészt diplomáciai úton próbált támogatást szerezni a nagyhatalmaktól revíziós törekvései számára.

Ez utóbbi törekvésébe illeszkedett az a 3 dokumentum, amelyet Teleki Pál miniszterelnök szeptember 3-án juttatott el az olasz kormányfőhöz.

A Mussolinihoz intézett sajátkezű, olasznyelvű levelében a magyar miniszterelnök hitet tett amellett, hogy „a magyar kormány változatlan elhatározása az, hogy elsősorban és a legszorosabban a római kormánnyal kíván együttműködni.” Teleki kérte, hogy Olaszország az esetleg összehívandó nemzetközi békekonferencián támogassa a Romániával szembeni magyar területi igényeket, amelyeket a levélhez mellékelte terjedelmes tájékoztató és feljegyzés tartalmaz.⁴

Telekinek a Romániával szembeni magyar követelésekről készített tájékoztatója tükrözi azt, hogy a háborús zűrzavar nagy mértékben megnövelte a magyar uralkodó körök magabiztosságát. Erre utalnak a tájékoztatónak a Románia-elleni „határozott katonai előkészületekre” és a „minden kockázat vállalására” vonatkozó kitételei. A magyar kormány a területi revízió ellenében felajánlotta, hogy gazdasági erőforrásait a tengelyhatalmak rendelkezésére bocsátja, és hogy Erdély visszacsatolása után a „rendnek és természetes barátai érdekeinek a megbízhatatlan Balkán-államoknál megbízhatóbb öre lesz.”⁵

A tájékoztató így fejeződik be: „Mindaddig, amíg a Német Birodalom saját nagyfontosságú ügyeivel van elfoglalva, a magyar kormány kizárólag az olasz kormányhoz fordul.”

A harmadik dokumentumban, a Mussolini számára készített terjedelmes feljegyzésben Teleki a „szentistváni birodalomra” és az erdélyi magyarok üldözésére hivatkozva sürgeti Erdély visszaadását. Azzal, hogy ez a követelés a magyar népben olyan erős, hogy „nincs az a kormány, amely ellent tudna állni a nyomásnak.”⁶

Szeptember 3-án, azaz Teleki fentebb ismertetett dokumentumai elküldésének napján Franciaország és Anglia hadat üzent Németországnak, és ezzel a békés rendezés illúziója szertefoszlott.

A következő napokban egyre fokozódó német nyomás nehezedett a magyar kormányra, a Románia-ellenes akciók leállítása érdekében. A berlini magyar követ jelentéseiből az is kitűnik, hogy a német kormány megfontolás tárgyává tette

a Lengyelország felé menetelő német csapatok magyar területeken való átengedésének kérését. Ezek a hírek ismét a korábban már felmerült súlyos dilemma elé állították a magyar külpolitika irányítóit. és akárcsak 1939 tavaszán, a magyar kormány ismét Olaszországhoz fordult tanácsért.

Szeptember 6-án a római magyar követ Csáky következő üzenetét tolmácsolta Cianónak: „A magyar kormánynak alapos feltételezése, hogy a németek átvonulási engedélyt fognak kérni a német csapatok részére magyar területen, Lengyelország felé. A magyar kormány elhatározta, hogy a kívánságot nem fogja teljesíteni, annál is inkább, mert több alkalommal kijelentette a lengyel kormánynak, hogy Magyarország felől nem fenyegeti őket veszély, s ezért a magyar–lengyel határon nem is készültek védelemre.”⁷

Az üzenet első része rendkívül hasonlít Csáky 1939. április 27-i római kollégájának címzett leveléhez, amelyben először fejtette ki, hogy Magyarország nem hajlandó résztvenni a Lengyelország elleni német akcióban.⁸

Csáky üzenetének második részéből azonban kiderül, hogy a magyar kormány nem zárta ki teljesen az átvonulás engedélyezését. „Más volna a helyzet – folytatja táviratát a magyar külügyminiszter –, ha a Románia elleni együttműködéssel párosulna az akció. Ezt komoly megfontolás tárgyává kellene tennünk. Akkor a katonai szövetség automatikusan adódna a két állam (azaz Magyarország és Németország – R. Gy.) között, és a vasútvonal használatát egymástól nem lehetne megtagadni. A közös akció a németekkel szintén veszély, de becsületünk, amelyre mindenekelőtt tartunk, meg lenne mentve és országunkat is megkímélhetnők a pusztulástól.”

Üzenete végén Csáky kérte Ciano, hogy az esetleges német kérdés megválaszolása előtt arra hivatkozhasson, hogy a magyar–olasz konzultációs megállapodás értelmében a kérdést az olasz kormánnyal is meg kell vitatni.⁹

Az olasz külügyminiszter válaszában – „szigorú titoktartást kérve” – kifejtette: „Mussolini kizártnak tartja a német követelés megtételét, azonban, ha mégis megtörténne, közöljük vele azonnal, hogy tanácsot adhasson, amire feltétlenül lesz idő.”

Ciano tehát eltanácsolta Csákyt attól, hogy a magyar–olasz konzultációs megállapodásra hivatkozzon. Bár ennek okát nem fejtette ki, de egyértelmű, hogy a német szövetségesét fegyveresen nem támogató olasz kormány nem akarta még egy ilyen konzultációval növelni Hitler elégedetlenségét és gyanakvását Olaszország szövetségesi hűségét illetően.

Végezetül Ciano az átvonulás és a Románia elleni akció kérdésének különválasztását ajánlotta Csákynek, és felhívta a magyar külügyminiszter figyelmét, arra az általa mellőzött szempontra, hogy a Románia elleni akciót a nyugati hatalmak hadüzenete követhetné.¹⁰

Villani távirata szerint Ciano ezeket mondta: „Az átvonulás kérdését a Románia elleni akcióval együtt semmiesetre sem szabad összefüggésbe hozni, mivel az utóbb említett vállalkozás igen veszélyes, tekintettel arra, hogy avval hadiállapotba kerülnénk a nyugati hatalmakkal.” Eszerint Ciano a nyugati hadüzenet veszélyt az „utóbbi” esetre, azaz a román-ellenes akcióra vonatkozóan vetette

fel, de ez a veszély méginkább fennállott volna a nyugati hatalmakkal akkor már hadiállapotban lévő német csapatok átvonulása esetén is.

Ciano naplójába, ahol nem feszélyezte őt a kötelező diplomáciai udvariasság, az alábbi leütő véleményét írta magyar kollégájának üzenetéről és személyéről: „Íme, ez Csáky megszokott agyrémeinek egyike, amelynek a Duce és én kevés hitelt adunk. De figyelemmel kell kísérnünk őt, mert felelőtlen, hiú ember és ingerlékeny is, aki kárt okozhat.”¹¹

Mindezek után, szeptember 7-én Csáky Ribbentrophoz utazott a német főhadszállásra. A német külügyminiszter kérdésére Csáky „határozott biztosítékot adott és becsületszavával is megerősítette,” hogy Magyarországnak nem áll szándékában támadást indítani Románia ellen, „és nem is kezdeményez semmit sem anélkül, hogy előzőleg Németországgal meg ne állapodna.”¹²

Csáky látogatása Mussolinit látszott igazolni, mert a német külügyminiszter nem vetette fel az átvonulás kérdését. Alig két nappal később, szeptember 9-én azonban Ribbentrop telefonon felhívta Csákyt, és kérte, hogy a magyar kormány a kassai vasútvonalat sürgősen bocsássa Németország rendelkezésére a Lengyelországba irányuló német csapatszállítások céljából.

Bekövetkezett tehát az, amitől a magyar kormány tartott! Ezúttal is Mussolinihoz siettek tanácsért. Csáky még aznap az alábbi táviratot küldte Villaninak: „A németek szeptember 9-én 15 órakor udvarias formában átvonulást kértek Kassavasútvonalon. IX. 10-én délig választ kérnek, a hálájukat kilátásba helyezték. Mi az átvonulás ellen vagyunk, a Duce tanácsát sürgősen várjuk.”¹³

Mussolini szeptember 9-én este 8 órakor fogadta a magyar követet, Ciano társaságában. Érthetetlennek nevezte a német kormány eljárását a „tengellyel lojális” magyar kormánnyal szemben, mert „Lengyelországgal gyorsan végezhetnének, anélkül, hogy Magyarországon átvonuljanak”, amire így „nincs feltétlenül szükség.” Ezután Mussolini kifejtette, hogy „Magyarország ügyét úgy tekinti, mintha sajátja volna, *azonban a német-olasz kapcsolat a történetek dacára változatlanul fennáll*” (kiemelés tőlem – R. Gy.). Mussolini – Villani révén – az alábbi tanácsot adta: „A kérést igen barátságosan tagadjuk meg, mert meggyőződése szerint a németeket nemzeti területünkre nem engedhetjük be. Érveljünk állandó lojalitásunkkal, és utaljunk arra, hogy nincs kizárva, hogy ezen esetben nemcsak beáll a hadiállapot Angol-, Francia- és Lengyelországgal, hanem esetleg tényleg háborúba keveredhetünk szomszédainkkal.”

E jótanácsokon kívül az olasz vezetők „konkrét ígéretet nem tettek közvetítésre vagy segítségre.” Sovány vigaszt jelenthettek Villani táviratának a megbeszélést összefoglaló sorai: „Mindent egybevetve benyomásom az, hogy Mussolinitől és Ciano gróftól nemcsak szavakat, hanem pozitív és negatív értelemben érzelmi kifejezést kaptam, amelyek tettekre válhatnak, azonban az a kérdés, hogy mikor.”¹⁴

Még fél év sem telt el Mussolini és Teleki áprilisi római tárgyalásai óta, amikor az olasz diktátor fennhangon azt mondta, hogy „a Magyarország elleni nyílt német erőszak a tengelypolitikának végét jelentené”, mert „semmi esetre sem tűrné, hogy Magyarország függetlenségén sérelem essék.” Fél év alatt e hangos olasz ígérek óvatos jótanácsokká szelídültek. Ennek közvetett magyarázatát megta-

lálhatjuk Ciano naplóbejegyzésében arról a beszélgetésről, amelyet Mussolinivel folytatott, közvetlenül Villani távozása után.

Eszerint az olasz kormányfő „élesen elítélte a német magatartást,” de mindjárt hozzáfűzte, hogy „óvatos politikát kell folytatni, mert a német győzelmet nem lehet kizárni.”

Mussolini válaszában megismerése után Teleki és Csáky felkereste Horthyt, aki később magához kérte a honvédelmi minisztert és a vezérkari főnököt is. A megbeszéléseken végül is olyan álláspont alakult ki, hogy – katonapolitikai és morális okok miatt – Magyarország nem járulhat hozzá a német csapatok átvonulásához. Ezt a döntést a Minisztertanács szeptember 10-i rendkívüli ülésén jóváhagyták, majd Csáky telefonon „összinte sajnálattal közölte a német külügyminiszterrel.”¹⁵

A német kormány, amely inkább kísérleti léggömbnek szánta az átvonulási kérelmet – miután ahhoz nem fűződött különösebb stratégiai érdeke – tudomásul vette a magyar kormány újabb „renitens megnyilvánulását,” de számítani lehetett arra, hogy egyszer még majd benyújtja a számlát érte.

Ciano azt írta naplójába erről, hogy „a visszautasítást a németek nem felejtik el, a magyaroknak ezért egyszer még fizetni kell.”¹⁶

Alig ült el a német átvonulási kérelemmel kapcsolatos izgalom, amikor szeptember 11-én a német-barát szlovák kormány is hasonló kérelemmel állt elő. Ennek elutasítása már jóval egyszerűbb és veszélytelenebb volt, így Csáky még aznap közölte berlini és római követével, hogy a magyar kormány válasza „természetesen elutasító.”¹⁷

A magyar külügyminiszter táviratában azt is közölte, hogy „összefüggést lát Ribbentrop kérése és a szlovák jegyzék között”, ezért a budapesti német nagykövet előtt „nem titkolta megdöbbenését, hogy az úgyszólván egyetlen baráti állammal szemben a németek így járnak el.” „A magyar kormánynak ezek után aligha marad más hátra – fejeződik be Csáky távirata –, minthogy semlegességét notifikálja.”¹⁸

Villani egy nappal később azt táviratozta, hogy Ciano „tökéletesen úgy ítéli meg a szlovák lépést, mint Nagyméltóságod,” és „helyesli a semlegesség kijelentését.” Ugyanakkor az olasz külügyminiszter közölte, hogy „jónak látná, ha a magyar–olasz benső kapcsolatok változatlan fennállása, úgy Berlinre való tekintettel, mint a magyar közvélemény megnyugtatója céljából dokumentáltatnék.” Első lépésként javasolta, hogy a magyar sajtó adjon hírt Villani nála és Mussolininál tett látogatásairól.¹⁹

A külügyminisztérium és a kormány csak az átvonulási izgalmak levonulása után kaphatta meg Villani szeptember 13-i jelentését, amelyből kiderül, hogy 4 nappal korábbi beszélgetésük során Mussolini nemcsak az átvonulás kérdéséről fejtette ki – korábban már ismertetett – véleményét, de részletezte a világháborúval és a német–olasz viszonyral kapcsolatos álláspontját is. Ezt részletesen ismertetjük, mert jelentős hatást gyakorolt a magyar külpolitika irányvonalának kialakítására is.

Mussolini hangoztatta, hogy az augusztusi salzburgi tárgyalásokon Ciano mindent megtett azért, hogy a német vezetőket lebeszélje a háború megindításáról,

sőt, ezután is a „legmesszebbmenő erőfeszítést fejtette ki, hogy a konflagráció kikerültesse, de mindez hiábavaló volt, mert a németeket nem lehetett abban megakadályozni, hogy erőszakot alkalmazzanak.” Mussolini szerint a német vezetők azért nem fogadták meg az olasz tanácsot, „mivel az utolsó percig sem hittek Anglia és Franciaország beavatkozásában.”

Ezután az olasz kormányfő rátért a háború perspektíváival és a követendő olasz politikával kapcsolatos álláspontjának kifejtésére: „A háborút Hitler nem nyerheti meg – mondotta Mussolini – mivel a nyugati hatalmak el vannak tökéltve arra, hogy akár évekig is folytatják a harcot és annak a nemzeti szocializmus és a harmadik birodalom letörésével kell végződnie, amely az egész világgal meggyűlöltette magát.

Olaszország semmi esetre sem fogja volt szövetségesét megsegíteni, mert tudja mi vár rá, ha az győzedelmeskedik. Az olasz hadsereg lábhoz tett fegyverrel áll harcra készen, de, mint remélik, egyáltalán nem, vagy csak későn – végszükség esetén – fog akcióba lépni. – Az ország gazdasági és pénzügyi helyzete ez alatt csak javulhat; már most is rengeteg deviza özönlik az országba, ami lehetővé teszi, hogy az haderejét még tovább fejlessze.”²⁰ Mussolini fejtegetéséhez Ciano ezeket fűzte hozzá: „Ha Olaszország végig, vagy igen sokáig semleges maradhat, a háború befejeztével olyan erős lesz, hogy nemcsak a saját nemzeti kívánságait fogja megvalósítani, hanem igazi és őszinte (kiemelés eredetiben – R. Gy.) baráti érdekeit is győzelemre juttathatja; a barátok pedig kizárólag mi vagyunk... Ha Olaszország belépett volna a birodalom mellett a nemzet minden rétegében fölötté népszerűtlen háborúba, elvérzett volna, mert – mivel Németország igen nehezen támadható – az ellenséges hadműveletek az olasz határon, a kolóniákban és a tengeren játszódtak volna le... Ilyen körülmények között Olaszország öngyilkosságot követett volna el, ha a háborúban részt vesz és ezért mindent megkísérelt, hogy a birodalmat is visszatartsa az arra nézve is végzetes lépés megtételétől. Amidőn ez az igyekezet nem vezetett eredményre, szövetségesi kötelezettségeinek megsértése nélkül határozhatott saját magatartását illetőleg.”²¹

A fenti pragmatikus olasz álláspont megerősítette a magyar kormány azon elhatározását, hogy nem lép be a háborúba.

Az „átvonulási közbiztonság” után a magyar kormány fokozottan igyekezett politikáját az olaszéhoz igazítani. Ezt mutatja Csáky szeptember 15-i távirata Villanihoz, amelyben kéri követét, tájékozódjon az olasz kormány Lengyelországgal szemben a jövőben elfoglalandó álláspontjáról, és kérje meg Ciano, hogy „a magyar kormányt megfelelő időben értesítené úgy, hogy egyformán intézkedhessünk.”²² Négy nappal később Vinci azt jelentette, hogy a varsói magyar követség teljes személyzetét visszahívták Lengyelországból.²³

Szeptember 16-án Csáky a magyar határmenti jugoszláv erősítési munkálatokra hivatkozva kérte az olasz kormányt, hogy szerezzen biztosítékot Belgrádtól arra vonatkozóan, hogy nincsenek támadó szándékai Magyarországgal szemben, vagy tegyen olyan nyilatkozatot, hogy Olaszország nem tűrné el Magyarország megtámadását Jugoszlávia részéről.²⁴

Két nappal később Villani közölte, hogy Ciano a római jugoszláv követ előtt a kívánt nyilatkozatot megtette.²⁵ Néhány nap múlva Jugoszlávia római követe biztosította magyar kollégáját arról, hogy a katonai intézkedések nem Magyarországra irányulnak, amellyel Blegrád „a barátság elmélyítését kívánja.”²⁶

2. A semleges országok blokkjának terve

Mussolinin csaknem a Berlin–Róma tengely létrejötte óta foglalkoztatta az a gondolat, hogyan mérsékelhetné a tengely erőkarjának egyre fokozódó elmozdulását Berlin irányába. A második világháború első hónapjában az elvetélt Róma–Bécs–Budapest–Varsó „horizontális tengely” helyére egy másik, a német nyomás enyhítését célzó olasz terv lépett. Ennek értelmében olasz vezetéssel létre kívánták hozni a semleges dunamenti és balkánállamok blokkját, amely ellent tudott volna állni a hitleri expanzióknak. A helyzet iróniája abban állt, hogy ekkor már ezt az alapvetően német-ellenes tervet is először Hitlerrel kellett elfogadtatni. Ezért Ciano szeptember 23-i táviratában utasította berlini követét, Attolicot, hogy a német vezetők előtt fejtse ki: „Olaszország úgy véli, hogy lehetséges és előnyös lenne a semlegesek blokkjának létrehozása, amely magában foglalná Európa dunamenti és balkáni államait, egy olyan blokké, amely főként gazdasági jellegű lenne,”²⁷ amely nem kötelezné el ennél a szintnél jobban Olaszországot és minden eshetőségre megvédené fő politikai érdekeit. Egy ilyen blokk létrehozása – Olaszország pajzsa alatt – Németország számára a legjobb garanciát szolgáltatná ezen államok semlegességét illetően, amelyek ily módon nagyobb ellenállást tudnának az állandó francia–brit nyomással szemben tanúsítani.”

„Németország egyetértése esetén – folytatja Ciano – arra törekszünk, hogy mielőbb megkezdjük a tárgyalásokat a blokk létrehozása érdekében.”²⁸

A német kormány feltehetően felismerte, hogy e terv nemcsak a „brit–francia nyomás” kivédésére szolgált. Mégis, ebben az időben dominált az a szempont, hogy az olasz befolyás alatt álló semleges blokk még mindig jobb a hitleri Németország számára, mint egy francia–brit orientációjú csoportosulás. Ezért Ciano október 1-i berlini látogatása során Hitler áldását adta a tervre azzal, hogy „a semlegesek blokkjának létrehozása egyet jelenthet a jelenlegi helyzet kikristályosításával, ami nagyon hasznos.”²⁹

Az olasz vezetők bizalmának megőrzése céljából Hitler Ciano előtt ismételt kijelentette: „Olaszországnak kell a Földközi-tenger abszolút gazdájának lennie, hegemon érdekekkel a balkáni országokban, amelyek közvetlenül kapcsolatban vannak a Földközi- és Adriai-tenger térségével. Németországot nem érdeklik ezek az övezetek, de kész támogatni minden olasz kezdeményezést, amely Olaszország szerepének növelésére irányul.”³⁰

(Cianónak német vezetőkkel folytatott tárgyalásairól készített feljegyzése szerint Magyarországról konkrétan csak Romániával kapcsolatban esett szó. Hitler kifejtette, hogy ameddig Románia megőrzi semlegességét, addig meg kell akadályozni minden románellenes támadást. „Ha azonban Románia megváltoztatja ezt a politikai irányvonalat – folytatta Hitler – Németország bátorítani fogja a

Románia elleni támadást, és minden eszközzel segíteni fogja Oroszországot, Magyarországot és Bulgáriát, amely országok hivatva vannak a román probléma likvidálására.”³¹

A magyar–olasz diplomáciai érintkezésekben a semlegesek blokkjára vonatkozó olasz tervvel kapcsolatos első utalás Villani szeptember 25-i táviratában található. Eszerint Ciano kijelentette: „Közel- és Kelet-Európa semleges államai ma Róma felé orientálódnak, aminek a jövőben nagy jelentősége lehet.”³²

Az olasz külügyminiszter a semleges blokk kialakítása érdekében szorgalmazta, hogy a magyar kormány javítsa kapcsolatait Jugoszláviával, „amelynek nincsenek ellenséges szándékai” és Romániával, amely „sem nem akar, sem nem tud megmozdulni Magyarországot ellen.”³³

Ciano október 6-án tájékoztatta a magyar követet berlini tárgyalásairól, Hitler fentebb már ismertetett álláspontjáról a semlegesek blokkjával és Romániával kapcsolatban. Ez utóbbi országot illetően Ciano a magyar kormánynak teljes nyugalmat és türelmet tanácsolt.³⁴

Miután a magyar kormány meggyőződött arról, hogy az adott helyzetben egy esetleges Románia elleni akció sem a német, sem az olasz kormány részéről nem számíthat támogatásra, elfogadta a jugoszláv külügyminiszter arra vonatkozó javaslatát, hogy a román–magyar határon mindkét fél 30 százalékkal csökkentse csapatainak létszámát.³⁵ Amikor Csáky erről tájékoztatta az olasz követet, egyidejűleg hangsúlyozta, hogy „a magyar külpolitika alapelve: követni Olaszország bármely állásfoglalását, mert ez felel meg leginkább a magyar érdekeknek.”³⁶

A magyar kormány a hűségnyilatkozat ellenére sem lelkesedett a semleges országok blokkjának olasz tervéért, hiszen az a benne résztvevő országok – köztük Románia és Jugoszlávia – status quo-jának megőrzését szolgálta volna. Az olasz terv csak szovjetellenes vonásaiban számíthatott a magyar uralkodó körök támogatására.

Teleki miniszterelnök már a Cianohoz írt szeptember 20-i magánlevelében jelezte, hogy „az új magyar–orosz határ bizonyos aggodalmakra ad okot.”³⁷ Néhány nappal később Csáky kijelentette Vincinek, hogy a magyar kormány „ezen megfontolásból szerette volna elkerülni a bolsevik Oroszországgal való közvetlen kapcsolatot, mind az érthető belpolitikai okok, mind a ruténok Oroszország iránti vonzódása miatt. Az egyébként német-barátságáról ismert magyar külügyminiszter is elítélte a német kormányt a német–szovjet meg nem támadási szerződés megkötése miatt.”³⁸

Néhány nappal később Vinci ezeket írja a szovjet szomszédságtól való félelem fő indítékáról: „A magyar közvélemény felteszi a kérdést, hogy a szovjetek megjelenése a határon milyen hatással lehet a magyar nép tömegeire, amelyek, mint ismeretes, elégedetlenek, különösen a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, a társadalmi problémák és a földkérdés megoldatlanása miatt.”³⁹

A magyar kormány – alapvető szovjetellenessége dacára – bizonyos reményeket fűzött ahhoz, hogy Besszarábia szovjet visszavételével egyidejűleg érvényesítheti majd az Erdély visszaszerzésére irányuló igényét. Csáky szeptember 27-i táviratában utasította római követét, tudja meg, hogy az olasz kormány milyen állás-

pontot foglalna el Besszarábia szovjet visszavétele esetén, „ez esetben ugyanis a magyar kormány, a közvélemény miatt nem maradhatna tétlen.”⁴⁰

Három nappal később, Villaninak küldött levelében Csáky az alábbiakban fejtette ki kormánya álláspontját: „Szíveskedjék alkalomadtán Cianoval szemben megemlíteni azt, hogy Besszarábiának Oroszország által való elfoglalása esetén két lehetőség áll fenn:

1. Egyszerű elfoglalás, ellenállás következtében haditénnyel vagy anélkül.

2. Beállhatnak Romániában olyan reperkussziók, amelyek tejes chaosra, kisebbségi magyarok öldöklődésére, az ország szétbomlására is vezethetnek.

Az első esetben esetben elkerülhető a beavatkozás, ha nekünk a pillanat nem alkalmas. Nem is volna célszerű a beavatkozás az első esetben, mert ez nyilván közös akciót jelentene a Szovjettel.

A második esetben a beavatkozásnak nem kell közös akciónak lenni és pacifikációs jellege dokumentálható volna.

Ez alkalommal szíveskedjék felvetni azon, reánk nézve igen fontos kérdést is, hogy micsoda garanciát hajlandó és tud adni az olasz kormány a nekünk igen sürgős erdélyi kérdés rendezésében, ha el is fogadjuk azt az olasz suggestziót, hogy Magyarország tartózkodjék minden belépéstől valamilyen konfliktusba, amely Romániával kapcsolatban keletkezhet.”⁴¹

Villani még a szeptember 27-i távirat kézhezvétele után felvetette a kérdést Ciano-nak, aki ismételten szorgalmazta a semleges államok csoportosulásának létrehozását és ennek érdekében javasolta, hogy a magyar kormány „a szomszédokkal való jóviszonyra a legnagyobb súlyt helyezze”.⁴²

Néhány nappal később a magyar külügyminiszter már optimistább hangnemben beszélt Vincinek a magyar-szovjet szomszédságról. „Nyilvánvaló – mondotta Csáky – a szláv eredetű balkáni népek vonzódásának újjászületése Oroszország iránt, aminek már láthatjuk első hatásait. Ez azonban nem járhat mással, mint Németország és Olaszország kapcsolatainak megerősödésével. Németországnak, hogy ellensúlyozza a szláv befolyást, szüksége lesz nemcsak Olaszországra, de Magyarországra is, a közös veszéllyel szemben. Tény az, hogy – miután a szovjetek elfoglalták Ukrajnát és Kelet-Galíciát – Németország előtt lezárult az út Kelet felé: a „Drang nach Osten” előtt ma már szovjet akadály tornyosul.”⁴³

Csáky tehát egyrészt abban reménykedett, hogy a Szovjetunió előrtörése megerősíti az antikommunista kormányok együttműködését, másrészt abban, hogy Hitler előbb-utóbb megkísérli lebírni a „Kelet felé nyomulás előtt álló” szovjet akadályt. Csáky odáig ment fejtegetéseiben, hogy Magyarország számára kedvezőbb, hogy Oroszországgal határos, mintha a gyenge Lengyelországgal.⁴⁴ Ez a Csáky szájából meglepő kijelentést az olasz követ jelentésében egy „sic!” oda-biggyesztésével „honorálta.” Ugyanakkor a magyar kormány arra kezdett hivatkozni, hogy Besszarábiának a Szovjetunióhoz való csatolása esetén Magyarországra hárul az a „történelmi feladat,” hogy „Európát megmentse a szovjet veszélytől.” Erre azonban csak akkor lesz képes – hangsúlyozta Vörösmarty János külügyminiszter-helyettes Vinci előtt –, ha Romániától visszakapja Erdélyt.⁴⁵

Október 23-án Csáky az olasz követtel folytatott beszélgetése során arról panaszkodott, hogy milyen nehéz neki mérséklő hatást gyakorolni a kormány és a hadsereg képviselőire Romániával kapcsolatban, amikor onnan „a magyar nemzetiségű lakosok ellen elkövetett atrocitásokról érkeznek hírek.” Ez annál nehezebb – mondotta a magyar külügyminiszter –, mivel Teleki és a kormány több tagja erdélyi, és így „különösen érzékenyek mindenre, ami ebben a térségben történik.”⁴⁶

Október végén Villani ezeket jelentette: „Az olaszok még mindig nem mernek hinni abban, hogy a mai helyzet állandósul, s nem lesznek kénytelenek a háborúba belépni a német szövetségeseink mellett.” A jelentés ennek kettős magyarázatát adja:

1. Az olasz kormány úgy véli, hogy „ha Olaszország nemzeti aspirációit meg akarja valósítani, nem nézheti sokáig ölbetett kézzel, hogy a többiek hogyan – (jobban mondva, hogy nem) – verekszenek,” és „végre is színt kell majd vallani”;

2. A semlegesség feladására „a németek részéről most már némi nyomás is gyakoroltatik.”⁴⁷

Ciano naplója arról tanúskodik, hogy az olasz külpolitika két irányítója meglehetősen ambivalens érzelmeket táplált német szövetségese iránt. A naplóból kitűnik, hogy Mussolini és veje tisztában volt azzal, hogy a hitleri Németország mennyire megbízhatatlan szövetséges, és mennyire bizonytalan végső győzelme.⁴⁸ A két fasiszta vezető azt is tudta, hogy Olaszország egyáltalán nincs felkészülve a háborúra. (Ezt a felismerést mutatja az olasz kormányban és a hadsereg vezetésében 1939 őszén végrehajtott számos változtatás is.) Mégis a fasisztákra oly jellemző hódító „nemzeti aspirációk” és a hitleri Németország kezdeti sikerei Mussolinin egyre inkább a háborúba való belépésre ösztökölték. Az intervencionizmus előtérbe kerülése és a német nyomás miatt az olasz kormány fokozatosan elállt a semlegesek blokkjára vonatkozó terveitől. Ciano november 3-án kijelentette a Csáky utasítására érdeklődő magyar követnek, hogy „a Duce – egyelőre legalább – nem kíván a semleges államok élére állni, maga nem lévén semleges.”⁴⁹

Az olasz külügyminiszter ismét azt tanácsolta a magyar kormánynak, hogy „viselkedjék nyugodtan”, és „iparkodjék összes szomszédaival a lehető legjobb viszonyt fenntartani”, mert „egy elhamarkodott lépés az amúgy sem stabil egyensúlyt feldöntheti, és beláthatatlan következményekkel járhat.”⁵⁰

Egy héttel később Ciano azzal magyarázta Villaninak a semleges blokk időszerezetlenségét, hogy annak feltételezett részvevői közül „Törökország lekötötte magát a nyugati hatalmakkal szemben”, Bulgária „Moszkva felé kacsingat”, és a románok számára pedig a blokk „igen veszélyes kül- és belpolitikai helyzetüknél fogva súlyos terhelést jelentene.”⁵¹

Bár a fenti érvelésben megvoltak az olasz álláspont változásának elemei, a fő okról Ciano nem tett említést. Ez pedig az volt, hogy a hitleri Németország változtatta meg a „semlegesek blokkjának” tervével kapcsolatos álláspontját, és ehhez igazodott az olasz külpolitika.

A „furcsa háború” kezdetén ugyanis Hitler még reménykedett abban, hogy a nyugati hatalmak újból szemet hunynak agressziója felett, és nem kerül sor a velük vívott „meleg háborúra.” Október 6-i beszédének kedvezőtlen fogadta-

tása után rá kellett azonban jönnie, hogy Anglia és Franciaország nem hajlandó Lengyelország meghódítása elismerésének alapján tárgyalni. Hitlert így egyre kevésbé elégítette ki olasz szövetségesének semlegessége és ezért vonta meg korábbi támogatását a semlegesek blokkjának tervétől is.

Az olasz semlegességet elítélő német álláspontnak először a német külügyminiszter adott hangot az olasz követtel november 1-jén folytatott beszélgetése során. Mint Attolico jelentéséből kitűnik, Ribbentrop „barátságosan” azt fejegette, hogy az olasz semlegesség bátorította fel Angliát a háborúba való belépésre.⁵²

Ezután nem okozhatott már meglepetést az, hogy november 23-án a római német nagykövet, von Mackensen egy jegyzéket adott át Cianónak, amely felsorolja, hogy a német kormány miért nem támogatja a semleges országok blokkjának tervét.⁵³ Hogy ezt a „keserű pirulát” könnyebb legyen az olasz kormánynak lenyelnie, a jegyzék nem az olasz tervről beszél, hanem a hasonló inspirációjú román tervezetről. A jegyzék szerint a német kormány az alábbi okok miatt tartja a tervet elhibázottnak:

„1. A blokk államainak ugyan a teljes semlegességet kellene betartaniuk, de csak a háború jelenlegi állása szerint. Ha tehát bármely más állam belép a háborúba, a semlegességi kötelezettség tárgytalanná válik.” (A német kormány itt a román tervezet egy nem pontos megfogalmazását használja fel a semlegesek blokkjának megtorpedózására.)

2. A Balkán Liga országai számára az új paktum nem járna jelentős kiegészítő kötelezettséggel. A célja tehát nyilván az, hogy megkösse Bulgáriát, Magyarországot és Olaszországot, amelyeket csatlakozásra szólítanak fel. Nem várható, hogy Bulgária és Magyarország készek lesznek erre, mindaddig, amíg nem lesznek kielégítve követeléseik. A német kormány véleménye szerint a román javaslat már ezért sem számíthat sikerre.

„3. Azt állítják, hogy Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország kedvezően viszonyul ehhez a tervezethez. Ami Németországot illeti, ez egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Németország egyszerűen csak abban érdekelt, hogy a jelenlegi háborúban Délkelet-Európa minden állama szigorú semlegességét tartsa be Németország iránt. A javasolt paktum korlátozott tartalma miatt (l. az 1. pontot) csak súlyosbítaná a jelenlegi helyzetet.”

„4. Mivel Olaszország is visszaautasítja ezt a tervezetet, ami az európai nagyhatalmakat illeti, csupán Anglia és Franciaország támogatja a román javaslatot. Megvalósulása esetén a javaslat a két ország számára biztosítana uralkodó helyzetet – Délkelet-Európában.” (Valójában a tervezet csupán annyiban szolgálta volna a brit és francia érdekeket, amennyiben megnehezítette volna azt, hogy – amint ez később történt – a hitleri Németország, fegyveres erőszakkal vagy diplomáciával a saját érdekszférájába kényszerítse a délkelet-európai országokat. A német jegyzék, hogy megkönnyítse az eredetileg olasz tervként felmerült blokk elutasításának elfogadását, úgy állítja be, mintha Olaszország is ellenezné a „román javaslatot.”)

Ciano – lenyelve a „keserű pirulát” – azt válaszolta Mackensennek, hogy Olaszországnak semmi köze a balkán blokkhoz, és a semleges blokk kérdésében nem folytatott tárgyalásokat más érdekelt országokkal.⁵⁴

Ezután a semleges országok blokkjának terve – amely csak szovjetellenes aspektusában számíthatott a magyar diplomácia támogatására – lekerült a magyar–olasz diplomáciai érintkezések napirendjéről. A november végén kitört szovjet–finn háború azonban újabb lehetőséget kínált a szovjetellenes magyar–olasz együttműködéshez.

Ciano már december 3-i táviratában jelezte Vincinek, hogy Róma „figyelemmel kíséri és tökéletesen megérti a magyar sajtó élénk antibolsevista reakcióját a finn–szovjet konfliktusra.” Az olasz külügyminiszter egyidejűleg utasította budapesti követét, hogy „minden lehetséges módon bátorítsa és támogassa a magyar sajtó orosz-ellenes kereszteshadjáratát, és jelentsen a sajtóattaséjával együtt kifejtett ezirányú akciójának eredményeiről.”⁵⁵

Két nappal később Csáky kérte Villanit, tudja meg, hogy az olasz kormány szívesen látná-e, ha a Finnország megsegítésére induló olasz önkéntesekhez „olasz területen 200–300 magyar is csatlakoznék, és így együtt indulnának Finnországba.”⁵⁶ Ciano azonban ezt nem tartotta ajánlatosnak, mert az önkéntesek utazása így „kormányakció látszatát keltene.”⁵⁷

December 5-én Csáky azt hangoztatta az olasz követ előtt, hogy a „magyar közvélemény mélységesen antibolsevista hagyományánál fogva, teljes mértékben Finnországgal rokonszenvezik. Közölte, hogy Magyarország 12 légvédelmi üteget szállít Finnországnak, ugyanakkor kifejtette, hogy igyekszik mérsékelni a magyar sajtó szovjetellenességét, mivel az angol nyersanyag–export csökkenése következtében szovjet réz- és gyapot-szállításokról tárgyalnak, és az új szovjet követ, Saranov bemutatkozó látogatásakor „jóindulatot tanúsított a Magyarországgal való kereskedelmi kapcsolatok felvételét illetően.”⁵⁸

Az olasz fasiszták abban reménykedtek, hogy a szovjet–finn háború ürügyén sikerül a Népszövetség keretein belül egy olyan szovjetellenes koalíciót létrehozni, amelyhez csatlakozna Anglia és Franciaország is. Erre tett javaslatot december 5-i jelentésében Bova Scoppa, Olaszország képviselője a Népszövetségben, aki a Szovjetuniónak a nemzetközi szervezetből való kizárását célzó törekvéseket irányította.⁵⁹

A szovjetellenesség dominált Cianónak az olasz fasiszta parlament december 16-i ülésén elmondott külpolitikai expozéjában is, amelyről Villani az alábbiakat jelentette:⁶⁰

„Ciano gróf hatalmas expozéja a legnagyobb őszinteséggel tükrözteti vissza Olaszország külpolitikáját a múltban és a jelenben.

Nincsenek olyan jelentősebb kérdések, amelyekre ki ne térne és kommentárokra alig szorul. Nem enged kétséget afelől, hogy Mussolini a non belligeranza (nem hadviselő fél – R. Gy.) nevezett állásfoglalását nem fogja feladni mindaddig, amíg ezt az olasz nagyhatalmi érdekek feltétlenül meg nem követelik, tehát külső befolyás nem idézhet elő változásokat a politikai vonalvezetésben, Olaszországnak nem lévén kötelezettsége más hatalmakkal szemben, mely a háborúba való belé-

pésre kényszeríthetné. Ez áll a Birodalommal kötött szerződésre vonatkozólag is, dacára, hogy az érvényben van.

A Duce kitart revíziós és szovjetellenes politikája mellett, pozícióit Közép- és Keleteurópában nem adja fel, sőt azokat még megerősíti, Magyarországot, ha azt veszély fenyegeti, megsegíti. Olaszország, ha arra alkalom kínálkozik, kész a világ megbékélése érdekében újból közbelépni, kereskedelmi (közlekedési) érdekeit, prestige-ét és nagyhatalmi jövőjét a legnagyobb határozottsággal megvédi. Ezek Ciano gróf beszédének Olaszország jelenlegi és jövőbeli politikájára vonatkozó megállapításai.”

Az olasz külügyminiszter beszédének azonban bizonyos németellenes jelleget is adott az, hogy először hozta nyilvánosságra a háború megkezdésével kapcsolatos, tanulmányunkban már ismertetett német–olasz ellentétet, és kifogásolta, hogy a németek csak az utolsó pillanatban tájékoztatták az olasz szövetségüket a német–szovjet megnemtámadási egyezményről.⁶¹

Érdekes az, amit Villani a beszéd fogantatásáról jelent: „Az exposé az itteni angol-francia diplomáciai és sajtóörök meglepéssel fogadták, bár mint az a belga nagykövettől hallottam, a franciák és különösen Francois Poncet (francia nagykövet Rómában – R. Gy.) azt várták, hogy rájuk kedvezőbb lesz... Az összes államokat, amelyekről Ciano gróf névszerint megemlékezett, a ház megtapsolta, de olyan tüntetésben nem részesítette egyiküket sem, mint Magyarországot. Már amikor Ciano gróf az Ungheria szót kiejtette, a képviselők hosszan tapsoltak, úgy, hogy beszédét meg kellett szakítania, amikor pedig a reánk vonatkozó kijelentéseit befejezte, a ház állva adott tetszésének – a Ducével együtt felém fordulva – hangos kifejezést.”⁶²

Persze sokkal kedvezőtlenebb volt a beszéd német fogadtatása. Attolico jelentése szerint Ribbentrop „dühöngött” a beszéd miatt, amely szerint „Németországot olyan színben tüntette fel, mintha blöffölt volna.” Ennek következtében – írta a berlini olasz nagykövet – Ribbentrop „nem a legjobb szándékkal viseltetik Olaszország irányába.”⁶³

A „furcsa háború” végére a magyar és az olasz külpolitika irányítói egyaránt felismerték azt, hogy Berlin „nem a legjobb szándékkal viseltetik irántuk”. Mégis, addigi politikájuk inerciája, valamint a háború győzelméből való részesedés vágya mindkét ország vezetőit arra készítette, hogy belesodorják az országaikat a második világháború vérzivatarába.⁶⁴

JEGYZETEK

1. Minderről bővebben l. *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941, Akadémiai Kiadó, 1964. Az 1930-as évek magyar–olasz kapcsolatairól lásd a szerzőnek a *Mozgó Világ* 1987/2. számában, a Politikatudományi Társaság 1987-es évkönyvében, a *Politika-Tudomány* 1987/4. és 1988/4., a *Világtörténelem* 1988/2., valamint a római *Clio* 1986/4. és a páviai *Il Politico* 1987/4. számában megjelent írásait.

2. Documenti Diplomatici Italiani (a továbbiakban: DDI), 8. sorozat, XIII. kötet, 341. Orazio Vinci budapesti olasz követ 1939 szeptember 1-i jelentése Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek.
3. Országos Levéltár, Külügyminisztérium (továbbiakban: OL. KÜM.) számjel. 1939. VIII. 29. – bejövő – Róma. Villani jelentése Csáky külügyminiszternek.
4. OL. KÜM. res. pol. 1939–27/b-800.
5. U.o.
6. U.o.
7. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 15. – kimenő – Róma
8. OL. KÜM. Szabó László iratai, 1939. (Másolat)
9. mint a 7.
10. U.o.
11. G. Ciano: Diario, Roma, 1946. I. k. 160.
12. A Wilhelmstrasse és Magyarország, Kossuth, 1971. 438.
13. OL. KÜM. Szabó László iratai, 1939. (a távirat másolata)
14. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 9. – bejövő Róma
15. DIMK IV. 505–506 old.
16. Ciano u.o. I. k. 162.
17. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 11. – kimenő – Róma és Berlin
18. U.o. (Ez utóbbit addig a magyar kormány Berlin kérésére nem tette meg.)
19. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 12. – bejövő – Róma, Villani jelentése Csákynek.
20. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23 – 853. Villani jelentése Csákynek.
21. U.o.
22. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 12/27 – 4591.
23. DDI. 9. s. I. k. 196. old.
24. OL. KÜM. pol. 1939 – 16/7 – 4588. Csáky távirata Villaninak.
25. OL. KÜM. pol. 1939 – 16 – 4588. Villani távirata Csákynek.
26. OL. KÜM. pol. 1939 – 16/7 – 4808. Villani távirata Csákynek.
27. Azt, hogy Ciano mennyire nem komolyan gondolta a blokk „gazdasági jellegét”, tükrözi szeptember 24-i naplóbejegyzése; „Attolico-t tájékoztattuk a semlegesek blokkjának tervéről, amelynek, *legalábbis formálisan* (kiemelés az eredetiben – R. Gy.) gazdasági jellegét adunk.” Ciano u.o. 171.
28. DDI. 9. s. I. k. 240. old. Ciano távirata Attolico berlini olasz követnek.
29. DDI. 9. s. I. k. 337. old. Ciano jelentése Mussolininek.
30. U.o.
31. U.o.
32. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 25. – bejövő – Róma, Villani távirata Csákynek.
33. U.o.
34. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 27/b – 921. Villani jelentése Csákynek.
35. DDI. 9. s. I. k. 389. old. Vinci jelentése Ciano-nak.
36. U.o.
37. DDI. u.o. 216. old.
38. U.o. 271. old. Vinci szept. 26-i távirata Ciano-nak.
39. U.o. 360. old.

40. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 27/b – 881.
41. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 27/b – 885.
42. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 28. – bejövő – Róma (Ciano erről a találkozóról a következőket írta naplójába: „Fogadom Villanit. A magyarok nyugtalanok. Mit tegyenek, ha az oroszok bevonulnak Romániába? Véleményem szerint: maradjanak nyugodtan. Túlságosan is gyengék és túlságosan is előtérben állnak ahhoz, hogy beleavatkozzanak a játékba, mindaddig, amíg erre rá nem kényszerülnek.” *Ciano*, u.o. 173.)
43. DDI. 9. s. I. k. 383. old. Vinci jelentése Ciano-nak.
44. U.o.
45. U.o.
46. U.o. 561. old. Vinci jelentése Ciano-nak.
47. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23 – 7493. Villani jelentése Csáky-nak.
48. Az olasz külpolitika kettősségét mutatja, hogy a Hitler elleni merénylet megghiúsulása után, november 9-én, az olasz király, Mussolini és Ciano táviratban fejezték ki örömeiket Hitler megmenekülése miatt, ugyanakkor Ciano ezeket írta naplójába: „A Duce szerint egyetlen olasz sem érzett valami nagy örömet Hitler megmenekülése felett. A legkevésbé ő maga.” *Ciano*, u.o. 187.
49. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23/7 – 7263. Villani jelentése Csáky-nak.
50. U.o.
51. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 29 – 7734. Villani november 10-i jelentése Csáky-nak.
52. DDI. 9. s. II. k. 74. old. Attolico jelentése Ciano-nak.
53. U.o. 258–259.
54. Documents on German Foreign Policy, s. D. v. VIII. 424.
55. DDI. 9. s. II. k. 345.
56. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 41 – 1083. Csáky utasítása Villani-nak.
57. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 41 – 1096. Villani jelentése Csáky-nak.
58. DDI. 9. s. II. k. 360. old. Vinci jelentése Ciano-nak.
59. U.o. 357–358. old. Bova Scoppa jelentése Genfből Ciano-nak.
60. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23 – 8546.
61. Ciano beszédének e részéről Villani ezeket jelenti: „Meglépetést váltott ki, hogy azt a Nagyméltóságod előtt már hónapok óta ismeretes, de eddig nyilvánosságra még nem hozott német–olasz megállapodást, mely szerint 3, illetőleg 4-5 éven belül tartózkodni fognak minden olyan kérdés felvetésétől, mely komplikációkat idézhetne elő, beszédében el nem hallgatta, ugyancsak feltűnést okozott az, amit a német–orosz megneemtámadási egyezményről mondott, nevezetesen, hogy erről ő csak augusztus 21-én este 8 órakor nyert értesítést, vagyis ugyanakkor, amikor a D. N. B. a hírt nyilvánosságra hozta.” (u.o.)
62. U.o.
63. DDI. u.o. 570. old. Attolico december 27-i jelentés Ciano-nak.
64. A magyar–olasz kapcsolatok további fejleményeiről lásd a szerzőnek „A Horthy rendszer olasz orientációjának kudarca” című tanulmányát a *Mozgó Világ* 1987/2. számában.

PAOLO SPRIANO EMLÉKÉRE

(1925–1988)

63 évet élt, tele volt tervekkel, fejében a megírni való munkák még sorakoztak, azonban így is sokat és maradandót alkotott. A búcsúzó nekrológok egyike nem kevesebbet, mint azt fogalmazhatta sorai közé, hogy a párt, az Olasz Kommunista Párt neki köszönheti történelmi memóriáját.

Valóban, 1967-ben (í) a torinói Einaudi kiadó megjelentette Sprianótól az OKP történetének első kötetét, a párt létrejöttétől számított első éveknek eseményeit, 1921–1926 között. Ezután két-három évente egy-egy újabb kötet látott napvilágot. 1975-re együtt volt legjelentősebb ötkötetes műve az OKP történetéről, a párt megszületésétől 1946-ig bezárólag.

1967-ben szenzációszámba ment az első kötet, de a többi is hallatlan izgalmas, szakmai szempontból úttörő jelentőségű olvasmány, számomra s hiszem más olasz kérdésekkel foglalkozó kollégák számára is amolyan vademecum lett. Addig és napjainkig példátlan teljesítmény Sprianóé. Első ízben történt meg a kommunista pártok történetében, hogy egy történész személyes vállalkozásában és személyes felelőssége mellett összeállítsa pártja történetének akárcsak egy bizonyos időszakát is.

Spriano annak rendje és módja szerint felkutatta az archívumok dokumentumait, számbavette a szakirodalmat, veteránokat hallgatott meg és szuverén tudása alapján megírta a párt születésének és fejlődésének fő vonalát számos epizódot és részletet, vitákat, kudarcokat és sikereket, nemzeti és nemzetközi összefüggéseket. Természetesen nem írt és nem írhatott meg „mindent” egyedüli szerzőként, de a kor ismeretanyagának birtokában, a kor színvonalán a lehető legjobb alkotást produkálta. s a lényeg nem is a minőségben volt – ami ellen kifogást szinte nem tudtak emelni akkoriban, egyesek legfeljebb politikaiakat –, hanem abban, hogy a történetírásban, a kommunista mozgalom egyik pártjában ugyan és annak nyilvánvaló műhelyfeltételei között szerzői mű formájában öltött testet egy nem hivatalosnak, nem megfellebbezhetetlennek, nem véglegesnek tekintett, hanem bírálható, további munkára ösztönző, lezáratlan és nyitott kérdéseket is tartalmazó történészi munka. Spriano tollát tehát nem a pártvezetés politikai, vagy ideológiai igényei vezérelték, hanem tudása, felkészültsége és lelkiismerete döntött a megírás módjában, stílusában és mondanivalójában.

Spriano, pártja történetének rekonstrukciójában elsődlegesen bizonyos tévhitet igyekezett eloszlatni. Tisztázta azt, hogy a párt alapításához és Gramsci nevéhez fűzött pártalapítói legendáknak kevés közül van a történeti igazsághoz. Gramscinak mint elsőszámú, quasi kizárólagos pártalapítónak a legendája egyszerűen nem igaz. Gramsci valóban pártalapító, de mellette, és a torinóiak (Togliatti, Terracini, Tasca) mellett a nápolyi mérnök Amadeo Bordiga valódi érdemekkel rendelkezik az OKP megalapításában és a párt első főtitkára éppen ő volt. Az illegalitás, a fasiszta elnyomás körülményei hozták abba a helyzetbe a pártot, hogy

a tények pontos ismertetése helyett legendákat, sloganeket, a párt történetének kivonatát nyújtja a szervezeteihez csatlakozó új párttagoknak és szimpatizánsoknak, ugyanakkor ezek a körülmények teljességgel alkalmatlanok voltak arra, hogy Bordiga működésének ellentmondásait, leváltásának, a főtítkári pozícióban Gramscival való felváltásának indokait magyarázgassák.

A párt legtöbb vezetője, káderállományának zöme internálótáborokban, börtönökben sínylődött, jobb esetben az emigráció keserű kenyerét ette, Italia földjén néhány ezren konspiráltak és küzdöttek a fasiszmus ellen. Ez jellemezte az OKP fasiszmus alatti helyzetét és ebben a helyzetben az adott körülmények között a párttagok a bebörtönözött Gramsci nevével agitáltak és szervezték a kommunista pártot, az antifasiszta ellenállást. Így lett Gramsci egyszerre „a pártalapító” és „az antifasiszta teoretikus vezető”, sőt első számú vezér, aki legendájával a tagok emlékezetéből kitörölte az elődöt. A konspiráló aktivisták eszmei és politikai tevékenységük folytonosságát, aktuális éltető erejét Gramsci halála után (1937) közvetlenül Togliattihoz kötötték, aki Gramsci bebörtönzése után a párt első számú vezetője lett, s aki valóban Gramscival közeli fegyvertársi viszonyban és eszmei-szellemi rokonságban állt a párt megalapítása előtti időktől, s a későbbiekben is képesnek bizonyult a párt politikai kultúrájában a folytonosságot tovább építeni és képviselni mind Gramsci nyomán, mind saját tevékenységével. Főként Togliatti vezetői munkája és az általa kialakított vezetőcsoport, a Központi Bizottság, a megújított és felfrissített káderállomány az OKP-ból 1945 után nagy és demokratikus tömegpártot épített föl. Az OKP taglétszáma 1946-ban meghaladta a 2 millió 200 ezret, ez a létszám világméreteken is feltűnést keltő, óriási erőt vonultatott fel. 1948-ra nemcsak szervezeti erőben, de választási befolyásában is túlnő a szocialista párton. A munkásosztály fölötti hegemonia elvesztése a szocialisták gyomrában keserű, emészthetetlen gombóc marad, és ádáz, fogatcsikorgató küzdelembe kezdenek fennmaradásukért, pártjuk autonómiájáért, amit egyelőre a munkásegység, a két párt politikai szövetsége leplez, de elemi erővel mutatkozik meg az 50-es évek második felétől.

Spriano az OKP történetének első kötetében, majd a további négyben is ugyanezzel a módszerrel dolgozva, nem heroizálta, nem avatta szentté a párt egyetlen alapítóját sem. Bemutatja az objektív viszonyokat és a bennük tevékenykedő különböző munkásmozgalmi személyiségeket a maguk felfogásával, nézeteikkel, történelmi felismeréseikkel és tévedéseikkel együtt. Egyáltalán nem úgy festett a kép, hogy a legendás Gramsci mindent pontosan látott vagy tudott volna akár az olasz, akár a nemzetközi viszonyokról, és valamilyen abszolút precíz iránytű, vagy valamilyen más műszer birtokában győzelemre tudta volna vezetni a megszülető OKP-t, az általa felsorakoztatott tömegeket. Mint ismeretes, Olaszországban semmi ehhez fogható nem történt és az OKP megalakítása is rendkívül bonyolult, a mai napig vitatott munkásmozgalmi viszály és szakadás keretei között ment végbe. Gramsci, aki a szocialista párt kettészakítása, a kommunista párt létrehozása mellett volt, az elsők között ismeri fel, hogy ezzel az elkerülhetetlen lépéssel a munkásmozgalom egésze meggyengült. Az OKP létrejöttével, a szocialista párt gyengülésével párhuzamosan nőtt a reakció ellentámadásának, a

munkásmozgalomra mérhető vereségnek a veszélye, ami be is következett a fasiszmus előretörésével és hatalomra masírozásával 1922 októberében, nem egészen két évvel (1921. január 21.) az OKP megalapítása után.

Ez volt az a hallatlan politikai teher és a munkásmozgalom felülmúlhatatlan erejét biztosító tényező, az egység szempontjából ki nem bogozott, megoldatlan gordiuszi csomó, amelynek súlya alatt Gramsci – akinek pedig nyilvánvalóan lett volna mondanivalója – az 1921-es livornói szocialista pártkongresszuson, illetve a szakadás után az alapító kommunista kongresszuson január 21-én nem kért szót, nem szólalt fel a vitában. Nem így Bordiga, aki a leghatározottabban, elmentmondást nem tűrően és persze kifejezve a mozgalom jelentős kisebbségének álláspontját, a szakadás pozíciójára helyezkedett. A pártalapítók nagy többsége, Gramscit, Togliattit is beleértve, őbenne látták a főtítkári posztra jelölhető legalkalmasabb személyt. Holott nem Bordiga volt a legalkalmasabb, mert szektás, doktrínér hajlamú vezető volt, gyenge oldala volt a politikai előrelátás, a realitásérzék, a szövetséges-keresés, és a problémákat megoldó politikai kvalitások birtoklása, a kellő politikai színvonal, amellyel a jó politikát sikerre lehet vinni. Vek telnek bele, amíg az OKP-ban, nem utolsósorban a Komintern intenciónak segítségével (ezeket az intenciókat képviselte Rákosi Mátyás türelmetlenséggel, rossz diplomáciai habitussal, amint ezt másutt, más fórum vitájában már adalékként elmondtam – lásd a Politikatudomány 1988/3. számában) felismerik, és magukévá teszik Bordiga leváltásának opcióját.

Ezeket a folyamatokat Spriano aprólékos dokumentumfeltárással, a bizonyítékok pontos bemutatásával és értelmezésével bocsátotta olvasóközönsége elé, elsősorban az olasz kommunisták elé, akik eddigi igazságait, ismereteiket felül kellett hogy vizsgálják, és ezek alapján meg kellett érteniök, hogy a „történelmi memória” nem a kész sémák, adott korok politikai dogmáiból levezetett sloganek gyűjteménye, hanem a megszenvedett múlt intellektuális újraélése és a tények vizsgálatán alapuló, az objektívhez közelítő igazságok új és új kidolgozása, keserves felfedezése, érlelése, és folytonos tökéletesítése. A könyvnek ez a módszertani újdonsága még ma is tanulságos a szakma művelői előtt, és azon kívül is, figyelembevételre, hogy jó húsz évvel ezelőtt élt vele a szerző.

A könyv újdonságairól és tényfeltárájáról az olasz pártban természetesen vita indult és Sprianót sokan vádolták: rombolja a párt tekintélyét, múltját azzal, hogy kiigazítja az egykori vezetőket és álláspontjaikról, megnyilatkozásaikról rendre lehántja a történelem menetében rájuk rakódott mitikus elemeket, az elfelejtett és elhalgatott Bordigát visszahelyezi jogaiba, egyszersmind legyengíti a párt ideológiáját, fölösleges zavart kelt, stb. Ez a primitív, mozgalmi prakticista megközelítés nem vette számításba a tudomány, a történelemtudomány művelésének általános és elemi szabályait. Nem vette számításba azt sem, hogy történelmi kérdésekről nem csak kommunista történészek folytathatnak kutatásokat, és ha Sprianót megelőzve jutnának felfedezéseikhez, a legkevésbé sem haboznának azokat a közvélemény tudomására hozni. Többszörösen hasznos tehát, ha a kommunisták saját maguk tárják fel múltjukat annak összes ellentmondásával, árnyoldalával, és vállalják ezekért a felelősséget, mintsem ha ezt elmulasztják és más kívülállók

vonják kérdőre, netán felelősségre őket tévedéseikért, irányvonaltévesztéseikért és a hozzájuk fűződött hamis történelemmagyarázatokért.

Meg kell mondani, e felismeréseket illetően, a kommunista pártok között nem az OKP szénája állt a legrosszabbul, hanem azokban a pártokban, ahol a „hivatalos” párttörténetírás volt a divat. Hogy az OKP-ban másképp alakult a helyzet, abban Spriano hallatlan érdemeket szerzett, mert műveivel, – amelyek minden esetben konkrét tettekké váltak a valós történelmi memória kialakításában – élesztette a tisztázó vitákat, élenjárta a történelmi igazságok felismertetésében.

Spriano műveit kísérő vitákban kristályosodott ki az OKP-ban az a több vezetőre, a párt tájékozódó aktivistáinak csoportjaira jellemző álláspont, amely szerint a párttörténetírásban a párt nem kérhet számon történészeitől „hivatalos” véleményeket, ezek a „hivatalos” pozíciók nem előzhetik meg a tudományos munka folyamatát és eredményét. Fordított esetben a valóság ideológikus megerősökölése, a párt tévedhetetlenség hitt vezetésének elképzelései szerinti; (elő)ítéletek kialakítása válik a tudományos munkák feladatává. Ez nyilvánvaló abszurditás, amelynek káros következményeivel a történetírásban, de más tudományterületeken, mi több a gazdasági és politikai döntések meghozatalában a legutóbbi időig kénytelenek voltunk szembenézni. Ez ma már közhely. De 1967-ben, 14 évvel Sztálin halála és három évvel Hruscsov leváltása után, egy évvel a csehszlovákiai események és a magyar gazdasági reform bevezetése előtt (majd későbbi megtorpanásai közepette) nem az volt, nem közhely, hanem nagyon fontos, jó időben tett felismerés, amit Spriano halálakor érdemként feltétlenül el kell ismernünk. A politikai érdem párhuzamosan kovácsolódott a történetírói érdemekkel.

Az OKP végül elismerte munkásságát s érdemei alapján választották be, a III. kötet megjelenésével egyidőben, az 1972-es XIII. kongresszuson a Központi Bizottság tagjai közé.

Giorgio Amendola volt – többek között – az a vezető, aki kiállt Spriano könyvének érdemei mellett és megfogalmazta, mintegy összefoglalva a viták elvi következtetéseként azt a nézetét, hogy a pártnak nem „hivatalos” történeti művekre, ideológikus vagy propagandisztikus dokumentumokra, hanem a tudományos igazság talaján álló munkára van szüksége. (G. Amendola: *I difficili inizi del partito comunista. Rinascita* 1967/22.) Amendola maga is több történeti tárgyú tanulmányt, könyvet publikált, míg Spriano műveinek „ihletésé”-re az OKP-ról összeállította a saját monográfiáját, (G. Amendola: *Storia del Partito Comunista Italiano 1921–1943. Editori Riuniti, Roma, 1978.*) amely szintén értékes információkat nyújtott a történészeknek, a szakembereknek és az olvasóknak.

A történetíró politikusi jelentőségéről győz meg Sprianónak minden más munkája is. 1978-ban ugyancsak az Einaudi kiadó válogatott publicisztikái – a párt sajtóban közölt – írásait jelentette meg, amelyek 1954 és 1974 között keletkeztek. A kis kötet címe: „Az olasz forradalomról”, alcíme: „Szocialisták és kommunisták Itália történelmében”. Valamennyi írás az olasz munkásmozgalom 20. századiproblémáival foglalkozik, a munkás két nagy olaszországi áramlatának viszonyával, egymásközi vitáikkal és közös harcuk vonulatával. A kiadási év, az 1978-

as címek összefüggésében az OKP szempontjából, a párt történésze és Központi Bizottság-i tagja részéről akár az apolitikusság vádját is sugallhatná a szerzővel szemben, mert 1978-ban, mint ismeretes, az OKP a történelmi kompromisszum irányvonalát gyakorolta. Ez az irányvonal köztudottan az olasz kommunisták, szocialisták és katolikusok összefogásának már Gramsci, Togliatti által is szorgalmazott gondolatának eredeti, koncepciózus korszerűsítése volt az akkori főtitkár, Enrico Berlinguer részéről, aki kétségtelenül a hansúlyt a kommunisták és a katolikusok együttműködésére, az OKP és a Keresztény Demokrácia, mint pártok közötti együttműködés lehetőségének keresésére tette. Miközben a berlingueri koncepció számos racionális és helyes elemet tartalmazott, a szocialisták joggal váltak kritikusaivá, mert úgy érezték, hogy a kommunista-kereszténydemokrata megegyezés hátrányokat hoz majd a szocialista párt számára.

E politika csúcspontja éppen 1978 volt, amikor az OKP a kereszténydemokrata pártvezető Aldo Moro elgondolásával létrejövő Andreotti-kormány parlamenti többségéhez valamennyi alkotmányhű, demokratikus párttal együtt támogatólag csatlakozott. Hamarosan kiderült azonban, hogy az adott belső (a Keresztény Demokrácia áramlatainak nagy része, a szocialista párt és más belpolitikai erők nem értettek egyet a történelmi kompromisszum politikai formulájával), és külső feltételek (a NATO-ban, a nyugat-európai politikai integráció intézményeiben, az EGK-ban, az Európai Parlamentben, stb. csak kevésbé értékelték érettnek avagy „szalonképes”-nek az OKP-t a nyugati stílusú demokratikus kormányzáshoz) járhatatlanná tették a történelmi kompromisszumnak a kommunista-kereszténydemokrata összefogás preferenciáján nyugvó útját 1979 után. Újból előtérbe került a kommunista-szocialista párti együttműködés kimunkálásának igénye, és az OKP vezetése erre alapította a demokratikus alternatíva irányvonalát, amely jelenünkig ható érvényességével hivatva lenne a több évtizedes kereszténydemokrata vezetésű politikai rendszer alternatíváját megteremteni.

Spriano és a kommunisták jelentős többsége nem ellenezte a történelmi kompromisszumnak a tervét, meg volt győződve ennek alternatív lehetőségéről, azonban az olasz közélet szocialista komponensének a jelentőségét – éppen a történelmi távlatok nagyívű szemléletének alapján – másoknál kevésbé becsülte alá mind a politikai stratégia, mind a taktika terminusaiban. Az 1978-ban kiadott kötet mindenekelőtt erről nyújt bizonyítékokat. Számos írása – tekintettel a publicisztikára – polémikusan áttekinti az 1. világháború utáni helyzetet, már általunk ehelyütt is érintett, munkásmozgalmi vitáit, és ezek mentén közelít a későbbi periódusokhoz, a jelen kérdéseihez.

Annak ellenére, hogy ma feltétlenül javultak és javulóban vannak a szocialista-szociáldemokrata-kommunista párbeszéd nemzetközi feltételei – főleg a Szovjetunióban végbemenő változások hatására –, paradox módon Itáliában a szocialista-kommunista kapcsolatokban ezek az új feltételek nem érzékelhetők eléggé. A szocialista párt éppen a szovjet történelmi glasznosztyi fejleményeiből, a sztálini bűnök teljesebb körű ábrázolásából kiindulva az OKP történelmi, leninista identitásának, a Togliatti-féle hagyományoknak az eltörlését kívánná elérni. Követeli magának a livornói szakadásnak, az OKP létrehozásának a politikai re-

vízióját, következésképpen az OKP politikai-ideológiai múltjának felszámolását, szervezeti visszaolvasztását a szocialista pártba, és ami ezzel egyenértékű, Togliatti felelősségének megállapítását a sztálini bűnök terjedésében és az OKP-t, az olasz munkásmozgalmat is juttató mechanizmusainak kiépítésében, a Komininternben és a szovjet-olasz pártkapcsolatokban. Ez a vita mindenképpen a szocialista párt érdekeit helyezi előtérbe, és az olasz munkásmozgalom új, szocialista-szociáldemokrata alapon ellenőrzött hegemoniájának megteremtését célozza, nem a kornkrét történelmi helyzetek analizisén nyugszik.

Az OKP, mint forradalmi munkáspárt 1921-től az olasz történelmi fejlődés-menet radikális megváltoztatásáért lépett fel, de ezt mindenkor egy bizonyos reálpolitika keretei között óhajtotta megvalósítani, ami feltételezte partnerek és szövetségesek megnyerését céljai eléréséhez. A szocialista pártból való kilépést, a szakadást, pozíciói világossá tétele érdekében tette, és ez nem a szocialista párttal való szembenállást, hanem a platformok világos elkülönülését, valamint ezzel párhuzamosan az együttműködésnek a konkrét és a haladást szolgáló feltételeit volt hivatott szolgálni. Ma már világos, hogy ezt a folyamatot a konstruktív viták mellett kölcsönös félreértések, tévedések, rossz és céltalan viták is kísérték.

Az OKP természetesen része volt, és része, résztvevője ma is – szervezeti kötöttségek nélkül – a nemzetközi kommunista mozgalomnak, amely a sztálini időkben egyoldalú, csak a vezető párt mindenkori igazát elismerő szervezeti, ideológiai kötelezettségeket és fegyelmet diktált valamennyi kommunista pártnak. Ez a mechanizmus szörnyű kárai ellenére a kommunista pártok fejlődésének, a szocializmus előrehajtásának perspektíváját foglalta magába. Togliatti személyét is, az OKP-t is ennek vetette alá; Togliatti hosszú évtizedeken keresztül részben lemondott saját meggyőződéseiről, egyéniségéről, pártjának nemzeti méltóságáról is, hogy átvészelve a sztálini időket, átmentse egy későbbi fázisra azt a hipotézist, hogy a kommunista politikát a Sztálinétól eltérő, más módon is meg lehet valósítani.

Ez a perspektíva közvetlenül a 2. világháború végétől nyílt meg Togliatti és az OKP előtt. Togliatti a hosszú, 17 évi emigráció után, amikor hazatért, a pusztas hely- és földrajzi tényezők folytán az SZKP-val, Sztálinnal szemben bizonyos önálló mozgástérre tett szert, amit azonnal ki is használt. Ez magyarázza az OKP hallatlan arányú fejlődését, amelynek hagyományairól, a párt önálló nemzeti karakterének megerősödéséről ma lemondani szocialista kérésre ugyanolyan baklövés lenne, mintha az OKP akarná rávenni valami hasonló lépésre a szocialista pártot. Magyar hasonlattal élve: ha Magyarországon a többpártrendszer megszűnése, s ezen belül, mondjuk, a kommunista és szociáldemokrata párt egyesülése „történelmi baleset” volt, akkor ma ugyanolyan baleset lenne az MSZMP kettéosztása kommunista és szociáldemokrata pártra. Olaszországban a helyzet egészen más, itt nem véletlenül, hanem objektív okok folytán maradt fenn a két, sőt több munkáspárti konstrukció, magáról a többpártrendszerrel nem is beszélve.

Pozsgay Imre a La Republicának adott, 1988. VI. 2-án közölt interjújában használta ezt a kifejezést a többpártrendszerre vonatkoztatva; itt a gondolat a történelmi tendenciák összevetése kedvéért tovább van gondolva. De élhetnénk

egy másik irodalmi példával: Tolnai Gábor, a felszabadult Magyarország első római nagykövete memoárjában – Szóbeli jegyzék, Magvető Könyvkiadó, Budapest 1978. 468.o. – szerepel egy epizód. Rómából hazajövet 1950-ben Dobi Istvánnal tett látogatásakor, miniszterelnökünk azt kérdezte Tolnaitól, hogy ha „az olasz kommunisták hatalomra kerülnek, Togliatti meg fogja tartani maguk mellett Nenniéket?” A „megtartás”-nak ezernyi módja – többek között a párt(ok) fenntartása is – lehetséges. A letartóztatás, a börtön, a száműzetés, a kivégzés nem tartozik ezek közé. Dobi István kérdésének elhangzásakor a pártgyengülést végrehajtó szociáldemokrata vezetőket, köztük Szakasits Árpádot már letartóztatták.

E fejlődésben az OKP szerepe hallatlanul fontos és kitörölhetetlen, döntően az 1945 utáni tevékenységével szolgált rá erre a minősítésre, s ebben Togliatti szerepe meghatározó volt. Spriano részletesen ismerteti például a Togliatti hazatérésekor kialakult helyzetet és a párt vezetőjének első lépéseit, amelyek akkor és azóta sem szűnő viták tárgyát képezik kommunisták és szocialisták között. Togliatti amint hazaért a nemzeti antifasiszta egységfront lehető legszélesebbre történő nyitására és szervezésére szólította föl a kommunistákat, a szocialistákat és más demokratikus erőket. Ezek körébe ekkor beleértette, az antifasiszta frontba a leghatározottabban be kívánta vonni a monarchistákat is. A monarchistáknak egy széles frontban szervezett kormányon való részvételéről folyó vita 1944 tavaszán paralizálta az antifasiszta erőket, mivel egy részük (a szocialisták is) már előretekintve, a háború utáni időkre gondolt és a monarchia vagy köztársaság dilemma utóbbi alternatíváját vélte veszélyeztetve azzal, ha a monarchistáknak is szerepet osztanak az antifasiszta összefogásban. Togliatti a felszabadított Salernóba költöző második Badoglio-kormányban (1944.IV.22 - 1944.VI.8.) a monarchisták bevonása mellett szavazott. Mindenek előtt álló feladatnak tekintette ugyanis a háború befejezését, míg az államforma kérdésében azt vallotta, hogy népszavazás döntson benne a háború befejezése után. Togliattinak ezt az álláspontját hevesen bírálta Nenni, az „Avanti!”-ban 1944.IV.5-én írt cikkében „Ercoli bombája” címmel. (Idézi Spriano, in *Sulla rivoluzione italiana*, Torino 1978. 144. „Ercoli Togliatti emigrációs fedőneve.”) Nenni bírálata azért sem talált célt – túl azon, hogy szűkítette az antifasiszta egységfrontot, továbbá indokolatlan forradalmi romantikával előrehozott egy irreális szocialista perspektívát – mert nem vette figyelembe a nemzetközi politikai erőviszonyokat, a teheráni és a jaltai megállapodásokat a nagyhatalmak közti befolyásolási zónákról, ezzel összefüggésben a Szovjetunió és szövetségeseinek összehangolt, a háború utánra szóló biztonságpolitikáját. (Spriano értékelése, id. mű. uo.)

A szocialisták később is – az SZKP XX. kongresszusa után folyamatosan – alkalmakat találtak a kommunista politika vélt vagy valós tévedéseinek szóvátételére, és főként Togliatti és az SZKP, a Togliatti-Sztálin viszony olyan mérlegelésére, hogy a tekintélyes olasz kommunista vezetőről bebizonyítsák, egyszerűen Sztálin szolgája, Sztálin elképzeléseinek mechanikus olasz praktizőre lett volna. A történeti irodalomban és Sprianónál is természetesen a szovjet történelem '20-as '30-as éveinek időszaka e kérdések tisztázásához pillanatnyilag távolról sem kimerített forrásokat ad. Spriano párttörténeti munkájának II. kötetében pél-

dául részletesen ismerteti az 1927-es Komintern-vitákat Sztálin és Trockij között a kínai forradalomról, bemutatja azt, hogy Togliatti miként kapcsolódott ezekbe a vitákba. Mind Sztálin, mind Trockij azt kutatták, hogy a kínai forradalom milyen módszerrel vihető sikerre és ezáltal, hogyan nyújthat támogatást a Szovjetuniónak. Trockij meg volt győződve arról, hogy siettetni kell a kínai forradalom előretörését, egyúttal alábecsülte 1927 folyamán a Kuomintanggal való együttműködés kínálkozó lehetőségeit, amely persze átmeneti jelenség volt, de a trockij értelmezésű permanens forradalom feltételei viszont hiányoztak abban a periódusban. Sztálin fokról fokra terjesztette ki érveit, illetve vádjait Trockijjal szemben, abban az ütemben, ahogy a Komintern egy-egy szekcióját, egyes személyeket és csoportokat a vitában fel tudott sorakoztatni. Eleinte kompromisszumokat keresett, és csak később fordult szembe frontálisan az ellenféllel. Togliatti ebben a folyamatban – Spriano oknyomozása szerint – tett bizonyos erőtlen ellenállási kísérleteket, végülis tartván az elszigetelődéstől, hitelt adott Sztálin legsúlyosabb vádjainak, amelyeket azonban politikai ellenfeleivel és nem hazaárulókkal szemben konstruált. Ezért – publikálta Spriano 1970-ben az alábbi sorokat: – „ha az ő (értsd Togliatti) politikai társfelelőssége tagadhatatlan, az elnyomásban való részvétele bármilyen formában tarthatatlannak tűnik – mint nézet” (*P.Spriano: Storia del Partito comunista italiano*, III.vol. Torino, 1970. 180.o.) Ezek a nemzetközi munkásmozgalmi kérdések Spriano egy másik művében („Az európai kommunisták és Sztálin”, Torino 1983.), külön is tárgyalásra kerülnek. Ez a könyv természetesen számos magyar vonatkozást érint, – ugyanígy az „Egy évtized szenvedélyei – 1946-1956” amely közte és Togliatti között 1956-ban, a magyarországi eseményekről való levélváltást is tartalmazza. (Erről módomban volt rövid recenzióban, az *Elmélet és politika* 1987/2. száma közlésében beszámolni, Togliatti levelét is közreadni ezért itt ennek részletezésétől eltekintek, amint szükségszerűen, terjedelmi okok miatt kell tekintenem Spriano gazdag életműve sok más ágától-bogától.)

Visszatérve az olasz kommunisták és szocialisták vitáihoz, meg kell jegyeznem, hogy Togliatti sorsához részben és egyébként nagyon hasonlatos a szocialista vezéré, Nennié is, aki mint Togliatti, nem tudta kivonni magát a sztálini tekintély és a sztálini sikerek hatása alól és politikájának támogatójává vált mind az antifasiszta harcban, mind 1945 és 1953 között. Nenni is, mint annyian, csak a XX. kongresszus fényénél vizsgálták felül Sztálin-képüket.

A Szovjetunióban (és néhány más szocialista országban) gyakorlattá, sőt divattá, publikációs konjunkturává vált glasznoszty az olasz szocialistákban sajátos reflexeket váltott ki. Spriano könyvéről elfeledkezve abba az illúzióba ringatták magukat, hogy Togliattiról elsőnek mondhatnak bírálatokat a sztálini időszakban tanúsított magatartása alapján. Ennek ellentmondanak a tények, és ellentmond az olasz munkásmozgalom 1945 utáni fejlődésének Togliatti nevével szétszakíthatatlanul összefüggő demokratikus hagyománya.

A történelmi tények feltárásával Spriano mérhetetlen szolgálatot tett pártjának, a történelmi objektivitásnak, lehetlenné téve ezzel, hogy a szocialista párt köreiből túlzottan kiélezhessék a Togliatti-vitát. A Szocialista párt jelenlegi fő-

titkára, Bettino Craxi is kénytelen volt csitítani a szenvedélyesebb újságírókat és publicistákat.

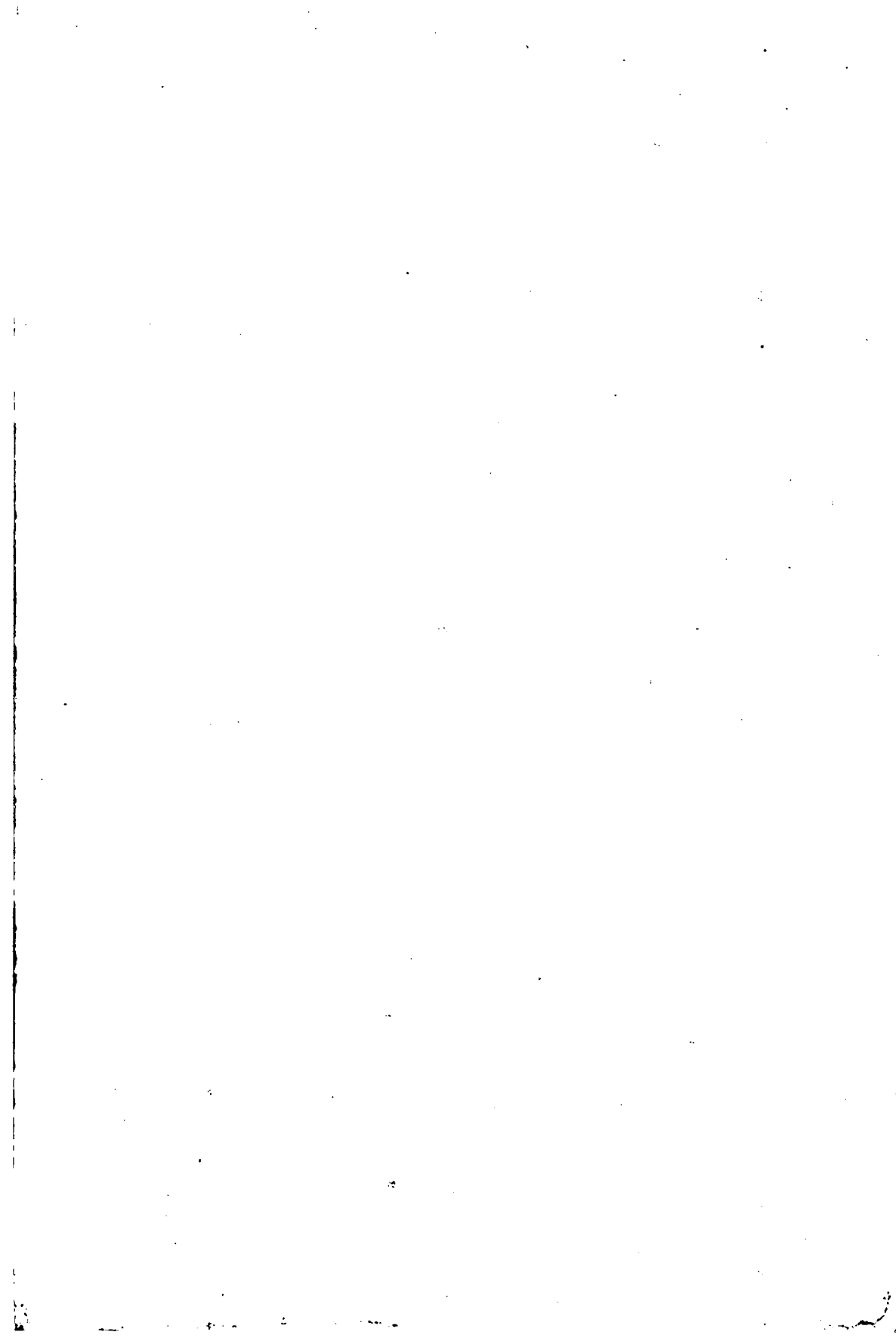
Spriano szerette volna tovább folytatni kutatásait, tovább írni műveit. Az utolsó hírek szerint szovjet archivumokból kapott anyagokat Gramsci börtönből való kiszabadításának kezdeményezéseire vonatkozóan, de ezeknek a dokumentumoknak a feldolgozását már nem végezheti el, a termékeny toll kihullott kezéből.

Pankovits József

E számunk szerzői:

Patrice Bourdais, Centre de Recherches Historiques (EHESS-CNRS), tanára, Párizs; *Horváth Gyula*, főiskolai tanár, Keszthelyi Agrártudományi Egyetem Kaposvári Kara; *Incze Miklós*, a történelemtudományok doktora, a Világtörténet főszerkesztője, MTA Történettudományi Intézet; *Kozári Mónika*, a Tudományos Minősítő Bizottság előadója; *Láng Imre*, a történelemtudományok kandidátusa, ny. c. egyetemi docens; *Pankovits József*, MSZMP KP Politikai Főiskola; *Réti György*, a politikai tudományok kandidátusa, a Magyar Külügyi Intézet tudományos főmunkatársa; *H. Szabó Sára*, főiskolai docens, Kaposvári Tanítóképző Főiskola.

Ara: 30,- Ft